د. ئادەم بێدار

پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا لە نێوان شەریعەت و یاسادا

بەکوردی کردنی: زێبار عزیزخان مهاجر

پاراستنی مافەکانی مرۆڤ

لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا

لە نێوان شەریعەت و یاسادا

نووسینی: ئادەم عەبدلجەبار عەبدوڵڵا بێدار

بەکوردی کردنی: زێبار عەزیزخان مهاجیر

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

﴿ وَٱتَّقُواْ فِتۡنَةٗ لَّا تُصِيبَنَّ ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْ مِنكُمۡ خَآصَّةٗۖ وَٱعۡلَمُوٓاْ
أَنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلۡعِقَابِ ﴾

سورەتی ئەنفال، ئایەتی ٢٥.

پێناسی کتێب:

نـــــاوی کتێـــــــب:	پاراستنی مافەکانی مرۆڤ
ناوی نووســــــــــەر:	ئادەم عەبدولجەبار عەبدوڵڵا بیدار
بە کــوردی کــردنی:	زێبار عەزیزخان مهاجر
نەخشەسازی نـــاوەوە:	زێبار عەزیزخان مهاجر
نەخشـــەسازی بەرگ:	بەرەکات قورتاس
بڵاوکـــــــــــــار:	چاپخانەی شوان
نۆرە و ساڵی چـــاپ:	یەکەم، ٢٠٢٣ز
تـــيـــــــــــراژ:	١٠٠٠ دانه

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٨٥٤)ـــی ساڵی (٢٠١٩)ـــی پێدراوە.

پێشکەشە بە:

بەرهەمی ئەم هەوڵ و کۆششە کەمەی خۆم پێشکەش دەکەم، بە:

- گیانی ڕزگارکەری مرۆڤایەتی، پارێزەری ڕاستەقینەی مافەکانی مرۆڤ لە گشت کات و ساتێکدا، سەروەرمان محەممەد (درود و سڵاوی خوای لێبێت)... وەك پێشەنگ و شوێن پێ هەڵگرتنی.
- قوربانیانی جەنگ بە درێژایی مێژوو... وەك سەرەخۆشی و دڵدانەوە و پشتگرتنیان.
- گیانی داپیرە وەفادارەکەم، باوکی خۆشەویستم، کە دەستیانگرتم بۆ سەر ئەم ڕێگە ڕاست و دروستە، ئەوەی لە تواناشیاندابوو خەرجیان کرد بۆ ئەوەی سەرکەوتوو بم... ئەمەش وەك وەفا و ڕێزێك بۆیان.
- دایکی بەسۆزم، کە سەختییەکانی بۆ ئاسانکردم، تا گەیشتم بەم ڕۆژە... ئەمەش وەك خێر و چاکە نواندن بۆی.
- تێکڕای ئەندامانی خانەوادەکەم، کە بە هەموو توانایان پشتیان گرتم بۆ ئەوەی لە خوێندندا سەربکەوم.... ئەمەش وەك ڕازی بوون و خۆشەویستیم بۆ ئەوان.
- کوڕە مامەکانم (جبرائیل، ئیدریس، مخلس، عەلی)، کە وەك کێوێکی بەرز لە پاڵم وەستان، کۆسپ و لەمپەڕەکانی بەردەمی منیان بۆ ئاسان دەکردم... ئەمەش وەك ڕێز و پێزانینم بۆیان.

- گشت مامۆستا پایەدارەکانم، ئەوانەی ڕێگەیان بۆ ڕۆشن کردمەوە بە هەوڵە پیرۆزەکانیان بە درێژایی ماوەی خوێندنم... ئەمەش وەك زانینی چاکە و ناز و منەتیان بەسەرمەوە.
- هاوەڵە وەفادارەکانم، ئەوانەی یارمەتیاندام لە ڕۆژانی سەختی ئەم ماوە پڕ بەها و چاکەمدا، هانیاندام لەسەر بەردەوام بوونم تیایدا... ئەمەش وەك خۆشویستن و نزیکیان لێمەوە.
- پێشێلکارانی مافەکانی مرۆڤ، لە کاتی هەڵگیرسانی گڵپەی ناکۆکییە چەکدارییەکان... ئەمەش وەك سەرزەنشتکردن و سەرکۆنەکردنیان.
- ئەوانەی شەونخونی دەکەن بەدەم خزمەتکردنی مرۆڤایەتیەوە بە گشت شێوە جوانەکانی لەم ماوە سەختەدا... ئەمەش وەك هاندان و پشتگرتنیان.

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

پێشەکی وەرگێڕ

هەر لەگەڵ پەیدابوونی مرۆڤ، ئاشتی و شەڕیش پەیدابووە، چونکە ئامادەیی ئاشتەوایی و شەڕکردنی تیادا دانراوە، هەوڵ و تەقەلاکان بەردەوام بوونە بۆ پێشگرتن لە هەڵگیرسانی جەنگ و شەڕ، باڵکێشانی ئاشتی و ئارامی بەسەر دەر و دەروونی مرۆڤەکان، بەڵام بەهۆی زاڵبوونی ئارەزووەکان و دەستڕۆیشتوویی حەزەکان هەمیشە مرۆڤ لار بووەتەوە بەرەو لای نانەوەی شەڕ و ئاژاوە بۆ تێرکردنی حەزەکانی.

هەر چەندە ژیری دەتوانێ مرۆڤ لەسەر ڕێگەی ڕاست بهێڵێتەوە، ئەگەر گیرۆدە نەبێ بەدەست لادان بەهۆی کارتێکەرە دەرەکی و ناوەکییەکان. بۆیە ژیری و عەقڵیش پێویستیان بە ڕاستکەرەوەیەکی تر بوو، تا یارمەتیدەری بێ لە هێشتنەوەی لەسەر ڕێگەی ئاشتی و ئارامی.

بۆ ئەم مەبەستە پەیامە خواییەکان هاتن و مرۆڤەکانیش یاسای دەستکردیان بۆ ئەم مەبەستە داڕشت.

هەر یەکێکیان ڕێوشوێنی خۆی هەیە، جا ئەم کتێبە بەراوردی نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاساکانی مافی مرۆڤە.

ئەم کتێبەی بەردەستمان کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرم گێڕاوە بۆ سەر زمانی شیرینی کوردی، پێم وایە یەکێکە لەو کتێبە ناوازانەی خوێنەر و کتێبخانەی کوردی

پێویستیان پێی هەیە، بەتایبەت ئەوانەی سەرگەرمی کاری بەراوردکارین لە نێوان شەریعەت و یاسادا.

لە کۆتاییدا دەمەوێ سوپاسی ڕێزدار: "سەرهەنگد عبدالواحید" بکەم کە ئەرکی پێداچوونەوە و هەڵەچنینی گرتەئەستۆ[١].

زیبار عەزیزخان مهاجیر

---

١) بۆ ڕاڤەی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز سوودم بینیوە لە: تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان، نووسینی بورهان محمد أمین. (وەرگێڕ).

پێشەکی نووسەر

سوپاس بۆ ئەو خوایەی مرۆڤی بەدیهێناوە، شارەزای کردووە لە نیشانە و مەشخەڵەکانی مرۆڤایەتیدا، درود و سڵاو لەسەر ئەو پێغەمبەرەی بە میهرەبانی و بەزەیی ڕەوانەکراوە، هەروەها لەسەر خانەوادە و هاوەڵانی، کە ڕابەر و پێشەنگ بوونە لە پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی تووند و گەرم بوونی ئاگری جەنگی کاولکەر، لەسەر ئەوانەش کە شوێنیان کەوتوون بە چاکە تا دوارۆژ، پاشان:

لەوەتەی خۆر لەسەر ڕووی ئەم هەسارەیە دەرکەوتووە و هەڵاتووە، ژیان و گوزەرانی لەسەری دەستی پێکردووە، تا ئەمڕۆ، بەرژەوەندییەکانی گەندەڵکار و خراپەکاران تیایدا ناکۆکییان بووە تا وای لێهاتووە بە شەڕهاتوون و خراپەیان تێدا کردووە، خوێنیان لەسەری ڕشتووە، بەمەش جەنگ ڕووداوێك بووە لە مرۆڤایەتی جیانەبووەتەوە لە گشت ئەو سەردەم و چاخانەی تێپەڕیون، تەنانەت وایلێهاتووە خەریکە هیچ دەیەیەك لە ڕۆژگار نەبینین کە چەکی شەڕکردن تیایدا وەلانرابێ و ئاگری جەنگەکانی تێدا کپ کرابێ.

لە پاڵ ئەم جەنگە دڕندانەدا، کە هێشتا وڵاتان ڕادەماڵێ و گەلان دادەپڵۆسێنێ و مەشخەڵەکانی شارستانیەت و شۆڕشە نیشتمانیەکان کاولْ دەکات، ئەوا مرۆڤایەتی دووچاری ئێش و ئازاری بەهێز و زیانی مەزن و دڕندایەتیەکی ترسێنەر بووەتەوە، نەوە دوای نەوە توونـد و تیژیەکەی زیاد دەبێ، بەهۆی ئەو گەشە مەزنەی تەکنەلۆژیای جەنگی، کە دروست بووە، بەمەش زیانی مەزن و گەورە بەدوای خۆیدا دێنێ، ژمارەی قوربانیان بەشێوەیەکی بەرچاو لە هەڵکشاندایە، کاریگەری نەرێنی کاولکەری دەبێ لەسەر ئابووری و سەرچاوە سروشتییەکانی دەوڵەتانی ناکۆکیکار، تەنانەت ژینگەی سروشتیش سەلامەت نەبووە لە

شوێنەوار و کاریگەرییە خراپە مەزنەکانی، کە پەلی هاوێشتووە بۆ وڵاتانێك کە هیچ پەیوەندیەکانیان بە جەنگەوە نییە.

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو شوێنەوارانەی جەنگەکان لەسەر مرۆڤایەتی بەجێی دەهێڵن، ئەویش بە پێشێل کردنی مافە جۆراو جۆرەکانی لە کاتی جەنگدا، لەم کاتەدا پەیامی ئیسلام هات، خوای گەورە ویستی ببێتە دواهەمین پەیامی پێش خۆی، گشتگیر و تەواوکار بێ، بەشێوەیەك کە گشت لایەنەکانی ژیانی مرۆڤایەتی بە تاك و کۆمەڵ، دەوڵەت و هەرێمەکانەوە بگرێتەوە، ئەمەش بەو یاسا و بنچینە و ڕێسا گونجاوانەی داینا بۆ ڕۆیشتن لەگەڵ کاروانی ژیانی مرۆیی لە گشت و کات و شوێنێکدا.

تێکۆشان و پەیڕەو و یاساکانی ڕووبەڕوو بوونەوە یان پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لە سەروبەندی جەنگدا یاخود یاسای نێودەوڵەتی لایەنێك بوو لەو لایەنانەی شەریعەتی ئیسلام و شەرعناسەکانی لە کۆن و نوێدا بایەخیان پێداوە، لەبەر ئەو گرنگیەی هەیەتی لە ژیاندا، قورئان و سوننەت پڕ بوون لەو دەقانەی کە پابەندبوونیان پێویست دەکرد بە بنەما مرۆڤایەتیەکان و ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان و پێشێل نەکردنیان. شەرعناسە کۆنەکان سەرقاڵبوون بە هەڵهێنجانی حوکمی شەرعی گشتی سەبارەت بە تێکۆشان (جیهاد): بۆ پڕکردنەوەی پێداویستی کۆمەڵگە لەو کاتدا.

بەڵام پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ئەنجامدانی جەنگ، پێشتر و ئێستاش خاڵی مشتومڕ بووە لە نێو شەرعناسان، تەنانەت ڕاجیاش بوونە دەربارەی ڕەوایی ئەم جۆرە ناکۆکییە چەکدارییە، ئەو کۆت و بەندانەش کە لە کاتی هەڵگیرسانیدا حوکمی لەسەر دەدەن، جگەلەمانەش لەو حوکمانەی پەیوەستن پێیەوە، ئەمەیان لەلایەك. لە لایەکی دیکەوە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی سەرباری ئەو هەوڵ و تەقەلایانەی داویەتی بۆ ڕێگەگرتن لە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، لە میانەی کۆت و بەنکردنی دەسەڵاتی وڵاتان لە

ڕووی پەنا بۆ بردنی، مەگەر لە دۆخی پێویستی هەرە بەرزدا نەبێ وەك: بەرگری لە خود یان پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی، ئینجا كۆت و بەندكردنی مافی جەنگاوەران لە بەكارهێنانی شێوازەكانی جەنگ، لە كاتی هەڵگیرسانیدا، بۆ كورت هەڵهێنانی شوێنەوارە خراپەكانی لەسەر جەنگاوەران، ئەمەش تەنها بە دەركردنی چەند دانراوێك لەسەری، پاشان گرێدانی پەیماننامەی نێودەوڵەتی لە دەستپێكەوە بە پەیماننامەی (وستفاليا) تا دەگاتە ئەو وێنەیەی كە ئەمڕۆ پێی دەركەوتووە كە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییە، ئەمە نەیتوانی ئامانجەكە دەستەبەر بكات. ئەمەش كێشەیەكی پێكهێناوە كە توێژەر تاوتوێی دەكات لە ژێر ناونیشانی (پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە نێوان شەریعەت و یاسادا)، كە لە بازنەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە دێ، كە بەراوركراوە بە شەریعەتی ئیسلام.

گرنگی بابەتەكە:

گرنگی ئەم بابەتە خۆی دەبینێتەوە لە:

١- چارەسەری كێشەی پاراستنی مافەكانی مرۆڤ دەكات لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان، كە هیچ ماوەیەكی دیاریكراو گوزەر ناكات بەبێ ئەوەی ڕووبەڕوو بوونەوە و شەڕی چەكداری تیایدا ڕوونەدات. ئەم بابەتەش ئەو كات دەبێتە بابەتی گفتوگۆی خەڵك.

٢- بابەتێك ڕوون دەكاتەوە، بارودۆخی جەنگی ئەمڕۆ وادەخوازێ گشت مرۆڤێك شارەزای بێ، بۆ داواكردنی مافەكانی و پاراستنیان.

٣- تەپ و تۆز لادەدات لەسەر بابەتێكی هەستیاری وەك ئەم بابەتە، هەوڵ دەدات وێنەیەكی ڕاستەقینەی پێ ببەخشێت، چونكە وێنەكەی شێوێنراوە لە سایەی جەنگە هاوچەرخەكان كە هەڵگیرساون لە نێوان بانگخوازانی ئیسلامی ڕاستەقینە

لەلایەك، لەگەڵ بەرگریكاران لە مافەكانی مرۆڤ و یاسادانەرانی نێودەوڵەتی لەلایەكی ترەوە، ڕۆژانە دەیان كەس دەبنە قوربانی و پێشێلی مافی سەدانی تر دەكرێ بە پاساوی بەختەوەركردنی مرۆڤایەتی لە ژێر بەیداخی تێكۆشانی ئیسلامی، پاراستنی ئاشتی نێودەوڵەتی، بەمەش بینەر سەرگەردان بوو لە ئاست بینینی وێنە ڕاستەقینەكە بەهۆی ئەم پڕوپاگەندە ڕازێنراوانەوە.

٤- ئەگەر یەك جار زانینی ئەم بابەتە بۆ تاكەكانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گرنگ بێت، ئەوا بۆ تاكەكانی مرۆڤایەتی چەندین جار گرنترە، بەهۆی ئەو جەنگانەی پێیدا تێپەڕیون لە سایەی لكاندنیان بە دەوڵەتە نەتەوییە هاوچەرخەكان و ئەو ناخۆشیانەی بەم هۆیەوەچەشتوویانە، هەروەها بۆ بەرچاوڕۆشنكردنی ئەو نەوانەی سەریانهەڵداوە بە ڕێنماییەكانی شەرعی ڕاست و دروست و یاسای قەشەنگ لەم بابەتەدا، كە پێشینە پایەدارەكانیان لە سەركردەكانی شۆڕشە كوردییەكان ڕابەربوونە لە بواری پابەندبوون پێیەوە. بەرپەرچدانەوەی ئەوانەی خۆیان داماڵیوە لە پابەندبوون بەم بنەما ناوازانە لە كاتی جەنگە ناوخۆییە دواییەكان، پێشێلی مافی براكانیان كردووە بەشێوەیەكی زۆر دزێو.

توێژینەوەكانی پێشوو:

پێش ئەم بابەتە هەڵبژێردراوە چەندین توێژینەوەی دیكە نووسراون سەبارەت بە بابەتی تێكۆشان (جیهاد) بەشێوەیەكی گشتی، بەڵام ئەوەندە هەیە — وەك چۆن بۆ توێژەر دەردەكەوێ — زۆربەیان لەسەر ڕێڕەوی فیقهی نەریتی كۆن ڕۆیشتوون، تاوتوێ و باسی حوكمەكانی تێكۆشانیان كردووە بەشێوەیەكی مێژوویی نەگونجاو لە هەندێك كاتدا لەگەڵ گیانی سەردەم، بەبێ جەختكردنەوە لەسەر پرسی مافەكان لە كاتی جەنگدا.

بۆ نموونە (د. وەهبەت زوحەیلی) لە کتێبەکەیدا (شوێنەوارەکانی جەنگ لە فیقهی ئیسلامیدا – توێژینەوەیەکی بەراوردکاری) باسی جەنگ و شوێنەوارەکانی هەڵگیرسانی جەنگ و کۆتایی هاتنی کردووە بەشێوەیەکی گشتی.

(عواز وەزینانی) لە کتێبەکەیدا (یاسا و بنچینەکانی جەنگ لە شەریعەتی ئیسلامدا) هەڵساوە بە توێژینەوەی چەمکی جەنگ، ناساندنی و جۆر و حوکم و چۆنیەتی دەستپێکردنی، هۆکارەکانی کۆتایی پێهێنانی، ئاماژەی بە بەشێك لە هەڵسوکەوتەکانیشی کردووە.

(د. مەرعی کوڕی عەبدوڵای کوڕی مەرعی) لە دانراوەکەیدا (یاسا و حوکمەکانی ئەوەی بە گیان تێدەکۆشێ لە پێناوی خوادا لە فیقهی ئیسلامیدا) حوکمە فیقهییە تایبەتەکانی سەبارەت بە تێکۆشەر (مجاهد) و پاکژی و نوێژ و زەکات و جگەلەمانشی ڕوون کردۆتەوە.

بەم پێیە لایەنی هەڵهێنجانی مافەکان لەم حوکمانە و دەرخستن و پیشاندانیان لە بەرگێکی نوێدا ماوە.

هۆکارەکانی دیاریکردنی ئەم بابەتە:

سەربارەی ئەو گرنگیەی پێشتر ئاماژەی پێکرا، ئەوا چەندین هۆکار لە پاڵ دیاریکردنی ئەم بابەتەوە بوون، لەوانە:

١- هەوڵدان بۆ دەرخستنی بەرزتربوون و باڵادەستبوونی شەریعەتی ئیسلام بەسەر یاسا دەستکردەکان لە بواری چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان ڕووبەڕووی دەبنەوە لەوەتەی پازدە سەدەیە، داپڵۆسینی وتەی قین لە دڵان، ئەوانەی کە تۆمەتبارمان دەکەن بە دواکەوتووگەرایی و پاشکەوتوویی و نەڕۆیشتن لەگەڵ کاروانی ڕووداوە سەردەمییەکان.

٢- هەوڵدان بۆ بەرتەسك كردنەوەی كەلێنی ڕاجیایی لە نێوان شەریعەتی ئیسلامی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە بواری پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و دەستەبەركردنی نزیككردنەوە لە نێوانیان، كە ئەمەش دەڕژێتە خزمەتی مرۆڤایەتیەوە.

٣- كەمی توێژینەوەی زانستی وردی ڕەسەن، كە بایەخ بەم لایەنە بدات لە زانستە شەرعییەكان.

٤- حەزی توێژەر بۆ نووسین لە بازنەی توێژینەوەی بەراوردكاری لە نێوان شەریعەت و یاسادا.

پەیڕەوی توێژینەوەكە:

توێژەر بۆ نووسینی ئەم توێژینەوەیە پەیڕەوی خوێندنەوە و توێژینەوەی شیكردنەوەی بەراوركاری گرتۆتەبەر، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- دەرهێنانی مافەكان لە ناخی كتێبە فیقهییە پشتپێ بەستراوەكان لەلای: حەنەفییەكان، مالیكییەكان، شافیعییەكان، حەنبەلییەكان، زاهیرییەكان، زەیدییەكان، ئیمامییەكان، ئیبازییەكان، بۆچوونی شەرعناسە ناودارەكان لە شوێنكەوتووان، ئەمەش بە دابەشكردنیان بۆ چەند كۆمەڵ و پێڕێك، ئینجا باسكردنی بەڵگەكانیان، تاوتوێ كردنیان، ڕوونكردنەوەی بۆچوونی پەسەند و ڕاست لە نێویاندا، لەگەڵ خستنەڕووی هۆكارەكانی پەسەندكردنی بۆچونەكە، بەبێ دەمارگیری مەزهەبی.

٢- پابەندبوونی بە سپاردەیزانستی لە گواستنەوەی ئەو زانیاریانەی لەم توێژینەوەیەدا هاتوون لە خاوەنەكانیانەوە بەشێوەیەكی دروست و بێ پەڵە.

٣- گێڕانەوەی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز بۆ شوێنی خۆیان لە کتێبی خوای پاك و بێگەرد، دەرهێنانی فەرموودە پیرۆزەکانی پێغەمبەر و شوێنەواری هاوەڵە ڕێزدارەکان لە کتێبەکانی فەرموودە و شوێنەواردا، لە کاتی هاتنیان ئەگەر لە بوخاری و موسلیمدا بێ ئەوا تەنها ئاماژەم بەو دوو سەرچاوەیە یان یەکێکیان کردووە. بەمەش پشتم بە گێڕانەوەکانی تر نەبەستووە، تەنها بەوە نەبێ کە لە دوو سەحیحەکەدا هاتووە، ئەگەر گێڕانەوەکان لەم دوو کتێبەشدا نەهاتبن، ئەوا هەوڵمداوە هەر گێڕانەوەکان لەم بارەوە بخەمەڕوو لەگەڵ هەوڵدان بۆ باسکردنی ڕوونکردنەوە و سەرنجی پسپۆرە کۆن و هاوچەرخەکان بەگوێرەی توانا، لەوانەیە توێژەر پەنا بباتەبەر کتێبە پشتپێ بەستراوەکانی ژیاننامەی پێغەمبەر بۆ بەڵگەدارکردنی شوێنەوارەکان، ئەگەر هاتوو ئەو شوێنەوارانە لە کتێبەکانی فەرموودە و شوێنەواردا نەهاتبن، لەگەڵ تێبینی کردنی ئەوەی کە زۆربەی جار لە دەقی سەرەکی ئەم توێژینەوەیەدا باسی بەڵگەکان کراوە، تەواوەکەشی لە پەراوێزدا خراوەتەڕوو.

٤- هەڵهێنجانی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکان لە حوکمە شەرعییە پەسەندەکان، لەو پرسانەی بوونیان هەیە.

٥- ناساندنی کەسایەتی و ئەو شوێنانەی ناودار نین، لەم توێژینەوەیەدا هاتوون، ئەم ناساندنەش بەشێوەیەکی کورت و مەبەستدار، لە کاتی هاتنی ناوەکانیان بۆ جاری یەکەم، بێ ئەوەی لە جاری دووەمدا باس بکرێتەوە، یان ئاماژە دەکرێ بەوەی خوێنەر بۆی بگەڕێتەوە.

٦- ڕاڤەی ئەو وشە و چەمکە نارۆشنانەی لەم نامەیەدا هاتوون.

٧- پشت بەستن بە کتێب و توێژینەوە و وتارە نوێیەکان، کە لەسەر تێکۆشان (جیهاد) نووسراون بۆ هەڵهێنجانی حوکمە شەرعییەکان بۆ ئەو پرسانە هەنوکەن و پێشدێن.

٨- پابەندبوون بە ڕیزبەندی کاتی مردنی دانەرانی کتێبەکان، لە کاتی باسکردنی کتێبەکانیان لە پەڕاوێزدا.

٩- ڕوونکردنەوەی بنچینە و بنەما یاساییەکان لە ڕێکەوتنە نێودەوڵەتییەکاندا، هەروەها ئەو کتێب و وتارانەی نووسراون لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا بۆ بنیاتنانی مافەکان لەسەری.

١٠- بەراوردکاری لە نێوان شەریعەت و یاسا دەربارەی ئەو مافانەی لێیان هەڵهێنجراون، بە باسکردنی تەوەرەکانی هاوڕابوون و هاوڕا نەبوون لە نێوانیاندا.

١١- شرۆڤەی هێما و کورتکراوەکان لە لیستێکی سەربەخۆدا، کە توێژەر بەکاریهێناوە.

پلانی توێژینەوەکە:

سروشتی بابەتەکە وایخواستووە کە توێژینەوەکە لە پێشەکی و چوار بەش و کۆتایی پێکبهێت.

لە پێشەکیدا باسی ئەمانە کراوە: گرنگی بابەتەکە، توێژینەوەکانی پێشوو کە لەم بابەتەدا نووسراون، هۆکارەکانی دەستنیشانکردنی بابەتەکە، ئەو پەیڕەوەی توێژەر گرتوویەتیەبەر لە نووسینی توێژینەوەکە، پلانی توێژەر بۆ بابەتەکە، ئەو سەرچاوانەی توێژەر پشتی پێبەستووە.

لە بەشی یەکەمدا و لە میانەی چوار دەروازەدا تاوتوێی ئەمانە کراوە: ناساندنی مافەکانی مرۆڤ و جۆر و بەشەکانی و پاراستنی، ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، ئەندازەی ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکان، ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ئەو یاسایانەی پەیوەندیان پێیەوە هەیە.

لە بەشی دووەمدا لێکۆڵینەوە کراوە لەسەر: مافەکانی هاوڵاتیان لە دوو دەروازەدا، دەروازەی یەکەم ناساندنی هاوڵاتیان و جۆرەکانیان و دەروازەی دووەم مافی هاوڵاتیان لەخۆدەگرێ.

بەشی سێیەم لە میانەی دوو دەروازەدا تایبەت کراوە بە ڕوونکردنەوەی ئەمانە: ناساندنی جەنگاوەران، مافی ئامادەکردنیان، هەڵسوکەوتی جەنگی، خاوەن دۆخە تایبەتەکان، دیل.

لە بەشی چواردەمدا لە چوارچێوەی سێ دەروازەدا ئەمانە خراونەتەڕوو: ڕێوشوێنەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسا مرۆیی نێودەوڵەتیدا، بەراوردکردنیان.

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا: پوختەی گرنگترین ئەو دەرەنجام و ڕاسپاردانەی پێگەیشتوون نووسراون.

پێش کۆتایی هێنان بە پێشەکی پێم وایە ئەرکی وەفادارییە، کە ئەوپەڕی سوپاس و پێزانینی خۆم ئاڕاستەی بەڕێزان: (پ.ی.د محەممەد سابر مستەففا) و (پ.ی.د. ڕزگار محەممەد قادر) بکەم، کە ڕەزامەندیان نیشاندا لەسەر پەسەندکردنی نامەکە و دەوڵەمەندکردنی بە تێبینیە بە سوودەکانیان.

لە کۆتاییدا ئەمە زۆربەی ئەوەیە کە توێژەر توانیویەتی خەرجی بکات لە پێناو گەیشتن بە ڕاستی، جا هەرچی ڕاست پێکانی تێدایە، ئەوا لە بەخششی خواوەیە، ئەوەش کە هەڵەیە، ئەوا لە من و شەیتانەوەیە، بانگەشەی کامڵی ناکەم، چونکە یەکێکە لە سیفەتەکانی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ، هەڵە و کەمتەرخەمیش خەسڵەتی هەمیشەیی مرۆڤن، بۆیە وەك چۆن (عیمادی ئەسفەهانی) وتویەتی: هەر کەسێك کە کتێبێك دەنووسێت ئەوا لە

بەیانیدا پێی وادەبێ ئەگەر بیگۆڕێ ئەوا باشتر دەبێ، بەخشینی سەرکەوتن بە دەستی خوایە، کە ناز و بەخششی ئەو کارە چاکەکان تەواو دەبن.

بەشی یەکەم

مەبەست لە مافەکانی مرۆڤ

و ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکان و

ڕەواییەکەی و یاسای نێودەوڵەتی مرۆیی

چوار دەروازە لەخۆدەگرێ:

دەروازەی یەکەم: ناساندنی مافەکانی مرۆڤ و جۆر و بەشەکانی

دەروازەی دووەم: ناساندنی چەمکی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

دەروازەی سێیەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

دەروازەی چوارەم: ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و گەشە مێژووییەکەی

دەروازەی یەکەم

ناساندنی مافەکانی مرۆڤ و جۆر و بەشەکانی و پاراستنی

بەر لەوەی بچینە ناو وردەکاری ئەم توێژینەوەیە، توێژەر پێی وایە دەبێ سەرەتا بە ناساندنی مافەکانی مرۆڤ و بەشەکانی و پاراستنی دەست پێبکات، چونکە ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ بناغە و بنچینەیە لەم توێژینەوەیەدا، شتێکی ژیرانە نییە توێژینەوەیەکی تەواو بنووسی بەبێ ڕوونکردنەوەی چەمك مافەکانی مرۆڤ، پاراستنی، جۆر و بەشەکانی، ڕوونکردنەوەی هەر دوو چەمکەکە شتێکی زۆر پێویستە، بۆ ئەوەی خوێنەر شارەزا بێ لە تەوەری سەرەکی ئەم توێژینەوەیە. بەهەمان شێوە ڕوونکردنەوەی جۆر و بەشەکان و شێوازەکانی دابەشکردن، بۆ ڕۆشنکردنەوەی ئەو شێوە دابەشکردنەی کە پێوەی پابەندبوومە، خستنەڕووی چەمکی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان گرنگە. هاووێنەکانی ئەمانەش بایەخدارن، چونکە ڕوونکردنەوەی مافەکان بەم دۆخەوە بەستراوەتەوە، ناکرێ باسی مافەکان بکرێ لە توێژینەوەکەدا، بەبێ شرۆڤەیەکی کورتی ئەو دۆخە کە پێیەوەبەندە، هەروەها خستنەڕووی وێنەیەکی ڕوون لەبارەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و ئەو یاسایانەش پەیوەندیان پێوە هەیە پێویستە، چونکە ڕوونکردنەوەی چەمکی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوەیە لە پاش ڕوونکردنەوەی لە شەریعەتی ئیسلامدا، زۆر پێویستە، لە کاتێکدا چەمکی شەریعەتی ئیسلام ڕوون نەکراوەتەوە لەم توێژینەوەیەدا، چونکە پێویست نییە، بۆیە ئەم دەروازەیە بۆ دوو باس دابەش بووە، بەم شێوەیە:

باسی یەکەم: چەمکی مافەکانی مرۆڤ

باسی دووەم: جۆر و بەشەکانی مافەکانی مرۆڤ

باسی یەکەم

چەمکی مافەکانی مرۆڤ

سەرباری ئەوەی (مافەکانی مرۆڤ) چەمکێکی لێکدراوە، ئەوا نەریت وایە لە کاتی پێناسە کردنی چەمکە لێکدراوەکان واتای وشە لێکدراوەکان ڕوون بکرێتەوە، بەڵام ئەم توێژینەوەیە تەنها مانای چەمکە لێکدراوەکە – واتە: مافەکانی مرۆڤ – بەیەکەوە ڕوون دەکاتەوە، بێ ئەوەی بە سەربەخۆ پێناسەی یەکە یەکەی وشەکانی ئەم چەمکە بکەین، دواتر دەست بە ڕوونکردنەوەی لێکدراوەکەی بکەین، ئەمەش لەبەر گشتگیری و قوڵی واتای هەر یەکێك لە وشەکانی – ماف ، مرۆڤ –، کە دەکەوێتە پەڕاوێزی بابەتەکە و دەبێتە هۆی درێژبوونەوەی توێژینەوەکە.

چەمکی مافەکانی مرۆڤ لە شەریعەتی ئیسلامدا:

قورئان و سوننەت و کتێبەکانی کەلەپوری فیقهی ئیسلامی چەمك و زاراوەی مافەکانی مرۆڤیان بەکارنەهێناوە، چونکە مرۆڤایەتی ئاشنایەتی نەبووە لەگەڵ ئەم چەمکە تەنها لەم سەردەمانی دواییدا نەبێ، لە دەرەنجامی چەند بارودۆخ و گەشەی دیاردەی کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی و نێودەوڵەتیدا، لەبەر ئەوەی ئیسلام جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەنجامدانی ئەرکەکان، کە هەر ئەرکێك بە خودی خۆی مافێکی ئەوانی ترە، هەر مافێك ئەرکێکی لەبەرامبەردایە، هۆکاری ئەمەش مسۆگەرکردنی بوونی ماف و ڕاپەڕاندن و پاراستنیەتی

بەشێوەیەکی خودی و خۆبزێو و بە پاڵنەرێکی دەروونی و چاودێریەکی خواییەوە، فیقهی هاوچەرخ لە ڕوونکردنەوەی ئەم چەمکەدا پشتی بەستووە بە سەرچاوەی خوایی بۆ مافەکان، ڕوونیشی کردۆتەوە کە ئیسلام دەستپێشخەری کردووە بۆ چەسپاندنی[1].

چەمك و واتای مافەکانی مرۆڤ لە یاسادا:

سەبارەت بە یاساناسان ئەوا هەیانە پێناسەی ئەم چەمکەی کردووە و بەدرێژی پێناسە جیاوازەکانی بۆ ئەم چەمکە هێناوە، هەشیانە پێی وایە خستنەڕووی ئەم پێناسانە و ڕوونکردنەوەی شرۆڤەکانیان و کەم و کورتیەکانیان، تەنها کات بەفیڕۆدانە و بێ کەڵکە، چونکە پەیوەستە بە حوکمی ڕەوشتی کە لە خودی خۆیدا شیاوی ڕاڤەکردن نییە، قوتابخانەی دەستکردگەرا (وەزعییە) بانگەوازی بۆ ئەوە دەکات کەپێویستە بایەخ نەدرێ بەوەی دەبێ دەستەبەر بکرێ لە میانەی گوزارشتە ڕەوشتییەکان، بەڵکو دەبێ بایەخ بەوە بدرێ کە لە واقیعدا ئەنجام دەدرێ، ئەوەی شایەنی ئاماژە بپێ کردن بێ ئەوەیە کە واتای هاوچەرخی مافەکانی مرۆڤ جیاوازە لەوەی پێش خۆی بەوەی مافەکانی مرۆڤ زیاتر خۆی لە یەکسانیدا بینیوەتەوە و کەمتر لە تاکگەرایی و تاکایەتیدا خەستبۆتەوە، بەشێوەیەکی نێودەوڵەتی زیاتر جەختی لەسەرکراوەتەوە، ئەم چەمکە بە خەسڵەتێکی گشتی ئاماژە دەکات بەو نارەزایەتیانەی دەبێ بۆ هەمووان فەراهەم بکرێن بەبێ جیاوازی، پێویستە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و ناوخۆیی پابەندبوونی پێیەوە بەرجەستە ببێ[2].

---

[1]) بڕوانە: النظرية العامة لحقوق الإنسان ١٢٠ — ١٢٦، وحقوق الإنسان في الإسلام ز — ط.

[2]) بڕوانە: حقوق الإنسان في العلالم المعاصر ١٥/ ٤٥، و النظرية العامة لحقوق الإنسان ٩٧ — ١٢٤، وحقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٧ — ٢١، وحقوق الإنسان ٨ — ١٢.

باسی دووەم

جۆر و بەشەکانی مافەکانی مرۆڤ

شەرعناسان و یاساناسان مافەکانیان بۆ چەند جۆرێك دابەشکردووە، چەند شێوە دابەشکردنێکیان خستۆتەڕوو، توێژەر لەم دوو لقەی داهاتوودا دەیخاتەڕوو:

لقی یەکەم

شێوەی دابەشکاری شەریعەتی ئیسلام بۆ مافەکانی مرۆڤ

زانایانی زانستی بنەماکانی فیقهی ئیسلامی جۆرەکانی مافەکانیان بەپێی دوو لەبەر چاوکردنەوە دابەشیان کردووە، کە ئەمانەن:

یەکەمیان: بە ڕەچاوکردنی ئەو سەرچاوەیەی مافەکان بۆی دەگەڕێنەوە، بۆ: مافەکانی خوا (مافە گشتییەکان)، مافەکانی بەندە (مافە تایبەتەکان)، مافە هاوبەشەکانی نێوان بەندە و پەروەردگار. مەبەست لە مافەکانی خوا، ئەو مافانەن کە سوودەکەی دەگەڕێتەوە بۆ لایەنی گشتی، بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی خوای پایەبەرز بێ نیاز و بەرزە لە داواکردنی کەڵك و سوود، مانای مافی تەواوی خوا: ئەوەیە بەهیچ شێوەیەك تایبەت بەو نییە، مەبەست لە مافی بەندە ئەوەیە کە بۆ بەرژەوەندیەکی تایبەت دانراوە، واتای مافی تەواوی بەندە تایبەتبوونە بە خاوەنەکەی بێجگەلەوانی تر.

دووەم: بە ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەکان، مافیان دابەش کردووە بۆ: بەرژەوەندییە پێویستەکان، بەرژەوەندییە مام ناوەندییەکان، بەرژەوەندییە لاوەکییەکان[1].

لقی دووەم

شێوەی دابەشکاری یاسایی بۆ مافەکانی مرۆڤ

هەندێ لە یاساناسان سەرەتا مافەکانیان دابەش کردووە بۆ: مافە سیاسییەکان مافە ناسیاسییەکان — واتە مەدەنیەکان، ئینجا مافە مەدەنیەکانیان دابەشکراون بۆ: مافە گشتییەکان، مافە تایبەتەکان، مافە تایبەتەکانیشیان دابەش کردووە بۆ: مافە داراییەکان و مافە نا داراییەکان، ئینجا مافە داراییەکانیشیان دابەشکردووە: بۆ مافە خودی و کەسییەکان و مافە واتایی و مەعنەویەکان — واتە هزری و وێژەییەکان —، ئینجا مافە خودییەکانیان دابەشکردووە بۆ: مافی خودی ڕەسەن و مافی خودییە پاشکۆیەکان[2].

هەشیانە مافیان دابەشکردووە بۆ:

یەکەم: مافە تاکەکەسییەکان، وەك: مافە مەدەنی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیری و کەلتوریەکان.

---

(1) بڕوانە: النظرية العامة لحقوق الإنسان ٨٣، و حقوق الإنسان وقت الحرب بين الشريعة الإسلامية والقانون الدولي، د. مصطفى الزلمي، مجموعة الأبحاث العلمية ٢٥، وحماية حق الحياة في الشريعة الإسلامية، د. جابر إبراهيم الراوي، إسلام اليوم، ع ٣، ص ٢٣ – ٢٤.

(2) بڕوانە: النظرية العامة لحقوق الإنسان ٨٥.

دووەم: مافە کۆمەڵیەکان، وەك: مافی چارەی خۆنووسین و مافی دانیشتوانی ڕەسەن[1].

توێژەر لە کاتی هێنانەوەی ئەو مافانەی پێویستە پارێزگاریان لێبکرێ بۆ مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکان، پابەند نەبووە بە هیچ جۆرە دابەشکردنێکی ئەمانە، چونکە چەند دابەشکردنێکە تەنها لە دۆخی ئاشتیدا، لە کاتێکدا توێژینەوەکەمان باسی مافەکان دەکات تەنها لە کاتی جەنگدا، لە هەمان کاتدا مافە ناوبراوەکانی ئەم توێژینەوەیە بەشێوەیەکی لاوەکی دەگەڕێتەوە بۆ جۆرە دابەشکردنەکانی پێشوو.

دەروازەی دووەم

ناساندنی چەمکی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

ئەم دەروازەیە سەرەتا ڕوونکردنەوەی چەمك و واتای ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا لەخۆ دەگرێ، دواتر ڕوونکردنەوەی ئەو بێژە و وشانەی پەیوەندیان پێیەوە هەیە، چونکە ڕوونکردنەوەی مافەکان پەیوەستە پێیانەوە، ناکرێ باسی مافەکانی تیادا بکرێ بەبێ شرۆڤەیەکی پوختی ئەو دۆخەی پێیەوە بەستراوەتەوە، جا ئەمەش بەم شێوەیە دەبێ:

باسی یەکەم: واتای ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

باسی دووەم: ناساندنی ئەو بێژە و وشانەی پەیوەندیان بە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکانەوە هەیە

---

[1]) بڕوانە: حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٥٢ – ١٧٨.

باسی یەکەم

واتای ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

لەم کاتانەی دواییدا بەکارهێنانی چەمکی (ناکۆییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکان) لە جیاتی چەمکی جەنگ لە نووسینەکانی یاساناسانی نێودەوڵەتی هاوچەرخ و پەیماننامە نێودەوڵەتیەکان و حوکم و یاساکانی داداگا نێودەوڵەتیەکان بڵاوبووەتەوە، بەو پێیەی پێیان وایە چەمکی یەکەم شیاوترە لە چەمکی دووەم بۆ چارەکردنی دۆخی ناکۆکییە چەکدارییەکان بە گشت وێنەکانیەوە[1]، بۆیە توێژەر ئەمەی پێ باشبووە لە نامەکەیدا بەکاربهێنێ لە جیاتی توێژینەوەکانی دیکەی.

لقی یەکەم

واتای ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامیدا

ناکۆکی (النزاع) لە زمانەوانیدا: چاوگی (نازَعَ، ینازع، منازعة)ە، بە واتای: کێشکردن، داماڵین، ڕیشەکێشکردن، دەستهەڵگرتن لە شت، دژایەتی و دووبەرەکی دێت[2].

---

(1) بڕوانە: حماية المدنين في زمن النزاعات المسلحة ٢.

(2) بڕوانە: تاج العروس ٢٢/ ٢٣٨ – ٢٤٦، ومفردات ألفاظ القرآن ٧٩٨، مادة (نزع).

بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی وشەیەکی نوێیە، ئەوا شەرعناسانی ئیسلام چەمکی (ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان)یان بەکارنەهێناوە لە کاتی تاوتوێکردنی حوکم و یاساکانی شەڕ و جەنگ، بەڵکو لە جیاتی ئەم چەمکە وشەی تێکۆشان (جیهاد)یان بەکارهێناوە، بۆیە لێرەدا توێژینەوەکە باسی پێناسەی تێکۆشان دەکات لە شەریعەتی ئیسلامدا لە جیاتی (ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکان).

تێکۆشان (جیهاد) لە زمانەوانیدا: چاوکی فرمانی چوار پیتی (جاهد)ەیە، لەسەر کێشی (فِعال)ە، بە واتای (المفاعلة)ە دێ، فرمانی سێ پیتی وشەی ناوبراو (جَهَدَ)ەیە، بە لەسەر (فتح)ە، دەوترێ: (إجهد جَهْدَك في الأمر)، واتە: بگە بە ئامانج و مەبەستەکەت، (جهد دابته وأجهدها) کاتێك بارێکی گرانتر لە تواناکەی لێ بارکرد لە کاتی ڕۆیشتندا، (الجهد) بە واتای سەختی و ماندوێتیە، یان لە (جُهد)ەوە هاتووە بە بۆرە (الضم)ە کە بە مانای وزەیە[1]. بە واتای شەڕ و جەنگیش هاتووە، دەوترێ: (جاهد العدو مجاهدة) واتە: لەگەڵی بجەنگە، جیهاد: دژایەتی کردنی دوژمنانە، ئەمەش خەرج کردنی ئەوپەڕی وزە و توانای کرداری و گوفتارییە، یان هەر شتێك کە لە توانادابێ[2]، (الجهاد والمجاهدة) خەرجکردنی ئەو پەڕی توانایە بۆ بەرەنگاربوونەوەی دوژمن، ئەمەشیان سێ جۆرە: تێکۆشان دژی دوژمنی دیار و ئاشکرا، تێکۆشان دژی شەیتان، تێکۆشان دژی ناخ و دەروون[3].

شەرعناسانی ئیسلامی چەند پێناسەیەکیان بۆ تێکۆشان (جیهاد) کردووە، لەوانە:

---

(1) بڕوانە: الصحاح ٢/ ٤٠٢، والمغرب في ترتيب العرب ١/ ١٧٠ – ١٧١، والمطلع على أبواب المقنع ١/ ٢٠٩، مادة (جهد).

(2) لسان العرب ٢/ ٣٩٦، مادة (جهد)، و بڕوانە: المصباح المنير ٤٣ – ٤٤، مادة (جهد.

(3) مفردات ألفاظ القرآن ٢٠٨، مادة (جهد).

- لەلای حەنەفییەکان: بریتییە لە خەرجکردنی وزە و توانا لە میانەی شەڕکردن و جەنگ کردن لە پێناوی خوای پایەبەرزدا، بە گیان و سەروەرت و سامان و زمانیان جگەلەمانە یاخود ئەوپەڕی هەوڵدان لەمەدا[1].
- لەلای مالیکییەکان: شەڕکردنی موسڵمانێکە لەگەڵ بێ باوەڕێك، کە هاوپەیمان نییە، بۆ بەرز ڕاگرتنی وشەی خوای مەزن یان ئامادەبوونی وشەی خوا یاخود ڕۆیشتنە ناو خاکەکەی[2].
- لەلای شافیعییەکان: شەڕکردنە لەگەڵ بێ باوەڕان بۆ پشتگرتن و سەرخستنی ئیسلام[3].
- لەلای حەنبەلییەکان: بریتییە لە شەڕکردن تەنها لەگەڵ بێ باوەڕان[4].

پوختەی پێناسەکانی پێشوو ئەوەیە کە تێکۆشان (جیهاد) بریتییە لە: شەڕکردن لە پێناوی خوا، ئەمەش دوای بەکارهێنانی ڕێوشوێنەکانی ئاشتیانە وەك وەڵامدانەوەی ئەو پێویستیەی کە وا لە موسڵمانان دەکەن پێی هەڵبستن، لە پێناو پاراستنی شەریعەتی پاکی ئیسلام و بانگەوازەکەی، بەرپەرچدانەوەی ئەوانەی ڕێگری دەکەن لە بڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەی، لە پێناو پایەدارکردنی سیستەمێکی دادگەر، کە بەرژەوەندی خەڵك دەستەبەر بکات، بێ ئەوەی کۆسپێك یان حوکمڕانێکی ستەمکار ڕێگری بکات لەمە، ئەمەش تەنها لە پێناوی خوادا دەبێت، بێ ئەوەی ئارەزووی ماددی یان حەزی کەسی یاخود هەوەسی زالبوون بەسەر جیهان و سەروەری گەلان تێکەڵ بە نیازی موسڵمانان ببێت[5]،

---

1) بدائع الصنائع ٧/ ١٥٧.

2) بڕوانە: حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٥٢ – ١٧٨.

3) بڕوانە: حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٥٢ – ١٧٨.

4) بڕوانە: حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٥٢ – ١٧٨.

5) بڕوانە: حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٥٢ – ١٧٨.

تێکۆشان (جیهاد) بە مانای ناچارکردنی خەڵك نایەت بۆ هاتنە ناو ئیسلام، سەپاندنی ئایین بەسەریاندا، چونکە ئەمە بە سروشت ڕەتکراوەیە و شتێکی ئەستەمیشە بیروباوەڕ جێگیر ببێ بەبێ دڵنیابوون و ڕازی بوونی ناخ و دەروون پێی[1]. هەروەها لەبەر ئەوەی تێکۆشان بانگەوازە و جەنگیش هەڵوێستە.

لقی دووەم

واتای ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتیدا

چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف بۆ ساڵی ١٩٩٤ لە ماددەی دووەمی هاوبەشدا، ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکانی بەمەی خوارەوە دیاریکردووە: ((ئەم ڕێکەوتننامەیە جێبەجێ دەکرێ لە دۆخی جەنگی ڕاگەیەندراو یان هەر بەیەکدادانێکی چەکداریدا، لە نێوان دوو لایەن یان زیاتر، لەو لایەنە خاوەن سەروەریانەی کە ڕێکەوتنەکەیان کردووە، تەنانەت ئەگەر لایەنێکیشیان داننەنێ بە دۆخ و باری جەنگدا. بەهەمان شێوە ئەم ڕێکەوتننامەیە جێبەجێ دەکرێ لە گشت دۆخەکانی داگیرکاری لاوەکی یان گشتی هەرێمیی یەکێك لەو لایەنە باڵایانەی ڕێکەوتنەکەیان کردووە، ئەگەر ئەم داگیرکارییە ڕووبەڕووی بەرگری چەکداریش نەبێتەوە))[2]. بەم پێیە هەر ناکۆکییەکی چەکداری بە نێودەوڵەتی دادەنرێ ئەگەر لە نێوان دوو دەوڵەت یان زیاتردابوو، هەمان دۆخیش سەبارەت بە داگیرکاری، ماوەکەی هەر چەند بێ و ڕووبەڕووی بەرگری ببێتەوە یان نا ئەوا هەمان دۆخی هەیە.

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بۆ ڕێکەوتننامەی جنێف لە ساڵی ١٩٧٧ هات تایبەت بۆ پاراستنی قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، ئەم چەمکەی لە بڕگەکانی

---

1) بڕوانە: حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ١٥٢ – ١٧٨.

2) م ٢، ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەم و سێیەم و چوارەمی جنێف، ١٩٤٩.

چوارەمیدا فراوانتر کرد و بە دەق ئاماژەی بەوە کرد کە: ((ئەو دۆخانە لە برگەی حەوتەمی پێشوودا ئاماژەیان پێکرا، ناکۆکییە چەکدارییەکان دەگرێتەوە کە گەلان بەهۆیەوە تێدەکۆشن دژی خۆسەپێنی داگیرکاری و زاڵبوونی دەسەڵاتی بیانی و ڕژێمە ڕەگەزپەرستەکان، ئەمەش لە پیادەکردنی مافی گەلان لە مافی چارەی خۆنووسیندا، هەروەك پەیماننامەی نەتەوەیەکگرتووەکان و ڕاگەیەنراوی پەیوەست بە بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بە پەیوەندی نێودەوڵەتی و هاریکاری نێوان دەوڵەتان بەپێی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان چەسپاندوویەتی))[1]، بەمەش ئەو ناکۆکیانەی بزوتنەوە ڕزگاریخوازە نیشتمان پەروەرەکان ڕابەڕایەتی دەکەن دژی هێزی داگیرکار و زاڵبوونی بیانی یان داگیرکاری هێزی بیانی یاخود قەوارە و ڕژێمە ڕەگەزپەرستەکان بە ناکۆکی چەکداری نێودەوڵەتی هەژمار کراون، ئەمەش بەرهەمی ئەم کۆششە مەزنانەبوو کە گەلانی ژێردەست خەرجیان کردبۆ هەژمارکردنیان لە چوارچێوەی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، ئەمەش لە کاتی کۆنگرەی دیبلۆماسی بوو کە بەڵگەنامەی ناوبراوی لێبەرهەم هات.

ڕێبەری کرداری پەرلەمنتارانی عەرەب پێناسەی چەمکی ناوبراوی بە پوختی خستۆتەڕوو، بەوەی بریتییە لەوەی: ((دوو دەوڵەت یان زیاتر بە چەك دەجەنگن، هەروەها ئەوەش کە گەلان تێدەکۆشن دژی دەسەڵاتی داگیرکاری یان زاڵبوونی هێزی بیانی یاخود دژی تاوانەکانی جیاکاری ڕەگەزی.

ئەم ناکۆکییانە ملکەچ دەکرێن بۆ چەندین یاسا، بەوانەش کە لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف و پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی پێکراوە))[2].

---

(1) برگەی ٤، م ١، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ١٩٩٧.

(2) احترام القانون الدولي وكفالة احترامه دليلي عملي للبرلمانيين ١٣.

یەكێك لەو شتانەی پێویستە ئاماژەیان پێبدرێ ئەوەیە كە جۆرێك لە ناكۆكی هەیە پێی دەوترێ ناكۆكی چەكداری نا نێودەوڵەتی، ناكۆكییە ناوخۆییەكان دەگرێتەوە، كە سروشتێكی نێودەوڵەتیان نییە، ئەمە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا بە دوو قۆناغدا تێپەڕی، كە بریتین لە: پێش ساڵی ١٩٤٩ و دواتری، سەبارەت بە پێش ساڵی ١٩٤٩ ئەوا ئەو یاسایانەی جەنگەكانیان ڕێكدەخست باسی ناكۆكییە چەكدارییە ناوخۆییەكانیان تدا نەبوو بە واتا فراوانەكەی. بەڵكو ئەم دۆخانە تا ساڵی ١٩٤٩ وەك كاروباری تەواو ناوخۆ مانەوە، كە بەپێی سیستەم و یاسا نێوخۆییەكانچارە دەكران، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی بەم جۆرە ناكۆكییە چەكداریانە نەدەدا مەگەر لە یەك دۆخدا نەبووبا، ئەویش داننانی حكومەتەكان بوو بە یاخیبووان یان شۆڕشگێڕ وەك جەنگاوەر، بەپێی ئەم دان پێدانانەش دەبوونە خاوەنی هەندێك ماف لە ڕووبەڕوو بوونەوەی حكومەتەكانیان، شتەكە بەم شێوەیە مایەوە تا ساڵی ١٩٤٩ كاتێك هەر چوار ڕێكەوتننامەكەی جنێف ئەنجامدران، دەقێكی هاوبەشی تێدا دانرا — كە ماددەی سێیەمە — كە باس لەوە دەكات دەكرێ ئاستی هەرە نزمی یاسا نێودەوڵەتیەكانی تایبەت بە ناكۆكییە نێودەوڵەتییەكان لەسەر ناكۆكییە ناوخۆییەكان جێبەجێ بكرێ، ئەمەش مشتومڕێكی فراوانی نایەوە، چونكە پەیوەستە بە كاروباری ناوخۆییەوە، كە دەبێ ڕەچاوی بەرژەوەندی وڵاتان بكرێ بە جێبەجێكردنی ئەم بەرژەوەندیانە لە چەند دۆخێكی دیاریكراودا، ئەمەش بۆ ڕێگەگرتن لەو تاوانكارانەی كە دەیانەوێ ئەم ماددەیە بقۆزنەوە. هەر بۆیە گشت بارودۆخەكانی یاخی بوون و بارگرژی و چالاكی دەستە و كۆمەڵەكان بە ناكۆكی چەكداری ناوخۆیی دانران، كە حوكمەكانی ماددەی سێی بەسەردا دەچەسپێ، تەنانەت بۆ دیاریكردنی چەندین مەرج دانران لە كۆنگرەی دیبلۆماسی جنێفدا، بەڵام دانەرانی ئەم ڕێكەوتننامانە دووركەوتنەوە لە دانانی ئەم مەرجانە لە چوارچێوەی ماددەی سێیەمدا.

بەهۆی بەیەکگەیشتنی ئەم دەرەنجامانە و ئەو مشتومڕە مەزنەی ئەم ماددەیە وروژاندی، ئەوا سەر لەنویێ چاو خشێنرایەوە بەم بابەتەدا، لە کۆنگرەی دیبلۆماسی گرێدراو لە سالانی ١٩٧٤ – ١٩٧٧ و گەیشتە پێناسەکردنی ناکۆکییە چەکدارییە ناوکۆییەکان بەوەی: ((ئەوەیە کە لە ناو یەك وڵاتی خاوەن سەروەریدا ڕوودەدات، لە نێوان هێز و لەشکرەکانی لەگەڵ لەشکرە ترازاوەکەی یان چەند کۆمەڵەیەکی ڕژێمی چەکداری تردا، لە ژێر سەرکردایەتیەکی بەرپرسیار لە بەشێکی هەرێمەکەی هەڵدەستێت بەوەی توانای بەسەریدا هەیە لە کردەوەی سەربازی بەردەوام و ڕێکخراو، دەشتوانێ حوکمەکانی ئەم پرۆتۆکۆڵە جێبەجێ بکات))[1].

بۆ یەکەمجار ئەم پێناسەیە دوچاری کێشەی تر بووەوە، کۆمەڵە دەوڵەتێك تورە بوون، بە بەڵگەی ئەوەی نەچووەتەسەر ئەو ناکۆکیانەی کە لە نێو تاقمە جیاوازەکان ئەنجام دەدرێ لە ناو یەك دەوڵەتدا، مەرج نییە دژی دەوڵەت بێ، بە هەمان شێوە پێناسەکە گوزارشتی (لایەنەکانی ناکۆك)ی بەکارنەهێناوە، کە ماددەی سێیەمی هاوبەشی چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف بەکاریهێناوە، بەهۆی حەزی دەوڵەتەکان لە پاراستنی سەروەرییەکانی، بەڵام ئەم کێشانە نابنە هۆی ئەستەم بوونی جێبەجێکردنی ئەم یاسایانە لە نێوان لایەنە ناکۆکەکان و پابەندبوون پێیەوە، هەروەك ئەمە ڕوویدا لە ناکۆکی چەکداری ناوخۆیی لە سیلفادۆر[2].

---

(1) ب ١، م ١، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی دووەم ١٩٧٧.

(2) بڕوانە: دراسة حول القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ٧٠ – ٧٥.

لێرەدا ناکۆکییەکی چەکداری تر هەیە کە بە (ناکۆکی چەکداری بە نێودەوڵەتی کراو) ناونراوە، ئەم ناکۆکییە ئەو کردەوە دوژمنکارییە ناوخۆییانە دەگرێتەوە کە دەبنە نێودەوڵەتی[1].

لە چەند دۆخێکدا ناکۆکی چەکداری ناوخۆیی دەبێتە ناکۆکی نێودەوڵەتی، لەوانە:

١- بە ڕوانین و ڕامان لە شوێنەوارەکانی، ئەمەش ئەگەر هاتوو شۆڕشگێڕان و یاخی بووان سەرکەوتن، ئەوا لەم دۆخەدا لەوانەیە دەوڵەتێکی نوێ دەربکەوێت، ئەگەر شۆڕشگێڕن ویستیان جیاببنەوە، یان حوکمەتێکی تازە پێکبهێنن، ئەگەر ئامانجیان گۆڕینی ئەو حکومەتە بێ کە بەکردار هەیە.

٢- دەکرێ دەوڵەتانی تر دانبنێن بە یاخیبووان، وەك: جەنگاوەر یان شۆڕشگێڕان، بەمەش لەسەر ناکۆکی ناوخۆیی شوێنەواری نێودەوڵەتی بەرپا دەبێت.

٣- لەوانەیە وڵاتانی دیکە یان چەند ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی دەستبخەنە نێوناکۆکیەکە، لە میانەی پێشکەشکردنی یارمەتی بۆ یەکێك لە کۆمەڵە کێبڕکێکارەکان، سروشتی نێودەوڵەتی بوونی ناکۆکیەکە زیاتر ڕوون دەبێتەوە، ئەگەر هاتوو هەر کۆمەڵە تاقمێك پشتگیری لێکرا لەلایەن دەوڵەتێکەوە یان کۆمەڵە دەوڵەتێك یاخود ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی یان کۆمەڵێك ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیەوە[2].

---

(1) نحو تعريف واحد للنزاع المسلح في القانون الدولي الإنساني ١، جيمس ج، ستيوارت، المتاحة على موقع الجنة الدولية للصليب الأحمر:

http://www.icrc.org/web/ara/siteara0.nsf/htnm1all/6LDJA6/$file/Identification_IH_PDF 1-11.

(2) بروانە: النظرية العامة للقانون الدولي الإنساني ١١، نحو تعريف واحد للنزاع المسلح في القانون الدولي الإنساني ١، جيمس ج، ستيوارت، المتاحة على موقع الجنة الدولية للصليب الأحمر:

پسپۆرانی حکومەتی بەڕازیل پێناسەیەکیان بۆ ناکۆکی چەکدار پیشنیارکردووە، بەم شێوەیە وەسفیان کردووە: ناکۆکیەکە لە نێوان هێزی چەکداری ڕێکخراو یان کۆمەڵێك کۆمەڵەی ڕێکخراوی چەکداری تر کە ملکەچی دەسەڵاتێکە، کە ناسنامەکەی دیارە، دەکرێ بە ڕۆشنی جیابکرێنەوە لە دانیشتووانی سڤیل[1].

لقی سێیەم

مانای دۆخی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

دۆخ (الحالة)، لە زمانەوانیدا: تاکە، یەکێکە لە دۆخەکانی مرۆڤ[2]. دۆخ (الحال): باری مرۆڤە، ئەویش ئەوەیە کە مرۆڤ لەسەریەتی لە چاك یان خراپ، دەکرێتە نێر و مێ[3]. دۆخی جەنگ: ((دۆخێکی یاساییەلە ڕاگەیاندنی جەنگەوە گەڵاڵەبووە، سەردەکێشێ بۆ جێبەجێکردنی چەند سیستەمێکی تایبەت بەشێوەیەکی تایبەت "یاسا و نەریتەکانی جەنگ" لەسەر پەیوەندییەکانیبەشداربووان لە جەنگدا لەگەڵ بێ لایەنان))[4].

مەبەست لە دۆخی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لێرەدا ئەو دۆخەیە کە لە شەڕی نێوان موسڵمانان و جەنگاوەر و شەڕکەران گەڵاڵە دەبێ، ئەمەش لەبەر قەدەغەبوونی

---

http://www.icrc.org/web/ara/siteara0.nsf/htnm1all/6LDJA6/$file/Identification_IH_PDF 1-11.

(1) نحو تعريف واحد للنزاع المسلح في القانون الدولي الإنساني [1]، جيمس ج، ستيوارت، المتاحة على موقع الجنة الدولية للصليب الأحمر:

http://www.icrc.org/web/ara/siteara0.nsf/htnm1all/6LDJA6/$file/Identification_IH_PDF 1-11.

(2) الصحاح ٤/ ١٣٧٥ مادة (حول).

(3) لسان العرب ٣/ ٤٠٢.

(4) معجم المصطلحات القانونية ٦٧٣.

جەنگ لە نێوان خودی موسڵمانان لە ڕووی شەرعیەوە، هەروەها لە نێوان موسڵمان و لەئەستۆگیراوان و هاوپەیمانان و هاوشێوەکانیان، بە درێژایی پابەندبوونیان بە ڕێکەوتننامە و پەیماننامەکان[1].

باسی دووەم

ناساندنی ئەو بێژە و وشانەی پەیوەندیان بە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکانەوە هەیە

چەمکی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان چەمکی هاوێنەی خۆی هەیە لە واتا و ئاماژەدا لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، نووسەران و توێژەران لە کاتی قسەکردن لەسەر حوکم و یاساکانی ئەم جۆرە ناکۆکیانە بەکاری دەهێنن، لەوانە:

لقی یەکەم: جەنگ (الحرب)

(حرب) لە زمانەوانیدا: (حرب یحرب حربا) پێچەوانەی ئاشتییە، جەنگ شەڕکردنە، بێژەکەی مێیە، ئەزهەری وتویەتی: وشەی "حەڕب"یان بە مێ داناوە، چونکە گێڕاندوویانەتەوە بۆ (محاربة)، بەهەمان شێوە ئاشتی (السلم)یشان بەمێ داناوە، چونکە گێڕاویانەتەوە بۆ (مسالمة)، بنچینەکەی سیفەتە، وەك ئەوەی (مقاتلة) جەنگ بێ، بە بچوککراوەیی (حریب)ە، ئەمەش لە عەرەبەکانەوە گێڕدراوەتەوە، چونکە لە بنەڕەتدا

---

(1) قضايا فقهية في العلاقات الدولية حال الحرب ٢١٧ – ٢١٨.

چاوکه، لەوانە باسی ئەوە بکرێ کە ئیبن ئەعرابی گێڕاویەتیەوە[1]. بەڵام شتێکی دەگمەنە[2].

جەنگ بەمانای شەڕکردن هاتووە لە قورئانی پیرۆزدا، هەروەك خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ فَإِمَّا تَثۡقَفَنَّهُمۡ فِي ٱلۡحَرۡبِ فَشَرِّدۡ بِهِم مَّنۡ خَلۡفَهُمۡ لَعَلَّهُمۡ يَذَّكَّرُونَ ﴾[3]واتە: لە جەنگدا[4]. هەروەها خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ حَتَّىٰ تَضَعَ ٱلۡحَرۡبُ أَوۡزَارَهَا ﴾[5] واتە: تا چەك دادەنێن و شەڕ کۆتایی دێت، دەوترێ: (قامت الحرب على ساق)واتە: واتە شەڕەکە گەرم بوو[6].

جەنگ (حرب) بە مانای تاڵانیش دێت[7]، کە یەکێکە لە کارەکانی جەنگ، هەروەك بە واتای خۆئامادەکردنیش دێ بۆ جەنگ و ڕووبەڕوو بوونەوە و جگەلەوانەش لە پێشەکییەکانی جەنگ، وڵات و خانەی جەنگ لەمەوە وەرگیراوە، ناویش لە وڵاتی هاوبەشدانەران نراوە وڵاتی جەنگ، ئەو هاوباشدانەرانەی کە هیچ پەیمانێك نییە لە نێوان ئەوان و موسڵمانان، هەروەها

---

(1) ناوی باوکی عەبدوڵای محەممەدی کوڕی زیادە، لە کوفە لە ساڵی ١٥٠ك لەدایك بووە، شارەزاییەکی زۆری هەبوو لە زمانی عەرەبدا و هەموویان بۆ لای ئەو دەگەڕانەوە، باوکی معاویەی نابینا و کەسائی و حەربی و سەعلەب و ئیبن سەکیت لەویەوە زانستیان وەرگرتووە، سەد قوتابی سوودبین ئامادەی مەجلیسەکەی دەبوون، خاوەنی زیاتر لە دە دانراوە، لەوانە: کتاب النوادر، والخیل تفسیر الأمثال، ساڵی ٢٣١ك لە سامەڕا کۆچی دوایی کرد، بڕوانە: وفیات الأعیان ٤/ ٣٠٦ – ٣٠٨، وسیر أعلام النبلاء ١٠/ ٦٨٧ – ٦٨٨، وشذرا الذهب: ٢/ ٧٠ – ٧١.

(2) بڕوانە: تحریر ألفاظ التنبیه ١/ ٨٣، والمطلع علی أبواب المقتع ١/ ٣٧٦، ولسان العرب ٣/ ٩٩ – ١٠٠، والمصباح المنیر ٤٩، وتاج العروس ٢ – ٢٤٩، مادة (حرب).

(3) سورة الأنفال، الآية ٥٧.

(4) بحر العلوم ٢/ ٢٧.

(5) سورة محمد، الآية٤.

(6) بڕوانە: الجامع لأحکام القرآن ١٦/ ٢٢٨ – ٢٢٩، وتفسیر الجلالین ١/ ٦٧٣.

(7) مفردات ألفاظ القرآن ٢٢٥.

بۆ دوژمنان یان دوژمنیش بەکاردێت، دەوترێ: (أنا حرب لمن حاربني) واتە: دوژمنی ئەوەم، هەروەها دەوترێ: (فلان حرب لي) واتە: دوژمنی منە[1].

جەنگ (حرب) لە ڕووی شەرعیەوە: شەرعناسانی ئیسلام زۆر بە کەمی ئەم چەمکەیان لە کتێبەکانیاندا بەکارهێناوە، لە جیاتی ئەم چەمکە هەڵساون بە بەکارهێنانی چەمکێکی تر کە لە ڕووی ئاماژەوە فراوانتر و وردترە لێی، ئەویش تێکۆشان (جیهاد)ە، چونکە لەوانەیە جەنگ ڕەوا بێ یان ناڕەوابێ، لە کاتێکدا نابێتە تێکۆشان مەگەر پاڵنەرەکانی ڕەوابن و لە خزمەتی بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگەدابێ، ئەمەش لەگەڵ بانگەوازی ئیسلامیدا دەگونجێ[2].

بۆ پێناسەکردنی جەنگ لە یاسای نێودەوڵەتیدا دوو ئاڕاستەی سەرەکی هەن، کە ئەمانەن: کۆن و هاوچەرخ، ئاڕاستەی نەریتی کۆن پێناسەی جەنگی کردووە بەوەی: ((ناکۆکییەکی چەکدارە لە نێوان دوو دەوڵەتدا یان زیاتر، یاسای نێودەوڵەتی ڕێکی دەخات، مەبەستیشی بەرگری کردنە لە بەرژەوەندی نیشتمانی وڵاتی بەشەڕهاتوو))[3]. ئەم شتانەی خوارەوە لەم پێناسەیەدا دەردەکەون:

١- جەنگ لە تێڕوانینی ئەم ئاڕاستەیەدا ناکۆکییەکی چەکدارە لە نێوان دوو دەوڵەت یان زیاتردا، ئەمەش پەیوەندییەکی نێودەوڵەتییە جیایی دەکاتەوە لە شڵەژانی ناوخۆیی و جەنگی شۆڕشگێڕان دژی داگیرکاران و ئەو تاکانەی دەجەنگن دژی وڵاتی بیانی، ئەوا لەم دۆخانەدا بە جەنگ دانانرێ.

٢- دەبێ هەر دوو لایەنی شەڕکەر ملکەچ بکرێن بۆ ئەو یاسایەی کە جەنگ ڕێك دەخات و بە بڕگە و بەندەکانیەوە پابەند بێت، دەوڵەتە بێ لایەنەکانی دیکەش، بەشێوەیەك

---

(1) بڕوانە: الصحاح ١/ ٩٦، ولسان العرب ٣/ ١٠٠ – ١٠١، مادة (حرب).

(2) بڕوانە: قواعد الحرب ٤٣، وآداب الحرب ٥٦.

(3) مبادئ القانون الدولي العام ٤٨٦.

که جەنگ دەبێتە هەڵسوکەوتێك کە دەوڵەت پێی هەڵدەستێ لە میانەی بەکارهێنانی مافەکانی جەنگاوەران.

٣- ئامانجی جەنگ لەلای هەندێك لە خاوەنانی ئەم ئاراستەیە بریتییە لە سەپاندنی دیدێکی سیاسی یان نیشتمانی، ئەمە ئامرازێکە بۆ سیاسەتی نیشتمانی بەپێی دەربڕینی ڕێکەوتننامەی بریان کیلۆج کە لە بەرواری ٢٧ ئابی ساڵی ١٩٢٨ز ئەنجامدرا. لەبەر ئەوەی پەنابردنی دەوڵەت بۆ بەکارهێنانی هێز بەمەبەستی سەپاندنی داپلۆسینی بە کۆمەڵ لەسەر داوای ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی، ئەوا لێرەدا هەڵسوکەتی نابێتە هەڵسوکەوتێکی جەنگی، بەڵکو دەبێتە ڕێوشوێنێکی پۆلیسی یان سەرکوتکردن[1].

سەبارەت بە ئاراستەی نوێ و هاوچەرخ ئەوا بەلای ئەوەدا دەچێت کە مانای جەنگ فراوان بکات بەشێوەیەك کە هەر دۆخێك بگرێتەوە کە شەڕی چەکداری نێودەوڵەتی لەسەر ئاستێکی فراوان تیایدا ئەنجام بدرێت، تەنانەت لەو دۆخانەشدا کە گشت ڕەگەزەکانی پێناسەی نێودەوڵەتی تێدا فەراهەم نابن، مامۆستا (کونز) دان بەوەدا دەنێ کە پەیماننامەی دەستەی نەتەوەیەکگرتووەکان هاتووە مانای جەنگی فراوان کردووە. لەسەر ئەمە ئەوە بنیات دەنرێ کە یاساکانی جەنگ لەسەر گشت دۆخێکی شەڕکردنی چەکداری فراوانی نێودەوڵەتیدا جێبەجێ دەبێ، جا ناوی لێبنرێ جەنگ یان نا، تەنانەت بۆ ئەو شەڕەش بەکاردێ کە لە نێوان کۆمەڵانێك ئەنجام دەدرێ کە خاوەنی دەوڵەت نین، بەپێی حوکمەکانی یاسا نێودەوڵەتییەکان، بەهەمان شێوە ئەم یاسایانە لە جەنگە ناوخۆییەکانیش جێبەجێ دەبێ[2]. هەروەك لەسەر تێکڕای جەنگەکان جێبەجێ دەبێ، ڕەوا بێ یان نا ڕەوا، بە هەمان

---

(1) بروانه: القانون الدولي العام في السلم والحرب ٤٣٩ – ٤٤٠، ومبادئ القانون الدولي العام ٤٨٦.

(2) مبائ القانون الدولي العام ٤٨٧.

شێوه بۆ ئەو کرده جەنگیانەش کە هێزەکانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان پێی هەڵدەستن[1].

بەراوردکردنێك:

دوای هێنانەوەی پێناسەی یاساناسانی یاسی نێودەوڵەتی بۆ جەنگ و خستنەڕووی پێناسەی شەرعناسانی ئیسلامی بۆ تێکۆشان (جیهاد)، بەراوردکردنیان بە یەك، تەوەرەکانی وێکچوون و وێکنەچوون دەردەکەون، تەوەرەکانی وێکچوون و وێکنەچوون لە نێوان دوو پێناسەکەدا لەماندا دەردەوشێتەوە:

١- هەر یەك لە تێکۆشان (جیهاد) و جەنگ بە یەکێك لە بەرژەوەندییە گشتییەکانی دەوڵەت دانراون.

٢- هەر یەکێکیان حوکم یاسای تایبەتیان هەیە.

٣- هەر دووکیان لە زۆر کاتدا ئاڕاستەی دوژمنێکی دەرەکی کراون.

٤- هەر یەکێك لە تێکۆشان بە شەڕکردن لەگەڵ جەنگ لە دۆخی ناکۆکی دوو هێزی چەکدار یان زیاتردا دەبێت[2].

٥- تێکۆشان (جیهاد) لە یەکێك لە ماناکانیدا لەگەڵ جەنگ بە یەکدەگات، ئەویش شەڕ و ڕێوشوێن و کارەکانیەتی[3].

سەبارەت بە پەرتبوون خاڵە جیاوازەکانیان لە ئامانج و مەبەستی هەر یەکێکیاندا دەدرەوشێتەوە، وەك ئەمەی خوارەوە:

---

(1) مبادئ القانون الدولي العام ٤٨٧ - ٤٨٩.

(2) بڕوانە: آثار الحرب ٣٧.

(3) بڕوانە: آداب الحرب ٧١.

١- له ڕووی مەبەستەوە: جەنگ لە نێوان چەند کۆمەڵەیەك یان کۆمەڵگەیەك یاخود چەند وڵاتێکدا بێت، گونجاوبێ یان نەگونجاو لەگەڵ بنچینەکانی یاسای نێودەوڵەتی، ئەوا پێمان وایە لە زۆربەی کاتەکاندا مەبەستێکی ماددی لە پشتەوەیەتی، بەرژەوەندی دەوڵەتی هێرشبەر وادەخوازێ لە پێناو بەدەستهێنانی سود و کەڵکەکەی کە لەسەر هەوا و ئارەزوو و خۆشویستنی خۆسەپاندن و پاڵپشتی کردنی ئابووریەکەی دامەزراوە، ڕێوشوێنێکی توند و تیژە دەوڵەتان پەنای بۆ دەبەن لە پێناو چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکیانەی لە نێوانیاندا هەیە یان بۆ دەستەبەرکردنی ئامانجە سیاسی یاخود نەتەوەییەکەیان، لە کاتێکدا ئامانجی سەرەکی لە دانرانی تێکۆشان (جیهاد) بریتییە لە بەرزرکدنەوەی وشەی خوا، پەنای بۆ دەبرێ لەو دۆخەی دەستدرێژی لەلایەن دوژمنەوە ئەنجام دەدرێ.

٢- لە ڕووی ئامانجەوە: ئامانجی ڕاستەقینەی تێکۆشان (جیهاد) بریتییە لەوەی تێکۆشەر ڕەزامەندی خوا بەدەست بهێنێت، کە ئەویش گوێڕایەڵی خواپەرستییە، لە کاتێکدا لە جەنگدا هیچ لایەنێکی ڕۆحی لەم شێوەیەی تێدا نییە، بەڵکو ئامانجی دەستکەوتی پوختی مادییە لە زۆربەی جاراندا.

بەمەش دەردەکەوێ کە تێکۆشان (جیهاد) لە ڕووی گشتگیری و هەمەلایەنیەوە لە سەرووی چەمکی جەنگەوەیە، تێکۆشان بۆ بەختەوەر کردنی تێکڕای مرۆڤایەتییە، لە کاتێکدا جەنگ بەستراوەتەوە بە بەرژەوەندییەکانی لایەنێکی دیاریکراو بۆ بەرپاکردن و دەستەبەرکردنی مەبەستی ماددی بۆ تاقمێکی دیارکراو.

تێکۆشان - لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ جەنگدا لەلایەك بەیەك دەگاتەوە - ئەوا هەر بە گشتگیرتر دەمێنێتەوە لە چەمکی جەنگ لە یاسادا، جا چ لەلایەنی واتا یان لەلایەنی مەیدانی

کاری هەر یەکێکیانەوە بێ، چونکە جەنگ شەڕی نێوان دوو کۆمەڵەیە، لە کاتێکدا تێکۆشان بۆ شەڕ و جگەلەویش بەکاردێ ئەگەر هاتوو خەرجکردنی هەوڵ و وزەی تێدابوو[1].

لقی دووەم

سەنگەرگرتن (الرباط)

(الرباط): بریتیە لە چاوگی (رابط یرابط مرابطة و رباطا)، واتە: سەنگەرگرتن لە دوژمن، (واحد الرباطات المبنیة أو المراطبة) ئەوەیە هەر یەکێك لە دوو کۆمەڵەکە ئەسپەکانی خۆیان ببەستنەوە لە سەنگەری خۆیاندا، هەر یەکەیان خۆی بۆ ئەوەی تر ئامادە بکات، مانەوە لەسەر سنوور و هێڵ بە سەنگەرگرتن ناودەبرێ، کۆیەکەشی (رُبُط)ە، کە بریتییە لەوەی هەر یەك لە دوو تاقمەکە ئەسپەکانیان ببەستنەوە، دواتر بۆ سەنگەرگرتن بەکارهات، لە چوارچێوەی (المفاعلة)ەدا[2].

لە بنەڕەتدا: مانەوەیە لەسەر تێکۆشان دژی دوژمن بە جەنگ و شەڕکردن، هەروەها مانەوە لە شوێنێك کە ئیسلامی لە پشتەوە نییە، بەڵام پێشبینی هێرشی دوژمن دەکرێ لەوێ، ئەم مانەوەیەش بە مەبەستی پێشگرتنە لەم هێرشە لە پێناوی خوا[3].

---

(1) بڕوانە: آثار الحرب ٣٧ – ٤٠، وآداب الحرب ٦٩ – ٧٢، وتعریف الجهاد ومجالاته، عبدالرحمن حبنكة المیداني، مجلة كلیة الشریعة والدراسات الإسلامیة، جامعة أم القرى، ع ٦.

(2) بڕوانە: العین ٧/ ٤٢٢ – ٤٢٣، والصحاح ٣/ ٩٤٥، والمغریب في ترتیب المعرب ١/ ٣١٦، ولسان العرب ٢/ ١١٢ – ١١٣. مادة (ربط).

(3) بڕوانە: فیتح القدیر: ابن الهمام ٥/ ٤٣٦، وحاشیة رد المحتار على الدر المختار ٦/ ١٩٣.

لقی سێیەم

پەیڕەوی ڕووبەڕوونەوە (السیر)

السیر، کۆی (سیرە)یە، واتە: ڕێباز، دەوترێ: (سار بهم سیرة حسنة)، (السیرة): واتە سوننەت[1]، هەروەها بە مانای دۆخی ڕۆیشتنیش دێ، وەك دانیشتوویی و سواری بۆ دانیشتن و سواربوون، دواتر گوێزراوەتەوە بۆ مانای ڕێباز و ڕاڕەو، ئینجا لە زمانی شەرعدا زیاتر بۆ لایەنەکانی هێرش و شەڕ بەکارهات، چونکە یەکەم کار لەمەدا ڕۆیشتنە بەرەو دوژمن، مەبەست لەم چەمکە (السیر) پەیڕەو و هەڵسوکەوتی پێشەوایە لەگەڵ جەنگاوەر و لایەنگرانی و لەگەڵ دوژمنان و بێ باوەڕان[2]، ئەو کتێبەی کاروبار و حوکم و یاساکانی تێکۆشانی تێدایە ئەوا لە نەریتی پەیڕەوانی شەرعدا بە کتێبەکانی سیرە ناسراون، چونکە شێوازی هەڵسوکەوتی موسڵمانانی ڕوونکردۆتەوە لەگەڵ بێ باوەڕان و لەئەستۆگیراوان و ئەوانەی دڵنیاییان پێدراوە و هاوپەیمانان و یاخیبووان و هەڵگەڕاوەکان[3].

مانای زاراوەیی وشەی (سیر) بریتی نییە لە ڕووبەڕووبوونەوەکان یان ڕووداوەکان یاخود مێژووەکانیان، بەڵکو ئەو حوکمە شەرعیانەن کە پێویستە لەسەر موسڵمانان جێبەجێی بکەن لە دۆخی ئاشتی و جەنگ[4].

---

(1) بڕوانە: الصحاح ٢/ ٥٩٣ – ٥٩٤ (سیر)، والغریب في ترتیب العرب ١/ ٤٢٧، ولسان العرب ٦/ ٤٥٤.

(2) بڕوانە: أنیس الفقهاء في تعریف الأفاظ المتداولة بین الفقهاء ١/ ١٨١، والمصباح المنیر ١١٤ مادة (سار).

(3) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٥٧، وأنیس الفقهاء في تعریف الألفاظ المتداولة بین الفقهاء ١/ ١٨٢.

(4) بڕوانە: الجهاد والحقوق الدولیة العامة في الإسلام ٩٤.

لقی چوارەم

هێرش (الغزو)

(الغزو): چاوگی (غزوت العدوا غزوا) واتە: مەبەستم بوو شەڕی لەگەڵ بکەم، (غزا الشيء غزوا): شتەکە ویست و داوایکرد، تاکەکەشی (غزوة)ە، ناوی ئەوانەش کە ئەنجامی دەدەن (الغزاة)ە، (مغازی) پلەوپایەی جەنگاوەرەکانە، ئەزهەری وتویەتی: (المغازی) ئەو شوێنانەیە کە هێرشیان کراوەتەسەر، لەوانەیە هێرش کردبێتە سەر خۆی، (الغزو): ڕۆیشتنە بەرەو شەڕکردن لەگەڵ دوژمن و لەناوبردنی[1].

ئەمە سیستەمێکی سەربازیی، سیاسی، ئابووری، پیادەکراوە لە پێش ئیسلامدا، خەڵکی لەسەری ڕاهاتوون و نکۆڵیان لێ نەکردووە، کۆك و یەکدەنگ بوونە لەسەر ئەوەی کارێکی ڕەوایە، سەرباری ئەوەی تاڵان و بە دیل گرتن و کوشتن و جگەلەمانەش لەو خراپانەیە کە تیایدایە، زیاتر لەوە ڕوون ناکەمەوە، بۆیە دەڵێم هێرش (الغزو) لە سەردەمی نەفامیدا هیچ ئامانجێکی نەبوو جگەلە تاڵانکاری نەبێ، پێش ئیسلام هێرش مەبەستێك بوو تەنها لە پێناو هێرش کردندا و بەس، بەڵام لە دوای ئیسلام ئەم بێژەیە لە واتای خراپەوە گۆڕدرا بەرەو واتایەکی چاك، بەوەی چیتر هێڕش نەبووە ئامانج لە خودی خۆیدا، بەڵکو بووە ئامراز، هەروەك وشەی هێرش کورت هەڵهات لەو بەیەکدادانە جەنگیانەی پێغەمبەری مەزن (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە ئامادەبوونی خودی خۆی سەرپەرشتی دەکرد، سەبارەت بەو بەیەکدادانە جەنگیانەی کە پێغەمبەر بە خودی خۆی تیایدا ئامادە نەدەبوو ئەوا پێیان

---

[1]) بڕوانە: العين ٤/ ٤٣٣ – ٤٣٤، والزاهر في غريب ألفاظ الشافعي ١/ ٢٨٤، والصحاح ٥/ ١٩٤٦، ومفردات ألفاظ القرآن ٦٠٦، مادة (غزا)، وطلبة الطلبة ١٨٦، والمغرب في ترتيب المعرب ٢/ ١٠٢، مادة (غزو)، تحرير ألفاظ التنبيه ١/ ٣١٣، والمطلع على أبواب المقتع ١/ ٢٠٩، ولسان العرب ١٠/ ٦٦ – ٦٧، مادة (غزا).

دەوترا "سریە"[1]، تێبینی هاوبەشی هەر یەك لە وشەی جەنگ و تێكۆشان و هێرش دەكرێ لە یەك واتادا، لە بنەڕەتی زمانی عەرەبیدا، ئەویش جەنگ كردنە لەگەڵ دوژمن[2].

جیاوازی لە نێوان هێرش و تێكۆشان بریتییە لەوەی: هێرش لە وڵاتی دوژمندا دەبێ، بەڵام تێكۆشان ڕەهایە، گشت جەنگاوەرێك تێكۆشەرە، بەڵام هەموو تێكۆشەرێك جەنگاوەر نییە، دەكرێ بوترێ: هێرش (الغزو): ئەوەیە كە مەبەستی بنەڕەتی لە ئەنجامدانی دەستكەوت و بەدەستهێنانی سامانە، ئەگەر ئەمە پێویستی بە جەنگ و شەڕكردنیش بێ، تێكۆشان: ئەوەیە كە مەبەست لێی شەڕكردنە بۆ تێكشكاندنی دوژمن، ئەگەر ببێتە هۆی دەستخستنی دەستكەوت و سوود و كەڵك[3].

لقی پێنجەم

شەڕكردن (القتال)

شەڕكردن (القتال): بریتییە لە چاوگی (قاتل یقاتلُ مقاتلة وقتالاً و قیتالاً)، (القتل: كوشتن)، ناسراوە، دەوترێ: (قتله): ئەگەر یەكێكی كوشت بە لێدانێك یان بەردێك یاخود ژەهر یان دەردێك[4]، بنچینەی كوشتن جیاكردنەوەی گیانە لە جەستە، وەك مردن، بەڵام ئەگەر ڕەچاوی ئەوە بكرێ كردەوەی یەكێكە، ئەوا پێی دەوترێ: كوشتن، ئەگەر ڕەچاوی لە

---

(1) بڕوانە: الجهاد والحقوق الدولية العامة في الإسلام ٩٤ – ٩٥، ٩٨.

(2) بڕوانە: آداب الحرب ٨٩ – ٩٠.

(3) معجم الفروق اللغوية ١/ ٣٨٤.

(4) بڕوانە: تهذيب اللغة ٩/ ٦٢، والصحاح ٤/ ١٤٦٣، والمغرب في ترتيب المعرب ٢/ ١٥٨، ولسان العرب ١١/ ٣٣ – ٣٤، مادة (قتل).

دەستدانی ژیانی کرا، پێی دەوترێ: مردن، (القتال) شەڕی نێوان دوو کەسە، ئەگەر لە (المقاتلة)ەوە هاتبێ[1]، (المقاتلة): دژایەتی کردن و هەوڵدانە بۆ کوشتن، خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ وَقَٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٞ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِۖ فَإِنِ ٱنتَهَوۡاْ فَلَا عُدۡوَٰنَ إِلَّا عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴾[2][3] واتە: ("خۆ ئەگەر کافران کۆڵیان نەدا و هەر جەنگان و پیلانیانگێڕا" ئێوەش بجەنگن دژیان تاوەکو هاوەڵگەری و ئاشوب و ناخۆشی نەمێنێت، هەروەها تا ئاین و بەرنامە و فەرمانرەوایی هەر بۆ خوای گەورە بێت، ئەگەر کۆڵیاندا و وازیانهێنا، ئەوا هیچ جۆرە دژایەتیەکیان نامێنێت تەنها دژ بەستەمکارەکانیان نەبێت). بە مانای تێکۆشان هاتووە، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[4]واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت)، مەبەست لە جەنگ کردن لەگەڵیان تێکۆشان لەگەڵیان بەوەی تێکیان دەشکێنێ[5].

لە نێوان تێکۆشان و شەڕکردندا گشتێتی و تایبەتبوون (عموم و خصوص) هەیە لەلایەك، هەموو تێکۆشانێك شەڕکردنە، بەڵام هەموو شەڕکردنێك تێکۆشان نییە، ئەمە لە زمانەوانی و حوکمە شەرعییەکاندا ڕوونە.

---

(1) بڕوانە: لسان العرب ١١/ ٣٤ مادة (قتل).

(2) سورة البقرة، الآية ١٩٣.

(3) مفردات ألفاظ القرآن ٦٥٥ ــ ٦٥٦.

(4) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(5) محاسن التأويل ٢/ ٩٦.

دەروازەی سێیەم

ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان

ئەم دەروازەیە وادەخوازێ ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە شەریعەتی ئیسلامی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ڕوون بكرێتەوە، بەراوردیان لە نێواندا بكرێ، بەپێی ئەم باسانەی خوارەوەش دابەش بكرێن:

باسی یەكەم: ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە شەریعەتی ئیسلامدا.

باسی دووەم: ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە یاسای نێودەوڵەتیدا.

باسی سێیەم: بەراوردكردنێك سەبارەت بە ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای نێودەوڵەتیدا.

باسی یەكەم

ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە شەریعەتی ئیسلامدا

بۆ قسەكردن لەسەر ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە شەریعەتی ئیسلامیدا، پێویستە باسی قۆناغەكانی دانرانی ئەم جۆرە ناكۆكییە بكرێ، بنەمای هەڵسوكەوت كردن لەگەڵ نا موسڵمانان لە كاتی ئاشتی و جەنگ، هۆكاری جەنگ كردن

لەگەڵ بێ باوەڕان و شەڕکردن لەگەڵ جگەلە خۆیان جا بەرگری بێ یان جگەلەو ڕوون بکرێتەوە، ئەمەش بەپێی ئەم لقانەی خوارەوە:

لقی یەکەم

قۆناغەکانی داڕشتنی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا

خوای پاك و بەرز شێوازی پلەبەندی داناوە لەو یاسا و بەرنامانەی بۆ موسڵمانانی داڕشتووە، وەك ئامادەسازییەك بۆ ئەو دەروونانەی پەیامی خوایی وەردەگرن، ڕەچاوی بارودۆخی ئەوانی کردووە، جەنگیش یەکێك بوو لەو حوکمانەی بە پلەبەندی بەپێی ئەم قۆناغانەی خوارەوە دانراوە:

قۆناغی یەکەم: قۆناغی دەستهەڵگرتن و پشت تێکردن و لێبوردن و شەڕنەکردن:

خوای مەزن فەرمانی بە پێغەمبەرەکەی (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کرد، بەوەی بانگەوازەکەی بە خەڵك ڕابگەیەنێ بە دانایی و ئامۆژگاری چاك و بەرگەگرتنی ئەو ئێش و ئازار و سەختی و ئاستەنگانەی دێنە پێشی و شەڕیش نەکات[1]، خوای گەورە فەرموویەتی:﴿ ... فَٱعۡفُ عَنۡهُمۡ وَٱصۡفَحۡ ... ﴾[2] واتە: (لێیانخۆشببە و چاوپۆشیان لێبکە)، هەروەها فەرموویەتی:﴿ ...ٱدۡفَعۡ بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُ... ﴾[3] واتە: (بەجوانترین و چاکترین شێوە بەرەنگاری خراپە و نادروستی ببەوە)، ئەوانەی ئەم قسەیەیان بە پێغەمبەر وت: ئەی

---

(1) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٢، والأم ٥/ ٣٦٧.

(2) سورة المائدة، الآية ١٣.

(3) سورة فصلت، الآية ٣٤.

پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، کاتێك هاوبەشدانەربووین ئێمە سەربەرز و باڵادەست بووین، کاتێك باوەڕیشمان هێنا، بندەستە و سەرشۆڕ بووین، پێغەمبەر لەوەڵامدا فەرمووی: ((من فەرمانکردووە لێبوردەیی بنوێنن، شەڕ لەگەڵ گرۆھ و هۆزەکەدا مەکەن))[1].

قۆناغی دووەم: مۆڵەتدان بە شەڕکردن:

دوای ئەوەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) و باوەڕداران جۆرەھا ئەشکەنجە و سزایان بینی لەسەر دەستی بێ باوەڕانی مەککە، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمانی بە هاوەڵانی کرد کۆچ بکەن بۆ مەدینە، کاتێك پیلانیان دارِشت لە دژی بۆ کوشتنی بە پەنھانی، ئەوا بە خودی خۆی کۆچی کرد بۆ شاری مەدینە و بنچینەکانی کۆمەڵگەی نوێ و تاکە قەوارەی ئیسلامی لەوێ دامەزراند، کاتێك دەسەڵاتی موسڵمانان بەھێزبوو و ژمارەی دوژمنانیان زیادبوو، خوای مەزن مۆڵەتیدا بە شەڕکردن وەك بەرپەرچدانەوەی ئەو دەستدرێژیەی دەکرێتەسەریان و پێشگرتن لە هاوبەشدانەران — بە رێوشوێنی گونجاو — بۆ

---

(1) ئەمەش تەواوی دەقی گێڕانەوەکەیە: لە ئیبن عەبباسەوە (ڕەزای خوای لێبێت) هاتووە، عەبدلڕەحمانی کوڕی عەوف و چەند هاوەڵێکی هاتنە لای پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، کاتێك هاوبەشدانەربووین ئێمە سەربەرز و باڵادەست بووین، کاتێك باوەڕمان هێنا، بندەستە و سەرشۆڕ بووین، پێغەمبەر فەرمووی: ((من فەرمانکردووە لێبوردەیی بنوێنن، شەڕ لەگەڵ گرۆھ و هۆزەکەدا مەکەن))، کاتێك رۆیشتنە شاری مەدینە، خوای مەزن فەرمانی شەڕکردنی بۆ پێغەمبەر نارد، لەو کاتە هەندێکیان پشتیان لەم فەرمانەکرد، جا خوای مەزن ئەم فەرمایشتەی دابەزاند: ﴿ أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوٓاْ أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ ٱلْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَخْشَوْنَ ٱلنَّاسَ ﴾سورة النساء، الآية: ٧٧. واتە: (ئایا نەتڕوانیووەتە ئەوانەی کە پێیانوترا: دەستبپارێزن کاتی جەنگ نییە! بەڵکو هەر نوێژ بکەن و زەکات بدەن، کەچی کاتێك جەنگیان بۆ بڕیاردرا، دەستەیەکیان لە خەڵکی دەترسان). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: النسائي في سننه الكبرى: سورة آل عمران بسم الله الرحمن الرحيم، قوله تعالى ألم تر إلى الذين قيل لهم كفوا أيديكم، رقم (١١١١٢): ٦/ ٣٢٥، والحاكم في المستدرك على الصحيحين: كتاب الجهاد، رقم (٢٣٧٧): ٢/ ٧٦، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب مبتدأ الإذن بالقتال، رقم (١٧٥١٩): ٩/ ١١، واللفظ لحاكم حيث قال تعليقا عليه: ((هذا حديث صحيح على شرط البخاري ولم يخرجاه)).

پاراستنی ئەم بە هێزییە، جا فەرموویەتی:﴿ أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَـٰتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا۟ ۚ وَإِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ ﴿٣٩﴾ ٱلَّذِينَ أُخْرِجُوا۟ مِن دِيَـٰرِهِم بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّآ أَن يَقُولُوا۟ رَبُّنَا ٱللَّهُ ۗ وَلَوْلَا دَفْعُ ٱللَّهِ ٱلنَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَّهُدِّمَتْ صَوَٰمِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَٰتٌ وَمَسَـٰجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا ٱسْمُ ٱللَّهِ كَثِيرًا ۗ وَلَيَنصُرَنَّ ٱللَّهُ مَن يَنصُرُهُۥٓ ۗ إِنَّ ٱللَّهَ لَقَوِىٌّ عَزِيزٌ ﴿٤٠﴾ ﴾[1]واتە: (مۆڵەتدراوە بەو ئیماندارانەی شەڕیان پێدەگێرن، کە بجەنگن و بەرهەڵستی بکەن، چونکە بەڕاستی ستەم لێکراون، بێگومان خوا دەسەڵاتی هەیە کە سەریان بخات و سەرکەوتنیان پێببەخشێت. ئەوانەی کە بەناحەق لەوڵاتیان دەربەدەرکران"تەنها تاوانیان ئەوەبوو" کە دەیانوت: پەروەردگارمان (الله) یە، خۆ ئەگەر خوا خەڵکی نەدابەیەکدا و حەق دژی بەتاڵ نەوەستێت، هەرچی شوێنی خواپەرستی جوولەکە و گاور هەیە لەخەڵوەتگە و کڵێسا و کەنیسە، هەروەها مزگەوتانیش کە ناوی خوای زۆر تێدا دەبرێت، هەمووی کاول دەکرێت، سوێند بێت بێگومان خوا ئەو کەسە سەردەخات کە پشتگیری ئایین و بەرنامەکەی دەکات و هەوڵی سەرخستنی دەدات، بەڕاستی خوا زۆر بەهێز و باڵادەستە). ئەم ئایەتە یەکەم دەق بوو سەبارەت بە شەڕکردن هاتە خوارەوە[2].

قۆناغی سێیەم: فەرماندان بە شەڕکردن دژی ئەوانەی لەگەڵ موسڵمانان دەجەنگن، نەوەك ئەوانەی شەڕ لەگەڵ موسڵمانان ناکەن:

دوای ئەوەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) تەواو بوو لە بنیاتانی دەوڵەتە تازەکەی و ئەو بنچینانەی تەواوکرد کە لەسەری دامەزراوە، ئەوا ئەم دەوڵەتە بووە ئامانجی دوژمنانی بەگشتی، بێ باوەڕانی قورەیش بەتایبەتی، بۆیە خوای مەزن فەرمانیدا بە

---

(1) سورة الحج، الآيتان: ٣٩ ــ ٤٠.

(2) الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٧، وتفسير القرآن العظيم ٣/ ٢٢٦.

شەڕکردن لەگەڵ ئەوانەی شەڕ لەگەڵ موسڵمانان دەکەن، نەك شەڕکردن لەگەڵ ئەوانەی شەڕ لەگەڵ موسڵماناندا ناکەن، بەم فەرمایشتە:﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[1] واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد"چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت)، هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿ فَمَنِ ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡ فَٱعۡتَدُواْ عَلَيۡهِ بِمِثۡلِ مَا ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡۚ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلۡمُتَّقِينَ ﴾[2] واتە: (ئەوەی کە دەستدرێژی دەکاتە سەرتان، ئێوەش مافتان هەیە بەقەدەر دەستدریژییەکەی ئەو، تۆڵەی خۆتان بکەنەوە و لەخوابترسن و، چاك بزانن کە بەڕاستی خوا یار و یاوەری پارێزکارانە). پێغەمبەری خوا دەجەنگا لە دژی ئەوانەی شەڕیان لەگەڵ موسڵمانان دەکرد، لەگەڵ ئەوانەش کە دژی موسڵمانان نەدەجەنگان شەڕی نەدەکرد[3].

قۆناغی چوارەم: پێویستبوونی شەڕکردن لەگەڵ تێکڕای هاوبەشدانەران:

دوای ئەوەی لەشکری موسڵمانان بە سەرکردایەتی پێغەمبەری ڕێزدار (درود و سڵاوی خوای لێبێ) چەندین سەرکەوتنی مەزنی بەدەستهێنا لەو جەنگانەی دژی دوژمنانی ئەنجامدا، هێزی زیاتر و پایەی دامەزراوتر بوو، وای لێهات پێویست بوو لەسەر هێرش بکاتە سەر تێکڕای بێ باوەڕان، جا خوای مەزن فەرمووی: ﴿ ...وَقَٰتِلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ كَآفَّةٗ كَمَا يُقَٰتِلُونَكُمۡ كَآفَّةٗ... ﴾[4] واتە: (هەمووتان دژی هاوبەشدانەران بجەنگن بەگشتی

---

(1) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(2) سورة البقرة، الآية ١٩٤.

(3) بڕوانە: تفسیر القرآن العظیم ١/ ٢٢٧.

(4) سورة التوبة، الآية ٣٦.

هەروەکو ئەوان دژی ئێوە دەجەنگن بەگشتی). ﴿ وَقَٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٞ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِ ... ﴾[١] واتە: ("خۆ ئەگەر کافران کۆڵیان نەدا و هەر جەنگان و پیلانیانگێڕا" ئێوەش بجەنگن دژیان تاوەکو هاوەڵگەری و ئاشوب و ناخۆشی نەمێنێت، هەروەها تا دین و ئاین و بەرنامە و فەرمانڕەوایی هەر بۆ خوای گەورەبێت). پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((فەرمانم پێکراوە کە لەگەڵ خەڵکی بجەنگم تا گەواهی دەدەن کە هیچ خوایەك نییە بە هەق جگە لە خوای گەورە نەبێ، جا ئەگەر ئەمەی وت، ئەوا خوێن و ماڵ و سامانیان لە من پارێزراو دەبێت مەگەر بە حەق نەبێ و لێپرسینەوەشیان لەسەر خوایە))[٢]، – بەپێی ئەوەی نووسەران باسی دەکەن – یاساداناني ئیسلامی لە بابەتی ئیسلامیدا لەسەر ئەمە جێگیر بوو[٣].

(١) سورة البقرة، الآية ١٩٣.

(٢) ئەمەش تەواوی دەقی گێڕانەوەکەیە: عوبەیدوڵای کوڕی عەبدوڵای کوڕی عوتبەی کوڕی مەسعود بۆمان گێڕاوەتەوە کە ئەبو هورەیرە (خوا لێی ڕازی بێت) وتویەتی: کاتێك پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کۆچی دوایی کرد، ئەبوبەکر (خوا لێی ڕازی بێت) بووە جێنشین، هەندێك لە عەرەبەکان هەڵگەڕانەوە، عومەر (ڕەزای خوای لێبێت) وتی: چۆن لەگەڵ خەڵکی دەجەنگیت، لە کاتێکدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((فەرمانم پێکراوە کە لەگەڵ خەڵکی بجەنگم تا گەواهی دەدەن کە هیچ خوایەك نییە بە هەق جگە لە خوای گەورە نەبێ، جا ئەگەر ئەمەی وت، ئەوا خوێن و ماڵ و سامانیان لە من پارێزراو دەبێت مەگەر بە حەق نەبێ و لێپرسینەوەشیان لەسەر خوایە))، ئەبوبەکر وتی: سوێند بەخوا دەجەنگم دژی هەر یەکێك کە جیاکاری بکات لە نێوان نوێژ و زەکات، زەکات مافی سەروەت و سامانە، بە خوا ئەگەر یەك بەچکە وشترم پێ نەدەن کە بە پێغەمبەریان دەدا، ئەوا لەسەر ئەمە شەڕم لەگەڵ دەکردن، عومەر (خوا لێی ڕازی بێت) وتویەتی: بەخوا ئەمە ئەو شتەیە کە خوای مەزن دڵی ئەبو بەکری (خوا لێی ڕازی بێت) پێ گوشاد کردووە، بۆیە زانیم کە ئەو ڕاستە. ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب الزكاة، باب وجوب الزكاة، رقم (١٣٣٥): ٢/ ٥٠٧، ومسلم في صحيحه: كتاب الإيمان، باب الأمر بقتال الناس حتى يقول لا إله إلا الله... رقم (٢٠): ١/ ٥١، واللفظ للبخاري.

(٣) بڕوانە: حاشية رد المحتار على الدر المختار ٦/ ١٩٦، وقواعد الحرب ٥٤ – ٦٢، وآداب الحرب ١٠٤ – ١١٣، وفقه الجهاد: د. ياسر برهامي ١٥ – ١٦ المتاحة على موقع (صيد الفوائد: htto://said.net/book/open.php?cat=84&book=2208).

ئەو قۆناغانەی تری دانرانی تێکۆشان (جیهاد) کە ماونەتەوە، ئەوا لەسەر شێوازی هەندێك لەو نووسەرانەیە[1] کە لەم بارەیەوە نووسیویانە، ڕەوایی و شەرعیبوونی تێکۆشانیان لە هەر قۆناغێکدا بەستووەتەوە بە بارودۆخی موسڵماناندا لە قۆناغەکەدا، وەك ئەوەی قورئانی پیرۆز لە دابەزینە پلەبەندیەکەیدا کاریگەر بووە بەو کەش و هەوایەی تیایدا دابەزیوە و موسڵمانان تێیدا ژیاون، بۆ نموونە دانایی و حیکمەتی قۆناغی بانگەوازی کردن بە ئامۆژگاری باش و لێبوردەیی و شەڕنەکردنیان گێڕاوەتەوە بۆ لاوازی موسڵمانان و کەمی پشتیوانانیان لەسەرەتادا، دانایی و حیکمەتی قۆناغی مۆڵەتدان بە شەڕکردنیان گێڕاوەتەوە بۆ جێگیربوونی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و هاوەڵانی لە شاری مەدینە و زیادبوونی ژمارەیان، دانایی قۆناغی پێویست بوونی شەڕکردن لەگەڵ ئەوانەی شەڕ لەگەڵ موسڵمانان دەکەن گێڕاویانەتەوە بۆ کامڵبوونی توانا و تفاقیان بۆ شەڕکردن و بەهێزبوونی پێگەیان، قۆناغی پێویستبوونی شەڕکردن دژی تێکڕای بێ باوەڕانیان گێڕایەوە بۆ گەشەکردنی هێزی سەربارزی موسڵمانان و گەیشتنی بە پلەی پایەداربوون و هێرشکردنە سەر بێ باوەڕان لەسەرەتا هەر کاتێك ویستیان.

بەڵام ئەم بەستنەوەیە وێنەی نەرێنی ئیسلام نیشان دەدات، پڕوپاگەندە هەڵبەستراوەکانی خۆرهەڵاتناسان بە ناوی ئاینی ئیسلام بەهێز دەکات بەوەی ئاینی شەڕە، قورئان کاریگەربووە بە ژینگە، لەبەر ئەوەی سێ قۆناغەکەی سەرەتا کە تیایدا بانگەوازکردن بە ئامۆژگاری چاك دوور لە شەڕکردن وەك پەیڕەو دانرا، ئینجا کورتکردنەوەی شەڕ لەگەڵ ئەوەی شەڕ لەگەڵ موسڵمانان دەکات بەهۆی لاوازی موسڵمانان و بێهێزیان بووە لە شەڕکردن، نەوەك بەهۆی لێبوردەیی و نەرم و نیانی ئیسلامەوە بووبێ، بەهەمان شێوە

---

(1) لەوانە: عەلی تەییار لە کتێبی (آداب الحرب ١٠٤ – ١١٣)، عیواز وەزینانی لە (قواعد الحرب ٥٤ – ٦٢)، عەبدولباقی ڕەمزون لە کتێبی (الجهاد سبيلنا ١٨ – ٣٣).

لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامیش تێکدەگیرێ کە موسڵمانان هان دەدەن لەسەر دانایی و نەرم و نیانی و ئاسانکاری دوور لە توندڕەوی و شەڕکردن مەگەر لە قۆناغی کۆتاییدا نەبێ لە پێناو بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی و ئەوانەی ڕێگە دەگرن لە بڵاوبوونەوەی پەیامەکەی.

لقی دووەم

بنچینە لە پەیوەندی موسڵمانان بە نا موسڵمانانەوە

یەکلاکردنەوەی وتە سەبارەت بە ڕوونکردنەوەی بنچینەی پەیوەندی موسڵمانان بە ناموسڵمانانەوە: ئایا ئاشتییە یان جەنگە، ئەمە پەیوەندییەکی بەهێزی هەیە بە پاڵنەرەکانی جەنگەوە لە ئیسلامدا: ئەگەر پاڵنەری شەڕ بێ باوەڕی و کوفر بێ، ئەوا ئەو کاتە جەنگ دەبێتە بنچینە لە پەیوەندییەکاندا، بەڵام ئەگەر هاتوو پاڵنەرەکە بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی بێ، ئەوا بنچینە لە پەیوەندی لەگەڵ نا موسڵمانان ئاشتی دەبێت.

شەرعناسان لەم بارەوە ڕاجیان، دوو بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: بنچینە لە پەیوەندییەکان لەگەڵ نا موسڵمانان جەنگە، تەنها بێ باوەڕی و کوفری بێ بڕوایان بەسە بۆ ئەوەی دەستپێشخەربین لە شەڕکردن لەگەڵیان، ئەگەر شەڕیشمان لەگەڵدا نەکەن، نووسەر و توێژەران سەبارەت بە دانەپاڵی ئەم بۆچوونە ڕاجیاوازن، هەیانە داویانەتە پاڵ زۆربەی زانایان[1]، هەشیانە داویانەتە پاڵ بەشێك لە

---

(1) وەك زوحەیلی لە کتێبی (آثار الحرب ١٣٠)، محەممەد ڕەشید ڕیزا لە (تفسیر القرآن الحکیم ٢/ ١٧٠ – ١٧١). عیواز وەزینانی لە (قواعد الحرب ٧٣)، د. عارف خلیل لە (العلاقات الدولیة في الفقه الإسلامي ٢٥٨)، د سابر تەعیمە لە (الدولة والسلطة في الإسلام ٢٨٩).

زانایان[1]، وا دەردەکەوێ کە پێشەوای مەزهەبەکان و زۆرێك لە پێشینان[2] و کەمێك لە فەرموودەناسان[3] ئەمەیان وتبێت.

بۆچوونی دووەم: بنچینە لە پەیوەندییەکانی موسلْمانان لەگەلْ نا موسلْمانان ئاشتییە، بێ باوەڕی بێ باوەڕان نابێتە پالْنەرێکی تەواو بۆ ڕەوایی ئەوەی دەستپێشخەری بکرێ لە شەڕکردن لەگەلْیان، بەم پێیە موسلْمانان لەگەلْ جگەلە خۆیان شەڕ ناکەن مەگەر بۆ پێویستی و ناچاری نەبێ، لە پێناو نەهێشتنی هەڕەشە و دەستدرێژی و پاراستنی بانگەواز، نووسەران ئەم بۆچوونەیان داوەتە پالْ زۆربەی زانایان[4]. هەندێکی تریان ئەم بۆچوونەیان داوەتە پالْ کۆمەلْێك لە شەرعناسان و زۆربەی فەرموودەناسان[5]. وا دەردەکەوێ ئەمە بۆچوونی کۆمەلْێکە لە شەرعناسە کۆنەکانی وەك: سەوری[6]. ئەوزاعی[7]، سەحنونی

---

(1) لەوانە: محەممەد ئەبو زەهرە لە (العلاقات الدولية في الإسلام ٥٢)، بۆتی لە (الجهاد في الإسلام ٩٤).

(2) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ٥/ ٣٤٦، والمبسوط ١٠/ ٢، ٧، وبدائع الصنائع ٧/ ١٦٩ – ١٧٩، الهداية ٢/ ١٣٥، وتبيين الحقائق ٩/ ٢٦٠، وحاشية رد المحتار على الدر المختار ٦/ ١٩٦، والكافي في فقه أهل المدينة ١/ ٢٠٥، روضة الطالبين ١٠/ ٢٠٩، ومختصر الخرقي ١/ ١٢٨، والمغني ٩/ ١٧٣ – ١٧٤، والمحلى ٥/ ٣٥١، الروضة البهية ٢/ ٣٨٨، التاج المذب لأحكام المذهب ٤/ ٤٣٥..

(3) وەك سەید قوتب لە کتێبی (في ظلال القرآن ٣/ ١٥٤٥ – ١٥٤٨) عیواز وەزینانی لە (قواعد الحرب ٨٣)، عەبدولمەلیك بەڕاك لە (ردود على أبطيل وشبهات حول الجهاد ٢٣ و لاپەڕەکانی دواتری) چەندانی تریش کە بازیانی لە (مفهوم السلم في الفكر الإسلامي ١٢١ – ١٢٩) هاتووە.

(4) وەك محەممەدی ئەبو زەهرە لە (العلاقات الدولية في الإسلام ٥٢) و بۆتی لە (الجهاد في الإسلام ٩٤) و زوحەیلی لە (آثار الحرب ١٠٦).

(5) لەوانە: زحەیلی لە کتێبی (موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥٢)، وەزینانی لە (قواعد الحرب ٧٣).

(6) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ١٣١، فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٤٢، وتبيين الحقائق ٩/ ٢٦٣.

(7) ناوی عەبدوسەلامی کوڕی سەعیدی کوڕی جوندوبە، نازناوەکەی بوکی سەعیدە، بە ڕەچەلْەك لە خەلْکی حیمسە، باوکی ئەوی لەگەلْ جەنگاوەرەکانی بردە ولْاتی مەغریب و لەوێ مایەوە، سەرکردایەتی مەزهەبی مالیکی کەوتە دەست ئەوەوە، لەسەر دەستی ئیبن قاسم لە ئایین شارەزایی پەیداکردن، بووە سەروەری خەلْکی ئەو

مالیکی[1] و سەرخسی[2][3]، هەندێکی تر داویانەتە پاڵ ئیبن عومەر[4] و ئیبن سەڵاحی شەهرەزووری[5][6]، ئیبن تەیمیە[7]، زۆربەی هاوچەرخانیش لەسەر ئەم بۆچوونەن[8].

سەردەم، دادوەری گرتەدەست لە قەیرەوان، ساڵی ٢٤٠ك مردووە. بڕوانە: الأنساب: ١/ ١٩٧، والوافي بالوفيات ١٨/ ٢٥٨ ـ ٢٥٩، والبداية والنهاية ١٠/ ٣٢٣.

(١) ناوی محەممەدی کوڕی ئەحمەدی کوڕی ئەبو سەهلی ئەبو بەکری سەرخسییە، چەندین جار باسی دووبارە بووەتەوە لە کتێبی (الهداية)، پێشەوای مەزن، خۆری پێشەواکان، خاوەنی کتێبی (المبسوط) و جگەلەویشە، یەکێکە لە گەورە پێشەواکان، خاوەنی (الفنون) بووە، پێشەوا و بلیمەت و بەڵگە و زانای کەلامی و شەرعناسان و پسپۆری بنەماکانی فیقه و زۆر مێزگەردی دەبەست، هاودەمی پێشەوا خۆری پێشەواکان باوکی محەممەد عەبدلعەزیزی حەلوانی بووە، تا بەهۆی ئەوەوە ناوبانگی دەرکردووە و لە هەموو خەڵکی سەردەمی خۆی مێزگەردی زیاتر بەستووە، دەستی کرد بە نووسین و مێزگەردی لەگەڵ هاوڕێنەکانی کرد، بەمەش ناوی دەرکەوت و هەواڵ و باس و خواسی بڵاوبووەوە، لە بەندیخانەدا لە ناوچەی (ئۆزجند) کتێبی (المبسوط)ی نووسی کە پازدە بەرگە... ئەبو بەکر محمدی کوڕی ئیبراهیمی حەسیری و باوکی عومەر و عوسمانی کوڕی عەلی کوڕی محەممەدی بیکندی و باوکی حەفسی کوڕی حەبیبی باپیرۆ خاوەنی کتێبی (الهداية) لەسەر دەستی ئەو پێگەیشتن، هەر یەکەیان لە بواری خۆیاندا پێشکەوت، لە دەوروبەری ٤٩٠ك کۆچی دوایی کرد. طبقات الحنفية ٢/ ٢/ ٢٨ ـ ٢٩.

(٢)المبسوط ١٢/ ٤١.

(٣) زوحەیلی داویەتە پاڵی لە (موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٥٧)دا.

(٤) ناوی باوکی عەمری عوسمانی کوڕی سەڵاحەددینی عەبدلڕەحمانی کوڕی عوسمانی کوڕی موسای کوردی شەهرەزوورییە، شافیعی، پێشەوا، لەبەرکار، بلیمەت بووە، شێخی ئیسلام تەقیەددینە، ساڵی ٥٧٧ك لە دایك بووە، ساڵی ٦٤٣ك مردووە، یەکێك بووە لە پایەدارەکان سەردەمی خۆی لە بوارەکانی: ڕاڤەی قورئان، فەرموودە، فیقه، ناسینی کەسەکان، ئەوەی پەیوەستە بە زانستی فەرموودە، زمان، ئەگەر لە زانستی فەرموودەدا وشەی شێخ بەکارهات، ئەوا مەبەست لێی ئەوە، لە شوێنەوارەکانی (علوم الحديث) کە بە پێشەکی ئیبن سەڵاح ناسراوە. بڕوانە: سير أعلام النبلاء ٣٣/ ١٤٠، وتذكرة الحفاظ ٤/ ١٤٣٠.

(٥) زوحەیلی لێی وەرگرتووە و نەقڵی کردووە لە: (آثار الحرب ١٠٧، الهامش رقم ١).

(٦) السياسة الشرعية ١/ ١٠٤.

(٧) وەك بۆتی لە کتێبی (الجهاد في الإسلام ١٠٦)، د. عەلی قەرەداغی لە (نحن والآخر ١٣٥)، د. ئەبوبەکر ئیسماعیل لە کتێبی (مبادئ الإسلام ومنهجه في قضايا السلم والحرب والعلاقات الدولية الإنسانية ٥٩)، سورحمان هیدایات لە کتێبی (التعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم داخل دولة واحدة ٨٩)، د. مستەفا زەڵمی لە کتێبی (حقوق الإنسان وقت الحرب بين الشريعة الإسلامية و القانون الدولي)، مجموعة أبحاث علمية ٣١ ـ ٣٢، محەممەد ئەبو زەهرە (العلاقات الدولية في الإسلام ٤٧)، عەفیف عەبدلفەتاح تەباڕە لە کتێبی (روح الدين الإسلامي ٣٩٧)، د.

تاوتوێکردنیبەڵگەکان

بەڵگەکانی ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی یەکەمن:

ئەوانەی خاوەنی ئەم بۆچوونەن کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر ڕاست و دروستی بۆچوونەکەیان، لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان بە دوو کۆمەڵە ئایەت هێناوەتەوە، کە ئەمانەن:

ئەو ئایەتانەی خوای مەزن تیایاندا فەرمانی داوە بە شەڕکردن دژی بێ باوەڕان و هاوبەشدانەران بە ڕەهایی[2] و بێ کۆت و بەند[3]، تەنها بەوەی ئەگەر دەستدرێژی بکەن، خوای مەزن فەرموویەتی: خوای تاك و پاك فەرموویەتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ يَلُونَكُم مِّنَ ٱلۡكُفَّارِ وَلۡيَجِدُواْ فِيكُمۡ غِلۡظَةٗۚ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلۡمُتَّقِينَ ﴿١٢٣﴾ ﴾[4] واتە: (ئەی ئەوانەی

وەهبەت زوحەیلی لە کتێبی (موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٧٥)، جەودەست سەعید لە (الدين والقانون ١٥٧)، د. عەبدلمەجید محەممەد سوسوە لە (أسس العلاقات الدولية في الإسلام ٢٣)، مەحمود شەلتوت لە کتێبی (الإسلام عقيدة وشريعة ٣٩٣)، د. سابر تەعیمە لە کتێبی (الدولة والسلطة في الإسلام ٣١٠)، عەلی کوڕی حاج لە کتێبی (الجهاد في سبيل الله)، غاية المراد في قضايا الجهاد ٣٤، چەندین کەسانی تریش کە هەر دوو خاوەنی (الجهاد والحقوق الدولية العامة في الإسلام ١٧٥ – ٢١٨) و (الجهاد والقتال ١/ ٥٨٦ – ٦٠٤) باسیانکردووە.

(١) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ١٣١، فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٤٢، وتبيين الحقائق ٩/ ٢٦٣.

(٢)ڕەها (المطلق): بریتییە لەوەی ئاماژە دەدات بە بەربڵاوی ڕەگەزی خۆی، بەوەی بەشێکی گریمانەکراو بێ بۆ چەندین بەشی زۆر کە لە ژێر شتێکدا کۆببنەوە، بەمەش دەردەچێ لە کۆت و بەندی ئاماژە فەرامۆشکراوەکان و کۆت و بەندی بەربڵاوی ناسراو، وەك: فیرعەون سەرپێچی پەیامبەرەکە "موسای"ی کرد، یان گرتنەخۆ، وەك پیاوەکان، هەروەها لە هەموو گشتی (عام)ێکیش بەدەرە ئەگەر نەناسراویش بێ وەك هەموو پیاوێك، هیچ پیاوێك. إرشاد الفحول ١/ ٢٧٨.

(٣) کۆت و بەندکراو (المقيد): ئەوەیە کە شتێکی دیاریکراو یان دیاری نەکراو دەگرێتەوە، وەسفکراوە بە شتێکی زیاتر لە ناوەڕۆك و ڕاستینەکەی، کە ڕەگەزەکەی دەگرێتەوە. روضة الناظر ١/ ٢٦٠.

(٤) سورة المائدة، الآية ١٢٣.

باوەڕتان هێناوە بجەنگن دژی ئەو بێ باوەڕانەی کە لێتان نزیك دەبنەوە و بە دەوروبەرتان دان "نیازی شەڕ فرۆشتنیان هەیە" و با توندوتیژی و هێز و تواناتان تیادا بەدی بکەن، بشزانن بەڕاستی خوا یار و یاوەری پارێزکارانە).

خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ فَإِذَا ٱنسَلَخَ ٱلۡأَشۡهُرُ ٱلۡحُرُمُ فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ وَخُذُوهُمۡ وَٱحۡصُرُوهُمۡ وَٱقۡعُدُواْ لَهُمۡ كُلَّ مَرۡصَدٖۚ فَإِن تَابُواْ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ فَخَلُّواْ سَبِيلَهُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ ﴿٥﴾ ﴾[1] واتە: (جا کاتێك مانگە حەڕامەکان بەسەرچوون "کە بریتین لە: زوالقعدە، زوالحجە، محرەم، رەجب"، هاوەڵگەرانی پەیمان شکێن بکوژن لە هەر کوێ دەستان لێیانگیربوو، یاخود بەدیل بیانگرن، سنووردانێن بۆ چالاکیان، هەروەها کەمین و بۆسەیان لە هەموو شوێنێکی لەباردا بۆدانێن، جا ئەگەر تەوبەیان کرد و وازیانهێنا لەو کارەیان و نوێژیان کرد و زەکاتیاندا، ئەوە وازیان لێبهێنن و رێیان بۆ چۆڵبکەن، چونکە بەڕاستی خوالێخۆشبوو و دلۆفانە). خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ وَقَٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٞ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِۖ فَإِنِ ٱنتَهَوۡاْ فَلَا عُدۡوَٰنَ إِلَّا عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿١٩٣﴾ ﴾[2]واتە: ("خۆ ئەگەر کافران کۆڵیاننەدا و هەر جەنگان و پیلانیانگێڕا "ئێوەش بجەنگن دژیان تاوەکو هاوەڵگەری و ئاشوب و ناخۆشی نەمێنێت، هەروەها تا ئاین و بەرنامە و فەرمانڕەوایی هەر بۆ خوای گەورە بێت، خۆ ئەگەر کۆڵیاندا و وازیانهێنا، ئەوا هیچ جۆرە دژایەتیەکیان نامێنێت تەنها دژ بەستەمکارەکانیان نەبێت). ﴿ ...وَقَٰتِلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ كَآفَّةٗ

---

(١) سورة التوبة، الآية ٥.

(٢) سورة البقرة، الآية ١٩٣.

﴿كَمَا يُقَـٰتِلُونَكُمْ كَآفَّةً...﴾[1] واتە: (هەمووتان دژی هاوبەشدانەران بجەنگن بەگشتی هەروەکو ئەوان دژی ئێوە دەجەنگن بەگشتی). ﴿قَـٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِٱللَّهِ وَلَا بِٱلْيَوْمِ ٱلْـَٔاخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ ٱلْحَقِّ مِنَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلْكِتَـٰبَ حَتَّىٰ يُعْطُواْ ٱلْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَـٰغِرُونَ﴾[2] واتە: (دژی ئەوانەی کە باوەڕیان بە خوا و بەڕۆژی قیامەت نییە و ئەو شتانەی خوا و پێغەمبەرەکەی بەحەرامیان داناوە بەحەرامی نازانن و پەیڕەوی دینی حەق نابن، لەوانەی کە کتێبیان پێدراوە لە "گاور و جوو" بجەنگن، هەتا ئەو کاتەی بەناچاری باج پێشکەش بە دەوڵەتی ئیسلام دەکەن" لە جیاتی ئەوەی کە گیان و ماڵ و سامانیان پارێزراوە و بەشداری جەنگ ناکەن"). لە ئایەتی یەکەم و چوارەمدا خوای مەزن فەرمانی کرد بە جەنگ کردن لەگەڵ بێ باوەڕان و هاوبەشدانەران بە گشتی و نەیبەستۆتەوە بە دەستپێشخەری ئەوان لە دەستدرێژیدا[3]، لە ئایەتی سێیەمدا کە ئایەتی شمشێرە لە تێڕوانینی زۆربەی ڕاڤەکاراندا[4]،دوای بەسەرچوونی ئەو مانگانەی شەڕیان تێدا قەدەغەیە فەرمانی کردووە بە جەنگ کردن لەگەڵ هەموو بێ باوەڕ و هاوبەشدانەران بەبێ کۆت و بەند و مەرج،بە ئایەتی شمشێر خوای مەزن ئایەتەکانی قەدەغەبوونی شەڕکردنی لەو

---

[1] سورة التوبة، الآية ٣٦.

[2] سورة التوبة، الآية ٢٩.

[3]بڕوانە: الهداية: ٢/ ١٣٥، وفتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٤١.

[4] بڕوانە: الناسخ والمنسوخ: النحاس ١/ ١٢٢، الناسخ والمنسوخ: ابن حزم ١/ ٢١.

مانگانەی شەڕیان تێدا یاساغە هەڵوەشاندەوە[1]، فەرمانی لێبوردن و چاوپۆشین لە هاوبەشدانەرانیشی هەڵوەشاندەوە[2]، لە ئایەتی پێنجەمدا ئاماژەی بەوە داوە کە هۆکارەکانی شەڕکردن بێ باوەڕی و کوفرە، بەهۆ هاتنی وشەی ئاشوب و فیتنە تیایدا بە مانای بێ باوەڕی و کوفر، بۆیە ئامانجەکەی کردۆتە بێ باوەڕنەبوون و کوفر نەکردن[3].

بەرپەرچی ئەمانە دەدرێتەوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

خوای پاك و بەرز فەرمانی داوە بە شەڕکردن لە چەندین شوێندا، بەڵام چەندین شوێنی تردا بەستویەتیەوە بە شەڕکردن لەگەڵ ئەوانەی جەنگلەگەڵ موسڵمانان دەکەن، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[4]واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت)، بەمەش گوتارە ڕەها (مطلق)کە، بە گوتارە کۆت و بەند کراو (مقید)ەکەی مانا هەڵدەگرێ و دەبەسترێتەوە، جا شەڕکردن لەکاتی هەبوونی دەستدرێژی پێویست دەبێ،

---

(1) هەڵوەشاندنەوە (النسخ) لە زمانەوانیدا چەندین مانای هەیە، لەوانە: پوچەڵکردنەوە، گۆڕین، لابردن و سڕینەوە. لە زاراوەشدا بریتییە لە: ئەو گوتارەیە کە ئاماژە بە لاچوون و هەڵگێرانی حوکمێکی چەسپاوە بە گوتارێکی دواتر لەسەر هەمان شێوە، ئەگەر وانەبووبا ئەوا گوتاری پێشتر بەجێگیری دەمایەوە، هەر چەندە گوتارەکەی تر لە دواتر هاتووە. بڕوانە: لسان العرب ١٤/ ١٢١، إرشاد الفحول ١/ ٣١٢.

(2) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ١٧، ٨/ ٣٩، ١٣/ ٢٩٨، ١٤/ ٢٠٢، ٢٠/ ٣٧.

(3) بڕوانە: موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٥٣.

(4) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

هیچ ڕێگریەك لەمەدا نییە، لەبەر یەككگرتووییان لە حوكم و هۆكارەكەدا، هەروەك زۆربەی زانایان دانیان پێداناوە[1].

سەبارەت بەو بۆچوونەی دەڵێ ئەو ئایەتانەی فەرمان بە شەڕكردن دەكەن بۆ بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی، لێبوردەبوون و چاوپۆشین و ئەنجامدانی هەڵسوكەوتی باش هەڵوەشاوەتەوە بە ئایەتی شمشێر، ئەوا ئەم بۆچوونە ڕاست نییە لەبەر چەند هۆكارێك، لەوانە:

١- ئایەتی شمشێر بە شێوە دەربڕینی (قاتلوا) هاتووە، كە دەچێتە ناو بازنەی (المقاتله)وە، كە ئاماژەیە بۆ هاوبەش و بەشداری، كە گوزارشتە لە بەرگری هەر دوو لایەن، بەڵكو زیاتر گوزارشت دەكات لە بەرگری كردنی یەكێك كە پێشتر بووەتە ئامانجی كوشتن، ئەوەی بەرگری دەكات و پێش لە دەستپێشخەر دەگرێت پێی دەوترێت شەڕكر و جەنگاوەر، بەڵام ئەوەی دەستپێشخەری دەكات بە ڕووتێكرن و هێرش یان كردەوە و جێبەجێكردن ئەوا بە بكوژ دادەنرێ، مانای بەشداری و هاوبەشی بەرپا نابێ مەگەر لایەنی دووەم بە بەرگری هەڵبستێت[2].

٢- وتنی ئەوەی ئەم ئایەتانە هەڵوەشاونەتەوە، وادەخوازی كە دەستدرێژی دروست بێ، لەگەڵ ئەوەی خوای مەزن لە چەندین ئایەتی قورئانی پیرۆزدا دەستدرێژی قەدەغە كردووە، وەك ئەم فەرمایشتانە: ﴿وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ﴾[3]واتە: (نەكەن دەستدرێژی بكەن،

---

(1) بڕوانە: البرهان في أصول الفقه ١/ ٢٨٨، المحصول ٣/ ٢١٤ – ٢٢١، والإحكام للآمدي ٣/ ٦ – ١٠.

(2) بڕوانە: الجهاد في الإسلام ٥٩.

(3) سورة البقرة، الآية ١٩٠، والمائدة، الآية ٨٧.

چونکە بەڕاستی خوا دەستدرێژکەرانی خۆشناوێت)، خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ ٱلْمُعْتَدِينَ ﴾[1]واتە: (بەڕاستی ئەو زاتە دەستدرێژکارانی خۆشناوێت). هەروەها دەفەرمووێت:﴿كَذَٰلِكَ نَطْبَعُ عَلَىٰ قُلُوبِ ٱلْمُعْتَدِينَ ﴾[2]واتە: (ئا بەو شێوەیە ئێمە مۆر دەنێین بەسەر دڵی دەستدرێژکاراندا).

٣- ئەو ئایەتانەی پێیان وایە هەڵوەشێنەرەوەی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزنن: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوٓاْ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلْمُعْتَدِينَ ﴾[3]واتە: (بجەنگن لەپێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد"چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت). هەموویان فەرمانیان بە شەڕکردن کردووە لە دۆخی بەرگری ڕەوادا و هەڵوەشاندنەوە پەیماندا، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز:﴿ ...وَقَٰتِلُواْ ٱلْمُشْرِكِينَ كَآفَّةً كَمَا يُقَٰتِلُونَكُمْ كَآفَّةً... ﴾[4] واتە: (هەمووتان دژی هاوبەشدانەران بجەنگن بەگشتی هەروەك ئەوان دژی ئێوە دەجەنگن بەگشتی). هەروەك ئەمە ڕوونە بۆ ئەوانەی شارەزا و ئاگادارن لە هۆکارەکانی دابەزینی ئەم ئایەتانە.

(1) سورة الأعراف، الآية ٥٥.

(2) سورة يونس، الآية ٧٤.

(3) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(4) سورة التوبة، الآية ٣٦.

٤- تێکەڵکردنی هەڵوەشاندنەوە (النسخ) لەگەڵ تایبەتکردن (التخصیص)[1].

چونکە ئایەتە هەڵوەشێنەرەوەکان لەلای ئەوانەی هەڵوەشاندنەوە (نسخ)یان چەسپاندووە، تایبەتکەری ئەو ئایەتانەیە کە بانگەوازی بۆ ئاشتی دەکات.

٥- بەڵگە هێنانەوە بە وتەی پێشینە چاکەکان لەسەر ئەوەی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[2] هەڵوەشێنراوەتەوە. تێکەڵکاری کراوە لە نێوان هەڵوەشاندنەوە (النسخ) بە مانا گشتییەکەی لەلای پێشینان و مانا تایبەتەکەی لەلای پاشینان[3].

٦- وتنی ئەوەی ئەم ئایەتانە هەڵوەشاونەتەوە پاساو دەدات بە دوژمنانی ئیسلام بۆ بەردەوام تۆمەتبارکردنی ئیسلام بە تیرۆر و تۆقاندن و بڵاوبوونەوەی بە زەبری شمشێر.

٧- تێکگیرانی لەگەڵ ڕێگری کردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبی) لە کوشتنی ژنان و منداڵان و بەساڵاچووان[4]، هەروەك لە بەڵگەکانی پاراستنی ژیانیان دەخرێتەڕوو.

---

(1) تایبەتکردن (التخصیص): بریتییە لە دەرهێنانی بەشێك لەوەی دەکەوێتە ناو گشت (عموم)ەوە، بەڕەچاوکردنی ئەوەی تایبەتکەر نەبێ. إرشاد الفحول ١/ ٢٤٤.

(2) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(3) هەڵوەشاندنەوە (النسخ) لەلای پێشینان بریتییە لە: گشت ئەوەی بەسەر ڕووکەشی دەقدا دێت لە تایبەتکردنی گشتێتیەکەی یان کۆت و بەندکردنی ڕەهاییەکەی یاخود ڕوونکردنەوە کورتبڕییەکەی یان پلەبەندی حوکمەکەی یاخود ڕەتکردنەوەی حوکمەکەی یان جگەلەمانە. بەڵام لەلای پاشینان بریتییە لە ڕەتکردنەوەی حوکمێکی شەرعی پێشوو بە بەڵگەیەکی شەرعی دواتر. التبیان لرفع غموض النسخ في القرآن ١٧ – ٢١.

(4) بڕوانە: التبیان لرفع غموض النسخ في القرآن ١٣٧ – ١٣٨.

٨- وتنی ئەوەی ئەم ئایەتانە هەڵوەشاونەتەوە یان تایبەتکراون، دەبێ بەڵگەی هەبێ، لێرەشدا هیچ بەڵگەیەك نییە لەسەر هەڵوەشاندنەوە یان تایبەتکردنیان.

٩- ئەگەر کوشتن بەهۆی بێ باوەڕی و کوفرەوە دروست بێت، ئایەتی قەدەغەکردنی دەستدرێژی هەڵوەشاوە بێ، ئەوا ناچارکردنی خەڵك بۆ وەرگرتنی ئایین و موسڵمان بوون بە زۆرەملێ دروست دەبێ، ئەمەش بە دەقی ئایەتی یەك مانا هەڵگری قورئانی پیرۆز و هەڵسوکەوتی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەگەڵ نا موسڵمانان چەساوە[1].

١٠-پەنابردنەبەر وتنی ئەوەی هەڵوەشانەوە (نسخ) ڕوویداوە، ئەوا ئەمە لەو کاتەدا دەبێ کە تێکگیران لە نێوان ئایەتەکاندا هەبێ، لێرەدا هیچ تێکگیرانێك لە گۆڕێدا نییە، چونکە هەموو ئایەتەکان لە یەك حوکم و ئامانجدا بەیەکدەگەن، لەبەر ئەمە یەك واتا هەڵگرن، ئەو ئایەتانەی فەرمان بە لێبوردەیی و چاوپۆشین دەکەن دانایی موسڵمانان و بەرز و بڵندی ڕەوشتیان دەچەسپێنن لە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ جگەلە خۆیان، ئەمەش کاتێك پایەداری بەشیان دەبێ، ئەوا ڕێڕەوی نەرم و نیانی و دانایی و ئامۆژگاری چاك دەگرنەبەر بۆ ڕازی کردنی خەڵك سەبارەت بە ڕاستی بانگەوازەکەیان.

سەبارەت بە ئایەتەکانی شەڕکردن، هەیانە دیاری دەکرێ بەپێی ئەوەی لە هۆکاری دابەزینیاندا هاتووە، بەڵام ئەوەندە هەیە ئایەتەکانی سورەتی حەج بە شێوەی ڕێپێدان لە دوای قەدەغەبوون هاتوون، ئایەتەکانی سورەتی بەقەرەش هاتوون بۆ ڕوونکردنەوەی

---

[1] بڕوانە: آثار الحرب ١١٠ – ١١١.

هۆكاری شەڕكردن و دیاریكردنی ئامانجەكەی، ئەویش سەرهەڵدانی ئاشوبە، هۆكاری هەر دووكیان یەك شتە، ئەویش بەرپەرچدانەوەی ئەو دەستدرێژیەی دەكرێتەسەر موسڵمان، ئەگەر دەستدرێژی نەما، پێویستە شەڕكردن بوەستێنرێ، لە ئایەتەكانی هەر دوو سوڕەتی ئەنفال و تەوبەدا هانی باوەڕداران دراوە لەسەر شەڕكردن لەو دۆخەی بێ باوەڕان شەڕ بە موسڵمانان بفرۆشن، باسی حوكمی ئەوانەش ڕوونكراوەتەوە كە پەیمانیان نییە، ئەو كاتەی پەیمان هەڵدەوەشێننەوە و ئامادەسازی دەكەن شەڕكردن لەگەڵ موسڵمانان، ئەو كاتە شەڕكردن لەگەڵیاندا پێویستە، ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزیش:﴿...قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ يَلُونَكُم مِّنَ ٱلۡكُفَّارِ وَلۡيَجِدُواْ فِيكُمۡ غِلۡظَةً ... ﴾[1]واتە: (بجەنگن دژی ئەو بێ باوەڕانەی كە لێتان نزیك دەبنەوە بەدەوروبەرتاندان "نیازی شەڕفرۆشتنیان هەیە" و باتوندوتیژی و هێز و تواناتان تیادا بەدی بكەن..). ئەمە ڕوونكردنەوەی هۆكاری شەڕ و جەنگە و ڕێنیشادەری پلان و نەخشەی جەنگییە لە كاتی هەڵگیرسانی جەنگ هێرشی نزیكترینەكان دەكرێ بە پلەبەندی[2].

ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ ...وَقَٰتِلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ كَآفَّةً كَمَا يُقَٰتِلُونَكُمۡ كَآفَّةً ... ﴾[3]. لایەنێكی لاوەكی تایبەت ڕوون بووەتەوە لەو بنچینە گشتییەی لە ئایەتەكەی سوڕەتی بەقەڕەدا هاتووە، وەك ئەوەی دەڵێت: وەسفی ئەوانەی فەرمانمان پێكردوون لەگەڵیان بجەنگن لەو هاوبەشدانەرانەدا هاتۆتەجێ، چونكە ئەوانە دژی ئێوە

---

(1) سورة المائدة، الآية ١٢٣.

(2) بڕوانە: فتح القدير، الشوكاني ٢/ ٤١٧.

(3) سورة التوبة، الآية ٣٦.

دەجەنگن بەگشتی، ڕووبەڕوویان ببنەوە بەهەمان شێوازی ئەوان، تا لاوازتان نەکەن و چاوتان تیٚ ببڕن[1].

هەروەها ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزیش: ﴿ قَـٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَلَا بِٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ ٱلۡحَقِّ مِنَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلۡكِتَـٰبَ حَتَّىٰ يُعۡطُواْ ٱلۡجِزۡيَةَ عَن يَدٖ وَهُمۡ صَـٰغِرُونَ ﴾[2] واتە: (دژی ئەوانەی کە باوەڕیان بە خوا و بەڕۆژی قیامەت نییە و ئەو شتانەی خوا و پێغەمبەرەکەی بەحەرامیان داناوە بەحەرامی نازانن و پەیڕەوی دینی حەق نابن، لەوانەی کە کتێبیان پێدراوە لە "گاور و جوو" بجەنگن، هەتا ئەو کاتەی بەناچاری باج پێشکەش بە دەوڵەتی ئیسلام دەکەن" لە جیاتی ئەوەی کە گیان و ماڵ و سامانیان پارێزراوە و بەشداری جەنگ ناکەن"). هیچ بەڵگەیەکی تێدا نییە، چونکە خوای مەزن ئامانجی شەڕکردنی لەگەڵ ئەوان کردۆتە ملکەچبوون بۆ سیستەمی سەرانە، ئەگەر بیٚ باوەڕی و کوفر هۆکاری شەڕکردن بووبا ئەوا سەرانەیان لیٚ وەرنەدەگیرا و پەسەندیش نەدەکرا، بەڵکو هاتنیان بۆ ناو بازنەی ئیسلام دەبووە تاکە ڕێگە بۆ ڕزگاربوونیان لە کوشتن[3].

ب- ئەو ئایەتانەی ڕێگری دەکەن لە دۆستایەتی و پشتگرتنی بیٚ باوەڕان، دەربڕینی سۆز و خۆشەویستی بۆیان، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ لَّا يَتَّخِذِ ٱلۡمُؤۡمِنُونَ ٱلۡكَـٰفِرِينَ أَوۡلِيَآءَ مِن دُونِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ... ﴾[4] واتە: (نابێت ئیمانداران، کافران بکەنە پشت و پەنا و

---

(1) بڕوانە: آثار الحرب ١١٣ – ١٢٠.

(2) سورة التوبة، الآية ٢٩.

(3) بڕوانە: الجهاد في الإسلام ١٠١ – ١٠٢، وآثار الحرب ١٠٦ – ١٠٧.

(4) سورة آل عمران، الآية ٢٨.

یارویاوەری خۆیان لە جیاتی ئیمانداران...). خوای پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَّخِذُواْ ٱلۡيَهُودَ وَٱلنَّصَٰرَىٰٓ أَوۡلِيَآءَۘ بَعۡضُهُمۡ أَوۡلِيَآءُ بَعۡضٖۚ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمۡ فَإِنَّهُۥ مِنۡهُمۡ... ﴾[1] واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە جولەکە و گاور مەکەنە یار و یاوەر و پشتیوانی خۆتان ئەوانە هەندێکیان پشتیوان و پشتگیری یەکترن، ئەو کەسەی پشتبەوان ببەستێت، ئەوە هەر لەوانە...). خوای بێ وێنە دەفەرمووێ: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَّخِذُواْ عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمۡ أَوۡلِيَآءَ تُلۡقُونَ إِلَيۡهِم بِٱلۡمَوَدَّةِ ... ﴾[2] واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە دوژمنانی من و دوژمنانی خۆتان مەکەنە دۆستی گیانی بەگیانی، لەکاتێکدا خۆشەویستی و سۆزی خۆتان یان بۆ دەردەبرن...). ئەو ئایەتانەی باسکران بە ڕاشکاوانە ڕێگری کردووە لەوەی بێ باوەڕان بکرێنە پشت و پەنا و یار و یاوەر و سۆز و خۆشەویستیان بۆ دەربېڕدرێ، بەهۆی بێ باوەڕبوونیان بە پەیامی محەممەد (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و پشتی یەکتر گرتنیان، بەمەش گرتنەبەری هەڵوێستی دوژمنکاری و جەنگ لە دژیان پێویستە[3].

بەرپەرچیان دەدرێتەوە بەم شێوەیە:

ڕاجیایی نییە لە دەستگرتن بەو ئایەتانەی ڕێگری دەکەن لەوەی بێ باوەڕان بکرێنە پشتیوان و پشت و پەنا، بەپێی ئەوەی ڕێگری تێدا هاتووە، کە خۆشویستن و پشتگرتن و سەرخستنیانە بەسەر موسڵماناندا، سەبارەت بە پشتگرتنیان و یاروەری کردنیان بە مانای بە ئاشتی جوڵانەوە یان ئەنجامدانی هەڵسوکەوتی باش و گۆڕینەوە سوود و کەڵك لەگەڵیان، ئەمەیان دروستە بەپێی بەڵگەی دروستبوونی ژن هێنان لە خاوەن کتێبەکان، چاکەکردن

---

(١) سورة المائدة، الآية ٥١.

(٢) سورة الممتحنة، الآية ١.

(٣) بڕوانە: التعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم ٨٤.

لەگەڵیان و سەردان کردنیان، مادەم سەرەتا ئەوان دەست نەکەن بە شەڕکردن لەگەڵ موسڵمانان و دەستدرێژی کردنەسەریان[1]، هەروەها بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتە: ﴿ لَّا يَنْهَىٰكُمُ ٱللَّهُ عَنِ ٱلَّذِينَ لَمْ يُقَٰتِلُوكُمْ فِى ٱلدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَٰرِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوٓاْ إِلَيْهِمْ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُقْسِطِينَ ﴾[2] واتە: (دڵنیاشبن کە خوا قەدەغەی ئەوەتان لێ ناکات کە چاك ڕەفتاری و دادپەروەری بکەن لەگەڵ ئەو کەسانەدا جەنگیان دژ نەکردوون و دژایەتی ئاینیان نەکردوون و لەشوێنەوارتان دەریان نەکردوون، چونکە بەڕاستی خوا دادپەروەرانی خۆشدەوێت).

لە سوننەتی پێغەمبەردا بەڵگەیان بەم فەرموودان هێناوەتەوە:

أ- پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دەفەرمووێ: ((فەرمانم پێکراوە کە لەگەڵ خەڵکی بجەنگم تا گەواهی دەدەن کە هیچ خوایەك نییە بە هەق جگە لە خوای گەورە نەبێ، جا ئەگەر ئەمەی وت، ئەوا خوێن و ماڵ و سامانیان لە من پارێزراو دەبێت مەگەر بە حەق نەبێ و لێپرسینەوەشیان لەسەر خوایە))[3].

ب- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ): ((لەگەڵ بەرپابوونی ڕۆژی دوایی نێردراوم[4] بە شمشێرەوە، تا تەنها خوا دەپەرسترێت و هاوەڵی بۆ بڕیار نادرێ، ڕۆزی و دەستکەوتەکانم لە ژێر سێبەری ڕمەکەم دانراون، سەرشۆڕی

---

(1) بڕوانە: موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٧١ – ٧٢.

(2) سورة الممتحنة، الآية: ٨.

(3) بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: عن أبي هريرة – رضي الله عنه –: كتاب الجهاد والسير، باب دعاء النبي (ﷺ) إلى الإسلام، رقم (٢٧٨٦): ٣/ ١٠٧٧.

(4) مەبەستی پێغەمبەر ئەوەی کە هاتنی ئەو و بەرپابوونی ڕۆژی دوایی لێك نزیکن. (وەرگێڕ).

و بچوکی و تیاچوون بەشی ئەوانەیە کە پێچەوانەی فەرمانی من دەجوڵێنەوە، هەر کەسێك خۆی بە گەل و گرۆهێك بچوێنێ ئەوا لەوانە))(١).

ت- هەروەها ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ): ((بە ساڵاچووانی هاوبەشدانەران بکوژن، ئەوانەشیان بهێڵنەوە کە باڵغ نەبوونە))(٢).

پ- گێڕدراوەتەوە کە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لە ڕۆژی ڕزگارکردنی کەعبەدا و جامانە و سەرپۆشێکی لەسەربوو، کاتێك دایماڵی، پیاوێك هاتە لای و وتی: ئیبن ئەختەڵ(٣) خۆی بە پەردەکانی کەعبەوە هەڵواسیوە، پێغەمبەر فەرمووی: ((بیکوژن))(٤).

---

(١) ئەمانە گێڕاویانەتەوە: إبن أبي شيبة في مصنفه: كتاب الجهاد، باب ما ذكر من فضل الجهاد والحث عليه، (١٩٤١): ٤/ ٢١٢، وأحمد في مسنده عن إبن عمر: مسند عبدالله بن عمر (رضي الله عنه)، رقم (٥١١٥): ٢/ ٥٠، وصححه الألباني في إرواء الغليل: رقم (١٢٦٩): ٥/ ١٠٩، وصحيح الجامع الصغير وزيادته: رقم (٢٨٣١): ١/ ٥٤٥، وورد في البخاري بلفظ: ((جعل رزقي تحت ظل رمحي، وجعل الذلة والصغار على من خالف أمري))، صحيح البخاري: كتاب الجهاد والسير ، باب ما قيل في الرماح: ٣/ ١٠٦٧.

(٢) ئەمانە گێڕاویانەتەوە: أحمد في مسنده: حديث سمرة بن جندب، رقم (٢٠٢٤٣): ٥/ ٢٠، وأبو داود في مسننه عن سمرة بن جندب: كتاب الجهاد، باب في قتل النساء، رقم (٢٦٧٠): ٣/ ٥٤، وبلفظ آخر عن سمرة بن جندب أن رسول الله (ﷺ) قال: ((اقتلوا شيوخ المشركين واستحيوا شرخهم))، قال أبو عيسى: هذا حديث حسن صحيح غريب، ورواه الحجاج بن أرطاة عن قتادة نحوه، أخرجه أحمد في مسنده، حديث سمرة بن جندب، رقم (٢٠١٥٧): ٥/ ١٢ . والترمذي في سننه: كتاب السير عن رسول الله (ﷺ)، باب ما جاء في النزول على الحكم، رقم (١٥٨٣): ٤/ ١٤٥، والطبراني في المعجم الكبير: باب، رقم (٦٩٠١، ٦٩٠٢): ٧/ ٢١٧.

(٣) ناوی قەیسە، نازناوەکەی ئیبن ئەختەڵە، کوڕی کەبیری کوڕی تەمیمی کوڕی ئەدرمی کوڕی غالبە، پیاوێکی هاوبەشدانەربوو، دوو کەنیزەکی هەبوون، گۆرانی توانج ئامێزیان لەسەر پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دەوت، پێغەمبەر خوا ڕشتنی خوێنی ئەوی بەڕەوا دانا، ئەبو بەرزەی ئەسلەمی ئیبن ئەختەڵی کوشت لە ڕۆژی ڕزگارکردنی مەککەدا. بڕوانە: فتوح البلدان ١/ ٥٣، الأنساب ٥/ ٢٩.

(٤) ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه عن أنس: كتاب الحج، باب دخول الحرم...، رقم (١٧٤٩): ٢/ ٦٥٥، ومسلم في صحيحه: كتاب الحج، باب جواز دخول مكة بغير إحرام، رقم (١٣٥٧): ٢/ ٩٨٩.

له فەرموودەی یەکەمدا پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بە دەق ئاماژەی بەو ئامانجە کردووە کە شەڕ و جەنگی لە پێناودا بە ڕەوا دانراوە، ئەو ئامانجە بریتییە لە هاتنە ناوەوەی بێ باوەڕان و هاوبەشدانەران بۆ ناو ئیسلام، چونکە (حتى: تا) مانانی ئامانج دەگەیەنێ.

لە فەرموودەی دووەمدا ئاماژە بەوە دراوە گرنگترین ئامرازەکانی بڵاوبوونەوەی ئیسلام شمشێرە، شمشێر خاوەنی پلە و پێگەی یەکەمە تا یەکخواناسی دەچەسپێ.

لە فەرموودەی سێیەمدا جەخت لەسەر ئەوە کراوەتەوە کە بێ باوەڕی و کوفر پاڵنەری کوشتنی نا موسڵمانانە، ئەگەر وا نەبووبا ئەوا فەرمانی نەدەکرد بە کوشتنی بە ساڵاچووە هاوبەشدانەرەکان، کە پێشبینی دەستدرێژی لەوان ناکرێ، بەهۆی لاوازیانەوە.

بەهەمان شێوە بێ باوەڕی ئەو هۆکارە بوو کە لە فەرموودەی چوارەمدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕشتنی خوێنی بێ باوەڕەکەی بە ڕەوا دانا[1].

بەرپەرچیان دەدرێتەوە:

بەوەی هیچ بەڵگەیەك لە فەرموودەی یەکەمدا نییە، چونکە مەبەست لە (خەڵك) کە لە فەرموودەکەدا هاتووە، هاوبەشدانەرانی عەرەبە لە خەڵکی مەککە بە تایبەتی، ئەمەش یەکدەنگی زانایانی لەسەرە[2]، بەهۆی گەلەکۆمەکی ئەم هاوبەشدانەرانە لەسەر کوشتنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، بەڵگەش لەسەر ئەمە گێڕانەوەکەی تر بەم دەربڕینە هاتووە: ((فەرمانم پێکراوە بجەنگم لەگەڵ هاوبەشدانەران))[3]، بەمەش بێژەکە دەبێتە

---

(1) بڕوانە: موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٥٦، وقواعد الحرب ٧٦، والتعايش السلمي ٨٤ – ٨٥، والجهاد في الإسلام ٩٧.

(2) بڕوانە: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١/ ٢٠٧، وفتح الباري ٢/ ٢٧٧.

(3) تەواوی گێڕانەوەکە بەم شێوەیەیە: لە ئەنەسی کوڕی مالیکەوە هاتووە، لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) گێڕاویەتیەوە، کە فەرموویەتی: ((فەرمانم پێکراوە لەگەڵ هاوبەشدانەران بجەنگن تا گەواهی دەدەن هیچ

بێژەیەکی گشتی (عام)[1] بەڵام شتێکی تایبەت (خاص)ی[2] مەبەستە[3]، سەبارەت بە حوکمی خاوەن کتێبەکان و هاوبەشدانەرانی نا عەرەبپێچەوانەی ئەوەیە کە لە فەرموودەکەدا هاتووە، بەمەش شەڕکردن تایبەت دەبێ لەگەڵ کۆمەڵەیەکی دیاریکراو، بۆ وەلانان و بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی، نەوەك بانگەوازی کردن لە ڕێی جەنگەوە[4]، لێرەدا فەرموودەکە باسی ئەو ئامانجەی کردووە کە کوشتنی ئەوان بە ڕەوا دادەنێ، بەوەی ئەگەر ئەم ئامانجەیان پەیڕەوکرد ئەوا شەڕکردن لەگەڵیان قەدەغە و حەڕامە، واتاکەشی بەم شێوەیە دەبێ: من فەرمانم پێنەکراوە بە شەڕکردن تەنها لە پێناو ئەم ئامانجە نەبێ، مانای وا نییە من فەرمانم پێکراوە بجەنگم لەگەڵ هەر یەکێك لە پێناوی ئەم ئامانجەدا، چونکە ئەمە پێچەوانەی دەق و یەکدەنگی زانایانە، چونکە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هەرگیز ئەمەی نەکردووە[5]، هەروەها فەرموودەکە بە وشەی (أقاتل: شەڕ بکەم) هاتووە، کە ئاماژەیە بۆ بەشداری هەر دوو لاکە لە شەڕەکەدا، وەك چۆن پێشتر خرایەڕوو.

خوایەك نییە بە حەق جگەلە خوای مەزن نەبێ و محەممەدیش نێردراوی خوایە، جا ئەگەر گەواهیاندا هیچ خوایەك نییە بە حەق جگەلە خوای مەزن نەبێ و محەممەدیش نێردراوی خوایە، نوێژیان کرد، ڕوویان لە ڕووگە "قیبلە"ی ئێمە کرد، سەربڕاوی ئێمەیان خوارد، ماڵ و سامان و خوێنیان لەسەر ئێمە قەدەغە دەبێ، مەگەر بە حەق بێ، هەمان ماف و ئەرکی موسڵمانی هەیە)) ئەمانە گێڕاویانەتەوە: النسائي في سننه الكبرى: كتاب تحريم الدم، رقم (٣٤٢٨): ٢/ ٢٧٩، والبيهقي في سننه الكبرى: باب ما لايأتم مسلم بكافر، رقم (٤٩٢١): ٣/ ٩٢، وصححه الألباني في سنن النسائي، رقم (٣٩٦٦): ٦١٣. واللفظ للبيهقي.

[1] گشتی (العام): بریتییە لەو وشە و بێژەیەی هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە کە بۆی دەگونجێ، بەگوێرەی یەك دانانەوە. المحصول ٢/ ٥١٣ ــ ٥١٤.

[2] تایبەت (الخاص): بریتییە لەو بێژە و دەربڕینەی ئاماژە دەکات بۆ یەك شت، چونکە بەرامبەری بێژەی گشتییە، جا مادەم بێژەی گشتی ئاماژە دەکات شتانێك بێ دیاریکردن، ئەوا پێویستە دربڕین و بێژەی تایبەت بەو شێوەیە بێ کە باسمان کرد. المدخل إلى مذهب الإمام أحمد بن حنبل ١/ ٢٤٧.

[3] بڕوانە: إرشاد الساري شرح صحيح البخاري ١/ ١٥٦.

[4] موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٧٢، و بڕوانە: والجهاد في الإسلام ٩٧.

[5] بڕوانە: آثار الحرب ١٠٧.

لە فەرموودەی دووەمیشدا بەهەمان شێوە هیچ بەڵگەیەك بۆ ئەوان تێدا نییە، چونكە گرنگی تێكۆشان ڕوون دەكاتەوە بۆ پاراستنی بانگەواز، پێویستی هەبوونی هێزێك بۆ موسڵمانان كە بیانپارێزێ لە فێڵ و تەڵەكەی ئەو دوژمنانەیان كە ڕێگری دەكەن لە بڵاوبوونەوەی بانگەوازی ئیسلام[1]. بەمەش ماناكەی وادەبێ: خوای مەزن منی ڕەوانەكردووە بۆ ئەوەی بجەنگم لە پێناوی خوادا لەگەڵ ئەوەی لەبەر دەم بانگەوازەكەم دەوەستێت و دەبێتە بەربەست. مەبەست لە سەرشۆڕی (الذل): سەرشۆڕی تێكشكانی هاوبەشدانان و بتپەرستی، كەمی و بچوكی (الصغار): پابەندبوونە بە حوكمەكانەوە. ڕزق و ڕۆزی من: واتە بەشی من لە دەستكەوت بەپێی ئەو ئەندازەیەی دیاریكراوە لە یاسای جەنگدا[2].

دەربارەی فەرموودەی سێیەم، لە كاتی ڕامان و وردبوونەوە لە وشەی (بەساڵاچوو: الشیخ) كە لە فەرموودەكەدا هاتووە بە شێوەی كۆ، ئەوا بەڵگەكەیان پوچەڵ دەبێتەوە، چونكە بەساڵاچوو هەر ئەوانە ناگرێتەوە كە هۆكار و ئامرازەكان هێزی لێپچڕاوە، كە توانای بەرگری و شەڕی نەمابێ، وەك چۆن ئەوانە واتێگەیشتوون، بەڵكو لەلا پۆلێك لە زمانناسان بەو پیاوە دەوترێ كە تەمەنی پەنجا ساڵی كامڵ كردبێ[3]. لەم تەمەنەشدا خاوەنی دانایی و حیكمەت و بۆچوونی بەهێز و ئەزموون دەبێ، كە زۆربەی گەنجان ئەم خەسڵەتانەیان تێدا نییە، ئەگەر بەشداری لە جەنگیشدا بكەن، لێرەدا مەبەستی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت)

---

(1) بڕوانە: التعایش السلمي بین المسلمین وغیرهم ٨٨.

(2) بڕوانە: شرح كتاب السیر الكبیر ١/ ١٣ – ١٤، عمدة القاري ١٤/ ١٩٢.

(3) تەواوی گێڕانەوەكە بەم جۆرەیە: لە ئەنەسی كوڕی مالیكەوە هاتووە، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((بە ناوی خوا و بە پشتیوانی خوا لەسەر ڕێباز و سوننەتی پێغەمبەری خوا، هیچ بەساڵاچوویەكی لاواز و منداڵ و زارۆك و ئافرەتێك مەكوژن، دەستكەوتەكان كۆبكەنەوە و ناپاكانی و ستەم مەكەن، چەكە بكەن، بێگومان خوای مەزن چاكەكارانی خۆشدەوێ)). ئەمانەگێڕاویانەتەوە: أبوداود في سننه: كتاب الجهاد، باب في دعاء المشركین، رقم (٢٦١٤)، ٣/ ٣٧، والبیهقي في سننه: باب ترك قتل من لا قتال فیه من الرهبان والكبیر وغیرهما، رقم (١٧٩٣٢): ٩/ ٩٠.

له به‌ساڵاچوان ده‌رده‌كه‌وێ: كه‌ ئه‌و به‌ساڵاچووانه‌ ده‌گرێته‌وه‌ كه‌ به‌شداری جه‌نگ ده‌كه‌ن، پیلان داڕێژه‌ری جه‌نگن، فه‌رمانكردنی پێغه‌مبه‌ر به‌ كوشتنیان بۆ به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی ده‌ستدرێژیان بووه‌ نه‌وه‌ك به‌هۆی كوفر و بێ باوه‌ڕیانه‌وه‌ بووبێ، چونكه‌ ئه‌و به‌ساڵاچووه‌ی به‌هۆی لاوازیه‌كه‌یه‌وه‌ ناكوژرێ، ئه‌وا پێغه‌مبه‌ر به‌ وشه‌ی (لاوازبوو: الفانی) به‌ستوویه‌تیه‌وه‌، له‌ فه‌رمووده‌ی ئه‌نه‌سدا: ((هیچ به‌ساڵاچووێكی لاواز مه‌كوژن...))، به‌مه‌ش هه‌ڵه‌ی ئه‌و كه‌سانه‌ ده‌ركه‌وت كه‌ به‌ به‌ڵگه‌ی دێننه‌وه‌[1].

هیچ به‌ڵگه‌یه‌كیان له‌ فه‌رمووده‌ی چواره‌میشدا نییه‌، چونكه‌ تایبه‌تكردنی ئیبن ئه‌خته‌ڵ و ئه‌وانه‌ی خوێنیان به‌ هه‌ده‌ر درا له‌ ڕۆژی ڕزگاركردنی شاری مه‌ككه‌دا، ده‌بێ له‌به‌ر هۆكارێكی دیكه‌ بێ جیاوازبێ له‌ بێ باوه‌ڕی و كوفر، به‌ به‌ڵگه‌ی هه‌ڵسوكه‌وتی باشی پێغه‌مبه‌ر (درودی خوای لێبێ) له‌گه‌ڵ بێ باوه‌ڕانی مه‌ككه‌، كه‌واته‌ ناكرێ بۆ هه‌موو بێ باوه‌ڕان بگشتێنرێ، به‌ به‌ڵگه‌ی ئه‌و یاسایه‌ی بنه‌ماكانی فیقه‌ كه‌ ده‌ڵێ: ئه‌گه‌ر به‌ڵگه‌ گریمانه‌ی تێكه‌وت له‌ به‌ڵگه‌ هێنانه‌وه‌ ده‌كه‌وێ[2]، به‌مه‌ش به‌ڵگه‌ هێنانه‌وه‌كه‌یان به‌م فه‌رمووده‌یه‌ پوچه‌ڵ بووه‌وه‌[3].

به‌ڵگه‌یان به‌ به‌ڵگه‌ی ژێریش هێناوه‌ته‌وه‌، جا وتویانه‌: هه‌ر كه‌سێك بۆ سه‌ر ئاینی ئیسلام بانگ كرا به‌ شێوازێكی دروست، ئه‌وا هیچ پاساوێكیان نامێنێ بۆ مانه‌وه‌ له‌سه‌ر ئاینه‌كه‌یان، چونكه‌ خوای مه‌زن به‌ڵگه‌ی سه‌لمێنراوی به‌رپاكردووه‌ له‌سه‌ر بوون و یه‌كتاییه‌كه‌ی، جا ئه‌گه‌ر ئامرازی گرتنه‌به‌ری دانایی و ئامۆژگاری باش كه‌ڵكی نه‌بوو، ئه‌گه‌ر ڕێوشوێنه‌كانی تێكشكاندن سه‌ركه‌وتوو نه‌بوون، له‌ كاتێكدا مه‌ترسییه‌ له‌سه‌ر قه‌واره‌ی موسڵمانان، ئه‌و كاته‌ ته‌نها شه‌ڕكردن ده‌مێنێته‌وه‌، له‌ پێناو پاراستنی كۆمه‌ڵگه‌ له‌ گومڕاییه‌كه‌یان، وه‌ك ڕیشه‌كێش

---

(1) بڕوانه: والجهاد في الإسلام ١٠٣ – ١٠٥.

(2) بڕوانه: البحر المحيط في أصول الفقه ٢/ ٤٩٩.

(3) بڕوانه: والجهاد في الإسلام ١٠٥ – ١٠٦.

کردن و له بن دەرهێنانی ئەندامی نەخۆش و دەردەدار له جەسته، ئەگەر هاتوو چاره نەکرا بەبێ ئەم ڕێگەیه[1].

بەرپەرچی ئەمەش دەدرێتەوە:

بەوەی ناچارکردنی خەڵك بۆ هاتن ناو بازنەی ئیسلام و به زۆرەملێ موسڵمان بوون سەرەتا تێکدەگیرێ لەگەڵ دەقەکانی کتێبی خوای مەزن، دواتریش لەگەڵ سروشتی مرۆڤایەتی دژه، له قورئانی پیرۆزدا چەندین ئایەت هەن بەڵگه و ئاماژەن لەسەر ئەوەی نابێ خەڵك ناچار بکرێ له وەرگرتنی ئایندا، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن:﴿ لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِ... ﴾[2] واته: (به هیچ جۆریك زۆرکردن نییه له وەرگرتنی بیروباوەڕی ئاینی ئیسلامدا...). خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ وَقُلِ ٱلۡحَقُّ مِن رَّبِّكُمۡۖ فَمَن شَآءَ فَلۡيُؤۡمِن وَمَن شَآءَ فَلۡيَكۡفُرۡ ﴾[3]واته: (پێیان بڵێ: حەق هەر ئەوەیه که لەلایەن پەروەردگارتانەوە بۆتان ڕەوانەکراوە، جا ئەوەی دەیەوێت با باوەڕ بهێنێت و ئەوەی نایەوێت با کافر و بێ باوەڕ بێت). خوای تاك و پاك له هاوەڵ فەرموویەتی: ﴿ أَفَأَنتَ تُكۡرِهُ ٱلنَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُواْ مُؤۡمِنِينَ ﴾[4] واته: (جا ئایا تۆ"ئەی پێغەمبەر – درودو سڵاوی خوای لێبێت –، ئەیئیماندار" ئەتەوێ زۆر له خەڵکی بکەی بۆ ئەوەی بڕواداربن؟!). ڕوون بووەوە که ئەم ئایەتانه چەسپاو و یەك مانا هەڵگرن و هەڵوەشاوە (منسوخ) نین. زۆر لێکردن له ئایندا تێکدەگیرێ لەگەڵ سروشتی ئایین، چونکه باوەڕ

---

(1) بڕوانه: موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٥٦.

(2) سورة البقرة، الآية: ٢٥٦.

(3) سورة الكهف، الآية: ٢٩.

(4) سورة يونس، الآية: ٩٩.

هێنان بە ئیسلام و ملکەچبوون بۆی کاری دڵ و دەروونە، ناکرێ بەسەر خەڵکدا بسەپێنرێ، چونکە لەوانەیە لە ڕووکەشدا خۆیان بە موسڵمان پیشان بدەن و لە ناخیشدا بێ باوەڕبن، وەك چۆن ئەمە دۆخی دووڕووانە[1].

بەڵگەکانی ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی دووەمن:

بەڵگەیان بە پۆلێك ئایەتی قورئانی پیرۆز هێناوەتەوە، بۆ نموونە:

أ- ئەو ئایەتانەی بەڵگەن لەسەر ڕەوایی شەڕ و جەنگ، گرێدراو بە هۆکارەکەی، کە بریتییە لە بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی و پاراستنی بانگەواز، لەوانە:

١- ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَـٰتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُـلِمُواْ ۚ وَإِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَـدِيرٌ ﴾[2] واتە: (مۆڵەتدراوە بەو ئیماندارانەی شەڕیان پێدەگێرن، کە بجەنگن و بەرهەڵستی بکەن، چونکە بەڕاستی ستەملێکراون، بێگومان خوا دەسەڵاتی هەیە کە سەریان بخات و سەرکەوتنیان پێببەخشێت). خوای مەزن مۆڵەتی بەواندا بۆ شەڕکردن، چونکە ستەمیان لێکراوە، نەوەك مۆڵەتیان پێدرابێ تەنها لەبەر بێ باوەڕان خاوەن بۆچوون و ئاینە جیاوازەکان، ئەگەر لەلایەن خەڵکی مەککەوە ستەم لە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) نەکرابا، ئەوا هیچ پاساوێك نەدەبوو بۆ شەڕکردن[3]. ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی یەکەمن وەڵامیان داوەتەوە بەوەی ئەم ئایەتە یەکەم ئایەت بووە کە لە بارەی شەڕەوە دابەزیوە، حوکمەکەی ئەم ئایەتە و هاوێنەکانی بە ئایەتی شمشێر هەڵوەشاوەیە.

---

(١) بڕوانە: التعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم ٨٨ – ٨٩، وآثار الحرب ١٢٢.

(٢) سورة الحج، الآية: ٣٩.

(٣) بڕوانە: تفسير القرآن الحكيم ٢/ ١٧٠ – ١٧١.

دەکرێ وەڵامیان بدرێتەوە بەوەی ئەم ئایەتانە یەك مانا هەڵگر و چەسپاو و تۆکمەن، بانگەشەکردنی ئەوەی گوایە هەڵوەشاونەتەوە، باگەشەیەکی پوچەڵە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

٢- ئەم فەرمایشتەی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[1] واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن "دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت). خوای مەزن شەڕ و جەنگی بە ڕەوا داناوە لەم ئایەتەدا لەو دۆخەی دەستدرێژی دەکرێتە سەریان، ڕێگریشی لەوان کردووە لە دەستپێشخەری کردن لە شەڕدا بەم فەرمایشتە:

(ولا تعتدوا) واتە: ((دەستپێشخەری مەکەن لە شەڕکردن لەگەڵیان))[2].

مشتومڕیان کردووە لەسەر ئەوەی: (ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ) دەچێتە خانەی هاندان دژی ئەو دوژمنانەی خولیا و ئاواتیان لەناوبردنی ئیسلام و موسڵمانانە، جا ماناکەی بەم جۆرە دەبێت: چۆن لەگەڵ ئێوە دەجەنگن، ئێوەش ئاوا لەگەڵیان بجەنگن[3]. هەروەها دەڵێن مەبەست لەم ئایەتە شەڕکردنە لەگەڵ ئەوانەی لە دۆخی شەڕکردندان لەگەڵ ئێوە، تێپەڕنەبوون لەوان و نە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان[4]،

---

(١) سورة البقرة، الآية: ١٩٠.

(٢) معالم التنزيل ١/ ١٦١.

(٣) بڕوانە: تفسير القرآن العظيم ١/ ٢٢٧.

(٤) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

گوایە ئەم ئایەتە یاسایەکە دانراوە بۆ یەکێك لەو قۆناغانەی یاسادانانی جەنگی پێدا تێپەڕیوە[1].

بەڵام وەڵام دەدەمەوە بەوەی بێژە و دەربڕینەکەی قورئانی پیرۆز لە خستنەڕووی مەبەستی ئایەتەکەدا ڕوون و ڕاشکاوە، ئەویش شەڕ نەکردنە لەگەڵ ئەوانەی شەڕ لەگەڵ موسڵمانان ناکەن، پێویستیش بەوە ناکات دەقەکان مانایەکیان بۆ لێکبدرێتەوە کە دوور بێت.

٣– ئەم فەرمایشتەی خوای تاك و تەنها:﴿ وَمَا لَكُمْ لَا تُقَٰتِلُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱلْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ ٱلرِّجَالِ وَٱلنِّسَآءِ وَٱلْوِلْدَٰنِ ٱلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَآ أَخْرِجْنَا مِنْ هَٰذِهِ ٱلْقَرْيَةِ ٱلظَّالِمِ أَهْلُهَا ... ﴾[2]واتە: ("ئەی ئیمانداران" ئەوە چیتانە و بۆچی ناجەنگن لەپێناوی ڕەزامەندی خوادا و ڕزگارکردنی لاوازکراو و چەوساوەکان، لەو پیاوان و ئافرەتان و منداڵانەی کە دەڵێن: پەروەردگارا تۆ ڕزگارمان بکە لەم شارەی کە خەڵکەکەی ستەمکارن....). لەم ئایەتەدا ڕوونکردنەوەیەك لەلایەن خوای پەروەردگارەوە دراوە کە شەڕکردن بۆ لادان و نەهێشتنی ستەمە لەسەر ئەو لاوازکراوانەی ئایەتەکە باسی لێکردووە، وەك: پیاوان و منداڵان و ئافرەتان، تا ڕزگاریان ببێ لە ستەم و زۆرداری. لە ئایەتەکەدا هیچ ئاماژەیەك بۆ بێ باوەڕی نەکراوە[3].

---

(١) بڕوانە: أحكام القرآن: الشافعي ٢/ ١٤ – ١٥، وأحكام القرآم: الجصاص ١/ ٣٢١.

(٢) سورة النساء، الآية ٧٥.

(٣) بڕوانە: فتح القدير: الشوكاني ١/ ٤٨٧.

ئەوانەی خاوەن بۆچوونی یەکەمن، وەڵامی ئەمەیان داوەتەوە بەوەی ئەمە یەکێکە لە جۆرەکانی شەڕکردنی ڕەوا لە ئیسلامدا، لێرەدا هیچ ڕێگرێك نییە لە بوونی چەندی هۆکاری تری شەڕ، وەك کوفر و بێ باوەڕی[1].

دەکرێ بەرپەرچی ئەوانە بدرێتەوە کە هەڵگر بۆچوونی یەکەمن بەوەی ئەم ئایەتە ڕوون و ڕاشکاوە، پێشتر تاوتوێی ئەوە کرا کە بێ باوەڕی و کوفر پاساو نییە بۆ شەڕکردن.

٤- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَقَٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٞ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِۖ... ﴾[2] واتە: ("خۆ ئەگەر کافران کۆڵیان نەدا و هەر جەنگان و پیلانیانگێڕا" ئێوەش بجەنگن دژیان تاوەکو هاوەڵگەری و ئاشوب و ناخۆشی نەمێنێت، هەروەها تا دین و ئاین و بەرنامە و فەرمانڕەوایی هەر بۆ خوای گەورە بێ...). ئەم ئایەتە شەڕکردنی لەگەڵ موسڵمانان پێویست کردووە بەهۆی گێچەڵ پێکردن و پیلانگێڕان و ئازاردانی موسڵمانان بە ناچارکردن و لێدان و کوشتن و ڕێگری کردن لە باوەڕ هێنان بە ئاینی خوا[3]، جا ئەگەر ئەو هۆکارە نەما کە لە پێناویدا حوکمەکە دانراوە، ئەوا حوکمەکەش نامێنێ، کەواتە کوفر و بێ باوەڕی نابێتە هۆکاری شەڕکردن.

پەیڕەوکارانی بۆچوونی یەکەم وەڵامی بەڵگە هێنانەوە بەم ئایەتەیان داوەتەوە بەوەی ئاشوب (فیتنە) لێرەدا واتە: بێ باوەڕی و هاوبەشدانان، هەروەك پێشەوا ڕاڤەکارەکانی قورئان باسیان کردووە[4].

---

(١) بڕوانە: قواعد الحرب ٧٩.

(٢) سورة البقرة، الآية: ١٩٣.

(٣) بڕوانە: فتح القدير، الشوكاني ١/ ١٩١.

(٤) بڕوانە: جامع البيان عن تأويل آي القرآن ٢/ ١٩٤.

دەكرێ بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی مانای ڕاستەقینەی (فیتنە) تاقیكردنەوە و هەڵسەنگاندنە[1]، ناكرێ لەم مانایە لابدرێ مەگەر بە بەڵگە نەبێ، هیچ بەڵگەیەكیان نییە لەسەر ئەوەی فیتنە بەمانای بێ باوەڕی دێ، زۆرێك لە ڕاڤەكاران فیتنەیان لێرەدا بە تاوان ڕاڤە كردووە[2]، هەشیانە بە شەڕی ئەوانەی ڕاڤە كردووە كە لەگەڵ موسڵمانان دەجەنگن[3].

ب- ئەو ئایەتانەی ئاماژەیان بەوەداوە ئاشتی بنچینەیە لە پەیوەندی موسڵمانان بە ناموسڵمانانەوە، هانی موسڵمانانشیان داوە بۆ دەستگرتن پێیەوە، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَإِن جَنَحُواْ لِلسَّلْمِ فَٱجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ... ﴾[4] واتە: (جا ئەگەر "دوژمنان" بەلای ئاشتیدا دایانشكاند و حەزیان پێكرد تۆش "ئەی محەممەد – درود و سڵاوی خوای لێبێت –، ئەی پێشەوا" ئامادەیی خۆت دەربڕە و پشتبەخوابەستە، چونكە بەڕاستی ئەو زاتە بیسەر و زانایە). خوای زانا و دانا دەفەرمووێ: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱدْخُلُواْ فِى ٱلسِّلْمِ كَآفَّةً ... ﴾[5]واتە: (ئەی ئەوانەی ئیمان و باوەڕتان هێناوە هەر هەمووتان خۆتان بخەنە ژێر سایەی ئاشتییەوە و بەتەواوی پەیڕەوی بكەن...). خوای گەورە دەفەرمووێ: ﴿ ...فَإِنِ ٱعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَٰتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْاْ

---

(1) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٥٤، والتسهيل لعلوم التنزيل ١/ ١٨٤.

(2) بڕوانە: التفسير الكبير ٥/ ١١٣.

(3) بڕوانە: المحرر الوجيز ١/ ٢٦٣، والدر المنثور ١/ ٤٩٥.

(4) سورة الأنفال، الآية: ٦١.

(5) سورة البقرة، الآية ٢٠٨.

إِلَيۡكُمُ ٱلسَّلَمَ فَمَا جَعَلَ ٱللَّهُ لَكُمۡ عَلَيۡهِمۡ سَبِيلٗا ﴾[1]واتە: (...جا ئەگەر ئەوانە دوورەپەرێز و کەنارگیربوون لە ئێوە و جەنگیان لەگەڵ نەکردن و ڕێبازی ئاشتیان گرتەبەر و ملکەچبوون، ئەوە خوا هیچ ڕێگەیەکی دانەناوە بۆ ئێوە بەسەر ئەوانەوە "کە شەڕیان پێ بفرۆشن و بیانکوژن یان بەدیل بیانگرن").

تەنانەت موسڵمانانی هانداوە لەسەر بەرپاکردنی پەیوەندی باش لەگەڵ ئەوانەی دژیان ناجەنگن، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ لَّا يَنۡهَىٰكُمُ ٱللَّهُ عَنِ ٱلَّذِينَ لَمۡ يُقَٰتِلُوكُمۡ فِي ٱلدِّينِ وَلَمۡ يُخۡرِجُوكُم مِّن دِيَٰرِكُمۡ أَن تَبَرُّوهُمۡ وَتُقۡسِطُوٓاْ إِلَيۡهِمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلۡمُقۡسِطِينَ ﴾[2] واتە: (دڵنیاشبن کە خوا قەدەغەی ئەوەتان لێ ناکات کە چاك ڕەفتاری و دادپەروەری بکەن لەگەڵ ئەو کەسانەدا جەنگیان دژنەکردوون و دژایەتی ئاینیان نەکردوون و لەشوێنەوارتان دەریاننەکردوون، چونکە بەڕاستی خوا دادپەروەرانی خۆشدەوێت). ئەم ئایەتانە ئاماژەی بڕاوەن لەسەر ئەوەی ئاشتی بنچینەی سروشتییە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و نا موسڵمانانەوە، ئەگەر پێچەوانەی ئەمە بووبا، ئەوا بانگی موسڵمانانی نەدەکرد بۆ پابەندبوون بە ئاشتی و دەستگرتن پێیەوە، مادەم دەستپێشخەری جەنگ لەلایەن بەرەی بەرامبەرەوە لە ئارادا نەبێ[3].

ت- ئەو ئایەتانەی ئاماژە دەکەن بە ئازادی بیروباوەڕ لە ئیسلامدا، نا دروستی زۆرلێکردنی خەڵك لە وەرگرتنی ئایندا، لەوانە ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن:

---

(1) سورة النساء، الآية ٩٠.

(2) سورة الممتحنة، الآية: ٨.

(3) بڕوانە: جامع البيان عن تأويل آي القرآن ١٠/ ٣٣، والتفسير الكبير ٥/ ١٠٩، وتيسير الكريم الرحمن ١/ ٣٢٥.

﴿ لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِ... ﴾[1] واتە: (بەهیچ جۆریك زۆرکردن نییە لە وەرگرتنی بیروباوەڕی ئاینی ئیسلامدا...). خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ ...فَمَن شَآءَ فَلۡيُؤۡمِن وَمَن شَآءَ فَلۡيَكۡفُرۡ ... ﴾[2] واتە: (جا ئەوەی دەیەوێت با باوەڕب هێنێت و ئەوەی نایەوێت با کافر و بێ باوەڕبێت). ﴿ وَلَوۡ شَآءَ رَبُّكَ لَأٓمَنَ مَن فِي ٱلۡأَرۡضِ كُلُّهُمۡ جَمِيعًاۚ أَفَأَنتَ تُكۡرِهُ ٱلنَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُواْ مُؤۡمِنِينَ ﴾[3]واتە: (خۆ ئەگەر پەروەردگارت بیویستایە " دەیتوانی بە زۆر و بەناچاری " هەر هەموو دانیشتووانی سەر زەوی باوەڕ بهێنن " بەڵام پەروەردگاری مەزن ڕێزی بۆ ئادەمیزاد داناوە و سەرپشکی کردووە "، جا ئایا تۆ" ئەی پێغەمبەر (د. خ)، ئەیئیماندار" ئەتەوێ زۆر لە خەڵکی بکەی بۆ ئەوەی بڕواداربن؟!). ئەم ئایەتانە ئاماژەیان بەمە کردووە کە زۆرلێکردن لە ئایندا لە دونیادا دروست نییە، چونکە ناچارکردنی خەڵك بۆ وەرگرتنی ئایین مانای تاقیکردنەوە و هەڵسەنگاندن پوچەڵ دەکاتەوە، لەگەڵ ئەوەی دونیا خانەی تاقیکردنەوەیە[4]، لە وتەی پەیڕەوکارانی ڕێباز و بۆچوونی یەکەم تەنها ئەوە هەیە کە خەڵك ناچار بکرێ بۆ هاتنی ناو ئایین، لەگەڵ ئەوەی ئەگەر پرسیارت لە هەر یەکێکیان کرد ڕاشکاوانە دەڵێت ناچارکردن و زۆرلێکردن لە ئیسلامدا بە دەقی ڕاشکاو ڕەتکراوەیە.

بەڵگەیان بەمانە هێناوەتەوە لە سوننەتدا لەسەر بۆچوونەکەیان:

---

(١) سورة البقرة، الآية: ٢٥٦.

(٢) سورة الكهف، الآية: ٢٩.

(٣) سورة يونس، الآية: ٩٩.

(٤) بڕوانە: التفسير الكبير ٧/ ١٣.

١- پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((خەڵکینە، خۆزگە مەخوازن بۆ ڕووبەڕووبونەوەی دوژمن، لە خوا بخوازن سەلامەت و پارێزراوبن، ئەگەر ڕووبەڕووشیان بوونەوە ئارام بگرن، ئەوەش بزانن کە بەهەشت لەژێر سێبەری شمشێرەکاندایە))[1]، لێرەدا ئەم فەرموودەیە ڕێگری کردووە لە خۆزگە خواستن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی دوژمن و ڕوودانی شەڕ، ئەمەش ئەوپەڕی ڕێگری کردنە لە دەستپێشخەری کردن لە شەڕکردن لەگەڵیان، مادەم ئەوان دەستپێشخەری نەکەن لە جەنگ کردن لەگەڵ موسڵمانان[2].

٢- پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) دەفەرمووێ: ((هەر کەس بجەنگێت بۆ ئەوەی وشەی خوا بەرز و بڵند بێت ئەوە لە ڕێگەی خوادایە))[3]، ئەم فەرموودەیە بەڵگەیە لەسەر

(١) تەواوی گێڕانەوەکە بەم شێوەیەیە: لە موسای کوڕی عەقەبەوە هاتووە، وتویەتی سالمی کوڕی باوکی نەسری خزمەتکاری عەمری کوڕی عەبدوڵا بۆی گێڕامەوە و وتی: من نووسەری بووم، عەبدوڵای کوڕی ئەبو ئەوفا نامەیەکی بۆ نووسی بوو، کاتێك ڕۆیشتە حەڕوریە، جا نامەکەم خوێندەوە و تیایدا هاتووە کە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لە هەندێك لە ڕۆژەکانیدا کە لەگەڵ دوژمن ڕووبەڕوو دەبووەوە، چاوەڕێی دەکرد تا خۆر لار دەبووەوە، ئینجا لە ناو خەڵکەکەدا ڕادەوەستا و دەیفەرموو: ((خەڵکینە، خۆزگە مەخوازن بۆ ڕووبەڕووبونەوەی دوژمن، لە خوا بخوازن سەلامەت و پارێزراوبن، ئەگەر ڕووبەڕووشیان بوونەوە ئارام بگرن، ئەوەش بزانن کە بەهەشت لەژێر سێبەری شمشێرەکاندایە)) ئینجا فەرمووی: ((ئەی خوایە، دابەزێنەری قورئان و هێنەری هەورەکان، ئەی ڕوخێنەری دەستە و تاقمە بێباوەڕەکان. تێکیان بشکێنە و سەرمان بخە بەسەریاندا)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب لا تمنوا لقاء العدو، رقم (٢٨٦١): ٢/ ١١٠١، ومسلم في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب كراهة تمني لقاء العدو والأمر بالصبر عند اللقاء، رقم (١٧٤٢): ٣/ ١٣٦٢، واللفظ للبخاري.

(٢) التعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم ٨٦.

(٣) تەواوی گێڕانەوەکە بەم شێوەیەیە: لە ئەبو موساوە ڕەزای خوای لێبێ وتویەتی: پیاوێك هاتە لای پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) وتی: ئەی پێغەمبەری خوا، پیاو هەیە دەجەنگێت بۆ دەستکەوت، پیاویش هەیە دەجەنگێت بۆ ناووشۆرەت و پیاویش هەیە دەجەنگێت بۆ ئەوەی شوێن و پلەوپایەی لەناو خەڵکیدا بناسرێ و ببینرێت، لەوانە کامیان لەڕێگەی خوادایە؟ ئەویش فەرمووی: ((هەرکەس بجەنگێت بۆ ئەوەی وشەی خوا بەرز و بڵندبێت ئەوە لە ڕێگەی خوادایە)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب من قاتل لتكون كلمة الله هي

ئەوەی شەڕکردن بۆ یەك ئامانجە، ئەویش بەرز و بڵند بوونی وشەی خوا و بانگەوازە بۆ لای ئیسلام و لادانی ئەوانەیە کە ڕێگە لەم بانگەوازە دەگرن، نەوەك شەڕ لە پێناو شەڕ بێت، جگەلەمانە لە جۆرەکانی تری جەنگ بە گوێرەی واتای فەرموودەکە قەدەغەن[1].

بەڵگەیان هێناوەتەوە بە کۆکبوونی زانایان وەك کارکردن بەسوننەت لەسەر دروست نەبوونی کوشتنی ئەوانەی جەنگاوەر نین وەك: ئافرەتان و منداڵان، هەندێکی تر چەند جۆرە کەسێکی تریشیان زیاد کردووە کە دەچنە ناو بازنەی ئەوانەوە وەك: بەساڵاچووان و دەردەدارەکان و ڕەبەنەکان و هاوشێوەکانیان، هۆکاری دروست نەبوونی کوشتنی ئەوانە لەبەر ئەوەیە جەنگاوەر نین، ئەگەر شەڕکردن بنچینەبا، ئەوا هیچ کەسێکی جیا نەدەکردەوە جگەلەوانەی دەهاتنە ناو ئیسلام و موسڵمان دەبوون[2].

ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی یەکەمن بەرپەرچی ئەمانەیان داوەتەوە، بەوەی دانایی و حیکمەت لە شەڕنەکردن لەگەڵ ئافرەتان و منداڵان، یان سوودی تێدایە، ئەو سودەش بە کۆیلە کردنیانە، یاخود بەرژەوەندی هاندانی پیاوەکانیانی تێدایە، بۆ دەستهەڵگرتن لە شەڕ[3].

دەکرێ بەرپەرچی پەیڕەوکارانی بۆچوونی یەکەم بدرێتەوە بەوەی هەڵهێنجانی ئەم دانایی و حیکمەتە کۆشش (إجتهاد)ێکی پوختە، هیچ بەڵگەیەکی لەسەر نییە، بەڵکو

العليا، رقم (٢٦٥٥): ٣/ ١٠٣٤، ومسلم في صحيحه: كتاب الإمارة، باب من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا فهو في في سبيل الله، رقم (١٩٠٤): ٣/ ١٥١٢، واللفظ للبخاري.

(1) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ٢٨، والتعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم ٨٦، وآثار الحرب ١٣٤ — ١٣٥.

(2) بڕوانە: السياسة الشرعية ١١٨، وموسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٦٣.

(3) بڕوانە: أحكام القرآن، ابن العربي ١/ ١٥٥.

بەڵگەکانی پێشوو ڕوونیان کردۆتەوە کە هۆکاری شەڕنەکردن لەگەڵیان، بریتییە لە: شەڕنەکردنیان نەوەك بێ باوەڕبوونیان.

بەڵگەیان هێناوەتەوە بە بارودۆخی جەنگەکانی موسڵمانان، شتێکی چەسپاوە لە ڕووی مێژووییەوە کە ئەو جەنگانەی ڕوویاندا لە سەردەمی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هەیانبوو بەرگری بووە وەك شەڕی خەندەق، هەشیانبوو هێرشبەری بووە، بۆ گێڕانەوەیمافە زەوتکراوەکانیان، وەك جەنگی بەدری مەزن، یاخود بۆ بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی پێشبینی کراو وەك جەنگی تەبوك، یان بەهۆی شکاندنی بەڵێن و پەیمان، وەك جەنگی هۆزی قورەیزە و ڕزگارکردنی مەککە، هەروەها تێکڕای جەنگەکانی دیکەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) کە بەهۆی دیکەوە بووە نەوەك لەبەر بێ باوەڕیان، هەروەها بێ ئەوەی دەستپێشخەری بکات لە شەڕکردندا[1].

هەروەها بەڵگەیان بە یاسا ژیریەکان هێناوەتەوە، جا وتویانە: ناکرێ ئامرازەکانی زۆرلێکردن و ناچارکردن و جەنگ شیاو بن بۆ مەستی چەسپاندنی ئایین لە ناخەکاندا، ئەمە بە ڕێگەیەك پەسەند ناکات لە ڕێگەکانی بانگەوازی کردن بۆ ئیسلام، چونکە بنچینەی ئایین قەناعەتە و ڕەزامەندی دڵە، باوەڕ و ئیمان کردارێکی دڵ و دەروون و بیروباوەڕ شتێکی ناخییە، ڕێگەی ئەمەش بەڵگە و گفتوگۆیە، نەوەك شمشێر و خوێن ڕشتن[2].

یەکلاکردنەوە و پەسەندکردن:

دوای خستنەڕووی بۆچوونی هەر دوو کۆمەڵەکە و تاوتوێ کردنیان، ئەوە بۆ توێژەر دەرکەوت کە ئاشتی بنچینەیە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و نا موسڵمانان، جەنگیش

---

(1) بڕوانە: الجهاد والقتال ١/ ٥٠٦ – ٥٢٤، والتعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم ٨٦.

(2) بڕوانە: موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٦٤.

دۆخێکی لە ناکاوە، تەنها ئەو کاتە پشتی پێدەبەسترێ کە بێ ئومێدی لە ئاشتی و ئاشتەوایی باڵ بکێشێ، لەپێناو بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی، چونکە ئەمە لەلای هۆش و ژیری پەسەندە، لە کاتی گەڕانەوە بۆ قورئان و سوننەت و ژياننامەی پێغەمبەر، بەهۆی لاوازی ئەو بەڵگانەی ئەوانە پشتیان پێبەست کە وتیان جەنگ بنچینەیە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و نا موسڵماناندا، ئەوا لێرەدا پێویست ناکات دووبارە بەڵگە و بەرپەرچدانەوە و تاوتوێکردنیان بخینەڕوو.

لەوانەیە هۆکاری پاڵ ئەوەی زۆربەی شەرعناسانی پێشوو بۆ ئەوە ڕۆیشتوون کە تەنها بێ باوەڕی و کوفر پاڵنەری شەڕکردنە لە ئیسلامدا، بنچینە لە پەیوەندی موسڵمان لەگەڵ ناموسڵمان جەنگە، هەروەك زوحەیلی هێناویەتی، بێ ئەوەی پاڵپشتێکی یاسایی هەبێ، دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی بانگەوازی ئیسلامی، بەوەی بانگەوازێکی تازەیە، دەیەوێ بنەماکانی ئازادی و دادگەری بچەسپێنن کە حوکمڕانان لە گەلانیان زەوت کردووە، بەمەش دەجەنگن دژی هەر یەکێك ئەم دوو مافانە بداتە خەڵك، بەمەش ئەم حوکمڕانانە دەبنە دوژمنێکی دڕندەی ئیسلام، هێرشی دەکەنە سەر بە هەموو ئەو توانایەی هەیانە و کۆیان کردۆتەوە لە ماوەی سەدە دوور و درێژەکان، بۆیە زۆربەی شەرعناسانی پێشووپێیان وابوو بنچینە لە پەیوەندی موسڵمانان لەگەڵ ناموسڵمانان جەنگە، لە پێناو دەستەبەرکردنی بەرژەوەندی و ئامانجیان، چونکە ئەو کات موسڵمانان لە سەخڵەتی پێویستی چەسپاوی و خۆڕاگریدابوون لەبەردەم ئەو دوژمنانەی لە هەموو لایەك دەوری موسڵمانانیاندابوو[1].

---

(1) بڕوانە: آثار الحرب ١٣٦.

لقی سێیەم

پاڵنەرەکانی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا

پێشتر وترا[1] کە بنچینە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و نا موسڵمانان ئاشتییە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ دروست نییە موسڵمانان بچنە ناو جەنگەوە، مەگەر بە پاڵنەری ڕەوا نەبێ، لەوانە:

یەکەم: بەرگری ڕەوا:

بەرگری کردن لە وڵات و سەروەت و سامان و گیانی موسڵمانان، لەبەرامبەر دەستدرێژی دوژمنان، یەکێکە لە گرنگترین ئەو پاڵنەرانەی بەهۆیەوە جەنگ لە ئیسلامدا دانراوە، جا ئەم دەستدرێژییە بە کرداری کرابێتە سەر موسڵمانان، یان نیشانەکانی دەرکەوت بن و هۆکارەکانی جەنگ سازان و دوژمن دەستی کردبێت بە جێبەجێکردن، جا ئەگەر بە کرداری دەستدرێژی کرایەسەر موسڵمانان ئەوا لەسەریان پێویستە بەرگری لە خۆیان و گیان و ماڵ و سامان و وڵاتیان بکەن، بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْ ... ﴾[2]واتە: (بجەنگن لەپێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەندەستدرێژی بکەن...)، خوای تاك و پاك لە هاوەڵ دەفەرمووێ: ﴿ أُذِنَ

---

1) بگەڕێوە بۆ لا ٥٨.

2) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

لِلَّذِينَ يُقَـٰتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُـلِمُوا۟... ﴾[1] واته: (مۆڵەتدراوە بەو ئیماندارانەی شەڕیان پێدەگێرن، کە بجەنگن و بەرهەڵستی بکەن، چونکە بەڕاستی ستەملێکراون...).خوای پایەبەرز دەفەرمووێ: ﴿ٱلشَّهْرُ ٱلْحَرَامُ بِٱلشَّهْرِ ٱلْحَرَامِ وَٱلْحُرُمَـٰتُ قِصَاصٌ ۚ فَمَنِ ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَٱعْتَدُوا۟ عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ ۚ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلْمُتَّقِينَ ﴾[2] واته: (ڕێزی مانگی حەرام پەیوەستە بەڕێزگرتنی ئەوان بۆ مانگی حەرام " واتە: ئەگەر لەو مانگانەدا جەنگان دژتان کە جەنگ تیایدا حەرامە ئێوە حەقی بەرگریتان هەیە " و دەستدرێژی بۆ سەر هەر شتێکی حورمەتدار دەبێت تۆڵەی بسەنرێت بەبێ زیادەڕەوی، ئەوەی کە دەستدرێژی دەکاتە سەرتان، ئێوەش مافتان هەیە بەقەدەر دەستدریژییەکەی ئەو، تۆڵەی خۆتان بکەنەوە و لەخوابترسن و، چاك بزانن کە بەڕاستی خوا یار و یاوەری پارێزکارانە). هەروەها پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) دەفەرمووێ: ((هەر کەسێك بەهۆی بەرگری کردن لە ماڵ و سامانی بکوژرێ ئەوا شەهیدە، هەر کەسێك بەهۆی بەرگری لە خانەوادە و خێزانەکەی بکوژرێ ئەوا شەهیدە))[3]، یان جەنگەکە بەهۆی دەستدرێژیەکی پێشبینی کراو بێ لە دوژمنانەوە، هەروەك چۆن پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) ئەمەی لە جەنگی موئتە و تەبوکدا ئەنجامدا.

بەهەمان شێوە موسڵمانانی هانداوە بۆ بەرگری کردن لە هاوشێوەکانیان لە چەوساوەکان و لاوازەکان، ئەوانەی دەکەونە ژێر چەکوژی ستەم و زۆرداری بێ باوەڕە

---

[1] سورة الحج، الآية: ٣٩.

[2] سورة البقرة، الآية ١٩٤.

[3] ئەمە تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە سەعیدی کوڕی زەیدەوە هاتووە، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((هەر کەسێك بەهۆی بەرگری کردن))، ئەمانە گێڕاویانەتەوە:أبو داود في سننه: كتاب السنة، باب في قتال اللصوص، رقم (٤٧٧٢): ٤/ ٢٤٦، والنسائي في سننه الكبرى: كتاب تحريم الدم، باب من قاتل دون دينه، رقم (٣٥٨٨): ٢/ ٣١٠، واللفظ للنسائي.

دەستدرێژکەرەکان، بەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱلْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ ٱلرِّجَالِ وَٱلنِّسَآءِ وَٱلْوِلْدَٰنِ ٱلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَآ أَخْرِجْنَا مِنْ هَٰذِهِ ٱلْقَرْيَةِ ٱلظَّالِمِ أَهْلُهَا... ﴾[1] واتە: (("ئەی ئیمانداران" ئەوە چیتانە و بۆچی ناجەنگن لەپێناوی رەزامەندی خوادا و ڕزگارکردنی لاوازکراو و چەوساوەکان، لەو پیاوان و ئافرەتان و منداڵانەی کە دەڵێن: پەروەردگارا تۆ ڕزگارمان بکە لەم شارەی کە خەڵکەکەی ستەمکارن....)). ئەمەش بە دەستێوەردانی ناڕەوا دانانێ لە کارەباری ئەوانی دیکەدا، چونکە هۆکارێکی بۆ ڕزگارکردنی مرۆڤایەتی و بەرگری لێکردنی لە دۆخی دەستدرێژی کردنی دەوڵەت بۆ سەر کەمینەکانی ژێر دەسەڵاتەکەیدا.

دووەم: بۆ نەهێشتن و لادانی ئاشوب و فیتنە:

بانگەوازی ئیسلامی بە خەسڵەتی بەرز و بڵند جیاوازە، بۆ تێکڕای خەڵك هاتووە، بێ ئەوەی یەکێك بەرزتر دابنێ لە یەکێکی دیکە، تایبەت بێ بە هۆز و نەتەوەیەك بە دەر لەوانی تر، لە ئەستۆی موسڵماناندایە بانگەوازی ئیسلامی بیگەیەنن و ڕابگەیەنن بە هەموو شوێن و شارۆچکە و شارە ئاوەدانەکان، بەڵام بۆیان دروست نییە خەڵکی ناچار بکەن بۆ موسڵمان بوون و وەرگرتنی ئیسلام، هەروەك پێویستە لەسەریان پێویستە ئەو کەسانەی لەسەر ڕێگەی بڵاوبوونەوەی بانگەوازەکەی وەستاون، لابدەن، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ وَقَٰتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِ... ﴾[2] واتە: ("خۆ ئەگەر کافران کۆڵیان نەدا و هەر جەنگان و پیلانیانگێڕا "ئێوەش بجەنگن دژیان تاوەکو هاوەڵگەری و ئاشوب و ناخۆشی نەمێنێت، هەروەها تا دین و ئاین و بەرنامە و فەرمانڕەوایی هەر بۆ خوای گەورە بێت...).

---

(1) سورة النساء، الآية ٧٥.

(2) سورة الأنفال، الآية ٣٩، والبقرة، الآية ١٩٣.

لەوانەیە سیستەمی گشتی موسڵمانان ڕووبەڕووی هەڕەشە ببێتەوە، بەهۆی کرداری یاخی بووان، کە ئەوانەن یاخی بووینە لە پێشەوا و سەرکردە، بەهۆی لێکدانەوە (تأویل)ێکەوە، خاوەنی هێز و وزەشن، شەڕیش لەگەڵ موسڵمانان دەکەن[1]. خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿ وَإِن طَآئِفَتَانِ مِنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ٱقۡتَتَلُواْ فَأَصۡلِحُواْ بَيۡنَهُمَاۖ فَإِنۢ بَغَتۡ إِحۡدَىٰهُمَا عَلَى ٱلۡأُخۡرَىٰ فَقَٰتِلُواْ ٱلَّتِي تَبۡغِي حَتَّىٰ تَفِيٓءَ إِلَىٰٓ أَمۡرِ ٱللَّهِ... ﴾[2] واتە: (ئەگەر دوو دەستە، یان دوو تاقم لە موسولمانان بوو بەشەڕیان، ئەوە دەستبەجێ هەوڵ بدەن ڕێکیان بخەن و ئاشتیان بکەنەوە، خۆ ئەگەر لایەکیان هەر دەستدرێژی دەکردە سەر لاکەی تر، ئەوا ئێوە بەگژ ئەوەیاندا بچن کە ستەم و دەستدرێژی دەکات، هەتا دەگەڕێتەوە بۆ فەرمانی خوا...). یان بەهۆی چەتەکانەوە تووشی مەترسی هات، کە بریتین لە ڕێگرەکان، بە زەبری شمشێر خەڵك سەغڵەت دەکەن و ڕێگریان لێدەکەن لەوەی کەڵك لە هاتووچۆیەکە وەربگرن[3]. خوای پایەبەرز لە بارەی ئەمانەوە دەفەرمووێت: ﴿ إِنَّمَا جَزَٰٓؤُاْ ٱلَّذِينَ يُحَارِبُونَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَيَسۡعَوۡنَ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَسَادًا أَن يُقَتَّلُوٓاْ أَوۡ يُصَلَّبُوٓاْ أَوۡ تُقَطَّعَ أَيۡدِيهِمۡ وَأَرۡجُلُهُم مِّنۡ خِلَٰفٍ أَوۡ يُنفَوۡاْ مِنَ ٱلۡأَرۡضِ... ﴾[4] واتە: (بێگومان پاداشتی ئەوانەی کە دەجەنگێن و دوژمنایەتی خوا و پێغەمبەرەکەی دەکەن و بەگەرمی هەوڵدەدەن بۆبڵاوکردنەوەی خراپە و بەدڕەوشتی لە زەویدا هەر ئەوەیە: "ئەوانەیان کە خەڵکیان کوشتووە "دەبێت بکوژرێن، " ئەوانەش کە خەڵکیان کوشتووە و جەردەییشیان کردووە " دەبێت لەخاچ بدرێن، " ئەوانەیان تەنها جەردەیی دەکەن " دەست و قاچێکیان بەپێچەوانەوە ببڕدرێت، " ئەوانەیان کە مەترسیان لێدەکرێت " ئەوە دووربخرێنەوە لە

---

(1) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ٢٢٦، والإقناع ٢/ ٥٤٧، ودليل الطالب ١/ ٣١٦، ومنار السبيل ٢/ ٣٥٦.

(2) سورة الحجرات، الآية ٩.

(3) بڕوانە: حاشية الدسوقي ٤/ ٣٨٤، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ١٦٩، والمبدع ٩/ ١٤٥.

(4) سورة المائدة، الآية ٣٣.

ولاَت...). بەهەمان شێوە پێویستە ئەوانەش بکوژرێن و شەڕیان لەگەڵ بکرێ کە پەیمان شکێنن، بەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَإِن نَّكَثُوٓاْ أَيۡمَٰنَهُم مِّنۢ بَعۡدِ عَهۡدِهِمۡ وَطَعَنُواْ فِي دِينِكُمۡ فَقَٰتِلُوٓاْ أَئِمَّةَ ٱلۡكُفۡرِ ... ﴾[1] واتە: (خۆ ئەگەر ئەوانە پەیمانەکانیان بشکێنن لە دوای بەستنی و گاڵتە و تانە و تەشەریان لە ئاین و بەرنامەکەتان دەدا، ئەوە بجەنگن دژی سەرانی کوفر...)، ئەمە هەمووی لە پێناو باڵکێشانی ئاشتی و ئاسایش و فەراهەم بوونی بۆ هاوڵاتیان، تا بە ئاشتی و دڵنیایی و ئاسودەیی ژیان بگوزەرێنن[2].

باسی دووەم

ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە یاسای نێودەوڵەتیدا

لەوەتەی خوای مەزن مرۆڤی بەدیهێناوە لەسەر گۆی زەوی، هۆکار و ئامرازەکانی ژیان و گوزەرانی بۆ تێدا فەراهەم کردووە، خەڵکی لە ژیاندا ململانێیان کرد و دەجەنگان، بە درێژایی ژیانیان بەردەوام بوون لەگەڵ شەڕو بەیەکدادان، لەگەڵ بوونی مرۆڤیش جەنگ بەردەوامی دەبێ تا کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی، لە هەر قۆناغێك لەو قۆناغانەی مرۆڤەکان پێیدا تێپەڕیون، ئەوا تێڕوانینی مرۆڤ بۆ جەنگ و ڕەوایەتیەکەی گەشەی دەکرد بە گەشەکردنی ژیان، چەندین ڕێکەوتننامەیان لەبارەوە واژوو کرد، دەکرێ ئەم قۆناغانە پوخت بکرێنەوە لەم لقانەی خوارەوەدا:

---

[1] سورة التوبة، الآية ١٢.

[2] بڕوانە: فلسفة الجهاد: البياتي ١١٥ – ١٢٢، والعلاقات الدولية في فقه الإسلامي ١٢٠ – ١٢٤، والإسلام والحرب، د. جعفر عبدالسلام، العلاقات الدولية بين الإسلام والحضارة المعاصرة ٢/ ٧٥ – ٨٣، والإسلام والإستبدادد السياسي ١٠٤ – ١٠٥، وموسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ١٢٠ – ١٢٨.

لقی یەکەم

ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان پێش پەیدابوونی کۆمەڵەی گەلان

لەم قۆناغەدا یاسای نێودەوڵەتی ئەم جۆرە ناکۆکییە چەکدارییە بۆ دوو بەش دابەش دەکرد، کە بریتی بوون لە: ڕەوا، ناڕەوا یان دەستدرێژی، مۆڵەتی بە جۆری یەکەمدا کە دەوڵەت ئەنجامی دەدات بۆ بەرگری کردن لە ماف و بەرژەوەندییە بنەڕەتییەکانی، جۆری دووەمیشی قەدەغەکرد، ئەویش ئەو جەنگەیە کە مەبەست لێی داگیرکردنی هەرێمێك یان زەوتکردنی مافی دەوڵەتێکی تر بێ پاساوێکی یاسایی.

بەڵام ئەوەندە هەیە ئەم جۆرە دابەشکردنە بووە ئامرازێك بۆ پاساودانی ئارەزووی هەندێك دەوڵەتی ئەوڕوپی بۆ فراوانکاری و داگیرکاری بە پاساوی پاراستنی ماف و بەرژەوەندییەکانی[1].

سەبارەت بە ڕێکەوتننامەی لاهای ١٨٩٩ز کە لە ساڵی ١٩٠٧ دووبارە ڕێکخرایەوە و دارێژرایەوە، یاسای تایبەتی دانا بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان بە ڕێگەی ئاشتیانە، یاسا و بنچینەی تایبەتی ڕوونکردنەوە سەبارەت بە ڕێساکانی جەنگ و بێ لایەنی[2].

---

(١) بڕوانە: مباىٔ القانون الدولي العام ٤٣٢.

(٢) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٤٣٥، ودراسة حول القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي الحقوق الإنسان ٦٦ _ ٦٧.

لقی دووەم

ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە سایەی بوونی کۆمەڵەی گەلان

دوای ئەوەی جەنگی جیهانی یەکەم کە لە نێوان ساڵانی ١٩١٤ – ١٩١٨ڕوویدا و شوێنەواری خۆی جێهێشت، داڕووخان و کاوڵکاری بەسەر جیهاندا هێنا، مافەکانی مرۆڤ تێدا پێشێل کرا، ئەوا وڵاتان لە کۆنگرەی ئاشتەوایی لە ساڵی ١٩١٩ز کۆبوونەوە و تیایدا بڕیاری دروستکردنی ڕێکخراوێکی جیهانیاندا بەناوی (کۆمەڵەی گەلان)، کە کار بکات لە پێناو پاراستنی ئاسایش و ئاشتی جیهانی، جەنگیشی بە ناڕەوا دانا لەم دۆخانەی خوارەوەدا:

أ- جەنگە ڕاگەیەندراوەکان پێش ئەوەی کێشەکە بخرێتەبەردەم دادوەری یان دادگای نێودەوڵەتی یاخود ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان، یان دوای خستنەڕوو بۆیان و تێپەڕ نەبوونی سێ مانگ بە سەر بەرواری دەرچوونی بڕیار لەلایەن ئەوانەوە، ئەمە بە جەنگێکی ناڕەوا دادەنرێ بەپێی ماددەی ((١٢)) پەیماننامەکە.

ب- جەنگ لە دژی ئەو دەوڵەتانەی ڕەزامەندن لەسەر بڕیارەکانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان کە بە یەکدەنگی دەرکراون، یان جەنگ دژی ئەو دەوڵەتانەی پێیەوە پابەندن، ئەگەر دوای تێپەڕینی ماوەی ناوبراویش بێ ئەوا بە جەنگێکی ناڕەوا دادەنرێ بەپێی هەر دوو ماددەی ١٣ و ١٤ هەمان پەیماننامە.

ت- جەنگە دەستدرێژکارییەکان بۆ سەر سەربەخۆیی وڵاتان یان بە مەبەستی داگیرکردنی هەرێمەکانیان، جەنگی نارەوان بەپێی ماددەی ١٠ هەمان پەیماننامە[1].

ڕەخنە لەم ڕێکخراوە گیرا لەسەر کەمتەرخەمی و سەرنەکەوتنی لە بەرامبەر پەیمانەکە و شکست خواردنی لە دانانی سنوورێك لە بەردەم هەڵگیرسانی جەنگ، چونکە دەقەکانی پەیماننامەکە شیاوی چەندین ڕاڤە و لێکدانەوە بوون، هێشتا ئەو هێزە جەنگییە دروست نەببوو کە چاودێربێ بەسەر جێبەجێکردنی بەندەکانی ئەم پەیماننامەیە، جەنگیشی قەدەغە نەکرد مەگەر لە دۆخی یەکلاکردنەوەی ناکۆکی نەبێ بەپێی بڕیاری ناوبژیوانی یان ڕاپۆرتێکی پابەندکەر لە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلانەوە، لەگەڵ ڕازی بوونی یەکێك لە لایەنەکان و ڕۆیشتنی ئەوەی تریان بۆ ناو جەنگ سەرباری ئەمە[2].

لقی سێیەم

ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە پەیماننامەی بریان کیلوج

دوای دەرکەوتنی دەستەوەسانی پەیماننامەی کۆمەڵەی گەلان لە دەقە تایبەتەکانی سەبارەت بە قەدەغەبوونی جەنگ، ئەوا وڵاتان ویستیان ئەمە چارە بکەن و کەم و

---

(1) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٤٣٥، ودراسة حول القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي الحقوق الإنسان ٦٦ ـ ٦٧.

(2) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٤٣٨، و حقوق الإنسان وقت الحرب بين الشريعة الإسلامية والقانون الدولي. د. مصطفى الزلمي، مجموعة الأبحاث العلمية ٣٥.

کورتییەکانی پڕ بکەنەوە، بەمەش پەیماننامەی بریان کیلوج لە پاریس لە ڕێکەوتی ٢٧ ئابی ساڵی ١٩٢٨ز بەسترا.

پەیماننامەکە بە ڕاشکاوی ئاماژەی بە قەدەغەکردنی پەنابردنی دەوڵەتانی بەشدار بۆ جەنگ کرد، بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانیان، جا سروشتی ئەم ناکۆکیانە هەر چییەك بێت، ئەوەی پێویست کرد کە دەبێ بە ڕێگەی ئاشتیانە چارە بکرێ، ئەمە لە هەر دوو ماددەی یەکەم و دووەمی پەیماننانەی ناوبراودا باسکراوە.

ڕەخنەی ئەوە لەم پەیماننامەیە دەگیرێ کە باسی ڕێوشوێنی پێویست نەکراوە بۆ گرتنەبەری لە دژی ئەو دەوڵەتانەی پەیماننامەکە پێشێل دەکەن و سزادانی ئەو دەوڵەتانە(١)، پێویستیشی بە ڕوونکردنەوەی ڕێ و شوێنی ئاشتیانە بوو – کە فەرمانی پێکردبوو بگیرێتەبەر – بۆ چارەسەرکردنی ناکۆییەکان، تێبینی ئەوەشی لەسەرە کە بێدەنگ بووە لە بەرواری کۆتایی هاتنی ئەم پەیماننامەیە یان ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی کشانەوە لێی، هەروەك ڕێگەی خۆشکرد بۆ هەڵگیرسانی جەنگ لە نێوان دەوڵەتێکی ئەندام لەم پەیماننامەیەدا لەگەڵ دەوڵەتێکی تر کە ئەندام نییە تیایدا(٢)، هەر بۆیە ئەم پەیماننامەیە سەرکەوتوو نەبوو لە ڕێگەگرتن لە هەڵگیرسانی جەنگەکان، جەنگی دووەمی جیهانی هەڵگیرسا بێ ئەوەی هیچ کەسێك سەرسامی دایبگرێ لە هەڵگیرسانەکەی(٣).

---

(١) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٤٣٨ – ٤٤٠.

(٢) بڕوانە: القانون الدولي العام: بدرية العوضي ٣٣٤ – ٣٣٦.

(٣) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٤٤٠.

لقی چوارەم

ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە سایەی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان

دوا شکستهێنانی ئەو پەیماننامە و ڕێکەوتنانەی پێشتر باسکران، لە نەهێشتن و ڕامالینی جەنگ و شەڕ، کۆتایی هاتنی جەنگی دووەمی جیهانی، وایلێهات کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی زۆر پێویستی بە دەستەیەکی نێودەوڵەتی هەبوو کە ئاسایشەکەی بپارێزێ و ئاشتی لە نێو تاکەکانیدا بەرپا بکات، بەمەش ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیان لە ساڵی ١٩٤٥ز دامەزراند.

لە ماددەی دووەمی پەیماننامەی ئەم دەستە تازەیەدا ڕێگری کراوە لە پەنابردنی دەوڵەتان بۆ جەنگ لە پێناو چارەکردنی کێشەکانیان، کە دەبێتە مەترسی لەسەر ئاسایش و ئاشتی نێودەوڵەتی، ماددەی ٥١ هەمان پەیماننامە جەختی کردۆتەوە لەسەر ڕەوایی جەنگی بەرگری وڵاتانی ئەندام لە دەستەکەدا دژی ئەو دەستدرێژیانەی دەکرێتە سەریان، مادددەی ٤٨ لە پەیماننامەی ناوبراو مافیئەوەی بە ئەنجومەنی ئاسایشی سەر بەم دەستەیە داوە هێز بەکاربهێنێ بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی، بەڵام هەر دوو ماددەی ٥٣ ، ١٠٧ لە پەیماننامەی ناوبراو مافی بە دەوڵەتانی ئەندام داوە هێز بەکاربهێنن بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو دەستدرێژیەی دەکرێتەسەریان لە جەنگی دووەمی جیهانیدا، ئەمەش بۆ ڕێگری کردن لە دووبارەبوونەوەی سیاسەتی دەستدرێژیکاری، سەبارەت بە ڕەوابوونی بۆ ئەو دەوڵەتانەی کە نەچوونەتە پاڵ ئەم دەستەیە، ئەوا ئەو دەوڵەتانەش بەپێی ئەو بنەمایانە دەڕۆن بەگوێرەی خواستی ئاسایشی نێودەوڵەتی[1].

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي العام: بدرية العوضي ٣٣٦ – ٣٣٨.

باسی سێیەم

بەراوردێك سەبارەت بە ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای نێودەوڵەتیدا

بەراوردی نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لێرەدا دەردەكەوێ بە ڕوونكردنەوەی تەوەرەكانی ڕێكەوتن و یەكگرتن و پەرتبوون لە نێوانیاندا:

لقی یەكەم

تەوەرەكانی ڕێكەوتن

شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی كۆكن لەسەر ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا لە چەند خاڵێكدا، لەوانە:

١- ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان، هەر دووكیان بە دەق ئاماژەیان كردووە بە ڕەوابوونی لە دۆخی بەرگری كردن خود و گیان و بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی.

٢- ڕەوایی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان دژی ئەوەی پێشێلی سیستەمی گشتی دەكات، شەریعەتی ئیسلام پێشتر ڕەواییداوە بە جەنگ كردن بۆ ڕێگەگرتن لەوانەی پێشێلی سیستەمی گشتی دەكەن و گێڕانەوەیان بۆ سەر ڕێگەی ڕاست، دواتر یاسای دەستكردی نێودەوڵەتی لەسەر هەمان ڕێڕەوی شەریعەتی ئیسلام

ڕۆیشتن مۆڵەتیدا بە جەنگ کردن دژی ئەوانەی پابەند نابن بە ڕێکەوتننامەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان.

٣- پێشتر ئیسلام دەستپێشخەری کردووە بۆ ڕوونکردنەوەی ئامانجە بەرز و باڵاکان لە دانانی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، ئەویش بەرگرییە لە گەل و ئوممەت و ئاشتییەکەی و دەستەبەرکردنی خێر و چاکە بۆ تێکڕای مرۆڤایەتی دوور لە مەبەستی ماددی و حەزی خراپ، یاسای نێودەوڵەتی لە پەیماننامەی دواییدا تێبینی ئەمەی کرد.

٤- پاراستنی کەمینە موسڵمانەکان یەکێکە لەو پاساوبەخشانەی ناکۆکی چەکداری نێودەوڵەتی لە شەریعەتی ئیسلامدا بەهۆیەوە دانراوە، یاسای نێودەوڵەتی لەم ماوانەی دواییدا پەیی بەمە برد، جا ویستی ئارەزووی ئەوانەی زاڵن بەسەر ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا دەستەبەر بکات بێ پاراستنی ئەم کەمینانە لە ڕاستیدا، ئەمەش وەك ڕووناکی تیشکی خۆر لە هەڵسوکەوت و بڕیارەکانیاندا ڕۆشنە.

٥- لە شەریعەتی ئیسلامیدا، لە یەکەم ساتەوە مۆڵەت دراوە بە جەنگ کردن بۆ بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژی، کۆت و بەندی تایبەتی بۆ داناوە تا زیاتر مرۆڤ دۆستانەبێ، بەوەی دەستدرێژی ئەنجام نەدرێ و ماڤی ئەوانە بپارێزرێ کە بەشداریان لە جەنگدا نەکردووە، لە کاتێکدا یاسای نێودەوڵەتی ئەم کۆت و بەندانەی دانەناوە تەنها لەم دەیان ساڵانەی دواییدا نەبێ، بە دانانی بەشێك لەم کۆت و بەندانە لە پەیماننامەی لاهای لە ساڵی ١٨٩٩ز کە دووبارە لە ساڵی ١٩٠٧ز داڕێژرایەوە، بە تێپەڕبوون بە هەر چوار ڕێکەوتنامەکەی جنێفدا کە دواتر هاتن، ئاماژە بە هەندێکیان کرا.

لقی دووەم

تەوەرەکانی پەرتبوون

هەر یەکێکیان لەم خاڵانەی خوارەوەدا لێك جیاوازە، لەوانە:

١- شەریعەتی ئیسلام ئاشتییەکەی ڕێکخستووە لەسەر بنچینەی پەیماننامەکان، تا ببێتە ئاشتییەکی بڕاوە، بەڵام یاسای نێودەوڵەتی لەمە سەرکەوتوو نەبووە، بەمەش ئاشتی ئیسلام لە دەرەنجامدا بەردەوامتر و تۆکمەتر بووە لە هاوتاکەی لەم یاسایەدا.

٢- شەریعەتی ئیسلام جیاوازە بەو هێزەی هەیەتی لە ڕووی پابەندبوونی شوێنکەوتووانی بە حوکم و بڕیارەکانی، بارودۆخی جەنگەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) باشترین بەڵگەن لەسەر ئەمە، لە کاتێکدا یاسای نێودەوڵەتی نەیتوانیوە پەیڕەوکارەکانی پابەند بکات بە بنەماکانیەوە، بارودۆخی ئەو جەنگانەی پەیڕەوکارانی ئەم یاسایە هەڵیانگیرساند، هەر لە جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانیەوە تا دواتر، چاکترین بەڵگەن لەسەر ئەمە.

٣- دەقەکانی شەریعەتی ئیسلام گشتین بۆ تێکڕای خەڵك، بێ جیاوازی ڕەنگ یان ڕەگەز یاخود تیرە، بە بەرپاکردنی ئاشتی لەگەڵیان و هاوشێوەکانی لە یاساکانی پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان و یاساکانی جەنگ، بەڵام یاسای نێودەوڵەتی لە زۆربەی ڕێکەوتنەکانیدا ئەگەر لە گشتیاندا نەبێ کورت هەڵاتووە لە ئەندامانی ڕێکخراوەکان، ئەوانەی ڕێکەوتننامەکانیان بەستووە و ڕۆیشتوونەتە تیایدا و واژوویان لەسەر کردووە، جگەلەوانیش ناگرێتەوە.

٤- یاساناسانی یاسای نێودەوڵەتی نەیانتوانیوە بە درێژایی چەندین ڕێکەوتننامەی بەستراو یەك یاسای ڕوون و ڕاشکاوی دوور لە ناڕۆشنی دابنێن، بەڵکو چەمکی ناڕۆشنیان هێناوە بێ ئەوەی شرۆڤە یان ڕوونی بکەنەوە، داگیرکەرە دەستدرێژیکەرەکان هەڵسان بە ڕاڤەکردنی بەپێی خواستی خۆیان لە پێناو بەدەستهێنانی مەبەستە گڵاوەکانیان، بۆ نموونە چەمکی (دەستدرێژی) بەبێ پێناسەکردن لە سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتیدا هاتووە، بەڵام شەریعەتی ئیسلام ڕێنماییەکانی ڕوون کردۆتەوە لە میانەی حوکم و بڕیارەکانیدا، لە پێناو گرتنی ئەم دەرگایە.

شتکی تێبینی کراوە کە زۆربەی ئەو کتێبانەی توێژەر هەڵوەستەی لەسەر کردووە و دانەرانیان هەڵساون بە بەراوردکردنی شەریعەتی ئیسلام لەگەڵ یاسای نێودەوڵەتی لە بابەتی تێکۆشان و جەنگدا، ڕێڕەوێکی نا بابەتیان گرتۆتەبەر لە کاتی نووسینی توێژینەوەی بەراوردکاری لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای نێودەوڵەتیدا، بە بەراوردکردنی دەقەکانی شەریعەتی ئیسلام بە هەڵسوکەوتی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، ئەمەش پێشێلکردنی ئەوانی دیکەیە، دەمارگیریەکەی شەریعەتی لێبوردەی ئیسلام پێویستی پێ نییە.

دەروازەی چوارەم

ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و گەشە مێژوویەکەی

لەبەر ئەوەی توێژینەوەکە لێکۆڵینەوەیە لەبارەی ڕوونکردنەوەی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە ژێر ڕۆشنایی شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، بۆیە لێرەدا هەڵوەستەیەکی خێرا دەکەین لەسەر ڕوونکردنەوەی چەمکی ئەم یاسایە، گەشە مێژوییەکەی، ناساندنی ئەو یاسایانەی پەیوەندیان پێوە هەیە، لە میانەی ئەم باسانەی خوارەوەدا:

باسی یەکەم: ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی.

باسی دووەم: گەشەی مێژوویی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی.

باسی سێیەم: ناساندنی ئەو یاسایانەی پەیوەندیان بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە هەیە.

باسی یەکەم

ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی

چەمکی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە چەندین جۆر پێناسە کراوە، لەوانە: ((گوزارشتە لە کۆمەڵێك بنچینەی یاسایی، کە دەوڵەتان پابەندن بە جێبەجێکردنی بۆ پاراستنی قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان و نا نێودەوڵەتییەکان))[1]، وەسفکراوەی

(1) بڕوانە: القانون الدولي العام: بدرية العوضي ٣٣٦ – ٣٣٨.

بەوەی: ((لقێکە لە لقەکانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی، کە یاسا نەریتی[١] و نووسراوەکان ئامانجیان ئەوەیە زیان بەرکەوتووان بپارێزن لە دۆخی ناکۆکی چەکداریدا، بەهۆی ئەو ئێش و ئازارەی ناکۆکییەکە دروستی دەکات، هەروەها ئامانجیەتی ئەو سەروەت سامانانە بپارێزێ کە پەیوەندی بە کردەوە سەربازیەکانەوە نییە))[٢]، یان بریتییە لە: ((بەشێکی بنەڕەتی و سەرەکییە لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی، لە کۆمەڵێك پەیماننامە و ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتی پێکدێت، کە کۆت و بەندەکانی بەکارهێنانی هێزی سەربازی دیاری دەکات لە ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بە ئامانجی: دابینکردنی پاراستن بۆ هاوڵاتیانی سڤیل و بەشێك لە کەس و خەڵکی دیار، هەروەها دابینکردنی پاراستن بۆ ئەوانەی چیتر توانای بەشداریان نییە لە کارە دوژمنکارییەکاندا "ئەو دەستەوەسانانەی قوربانی جەنگن"، کەم کردنەوەی تەنگ و چەڵەمەی مرۆڤایەتی لەسەر قوربانیانی شەڕ و سوك کردنی زەرەر و زیان تا ئەو ئەندازەیەی شیاو بێ، کە جەنگەکان بەرهەمی دێنن))[٣]، یان ((کۆمەڵێك یاسا و بنچینەی نێودەوڵەتین، بەپێی ڕێکەوتننامە و نەریتە نێودەوڵەتییەکان دانراون، کە تایبەتکراون بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی خاوەن خەسڵەتی مرۆیین، ڕاستەوخۆ لە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان یان نا نێودەوڵەتییەکان بەرهەم دێن، ئەم یاسایانە بەپێی ڕەچاوکردنی ڕەهەندە مرۆییەکان مافی لایەنە ناکۆکەکان کەم دەکاتەوە لە پەنابردن بۆ ئەو شێواز و ڕێ و شوێنانەی

(١) یاسای نەریت (عورف)ی نێودەوڵەتی: ڕەنگدانەوەی هەڵسانی هەندێك وڵاتە بە کۆمەڵێك کرداری یاسایی و بەشێوەیەکی بەردەوام و دووبارە بووەوە تا وایلێ هاتووە ئەم کردارانە لە ڕووی نێودەوڵەتیەوە پەسەند بێ، یاسای نەریتی پێویستی بە دوو هۆکار هەیە، بریتین لە: پیادەکردنی دەوڵەتان (بەکارهێنانی) و بڕوابوون بەوەی نموونەی ئەم کردارانە پێویستن یان قەدەغەن یاخود ڕێپێدراون، بەپێی یاساکە وەك پرسێکی یاسایی. بڕوانە: القاموس العملي للقانون الإنساني ٤٣٢، و القانون الدولي العرفي xxviiii.

(٢) مدخل إلى القانون الدولي الإنساني: الزمالي ٧.

(٣) قانون النزاعات المسلحة ٢٢ – ٢٣.

هەڵیدەبژێرن لە شەڕدا، ئەو کەس و کەل و پەل و شتومەکانە دەپارێزێ کە بەهۆی ناکۆکییەوە زیانی بەردەکەوێت))[1].

پێناسەکانی پێشوو باسی ئەو کەسانەی نەکردووە کە دەبێ پابەندبن بە ڕێساکانیەوە، بۆیە دواتر پێناسە کراوە بەوەی: ((کۆمەڵێك یاسان، ئەو کەسانە دەپارێزن کە بەشدار نابن لە کردەوەی جەنگیدا یان ئەوانەی دەستیان هەڵگرتووە لە بەشداربوون تیایدا، ڕێ و شوێنەکانی جەنگ و شێوازەکانی ڕێکدەخات، ئەم کۆمەڵە یاسایە دەبێ جێبەجێ بکرێن لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتی و نا نێودەوڵەتییەکان، ئەم کۆمەڵە یاسایە بە یەکسانی پابەندکەری دەوڵەت و کۆمەڵە بەرهەڵستکارە چەکدارەکانە، هەروەها ئەو هێزانەش پابەند دەکات کە بەشدارن لە پاراستنی ئاشتی و بڵاوکردنەوە، ئەگەر هاتوو بەشداربوون لە کردەوەی جەنگیدا))[2].

هەندێك لە یاساناسان بازنەی ئەم چەمکەیان فراوان کردووە، هەشیانە بەرتەسکی کردۆتەوە، هەندێك لەوانەی چەمکەکەیان فراوانیان کردووە وتویانە: ((لە گشت حوکمە یاساییە نێودەوڵەتیەکان پێکدێت، جا چ لە بەرنامە و ڕێساکان یاخود لە یاسا گشتییەکاندا بێ، کە دەستەبەری ڕێزگرتن لە تاك دەکات و پشتگیری گەشەکەی دەکات))، بەمەش ئەم یاسایە پێکدێت لە یاسای جەنگ و یاسای مافەکانی مرۆڤ.

هەندێك لەوانەی چەمکەکەیان بەرتەسك کردۆتەوە وتویانە: ((کۆمەڵێك بنچینەی یاسایی لەخۆ دەگرێ، کە هەر یەکێك لە یاسای لاهای و جنێفی تایبەت بە کۆت و بەندەکانی

---

(1) دراسة حول القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ٩، نقلا عن حقوق الإنسان واالقانون الدولي الإنساني ١٩٠.

(2) نساء يواجهن الحرب ١٨.

بەکارهێنانی هێز لە ناکۆکی چەکداری و پاراستنی قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییەکان لە خۆی دەگرن)). ئەم پێناسەیەی دوایی یاساناسانی نێودەوڵەتی هەڵیانبژاردووە[1].

لە کاتێکدا لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی— بەو پێیەی لایەنی چاودێرکاری ئەم یاسایەیە — بە دەق ئاماژەی بەوە کردووە کە: ((یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەشێکی سەرەکی پێکدەهێنێ لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی، ئەو یاسایانە لەخۆدەگرێ کە ئامانجیان پاراستنی ئەو کەسانەیە بەشدار نین یان دەستیان هەڵگرتووە لە بەشدارکردن لە کارە دەستدرێژکاریەکاندا لە کاتی ناکۆکی چەکداریدا، هەروەها ئامانجی بەستنەوە و کۆت و بەندکردنی ئەو شێواز و ئامرازانەیە کە لە جەنگدا بەکاردێت))[2].

ئەوە لەم پێناسانە وەردەگیرێ کە ئەم یاسایە لقێکە لە لقەکانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی، ئامانجی پاراستنی مرۆڤایەتیە لەکاتی جەنگدا، لایەنە بەشدارەکان پابەند دەکات بە ڕۆیشتن لەسەر بەند و بڕگەکانی.

جا (یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی) چەمکێکی نوێیە، لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو دەرکەوتووە، پێشی دەوترێ (یاسای جەنگ) و (یاسای ناکۆکییە چەکدارییەکان) سەرباری ناوە ناسراوەکەی (یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی)، بەهەمان شێوە ناوی لێنراوە (یاسای لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی) دراوەتە پاڵ ئەو لایەنەی چاودێری دەکات. هاومانایە، یەکێك لەم مانایانە بەکاردێ بە گوێرەی نەریت و ئەو لایەنەی چەمکەکەی تێدا بەکاردێ، ڕێکخراو و

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني وتطور مبادئه، د. جان س. بكتبة، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٣٤–٣٩. والمدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ١٥ – ١٦.

(2) القانون الدولي الإنساني إجابات عن أسئلتك ٤.

زانکۆیە نێودەوڵەتییەکان زیاتر گوزارشتی (یاسای مرۆیی) بەکاردێنن، لە کاتێکدا هەر دوو چەمکەکەی دیکە زیاتر لەلای تاکەکانی هێزە چەکدارەکان بەکاردێ[1].

باسی دووەم

گەشەی مێژوویی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی وەك هەر یاسایەکی دیکە بنچینە و ڕێساکانی لە ناکاو دروست نەبوونە، بە ڕێکەوت پەیدانەبوونە، بەڵکو ڕەگ و ڕیشەی قوڵیان هەیە لە مێژوودا، هەر لە ساتی هەڵگیرسانی جەنگەکان لەسەر ڕووی زەویدا تا ئێستا بە چەندین قۆناغدا تێپەڕیوە، دەکرێ لەم لقانەی خوارەوەدا کورتیان بکەینەوە:

لقی یەکەم

سیمای بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە چاخە کۆنەکان

لەبەر ئەوەی جەنگ دیاردەیەکی کۆنە، گەل و نەتەوەکان لەوەتەی چەندین سەدەی کۆنەوە پیادەیان کردووە، ئەوا تایبەتمەندە بەوەی جەنگاوەران پابەندی هەڵسوکەوتی جیاواز بووینە لەوەی ئێستا و لە کاتی ئاشتیدا پێیەوە پابەند دەبن، ئەم هەڵسوکەوتەش

(1)بڕوانە: القانون الدولي الإنساني إجابات أسئلتك ٥، والقانون الدولي الإنساني تطوره ومبادئه، د.جان بكتيه، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٣٨.

بەرجەستە دەبێ لە جێبەجێکردنی یاسا و نەریتە تایبەتەکان بە دۆخی جەنگ، ئەمەش جەخت لەوە دەکاتەوە کە میهرەبانی و نەرم و نیانی لە جەنگدا بوونیان هەبووە و پەیدابووی چەرخە نوێیەکان نییە[1].

سەرباری ئەوەی ئاشوورییەکان ناوبانگیان دەرکرد بوو بە تووند و تیژی لە هەڵسوکەوتی جەنگیدا، وەك بەکارهێنانی گەورەترین ئامێر و چەك و تفاقی جەنگی بۆ ڕووخاندنی ئەو شارانەی گەمارۆیان دەدا و لەسێدارەدانی ئەو جەنگاوەرانەی دەکەوتنە بەردەستیان، بە درێوترین شێواز و ئامراز، بەهەمان شێوە ناودەرکردنی یۆنانی و فارسی و کلدانیەکان بە توەند و تیژی، هەروەها مەقدۆنیەکانیش کاتێك (ئەسکەندەر) فەرمانی بە لە سێدارەدانی ٤٠٠٠ دیلی شاری "سوڕ"ی کرد، وەك سزایەك لەبەرامبەر بەرگری کردنیان، دۆخی ڕۆمانەکان باشتر نەبوو لەوانە لە پیادەکردنی ڕێوشوێنە توندەکان دژی هەرێمە ڕزگارکراوەکان[2]، بەڵام یاسا مرۆڤایەتییەکان لەسەر گۆڕەپانی جەنگیش ئامادەییان هەبووە، ئا ئەمە (پەیماننامەی شەڕەف)ە، بەهۆیەوە جەنگاوەرانی ئەفریقیای کۆن پابەندبوونە بە دەستدرێژی نەکردن و ناپاکی نەکردن.

لە خۆرهەڵاتی دوور، هیند و چینی کۆن هەڵسوکەوتیان کەمێك باشتر بوو لەگەڵ دوژمنان بە بەراورد بە گەلانی دیکە، چونکە زیاتر حەزیان لە ئاشتی بوو[3].

ئیسلام بە ڕۆڵی خۆی هەستاوە لەم بوارەدا، جا کۆمەڵێك حوکم و یاسای داناوە بۆ جەنگ، لە پێناو کەم کردنەوەی شوێنەوارە خراپەکان.

---

(1) بڕوانە: مدخل إلى القانون الدولي الإنساني: الزمالي ٨٠٧.

(2) بڕوانە: مبادئ القانون الدولى العام ٢٥٩ – ٢٦٠.

(3) بڕوانە: مدخل إلى القانون الدولي الإنساني، الزمالي ٩ – ١٠.

لقی دووەم

سیمای بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە چاخەکانی ناوەڕاستدا

لە چاخەکانی ناوەڕاستدا ئەو سەرکردانەی سەرپەرشتی هەڵمەتە سەربازیەکانیان دەکرد، بەرنامەی جیاوازیان جێبەجێ دەکرد بەپێی جیاوازی داب و نەریتە باوەکانیان، تێبینی ئەوە دەکرێ کە تاوانی زۆر مەزن ئەنجامدرابن لەو جەنگانەی ئەنجامیانداون، بەتایبەت لە (جەنگی سەد ساڵەدا) کە لە نێوان بەریتانیا و فەڕەنسادا هەڵگیرسا لە ماوەی سەدەی چواردەدا.

ڕۆڵی شەرعناسانی یاسای کلێسا لەم ماوەیەدا کۆگیر ببوو لەسەر جیاوازی کردن لە نێوان جەنگی دادگەرانە و نا دادگەرانە، جا سەربازەکانیان هەر چی حەزیان لێ بوو دەیانکرد لەو جەنگەی پێیان وابوو دادگەرانەیە، بێ ئەوەی هەڵسوکەوتەکانیان پەیوەست بێ بە یاسایەك یاخود نەریتێکەوە[1].

ئەم جیاکارییە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر جەنگی خاچهەڵگری کە کاوڵکارییەکی زۆری جێهێشت و بووە هۆی مردنی گەلێك کەس، تەنانەت مەسیحییەکانی خۆرهەڵاتیش لە دەستی ئەمەدا سەلامەت نەبوون. بەهۆی ئەمەوە دامەزراوەیەکی ئاینی سەربازی دروست بوو لە سەدەی یازدەمی کۆچیدا، ناوی (سوارچاکی)، بە ئامانجی کەم کردنەوەی ئێش و نەهامەتییەکانی جەنگ و دوورخستنەوەی لە هاوڵاتیانی سڤیل، چونکە ئەسپسوارەکانی ڕێکخستنێکیان بۆ خۆیان پێکهێنا و بنچینەی باشیان وەك ئامانجیان دەستنیشان کرد، کە

---

(1) بڕوانە: مدخل إلى القانون الدولي الإنساني، الزمالي ٨٠٧.

لەوان کورت هەڵاتبوو دوور لەوانی دیکە، سەرباری ئەمە ئەوا کاریگەری ڕوونی هەبوو لە هەنگاوەکانی یەکەمی یاسای نەتەوەکانی ئەوڕوپی، بەتاییەت یاسای جەنگ[1].

لقی سێیەم

گەشەکردنی بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە سەردەمی هاوچەرخدا

بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەرەتای ئەم سەردەمەدا تەنها وەك بیرۆکەیەك مایەوە کە بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری لەبارەیەوە دەیانووسی، هەروەها وەك نەریتی جەنگی کە سەربازە جەنگاوەرەکان پێیەوە پابەندبوون، ئینجا دوای ئەمە گەشەی کرد بە نووسینەوەی لە میانەی ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتیدا، کە دەوڵەتان واژوویان لەسەر کرد، تا گەیشتە ئەو دۆخەی کە ئەمڕۆ هەیەتی، لێرەدا دەکرێ گەشە کردنەکەی لەمانەی خوارەوەدا کورت بکرێتەوە:

یەکەم: گەشەکردنی یاسای نێودەوڵەتی مرۆیی پێش سەدەی بیستەم:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە زاراوەیەکی هاوچەرخ دادەنرێ، بەڵام بێگومان بنچینە و بناغەکانی بە کۆن دادەنرێن. لە بیرۆکە و داب نەریتەکاندا دەرکەوت تا لە ڕێکەوتننامەکاندا نووسرایەوە و سیفەتێکی یاسایی وەرگرت پێش کۆتایی هاتنی سەدەی بیستەم، دەکرێ باسی گەشەکەی بکرێت لەم خاڵانەی خوارەوەدا:

١- جەنگی سی ساڵە و کاریگەری لەسەر نووسینەکانی گروشیوش و پەیماننامەی وستفالیا:

---

[1] بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٢٥٩ – ٢٦٠.

جەنگی سی ساڵەی ئاینی کە لە نێوان ساڵانی (١٦١٨ – ١٦٤٨ن) ڕوویدا کیشوەری ئەوڕوپای ڕامالّی و بووە هۆی نانەوەی ئێش و ئازاری تۆقێنەر کە ناخەکان لەبەری دەلەرزین. گروشیوش کە بە یەکێك لە دامەزرێنەرانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی گشتی نویٚ دادەنریٚ هەڵسا بە دانانی کۆت و بەند لەسەر هەڵسوکەوتی جەنگاوەرەکان لەو کتێبەیدا کە ناسراوە بە (یاسای جەنگ و ئاشتی ١٦٢٣ – ١٦٢٤ن)، گروشیوش پێی وابوو پێویستە ڕەچاوی هەندێك لەو یاسایانە بکریٚ کە هەڵسوکەوتی جەنگاوەران ڕێکدەخات و ڕێگە نادات بە کوشتنی تێکشکاوەکان تەنها لە دۆخی هەڵاوێردراوی مەترسیداردا نەبیٚ، خاوەندارێتی دووچاری داڕووخان نەکریٚ مەگەر لەبەر هۆکاری سەربازی نەبیٚ، ئەم کتێبەی ناوبراو پشکداری گەورەی هەبوو لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کە دۆخی جەنگ ڕێکدەخات[1]، شوێنەواری جەنگی ناوبراو نەوەستا لە ئاست نووسینەکانی یاساناسانەوە، بەڵکو بۆ لەوەش دوورتر پەڕیەوە کاتێك ئەوڕوپییەکانی پاڵنا بۆ ئەنجامدانی ڕێکەوتنێکی تایبەت بۆ بەهاناوەچوونی جەنگاوەران و پاراستنی ئەوانەی جەنگاوەر نین لە دەرەنجامەکانی جەنگدا، ئەمە لە ساڵی ١٦٤٨ز گرێدرا، بە ڕێکەوتننامەی وستفالیا ناسرا[2].

٢– شوێنەوار و کاریگەری بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری وەك فاتیل و ڕۆسۆ لەسەر گەشەی بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی:

---

(1) بڕوانە: تاريخ القانون الدولي الإنساني وطبيعته، د، محمد عزيز شكري، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٦ – ١٧، ومدلول القانون الدولي الإنساني وتطوره التاريخي ونطاق تطبيقه، شريف عتلم، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ١٧، والمدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٣٢.

(2) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٢٦١.

نووسینەکانی بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری وەك (جان جاك ڕۆسۆ) و (مۆنتیسکیۆ)، کە فەڕەنسی بوون، (فاتیل)یش کە سویسڕی بوو، کاریگەری زۆریان هەبوو لە بوژانەوەی بنەما مرۆییە نوێیەکانی جەنگ لە سەدەی هەژدەمدا.

ئا ئەمە (فاتیل)ە کتێبێکی لەبارەی یاسای گەلان نووسیوە و تیایدا وتویەتی: ((جەنگ بەدواداچوونە بۆ ماف زەوتکراو بە زەبری هێز، ئەمە دەردێکە دەبێ هەر هەبێ، بەڵام دەبێ سنووری ڕۆشنی هەبێ، دانیشتوانی سڤیلی بێ چەك نەگرێتەوە))[1].

مونتسکیو لە پێناسەی یاسای گەلاندا دەڵێت: ((یاسای گەلان جەخت دەکاتەوە لەسەر بنەمایەك کە ناوەڕۆکەکەی ئەوەیە گەلان جیاوازن، دەبێ لە دۆخی ئاشتیدا هەڵبستن بە ئەنجامدانی زۆرترین کاری خێر و چاکە، لە دۆخی جەنگیشدا کەمترین خراپە ئەنجام بدرێ، ئەمەش بەبێ زیان گەیاندن لە بەرژەوەندییە ڕاستەقینەکانی))[2].

ڕۆسۆ یەکەم کەس بوو کە بانگەوازی کرد بۆ ئەوەی کە پێی دەوترێ (بە مرۆییکردنی جەنگ) لە ئەوروپا، لە کتێبەکەیدا کە ناوی (گرێبەستی کۆمەڵایەتی) دەڵێت: ((جەنگ پەیوەندی نێوان تاکێك و تاکێکی تر یان تاك و دەوڵەتێك نییە، بەڵکو پەیوەندی نێوان دەوڵەتێك و دەوڵەتێکی ترە، کەسە سادە و ئاساییەکانی لەم دوو دەوڵەتەدا دوژمن نین مەگەر بە شێوەیەکی ڕووکەشی نەبێ: نەك بەو پێیەی پیاوان بەڵکو بەو پێیەی هاوڵاتین بەڵام تەنها وەك جەنگاوەر و سەربازن))[3]. لە جێگایەکی تردا نووسیویەتی: ((لەبەر ئەمە نابێ سەربازەکانی ئەم دەوڵەتە بکوژرێن تەنها لەو کاتەدا نەبێ کە چەکەکانیان

---

[1] هەمان سەرچاوە ٢٦٢ وەرگیراوە لە: الحقوق الدولیة العامة، شباط ٣٥.

[2] سەرچاوەی پێشوو ٢٦٢.

[3] مبادئ القانون الدولي العام ٢٦٢ عن (j.jrousseau((Le contrat social))Edition Dalban- 1,4,p14).

بەدەستەوەیە، هەر کە چەکەکانیان فڕێدا و خۆیان بەدەستەوەدا، لە دوای ئەم ساتە چیتر بە دوژمن یان تاکی دوژمن دانانرێن، دەگەڕێنەوە بۆ خەسڵەتە ڕەسەنەکانیان وەك پیاو و کەسەکان، چیتر کەس مافی بەسەر ژیانیانەوە نامێنێ))[1].

کاریگەری ئەمانە وایکرد مامۆستا (ستانیسلاف ئەهایك) لە کتێبەکەیدا (نمایشێکی کورتی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا) بۆ ئەوە بچێ کە لە دایك بوونی حوکمەکانی ئەم یاسایە بداتە پاڵ ئەم بیرمەندانە[2].

٣- کاریگەری شۆڕشی فەڕەنسی ١٧٨٩ز:

پێشکەوتنێکی گەورە دەستەبەربوو لە پیادەکردنی جەنگدا، هەر لە کۆنەوە تا دەگاتە سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسی، ئەمەش خۆی بینینەوە لە پەیدابوونی جۆرێك لە ڕێز لەلای سەربازان بۆ دانیشتووانی سڤیل، جیاکاری کردن لە نێوان جەنگاوەران و ئەوانەش کە جەنگاوەر نین، چاکەی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەری بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری و هاووێنەکانیان لە داڕشتنی ئەو بنەمایانەی کە شۆڕشی فەڕەنسی بە بنەمای کرد لەوەتەی ساڵی ١٨٧٩ز.

یەکێك لە پشکدارییە مەزنەکانی ئەم شۆڕشە گوێزرانەوەی هەندێك بنەمای یاسای جەنگە لە چوارچێوەی ڕەوشت و زمان لووسی نێودەوڵەتی بۆ چوارچێوەی نەریتی نێودەوڵەتی، کە پێویستە گشت وڵاتان پابەندبن پێیەوە، حکومەتی شۆڕشی فەڕەنسی هەوڵیدا هانی دەوڵەتان بدات بۆ بە مرۆیی کردنی جەنگەکان، بۆنەی تایبەتی دانا سەبارەت بە

---

(1) مبادئ القانون الدولي العام ٢٦٢.

(2) بڕوانە: تاريخ القانون الدولي الإنساني وطبيعته، د. محمد عزيز شكري، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٣.

هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکانی جەنگ لەساڵی ١٧٩٢ز، دواتر لە جەنگی (فاملی) لە هەمان ساڵدا جێبەجێی کرد.

سەربازان و و بورژوازیەکان لە (ئیستراسبورج) هەڵسوکەوتی برایانەیان لەگەڵ دیلەکان دەکرد، بەو مەرجەی لەلایەن دوژمنانیانەوە هەمان هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکاندا کرابا[1].

٤- بڵاوکراوەی وەزارەتی بەرگری ئەمریکا لە ساڵی ١٨٣٦ز:

زۆربەی مێژووناسانی بواری یاسا پێیان وایە ئەو بڵاوکراوەیەی لە وەزارەتی بەرگری ئەمریکا دەرچوو لە ساڵی ١٨٣٦ بە خاڵی سەرەتای گەشەی هاوچەرخی ئەم یاسایە دادەنرێ، بڵاوکراوەکە وادەخوازێ ئەو تاوانانەی لە کاتی جەنگی سەربەخۆیدا ئەنجامدراوان پێویستە چارە بکرێن، ئەمە مانای وا نییە گەلانی شارستانیخواز پشت لە تاوانەکانی جەنگ بکەن، بەڵکو ئەم ڕاگەیەندراوە ویستی ئێش و ئازارەکانی کەم بکاتەوە و سزای ئەو کەسانەش بدات کە کردەوەی نا پێویست دەکەن بۆ بەدەستهێنانی جەنگ[2].

٥- ڕاگەیەندراوی پاریسی ساڵی ١٨٥٦ز:

سەدەی نۆزدەم لە دایکبوونی قۆناغێکی مەزنی بەخۆیەوە لە گەشەی یاسا و نەشونماکردنی، ئەو ڕێکەوتنەی لە ١٦ نیسانی ١٨٥٦ز ئەنجامدرا یەکەم پەیماننامەی بە کۆمەڵ بوو کە ڕێکخستنێکی نێودەوڵەتی سەبارەت بە جەنگاوەران لەخۆ دەگرت، کە بەپێی ئەو پەیماننامەیە چەتەیی یان هێرشکردنە سەر کەشتییەکانی دوژمن یان

---

(1) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام ٢٦٢ – ٢٦٣.

(2) بڕوانە: تاريخ القانون الدولي الإنساني وطبيعته، د. محمد عزيز شكري، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٧.

دەستبەسەرداگرتنی بە ڕاسپاردەی حکومەت ڕەتکرایەوە، هەروەها بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە چەند سیستەمێك دانران تایبەت بە کەل و پەلە دزراو و قەدەغەکراوەکان[1].

ئەم ڕێکەوتنە ڕاگەیەندراوە لە دوای (جەنگی قرم)ەوە هات، کە ئینگەلتەرا و فەڕەنسا کۆمەڵێك بنەمای یاساییان ڕاگەیاند کە لەسەری ڕێکەوتن بە بۆنەی ڕۆیشتنیان بۆ ناو یەك سەربازگە لە جەنگی دژی ڕووسیادا، حەوت وڵات واژوویان لەسەر ئەم ڕاگەیەندراوە کرد، دواتر زۆربەی وڵاتان شوێن یاساکانی کەوتن، یان ڕۆیشتنە پاڵی بێجگەلە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ڤەنزوێلا و پۆلیفیا و ئۆرگوای[2].

٦- شەڕی سولفرینۆ لە ساڵی ١٨٥٩ز:

شەڕی سولفرینۆ لە هەرێمی (لومبارديا) لە ئیتاڵیا، کە یەکێك بوو لە خوێناویترین شەڕەکانی مێژوو لە نێوان نەمسا لەلایەك و فەڕەنسا لەگەڵ ئیتاڵیا لەلایەکەی تر لە ساڵی ١٨٥٩ز، کاوڵکارییەکی مەزنی لە دوای خۆی جێهێشت، بووە هۆی گیان لە دەستدانی زۆر کەس، گەنجێگی سویسری کە ناوی: (هنری دونان)ە ڕووداوەکانی ئەم شەڕەی بینیوە و هەڵساوە بە نووسینی ئەو مەرگەساتە مەزنەی دووچاری بریندارە پێشێلکراوەکان هاتبوون لە کلێساکانی و بەهۆی ئێش و ئازارە زۆرەکانیەوە گیانیان لە دەستداوە، ئەمەی لە کتێبەکەیدا بە ناوی (یاداشتی سولفرینۆ لە ساڵی ١٨٦٢ز) تۆمارکردووە، "دونان" تیایدا هیوایەکی نووسیوە کە ناوەڕۆکەکەی بریتییە لە دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی بەهاناوەچوونی خۆبەخش، ئەرکی بریتی بێ لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزارییە پزیشکییەکان بۆ لەشکر لە کاتی جەنگدا لەلایەك، لەلایەکی ترەوە هەڵسانی دەوڵەتان بە پەسەندکردنی ڕێکەوتنێکی پیرۆز کە پاراستنی یاسایی دابین بکات بۆ نەخۆشخانە و فەرمانبەرەکانی.

---

(1) القانون الدولي الإنساني: شلالدة ٢٩، نقلا عن (القانون بين الأمم: ٣٣ - ٣٤).

(2) المدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٣٣.

ئەم کتێبەی دونان ناوبانگی هەبوو لە ئەوڕوپا، ئەمەش دوای ئەوەی خەڵك خوێندیەوە، لە نێو خوێنەرانی ئەم کتێبەدا یەکێك لە سەرکردەکانی کۆمەڵەکانی سوود و بەرژەوەندی گشتی تێدابوو بە ناوی (گوستاف موانییە)، بەهۆی ئەم کتێبەوە بڕیاری پێکهێنانی لیژنەیەکی پێنج قوڵیدا لە ١٧ شوباتی ساڵی ١٨٦٣ز، کە پێکهاتبوون لە: (دونان، موانییە، ژەنەڕاڵ دیفور، هەر دوو پزیشك: ئەبیا و مونوار) بۆ لێکۆڵینەوە لەو پێشنیازانەی لە کتێبەکەدا هاتوون، لیژنەکە دەستی بەکارەکانی کرد لە فێبرایەری ١٨٦٣، لیژنەکە بڕیاریدا ببێتە لیژنەیەکی هەمیشەیی، ئەم لیژنەیە بە ئامێر و دەزگای دامەزرێنەری خاچی سور و بزوێنەری بنەڕەتی ڕێکەوتننامەکانی جنێف دانراوە[1].

٧- ڕێکەوتننامەی جنێف، لە ساڵی ١٨٦٤ز پەیوەست بە باشکردنی گوزەرانی سەبازە بریندارەکانی گۆڕەپانی جەنگ:

لیژنەی ژەنەڕال دیفور- کە پێشتر ئاماژەی پێکرا - وای لە حکومەتی سویسڕی کرد لە ساڵی ١٨٦٤ کۆنگرەیەکی دیلۆماسی ببەستێ سەبارەت بە چۆنیەتی چاك کردنی بارودۆخی سەربازە بریندارەکانی گۆڕەپانی جەنگ، شاندی ١٦ دەوڵەت ئامادەی ئەم کۆنگرەیە بوون، کە کۆنگرەکە بە واژوو کردن لەسەر ڕێکەوتننامەیەکی پێکهاتوو لە دە مادده کۆتایی بەکارەکانی هێنا، بە ڕێکەوتننامەی جنێفی ساڵی ١٨٦٤ز ناسرا.

ئەم ڕێکەوتننامەیە بە بەردی بناغەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هاوچەرخ دادەنرێ، کە نەریتە کۆنەکانی لە وێنە و شێوەی ڕێکەوتننامەی فرە لایەندا داڕشت.

---

(1) بڕوانە: مدلول القانون الدولي الإنساني وتطوره التاريخي ونطاق تطبيقه، شريف عتلم، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ١٨ - ١٩، والمدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٣٤.

ڕێکەوتننامەی ناوبراو باسی لە پێویستی پاراستنی گالیسکەکانی بەهاناوەچوونی بە پەلە و نەخۆشخانەکان و ئەندامانی خزمەتگوزاری پزیشکی و بەشداربووانی بەهاناوەچوونەکە کردووە، هەروەها بەپێویستی داناوە چاودێری ئەو سەربازانە بکرێ کە پێکراون بەبێ جیاوازی، دەبێ هێمای خاچی سوور لەسەر دامەزراوە و کەل و پەل و ئامێر و جەستەی ئەندامەکانی هەبێ[1].

٨- بەیاننامەی سان پترسبۆرگ، لە ساڵی ١٨٦٨ز:

ئەسکەندەری دووەمی قەیسەری ڕووسیا بانگەوازی کرد بۆ گرێدانی کۆنگرەیەك لە شاری (سان پترسبێرگ) لە ماوەی نێوان ٢٩ تشرینی دووەم تا ١١ کانونی یەکەمی ١٨٦٨ز. ئەم کۆنگرەیە کارەکانی بە کۆتا هێنا و لە پێشەکی بەیاننامەکەیدا هاتبوو: ((جەنگ چەند سنوورێکی هەیە و دەبێ نەبەزێنرێن لەلایەن دەوڵەتانەوە، بۆ ئەوەی لە بنەما مرۆییەکان دەرنەچن))، جەختیشی کردەوە لەسەر ئەوەی ئامانجی ڕەوا لە جەنگدا لاوازکردنی هێزی سەربازی دوژمنە، بێ ئەوەی ئەم ئامانجە پێشێل بکرێ بە بەکارهێنانی ئەو چەکانەی کە بەبێ پاساو ئازار دەگەیەنن بە بەرکەوتووان، هەر بۆیە قەدەغەی بەکارهێنانی هەر هاوێژراو (قازیفە)یەك کرا کە کێشی لە ٤٠٠ گرام زیاتر بێ و لەو جۆرەی کە دەتەقێتەوە یان دەگونجێ ئاگر بگرێ، ئەم بەیاننامەیە بە کۆنترین بەڵگەنامە دادەنرێ کە کۆت و بەندی بۆ بەکارهێنانی هەندێك جۆری چەك داناوە[2].

٩- پرۆژەی کۆنگرەی برۆکسل، ساڵی ١٨٧٤ز:

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنسانب: شلالدة ٢٩ – ٣٠، و مدخل إلى القانون الدولي الإمساني: الزمالي ١٧.

(2) بڕوانە: المدخل إلى القانون الإنساني، جبار سعيد ٣٦ – ٣٧، والقانون الدولي الإنساني: شلالدة ٣٠ – ٣١.

بەهۆی ئەو جەنگەی لە نێوان فەڕەنسا و ڕووسیادا لە ساڵانی ١٨٧٠ و ١٨٧١ز هەڵگیرسا، پەردەی لادا لەسەر دەستەوەسانی بنچینەکانی یاسا نەریتییە باوەکانی ئەو کات، سەریکێشا بۆ گۆڕینەوەی تۆمەت لەبارەی پێشێل کردنی ئەم یاسایانە، ئەوا بەم هۆیەوە لەسەر دەستپێشخەری ڕووسیا لە برۆکسل کۆنگرەیەك بەسترا بە ئامادەبوونی پازدە دەوڵەت، شاندەکان هەژدە کەسی سەربازی و دە کەسی دیبلۆماسی و چواردە یاسادانەریان تێدابوو، ئامانجی کۆنگرەکە هەڵبژاردنی کۆمەڵێك بەرنامە و یاسای گشتگیری پەیوەستە بە جەنگەکانەوە، لە ناو ئەو یاسا و نەریتانەی حکومەتی ڕوسیا پێشکەشی کرد بوو.

سەرباری ئەو هەوڵە مەزنانەی ڕووسیا دای بۆ ڕازی کردنی حوکمەتەکان بە واژووکردن لەسەر پرۆژەکە، بەڵام وەك تۆزی بەربا لێهات، کۆنگرەکە ئامانجی خۆی نەپێکا بەهۆی هاریکاری نەکردنی بەریتانیا لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە ئەو شڵەژانە سیاسیەی ڕوویدا لە خۆرهەڵاتی نزمەوە لەو کاتدا ڕوویدا، بەم پێیە پرۆژەکە هێزێکی یاسایی پابەندکەری تۆمار نەکرد، چونکە وڵاتانی بەشداربوو بەیاننامەکەیان پەسەند نەکرد، بەڵکو وەك بنچینەیەك بۆ کۆبوونەوە تایبەتە یەك لە دوای یەکە تایبەتکەرەکانی یاساکانی جەنگبەکاریان هێنا، بەڵام یاساکانی ئەم پرۆژەیە جەنگەکانی دواتری ڕێکخست، سەرباری ئەوەی کۆڕبەندی یاسای نێودەوڵەتی کاتێك خشتەی جەنگی وشکانی دانا لە ساڵی ١٨٨٠ز بەیاننامەکەی وەرگرت، دواتر بووە خاڵی هەنگاونان بەرەو کۆنگرەی لاهای لە هەر دوو ساڵانی ١٨٩٩ز – ١٩٠٧ز[1].

١٠–کۆنگرەی یەکەمی لاهای بۆ ئاشتی، ساڵی ١٨٩٩ز:

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني، شلالدة ٣١، والمدخ إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٣٨ – ٣٩.

به دەستپێشخەری حکومەتی ڕوسیا، حکومەتی هۆڵەندا بانگهێشتی نوێنەری ٢٩ دەوڵەتی کرد بۆ بەستنی کۆنگرەیەك، بە مەبەستی تاوتوێکردنی پرسەکانی ئاشتی و جەنگ، ئەم بانگهێشتەی هۆڵەندا پەسەند کرا، کۆنگرەکە لە ماوەی نێوان ١٨ ئایار تا ٢٩ تەمموزی ١٨٩٩ز گرێدرا، دەرەنجامەکەی پشت بەستن بوو بەسێ ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتی، یەکەمیان: ڕێکەوتننامەی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان بە ڕێگەی ئاشتیانە و دامەزراندنی دادگایەکی هەمیشەیی بۆ ناوبژیوانی کردن لە نێوان دەوڵەتاندا، دووەمیان: ڕێکەوتننامەی یاساکانی جەنگ و نەریتەکانی جەنگی وشکانی، سێیەمیان: ڕێکەوتننامەی جێبەجێکردنی بنەما مرۆییەکان لەسەر جەنگی دەریایی.

سێ ڕاگەیەندراوی لەگەڵ هاوپێچ کرا، کە پشتیان پێبەسترا، یەکەمیان پەیوەست بە جەنگی ئاسمانیەوە، کۆت و بەندی سەپاندووە بەسەرهاوێشتنی گوللە و قازیفە (هاوێژراو) لە باڵۆنەکانەوە یان هاوشێوەکانی دژی شوێنە بە قەڵاکراوەکان و کەشتییە جەنگییەکان، دووەمیان پەیوەست کردووە بە بڵاوکردنەوەی گازی ژەهراوی و خنکێنەر و چەکی کیمیاوی و بایلۆژی، سێیەمیان: قەدەغەبوونی جۆری ئەو گوللانەی لە کاتی پێکاندا فراوان دەبن، وەك (دمدم).

بەیاننامەیەکی کۆتایی ڕاگەیەندرا کە تیایدا وڵاتانی بەشداربوو ڕازی بوون لەسەر پێویستی سوردارکردنی پڕ چەککردن و داماڵینی چەك، بەهۆی ئەو شوێنەرە مەترسیدارانەی لەسەر مرۆڤایەتی هەیەتی.

لە کاتێکدا کۆنگرەکە شکستی هێنا لە یەکلا کردنەوەی بابەتی بەرخودان و بەرگری و چۆنیەتی هەڵسوکەوت کردن لەگەڵیدا، بەهۆی سوربوونی دەوڵەتە مەزنەکان لەسەر هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ جەنگاوەرەکانی بە سیفەتی جەنگاوەرە نافەرمییەکان، سوربوونی

دەوڵەتی بچوکیش لەسەر مافی ڕەوایان لە بەرخودان و بەرەنگابوونەوە و دان پێدانان پێیان وەك بەرگریکاران[1].

دووەمیان: گەشەکردنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە ماوەی سەدەی بیستەمدا:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بووە لقێکی سەربەخۆ لە لقەکانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی، سیفەتێکی پابەندکەری وەرگرت، بەشێوەیەکی مەزن گەشەی کرد لە ماوەی سەدەی بیستەمدا بە ئەنجامدانی ژمارەیەکی زۆری ڕێکەوتنیﻨێودەوڵەتی، لێرەدا توێژەر هەڵوێستە لەسەر گرنگترینیان دەکات، لەگەڵ باسکردنی ناوی ڕێکەوتننامەکانی دیکە.

١– کۆنگرەی دووەمی لاهای بۆ ئاشتی،ساڵی ١٩٠٧ز:

بە ئامادەبوونی نوێنەرانی ((٤٤)) دەوڵەت، کۆنگرەی دووەمی لاهای بۆ ئاشتی لە شاری لاهای لە ماوەی نێوان ١٥ حوزەیران و ١٨ تشرینی یەکەم ١٩٠٧ز ئەنجامدرا، دەرەنجامەکەی بریتی بوو لە دانانی سێزدە ڕێکەوتننامە و پرۆژەی ڕێکەوتننامە دەربارەی دادگای نێودەوڵەتی بۆ دادوەری نێودەوڵەتی، ڕاگەیەندراوێکی هاوپێچیشی لەگەڵدابوو کە هاویشتنی تەقێنەر و قازیفەکان لەسەر باڵۆنە فڕیوەکان قەدەغە دەکات، بەیاننامەیەکی کۆتاییشی هەڵگرتبوو کە باسی لە هەندێك یاسای لەم بارەوە کردبوو، سێزدە ڕێکەوتننامەکەش ئەمانەی خوارەوە بوون:

– ڕێکەوتننامەی یەکلاکردنەوە و چارەکردنی کێشە نێودەوڵەتییەکانی بە شێوەی ئاشتیانە.

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني، شلالدة ٣١، والمدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٣٨ – ٣٩.

—ڕێکەوتننامەی کۆت و بەندکردنی بەکارهێنانی هێز بۆ بەدەستهێنانی ئەو قەرزەی گرێبەستی لەسەر کراوە.

—ڕێکەوتننامەی دەستپێکی کارە دوژمنکارییەکان.

—ڕێکەوتننامەی یاسا و نەریتەکانی جەنگی وشکانی.

— ڕێکەوتننامەی کاف و ئەرکەکانی بێ لایەنان لە جەنگی وشکانیدا.

— ڕێکەوتننامەی دۆخی کەشتییە بازرگانیەکانی دوژمن لە کاتی دەستپێکردنی کردەوە دوژمنکاریەکان.

—ڕێکەوتننامەی گۆڕینی کەشتی بازرگانی بۆ کەشتی جەنگی.

—ڕێکەوتننامەی دانانی بۆمبی چێنراو لە ژێر ڕووی دەریادا.

—ڕێکەوتننامەی بۆمبارانکردن بەهۆیهێزی دەریایی لە کاتی جەنگدا.

—ڕێکەوتننامەی جێبەجێکردنی بنەماکانی ڕێکەوتنی جنێف لە دۆخی جەنگی دەریاییدا.

—ڕێکەوتننامەی دەستبەسەرکردن لە کاتی جەنگی دەریاییدا.

—ڕێکەوتننامەی دامەزراندنی دادگایەکی نێودەوڵەتی بۆ دەستکەوتەکان.

—ڕێکەوتننامەی ماف و ئەرکانی وڵاتانی بێ لایەن لە جەنگی دەریاییدا[1].

() بڕوانە: القانون الدولي الإنساني، شلالدة ٣٥ – ٣٦، والمدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٤٢ – ٤٣، وظوابط تحكم خوض الحرب ٢٧ – ٢٩.

٢– ڕێکەوتننامەی جنێف، سەبارەت بە قەدەغەبوونی بەکارهێنانی گازە خنکێنەر و ژەهراویەکان و جەنگی بەکتریۆلۆژی لە ساڵی ١٩٢٥ز[1].

٢– هەر دوو ڕێکەوتننامەکەی جنێفی ساڵی ١٩٢٩ز.

جەنگی یەکەمی جیهانی کە لە نێوان ساڵانی ١٩١٤ – ١٩١٨ز هەڵگیرسا، کەم و کوری بنچینە یاساییەکانی دەرخست لە فەراهەم کردنی پاراستنی پێویست بۆ قوربانیانی جەنگ، لەوەتەی ساڵی ١٩١٨ز لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی دەستپێشخەریاندەکات بۆ چارەسەرکردنی کەم و کورتی و کەلێنەکان، هەوڵەکانی ئەوەی لێ بەرهەم هات کە حکومەتی سویسرِی هەڵسا بە بانگهێشتکردنی وڵاتان بۆ گرێدانی کۆنگرەیەك، نوێنەرانی ((٤٧)) دەوڵەت لە تەموزی ساڵی ١٩٢٩ز بەشداربوون لەم کۆنگرەیە، دوو ڕێکەوتن بوونە بەرهەمی کارەکانی ئەم کۆنگرەیە، کە بریتین لە:

– ڕێکەوتننامەی جنێفی تایبەت بە چاك کردنی دۆخی سەربازە بریندار و نەخۆشەکانی گۆڕەپانی جەنگ، ئەم ڕێکەوتننامەیە لە ٢٧ تەممزی ساڵی ١٩٢٩ز ئەنجامدرا، ئەم ڕێکەوتننامەیە بە هەر سی و نۆ ماددەکەیەوە دارِشتنێکی نوێ بوو بۆ ڕێکەوتننامەی لاهای ساڵی ١٩٠٧ز، بەشدار بە کۆمەڵی ڕەتکردەوە و گرنگیدا بە خێرایی تەندروستی بەهاناوەچوون، لەگەڵ دانان بە دوو هێمای دیکە کە بریتین لە مانگی سور و شێر و خۆری سور.

– ڕێکەوتننامەی جنێف سەبارەت بە دیلەکانی جەنگ، لە بەرواری ٢٧ تەممزی ساڵی ١٩٢٩ز ئەنجامدرا، لە حەفتا و حەوت ماددەکانیدا ئەو نەریتانەی هەبوون سەبارەت بە هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکانی جەنگ بە یاسای کرد[1].

---

[1] المدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٤٤.

٤- پەیماننامەی زیۆرخ، لەساڵی ١٩٣٥ز سەبارەت بە پاراستنی دەزگا هونەری و زانستی و شوێنەوارە مێژووییەکان[2].

٥- چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف، ساڵی ١٩٤٩ز:

لە دەرەنجامی ئەو ئێش و ئازار و مەرگەساتانەی جیهان بەخۆیەوە بینی بەهۆی جەنگی دووەمی جیهانی و ڕووداوە ئازاربەخشەکانی جەنگی نێوخۆی ئیسپانیا، ئەو زیانە مەزنانەی بەر هاوڵاتیانی سڤیل کەوتن، لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی و بە هاریکاری سویسرا جارێکی تر بانگهێشتی وڵاتانی جیهانی کرد بۆ بەستنی کۆنگرەیەکی دیبلۆماسی لە جنێف، لە پێناو هەموارکردنەوەی ئەو یاسایانەی ڕێکەوتنیان لەسەر کراوە لە پێشتر و پڕ کردنەوەی کەم و کورتییەکانی، ئەو کات ٦٣ دەوڵەت لەگەڵ شارەزایانی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی وەڵامیان دایەوە، لە ماوەی نێوان ٢١ نیسان و ١٢ ئابی ساڵی ١٩٤٩ز کۆنگرەکەیان بەست[3]، کۆنگرەکە ئەوەی لێکەوتەوە پشت بەم چوار ڕێکەوتننامەی خوارەوە ببەسترێت:

- یەکەمیان: ڕێکەوتننامەی جنێف بۆ چاککردنی دۆخی برینداران و نەخۆشەکانی هێزە چەکدارەکان لە گۆڕەپانی جەنگدا، ئەمەش هەموارکراو و پوختەکراوی ڕێکەوتننامەی جنێفی یەکەمە بۆ ساڵی ١٩٢٩ز.

---

(1) بڕوانە: مدخل إلى القانون الدولي الإنساني: الزمالي ١٨ – ١٩، والقانون الدولي الإنساني: شلالدة ٣٦ ، ٣٧، وضوابط تحكم خوض الحرب ٣٣.

(2) المدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٤٥.

(3) بڕوانە: المدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٤٦ – ٤٧.

– دووەمیان: ڕێکەوتننامەی جنێف بۆ باش کردنی دۆخی بریندار و نەخۆش و نقوم بووانی هێزە چەکدارە دەریاییەکان، ئەمەش هەموارکراو و گەشەپێدانی ڕێکەوتننامەی لاهایە بۆ ساڵی ١٩٠٧ز.

– سێیەمیان: ڕێکەوتننامەی جنێف سەبارەت بە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دیلەکانی جەنگ، ئەمەش هەموارکراو و گەشەپێدانی حوکمەکانی ڕێکەوتننامەی دووەمی جنێفە بۆ ساڵی ١٩٢٩ز.

– چوارەمیان: ڕێکەوتننامەی جنێف سەبارەت پاراستنی کەسانی سڤیل لە کاتی جەنگدا، ئەمە یەکەم ڕێکەوتننامەیە لەو جۆرە، و ڕێکەوتننامەی لاهای بۆ ساڵی ١٩٠٧ز، چەند لایەنێکی دیاریکراوی گرتبووە خۆ لە پەیوەندی نێوان داگیرکەر و دانیشتوانی خاکە داگیرکراوەکە، بەڵام ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف یەکەم دەقی گشتگیر بوو کە بابەتی پاراستنی هاوڵاتیانی سڤیل لەخۆ بگرێ[1].

ئەو ڕێکەوتننامانەی لێرەدا ئاماژە بە ناوەکان کراوە چارەی بابەتی جەنگی ناوخۆییان کردووە بەوەی ماددەی سێیەمی هاوبەشیان لە هەر چوار ڕێکەوتننامەکەدا داناوە، ماددەی ناوبراو بەدەق ئاماژەی بە کۆمەڵێك ماف و دەستەبەری کردووە کە ئەو دەوڵەتانەی ڕێکەوتنەکەیان کردووە پێیەوە پابەند دەبن، کە ئاستی هەرە نزم لە هەڵسوکەوتی مرۆیانە پێکدێنێ، ڕێکەوتننامە ناوبراوەکان شتێکی گرنگیان داهێنا، ئەویش ئەوەبوو ڕێکەوتننامەکان کۆمەڵێك حوکمیان لە خۆگرتبوو کە لەسەر ئەو دەوڵەتانەی ڕێکەوتنەکەیان

---

(1) مدلول القانون الدولي الإنساني وتطوره التاريخي ونطاق تطبيقه،شريف عتلم، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ٢١ – ٢٢.

واژوو کردووە پێویست دەکرد ڕێوشوێنی سزایی پێویست بگرنەبەر بۆ ڕێگەگرتن لە پێشێلکارییە مەزنەکان و سەرپێچییە مەترسیدارەکانی[1].

تا ئێستا (١٨٩) دەوڵەت واژوویان کردووە لەسەر ئەم ڕێکەوتننامەیە[2]. ئەمەش بە پێشکەوتنێکی گەورە و وەرچەرخانێکی مێژویی و جۆری دادەنرێ لە چەسپاندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، بە سەرچاوەیەکی بنەڕەتی و سەرەکی دادەنرێ لە بواری مافەکانی مرۆڤدا لە کاتی جەنگدا[3].

٦- ڕێکەوتننامەی لاهای، ساڵی ١٩٥٤ز بۆ پاراستنی موڵکە کەلتوری و فەرهەنگییەکان لە دۆخی ناکۆکی چەکداریدا[4].

٧- بەیاننامەی کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان دەربارەی قەدەغەبوونی بەکارهێنانی چەکی ناوەکی گەرمی، ساڵی ١٩٦١ز[5].

٨- ڕێکەوتننامەی قەدەغەکردنی پەرپێدان و بەرهەم هێنان و کۆگاکردنی چەکی بەکتریۆلۆچی و ژەهراوی و لەناوبردنی کۆگاکراوەکانی، ساڵی ١٩٧٢ز[6].

٩- ڕێکەوتننامەی سەبارەت بە ژینگە، ساڵی ١٩٧٦ز[7].

١٠- هەر دوو پرۆتۆکۆڵە زیادەکان، ساڵی ١٩٧٧ز.

---

(1) بڕوانە: ضوابط تحكم خوض الحرب ٣٤، ومدخل إلى القانون الدولي الإنساني: الزمالي ٢٠.

(2) بڕوانە: المدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد ٤٧.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني: شلالدة ٤٧.

(4) مدلول القانون الدولي الإنساني وتطوره التاريخي ونطاق تطبيقه، شريف عتلم، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ٢٣.

(5) المدخل إلى الدولي الإنساني: جبار سعيد ٤٩.

(6) هەمان سەرچاوە ٤٩.

(7) هەمان سەرچاوە ٤٩.

دوای ئەوەی جیهان چەندین شەڕی دیکەی بەخۆوە بینی لە دوای جەنگی دووەمی جیهانیەوە، ئەو چەکانەی لە شەڕەکاندا بەکارهاتن پێشکەوتنیان بەخۆوە بینی، شەڕی دەستە و پێڕەکان و ڕزگاری نیشتمان دەرکەوت، وای لێهات پێویست بوو لەسەر ئەوەی چاودێری یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دەکات هەڵبستێت بە کارێکی مەزن لە پێناو پڕ کردنەوەی کەم و کورتییەکان، جا لە کۆنگرەی (ڤیەننا، لە ساڵی ١٩٦٥ز) کۆنگرەی بیستەمی نێودەوڵەتی خاچی سور ئەوەی دەرکرد کە پێویستە گەشە بەم یاسایە بدرێ بەپێی بڕیاری ژمارە ٢٨، لە ئەیلولی ١٩٦٨ز لیژنەی ناوبراو هەڵسا بە ئاگادارکردنەوەی نوێنەرانی کۆمەڵەکانی مانگ و خاچی سورو شێر و خۆری سور سەبارەت بە مەبەستی خۆی لە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەکی تازە دەربارەی گەشەی یاسای ئاماژە پێکراو، دواتر لیژنەی ناوبراو جارێکی دیکە هەڵسا بە داڕشتنەوەی هەر دوو پرۆژەی پرۆتۆکۆلەکان و ڕەوانەی کردن بۆ وڵاتانی بەشدار لە ڕێکەوتننامەکانی جنێفدا، بۆ بەشداربوون لە کۆنگرەی گەشەپێدانی یاسای ناوبراودا، خولی یەکەمی کۆنگرەکە لە ٢٠ شوباتی ١٩٧٤ز لە جنێف بەسترا بۆ تاوتوێکردنی ئەم بابەتە، ئینجا خولی دووەم و سێیەم و چوارەمیش بەسترا، تا ئەو کاتەی وڵاتان واژوویان لەسەر بەڵگەنامەی کۆتایی کرد بۆ پەسەندکردنی هەر دوو پرۆتۆکۆلە زیادکراوەکان[1]، کە بریتی بوون لە:

– پرۆتۆکۆڵی یەکەمی تایبەت بە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، بە تەواوکەری چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف دانراون، کە لە ساڵی ١٩٤٩ز دەرچوون، تیایدا جەنگی ڕزگاریخوازی بە ناکۆکی نێودەوڵەتی دانراوە، دەستەبەری دامەزراوە مەدەنیەکانی کردووە

(1) بڕوانە: تاريخ القانون الدولي الإنساني وطبيعته، د. محمد عزيز شكري، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٢٢ – ٢٣.

بەشێوەیەکی فراوانتر، لەگەڵ پێدانی وەسفی دیل بەو دەستە و تاقمانەی کە پێشتر دەقیان لەسەر نەهاتووە وەك جەنگاوەرە نافەرمییەکان.

– پڕۆتۆکۆڵی دووەمی تایبەت بە ناکۆکییە چەکدارییە نا نێودەوڵەتییەکان، ئەمە گەشەپێدانی ماددەی سێیەمی هاوبەشی نێوان هەر چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفی ساڵی ١٩٤٩ز بوو، بە دانانی ڕێکەوتننامەیەکی تایبەت بەم جۆرە ناکۆکیانە، تیایدا دەستەبەرە بنەڕەتییەکانی بۆ نا جەنگاوەرەکان مسۆگەر کردووە، هەروەها ئەو یاسایانەشی مسۆگەر کردووە کە پەیوەستن بە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ برینداران و نەخۆشی و نقوم بووەکان و ئەندامانی تاقمی خزمەتگوزاری پزیشکی و دەستگیرکراوەکان، بە دابیکردنی چاودێری و پشتگیری بۆیان بە ئەندازەی پێویست، هەروەها دانانی هێمای جیاکەرەوە بۆ ڕایی کردنی کاری لیژنەکان و خراپ بەکارنەهێنانی ئەم هێمایانە[1].

ژمارەی وڵاتانی بەشداربوو لە پڕۆتۆکۆڵی یەکەمەدا گەیشتە ١٦١ وڵات، لە پڕۆتۆکۆڵی دووەمیشدا گەیشتە ١٥٦ دەوڵەت، تا کانونی دووەمی ٢٠٠٤ز[2].

١١– ڕێکەوتننامەی جنێف سەبارەت بە قەدەغەبوون یان سنووردارکردن و کۆت و بەندکردنی بەکارهێنانی چەکە نەریتییە دیاریکراوەکان، دەکرێ وا دابنرێ زۆر زیانبەخشن یان شوێنەواریان سنوردار نییە، ئەمەش لە بەرواری ١٠ تشرینی یەکەمی ١٩٨٠ز بوو.

١٢–ڕێکەوتننامەی پاریسی ١٩٩٣ز سەبارەت بە قەدەغەبوونی گەشەپێدان و بەرهەمهێنان و کۆگاکردن و بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی و لەناوبردنی.

---

(1) بڕوانە: مدخل إلى القانون الدولي الإنساني، الزمالي ٢١ – ٢٣، والقانون الدولي الإنساني: شلالدة ٢٩ – ٤٢، والمدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد.

(2) بڕوانە: ضوابط تحكم خوض الحرب ٩٧.

١٣- ڕێکەوتن لەسەر پرۆتۆکۆڵێك لە ساڵی ١٩٩٥ز سەبارەت بە چەکی تیشك (لێزەر)ی، کە دەبێتە هۆی کوێر بوونی بەرکەوتوو و قوربانیانی.

١٤- ڕێکەوتن لەسەر پرۆتۆکۆڵی هەموارکراو سەبارەت بە قەدەغە بوون یان کۆت و بەندن کردن یاخود بەکارهێنانی بۆمبی چێنراو و تەلی فریودەر و هاوشێوەکانی، ساڵی ١٩٩٦ز.

١٥- ڕێکەوتننامەی ئوتاوای ساڵی ١٩٩٧ز سەبارەت بە قەدەغەبوونی بەکارهێنان یان کۆگاکردن یاخود بەرهەم هێنان یان گواستنەوەی مۆمبی دژی تاکە کەسی و لەناوبردنی[1].

---

(1) بڕوانە: المدخل إلى القانون الدولي الإنساني، جبار سعيد ٥٩ – ٦٢.

باسی سێیەم

ئەو یاسایانەی پەیوەندیان بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە هەیە

لەبەر ئەوەی ئەم توێژینەوەیە بەراوردکردنە لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ئەم یاسایەش پەیوەندی هەیە بە یاساکانی دیکەوە، ئەوا لێرەدا ئەم توێژینەوەیە هەڵوێستەیەکی ناساندن دەکات سەبارەت بەم یاسایانە و ڕوونکردنەوەی پەیوەندی هەر یەکێکیان بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە، بۆ ئەوەی خوێنەر شارەزایی هەبێت سەبارەت بەم یاسایانە، بەم شێوەیەی خوارەوە دەخرێتەڕوو:

لقی یەکەم

ناساندنی یاسای گشتی نێودەوڵەتی و

پەیوەندیەکەی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە

یەکەم: ناساندنی یاسای گشتی نێودەوڵەتی:

مەبەست لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی بریتییە لە: ((کۆمەڵێك یاسای دانراو، کە بڕیار دەرە لە پەیوەندی نێوان کەسەکانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە هەر دوو دۆخی ئاشتی و جەنگدا، ماف و ئەرکی هەر یەکێکیش لە بەرامبەر ئەوەی تر ڕوون دەکاتەوە))[1].

(1) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي العام: إحسان هندي ٩ – ١٠.

دووەم: ڕوونکردنەوەی پەیوەندییاسای گشتی نێودەوڵەتی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە:

گوزارشتی ((لە هەر دوو دۆخی ئاشتی و جەنگدا)) جەختت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە جەنگ کۆمەڵێك بنچینەی یاسایی زاڵە بەسەریدا، ناونراوە بە (یاسای جەنگ)، کە بەشێك لە بەشەکانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی پێکدەهێنێ، لقێکە لە لقەکانی، پێناسەی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی بۆ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کە پێشتر باسکرا لە ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا جەخت لەمە دەکاتەوە[1].

لقی دووەم

ناساندنی یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتی و پەیوەندییەکەی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە

یەکەم: ناساندنی یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ:

یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ بە چەندین جۆر پێناسەکراوە، هەندێکیان جەختیان کردۆتەوە لەسەر ئەو ئامانج و ڕێسایانەی تیایدا پەیڕەو دەکرێن، جا دەق ئاماژە دراوە بەوەی بریتییە لە: ((کۆمەڵێك بنچینە و بنەمای دەق لەسەر هاتوو لە ڕاگەیەندراو و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکاندا، کە ماف و ئازادییەکان بۆ تاك و گەلان لە بەرامبەر دەوڵەتدادابین دەکات، لە بنەڕەتدا ئەم مافانە پەیوەست و لکاون بە مرۆڤەوە، شیاوی

---

[1] بڕوانە: هەمان سەرچاوە ١٣، والقانون الدولي الإنساني إجابات عن أسئلتك ٤.

دەست لێهەڵگرتن نین، دەوڵەت پابەندە بە پاراستنی لە دەستدرێژی یان لە فەوتاندنی))[1].

هەندێکی تریش پێناسەیان کردووە بەوەی: ((بەشێکە لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی، ئەمە ئەو یاسایەیە گەشەی پێدراوە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی نێوان ئەو قەوارانەی پەیوەندی کەسیی نێودەوڵەتین، وەك: وڵاتان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، تا ئاستێکیش تاکەکان))[2].

دووەمیان: ڕوونکردنەوەی پەیوەندی نێوان یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی:

پەیوەندی نێوان هەر دوو یاساکە دەدرەوشێتەوە لە ڕوونکردنەوەی خاڵ و تەوەرەکانی بەیەکگشتن و پەرت بوون.

أ- تەوەرەکانی بەیەکگەیشتن:

١- هەر یەك لەم دوو یاسایانە دوو لقن لە لقەکانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی، هەندێکیان دەچنە ناو ئەوی تریانەوە، تا گەیشتووەتە ئەوەی لەلای هەندێك لە توێژەران یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە لقێکی یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ دانراوە.

٢- مەبەستی کۆتاییان بریتییە لە پاراستنی ڕێز و حورمەت و مافەکانی مرۆڤ، وەك: قەدەغەکردنی سزادان، قەدەغەکردنی لە سێدارەدان بەبێ دادگایی کردنێکی دادپەروەرانە.

---

(١) تاريخ القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان، د. محمد نور فرحات، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٨٤ – ٨٥.

(٢) حقوق الإنسان في العالم المعاصر ٤٣.

٣- هەر یەکێکیان چەند حوکمێکیان تێدایە کە دەستەبەری پاراستنی ئافرەتان و منداڵان دەکەن، چارەی لایەنەکانی مافی خۆراك و تەندروستی دەکەن.

٤- بەرپرسیارێتی جێبەجێکردنی هەر یەکێك لەم دوو یاسایانە تا ئەندازەیەکی مەزن دەکەوێتە ئەستۆی دەوڵەت لە پلەی یەکەمدا[1].

ب- تەوەرەکانی پەرتبوون:

هەر دوو یاساکە لە چەند شتێکدا جیاوازن، لەوانە:

١- لە ڕووی کاتەوە: یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە کاتی جەنگ یان بەهۆی جەنگەوە جێبەجێ دەکرێ، لە کاتێکدا یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ لە هەموو کاتێکدا جێبەجێ دەکرێ.

٢- لە ڕووی کەسییەوە، بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی تایبەتە بە پەیوەندی دەوڵەتێك بە هاوڵاتیانی دەوڵەتانی ترەوە، بەتایبەت دوژمنان، بەڵام یاساکەی تر هەموو تاکەکانی ناو سنووری دەوڵەت دەگرێتەوە، بەتایبەت هاوڵاتیانی خودی دەوڵەتەکە.

٣- لە ڕووی مەبەستیشەوە ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئامانجی پاراستنی قوربانیانی جەنگە، ڕێگەگرتنە لە هەڵسوکەوتی زۆرداری و خۆسەپێنی دەوڵەت لە کاتی کردەوە سەربازییەکاندا، لە کاتێکدا یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان، أوجه الشبه والإختلاف، قسم الخدمات الإستشارية للقانون الدولي الإنساني، موقع الجنة الدولية للصليب الأحمر الألكتروني: (http://www.icrc.org/web/ara/siteara0.nsf/htm1all/5r2aep/$file/IHL_and_IHRL _ ara.pdf)، والقانون الدولي الإنساني، شلالدة ٧٤ – ٧٨.

ئامانجی ئەوەیە لە پاڵ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ، گەشە بدات بەو مافانە و بەهێزیان بکات و پێشیان بخات، تا ئەو ئاستەی ڕێگە لە هەر پێشێلکارییەك بگرێ بەرامبەر کەسانی ئاسایی.

٤- دامەزراوەکانی پاراستن سەبارەت بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی خۆی لە چەندین ئامرازدا دەبینێتەوە وەك دەوڵەتی پارێزەر، دەسەڵاتی شوێنگرەوەی، ڕێکخراوەکانی خاچی سور و مانگی سور، خستنەڕووی پرسەکە بۆ دادگاکانی تاوانی نێودەوڵەتی، لە کاتێکدا ڕێوشێنەکانی پاراستن بۆ یاسای مافی مرۆڤ خۆی لە چەندین ئامرازی ناوخۆیی وەك: پەنابردنەبەر دادگاکان و دەسەڵاتی جێبەجێکردن ناو وڵات، یان دەسەڵاتی نێودەوڵەتی وەك پەنابردنە بەر ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە پەیوەندیدارەکان.

٥- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی چەند ئەرکێك لەسەر تاکەکان دەسەپێنێ، هەروەك بە دەق ئاماژە بەوە دەکات کە دەکرێ کەسەکان لە ڕووی تاوانەوە لێپرسینەوەیان لەگەڵ بکرێ سەبارەت بە سەرپێچییە جەستییەکان، لە کاتێکدا بەپێی پەیماننامەکانی یاسی نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ هیچ ئەرکێکی دیاریکراو بۆ تاکەکان نییە.

٦- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەشداربووە لە دانانی دەستە نێودەوڵەتییە نا حکومییەکان، کە لە کارەکانیاندا بێ لایەنن، لە کاتێکدا دەستە نێودەوڵەتییە حوکمییەکان، کە خاوەن سروشتێکی سیاسین پشکداربوون لە دانانی مافەکانی مرۆڤ و گەشەپێدانی.

٧- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەوڵ دەدات بۆ ڕێکخستنی بەکارهێنانی هێز، لە کاتێکدا یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ کاریگەر دەبێ بە بەکارهێنانی هێز، جا ئەم هێزە هەر جۆرێك بێت.

٨- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی چەندین پرس چارەسەر دەکات کە لە دەرەوەی مافەکانی مرۆڤە، وەك شێوازی ئەنجامدانی کردەوە دوژمنکارییەکان، دانانی یاسا بۆ جەنگاوەران، دیلەکانی جەنگ، پاراستنی هێماکە، لە کاتێکدا یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ چەندین لایەنی ژیان چارەسەر دەکات لە کاتی جەنگدا کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ڕووماڵی ناکات وەك: ئازادی ڕۆژنامەوانی، ماف کۆبوونەوە، ماف دەنگدان، ماف مانگرتن.

٩- لە دوای جەنگی جیهانی دووەمەوە دەستکرا بە گرنگی دان بە یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ، کاتێك جاڕنامەی جیهانی بۆ مافەکانی مرۆڤ دانی پێدانرا، لە هەمان کاتدا تا ئاستێکی زۆر بایەخدان بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کەم بووەوە[1].

---

(1) بڕوانە: النظرية العامة للقانون الدولي الإنساني ٢٧، والقانون الدولي الإنساني في ضوء المحكمة الجنائية الدولية ٤٥ – ٤٨، و مدلول القانون الدولي الإنساني وتطوره التاريخي ونطاق تطبيقه، شريف عتلم، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ٢٤ – ٣٦، ومبادئ القانون الدولي الإنساني ٦٠ – ٦٥، والقانون الدولي الإنساني والقانون الدوي لحقوق الإنسان، أوجه الشبه والإختلاف، قسم الخدمات الإستشارية للقانون الدولي الإنساني، موقع الجنة الدولية للصليب الأحمر الألكتروني: (http://www.icrc.org/web/ara/siteara0.nsf/htm1all/5r2aep/$file/IHL_and_IHRL _ ara.pdf).

لقی سێیەم

ناساندنی یاسای تاوانی نێودەوڵەتی و

پەیوەندیەکەی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە

یەکەم: ناساندنی یاسای تاوانی نێودەوڵەتی:

یاسای تاوانی نێودەوڵەتی پێناسەکراوە بەوەی بریتییە لە: ((ئەو لقەی سیستەمی یاسای نێودەوڵەتی، کە گوزارشت دەکات لە یەکێك لەو ڕێگەیانەی بەکاردەهێنرێ بۆ دەستەبەرکردنی پلەیەکی بەرزی گونجان و هەماهەنگی لەگەڵ ئامانجەکانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە قەدەغەکردنی تاوان و پاراستنی کۆمەڵگە و ڕاستکردنەوە لاڕێکان بۆ پاراستنی کۆمەڵگە، دەستەبەرکردنی بەرژەوەندییە باڵاکان بۆ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، یاسای تاوانی نێودەوڵەتی بە بەرهەمی لەیەك نزیکی لایەنە نێودەوڵەتییەکان دێ لە یاسای تاوانی نیشتمانی – لایەنەکانی تاوانکاری لە یاسای نێودەوڵەتیدا))[1].

دووەم: ڕوونکردنەوەی پەیوەندی نێوان یاسای تاوانی نێودەوڵەتی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی:

پەیوەندی نێوان یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و یاسای تاوانی نێودەوڵەتی دەردەکەوێ بە ڕۆشن کردنەوەی تەوەرەکانی ڕێکەوتن و پەرتبوونی نێوانیان، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١– تەوەرەکانی ڕێکەوتن و یەکگرتن:

---

(1) الأسس الأولية للقانون الإنساني الدولي، د. إسماعيل عبدالرحمن، القانون الدولي الإنساني دليل للتطبيق على الصعيد الوطني ٢٥.

هەر یەکە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و یاسای تاوانی نێودەوڵەتی لەمانەی خوارەوەدا یەکدەگرن:

أ- هەر یەکێك لەم دوو یاسایە لە ناو یەك چوارچێوەدا کار دەکەن، ئەویش دەستەبەرکردنی ئاسایش و ئاشتییە بۆ تاکی مرۆڤ لەسەر ئاستی جیهانی.

ب- بازنەی بە تاواندانان لە یاسای تاوانی نێودەوڵەتی ئەوەندە فراوانە، کە گشت پێشێلکارییە جەستەییەکان دەگرێتەوە، کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی تێدەکۆشێ بۆ قەدەغەکردنی.

ت- بەرژەوەندی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لەوەدایە دووبارە یاساکانی قەدەغەکردن دابرێژرێنەوە، کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دیاری دەکات لە شێوە و قاڵبێکی تازەدا، گوزارشت لە یاساکانی بە توانان دانان بکات، شتێکی گومان هەڵنەگرە کە بەبەرداکردنی سروشتی تاوانی فەرماندە بە بەر بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە ئامرازێکی زۆر چالاك و کاریگەر دادەنرێ و ئەو کەسە پاشگەز دەکاتەوە کە لەلای دەرونیەوە پێشێل کردنی ئەم بنچینانەی بۆ ڕازێنراوەتەوە.

٢- تەرەوەکانی پەرتبوون:

هەر یەکێك لەم دوو یاسانە لەمانەی خوارەوەدا جیاوازن و یەکناگرن:

أ- لە سەرچاوەکاندا: داب و نەریت گرنگیەکی تایبەتی هەیە لە گەشەپێدانی حوکمەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، دادگای نێودەوڵەتی بە خەسڵەتی نەریتی دانی بە بنچینەکانیدا ناوە، حوکمەکانی بە بنچینە و یاسای فەرمانکەر دادەنرێن، ئا بەم شێوەیە یاسای مرۆیی لە هەوڵی نێودەوڵەتییەوە هەنگاوی نا تا شێوەی نەریت و پەیماننامەی وەرگرت و درێژبووەوە بۆ ناو چوارچێوەی

نیشتیمانی له ڕێی ڕێوشوێن و ڕێککاری جێبەجێکردنی یاسادان و جێبەجێکردنەوە، بەڵام یاسای تاوانی نێودەوڵەتی لە بوونی خۆیدا پێویستی بە یاسای تاوانی نیشتیمانیەوە هەیە، ڕەگ و ڕیشەکانی لەوەوە وەردەگرێت لە ڕووی بابەتی و ڕاییکردنەوە.

یاسای تاوانی نێودەوڵەتی پشت دەبەستێت بە یاسا و ڕێسا و ڕێوشوێنە جێبەجێکارییە نیشتیمانیەکان بۆ جێبەجێکردنی حوکمەکانی، جا چ لە چوارچێوەی پەیماننامە دوو قۆڵییەکاندا یان فرە قۆڵییەکاندابن، لە کاتێکدا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ڕووبەڕووی ئەم هەموو فرە لقییە نابێتەوە، پەیماننامەکانی جیهانین و تێکڕای دەوڵەتانی جیهان بە گرنگترینی ئەم پەیماننامانەوە پەیوەستبوونە.

ب- لە ئامانجەکاندا: ئامانجی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بریتییە لە پاراستنی قوربانیان و یارمەتیدانیان و پارێزگاری کردن لە موڵکە خاوەن سروشتە مەدەنییەکان لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە دانانی کۆت و بەند لەسەر ئامرازەکانی جەنگ و شێوازەکانی، بێ دانانی سزا، مەگەر وەك بەشێك لە شێوازی جێبەجێکردنی نەبێ، لە کاتێکدا پەیماننامەکانی سەبارەت بە تاوان ئامانجیان بریتییە لە دەستەبەرکردنی دادگەری تاوانی کە هەڵبستێت بە تۆڵەسەندنەوە لە تاوانکار، بەمەش سزا دیارترین ئامانجیەتی.

لەوانەیە کۆمەڵە دەوڵەتێك بەشداربن جیا لەوانی تر لە دەستەبەرکردنی مەبەستەکانی پەیماننامەیەك کە لەبارەی تاوانەوە کراوە، جا چ خاوەن سروشتێکی مەدەنی یان جیهانی بێ، سەبارەت بە پەیماننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەوا خاوەنی گوشەنیگا و ئامانجی جیهانییە.

ت- سنووری جێبەجێکردن: یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر ناکۆکییە چەکدارییە نێدەوڵەتییەکان و نا نێودەوڵەتییەکان جێبەجێ دەکرێ، لە کاتێکدا حوکمەکانی یاسای تاوانی نێودەوڵەتی لەسەر ئەو تاوانانە جێبەبێ دەبێ کە لە کاتی ئاشتی یان لە سەروبەندی جەنگدا ڕوودەدەن.

لە کاتێکدا چوارچێوەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کەسانی پارێزراو و موڵکە پارێزراوەکانیش دەگرێتەوە، بۆ جێبەجێکردنی حوکمەکانی کاریگەری لەسەر بارودۆخە یاساییەکانی لایەنە بەگژیەکداچووەکان نییە، یاسای تاوانی نێودەوڵەتی ئامانجی بریتییە لە سزادانی تاوانکاران لەسەر چەند کردەوەیەکی دیاریکراو، بواری کاری یاسای ناوبراو برتییە لە تاوانی نێودەوڵەتی و بەرەنگاربوونەوەی[1].

---

[1] بڕوانە: العلاقة بين القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي الجنائي، د. عامر الزمالي، القانون الدولي الإنساني والعلاقات الدولية ١٠٣ – ١٠٧.

بەشی دووەم

هاوڵاتیان و مافەکانیان

لە دوو دەروازە پێکهاتووە:

دەروازەی یەکەم: ناساندنی هاوڵاتیان و جۆرەکانیان

دەروازی دووەم: مافەکانی هاوڵاتیان

دەروازەی یەکەم

ناساندنی هاوڵاتیان و جۆرەکانیان

بەر لە چوونە ناو ڕوونکردنەوەی مافەکانی هاوڵاتیان، توێژەر پێی وایە دەبێ پێناسەی مافەکانی هاوڵاتیان لە ڕووی زمانەوانی و زاراوەی شەرعناسانی شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدابخاتەڕوو، دواتر هەر لەم دەروازەیەدا لە تێڕوانینی شەریعەت و یاسادا باسی جۆری هاوڵاتیان دەکات، بۆ ئەوەی خوێنەر بەرچاوڕۆشن بێ سەبارەت بەوان، ئەمەش لە میانەی ئەم باسانەی خوارەوەدا:

باسی یەکەم: ناساندنی هاوڵاتیان و جۆرەکانی لە شەریعەتی ئیسلامیدا.

باسی دووەم: ناساندنی هاوڵاتیان و جۆرەکانیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

باسی یەکەم

ناساندنی هاوڵاتیان و جۆرەکانی لە شەریعەتی ئیسلامیدا

ئەم باسە وا دەخوازێ پێناسەی هاوڵاتیان لە ڕووی زمانەوانیدا و زاراوەی شەریعەتی ئیسلامیدا ڕوون بکرێتەوە، هەروەها جۆری ئەوانەش ڕوون بکرێنەوە کە ئەم شەریعەتە دابەشی کردوون لە چوارچێوەی هاوڵاتیاندا، بەم پێیەی دەخرێتەڕوو:

لقی یەكەم

ناساندنی هاوڵاتیان لە زمانەوانی و زاراوەی شەرعناسەكانی ئیسلامدا

یەكەم: پێناسەكردنی هاوڵاتیان (المدنیون) لە ڕووی زمانەوانییەوە:

هاوڵاتیان (المدنیون) لە زمانەوانیدا: كۆی (المدنی)ە، دراوەتە پاڵ شار (مەدینە)[1].

دووەم: پێناسەكردنی هاوڵاتیان لە زاراوەی شەرعناسانی ئیسلامیدا:

بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی زاراوەی هاوڵاتیان (مەدەنییەكان) تازەیە، ئەوا شەرعناسان ئەم زاراوەیان بەكارنەهێناوە كاتێك باسی حوكمی ئەوانەیان كردووە كە بەشدار نین لە شەڕدا، بەڵكو چەند وشە و زاراوەیەكی تریان بەكارهێناوە كە هەمان مانایان هەبووە، لەوانە: نا جەنگاوەرەكان[2]، شەڕنەكەران[3]، ئەوانەی ناجەنگن[4].

---

(1) بڕوانە: العین ٨/ ٥٣، والمطلع علی أبواب المقنع ١/ ١٨٤، ولسان العرب ١٣/ ٥٥، والقاموس المحیط ١/ ١٥٩٢، وأنیس الفقهاء في تعرفات الألفاظ المتداولة بین الفقهاء ١/ ١٢٩.

(2) بڕوانە: الكافي في فقه أهل المدینة ١/ ٢٢٣، والمغني ٩/ ١٣٠، والتاج المذهب لأحكام المذهب ٣/ ٣/ ٢٩١، وشرح النیل وشفاء العلیل ٥/ ١١٧، وفتح الباري ١٢/ ١٢/ ٢٠٢.

(3) بڕوانە: حاشیة قلیوبي ٤/ ١٧٣.

(4) بڕوانە: حاشیة المحتار علی الدر المختار ٤/ ١٩٣، والمحلی ١١/ ١٠٠، والموسوعة الفقهیة الكویتیة ٤/ ٢١١، وعون المعبون ١٩٣.

لقی دووەم

جۆرەکانی هاوڵاتیان لە شەریعەتی ئیسلامدا

شەرعناسان سەبارەت دیاریکردنی جۆرەکانی هاوڵاتیان بەسەر دوو ئاڕاستەدا دابەشبوونە:

ئاڕاستەی یەکەم:

کورتهەڵهێنانی تەنها لە ئافرەتان و منداڵاندا.

ئاڕاستەی دووەم:

چەمك و زاراوەی هاوڵاتیان فراوان دەکات تا ئەو ئەندازەیەی هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە شەڕکەر نین، بەشداری جەنگ ناکەن، پەیڕەوانی ئەم ئاڕاستەیە جۆرەکانی هاوڵاتیانیان دیاری کردووە، بەم شێوەیە: ١- ئافرەتان ٢- منداڵان ٣- بەساڵاچووان ٤- پیاوانی ئاینی وەك ئەوانەی خەڵوەتگە و ڕەبەنەکان ٥- هاوڵاتیانی وڵاتانی دوژمن، وەك: نێردراو و باڵیۆز و ئەوانەی پەنادراون ٦- ئەوانەی نەخۆش و دەردەدارن وەك: پەككەوتە، خاوەن نەخۆشی درێژ خایەن، نەخۆش، کوێر، شێت ٧- نێرە موك ٨- زۆرلێکراو و خەڵکی ڕەش و ڕووت و جوتیار و زەوی کێڵ و بازرگانەکان.

لە دەروازەی دووەمدا تیشك دەخرێتە سەر خاوەنەکانی ئەم بۆچوونانە، بەڵگەکانیان ڕوون دەکرێتەوە و تاوتوێ دەکرێ، ئەوەی کە پەسەندتر و بەهێزترە ئاماژەی پێدەکرێ.

باسی دووەم

ناساندنی هاوڵاتی و جۆرەکانیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

ئەم باسەش بەهەمان شێوە وادەخوازێ پێناسەی هاوڵاتیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ڕوون بکرێتەوە، باسی ئەوانەش دەکرێ کە یاسای ناوبراو لە ڕیزی هاوڵاتیان هەژماری کردبوون، بەم شێوەیەی خوارەوە:

لقی یەکەم

ناساندنی هاوڵاتیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

پێش هەر چوار ڕێکەوتنەکەی جنێف، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پێناسەی هاوڵاتیانی نەخستبووەڕوو، ئینجا چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف هاتن و هاوڵاتیانی دیاری کرد، ئەمەش کاتێك باسی پێناسەی ئەوانەی کردووە کە لە ژێر دەسەڵاتێکدان و پەنادراون بەوەی: ((ئەو کەسانەن کە لە هەر ساتێکدا و بە هەر شێوەیەك لە ساتی بەرپابوونی ناکۆکی یان داگیرکاریدا دەکەونە ژێر دەسەڵاتی لایەنێکی ناکۆك، کە هاوڵاتی ئەو نین لە بنەڕەتدا، یان دەکەونە ژێر دەستی داگیرکەر کە خەڵکی ئەو نین))[1]، بەمەش هاوڵاتیانی ئەو دەوڵەتە جیابوونەوە کە پەیوەست نین بە دەوڵەتەکەوە، هەروەها هاوڵاتیانی دەوڵەتی بێ لایەنیش لێی دەرچوون کە لە ناو خاکی وڵاتانی شەڕکەردان، ئەو هاوڵاتیانەش لێی بەدەرن کە خەڵکی دەوڵەتی شەڕکەرن و لە وڵاتێکدان کە دەوڵەتەکەیان لەو وڵاتەدا تەنها لە شێوەیەکی

---

(1) بڕ ١، م ٤، ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف ١٩٤٩ز.

دیبلۆماسی ئاساییدا لەوی نوێنەرایەتی هەیە، بەپێی سێ ڕێکەوتننامەکەی جنێف خەڵکی پەنادراو لە ناو چوارچێوەی هاوڵاتیان هەژمارکران[1].

تێبینی ئەوە دەکرێ کە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بەرەو گشتاندن ڕۆیشتووە، پێناسەیەکی دیاریکراوی دانەناوە بۆ کەسانی پەنادراو و لە ژێر دەسەڵاتێکی بیانیدا، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بەڵکو بایەخی داوە بەو دەستە و کۆمەڵانەی ڕێکەوتننامەی ناوبراو دەیپارێزێت[2]. ئەمەش کاریگەریەکی زۆری هەبوو لەسەر پێشێلکردنی مافی هاوڵاتیان لەو جەنگانەی ڕوویاندا لە پاش ڕێکەوتننامەی ناوبراو، ئەمەش لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی پاڵنا بۆ خەرج کردنی هەوڵ و کۆششەکان، لە پێناو دارشتنەوەی پێناسەیەکی ورد بۆ هاوڵاتیان لە میانەی پرۆژەی بنچینەکانی پەیوەست بە کەم کردنەوەی ئەو مەترسیانەی هاوڵاتیان ڕووبەڕووی دەبنەوە لە کاتی جەنگدا، جا پێناسەی هاوڵاتیانی کرد بە: ((هەموو ئەوانەی هیچ پەیوەندییەکیان بەم دەستە و پێڕانەی خوارەوە نییە:

١- ئەندامانی هێزە چەکدارەکان یان ڕێکخستنە هاریکارەکان یاخود تەواوکەری ئەمانەوە نەبێ.

٢- ئەو کەسانەی پەیوەندیان نییە بەو هێزانەی لە برگەی پێشوودا ئاماژەیان پێدرا، بەڵام بەشداری لە شەڕدا دەکەن[3].

تێبینی ئەوە دەکرێ ئەم پێناسەیە کە گوزارشتی: ((بەشداری لەشەڕدا دەکەن)) بەکارهێناوە، هەندێك نارۆشنی تێدایە لە چۆنیەتی جیاوازی کردن لە نێوان هاوڵاتیان و

---

[1] بڕوانە: م ٤، هەمان سەرچاوە.

[2] بڕوانە: الحماية التشريعية للمدنين في القانون الدولي الإنساني ص ٦، من موقع ((شبكة معلومات العربية القانونية www.eastlawas.com)) والقانون الدولي الإنساني، لشلالدة، ١٦٠.

[3] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني، لشلالدة، صـ ١٦٠ – ١٦١ نقلا عن (نظرية الحرب، صـ ٢٦٢).

تاكەكانی تر لە هەندێك دۆخدا بەشێوەیەك لە ناكۆكی چەكداریدا بوونیان هەیە، هەروەها فەراهەم كردنی چارەیەك بۆ دوورخستنەوەی ئەو هاوڵاتیانەی تێكەڵ بە هەڵمەتی جەنگی بووینە و سەرباز ڕەوانەی ناویان كراوە[1].

ئەم جارەیان ڕۆڵی نەتەوە یەكگرتووەكان هات و پێناسەی هاوڵاتیانی كرد بەوەی بریتین لەو: ((كەسانەی چەك هەڵگر نین بۆ هیچ لایەنێكی ناكۆكیكار، هەروەها ئەو كەسانەش دەگرێتەوە كە پشتی یەكێك لەلایەنەكان ناگرن لە ڕێگەی هەڵسان بە چەند كارێكی وەك تێكدان و سیخوڕی كردن و بەسەربازیكردن و پڕوپاگەندە كردن... هەر پێناسەیەك بۆ دانیشتوانی سڤیل پێویستە دیاریكردنی ڕەگەز یان دۆخی جوگرافی لەخۆ نەگرێ))[2].

سەبارەت بە ماددەی سێی هاوبەشی هەر چوار ڕێكەوتننامەكەی جنێف، ئەوا پێناسەی هاوڵاتیانی كردووە بەوەی بریتین لە: ((ئەو كەسانەن كە بەشداری كردەوە دوژمنكاریەكان ناكەن، بەوانەشەوە كە ئەندامی هێزی چەكدارن و چەكیان فڕێداوە، هەروەها ئەوانەش دەگرێتەوە كە دەستەوەسانن لە شەڕكردن بەهۆی نەخۆشی یان برینداری یاخود بەندكردنەوە یان بە هەر هۆیەكەوە بێ، لە گشت دۆخێكدا بەشێوەیەكی مرۆڤایەتیانە هەڵسوكەوتیان لەگەڵ دەكرێ، بێ هیچ جیاكارییەكی زیانبەخش كە لەسەر ڕەگەز یان ڕەنگ یاخود ئایین یان بیروباوەڕ یاخود ڕەچەڵەك یاخود شوێنی لە دایكبوونەوە یان سەروەتەوە یاخود هەر پێوەرێكی هاوشێوەی دیكەوە وەستابێ))[3].

---

(1) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ١٦١، نقلا عن (نظرية الحرب، صـ ٢٦٢).

(2) حماية المدنيين أثناء النزاعات المسلحة كما جاءت بها إتفاقيات جنيف، د. محمد سيد عرفة، موقع الحرس الوطني www.ha(as.naseej.com/detail.asp)).

(3) بڕوانە: الحماية التشريعية للمدنين في القانون الدولي الإنساني ص ٦، من موقع ((شبكة معلومات العربية القانونية www.eastlawas.com)) والقانون الدولي الإنساني، لشلالدة، ١٦٠.

دواتر هەندێك هەمواركردنی تێدا ئەنجامدرا لە میانەی پرۆتۆكۆڵی زیادكراوی یەكەم بۆ ڕێكەوتننەكانی جنێف لە ساڵی ١٩٧٧ز، بەمەش پێناسەكەی بەم شێوەیە لێهات: ((١- هاوڵاتی، ئەو كەسەیە كە پەیوەندی بەم دەستە و پێڕانەی خوارەوە نییە:

- ئەندامانی هێزە چەكدارەكانی یەكێك لە لایەنە ناكۆكەكان یان ئەو یەكە خۆبەخشانەی كە بەشێك پێكدێنن لەم هێزە چەكدارانە.

- ئەندامانی میلیشاكانی دیكە و یەكە خۆبەخشەكانی تر، بەوانەشەوە كە ئەندامی یەكەی بەرگری ڕێكخراون، سەریان بە یەكێك لە لایەنە ناكۆكەكانەوە هەیە و لە ناوە و دەرەوەی هەرێمەكەیان كار دەكەن، تەنانەت ئەگەر ئەم هەرێمە داگیركراویش بێ (بەپێی ئەو مەرجانەی تێدا باسكراون).

- ئەندامانی هێزی چەكداری ڕژێم، ئەوانەی لایەنگیری خۆیان ڕادەگەیەنن بۆ حكومەتێك یان دەسەڵاتێك كە دەوڵەتی بەربەست دانی پێدانانێ.

- دانیشتوانی ئەو زەویانەی داگیر نەكراون، لە خۆیانەوە چەكیان هەڵگرتووە لە كاتی نزیك بوونەوەی دوژمن بۆ بەرگری كردن لە هێزە هێرشبەرەكان، بێ ئەوەی كاتیان بۆ فەراهەم ببێ لە پێناو پێكهێنانی یەكەی چەكداری ڕاهێنراو و فەرمی، بەو مەرجەی چەك بە ئاشكرا هەڵبگرن و ڕەچاوی یاسا و نەریتەكانی جەنگ بكەن[1].

- ئەندامانی هێزی چەكداری سەر بەلایەنێك لە لایەنە ناكۆكەكان، كە پێكهاتووە لە تێكڕای هێزە چەكدار و كۆمەڵە و یەكە ڕاهێنراو و فەرمییەكان كە لە ژێر سەركردایەتیەكی بەرپرسدا دەبێ لە هەڵسوكەوتی ژێر دەستەكانی، جا ئەو لایەنە خۆی لە حكومەت یان لە دەسەڵاتێكدا ببینێتەوە كە دوژمن دانی پێدانەنێ.

---

1) بڕوانە: بەن ١ – ٣، ٦، بڕ (أ)، م ٤، ڕێكەوتننامەی سێیەمی جنێف ١٩٤٩ز.

– ئەندامانی هێزی چەکداری یەکێك لە لایەنە ناکۆکەکان (جگەلە ئەندامانی خزمەتگوزارییە پزیشکییەکان و ئامۆژگاریکەران، کە ماددەی ٣٣ ڕێکەوتننامەکە دەیانگرێتەوە)، کە بە جەنگاوەر هەژمار دەکرێن[١]. ئەگەر گومان وروژا بەسەر کەسێك کە ئایا هاوڵاتییە یان نا، ئەوا کەسەکە بە هاوڵاتی دادەنرێ.

٢– تێکڕای کەسانی هاوڵاتی بە دانیشتوانی هاوڵاتی و سڤیل دادەنرێن.

٣– دانیشتوانی هاوڵاتی لە خەسڵەتی هاوڵاتی بوونیان داناماڵرێن بەهۆی بوونی چەند تاکێك لە ناویاندا کە پێناسەی هاوڵاتی بەسەریاندا جێبەجێ نابێ))[٢].

لقی دووەم

جۆرەکانی هاوڵاتیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

بەپێی ئەو پێناسانەی لە لقی یەکەمدا بۆ هاوڵاتی خرانەڕوو، پاراستنی دان پێندراو بۆیان، ئەوا دەکرێ جۆرەکانی هاوڵاتیان دیاری بکرێ بەم شێوەیەی خوارەوە:

١– ژنان و ئافرەتان ٢– منداڵان ٣– پیر و بەساڵاچووان ٤– ئەو بیانیانەی نیشتەجێن لە یەکێك لە وڵاتە ناکۆکەکان وەك باڵیۆز و دیبلۆماتکاران و هاونیشتیمانیانی وڵاتانی دوژمن ٥– نەخۆش و دەردە دارەکان ٦– بازرگانان٧– ئەو جەنگاوەرانەی چەکەکانیان فڕێداوە یان توانای شەڕکردنیان نەبووە ٨– فەرمانبەرانی خزمەتگوزارییە مرۆییەکان وەك: ئەندامانی تاقمە پزیشکییەکان، جا هاوڵاتی بن یان

---

(١) بڕوانە: مـ٤٣، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ١٩٧٧.

(٢) مـ٥٠، هەمان سەرچاوە.

سەربازی، ئەندامانی دەستە ئاینیەکانی سەر بە هێزە چەکدارەکان یان سەر بە هێزە چەکدارەکانەوە نین، ئەندامانی دەزگای بەرگری شارستانی ٩– ڕۆژنامەنووسە مەدەنیەکان یان پەیامنێرە جەنگییەکان ١٠–پەنابەر و کۆچبەرە ناوخۆییەکان ١١– کارمەندانی بەهاناوەچوون.

دەروازی دووەم

مافەکانی هاوڵاتیان

هاوڵاتیان لە کۆن سەردەمەوە قوربانی مەزنی جەنگەکان و سوتەمەنییە سەرەکییەکەی شەڕ بوونە لە کاتی هەڵگیرسانی ئاگرەکەی، لەگەڵ پێشکەوتنی ئەو چەکانەی تێیدا بەکارهێنراون و بەکار دەهێنرێن، جەنگ بووەتە شانۆیەك بۆ کێشانی گیانی هاوڵاتیان زۆر لە سەردەمی کۆن زیاتر[1]، لە کاتێکدا هەر یەکێك لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی

---

(1) بۆ نموونە: ژمارەی ئەو هاوڵاتیانەی بوونەتە قوربانی لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا دە ملیۆن کوژراو بوو، قوربانیانی جەنگی دووەمی جیهانی چوار ملیۆن کەس بوون، نیوەیان لە هاوڵاتیانی سڤیل بوون، قوربانیانی جەنگی کۆریا گەیشتە چوار ملیۆن قوربانی لە نێوان کوژراو و بریندار و ونبوودا، هاوڵاتییە قوربانیەکان دوو ئەوەندەی سەربازەکان بوون، جەنگی فێتنامی ئەمریکی بووە هۆی کوژرانی ٤٥٠٠٠٠ کوژراو، جەنگی نێوان چیچان و ڕوسیا بووە هۆی کوژرانی ٨٠٠٠٠ – ٣٠٠٠٠٠ کەس لە هەر دوو خولەکەیدا، کوژراوانی جەنگی نێوان ئەفغانستان و یەکێتی سۆفیەتی ١٠٠٠٠٠٠ – ١٥٠٠٠٠٠ کوژراو.

ژمارەی قوربانیانی عێڕاقییەکان لەو جەنگانەی ئەو وڵاتە ئەنجامیداون لە سەر ئاستی ناوخۆیی و دەرەکی بە ١٥٤٠٠٠ – ٢٠٠٠٠٠٠ کوژراو مەزەندە دەکرێن. بڕوانە: هل تعلم.... الحرب، توانیا الألکتروني (http://benka(im.maktoobblog.com/138627)، والحرب الکوریة، قسم البحةث والدراسات، موقع الجزیرة نت:

http://www.aljazee(a>net/n(exe(es/c7c66b59-3cba-4abc-8cc4-c5b07b4f6731.htm.

والعالم صامت، بن درور، موقع الوزارة الخارجیة الإسرائیلیة:

نێودەوڵەتی پێداگیریان کردووە لەسەر پاراستنی مافی ئەو دەستە و کۆمەڵەیە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، بۆیە توێژەر لەم دەروازەیەدا باسکردنی ماف ئەم توێژەی پێش توێژەکانی تر خستووە کە پاراستن دەیانگرێتەوە، ئەمەش بە باسکردنی مافەکانیان لە شەریعەتی ئیسلامی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئینجا بەراوردکردن لە نێوانیاندا، بەم ڕێزبەندییەی خوارەوە:

باسی یەکەم: مافەکانی هاوڵاتیان لە شەریعەتی ئیسلامدا

باسی دووەم: ماف هاوڵاتیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

باسیسێیەم:

بەراوردێکسەبارەتبەمافەکانیهاوڵاتیانلەنێوانشەریعەتیئیسلامیویاسایمرۆییینێودەوڵەتیدا

باسی یەکەم

مافەکانی هاوڵاتیان لە شەریعەتی ئیسلامدا

شەریعەتی ئیسلام ماف هاوڵاتیانی پاراستووە لە کاتی ئەنجامدانی کردە جەنگییەکان و ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش، پاراستنی ئەم مافانە لەم دۆخە جیاوازانەدا بایەخێکی مەزنیان پێدراوە لە میانەی ئەو دەقە ڕاشکاوانەی لە هەر دوو سەرچاوە سەرەکییەکەی شەریعەتدا هاتوون: کە بریتین لە قورئان و سوننەت، دواتر زانایانی ئیسلام و شەرعناسان لەسەر ئەم ڕێچکەیە ڕۆیشتوون بە ڕاڤەکردنی ئەم دەقانە بۆ هەڵهێنجانی حوکمی تایبەت بەم دەستە و کۆمەڵە گرنگە، بە هیوای بڕینی ئەم قۆناغە

---

http://www.mfa.gov.il/mfaa(/opp+eds/op+eds+-+is(aeli+w(s/and%20the%20wo(ld%20is%20silent%2023102006

هەستیارە و گەڕانەوە بۆ بنیاتنانی ژیان سەرلەنوێ، توێژەر باسی هەر مافێك لە مافەکانی هاوڵاتیان دەکات لە میانەی لقێکی تایبەتدا، کە لە شەریعەتی ئیسلامدا هاتوون.

لقی یەکەم: مافی ژیان

شەریعەتی ئیسلام باسی ئەم مافەی کردووە بۆ هاوڵاتیان، چەند بنەمایەکی داناوە بۆ دەستەبەرکردنی پاراستنی ئەم مافانە و زیان پێنەگەیاندنی، لەو بنەمایانە:

یەکەم: بنەمای جیاکاری لە نێوان هاوڵاتیان و سەربازان:

ئەم بنەمایە یەکێکە لە گرنگترین ئەو بنەمایانەی شەریعەتی ئیسلام، بۆ پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان دایناوە، ڕاستی پێکاوە لە هەڵبژاردنی ئەمەدا، بەهۆی کاریگەرییە مەزنەکەی لە بەستنەوەی هەڵسوکەوتی جەنگاوەرانی موسڵمان و پابەندبوونیان پێیەوە لە کاتی ڕاییکردنی کردە جەنگییەکان، کاتێك شەرعناسان تاوتوێی ئەم بنەمایەیان کردووە ئەوا باسیان لە پێویستی پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان کردووە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان و پێویستی جیاوازی کردن لە نێوان هاوڵاتیان و سەربازان، بەهۆی کورتبوونەوەی هێرشە سەربازییەکان تەنها بۆ سەر جەنگاوەران، ڕاجیاییان تێکەوتووە سەبارەت دیاریکردنی هاوڵاتیان بەم شێوەیەی خوارەوە:

بۆچوونی یەکەم: خاوەنانی ئەم بۆچوونە جۆرەکانی ئەو هاوڵاتیانەیان بەرتەسك کردۆتەوە کە ئەم مافەیان هەیە، هەندێك لە شەرعناسان جۆری ئەم هاوڵاتیانەیان دیاریکردووە بەوەی تەنها ئافرەت و منداڵان دەگرێتەوە، هەروەك ئیبن حەزم بۆچوونی

وایە[1]، هەندێکی تر بە منداڵ و پەیامبەر و ئافرەت و نێرەموك و شێت و کۆیلە دیاریان کردووە، ئەمە بۆچوونی هەرە دیاری شافیعییەکانە[2]، هەندێك شەرعناسی دیکە بە ئافرەتان و منداڵان و ڕەبەنەکانی خەڵوەتگە دیاریان کردووە، وەك: تەبەڕی سەحنون و کۆمەڵێك لە هاوەڵانی مالیك[3]،بەمەش دەردەکەوێ کە شەرعناسان بە پێویستی دەزانن ژیانی ئافرەتان و منداڵان بپارێزرێ و کوشتنیان دروست نییە، ڕاجیایی لەسەر هاوڵاتیانی دیکەی جگەلەمانە هەیە، هەر بۆیە لێرەدا توێژەر تەنها تیشك دەخاتەسەر بەڵگەی نا دروستی کوشتنی ئەم دوو جۆرە، باسی جۆرەکانی تر دەکەم لە بۆچوونی دووەمدا.

بۆچوونی دووەم:خاوەنانی ئەم بۆچوونە بۆ ئەوە ڕۆیشتوون کە هاوڵاتی هەر کەسێکە کە شەڕکەر نییە و بەشداری جەنگ ناکات، بەمەش دروست نییە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا بکوژرێ، ئەمە بۆچوونی ئەبو بەکری سدیق و عومەری کوڕی خەتتاب و ئیبن عەبباس و موجاهید[4][5] و عومەری کوڕی عەبدولعەزیز[6] و زۆربەی شەرعناسانی حەنەفی[7]،

---

1) بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٨.

2) بڕوانە: فتح الوهاب ٢/ ٣٠٠، ومغني المحتاج ٦/ ٢٩.

3) بڕوانە: التمهيد ١٦/ ١٣٩ – ١٤٠.

4) ناوی موجاهیدی کوڕی جبری مەککییە، پێشەوای بلیمەتە، لە هەموو ئەو کەسانەی لە سەردەمی ئەودا دەژیان شارەزاتر بوو لە ڕاڤەی قورئان، ناوبراو وتویەتی: سێ جار دەوری قورئانم کردۆتەوە لەلای ئیبن عەبباس، شافیعی و بوخاری پشتیان بە ڕاڤەی ئەویان بەستووە. لە ساڵی (١٠٣ یان ١٠٤ك) مردووە. بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ٥٨، والأنساب ٤/ ٤٢٤ – ٤٢٥، وشذرات الذهب ١/ ١٢٥.

5) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٥٠.

6) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٩.

7) بڕوانە: السير ١/ ٢٤٩، والمبسوط ١٠/ ١٣٧، وبدائع الصنائع ٧/ ١٠١.

مالیکییەکان[1] و شافیعییەکانە لەوەی دیارە[2]، حەنبەلییەکان[3] و زەیدییەکان[4] و ئیمامییەکانە[5].

بەڵگەکانی ئەم دوو کۆمەڵەیە و تاوتوێکردنیان:

هەر دوو کۆمەڵەکە بە پۆلێك بەڵگەی بەهێز بەڵگەیان هێناوەتەوە بۆ پشتگرتنی بۆچوونەکەیان، بەم شێوەیەی خوارەوە توێژینەوەکە بەڵگەکان دەخاتەڕوو:

بەڵگەی پەیڕەوانی بۆچوونی یەکەم:

ئەوانە پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە سەرەتا لەسەر نەکوشتنی ئافرەتان و منداڵان، دواتریش بۆ کورت هەڵهێنانی جۆرەکانی ئەو هاوڵاتیانەی ماف پاراستنی ژیان دەستدەخەن لەم دوو جۆرەدا.

یەکەم: بەڵگەکانی پاراستنی ماف ژیانی ئافرەتان و منداڵان:

لێرەدا پۆلێك بەڵگە هەن لەسەر نار دروستی کوشتنی ئافرەتان و منداڵان، لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان بەم فەرمایشتەی خوای مەزن هێناوەتەوە: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[6] واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ

---

(1) بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٦، وشرح الزرقاني ٣/ ١٣.

(2) بڕوانە: مغنى المحتاج ٦/ ٢٩.

(3) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٥٠، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٢٦٧، وكشاف القناع ٣/ ٥٠.

(4) بڕوانە: البحر الزخار ٦/ ٣٩٨.

(5) بڕوانە: الروضة البهية ٢/ ٣٩٣.

(6) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

و هتد" چونکه بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت)، خوای مەزن فەرمانی کردووە بە شەڕکردن لەگەڵ ئەو هاوبەشدانەرانەی لەگەڵ موسڵمانان دەجەنگن، فەرمانیش دەکات دەستدرێژی نەکرێتە سەریان، ئافرەتان و منداڵان و هاووێنەی ئەوانە نەکوژرێن، کە بەشداری لەو شەڕەدا ناکەن کە بە دەستدرێژی بۆ سەر موسڵمانان ئەنجام دەدرێ[1].

لە سوننەتی پێغەمبەریشدا بەڵگەیان بەمانە هێناوەتەوە:

أ- ئەوەی لە ئیبن عومەرەوە – خوا لێیان ڕەزای بێ – گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: ((لە یەکێك لە جەنگەکانی پێغەمبەردا "درودی خوای لێبێ" ئافرەتێکی کوژراو بینرا، پێغەمبەری خوا "درودی خوای لێبێ" ڕێگری کرد لە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان))[2].

ب- لە پێغەمبەری خواوە چەسپاوە هەندێك پۆلە سەرباز (سریە)ی لە ڕۆژی خەیبەردا ناردووە، لەگەڵ هاوبەشدانەران بەشەڕهاتوون، بەردەوامبوون لە کوشتاردا تا کار گەیشتە کوشتنی منداڵان، کاتێك گەڕانەوە، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((چی وای لە ئێوە کرد منداڵان بکوژن؟))، وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا ئەوانە منداڵانی هاوبەشدانەران بوون، فەرمووی: ((ئایا باشترینیان ئەوە نەبوون کە منداڵی هاوبەشدانەران بوون، سوێند بەوەی گیانی محەممەدی بەدەستە، هەر

---

[1] بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

[2] ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب الجيهاد والسير، باب قتل النساء في الحرب، رقم (٢٨٥٢)، ٣/ ١٠٩٨، ومسلم في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب تحريم قتل النساء والصبيان في الحرب، رقم (١٧٤٤)، ٣/ ١٣٦٤.

گیانێك كە لە دایك دەبێ ئەوا لەسەر سروشتی بێگەردە، تا ئەو كاتەی بە زمانی خۆی دەریدەخات و گوزارشتی لێ دەكات))[1].

ت- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) كاتێك هەواڵی كوژرانی هەندێك منداڵی پێگەیشت: ((ئەوە خەڵكانێك چیانە كوشتن سنووری بەوان شكاندووە تا منداڵانیان كوشت، ئاگاداربن منداڵان مەكوژن)) سێ جار ئەمەی دووبارەی كردەوە[2].

پ- چەسپاوە ئەگەر پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) سەركردەی لەشكرێك یان پۆلە سەرباز (سریە)یەكی دانابووبا ئەوا بە تایبەت ئامۆژگاری دەكرد كە لە خوا بترسێ و چاك بێ لەگەڵ ئەو موسڵمانانەی لەگەڵیدان، ئینجا دەیفەرموو: ((بەناویخواوەولەپێناویخوادابجەنگن... منداڵمەكوژن...))[3].

---

(1) ئەمانە گێڕاویانەتەوە: النسائي في سننه الكبرى عن الأسود بن سريع: كتاب السير، باب النهي عن قتل ذراري المشركين، رقم (٨٦١٦): ٥/ ١٨٤، والحاكم في المستدرك: كتاب الجهاد، رقم (٢٥٦٦): ٢/ ١٣٢، والهيثمي في موارد الظمآن: كتاب الجهاد، باب فيما نهى عن قتله، رقم (١٦٥٨): ١/ ٣٩٩، واللفظ للحاكم.

(2) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەكەیە: لە ئەسوەدی كوڕی سەریعەوە هاتووە: وتویەتی لە یەكێك لە جەنگەكاندا لەگەڵ پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دەرچووین، دەستێكی باشمان لە هاوبەشدانەران وەشاند، خەڵكی پەلەیان كرد لە كوشتن تا منداڵانیشیان كوشت، ئەمەش گەیشتە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ)، ئەویش فەرمووی: ((ئەوە خەڵكانێك چیانە كوشتن سنووری بەوان شكاندووە تا منداڵانیان كوشت، ئاگاداربن منداڵان مەكوژن)) سێ جار ئەمەی دووبارەی كردەوە. ئەمانە گێڕاویانەتەوە:أحمد في مسنده: حديث الأسود بن سريع، رقم (١٥٦٢٧): ٣/ ٤٣٥، والدارمي في سننه: كتاب السير، باب النهي عن قتل النساء والصبيان، رقم (٢٤٦٣): ٢/ ٢٩٤، والهند في كنز العمال: رقم (١١٠١٤): ٤/ ٣٨٢، و رقم (١١٧٣٠): ٤/ ٥٩١، وصححه الألباني في سلسلة الأحاديث الصحيحة رقم (٤٠٢)، القسم الثاني: ٢/ ٧٥٩ – ٧٦٠، وصحيح الجامع الصغير وزيادته: رقم (٥٥٧١): ٢/ ٩٧٦، واللفظ للدارمي.

(3) مسلم في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب تأمير الإمام الأمراء على البعوث و وصيته إياهم بآداب الغزو وغيرها، رقم (١٧٣١): ٣/ ١٣٥٧.

ج- ئەم فەرموودەیە: ((پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ڕێگری کردووە لەوانەی کوڕی ئەبی حەقیقیان[1] کوشتووە هەڵبستن بە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان))[2]، لە فەرموودەی ناوبراودا ڕێگرییەکی ڕاشکاو لە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان کراوە، ڕێگری لێکردنیش قەدەغە و حەڕام بوون دەخوازێ[3].

ح- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کاتێك پێیان ڕاگەیاند خەڵك لەسەر تەرمی ئافرەتێکی کوژراو کۆبوونەتەوە، جا فەرمووی: ((خۆ ئەوە شەڕی نەدەکرد))، خالیدی کوڕی وەلید سەرکردایەتی لەشکرەکەی دەکرد، جا کەسێکی ڕەوانەکرد و پێی فەرموو: بە خالید بڵێ: با هیچ ئافرەتێك یان بەکرێگیراو (خزمەتکار)ێك[4] نەکوژن[5]، لەم فەرموودەیەدا ڕێگری کراوە لە کوشتنیان، ئەمەش

---

[1] ناوی سەلامی کوڕی ئەبی حەقیقەی باوکی ڕافیعە، جولەکە بوو، دەستی هەبوو لە دژایەتی کردنی پێغەمبەردا (درودی خوای لێبێ)، یەکێك بوو لەوانەی کۆمەڵە و حیزبەکانی لە دژی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کۆکردەوە، هەندێك لە هاوەڵانی پێغەمبەر لە هۆزی خەزرەج و هۆزی سەلیم داوای مۆڵەتی کوشتنی ناوبراویان کرد، پێغەمبەر – سڵاوی خوای لێبێ – مۆڵەتی بەواندا، بەمەش ڕۆیشتنە ماڵی ناوبراو و کوشتیان، ئەمەش لە ساڵی ٧ك بوو. بڕوانە: تاريخ الأمم والملوك ٢/ ٥٦، والبداية والنهاية ٤/ ١٣٧.

[2] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە زوهریەوە ئەویش لە کوڕی کەعبی کوڕی مالیکیەوە هاتووە، لە مامی گێڕاوەتەوە کە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کاتێك ئەوی ناردووە بۆ کوشتنی کوڕی ئەبی حەقیق فەرمانی پێکردووە ئافرەتان و منداڵان نەکوژێت. ئەمانە گێڕاویانەتەوە:مالك في الموطأ: باب النهي عن قتل النساء والولدان في الغزو: رقم (٩٦٣): ٢/ ٤٤٧، وابن أبي شيبة في مصنفه: من ينهى عن قتله في دار الحرب رقم (٣٣١١٥): ٦/ ٤٨٢، والبيهقي في سننه الكبرى باب النهي عن قصد النساء والولدان بالقتل، رقم (١٧٨٦٥): ٩/ ٧٧.

[3] بڕوانە: أحكام المجاهد بالنفس ٢/ ٣٧٥، وجرائم الحرب ١١٩ – ١٢٠، وقواعد الحرب ١٥٣ – ١٥٤.

[4] وشەی بەکرێگیراو و خزمەتکار واتە: ئەوانەی لە کاتی جەنگدا بۆ خزمەتکردن بەکرێ گیراون. بڕوانە: مشارق الأنوار ٢/ ١٠٢، وغريب الحديث: ابن الجوزي ٢/ ٩٥، والفائق ٢/ ٤٢٩.

[5] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: ڕەباحی کوڕی ڕەبیعەوە هاتووە وتویەتی: ئێمە لەگەڵ پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) بووین لە یەکێك لە جەنگەکانیدا، بینی خەڵکی بەدەوری شتێکدا کۆبوونەتەوە، ئەویش کەسێکی نارد بۆ هەواڵپرسین و پێی فەرموو: ((بزانە بەدەوری چ شتێکدا کۆبوونەتەوە))، کەسەکە ڕۆیشت و گەڕایەوە و وتی: لەسەر تەرمی ئافرەتێکی کوژراو کۆبوونەتەوە، پێغەمبەر فەرمووی: ((خۆ ئەوە شەڕی نەدەکرد)) وتی: جا

به هۆدارکراوه به شەڕنەکردنیان، بۆیە تەنها بێ باوەڕی نابێتە هۆکاری کوشتنیان[1].

هەروەها بەڵگەیان بە یەکدەنگی هێناوەتەوە، زانایان کۆدەنگ و یەکدەنگن لەسەر قەدەغەبوونی کوشتنی ئافرەتان و منداڵان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[2].

به هەمان شێوە بەڵگەیان بە ژیربێژی هێناوەتەوە، جا وتویانە: ژیری کوشتنی ئافرەتان و منداڵان قەدەغە و ڕەت دەکاتەوە، چونکە شەڕ و جەنگ بۆ کەسانی خۆیەتی، ئەو کەسە دەکوژرێ و شەڕ لەگەڵ ئەوە دەکرێ کە شەڕ دەکات، جیا لە ئافرەتان و منداڵان، کە لە کەسانی شەڕکەر نین، بۆیە ناکوژرێن[3]، سەبارەت بە ئافرەتان و منداڵان ئەوا بەهۆی لاوازیان، دەربارەی منداڵە ساواکانیش ئەوا بەهۆی ئەوەی لەو کەسانە نینکە شایستەی سزا نین[4]،دەستەوەسانی و بێ تواناییان لە ئەنجامدانی کاری کوفر و بێ باوەڕی[5]، هەروەها لەبەر ئەوەی دەبنە کۆیلە و سامانی موسڵمانان و کوشتنیان بەفیڕۆدانی سامانی

کەسێکی ڕەوانەکرد و پێی فەرموو: ((بە خالید بڵێ: با هیچ ئافرەتێك یان بەکرێگیراو (خزمەتکار)ێك نەکوژێ))، ئەمانە گێڕاویانەتەوە: أبو داود في سننه: كتاب الجهاد، باب في قتل النساء، رقم (٢٦٦٩): ٣/ ٥٣، والبيهقي في سننه الكبرى: باب المرأة تقاتل فتقتل، رقم (١٧٨٨٣): ٩/ ٨٢، واللفظ لأبي داود.

(1) بڕوانە: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٣.

(2) بڕوانە: فتح القدير: إبن الهمام ٥/ ٤٥٢، وشرح الزرقاني ٣/ ١٦، والمنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٤٨، وفتح الباري ٦/ ١٤٨، وتحفة الأحوذي ٥/ ١٥٨ ــ ١٥٩.

(3) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠.

(4) بڕوانە: تبيين الحقائق ٩/ ٢١٨، ونيل الأوطار ٨/ ٧٣، وأحكام القرآن: ابن العربي ١/ ١٤٩. والجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨، وفتح الباري ٦/ ١٤٨.

(5) فتح الباري ٦/ ١٤٨.

موسڵمانانه[1]، هێشتنەوەی ئافرەتان بەپێی بەرنامەی خوا دانراوه، چونکه ئەمەیان به کەڵکتره، بەهۆی خێرایی موسڵمان بوونیان و هەڵگەڕانەوەیان له ئاینەکانیان، هەڵاتنیان بۆ نیشتیمانەکەیان ئەستەم و زۆر سەختە، به پێچەوانەی پیاوانەوه[2].

لێرەدا دۆخێکی تایبەت هەیه که هەندێك له شەرعناسان بڕیاریان داوه ئافرەت و منداڵیشی تیادا بکوژرێ، ئەگەر جەنگاوەر و شەڕکەریش نەبن، ئەمەش ئەگەر هاتوو هەر دووکیان پاشا بوون، چونکه ئەو کاته بەهۆی کوشتنی ئەوانەوه هێز و ورەی بێ باوەڕان تێکدەشکێ[3].

هەندێك له زانایان کوشتنی ئافرەتان و منداڵانیان به دروست داناوه[4]، بەڵگەشیان بەوه هێناوەتەوه بەوەی پرسیار له پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کرا لەبارەی خانەوادەیەك له هاوبەشدانەران که بەشەو دەمێننەوه و پیلان دادەڕێژن، ئافرەتان و منداڵانیان دەپێکرێن، پێغەمبەر فەرمووی: ((ئەوانیش لەوانن))[5]، بەڵام زانایان به دوو

---

(1) بڕوانه: الكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٢٦٧، وكشاف القناع ٣/ ٤٩ – ٥٠، والمبدع ٣/ ٣٢٢، و فتح الباري ٦/ ١٤٨.

(2) الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

(3) بڕوانه: حاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ١٣٢، وتحفة الأحوذي ٥/ ١٥٩.

(4) بڕوانه: فتح الباري ٦/ ١٤٨.

(5) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: حەسەنی کوڕی سوفیان هەواڵی پێداوین، وتویەتی ئەبو بەکری کوڕی ئەبو شەیبه بۆمانی گێڕاوەتەوه، ئەویش وتویەتی سوفیان له زوهیریەوه، ئەویش له عەبدوڵای کوڕی عەبدوڵاوه، ئەویش له ئیبن عەبباسەوه گێڕاویەتەوه که وتویەتی: سەعبی کوڕی جەسامه بۆی گێڕامەوه: پرسیار له پێغەمبەری خوا کرا لەبارەی منداڵانی ناو ماڵی هاوبەشدانەران، کاتێك هاوبەشدانەران به شەو دەمێننەوه و پیلان دادەڕێژن و ئافرەتان و منداڵانیشیان لەگەڵدایه؟ پێغەمبەر فەرمووی: ((ئەوانیش لەوانن))، ئیبن حەببان له سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوه: كتاب السير، باب الخروج و كيفية الجهاد، رقم (٤٧٨٦): ١١/ ١٠٧، ڕوونکردنەوەی لەسەر داوه و وتویەتی: ((کتێبی "البيان" باسی ئەوەی کردووه هەواڵەکەی سەعبی کوڕی جوسامه هەڵوەشاوەتەوه به هەواڵ و گێڕانەوەکەی ئیبن عومەر)). له گێڕانەوەیەکی تردا هاتووه: – محەممەدی کوڕی محەممەدی کوڕی ئەبو عەون

شێوە بەرپەرچی ئەمانەیان داوەتەوە: یەکەمیان: هەڵوەشاوەیە بەو فەرمایشتەی پێشووی پێغەمبەر (دروی خوای لێبێ): ((بە خالید بڵێ: با هیچ منداڵێك یان بەکرێگیراو (خزمەتکار)ێك نەکوژن))[1].

دووەمیان: زانایان تێکگیرانی نێوان ئەم فەرموودەیە و ئەو فەرموودانەی ڕێگرییەکان لە کوشتنی ئافرەت و منداڵ کردووە نەهێشتووە، بەوەی فەرموودەی سەعبی جەسامیان[2] گێڕاوەتەوە بۆ سەرچاوەی پرسیارەکە، کە بەشەو پیلان دادەڕێژن، ئەمەش وادەخوازێ کە زانیاری تەواو لەبارەیانەوە نەبێ و خودی منداڵەکان ئامانج نین، چونکە مانەوەی بەشەو بۆ پیلان دانان ئەمەی لەگەڵدا دەبێ[3].

دووەم: بەڵگەکانی پاراستنی مافی ژیانی پەیامبەران و نێردراوان:

بۆمانی گێڕاوەتەوە و وتویەتی باوکی عەممار بۆمانی گێڕاوەتەوە و وتویەتی فەزڵی کوڕی موسا لە محەممەدی کوڕی عەمر ئەویش لە زوهریەوە، ئەویش لە عوبەیدوڵای کوڕیعەبدوڵاوە لە ئیبن عەبباسەوە لە سەعبی کوڕی جەسامەوە بۆمانی گێڕاوەتەوە، کە وتویەتی: کە سێ فەرموودەی لە پێغەمبەری خواوە (درودی خوای لێبێ) دەگێڕایەوە، سەعب وتویەتی: پرسیارم لە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کرد لەبارەی منداڵانی هاوبەشدانەران کە ئایا بیانکوژین لەگەڵ هاوبیشدانەران؟ لەوەڵامدا فەرمووی: ((بەڵێ، چونکە لە هاوبەشدانەرانن))، دواتر لە ڕۆژی جەنگی حونەیندا ڕێگری لێکرد، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((سنووردانان تەنها بۆ خواو پێغەمبەرەکەیەتی))، ناوبراو وتی: کاتێك لە ژێر ئیحرامدا بووم، کەرە کێویەکم ڕاوکرد لە (ئەبواء) بۆ پێغەمبەر، بەڵام ڕەتیکردەوە، لە ڕووخساری مندا زانی کە پێی سەغڵەتم، جا فەرمووی: ((لە تۆم ڕەت نەدەکردەوە، بەڵام لە ژێر ئیحرامدام)). ئیبن حەببان لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب السير، باب الخروج وكيفية الجهاد، رقم (٤٧٨٧): ١١/ ١٠٨.

1) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

2) پێشتر ئاماژە پێکرا.

3) بڕوانە: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٢، وشرح الزرقاني ٣/ ١٦، والمنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٤٩.

پەیامبەران (الرسل): کۆی پەیامبەر (رسول)ە، ماناکەی لە زمانەوانیدا: ئەو کەسەیە کە بە دواداچوون بۆ ئەو هەواڵانە دەکات کە ڕەوانەی دەکات، (أرسلت رسولا): بە پەیامێکەوە ڕەوانەم کرد تا بیگەیەنێ، (فعول)ە بە مانای بەرکار (مفعول) دێ[١].

پەیامبەر لە شەرعدا: ئەو کەسەیە کە ڕەوانەکار فەرمانی پێکردووە بە گەیاندنی پەیامەکە دەست بە دەست[٢].

نێردراوان (السفراء): کۆیی نێردراو (سفیر)ە، نێردراو (السفیر): پەیامبەر و چاکسازی نێوان هۆز و کۆمەڵەکەیە، (وسفرت بین القوم): ئەگەر هاتوو نێردراو بوو لە نێوانیاندا، (سفر بینهم یَسفر سَفارة وسِفارة) چاکسازی و ئاشتەوایی ئەنجامدا، بۆیە ناو لە نێردراو نراوە باڵیۆز: چونکە ئەوەی نێو دڵی هەر دوو لا و کۆمەڵەکە دەردەخات و نێوانیان چاک دەکات[٣].

لە زاراوەی هاوچەرخدا باڵیۆز و نێردراو پێناسە کراوە بەوەی: ((بەرزترین هێڵی دیبلۆماسییە، سەرۆکی شاندی دیبلۆماسییە کە بە باڵیۆزخانە دەناسرێ))[٤].

مافی نێردراو و باڵیۆزەکان لە پاراستنیان:

شەریعەتی ئیسلام پاراستنی مافی ژیانی نێردراو و باڵیۆزەکان چەسپاندووە و دانی پێداناوە، لەسەر موسڵمانانی پێویست کردووە پارێزگاری لەم مافەی ئەوان بکەن، کە بە مافی

---

(١) بڕوانە: العین ٧/ ٢، جمهرة اللغة ١/ ٣٩١، وتهذیب اللغة ٤/ ٢٧٤، ولسان العرب ٥/ ٢١٤، والمصباح المنیر ٨٦، مادة (رسل).

(٢) التعاریف ١/ ٣٦٤.

(٣) بڕوانە: العین ٧/ ٢٣٧، والزاهر في غریب ألفاظ الشافعي ١/ ٧٧، ولسان العرب ٦/ ٢٧٩، والصباح المنیر ١٠٦ والقاموس المحیط ١/ ٥٢٣، مادة (سفر).

(٤) العلاقات الخارجیة للدولة الإسلامیة ٢٩٠، نقلا عن (القاموس السیاسي) ٦٤٤.

پارێزراوی دیبلۆماسیی ناسراوه[١]، جەختکردنەوەی شەرعناسان لەسەر پاراستنی ئەم مافە، زۆر جێگای بایەخ بووە، نەزانراوە ڕاجیاییان لەسەر ئەمە هەبووبێ، ئەمەش وەك یەكدەنگ بوونیانە لەسەری[٢].

بۆ پشتگرتنی ئەم بۆچوونەیان پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆزدا بەم فەرمایشتە بەرزە بەڵگەیان هێناوەتەوە: ﴿ وَإِنۡ أَحَدٞ مِّنَ ٱلۡمُشۡرِكِينَ ٱسۡتَجَارَكَ فَأَجِرۡهُ حَتَّىٰ يَسۡمَعَ كَلَٰمَ ٱللَّهِ ثُمَّ أَبۡلِغۡهُ مَأۡمَنَهُۥ ﴾[٣]، لێرەدا خوای مەزن فەرمانی بە پێغەمبەرەكەی كردووە وەڵامی داوای ئەوانە بداتەوە كە داوای پەنای لێدەكەن بۆ گەیاندنی پەیامێك یان كاری بازرگانی یاخود داواكردنی ئاشتەوایی یان ئاگربەست، لەسەر موسڵمانانی پێویست كردووە سەلامەتی ئەوان دەستەبەر بكەن تا ئەركی خۆیان بەجێ دەگەیەنن و دەگەڕێنەوە وڵاتیان، هەر بۆیە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دڵنیایی دەدا بەو كەسەی دەهات و داوای بەرچاو ڕۆشنكردنەوە یان گەیاندنی پەیامێكی دەكرد[٤].

لە سوننەتی پێغەمبەردا بەڵگەیان بە:

أ- فەرمایشتی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بۆ ئەو دوو نێردراوەی موسەیلەمەی درۆزن بە نامەوە ڕەوانەی كرد بوو بۆ لای پێغەمبەر، پێغەمبەر بەوانی فەرمووو:

---

(١) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير: ٢/ ٧٢، والمبسوط ١٠/ ٩٢ – ٩٣، وبدائع الصنائع ٧/ ١٠٧، والبحر الرائق ٥/ ١٠٩، والمهذب ٢/ ٢٣٤، وروضة الطالبين ١٠/ ٢٤٤، ونهاية المحتاج ٢٦/ ٤١٠، وحاشية اليعقوبي ٤/ ٢١٩، وفتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب ٥/ ١٩٤، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٣٣٣، والمبدع ٩/ ١٧٥، ونيل الأوطار ٨/ ١٨١ – ١٨٣، والتاج المهذب لأحكام المذهب ٤/ ٤٤٨، والبحر الزخار ٦/ ٤٥٤، وفتح الباري ٦/ ١٠٩.

(٢) بڕوانە: المغني ٩/ ١٩٧، والسيل الجرار ٤/ ٥٦٠.

(٣) سورة التوبة، الآية ٦.

(٤) بڕوانە: تفسير القرآن العظيم ٢/ ٣٣٨.

((ئێوە چی دەڵێن))، وتیان: هەمان قسەی ئەو دەکەین، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((سوێند بەخوا لەبەر ئەوەی نێردراو ناکوژرێ، ئەگەرنا لە گەردەنم دەدان))[1]، ئەم فەرموودەیە بەڵگەیە لەسەر حەڕام بوونی کوشتنی نێردراوە پەیامبەرەکانی بێ باوەڕەکان، تەنانەت ئەگەر قسەی بێ باوەڕی و کوفریش بکەن لە خزمەت سەرۆك و پێشەوای موسڵمانان و تێکڕای موسڵمانانیش[2].

ب- لە عەبدوڵای کوڕی مەسعودەوە بە هەمان شێوەی فەرموودەی پێشوو لە پێغەمبەرەوە گێڕدراوەتەوە، دواتر عەبدوڵا لە دوای باسکردنی فەرموودەکە وتی: ((ڕێبازی پێغەمبەران لەسەر ئەوە ڕۆیشتووە کە نێردراوان ناکوژرێن))[3]،لەم فەرموودەیەدا ئەوە ڕوونکراوەتەوە کە سوننەت نا دروستی کوشتنی نێردراوانی چەسپاندووە.

---

[1] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: نعیمی کوڕی مەسعودی ئەشجەعی هاتووە وتویەتی: گوێبیستی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ بووم) کاتێك نامەکەی موسەیلەمەی خوێندنەوە بە نێردراوەکانی فەرموو: ((ئێوە چی دەڵێن))، وتیان: هەمان قسەی ئەو دەکەین، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((سوێند بەخوا لەبەر ئەوەی نێردراو ناکوژرێ، ئەگەرنا لە گەردەنم دەدان))، ئەمانە گێڕاویانەتەوە: الحاكم في المستدرك: كتاب قسم الفيء، رقم (٢٦٣٢): ٢/ ١٥٥، والبيهقي في سننه الكبرى: باب السنة أن لا يتقل الرسل، رقم (١٨٥٥٦): ٩/ ٢١١، واللفظ للحاكم، وقال: ((هذا حديث صحيح على شرط مسلمو لم يخرجه)).

[2] بڕوانە: نيل الأوطار ٨/ ١٨٢ ــ ١٨٣.

[3] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عەبدوڵای کوڕی مەسعودەوە هاتووە، وتویەتی: ئیبن نەواحە و ئیبن ئەپال وەك نێردراوی موسەیلەمە هاتنە لای پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ)، پێغەمبەر بەوانی فەرموو: ((ئایا گەواهی دەدەن کە من پێغەمبەری خوام؟)) وتیان: گەواهی دەدەین کە موسەیلمە پێغەمبەری خوایە، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((بڕوادارم بە خوا و پێغەمبەرەکەی، ئەگەر پێغەمبەرێکی بکوژبام ئەوا ئێوەم دەکوشتن))، عەبدوڵای وتی:((ڕێبازی پێغەمبەران لەسەر ئەوە ڕۆیشتووە کە نێردراوان ناکوژرێن)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: أحمد في مسنده: رقم (٣٧٦١): ١/ ٣٩٦، وأبو داود في سننه: أول كتاب الجهاد، باب في الرسل، رقم (٢٧٦١): ٣/ ٨٣، والحاكم في المستدرك: كتاب المغازي والسرايا، رقم (٤٣٧٨): ٣/ ٥٤، وقال: ((هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه)).

ت- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کە بەو نێردراوەی فەرموو کە موسڵمان بوو و ویستی نەگەڕێتەوە: ((من ناپاکی لە بەڵێن ناکەم، ئەو نێردراوانەی دێنە لام بەندیان ناکەم، بگەڕێوە لایان، ئەگەر ئەوە لە دڵتدا بوو و مایەوە، کە ئێستا لە دڵتدایە، ئەوا بگەڕێوە))[1]. ئەم فەرموودەیە بەڵگەیە لەسەر پێویستی وەفاداربوون سەبارەت بە بەڵێنی بێ باوەڕان، وەك چۆن وەفاداری پێویستە لە بەڵێنی موسڵماناندا، چونکە پەیام وەڵامێك دەخوازێ کە لەسەر دەستی نێردراوەکە دەگات، ئەمەش وەك گرێبەستی بەڵێن و پەیمانە[2].

لە شوێنەوارانی هاوەڵانیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بە فەرمانرکردنی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بە کوشتنی ئیبن نەواحە، ئینجا فەرمووی: ((کێ دەیەوێ بڕوانێتە ئیبن نەواحە[3] بە کوژراوی لە بازاردا))[1]، عەبدوڵای کوڕی مەسعود (ڕەزای خوای لێبێ) ئیبن

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە باوکی ڕافعەوە هاتووە کە وتویەتی: قوڕەیشیەکان منیان ڕەوانەکرد بۆ لای پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ)، کاتێك پێغەمبەرم بینی ئیسلام کەوتە دڵمەوە، وتم: سوێند بە خوا ئەی پێغەمبەری خوا من هەرگیز ناگەڕێمەوە لایان، پێغەمبەری خوا فەرمووی: ((من ناپاکی لە بەڵێن ناکەم، ئەو نێردراوانەی دێنە لام بەندیان ناکەم، بگەڕێوە لایان، ئەگەر ئەوە لە دڵتدا بوو و مایەوە، کە ئێستا لە دڵتدایە، ئەوا بگەڕێوە))، ناوبراو وتی ڕۆیشتم، دواتر گەڕامەوە لای پێغەمبەر و موسڵمان بووم، بەکیر وتویەتی: هەواڵی پێداوم کە ڕافیع قیبتی بووە، ئەبو داود وتویەتی: ئەمە لەو سەردەم بووە، بەڵام ئەمڕۆ ناکرێ قیبتی بێ. ئەمانە گێڕاویانەتەوە: أحمد في مسنده: بقية حديث مقداد، رقم (٢٣٩٠٨): ١/ ٨، وأبو داود في سننه: كتاب الجهاد، باب في الإمام يستجن به العهود، رقم (٢٧٥٨): ٣/ ٨٢، والبيهقي في سننه الكبرى: باب الأسير يأخذ عليه أن يبعث إليهم الفداء ويعود في إرسالهم، رقم (١٨٢٠٩): ٩/ ١٤٥، واللفظ لأبي داود.

(2) بڕوانە: نيل الأوطار ٨/ ١٨٣.

(3) یەکێکە لە هاوەڵانی موسەیلەمە، نێردراوی موسەیلەمە بووە لەگەڵ ئیبن ئەسال بۆ لای پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ)، لەلای ئەو گەواهیاندا کە موسەیلەمە پێغەمبەری خوایە، بەڵام پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) ڕێگری کرد لە کوشتنی ئەوان بەهۆی ئەوەی نامەبەر بوونە، ئیبن مەسعود لە شاری کوفە کوشتی. بڕوانە: دلائل النبوة ٥/ ٣٣٢ – ٣٣٣، وزاد المعاد ٣/ ٦١١.

نەواحەی کوشت دوای ئەوەی پارێزراوی نێردراوی (شاندکران)ی لەسەر لابرا، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەگەر نێردراوبووبا ئەوا نەیدەکوشت.

هەروەها بە بەرژەوەندیش بەڵگەیان هێناوەتەوە، جا وتویانە: نێردراو و باڵیۆزەکان ڕۆڵێکی سەرەکیان هەیە لە بەهێزکردنی پەیوەندییە دەرەکییەکانی نێوان وڵاتان و گەشەپێدانیان،وایلێهاتووە کاری جەنگ و ئاشتەوایی بەوان نەبێ ناکرێ، موسڵمانانیش وەك بەشێکی سەرەکی لە کۆمەڵگە ئاوەدانەکان پێویستیان بە کردنەوەی پەیوەندییە دەرەکییەکان هەیە لەگەڵ وڵاتان بە ڕەوانەکردنی نێردراو بۆ لایان، پێشوازی کردن لە نێردراوەکانیان، پێدانی پارێزراوی پێیان، بەوەی دووچاری کوشتن نەبنەوە، بۆ گەیشتن بەوەی مەبەستە، چونکە ئەگەر موسڵمانان نێردراوی جگەلە خۆیان بکوژن، ئەوا نا موسڵمانانیش نێردراوەکانی موسڵمانان دەکوژن، بەمەش بەرژەوەندی نێردە و شاند ڕەوانەکردن دەفەوتێت[2].

بەڵگەیان بە شەریعەتەکانی پێش ئێمە هێناوەتەوە، کە نێردراوەکان پارێزراویان پێدراوە و ڕووبەڕووی کوشتن نەکراونەتەوە لە شەریعەتەکانی پێشوودا، تا گەیشتە وتنی ئەوەی

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە حارسی کوڕی مزرِبەوە هاتووە، کە ڕۆیشتووەتە لای عەبدوڵای کوڕی مەسعود، وتویەتی: ڕق و کینە لە نێوان من و عەرەبدا نییە، بەلای مزگەوتێکی هۆزی حەنیفەدا ڕۆیشتم بیستم باوەڕیان بە موسەیلەمە دەهێنا، عەبدوڵا بە دوای ئەوانی نارد و داوای تۆبەی لەوان کرد جگەلە ئیبن نەواحە نەبێ، بە ئیبن نەواحەی وت: بیستوومە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دەیفەرموو: ((ئەگەر تۆ نێردراو نەبووبای ئەوا لە گەردەنم دەدای))، بەڵام ئەمڕۆ نێردراو نیت، جا عەبدوڵا فەرمانی بە قرزەی کوڕی کەعبی کرد، ئەویش سەری ئیبن نەواحەی لە ناو بازاردا پەلدا، ئینجا وتی: کێ دەیەوێ بڕوانێتە ئیبن نەواحە بە کوژراوی لە ناو بازاردا. ئەمانە گێڕاویانەتەوە: أبو داود في سننه: باب في الرسل، رقم (٢٧٦٢): ٣/ ٨٤، و ابن حبان في صحيحه: ١١/ ٢٣٦، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب الجزية، باب السنة أن لا يقتل الرسل، رقم (١٨٥٥٧): ٩/ ٢١١.

(2) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ٢/ ٧٢، والبحر الرائق ٥/ ١٠٩، والغني ٩/ ١٩٧، وتفسير القرآن العظيم ٢/ ٣٣٧.

تێکرای شەریعەتەکان کۆکن لەسەر ئەمە، ئیسلامیش هاتووە تا جەختی لەسەر بکاتەوە و لە بەرنامە و ڕێساکانیدا جێگیری بکات، هەروەك خرایەڕوو[1].

هەروەها بەڵگەیان بە داب و نەریتیش هێناوەتەوە، داب و نەریت لە نێوان پاشاکان و گەلاندا وا گەڵاڵە بووە کە ژیانی نێردراوان پارێزراو بێ و ڕووبەڕووی کوشتن نەکرێنەوە، ئیسلام دانی بەم داب و نەریتەدا داناوە و بووەتە بەرنامەی موسڵمانان[2].

دەکرێ بە ژیرمەندی بەڵگە بهێنرێتەوە لەسەر نا دروستی کوشتنیان، بە پێوانەکردنی نێردراو و باڵیۆزەکان بە ئافرەتان و منداڵان، بەهۆی یەکگرتنیان لەو هۆیەی بەیەکەوە کۆیان دەکاتەوە، ئەوەش شەڕنەکردنە.

شەرعناسان نێردراو و پەیامبەرانیان هەڵاواردووە لە مەرجی ئەوەی یەکێك لە باوەڕداران یان سەرکردەی موسڵمانان و کاربەدەستیان پەنای بدات، سەبارەت بە مەرجی هێنانی بەڵگە بۆ سەلماندنی ئەوەی نێردراو و پەیامبەرە، ئەوەندەیان بە بەس زانیوە کە هێمایەکی لەگەڵدابێ وەك: نووسراوێك لەلایەن پاشاکەیانەوە یاخود لایەنی ڕەوانەکار، لەبەر ئەوەی دەستبەجێ توانای بەرپاکردنی بەڵگەی نییە، کە دەبێتە هۆی سەغڵەتی و سەخت بۆی، بۆیە ناڕاشکاو پارێزراوی پێ دەدرێ[3].

هیچ یەکێك لە شەرعناسان باسی ئەوەیان نەکردووە کە هەڵگیرسانی جەنگ لەگەڵ دەوڵەتی ئەو کەسەی داوای پەنای کردووە و پەنادراوە، دەبێتە هۆی هەڵوەشانەوەی پارێزراویەکەی، بۆیە سەروت و سامان و خوێنەکەی بە پارێزراوی دەمێنێتەوە، مادەم

---

(1) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٩٢، والسيل الجرار ٤/ ٥٦١.
(2) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٠٩.
(3) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٩٢، والبحر الرائق ٥/ ١٠٩، والبحر الزخار ٦/ ٤٥٥.

پابەندە بەو ڕێگەیەی شەریعەتی ئیسلام دیاریکردووە[1]،تەنها بە هەڵگیرسانی دۆخی جەنگ نوێنەرایەتی سیاسی لە ئیسلامدا پوچەڵ ناکاتەوە، بەڵکو ئەوەی پوچەڵی دەکاتەوە زیانگەیاندنی نوێنەر یان پەنادراوەکەیە بە موسڵمانان، وەك هەڵسانی بە سیخوڕی کردن بۆ بەرژەوەندی وڵاتەکەی، لێرەدا پەیمانەکەی هەڵدەوەشێنرێتەوە دوای دەرکەوتنی نیشانە ناپاکی یاخود زیان گەیاندنی بە دەوڵەتی ئیسلامی[2]، بە بەڵگە هێنانەوە بەم فەرمایشتەی خوای مەزن ﴿ وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوْمٍ خِيَانَةً فَانبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ ... ﴾[3]واتە: (خۆئەگەربێگومانترسایتلەدەستەیەك"کەپەیمانتلەگەڵدابەستوون"پەیمانەکەهەڵوەشێننەوە وخیانەتتلێبکەنئەوەتۆیشلەمکاتەداپەیمانەکەبدەرەوەبە ڕوویاندابەشێوەیەکیڕێکوڕاست...).

ئا بەم شێوەیە موسڵمانان پابەندن بەو بەڵێنەی لە نێوان ئەوان و جگەلەواندا هەیە، بەشێوەیەك کە بۆیان دروست نییە دەستدرێژی بکەنە سەر هاوپەیمانان و پەیمان پێدراوان، ئەگەر لە دۆخی جەنگیشدا بێ، مادەم ئەم هاوپەیمانانە پابەندن بە بەڵێنەکانیان و نیشانەی ناپاکی و پەیمان شکێنیان لێ دەرنەکەوتبێ، خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ... ﴾[4]واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، بە ئەمەك و بەوەفا بن بەرامبەر بەڵێن و پەیمانەکانتان...). هەروەها فەرموویەتی: ﴿ ...وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ﴾[5]واتە: (... وەفا بکەن بە بەڵێن و پەیمان، چونکە بەڕاستی بەرپرسیارن لە

---

1) بڕوانە: قواعد الحرب ١١٤.

2) بڕوانە: آثار الحرب ٣٤٣.

3) سورة الأنفال، الآية ٥٨.

4) سورة المائدة، الآية ١.

5) سورة الإسراء، الآية ٣٤.

بەرامبەر بەڵێن و پەیمانەوە). پێغەمبەری خوا لە چەندین فەرموودەدا جەختی کردۆتەوە لەسەر بنەمای پابەندبوون بە پەیمان و خۆدوورگرتن لە ناپاکی، لەوانە ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ): ((هەر زۆردار و ناپاکێك ئاڵایەکی بە دەستەوە لە ڕۆژی دوایی، گێڕەڕەوەیەك وتی: ئاڵاکەی بەرزکردۆتەوە، گێڕەڕەوەیەکی تر وتویەتی: لە ڕۆژی دواییدا ئاڵاکە دەبینرێ و پێی دەناسرێ))[1]، هەروەها ئەم فەرمایشتە: ((بە ناوی خوا و لە پێناوی خوا جەنگن... ناپاکی مەکەن))[2].

ئەمە کە پەیوەستە بە پارێزراوی خودی کەسەکەوە، سەبارەت بە پارێزراوی دادگایی، ئەوا یاسای ئیسلامی باڵیۆز و پەنادراو و پیاوانی هێڵی دیبلۆماسی دەخاتە ژێر لێپرسینەوەی یاساییەوە لە کاتی ئەنجامدانی تاوان و سەرپێچی، حوکمەکانی لەسەر جێبەجێ دەکات بۆ ڕێگەگرتن لە خراپەکاری[3].

سێیەم: بەڵگەکانی کورتهەڵهێنانی جۆرەکانی هاوڵاتیان لە ئافرەتان و منداڵاندا، و تاوتوێکردنی ئەم بەڵگانە:

ئەوانەی بۆ ئەوە ڕۆیشتوون کە زاراوەی هاوڵاتیان کورت بکەنەوە لە ئافرەت و منداڵە شەڕنەکەرەکان، یان خاوەن بۆچوونە بەرتەسکەکان کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆزدا: چەندین ئایەت لە قورئانی پیرۆزدا هەن فەرمانی کردووە بە جەنگ کردن لەگەڵ بێ باوەڕان بەبێڕەچاوکردنی دۆخەکەی کە ئایا شەڕکەر و جەنگاوەرە یان نا، لەوانە:

---

(1) بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: أبواب الجزية و الموادعة، باب إثم الغادر للبر و الفاجر، رقم (٣٠١٥): ٣/ ١١٦٤.

(2) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

(3) بڕوانە: الحصانات الدبلوماسية والمعاهدات ٥٨ – ٦١.

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿...فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ وَخُذُوهُمۡ وَٱحۡصُرُوهُمۡ وَٱقۡعُدُواْ لَهُمۡ كُلَّ مَرۡصَدٖۚ فَإِن تَابُواْ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ فَخَلُّواْ سَبِيلَهُمۡ...﴾[1].

ب- ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿وَٱقۡتُلُوهُمۡ حَيۡثُ ثَقِفۡتُمُوهُمۡ...﴾[2]واتە: (...لە هەر کوێدا دەستانکەوتن و دەستان بەسەریاندا ڕۆیشت بیانکوژن...).

ت- خوای گەورە فەرموویەتی:﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ يَلُونَكُم مِّنَ ٱلۡكُفَّارِ...﴾[3]واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە بجەنگن دژی ئەو بێ باوەڕانەی کەلێتان نزیك دەبنەوە و بەدەوروبەرتاندان "نیازی شەڕفرۆشتنیان هەیە"...).

پ- خوای باڵادەست فەرموویەتی: ﴿...وَقَٰتِلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ كَآفَّةٗ كَمَا يُقَٰتِلُونَكُمۡ كَآفَّةٗ...﴾[4] واتە: (هەمووتان دژی هاوبەشدانەران بجەنگن بەگشتی هەروەکو ئەوان دژی ئێوە دەجەنگن بەگشتی). خوای گەورە لەم ئایەتانە و جگەلەمانەشدا فەرمانی کردووە بە شەڕکردن لەگەڵ بێ باوەڕان بە ڕەهایی جا شەڕکەر و جەنگاوەر بن یان شەڕکەر نەبن، ئافرەتان و منداڵان بە چەندین

---

(1) سورة التوبة، الآية ٥.

(2) سورة البقرة، الآية ١٩١، وسورة النساء، الآية ٩١.

(3) سورة المائدة، الآية ١٢٣.

(4) سورة التوبة، الآية ٣٦.

فەرموودەی ڕاست و دروست لە حوکمی ئەوانە هەڵاوێردرا، جگە لە منداڵان و ئافرەتان وەك خۆیان ماونەتەوە[1].

بەرپەرچیان دراوەتەوە بەوەی چەندین جۆری تری هاوڵاتی هەن جگەلە ئافرەتان و منداڵان کە لە ناو دەقی گشتی قورئاندا بە فەرموودە پیرۆزەکان تایبەتکراون، زانایان بە بەڵگەیان هێناوەتەوە[2].

ئیبن حەزم بەرپەرچی ئەوانی داوەتەوە بەوەی ئەو فەرموودانەی ئاماژە دەکەن بە نەکوشتنی جگەلە ئافرەتان و منداڵان ڕاست و دروست نین[3]. بەڵام ئیبن حەجەر بەرپەرچی ناوبراوی داوەتەوە و وتویەتی: گشتاندنەکانی ڕەتکراوەن[4].

بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ... ﴾[5] واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن...)، هەڵوەشاوەتە بە فەرمایشتی دواتری کە ئەم فەرمایشتەیە: ﴿ ...فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ... ﴾[6] واتە: (هاوەڵگەرانی پەیمانشکێن بکوژن لە هەر کوێ دەستان لێیانگیربوو...).بەڵام ئیبن عەبباس و عومەری کوڕی عەبدولعەزیز و موجاهید پێیان

---

(1) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ١/ ٣٢١، وفتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٢، ومغني المحتاج ٦/ ٣٠، والمغني ٩/ ٢٥٠، والمحلى ٥/ ٣٤٨.

(2) بڕوانە: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٢ – ٤٥٣، وبداية المجتهد ١/ ٢٨١، والمغني ٩/ ٢٥٠، ونيل الأوطار ٨/ ٧٢.

(3) بڕوانە: المحلى ٨/ ٧٢.

(4) تهذيب التهذيب ١٠/ ٧٩.

(5) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(6) سورة التوبة، الآية ٥.

وابووە ئەم ئایەتە چەسپاو و هەڵنەوەشاوەیە، ئەم بۆچوونەش ڕاسترە لە سوننەت و ڕاماندا[1].

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((فەرمانم پێکراوە کە لەگەڵ خەڵکی بجەنگم تا گەواهی دەدەن کە هیچ خوایەك نییە بە هەق جگە لە خوای گەورە نەبێ... تەواوی فەرموودەکە))[2]، لەم فەرموودەیە بەڵگە هەیە لەسەر کوشتنی تێکڕای جەنگاوەران تا موسڵمان دەبن، تەنها ئەوانە نەبن کە فەرموودە ڕاست و دروستەکان جیایان کردۆتەوە لە ئافرەتان و منداڵان، بەمەش ئەم فەرموودەیە لەسەر گشتێتیەکەی دەمێنێتەوە[3].

ب- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ): ((بە ساڵاچووانی هاوبەشدانەران بکوژن، ئەوانەشیان بهێڵنەوە کە باڵغ نەبوونە و منداڵن))[4].

ت- هاوەڵانی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دورەیدی کوڕی سەمتیان[5] لە جەنگی حونەین کوشت، ناوبراو بەساڵاچووێکی لاواز بوو، پێغەمبەری خوا (درودی

---

1) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

2) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

3) بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٨٠، والأم ٧/ ٣٠٤.

4) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

5) ناوی دورەیدی کوڕی سەمتی کوڕی بکری کوڕی عەلقەمەیە، سەرۆکی هۆزی جەشم و ڕیش سپی ئەوان بوو، ڕەبیعەی کوڕی ڕەفیعی سەلمی لە جەنگی حونەیندا کوشتی، بەساڵاچووێکی بە تەمەن بوو، زیرەك و شارەزابوو لە نەخشەی جەنگیدا، کاریان بە بۆچوونی ئەو دەکرد. بڕوانە: تاريخ الأمم والملوك ٢/ ١٦٧، وما بعدها، المنتظم ٣/ ٣٣٢، والبداية والنهاية ٤/ ٣٣٧.

خوای لێبێ) کوشتنی ئەوی بە کەم و کورتی نەگرت[1]، لە فەرموودەی یەکەمدا پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمانی کرد بە کوشتنی تێکڕای بەساڵاچووە هاوبەشدانەرەکان بە گشتی[2]، لە فەرموودەی دووەمدا دورەیدی کوڕی سەمت کوژرا، کە بەساڵاچووێکی زۆر پیر بوو، ژیری و عەقڵی شڵەژابوو، بەڵام پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) نکۆڵی نەکرد لە کوشتنی[3].

ئەمانەش بەڵگەی ڕۆشنن لەسەر کوشتنی هاوبەشدانەران و بێ باوەڕان بەگشتی، بەهۆی بێ باوەڕییەکەیانەوە.

لە دوو ڕووەوە بەرپەرچی شافیعی دراوەتەوە کە بەڵگەی بە فەرموودەی ((بەساڵاچووانی هاوبەشدانەران بکوژن)) هێناوەتەوە:

یەکەمیان: فەرموودەکە ڕاست و دروست نییە، چونکە زانایان قسەیان تێدا کردووە[4].

دووەمیان: مەبەستی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەم فەرموودەیەدا ئەو بەساڵاچووانەیە کە توانای شەڕکردنیان هەیە و پاڵپشتی جەنگاوەران دەکەن بە ڕاو بۆچوون یاخود مشورگێڕی بۆ ئەوان دەکەن. ئەم لێکدانەوەیەش فەرموودەکان بەیەکەوە کۆ

---

(1) تەواوی بەسەرهاتەکەی لە سەحیحی بوخاریدا هاتووە: كتاب المغازي، باب غزوة أوطاس، رقم (٤٠٦٨): ٤/ ١٥٧١، وصحيح مسلم: كتاب فضائل الصحابة – رضي الله عنهم، باب فضائل أبي موسى وأبي عامر الأشعريين – رضي الله عنهم، رقم (٢٤٩٧): ٤/ ١٩٤٣، بڕوانە: فتح الباري ٨/ ٤٢.

(2) بڕوانە: أسنى المطالب ٨/ ٤٨٧.

(3) المحلى ٥/ ٣٥١.

(4) لە زنجیرەکەی حەجاجی کوڕی ئەرتەئەی شێوێنەری فەرموودەی تێدایە، زۆربەی لەبەرکارانی فەرموودە دان بەوەدا نانێن کە حەسەن لە سەمرەوە فەرموودە گوێبیستی فەرموودە بووبێ، لە جگەلە فەرموودەی هۆزەبانەدا نەبێ، سەبارەت بە گێڕانەوەکەی تورمزی ئەوا سەعیدی کوڕی بەشیری ئەزدی تێدایە، کە لاوازە، هەروەها وەلیدی کوڕی موسلیمی قورەیشی تیدایە کە زۆر زنجیرەی فەرموودە دەشێوێنی و بە کەیفی خۆی ڕێکی دەخاتەوە. بڕوانە: نصب الراية ١/ ٣٩، ٤/ ٤٨، تقريب التهذيب ١/ ١٥٢، تهذيب التهذيب ٤/ ٩.

دەکاتەوە، چونکە ئەو فەرموودانەی ڕێگری دەکەن لە کوشتنی بەساڵاچووان تایبەتن بە ساڵاچووە لاوازەکان، فەرموودەی ئەوان (واتە ئەم فەرموودەیە: بەساڵاچووانی هاوبەشدانەران بکوژن) گشتییە و تێکرای بەساڵاچووانی هاوبەشدانەر دەگرێتەوە، دەقی تایبەتیش پێش دەقی گشتی دەکەوێت[1].

سەبارەت بە نکۆڵی نەکردنی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لە کوشتنی دورەیدی کوڕی سەمت، بەهۆی بەشداری کردنی ناوبراو بووە بە ڕاو بۆچوون لە جەنگدا، کە خاوەن بۆچوونی بەهێز بووە[2].

بەڵام ئیبن حەزم دڵی بەم وەڵامە ئاو ناخواتەوە، بۆیە وەڵامیان دەداتەوە، دەڵێت: ((وتویانە: چونکە خاوەن بۆچوون بووە، ئێمەش پێیان دەڵێین: کێ بۆ ئێوە خاوەن بۆچوونی لەوانی تر جیا کردۆتەوە، کەواتە نە گوێڕیەڵ و نەفەرمانبەرداری بۆچوونەکەتان دەبین))[3].

بەرپەرچی ئیبن حەزم دراوەتەوە بەوەی یەکدەنگی هاتووە لەسەر ئەوەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ڕێی داوە بە کوشتنی دورەیدی کوڕی سەمتی لە جەنگی حونەیندا، چونکە خاوەن بۆچوون و پیلان داڕێژەر بووە[4].

بەڵگەیان بە یەکدەنگی زانایانیش هێناوەتەوە، ئیبن حەزم بانگەشەی یەکدەنگی هاوەڵانی کردووە لەسەر کورت کردنەوەی زاراوە و چەمکی هاوڵاتیان لە ئافرەتان و منداڵاندا، ڕەوایی کوشتنی جگەلەمانە، لەم بانگەشەیەیدا پشتی بەستووە بە فەرموودەی

---

(1) بڕوانە: فتح القدير ٥/ ٤٥٢، والمغني ٩/ ٢٥٠، والمبدع ٣/ ٣٢٢، وكشاف القناع ٣/ ٥٠.

(2) المبسوط ١٠/ ١٣٧.

(3) المحلى ٥/ ٣٥١.

(4) التمهيد: ١٦/ ١٤٢.

عەتیەی قرزی[١]، کە وتویەتی: ((دەڵێ: لە ڕۆژی جەنگی هۆزی قورەیزەدا پیشانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) دەدراین، هەر یەکێك مووی لێ هاتبووبا دەکوژرا، هەر یەکێکیش مووی لێ نەهاتبووبا فەرامۆش دەکرا، منیش لەو کەسانە بووم کە مووم لێنەهاتبوو، بۆیە بەڕەڵا کرام))[٢]، ئیبن حەزم لە دوای ئەم پشت پێبەستنە وتویەتی: ((ئەمە گشتاندنە لەلایەن پێغەمبەرەوە (درودی خوای لێبێ)، بەکرێگیراو و بازرگان و جوتیار و بەساڵاچووانی هەڵانەواردووە، ئەمەش بە دڵنیاییەوە یەکدەنگییەکی دروستی هاوەڵانە (ڕەزای خوایان لێبێ)، چونکە لە یەکێك شوێنە دیارەکانی شاری مەدینەن و لە هیچ کەسێکی دانیشتووی ئەوێ شاراوە نەبووە))[٣].

بەرپەرچی ئیبن حەزم دراوەتەوە بەوەی تەنها ئەو بانگەشەی بوونی یەکدەنگی کردووە لەمەدا، هیچ یەکێك جگەلەو باسی نەکردووە، سەرباری ئەوەی بەڵگەیەکی گشتییە و تایبەت کراوە بەو بەڵگانەی ئاماژەن بۆ قەدەغەکردنی کوشتنی تاقمەکانی دیکە، هەروەك دەخرێتەڕوو، ئەوەش دەخەمەڕوو کە ڕووداوی هۆزی قورەیزە[٤] ڕووداوێك بوو کە دۆخێکی

---

[١] ئیبن عەبدلبەر وتویەتی: ((ناوی ئەوم دەستنەکەوت))، لە ناو دیلەکانی هۆزی قورەیزەدا بووە، بەهۆی بێ موویییەکەی فەرامۆشکراوە، هاوەڵی پێغەمبەر بووە، چەند گێڕانەوەیەکی هەیە، موجاهید و کەسیری کوڕی سائیب و عەبدلمەلیکی کوڕی عومەیر و چوار پێشەواکە لێیان گێڕاوەتەوە. بڕوانە: تاريخ الإسلام ٥/ ١٨٦ – ١٨٧، والوافي بالوفيات ٢٠/ ٥٤ ـ ٥٥.

[٢] ئەبو داود لە سونەنەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب الحدود، باب في الغلام يصيب الحد، رقم (٤٤٠٤): / ١٤١، والنسائي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب حد الإدراك، رقم (٨٦٢١): ٥/ ١٨٥، واللفظ للنسائي.

[٣] المحلى ٥/ ٣٥١.

[٤] ئەوانە هۆزێك بوون لە جولەکەکانی شاری مەدینە، هاوپەیمانی تیرەی ئەوس بوون، پەیمانیان لەگەڵ موسڵمانان بەست و لە ڕۆژی جەنگی خەندەقدا ناپاکیان لە پەیمانەکەیان کرد، هەر کە جەنگی خەندەق تەواو بوو ئەوا پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) گەمارۆی ئەوانیدا بۆ ماوەی ١٥ تا ٢٥ شەو، دواتر ملکەچی بڕیاری سەعدی کوڕی موعاز بوون، کە بڕیارەکە بریتی بوو لە کوشتنی جەنگاوەرانیان و بەدیل گرتنی منداڵانیان. بڕوانە: إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون ٢/ ٦٥٧ ـ ٦٧٦.

تایبەتی هەبوو، وادەیخواست تووندی لەگەڵیاندا بنوێنرێ بەهۆی پیلانگێڕیان دژی موسڵمانان و شکاندنی پەیمان و ناپاکیان لە دەوڵەتی تازەی موسڵمان و کارکردنیان بۆ ڕیشەکێش کردنی، بەمەش سزاکە لە خودی ڕەگەزی کارەکەوە بوو[1].

لە دوو ڕووەوە بەڵگەیان بە پێوانە (قیاس) هێناوەتەوە:

ڕووی یەکەم: تێکڕای ئەم جۆرانە دەکوژرێن، ئەگەر شەڕیش نەکەن، بە پێوانەکردن بە دیل، دیل دەکوژرێ لە کاتێکدا کە شەڕیش ناکات[2].

ڕووی دووەم: کوشتنی ئەوانە دروستە بە پێوانەکردن لەسەر کوشتنی کەسە ئازادە پێگەیشتو (باڵغبوو)ەکانی تر[3].

تاوتوێی ڕووی یەکەمیان کردووە بەوەی پێوانەکردن لەسەر دروستی کوشتنی دیل، ڕەخنەی ئەوەی لێدەگیرێ کە دیل تەنها لەبەر بێ باوەڕییەکەی ناکوژرێ، بەڵکو بەهۆی ئەوە دەکوژرێ کە جەنگ لەگەڵ موسڵمانان دەکات و دەبێتە لەمپەر و کۆسپ لەبەردەم بانگەوازدا، لەگەڵ داننان بەوەی کوشتنی دیل نابێ تەنها بەپێی بەرژەوەندییەك نەبێ کە پێشەوای موسڵمانان دیاری دەکات[4].

سەبارەت بە ڕووی دووەم، ئەوا پێوانە و قیاسکردنە لە شتێکدا کە دەقی لەسەر هاتووە، دەقی چەسپاو هاتوون لەسەر نا دروستی کوشتنی ئەوانەی بەشداری لە جەنگدا ناکەن، پێوانە (قیاس) یان کۆشش لەو شتەی دەقی لەسەر هاتووە پوچەڵە.

---

(1) بڕوانە: قضايا الفقهية في العلاقات الدولية ٢٣٠ – ٢٣١.

(2) بڕوانە: الأم ٤/ ٣٤٠.

(3) بڕوانە: مغني المحتاج ٦/ ٣٠.

(4) جرائم الحرب ١٣٠.

له دوو ڕووەوە بەڵگەیان بە ژێری هێناوەتەوە:

یەکەم: پاڵنەری شەڕی دژی بێ باوەڕان و کوشتنیان بێ باوەڕییە، هەر بۆیە تێکڕای بێ باوەڕان دەکوژرێن شەڕکەر بن یان نا، تەنها ئەوە نەبێ کە سوننەتی پێغەمبەر جیای کردۆتەوە لە ئافرەتان و منداڵان[1].

دووەم: بێ باوەڕان بە ڕەهایی دەکوژرێن جەنگاوەربن یان نا، چونکە کەڵك لە ژیانیاندا نییە[2].

وەڵامی یەکەم دراوەتەوە بەوەی ئەو هۆکارەی کوشتنی ئەوان پێویست دەکات چەتەیی و ڕێگرییە نەوەك بێ باوەڕی، قورئان و سوننەت و ژێری ئاماژەیان پێکردووە، ئەگەر بێ باوەڕی و کوفر پاڵنەری کوشتنیان بووبا ئەوا ئافرەتان و منداڵانیان لێ جیا نەدەکرایەوە لەو کاتەی کە هۆکارەکەیان تێدا دەهاتەجێ[3].

وەڵامی دووەمیش دراوەتەوە بەوەی ئەو سوودەی لە هێشتنەوەی ئافرەتان و منداڵاندا هەیە، هەمان ئەو کەڵك و سودەیە کە لە هێشتنەوەی هەمان جۆرەکانی تردا هەیە لە گۆڕینەوە و فیدیە یان بە کۆیلەکردن یاخود هاوشێوەی ئەمە، هەر بۆیە ناکرێ ئەوانە بکوژرێن، وەك ئافرەتان و منداڵان[4].

بەڵگەکانی ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی دووەمن:

---

(1) بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٨١.

(2) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٥٠.

(3) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٢٩، والتمهيد ١٦/ ١٤٢، وبداية المجتهد ١/ ٢٨١، والمغني ٩/ ٢٥٠، والمبدع ٣/ ٣٢٢، وكشاف القناع ٣/ ٥٠، والجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٩.

(4) بڕوانە: حاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ١٣٢، ونيل الأوطار ٨/ ٧٣.

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە و دەڵێن: هەر یەکێك بەشداری جەنگ نەکات مافی پاراستنی ژیانی هەیە، کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە سەرەتا لەسەر پاراستنی ژیانی چینەکانی دیکە جگەلە ئافرەتان و منداڵان لە تیاچوون، دواتر لەسەر کورت نەکردنەوەی جۆری ئەو هاوڵاتیانەی مافی پاراستنی ژیانیان هەیە لە ئافرەتان و منداڵان.

یەکەم: بەڵگەکانی پاراستنی مافی ژیانی هاوڵاتیان جگەلە ئافرەتان و منداڵان:

ئەوانە کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر دروست نەبوونی کوشتنی ئەو هاوڵاتیانەی بەشداری ناکۆکییە چەکدارییەکانیان نەکردووە، توێژەر ئەم بەڵگانە دەخاتەڕوو بەپێی کەسە دابەشکراوەکان لە جۆری هاوڵاتیاندا.

جۆری یەکەم: ئافرەتان و منداڵان:

ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە پێیان وایە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان لە کاتی ئەنجامدانی کردە جەنگییەکاندا دروست نییە، پشتیان بەستووە بە هەمان ئەو بەڵگانەی کە خاوەنانی بۆچوونی یەکەم پشتیان پێ بەستووە، ڕاجیاییان لە نێواندا نییە لەمەدا.

جۆری دووەم: بەساڵاچووان:

زۆربەی زانایان بۆچوونیان وایە نابێ دەستدرێژی بکرێتەسەر ژیانی بەساڵاچووان و بە تەمەنەکان لەکاتی ئەنجامدان و بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، لەسەر لایەنە ناکۆکانیان پێویست کردووە ژیانی ئەوان پارێزن لە کاتی جەنگدا، ئەمە بۆچوونی ئەبوبەکر، عومەری کوڕی خەتتاب، ئیبن عەبباس، موجاهید[1]، سەوری[2]، ئەوزاعی[1]، حەنەفیەکان[2]،

(1) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٤٩.

(2) ناوی سوفیانی کوڕی سەعیدی کوڕی مەسروقی سەورییە، لە زانستی فەرموودە و زانستەکانی تریشدا پێشەوا بووە، خەڵکی کۆك بوونە لەسەر دینداری و پارێزکاری و دونیا بەکەمزانی و متمانەدارییەکەی، یەکێکە لە پێشەوا

ماليكييەكان[٢]، حەنبەلييەكان[٤]، شافيعييەكانە لە بۆچوونی دیاردا[٥]، زەیدییەکان[٦]، ئیمامییەکانە[٧].

لە کاتێکدا شافیعییەکان لە بۆچوونی هەرە دیاردا[٨]، ئیبن حەزم[٩]، ئیبن لعەرەبی مالیکی[١٠]، ئین مونزیر[١١]، پێیان وایە کوشتنی بەساڵاچووان و بە تەمەنەکان لە جەنگدا دروستە.

کۆششکارەکان، ساڵی ٩٥ک لە دایك بووە، ساڵی ١٦١ک لە شاری بەسرە کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ٨٥ ومابعدها، و وفيات الأعيان ٢/ ٣٨٦، وطبقات الحفاظ ١/ ٩٥.

(١) بڕوانە: التمهيد ١٦/ ١٣٩.

(٢) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠٧، وفتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٢.

(٣) بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٧، والتمهيد ١٦/ ١٣٩ – ١٤٠.

(٤) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٤٩ – ٢٥١، والكافي في فقه إبن حنبل ٤/ ٢٦٧، والمبدع ٣/ ٣٢٢، وكشاف القناع ٣/ ٥٠.

(٥) بڕوانە: فتح الوهاب ٢/ ٣٠٠، ومغني الحتاج ٦/ ٣٠. والإقناع ٢/ ٥٥٩.

(٦) بڕوانە: البحر الزخار ٦/ ٣٩٨، والتاج المذهب ٤/ ٤٣١.

(٧) بڕوانە: الروضة البهية ٢/ ٣٩٣.

(٨) بڕوانە: مغني المحتاج ٦/ ٣٠، وروضة الطالبين ١٠/ ٢٤٣، وأسنى المطالب ٤/ ١٩٠، والإقناع ٣/ ٥٠.

(٩) بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٨.

(١٠) ناوی محەممەدی کوڕی عەبدوڵای کوڕی محەممەدی ئیبن لعەرەبی مەعافری ئەندەلوسییە، لەبەرکار، یەکێك لە بلیمەتەکان بووە، لە مانگی شەعبانی ساڵی ٤٦٨ک لە دایك بووە، لەگەڵ باوکی کۆچی کردووە بۆ خۆرهەڵات، هاتۆتە شام، لەسەر دەستی ئەبو بەکری تەرتوشی زانستە شەرعیەکانی خوێندووە، کۆمەڵێك لە زانایانی فەرموودە پێی گەیشتوون، دواتر هاتۆتە بەغداد و لەوێ گوێی گرتووە لە زەینەبی و نەسری کوڕی بەترِ و کۆمەڵێك کەسی تر، ئینجا گەڕاوەتەوە بۆ میسر، ڕۆیشتووەتە ئەسکەندەرییە و گوێی لە کۆمەڵێکی دیکە گرتووە، پاشان بە زانستێکی زۆرەوە گەڕایەوە شارەکەی، بەشێوەیەك کە هیچ کەسێکی پێش ئەو کە گەشتی بۆ خۆرهەڵات کردبێ هێندە زانستەی دەست نەکەوتبوو، یەکێك بوو لەوانەی لە زانستەکاندا پسپۆر بوو، قوڵبووەوە تیایاندا، پێشەنگ بوو لە گشت زانستەکاندا، یەکێك بوو لەوانەی گەیشتبووە پلەی کۆشش کردن، تاکە کەس بوو لە ئەندەلوس کە لە گێڕانەوەکانیدا خاوەنی زنجیرەیەکی بەرز بوو، کتێبی لەبارەی ڕاڤە و حوکمەکانی قورئان دانا، شرۆڤەی کتێبی (الموطأ) کردووە، ڕاڤەی سونەنی تورمزی و جگەلەویشی کردووە، دادگای شارەکەی خۆی گرتە دەست، ئەمانە

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

زۆربەی زانایان بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر بۆچوونەکەیان بەم ئایەتە: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْ ... ﴾[4] واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن...)، خوای مەزن ڕێگری کردووە لە دەستدرێژی کردن بە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان و پیاوانی ئاینی (ڕەبەن و ڕوهبان)ەکان و هاوشێوەیان – بەساڵاچووانیش لەوانن –، وتەکەی ئیبن عەبباس و عومەری کوڕی عەبدولعەزیز و موجاهیدیان بە بەڵگە هێناوەتەوە[5].

ئیبن حەزم و هاوبیرانی دژی ئەم بەڵگەیە وەستاونەتەوە، بەوەی ئەم ئایەتەی زۆربەی زانایان بە بەڵگەیان هێناوەتەوە هەڵوەشاوە (منسوخ)ە[6] بەم فەرمایشتەی خوای مەزن:

شتیان لێگێڕاوەتەوە: باوکی زەیدی سهیلی، ئەحمەدی کوڕی خەلەف کەلاعی، عەبدڕەحمانی کوڕی ڕەبیعی ئەشعەری، قازی باوکی حەسەنی ئەلخەلعی، چەندان کەسی دیکەش، لە مانگی ڕەبیعی دووەمی ساڵی ٥٤٣ك ماڵئاوایی کرد. بڕوانە: طبقات المفسرين ١/ ١٨٠ – ١٨١، والأعلام ٦/ ٢٣٠.

(1) بڕوانە: أحكام القرآن: ابن العربي ١/ ١٥٠.

(2) ناوی محەممەدی کوڕی ئیبڕاهیمی کوڕی مونزیری ئەبو بەکری نیسابورییە، پێشەوا و کۆششکار و لەبەرکار و لەخواترس بووە، گەیشتبووە پلەی کۆشش (إجتهاد) کردن، هەر بەردەوام بوو لەسەر پابەندی خۆی بە مەزهەبی شافیعییەوە، چەندین کتێبی داناوە، لەوانە: المبسوط في الفقه، والأوسط في السنن والإختلاف. ڕاجیایی سەبارەت بە بەرواری مردنی هەیە لە نێوان: ٣٠٩ و ٣١٠ و ٣١٨ك. بڕوانە: طبقات الفقهاء: ١/ ٢٠١، والوافي بالوفيات: ١/ ٢٥٠ – ٢٥١، وطبقات المفسرين ١/ ٥٤ – ٥٥، ومرآة الجنان ٢/ ٢٦١.

(3) بڕوانە: المبدع ٣/ ٣٢٢.

(4) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(5) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

(6) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

﴿...فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ ...﴾[1] واتە: (...هاوەڵگەرانی پەیمانشکێن بکوژن لە هەر کوێ دەستان لێیانگیربوو...).زۆربەی زانایان بەرپەرچی ئەوانیان داوەتەوە بەوەی ئیبن عەبباس و موجاهید و عومەری کوڕی عەبدلعەزیز دانیان پێداناوە کە ئەم ئایەتە تۆکمە و چەسپاوە و هەڵوەشاوە نییە، باوکی جەعفەری نوحاس لە کاتی ڕوونکردنەوەدان لەسەر دانپێدانانەکەی ئیبن عەبباس و هاوڕایانی دەڵێت: ((ئەمە ڕاسترین بۆچوونە لە نێوان دوو بۆچوونەکەدا، لە سوننەت و تێڕاماندا))[2].

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان بەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هێناوەتەوە: ((بە ناوی خوا و بە پشتیوانی خوا و لەسەر ڕێبازی پێغەمبەر هەڵمەت بەرن، بەساڵاچووی لاواز نەکوژن...))[3]، لێرەدا بە ڕاشکاوی پێغەمبەری خوا ڕێگری کردووە لە کوشتنی بەساڵاچوو، بەستویەتیەوە بە لاوازی و بە تەمەنداکەوتن، وەك ئاماژەیەك بۆ ئەو بەساڵاچووەی کە بەشداری جەنگ و شەڕناکات.

لە شوێنەوارەکانی هاوەڵانیش بەڵگەیان بەمانە هێناوەتەوە:

أ- ئەم وتەی ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێ): ((ئافرەت و منداڵ و بەساڵاچووی بە تەمەنداکەوتوو نەکوژن))[4].

---

[1] سورة التوبة، الآية ٥.

[2] الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٨.

[3] پێشتر باسی تەواوی فەرموودەکە و سەرچاوەکەی کراوە.

[4] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە یەحیای کوڕی سەعیدەوە هاتووە کە ئەبو بەکری سدیق (خوا لێی ڕازی بێ) چەند لەشکرێکی بۆ شام ڕەوانەکرد، لەگەڵ یەزیدی کوڕی ئەبو سوفیان دەڕۆیشت، یەزید سەرکردەی چواریەکی ئەم چوار لەشکرانە بوو، واگومانیان برد یەزید بە ئەبو بەکری سدیقی (خوا لێی ڕازی بێ) وت: یان تۆ سواری ئاژەڵەکە بە یاخود من دادەبەزم لەسەر پشتی، ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێ) وتی: ((نە تۆ دێیتە خوارەوە و نەمنیش سواری دەبم، من وا دادەنێم ئەم هەنگاوانەم لە پێناوی خوادان))،ا وتی: ((بە کۆمەڵە خەڵکێك دەگەیت وا

ب- له عومەرەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە کە وتویەتی: ((ئافرەت و منداڵ و پیری بەساڵاچوو مەکوژن))[1]. هەر یەك لە ئەبو بەکر و عومەر (خوا لێییان ڕازی بێ) لە دوای پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەسەر هەمان ڕێبازی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) ڕۆیشتن، ئامۆژگاری سەرکردەی لەشکرەکانیان کرد و ڕایانسپاردن بەوەی بەساڵاچووانی لاواز نەکوژن.

ئیبن حەزم بەرپەرچی ئەم فەرموودانەی داوەتەوە بەوەی بە لاوازی داناون[2]، بەڵام ئیبن حەجەڕ وەڵامی داوەتەوە بەوەی ئەم لەکەدار کردنەی ئیبن حەزم بۆ ئەم فەرموودانە لەو گشتاندنانەیەتی کە ڕەتکراوەیە[3]، بەیهەقی ئەوە چەسپاندووە ئەم شوێنەوارانە لەگەڵ

گومان دەبەن خۆیان لە پێناوی خوادا بەند کردووە، لێیان بگەڕێ و وازیان لێبێنە لەگەڵ گومانەکەیان، کۆمەڵێکیش دەبینی ناوەندی سەریان تاشیوە، بە شمشێر لە شوێنی تاشراوەکەیان بدە، بە دە شت ئامۆژگاریت دەکەم: ئافرەت، منداڵ، بەساڵاچووی لاواز مەکوژە، درەختی بەردار مەبڕە، شوێنی ئاوەدان تێك مەدە، هیچ مەڕ و وشترێك سەر مەبڕە مەگەر بۆ خواردن بێ، هیچ دار خورمایەك مەسوتێنە، ڕیشەکێشی مەکە، ناپاکی مەکە، ترسنۆکی مەنوێنە)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: المالك في الموطأ: كتاب الجهاد، باب النهي عن قتل النساء والولدان في الغزو، رقم (٩٦٥): ٢/ ٤٤٧، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب جماع أبواب السير، باب ترك قتل من لا قتال فيه من الرهبان و الكبير وغيرهما، رقم، رقم (١٧٩٢٧): ٩/ ٨٩.

[1] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە شەقیقی کوڕی سەلەمەی ئەسەدیەوە لەو پەیامبەرەوە گێڕاویەتیەوە کە لە نێوان عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێ) و سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی هاتووە و ڕۆیشتووە، وتویەتی: عومەری کوڕی خەتتاب ئامۆژگاری ئەو خەڵکەی کرد کە لەگەڵ قەیسی ئەشجەعیدابوون لە ناوچەی حیرە، بە تەمای جەنگ بوون لەگەڵ هەندێك لە فارسەکان، جا وتی: ((بەناوی خوا و لە پێناوی خوا بجەنگن لەگەڵ ئەوانەی بڕوایان بە خوا نییە، زیادەڕەوی و ناپاکی مەکەن، لاشەی مردووان مەشێوێنن، ئافرەت و منداڵ و بەساڵاچووانی لاواز مەکوژن...)) سەعیدی کوڕی مەنسوڕ لە (السنن)دا هێناویەتی: كتاب الجهاد، حديث السفطين، رقم (٢٤٧٦): ٢/ ٢١٦.

[2] بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٩.

[3] بڕوانە: تهذيب التهذيب ١٠/ ٧٩.

ئەوەی کە تیایەتی ئەوا پشتی یەك دەگرن[1]، زۆربەی زانایان بە بەڵگەیان هێناوەتەوە، بۆیە لەکەدار کردنی ئیبن حەزم هیچ نرخێکی نابێ.

چەند ڕەخنەیەکی دیکەشیان گرتووە، توێژەر باسی ڕەخنەکان و بەرپەرچی زۆربەی زانایان بۆ ئەم ڕەخنانەی کردووە لە میانەی بابەتی کورت کردنەوەی چەمکی هاوڵاتیان لە ئافرەتان و منداڵاندا.

بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، قورتوبی — لە دوای هێنانەوەی ڕاسپاردەکەی ئەبو بەکر — چەسپاندوویەتی: ((هیچ دژێکی نییە، کەواتە چەسپا ئەمە یەکدەنگییە))[2].

هەروەك خرایەڕوو ئیبن حەزم ڕەخنەی لە ڕاست و دروستی ڕاسپاردەکەی ئەبو بەکری سدیق (خوا لێی ڕازی بێ) گرتووە، بەڵام بەرپەرچی دراوەتەوە، بەوەی بەیەکدەنگی چەسپاوە.

بەڵگەیان بە ژیری هێناوەتەوە، بەساڵاچوویان پێوانە کردووە بە ئافرەت و منداڵ، چونکە لە هۆدا یەکدەگرنەوە، کە شەڕنەکردنە، هەروەك چۆن منداڵ و ئافرەت لە شەڕکەران نین و ناکوژرێن، بەهەمان شێوە بەساڵاچووش ناکوژرێ، چونکە شەڕکەر نییە، هۆیەکە یەکدەگرێ و یەکە، ئەویش شەڕنەکردنە، بەمەش حوکمەکە یەکدەگرێ کە نەکوشتنە[3]، بەمەش لەسەر ئەمان بنچینە دەمێننەوە کە خوای مەزن ئەوانی لەسەر بەدیهێناوە کە پارێزراوی خوێنە[4]، خوای پاك و بێگەرد ئەوەندە ڕێگەی داوە بە کوشتن کە پێویست بێ بۆ چاکسازی بوونەوەر و خەڵك... ئەوەش کە ڕێگری لە موسڵمانان نەکات لە بەرپاکردنی ئاینی

---

1) سنن البهقی الکبری ٩/ ٩٠.

2) الجامع لأحکام القرآن ٢/ ٣٤٩.

3) بڕوانە: الشرح الکبیر ٢/ ١٧٦، والإقناع ٢/ ٥٥٩، والمغني ٩/ ٢٥٠، والمبدع ٣/ ٣٢٢.

4) بڕوانە: تبیین الحقائق ٩/ ٢٨١.

خوا ئەوا زیانی بێ باوەڕی و کوفرەکەی تەنها بۆ خۆی دەبێ[1]، بۆیە پێویست بە کوشتنی بەساڵاچووی بێ هێز و بە تەمەنداڕۆیشتوو ناکات، بەڵکو کوشتنی ئەو بەساڵاچووە گەندەڵ و خراپکردنی جیهانە، ئینجا فەرامۆشکردنی سوود و کەڵکی تێدایە بە گۆڕینەوە و فیدیە یان دیلکردن — لەلای ئەوەی بۆچوونی وایە — وەك منداڵ و ئافرەت[2].

لێرەدا ڕەخنەیان لە زۆربەی زانایان گرتووە بەوەی بەڵگەی ژیرانە و عەقڵی لێرەدا دژە لەگەڵ دەقی ڕاشکاو و گشتگیری قورئان، کە ئاماژە دەکات بە کوشتنی هاوبەشدانەران، هەروەها تێکدەگیرێ لەگەڵ گشتگیری سوننەت کە فەرمان دەکات بە کوشتنی تێکڕای بێ باوەڕان چ جەنگاوەر بێ یان جەنگاوەر نەبێ، هەروەك خرایەڕوو. بەڵام ئەم ڕەخنە و بەرهەڵستیەیان بەو بەڵگانە ڕەتکراوەیە کە زۆربەی زانایان هێناویانەتەوە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

سەبارەت بە شافیعییەکان و هاوڕایانیان ئەوا بەڵگەیان بەو شتانە هێناوەتەوە کە توێژەر باسی کرد لە کورتکردنەوەی هاوڵاتیان لە ئافرەتان و منداڵاندا.

جۆری سێیەم: پیاوانی ئایینی:

شەرعناسان ڕاجیان لەسەر کوشتنی ڕەبەن (ڕوهبان)ەکان — کە لە پیاوانی ئایینی هەژمار دەکرێن —، لەم بارەوە دوو بۆچوونیان هەیە:

---

1) بڕوانە: مجموعة فتاوى ابن تيمية ٢٨/ ٣٥٥.

2) بڕوانە: نيل الأوطار ٨/ ٧٣، وحاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ١٣٢.

یەکەم: بەڕەهایی دەکوژرێن جا بەشداری جەنگیان کردبێ یان نا، ئەمە بۆچوونی ئەبو حەنیفە[1]، شافیعییەکان[2]، تەبەڕی لە گێڕانەوەیەکدا[3]، ئیبن حەزمە[4].

دووەم: ناکوژرێن ئەگەر تێکەڵی خەڵك نەبن و بەشداری لە جەنگدا نەکەن، بەڵام ئەگەر بەشدارییان کرد ئەوا دەکوژرێن، ئەمە بۆچوونی زۆربەی زانایانە لە حەنەفییەکان[5]، مالیکییەکان[6]، حەنبەلییەکان[7]، شافیعیش بۆچوونی وایە[8]، لە ڕاستترین گێڕانەوە کە لێیەوە هاتووە[9]، ئەوزاعی و لەیس[1][2].

---

[1] بڕوانە: المبسوط ١٠/ ١٣٨.

[2] بڕوانە: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٤٨، والمهذب ٢/ ٢٣٣، وفتح الوهاب ٢/ ٣٠٠.

[3] بڕوانە: التمهيد ١٦/ ١٣٩.

[4] بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٨.

[5] بڕوانە: المبسوط ١٠/ ١٣٨، وبدائع الصنائع ٧/ ١٠١.

[6] بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٦، وبداية المجتهد ١/ ٢٨٠، وشرح الزرقاني ٣/ ١٧.

[7] بڕوانە: المغني ٩/ ٢٥٠، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٣٦٧، والمبدع ٣/ ٣٢٢، وكشاف القناع ٣/ ٥٠.

[8] بڕوانە: الأم ٤/ ٢٤٠، بە پێچەوانەی ئەوەی ئیبن ڕەشد باسی دەکات، بداية المجتهد ١/ ٢٨٠، والتمهيد ١٦/ ١٣٩.

[9] ناوی لەیسی کوڕی سەعدی کوڕی عەبدڕەحمانی فەهمی خزمەتکاری ئەسفەهانیانە، بە بنەچە میسڕییە، یەکێکە لە زانا گەورەکان، شێخی هەرێمی میسڕ بووە، گەورە و سەرۆك و خۆبەکەمزانی ئەوێ بووە، ئەوەی لە سەردەمی ناوبراودا تایبەتمەند بوو ئەوە بوو کە نوێنەر و دادوەر لە ژێر فەرمان و ڕاوێژی ئەودابوون، شافیعی خەفەتی دەخوارد لەسەر پێنەگەیشتنی، زۆر چاك بوو لە قورئان و ڕێزمانەکەیدا، شیعر و فەرموودەی لەبەر دەکرد، یادی زۆر باش بوو، ئەحمەدی کوڕی برای وەهەب دەیوت: گوێبیستی شافیعی بووم دەیوت: ((لەیس لە مالیك شەرعناستر بوو، بەڵام هاوەڵانی هەڵسان بە تۆمارکردنی بۆچوونەکانی))، هەمان ئەم وتەیە لە ئیبن بەکیرەوە هاتووە، ڕۆژێکیان لەیس ڕۆیشتە دەرەوە پۆشاك و ئاژەڵ و ئەنگوستیلەکەی و ئەوەی لەسەر شانیەتی بە هەژدە هەزار دیرهەم تا بیست هەزار دیرهەم خەملێنرا، ساڵانە بیست هەزار دیناری دەستدەخست، چەندین کاری چاکی هەبووە، ڕۆژانە بەخشینی بە سێ سەد هەژار دەدا، فەرموودەی لە نافیعی خزمەتکاری ئیبن عومەر گێڕاوەتەوە، لەیس خەڵکی قەلقەشەندە، ساڵی ٩٤ك لە دایك بووە، شەوی هەینی لە نیوەی مانگی شەعبانی ساڵی ١٤٥ك کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: وفيات الأعيان ٤/ ١٢٧، والوافي بالوفيات ٢٤/ ٣١٢.

تاوتوێكردنی بەڵگەكان:

خاوەنانی هەر دوو بۆچوونەكە پشتیان بە كۆمەڵێك بەڵگە بەستووە، بۆ بەهێزكردنی بۆچوونەكەیان، بەم شێوەیەی خوارەوە:

بەڵگەی ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی یەكەمن:

ئەوانە كۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، پێشتر خرانەڕوو، تاوتوێكردنی زۆربەی زانایان بۆ ئەم بەڵگانەش باسكرا لە بابەتی بەڵگەكانی كورت كردنەوەی جۆری هاوڵاتیان تەنها لە ئافرەتان و منداڵاندا.

بەڵگەی ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی دووەمن:

زۆربەی زانایان كۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، بەڵگەكان لە قورئانی پیرۆزدا، پێشتر زۆربەی زانایان ئەم بەڵگانەیانن خسەڕوو لەسەر نا دروستی كوشتنی ڕەبەن (ڕوهبان)ەكان، ڕووی بە بەڵگە هێنانەوەش ڕوونكرایەوە، بەرهەڵستی ئەوانی تریش باسكرا، بەرپەرچدانەوەی ئەمانەش خرایەڕوو لە بابەتی بەڵگەكانی نا دروستی كوشتنی بەساڵاچووان.

لە سوننەتدا بەڵگەیان بەم شاتە هێناوەتەوە:

أ- لە ئیبن عەبباسەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) كاتێك لەشكرەكانی ڕەوانە دەكرد دەیفەرموو: ((خاوەن خەڵوەتگەكان

---

(1) بڕوانە: التمهيد ١٦٦/ ١٣٩.

(2) بڕوانە: نيل الأوطار ٨/ ٧٣، وحاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ١٣٢.

مەکوژن))[1]، ئەم فەرموودەیە بە ڕاشکاوی ڕێگری دەکات لە کوشتنی ئەوانەی لە خەڵوەتگەدان، کە ڕەبەن (ڕوهبان)ەکانن[2].

ئیبن حەزم ڕەخنەی لەم فەرموودەیەی ئیبن عەبباس گرتووە بەوەی ڕاست و دروست نییە، چونکە کەسێکی نەناسراو لە زنجیرەی گێڕەرەوەکانیدایە[3]، پێشتر بەرپەرچدانەوەی ئیبن حەزم ڕوونکرایەوە.

ب- لە ڕاسپاردەکەی ئەبو بەکردا (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە: ((تۆ کەسانێك دەبینی خۆیان لە پێناوی خوا بەند کردووە، وازیان لێبێنە و لەو شتەی خۆیان بۆ بەند کردووە))[4]، ئەبو بەکری سدیق (خوا لێی ڕازی بێ) ئامۆژگاری و ڕێنمایی دەرکرد بۆ فەرامۆشکردنی ڕەبەنەکانی خەڵوەتگەکان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، چونکە دوور کەوتوونەتەوە لە تێکەڵاوبوون لەگەڵ خەڵك و بەشداربوون لە شەڕدا.

بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، قورتوبی ڕوونی کردۆتەوە کە هاوەڵان یەکدەنگن لەسەر ڕاسپاردەی ئەبو بەکری سدیق و پێچەوانەی ئەم ڕاسپاردەیە هەڵسوکەوتیان نەکردووە[5].

---

(1) ئیبن ئەبی شەیبە هێناویەتی لە: مصنفه: كتاب السير، باب من ينهى عن قتله في دار الحرب، رقم (٣٣١٢٣): ٦/ ٤٨٤، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب جماع أبواب السير، باب ترك قتل من لا قتال فيه من الرهبان والكبير ةوغيرهما، رقم (١٧٩٩٣): ٩/ ٩٠، واللفظ لإبن أبي شيبة.

(2) قضايا فقهية في العلاقات الدولية ٢٤٦.

(3) لەلای هەندێك كەس: ئەو نەناسراوە: ئیبراهیمی کوڕی ئیسماعیلی کوڕی ئەبی حەبیبە. بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٩.

(4) پێشتر ئاماژە بە ژێدەرەکەی کراوە.

(5) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٩.

به ژێری بەڵگەیان هێناوەتەوە، جا وتویانە: کوشتنی ڕەبەن (ڕوهبان)ەکان لە کاتی بەرێوەچوونی کردە جەنگییەکان قەدەغەیە، بە پێوانە کردن لەسەر دروست نەبوونی کوشتنی ئافرەتان و منداڵان بەوەی هۆیەکی کۆکەرەوە بوونی هەیە لە نێوانیاندا لەسەر نا دروستی کوشتنیان، ئەویش بەشداری نەکردنیان لە شەڕ و جەنگدا(١).

پێشتر باسی ڕەخنەکانی ئەوانەی خاوەنی بۆچوونی یەکەمن کرا لەبەرامبەر ئەو بەڵگانەی زۆربەی زانایان هێناویانەتەوە لە کاتی کوشتنی بەساڵاچووندا، پێویست بە دووبارە کردنەوە ناکات لێرەدا.

شەرعناسان باسی حوکمی ڕەبەن (ڕوهبان) یان خاوەن خەڵوەتگەکانیان کردووە، کاتێك دانیان ناوە بە ماف پاراستنی ژیانیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا و نەکوشتنیان، هۆکاری نا ڕەوایی و نا دروستی کوشتنیان بەشداری نەکردنیانە لە جەنگدا(٢)، بەم پێیە دەتوانین پێوانە (قیاس)ی هەر پیاوێکی ئاینی بکەین لەسەر ڕەبەن (ڕوهبان) کە خۆی لە پێناوی خوادا بەند و گۆشەگیر کردبێ لە شوێنەکانی پەرستشدا و دوورکەوتبێتەوە لە شەڕ و بەشداری جەنگی نەکردبێ، ئەوا پێویستە ژیانی بپارێزرێ و دەستدرێژی نەکرێتەسەری، بەهۆی بوونی هۆیەکی کۆکەرەوە لە نێوانیاندا، ئەویش بەشداری نەکردنە لە جەنگدا(٣).

---

(١) بڕوانە: المهذب ٢/ ٢٣٣، المغني ٩/ ٢٥٠، ومجموعة فتاوى إبن تيمية ٢٨/ ٦٦٠، ونيل الأوطار ٨/ ٧٤.

(٢) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ١٣٧، وبدائع الصنائع ٧/ ١٠١، والمدونة الكبرى ٣/ ٦، والتمهيد ١٦/ ١٣٩، وشرح الزرقاني ٣/ ١٧، والمهذب ٢/ ٢٣٤، ومجموعة فتاوى إبن تيمية ٢٨/ ٦٦٠، والمبدع ٣/ ٣٢٢، ونيل الأوطار ٨/ ٧٤.

(٣) بڕوانە: چەند نیشانەیەك لەم بارەوە: المبدع ٣/ ٣٢٢، والأم ٤/ ٢٤٠، ونيل الأوطار ٨/ ٧٤.

سەبارەت بە ڕێگەدانی شەرعناسان بە کوشتنی هەندێك لە پیاوانی ئایین وەك: شەمامسە[1] و قەشەکان و جگەلەوانیش، ئەوا بەهۆی ئەوەوە بووە کە ڕۆڵیان هەبووە لە هەڵگیرساندنی جەنگ و بەشدارییەکی کارایان تێدا هەبووە، تا ئەو ئاستەی ناویان لێنراوە سەرانی بێ باوەڕی و کوفر[2]، بەمەش ئەوانەی بەشداری جەنگ ناکەن لەسەر هەمان حوکم دەمێننەوە.

جۆری چوارەم: نەخۆشە درێژخایەنەکان (الزَّمْنى):

الزمنى: کۆی (زَمِن)ە: ئەو مرۆڤەیە دووچاری نەخۆشی و دەردێکی بەردەوام و درێژخایەن بووەتەوە[3].

شەرعناسان ڕاجیاییان هەبووە لەسەر کوشتنی نەخۆشە درێژخایەنەکان و هاوشێوەکانیان:

بۆچوونی یەکەم: نەخۆشە درێژخایەنەکان دەکوژرێن، ئەمەیان بۆچوونی شافیعییەکان[4]، تەبەری و پۆلێك لە هاوەڵانی مالیك، سەحنون[5] و ئیبن حەزمە[6]، بەڵام شافیعییەکان شێتیان هەڵاواردووە و وتویانە نابێ بکوژرێ[7].

---

(1) شەمامسە: کۆی شەماسە، شەماسیش یەکێکە لە سەرانی نەسرانیەکان، سەری دەتاشێ و پابەندی بەڵێن دەبێ. لسان العرب ٧/ ١٩٤.

(2) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ٣٢، والمبسوط ١٠/ ١٣٧، وشرح الزرقانب ٣/ ١٧، ومحموعة فتاوى ابن تيمية ٢٨/ ٦٦١، وأحكام القرآن للجصاص ١/ ٣٢.

(3) بڕوانە: العين ٧/ ٣٧٥، والصحاح ١/ ٢٩٢، والمغرب ١/ ٣٦٩، ولسان العرب ٦/ ٨٧، والمصباح المنير ٩٧، مادة (زمن).

(4) بڕوانە: فتح الوهاب ٢/ ٣٠٠، وبداية المجتهد ١/ ٢٨٠.

(5) بڕوانە: التمهيد ١٦/ ١٣٩ – ١٤٠.

بۆچوونی دووەم: بۆچوونی زۆربەی زانایانە، کە پێیان وایە کوشتنی نەخۆشە درێژخایەنەکان دروست نییە، شەرعناسانی مەزهەبەکان بەم شێوەیەی خوارەوە نموونەیان بۆ نەخۆشە درێژخایەنەکان و هاوشێوەکانیان هێناوەتەوە:

- لەلای حەنەفییەکان هیچ یەکێك لەم کەسانە نابێ بکوژرێ: پەککەوتە، ئیفلیج، کوێر، دەست و پێ بڕاو بە پێچەوانە، گێل، لە کاتێکدا بۆچوونیان وایە دەبێ کەسی لاڵ و کەڕ و ئەوەی دەستێکی بڕاوە، یان یەکێك لە پێیەکانی بڕاوە، دەبێ بکوژرێن، چونکە حەنەفییەکان پێیان وایە ئەمانە لە شەڕکەرانن، دەبێ بکوژرێن، جا شەڕیان کردبێ یان نا[3].
- مالیکییەکان بڕیاریانداوە بە نەکوشتنی: شێت، گێل، ئەوەی ژیری تێکچووە، پەککەوتە، شەل، ئەوەی ئیفلیجە، ئەوەی ئەندامێکی جەستەی بڕاوە، کوێر و نابینا[4].
- حەنبەلییەکان خاوەن نەخۆشییە درێژخایەنەکانیان کورت هەڵهێناوە لە کوێر و نابینادا، وتویانە: دروست نییە بکوژرێ[5].
- سەوری وتویەتی: پەککەوتە نابێ بکوژرێ[6].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

---

(1) بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٨.

(2) بڕوانە: فتح الوهاب ٢/ ٣٠٠، إعانة الطالبين ٤/ ٢٠١.

(3) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠١، وفتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٣.

(4) بڕوانە: حاشية الدسوقي ٢/ ١٧٦، منح الجليل ٦/ ١.

(5) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٥٠، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٢٦٧، والمبدع ٣/ ٣٢٢.

(6) بڕوانە: التمهيد ١٦/ ١٣٩.

زۆربەی زانایان نەخۆشە درێژخایەنەکانیان لکاندووە بە بەساڵاچووی لاواز، بەڵگەشیان لەسەر ئەمە هێناوەتەوە بەو بەڵگانەی خرانەڕوو لەسەر نا دروستی کوشتنی بەساڵاچووی بە تەمەنداکەوتوو، سەبارەت بە ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە ئەوا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەو بەڵگانەی خرانەڕوو لە کورت کردنەوەی هاوڵاتیان لە ئافرەتان و منداڵاندا، پێشریش تاوتوێمان کردن.

حوکمی ئەو نەخۆشەی نەخۆشییەکەی درێژخایەن نییە:

شەرعناسان چەند نموونەیەکیان سەبارەت بەم نەخۆشە ڕوونکردۆتەوە کە نەخۆشی درێژخایەنی نییە، حوکم شەرعیان لەبارەی کوشتنی ئەوان بەم جۆرە ڕۆشن کردۆتەوە:

- لەلای حەنبەلییەکان: ئەو نەخۆشە دەکوژرێ کە ئەگەر نەخۆش نەبووبایە شەڕی دەکرد، چونکە ئەمە وەك بریندار وایە، مەگەر بێ ئومێد بێ لە چاکبوونەوەی، ئەو کاتە وەك نەخۆشە درێژخایەنەکان دەبێ، چونکە مەترسی ئەوەی لێ ناکرێ بگاتە دۆخێك کە شەڕە تێدا بکات[1].
- لەلای حەنەفییەکان: هەر کەسێك لە شەڕکەران بێ و بگونجێ شەڕ بکا ئەوا دروستە بکوژرێ، جا شەڕ بکات یان نا، هەر یەکێکیش لە شەڕکەران نەبێ و توانای شەڕکردنی نەبێ نابێ بکوژرێ، مەگەر بەشێوەیەکی ڕاستەقینە شەڕ بکات یان بە ڕاو بۆچوون یاخود بە هاندان و هاوشێوەی ئەمانە[2].

تێبینی ئەوە دەکرێ کە بڕیاردانی شەرعناسان بە کوشتنی کەسی نەخۆش، کە نەخۆشییەکەی درێژخایەن نییە، جۆرێك لە ستەمە لە مافی نەخۆش، یەکناگرێتەوە لەگەڵ

---

(1) المغني ٩/ ٢٥١، والإنصاف ٤/ ١٢٩، وكشاف القناع ٣/ ٥٠ – ٥١.

(2) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠١.

پاڵنەری شەڕ و جەنگ کە چەتەیی و ڕێگرییە، لە ڕەوایی جەنگدا چەندین بەڵگە خرانەڕوو ئەوە دەسەلمێنن کە بنچینە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و نا موسڵمانان ئاشتییە، هۆکاری کوشتنی بێ باوەڕ چەتەیی و ڕێگرییە، بۆیە بێ باوەڕ — نەخۆشیش بێ باوەڕیش دەگرێتەوە — کە بەشداری جەنگ ناکات و ڕێگری ناکات لە بڵاوبوونەوەی بانگەوازی ئیسلامی ناکوژرێ، ئەگەر نەخۆشییەکەشی درێژ خایەن نەبێ.

جۆری پێنجەم: بەکرێگیراوان (الأجراء):

(الأجراء): کۆی (أجير)ە، لە (أجَرَ يؤجُرُ)وە هاتووە، (الأجير المستأجر): ئەو مرۆڤەیە کە بۆ بەرژەوەندی یەکێکی تر کار دەکات لە بەرامبەر بڕێکی دیاریکراو[1].

پێغەمبەری خوا زاراوەی (عسيف[2])ی بەکارهێنا، کاتێك ڕێگری کرد لە کوشتنی ئەم جۆرە هاوڵاتییە لە سەروبەندی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، شەرعناسان ڕاڤەی (عسيف)یان کردووە بە بەکرێگیراو[3]، ئەمانەی خوارەوەشیان لە ڕیزی بەکرێگراو هەژمار کردووە کە ناکوژرێن: جوتیاران، زەوی کێڵەکان، بەکرێگیراوەکان، خزمەتکار، بەندە و کۆیلە، سواڵکەر، خاوەن پیشەکان، ئەو کەسەی پسپۆرە لە کاری خۆیدا و سەرقاڵە پێیەوە، ڕەش و ڕووتە ڕاپێچکراوەکان، زەوی کێڵەکان، بازرگانان، هەندێك جار ناویان لە هەموو

(1) بڕوانە: العين ٦/ ١٧٣، ولسان العرب ١/ ٧٧ – ٧٨، والمصباح المنير ٢، ومعجم لغة الفقهاء ٢، والقاموس الفقهي ١٤.

(2) ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ): ((بە خالید بڵێ: با منداڵان و بەکرێگیروان نەکوژێ)).

(3) بڕوانە: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٣، والتمهيد ٩/ ٧٥ – ٧٦، وأحكام القرآن: ابن العربي ١/ ١٥٠، والجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٩.

ئەوانە ناوە لاوازەکان[1]، چونکە جوتیار لەسەر زەویەکەی، کرێکار لە کارگەکەیدا، پزیشك لە نەخۆشخانەکەیدا بەکرێگیراوە[2]، ئەوانی دیکەش وەك ئەمانە.

شەرعناسان بەهەمان شێوە ڕاجیان لەسەر کوشتنی بەکرێگیراوان، وەك چۆن ڕاجیان لەسەر کوشتنی نەخۆشە درێژخایەنەکان و بەساڵاچووان، جا دوو بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: بەکرێگیراوان دەکوژرێن، جا بەشداری شەڕیان کردبێ یان نا، ئەمە بۆچوونی شافیعییەکان[3]، تەبەڕی و ئیبن عەرەبی مالیکی و سەحنون و پۆلێك لە هاوەڵانی مالیکە، ئەمە پێچەوانەی ڕای ناوداری ئەوانە[4]، ڕای زاهیرییەکانیشە[5].

بۆچوونی دووەم: پێویستە ژیانی بەکرێگراوان بپارێزرێ، نەکوژرێن لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، ئەگەر بەشدارییان لە ناکۆکیەکەدا نەکرد و ڕۆڵیان تێدا نەبوو، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە لە حەنەفییەکان[6]، مالیکییەکان[7]، حەنبەلییەکان، شافیعی[8] و

---

(1) بڕوانە: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٣، والتمهيد ٩/ ٧٥ – ٧٦، والقوانين الفقهية ١/ ٩٨، والفواكه الدواني ١/ ٣٩٩، وحاشية الدسوقي ٢/ ١٧٧، ومنح الجليل ٦/ ١، وروضة الطالبين ٢٠/ ٤٤٩، والمغني ٩/ ٢٥١.

(2) بڕوانە: جرائم الحرب ١٢٠.

(3) بڕوانە: الأم ٤/ ٢٨٤، والوسيط ٧/ ٢٠، وروضة الطالبين ١٠/ ٢٤٣ – ٢٤٤، وفتح الوهاب ٢/ ٣٠٠، وأسنى المطالب ٨/ ٤٨٧، وبداية المجتهد ١/ ٢٨٠.

(4) بڕوانە: التمهيد ١٦/ ١٣٩ – ١٤٠، منح الجليل ٦/ ٢، وأحكام القرآن: ابن العربي ١/ ١٥٠.

(5) بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٨.

(6) بڕوانە: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٥٣.

(7) بڕوانە: التمهيد ٩/ ٧٥ – ٧٦، والقوانين الفقهية ١/ ٩٨، والفواكه الدواني ١/ ٣٩٩، وحاشية الدسوقي ٢/ ١٧٧، ومنح الجليل ٦/ ١.

(8) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٥١.

شوێنکەوتووانیەتی لە بۆچوونی هەرە دیاردا[1]، لەلای ئەوزاعی جوتیار و زەوی کێڵ ناکوژرێن[2]، عومەری کوڕی عەبدلعەزیز زەوی کێڵی نەدەکوشت[3].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە هەمان ئەو بەڵگانەیان بۆ پشتیوانی بۆچوونەکەیان هێناوەتەوە کە توێژەر خستیەڕوو لە بابەتی کورت هەڵهێنانی هاوڵاتیان لە ئافرەتان و منداڵان، لەوێش تاوتوێی بەڵگەکان کرا.

ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە بەڵگەیان هێناوەتەوە بە قورئانی پیرۆز و ژیری (عەقڵ) و هەمان ئەو بەڵگانەی تریش کە هێنابوویانەوە لەسەر نا دروستی کوشتنی چەند جۆرێکی تر لە هاوڵاتیان، پێشتر باسی بەڵگەکانیان کرا، لە سوننەتیشدا ئەوا ئەم بەڵگانەیان هێناوەتەوە:

أ- پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((بە خالید بڵێ منداڵ و کرێکار نەکوژێ))[4]، لەم فەرموودەیە بە ڕاشکاوی ڕێگری کراوە لە کوشتنی ئافرەت و منداڵ و بەکرێگیراو و کرێکار، چونکە نەریت وایە لە شەڕکەران نین[5].

ب- ئەوەی لە سوننەتی پێغەمبەردا هاتووە لە ڕێگری کردن لە کوشتنی کرێکار و خزمەتکارەکان[6].

---

1) بڕوانە: روضة الطالبین ١٠/ ٢٤٣.

2) بڕوانە: التمهید ١٦/ ١٣٥، وبدایة المجتهد ١/ ٣٨٠.

3) الجامع لأحكام القرآن ١/ ٢٨٠.

4) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی.

5) بڕوانە: قضایا فقهیة في العلاقات الدولیة ٢٥٨ – ٢٥٩.

ت- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) کە فەرموویەتی: ((بازرگانە قوڕەیشییەکان مەکوژن))[2].

لە بۆچوون و مەزهەبی هاوەڵانی پێغەمبەریش بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

أ- وتەی جابر (خوا لێی ڕازی بێ): ((هاوەڵانی پێغەمبەر بازرگانە هاوبەشدانەرەکانیان نەدەکوشت))[3].

ب- کاری عومەری کوڕی عەبدلعەزیز، کە زەوی کێڵی نەدەکوشت[4].

پێشتر خرایەڕوو کە ئیبن حەزم مشتومڕی کردووە لەسەر ئەو فەرموودانەی زۆربەی زانایان هێناویانەتەوە لەسەر نا دروستی کوشتنی هاوڵاتیان، ئەوانەی بەشدار نابن لەشەڕدا — بە کرێکارانیشەوە —، بەرپەرچی زۆربەی زانایان بۆ ئیبن حەزم خرایەڕوو.

ئیبن حەزم ڕوونکردنەوەی لەسەر وتەکەی جابر داوە و وتویەتی: ((وتەکەی جابر کە دەڵێ هاوەڵان بازرگانە هاوبەشدانەرەکانیان نەکوشت، ئەوا هیچ پێویستیان بەم قسەیە

---

(1) ئەمانە هێناویانە: سعيد بن منصور في السنن: كتاب الجهاد، باب ما جاء في قتل النساء والولدان، رقم (٢٦٢٨): ٢/ ٢٨١، وابن أبي شيبة في مصنفه: كتاب السير، من يبنهى عن قتله في الحرب، رقم (٣٣١١٤): ٦/ ٤٨٢، وأحمد في مسنده: مسند حكيم بن حزام، رقم (١٥٤٥٨): ٣/ ٤١٣. والبيهقي في سننه الصغرى: كتاب السير، باب ما يفعل بالرجال البالغين بعد الأسر وقبله، وما جاء في قتل النساء والصبيان وقتل من لا قتال فيه، رقم (٣٦١٩): ٧/ ٥٤٩، واللفظ له.

(2) سەربارى لێكۆڵینەوە لە كتێبەكانی فەرموودەدا سەبارەت بەم فەرموودەیە ئەوا توێژە نەیدۆزیەوە تەنها لە كتێبی (تاريخ جرجان ١/ ٤٠٦)دا نەبێ.

(3) ئەمانە هێناویانە: ابن أبي شيبة في مصنفه: كتاب السير، من ينهى عن قتله في الحرب، رقم (٣٣١٣٠): ٦/ ٤٨٤، وأبو يعلى في مسنده: مسند جابر، رقم (١٩١٧): ٣/ ٤٢٧، ومجمع الزوائد: كتاب البيوع، باب في تجار المشركين، ٤/ ٧٣، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب ترك قتل من لا قتال فيه من الرهبان ةالكبير وغيرهما، رقم (١٧٩٣٩): ٩/ ٨٩، واللفظ له.

(4) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٤٩.

نییە، چونکە جابر نەیوتووە: نەکوشتنیان لە وڵاتی جەنگ و نا موسڵمانان بووە، بەڵکو هەواڵی داوە لە پوختەی هەڵسوکەوتیان. دواتر ئەگەڕ ڕاستیش دەرچوو کە جابر ئەمەی ڕوونکردۆتەوە ئەوا هیچ شتێکی تێدایە دەستی پێوە بگرن؟، چونکە لە وتەکەدا ڕێگری نەکراوە لە کوشتنیان، بەڵکو سەرپشك بوونی ئەوانی تێدایە لە فەرامۆشکردنی بازرگانە هاوبەشدانەرەکان))[1].

ئەبو غەددە بە دوو شێوە وەڵامی ئیبن حەزمی داوەتەوە: یەکەمیان: ئەو هەواڵەی لە جابرڕ گێڕدراوەتەوە بە لاواز دانەناوە، بەڵکو لێی بێدەنگ بووە.

دووەمیان: ڕووکەشی وتەکەی جابرڕ (خوا لێی ڕازی بێ) ئاماژە بەوە دەکات کە کوشتن و کوشتار لە وڵاتی ئیسلامدا نییە، بەڵام لە وڵاتی دوژمندایە لە کاتی جەنگ کردن لەگەڵ دوژمندا، موسڵمانان خۆیان دووردەگرت لە کوشتنی بازرگان. ئەوەی بانگەشەی جگەلەمەش بکات، پێویستە بەڵگە بهێنێتەوە.

سەبارەت بە فەرامۆش کردنی کوشتنی بازرگانە هاوبەشدانەرەکان بە شێوەی سەرپشك بوون نەوەك واجب بوون، ئەوا بەڵگەکانی تر بەرپەرچی دەدەنەوە کە ڕاشکاوانە ڕێگری دەکەن لە کوشتنی جوتیار و بەکرێگیراو و کرێکار، هەروەك پێوانە کردنی ئەمانە بە ئافرەتان و منداڵانیش بەرپەرچی ئەمە دەداتەوە، چونکە بە ڕاشکاوی ڕێگری کراوە لە کوشتنیان))[2].

---

[1] المحلی ٥/ ٣٥٠.

[2] قضایا فقهیة في العلاقات الدولیة ٢٦٢.

جۆری شەشەم: کارمەندانی کەرتی خزمەتگوزارییە مرۆییەکان:

کارمەندانی کەرتی خزمەتگوزاری مرۆیی بریتین: ((لەوانەی هەڵدەستن بە پێشکەش کردنی یارمەتی و هاریکاری بۆ قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییەکان، ئەم کارمەندانە دیاری دەکرێن لەلایەن لایەنە ناکۆکە چەکدارەکانەوە بۆ پێشکەشکردنی یارمەتییە ماددیەکان یان ئاسانکاری کردن بۆ پێشکەشکردنی ئەم هاریکاریانە بۆ کەسانی زیان بەرکەوتوو بەهۆی هەڵگیرسانی ناکۆکییە چەکدارییەکەوە))[1].

شەرعناسانی موسڵمان زاراوە هاوچەرخەکانیان بەکارنەهێناوە کە بەکاردێن بۆ ئەوانەی یاوەری هێزە چەکدارەکان دەکەن لە پێناو پێشکەشکردنی خزمەتگوزارییە مرۆییەکان بۆ زیان بەرکەوتووانی ناکۆکییە چەکدارییەکان، بە تێروتەسەلی نە ڕۆیشتوونەتە ناو بابەتەکەدا کاتێك باسی جۆری ئەو هاوڵاتیانەیان کردووە کە دەبێ بپارێزێن لە کاتی بەرێوەچوونی کردە جەنگییەکان، ئەمەش بەلەبەرچاوگرتنی نەبوونی کەسانی ناوبراو بەو ناوە هاوچەرخانە و ئەو شێوازانەی ئێستا لەو کاتدا.

بەڵام بێ دەنگ نەبوونە لەبارەی ئەم کەسانە بە شێوەیەکی کۆتایی، بەڵکو ئەم بابەتانەیان وەرگرتووە لە گۆشە نیگای هەڵسانی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) بەوەی هەندێك ئافرەتی برینپێچی بردووە بۆ جەنگەکان لە پێناو تیمارکردنی نەخۆشەکان، پێشکەشکردنی یارمەتی بۆیان، ئەمەش بەڵگەن لەسەر ئەمە:

---

(1) دراسة حول القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٢٢.

أ- له سوننەتدا چەسپاوە: ((پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دایکی سەلیم و چەند ئافرتێکی تری له ئەنسارییەکان لەگەڵ خۆی دەبردن بۆ جەنگ، ئاویان دەدا به تێکۆشەران و تیماری برینداره‌کانیان دەکرد))[1].

ب- له ڕەبیعی کچی معوز[2]— خوا لێی ڕازی بێ — وتویەتی: ((ئێمه لەگەڵ پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دەڕۆیشتینه جەنگ، ئاومان دەدا به جەنگاوەران و خزمەتمان دەکردن، بریندار و کوژراوەکانمان دەگێڕایەوە بۆ شاری مەدینه))[3].

ت- له دایکی عەتیەی ئەنسارییەوە هاتووە[4]، وتویەتی: ((له گەڵ پێغەمبەری خوادا (درودی خوای لێبێ) حەوت جەنگم ئەنجامداوە، له ناو ڕەشماڵەکاندا دەمامەوە و خواردنم بۆ دروست دەکردن، بریندارەکانم تیمار دەکرد، سەرپەرشتی نەخۆشەکانم دەکرد))[5]. جگەلەمانەش چەندین گێڕانەوەی دیکه که جەخت دەکەنەوە لەسەر

---

(1) موسلیم گێڕاویەتیەوە له سەحیحەکەیدا له ئەنەسی کوڕی مالیکەوە: كتاب الجهاد والسير، باب غزوة النساء مع الرجال، رقم (١٨١٠): ٣/ ١٤٤٣.

(2) ناوی ڕەبیعی کچی معوزی کوڕی عەفرائی ئەنسارییە، له هۆزی نەجارە، موسڵمان بوو، بەڵێنی به پێغەمبەردا (درودی خوای لێبێ)، لەگەڵی دەچووە شەڕ و جەنگەکان، هاوەڵای پێغەمبەر بووە و گێڕانەوەشی هەبووە، بەیانی ڕۆژی به گوێزرانەوەی وەك بوك پێغەمبەر سەردانی کرد، باوکی یەکێك بوو له گەورە بەدرییەکان، له سەردەمی جێنشینایەتی عەبدلمەلیك له ساڵی حەفتا و شتێك مرد. بڕوانە: الطبقات الكبرى ٨/ ٤٤٧، وتلقيح فهوم أهل الأثر ١/ ٢٢٣، وسير أعلام النبلاء ٣/ ١٩٨.

(3) بوخاری له سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب الجهاد والسير، باب رد النساء الجرحى والقتلى، رقم (٢٧٢٧): ٣/ ١٠٥٦.

(4) ناوی دایکی عەتیەی ئەنساریی نەسیبەی کچی حارسە، وتراوە نەسیبەی کچی کەعب، چەندین فەرموودەی هەیە، یەکێکه له شەرعناسەکانی هاوەڵان، زەینەبی کچی پێغەمبەری شۆرد، محەممەدی کوڕی سیرین و حەفسەی کچی سیرین و ئیسماعیلی کوڕی عەبدڕەحمان لێیان گێڕاوەتەوە، تا تەمەنی حەفتا ساڵی ژیاوە. بڕوانە: سير أعلام النبلاء ٢/ ٣١٨، وتاريخ الإسلام ٥/ ٢٨٩ ـ ٢٩٠.

(5) موسلیم گێڕاویەتیەوە له سەحیحەکەیدا: كتاب الجهاد والسير، باب النساء الغازيات يرضخ لهن ولا يسهم والنهي عن قتل الصبيان في الحرب، رقم (١٨١٢): ١٣/ ١٤٤٧.

بایەخدانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بە ئەندامانی تاقمی پزیشکی لە پێناو پێشکەشکردنی یارمەتییە مرۆییەکان بۆ ئەوانەی پێویستیان پێی هەیە.

گومان لەوەدا نییە ئەم کەس و پێڕ و تاقم و ڕێکخراوانە پێویستیان بە پاراستن هەیە بۆ ئەوەی بتوانن بە ئەرکی خۆیان هەڵبستن، شەریعەتی ئیسلامیش جەختی کردۆتەوە لەسەر پێویستی پاراستنی ژیانی ئەوانەی خۆیان یەکلا کردۆتەوە بۆ پێشکەش کردنی خزمەتگوزارییە مرۆییەکان بۆ قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییەکان، ئەم شتانەی خوارەوە ئاماژەن بۆ ئەوە کە:

١- ئەو کەسانە شەڕکەر نینو نا جەنگن، دروست نییە دەستدرێژیان بکرێتەسەر بە پێوانە کردنیان بە ئافرەتان و منداڵان.

٢- ئەگەر مرۆڤ ڕێگری کردبێ لە دەستوەشاندن لەوانەی جەنگاوەر نین، ئەوا لە پێشترە کە ڕێگری بکات لە دەستوەشاند و دەستدرێژی کردنەسەر ئەوانەی بەشدار نابن لە جەنگدا و هەڵدەستن بە پێشکەش کردنی خزمەتگوزاری مرۆیی بۆ زیانبەرکەوتووان لە جەنگدا.

٣- کوشتنی ئەوانە دەستدرێژییەکەی ڕۆشنە، خوای پاك و بێگەر ڕێگری کردووە لە دەستدرێژی کردن لە شەڕدا، بەم فەرمایشتە: ﴿...وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ﴾[1]واتە: (...نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت).

٤- نابێ مرۆڤ بکوژرێ، مەگەر بە حەق نەبێ، بەهۆی ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزەوە: ﴿...وَلَا تَقۡتُلُواْ ٱلنَّفۡسَ ٱلَّتِي حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلۡحَقِّۚ ذَٰلِكُمۡ وَصَّىٰكُم بِهِۦ

[1] سورة البقرة، الآية ١٩٠.

﴿لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴾[1] واتە: (هیچ کەسیش مەکوژن کە خوا حەرامی کردووە مەگەر بەحەق نەبێت، ئەوەی کە خوێندمەوە بۆتان خوا فەرمانی پێکردوون بۆ ئەوەی ژیر و هۆشمەندبن). گومان لەوەدا نییە کوشتنی کارمەندانی کەرتی خزمەتگوزاری مرۆیی نا ڕەوایە، بۆیە پێویستە لەکاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان خۆپارێزی لێبکرێ.

٥- جەنگ دانەنراوە بۆ لەناوبردن و قڕکردنی مرۆڤایەتی، نابێ ئەو ئامراز و ڕێوشوێنانەش بگیرێنەبەر کە سەردەکێشن بۆ ئەمە، دەستوەشاند لە کارمەندانی تاقمی خزمەتگوزارییە مرۆییەکان تەنها بریتییە لەو لەناوبردنەی کە بەپێی شەرع و داب و نەریت قەدەغەیە، بۆیە دەبێ ئەم کارمەندانە بپارێزرێن بە مەبەستی پاراستنی مرۆڤایەتی.

دووەمیان: بنەمای قەدەغەبوونی قڕکردنی بە کۆمەڵ:

قڕکردنی بە کۆمەڵ بەپێی ڕێکەوتننامەی قەدەغەکردنی تاوانی قڕکردنی بە کۆمەڵ خۆی دەبینێتەوە لە: هەر کردەوەیەك کە ئەنجام دەدرێ بە مەبەستی لەناوبردن و قڕکردنی تەواوی یان بەشێکی کۆمەڵەیەکی نەتەوەیی یان ڕەگەزی یان ئاینی، بەم خەسڵەتانەی خوارەوە:

أ- کوشتنی ئەندامانی کۆمەڵەکە.

ب- ئەشکەنجەدانی جەستەیی یان ڕۆحی ئەندامانی کۆمەڵەکە، بەشێوەیەکی مەترسیدار.

---

[1] سورة الأنعام، الآية ١٥١.

ت- ملکەچ کردنی کۆمەڵەکە بە ئەنقەست بۆ چەند بارودۆخێکی تایبەت لە ژیان و گوزەران، مەبەست لێی داڕوخاندنی بێ لە ڕووی ماددیەوە چ بەشێوەیەکی هەمەکی یان هەندەکی.

پ- گواستنەوەی منداڵان بە زۆرەملێ لە کۆمەڵەیەکەوە بۆ کۆمەڵەیەکی تر(١).

قەدەغەکردنی قڕکردنی ڕەگەزی مرۆیی لە شەریعەتی ئیسلامدا:

شەریعەتی ئیسلام لەسەر لایەنە ناکۆکەکانی قەدەغەکردووە سزادانی بە کۆمەڵ جێبەجێ بکەن لەسەر هاوڵاتیان و دانیشتوان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، بەوەی هەمووان قڕ بکرێن بە ئافرەت و منداڵ، تاوانبار و بێ تاوانەوە، بەمەش شەریعەتی ئیسلام ژیانی هاوڵاتیانی پاراستووە لەوەی دووچاری مەترسی ببنەوە، ئەمانەش بەڵگەی قەغەبوونی ئەم تاوانەن:

لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان بەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز هێناوەتەوە: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾(٢)واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت). خوای پایەبەرز لەم ئایەتەدا بنەمای جیاکاری لە نێوان هاوڵاتیان و جەنگاوەران چەسپاندووە لە کاتی ناکۆکی چەکدارییدا، بەهەمان شێوە دەستدرێژی کردنە سەر هاوڵاتیانی قەدەغە کردووە، ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێ سزادانی مرۆڤایەتی بە قڕکردنی هەموویان قەدەغەیە.

---

(١) مـ٢، ڕێکەوتننامەی قەدەغەکردنی تاوانی قڕکردنی بەکۆمەڵ و سزادان لەسەری ١٩٤٨.

(٢) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- لە چیڕۆکی ڕزگارکردنی خەیبەردا هاتووە، عەلی (خوالێی ڕازی بێت) وتی: ئەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لەگەڵیان ئەجەنگێن تاوەك ئێمەیان لێدێت؟ فەرمووی: (لەسەرخۆ بڕۆ ناویان تا دەگەیتە قەراغ و سنووری ماڵەکانیان، دوایی بانگیان بکە بۆ ئیسلام و هەواڵیان بدەرێ سەبارەت بەوەی لەسەریان پێویستە لەمافی خوا، سوێند بە خوا، ئەگەر خوا بەهۆی تۆوە یەك کەس ڕێنمایی بکات بۆ تۆ چاکترە لە هەرچی وشتری سوور هەیە))[1]. لەم فەرموودەیەدا ئاماژەیەکی ڕۆشن هەیە لەسەر ئەوەی قڕکردنی بە کۆمەڵ لە ئیسلامدا قەدەغەیە بەهۆی جیاوازی بیروباوەڕ، چونکە لە شەرعی ڕاست و دروستی ئیسلامدا ئەوە لە حوکمی شەڕ و جەنگ نییە خەڵك قڕ بکرێ و شتومەکەکانیان لەناو ببرێ، ئەمە لە مەبەستە گشتی و

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: سەهلیکوڕیسەعد (خوالێیڕازیبێت) دەڵێ: پێغەمبەریخوا (درودی خوای لێبێ) ڕۆژیخەیبەرفەرمووی: (ئەم ئاڵایە دەدەمە دەستی پیاوێك خوا لەسەر دەستی ئەو سەرکەوتن فەراهەم دەکات، خوا و پێغەمبەری خۆشدەوێ، خوا و پێغەمبەریش خۆشیان دەوێت). دەڵێ: خەڵك ئەو شەوەیان بەسەر برد بەوەی: دەبێ کامیان ئەو ئاڵایە یبدرێتێ، کاتێ خەڵك ڕۆژیان لێبوویەوە، بەیانی زوو ڕۆیشتن بۆ خزمەتی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هەموویان خوازیاری ئەوەبوون ئەو ئاڵایەیان بدرێتێ، فەرمووی: (علی کوڕی ئەبوتاڵیب لەکوێیە؟). وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا ئەو لە دەست ئازاری هەر دوو چاوی دەناڵێنێ. فەرمووی: (بنێرن بەدوایدا)، هێنایان، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) تفی کردە هەر دوو چاوی و بۆ یپاڕایەوە، چاوەکانی چاك بوونەوە، هەروەك ئازاریان نەبوبێت، ئاڵاکەی دایە دەستی، عەلی (خوالێی ڕازی بێت) وتی: ئەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لەگەڵیان ئەجەنگێن تاوەك ئێمەیان لێدێت؟ فەرمووی: (لەسەرخۆ برۆ ناویان تا دەگەیتە قەراغ و سنووری ماڵەکانیان، دوایی بانگیان بکە بۆ ئیسلام و هەواڵیان بدەرێ سەبارەت بەوەی لەسەریان پێویستە لەمافی خوا، سوێند بە خوا، ئەگەر خوا بەهۆی تۆوە یەك کەس ڕێنمایی بکات بۆ تۆ چاکترە لە هەرچی وشتری سوور هەیە)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب المغازي، باب غزوة خيبر، رقم (٣٩٧٣): ٤/ ١٥٤٢، ومسلم في صحيحه: كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل علي بن أبي طالب (رضي الله عنه). رقم (٢٤٠٦): ٤/ ١٨٧٢.

سەرەکییەکانی شەریعەتیش نییە، چونکە شەریعەتی ئیسلام هاتووە بۆ بەختەوەرکردنی مرۆڤ نەوەك لەناوبردن و قڕکردنی[1].

ب- لە سەرگوزەشتەی ڕزگارکردنی مەککەدا هاتووە: ((سەعدی کوڕی عوبادە وتی: هۆ ئەبو سوفیان ئەمڕۆ ڕۆژی نەبەرد و چاونەترسە، ئەمڕۆ کەعبە مۆڵەتی پێدەدرێ و حەڵاڵ دەکرێ، ئەبو سوفیان وتی: خۆزگە ڕۆژی بەرگری و پاراستنی بوایە. پاشان پۆلێك هات کە لە هەموویان کەمتر بوو، پێغەمبەری خوا و هاوەڵانی تێدابوون، ئاڵاکەی بەدەستی زوبەیری کوڕی عەوامەوە بوو، کە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بەلای ئەبو سوفیاندا تێپەڕی، ئەبو سوفیان پێی وت: نازانی سەعدی کوڕی عوبادە چی وت؟ پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: چی وت؟ ئەبو سوفیان وتی: ئاوا و ئاوای وت. پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: سەعد درۆ دەکات، ئەمڕۆ ئەو ڕۆژەیە خوای گەورە کەعبەی تێدا مەزن و پایەدار دەکات، ئەو ڕۆژەی بەرگ بەبەر کەعبەدا دەکرێت))[2]. لەسەر ئەم قسەیەی، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) سەعدی لە پلە و پۆستەکەی لادا و ئاڵاکەی لێوەرگرتەوە[1].

---

(1) جرائم الحرب ١٤٩.

(2) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە کە لە فەرموودەی هیشامە و لە باوکیەوە هێناویەتی: کاتێك پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لە ساڵی ڕزگارکردنی کەعبەدا بەڕێکەوت بەرەو مەککە، ئەم هەواڵە گەیشتە قوریش، ئەبو سوفیانی کوڕی حەڕب و حەکیمی کوڕی حیزام و بەدیلی کوڕی وەرقا ڕۆیشتنە دەرەوەی شار، بەدوای هەواڵدا دەگەڕان دەبارەی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ)، بەردەوام بوون لە ڕۆیشتن تاکو گەیشتنە مەڕلزوهڕان، ئاگرێکیان بینی وەك ئەوەی ئاگری عەڕەفە بێ! ئەبو سوفیان وتی: ئەمە چییە، وەك ئەوەی ئاگرەکانی عەڕەفە بن، بدیلی کوڕی وەرقا وتی: ئاگری تیرەی عەمرن، ئەبو سوفیان وتی: تیرەی عەمر لەوانە کەمترن، چەند کەسێك لە پاسەوانەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) ئەوانی گرت و بردیان بۆ لای پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ)، ئەبو سوفیان موسڵمان بوو، کاتێك ئەبو سوفیان ڕۆیشت پێغەمبەر بە عەبباسی فەرموو ئەبو سوفیان لەلای بەرزی شاخەکە بوەستێنە با سەیری موسڵمانان بکات، عەبباس ئەبو سوفیانی وستاند، هۆزەکان یەك یەك لەگەڵ پێغەمبەردا (درودی خوای لێبێ) تێدەپەڕین... لەشکرەکە پۆل پۆل بە بەردەم ئەبو سوفیاندا دەڕۆیشتن. پۆلێك تێپەڕی، ئەبو سوفیان وتی: ئەمانە کێن؟ عەبباس وتی: ئەوانە غیفارییەکانن، ئەبو سوفیان وتی: جا من چ

ت- له هه‌مان سه‌رگوزه‌شته‌دا هاتووه كه پێغه‌مبه‌ر (درودی خوای لێبێ) فه‌رموویه‌تی: ((كاتێك هاوبه‌شدانه‌ران له ناو مزگه‌وتدا كۆبوونه‌وه، به‌وانی فه‌رموو: پێتان وایه چیتان لێده‌كه‌م؟ وتیان: چاكه‌مان له‌گه‌ڵ ده‌كه‌ی، برایه‌كی به‌ڕێز و به‌خشنده‌ی، كوڕی برای به‌ڕێز و به‌خشنده‌ی، فه‌رمووی: بڕۆن ئێوه ئازادكراون))[2]، له هه‌ڵوێستی یه‌كه‌مدا پێغه‌مبه‌ری خوا (درودی خوای لێبێ) فه‌رمانی كردبه لادانی سه‌عد، ئاڵایه‌كی لێ سه‌نده‌وه، وته‌كه‌ی ڕه‌تكرده‌وه، كه ئه‌مه بوو: ((ئه‌مڕۆ ڕۆژی نه‌به‌رد و چاونه‌ترسه، ئه‌مڕۆ كه‌عبه مۆڵه‌تی پێده‌درێ و حه‌ڵاڵ ده‌كرێ))، چونكه ئه‌م وته‌یه‌ی هه‌ڕه‌شه‌كردنه، ئاشكراكردنی هه‌ستی تۆڵه‌سه‌ندنه‌وه و یه‌كلاكردنه‌وه‌ی

په‌یوه‌ندییه‌كم به غیفارییه‌كانه‌وه هه‌یه! پاشان تیره‌ی جوهه‌ینیه‌كان تێپه‌ڕین، ئینجا تیۆه‌ی سه‌عدی كوڕی هوزه‌یم به به‌رده‌میدا، هه‌مان شتی وت، تا پۆلێك هات، كه هاوێنه‌یان نه‌دیبوو، ئه‌بو سوفیان وتی: ئه‌وانه كێن؟ عه‌بباس وتی: ئه‌وانه ئه‌مانه پشتیوان (ئه‌نساری)یه‌كانن، سه‌عدی كوڕی عوباده پێشڕه‌ویان ده‌كات و ئاڵاكه‌ی ئه‌وانی به‌ده‌سته. سه‌عدی كوڕی عوباده وتی: هۆ ئه‌بو سوفیان ئه‌مڕۆ ڕۆژی نه‌به‌رد و چاونه‌ترسه، ئه‌مڕۆ كه‌عبه مۆڵه‌تی پێده‌درێ و حه‌ڵاڵ ده‌كرێ، ئه‌بو سوفیان وتی: خۆزگه ڕۆژی به‌رگری و پاراستنی بوایه. پاشان پۆلێك هات كه له هه‌موویان كه‌متر بوو، پێغه‌مبه‌ری خوا و هاوه‌ڵانی تێدابوون، ئاڵاكه‌ی به‌ده‌ستی زوبه‌یری كوڕی عه‌وامه‌وه بوو، كه پێغه‌مبه‌ر (درودی خوای لێبێ) به‌لای ئه‌بو سوفیاندا تێپه‌ڕی، ئه‌بو سوفیان پێی وت: نازانی سه‌عدی كوڕی عوباده چی وت؟ پێغه‌مبه‌ر (درودی خوای لێبێ) فه‌رمووی: چی وت؟ ئه‌بو سوفیان وتی: ئاوا و ئاوای وت. پێغه‌مبه‌ر (درودی خوای لێبێ) فه‌رمووی: سه‌عد درۆ ده‌كات، ئه‌مڕۆ ئه‌و ڕۆژه‌یه خوای گه‌وره كه‌عبه‌ی تێدا مه‌زن و پایه‌دار ده‌كات، ئه‌و ڕۆژه‌ی به‌رگ به‌به‌ر كه‌عبه‌دا ده‌كرێت. پێغه‌مبه‌ری خوا (درودی خوای لێبێ) فه‌رمانیكرد ئاڵاكه‌ی له حه‌جوندا بچه‌قێنرێ). ئه‌مانه گێڕاویانه‌ته‌وه: البخاري في صحيحه: كتاب المغازي، باب أين ركز النبي صلى الله عليه وسلم الراية يوم الفتح، رقم (٤٠٣٠): ٤/ ١٥٥٩.

(١) بڕوانه: فتح الباري: ٨/ ٩، وعمدة القاري ١٧/ ٢٨٠.

(٢) به‌یهه‌قی گێڕاویه‌تیه‌وه باوكی یوسفه‌وه له: السنن الكبرى: جماع أبواب السير، باب فتح مكة حرسها الله تعالى، رقم (١٨٠٥٥): ٩/ ١١٨.

شتەکانە، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لە وەڵامدا فەرمووی: ((ئەمڕۆ ڕۆژی سۆز و بەزەیی و ڕەحمەتە))، بەمەش هەستی تۆڵەسەندنەوەی ڕەتکردەوە[١].

لە فەرموودەی دووەمیشدا پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرمانی نەکرد بە لەناوبردن و قڕکردنیان، لەگەڵ ئەوەی سزایەکی شایستە بوو بۆ دانیشتوانی مەککە، چاوەڕوان کراویش بوو لەلای ئەوان وەك هەڵسوکەوتی هاوشێوە و سزادان لە ڕەگەزی کردەوە، پێغەمبەر توانای ئەوەشی هەبوو ئەنجامی بدات، چونکە فەرمانکردن بە قڕکردنی بە کۆمەڵ تاوانێکی درێوە بەپێی تێڕوانینی شەریعەت، ئامانجی ڕاستەوخۆی ئەم تاوانەش سڕینەوە و لەناوبردنی خەڵکە، ئەوا پێچەوانەیە لەگەڵ سادەترین یاسا مرۆییەکان لە ڕێزگرتن لە مافی ژیانی مرۆڤ[٢]، لەبەر ئەوەی جێبەجێکردنی سزای بە کۆمەڵ لەسەر پۆلە مرۆڤێك سەردەکێشێ بۆ سزادانی کەسانێك کە هیچ پەیوەندییەکیان بە جەنگەوە نییە، ئەمەش لە ڕووی ژیرییەوە قەدەغەیە، چونکە سزا بۆ تاوانکاری و سەرپێچیکارە نەوەك کەسی بێ تاوان، دواتر ژیری ئەو کردەوانە پەسەند ناکات کە لەوانەیە خەڵکی بە گشتی قڕ بکەن.

سێیەم: بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی ئەو چەکانەی دەکرێ ببێتە هۆی بەرکەوتنی هاوڵاتیان:

شەریعەتی ئیسلام هەوڵیداوە ژیانی هاوڵاتیان بپارێزێ لە تیاچوون، لە میانەی دانانی بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی ئەو چەکانەی دەکرێ ببێتە هۆی بەرکەوتنی هاوڵاتیان — وەك کوشتنی بەکۆمەڵ، کە بەهۆی بەکارهێنانی لە دەرەنجامدا دەبێتە هۆی کوژرانی هاوڵاتیانی سڤیل.

---

(١) بڕوانە: جرائم الحرب ١٥٠.

(٢) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ١٥١.

ناساندنی چەكی كۆمەڵكوژ:

لیژنەی چەكی نایاسایی (نا نەریتی) لە ئەنجومەنی ئاسایش لە ساڵی ١٩٤٨ز پێناسەیەكی داناوە بۆ چەمكی (چەكی كۆمەڵكوژ)، ناوەڕۆك و مەبەستەكەشی ئەوەیە كە (د. عەبدلمەجید سەلاحین) باسی كردووە، كە ئەمەیە: ((ئەو چەكانە دەگرێتەوە كە بریتین لە: چەكی ناوەكی تەقێنەر، چەكی تیشكی، چەكی بایلۆژی، چەكی كیمایی قڕكەر، هەر چەكێكی تر كە لە ئایندەدا دابهێنرێ و هەمان ئەم خەسڵەتەی چەكە ناوبراوەكانی هەبێ، كە لە ناوبردنە))[1].

حوكمی بەكارهێنانی چەكی كۆمەڵكوژ لە شەریعەتی ئیسلامدا:

بەلەبەرچاوگرتنی نەبوونی چەكی كۆمەڵكوژ لە كاتی دابەزینی دەقەكانی شەریعەت و سەردەمەكانی دواتریشدا، كە تیایدا شەرعناسان هەڵسان بە هەڵهێنجانی حوكمە شەرعییەكان و نووسینەوەی فیقهی ئیسلامی لەم دەقانەوە، شەرعناسان ڕاشكاوانە باسی حوكمی ئەم چەكانەیان نەكردووە، بەڵام فیقهی ئیسلامی بێ دەنگ نەبووە لە بەرامبەر ئەم بابەتە هەستیارە، بەڵكو شەرعناس و زانایانی هەڵساون بە لێكۆڵینەوە و دەمامك لادان لەسەر حوكمی چەكە قڕكەرەكان كە لەو كاتدا هەبوون، شوێنەوارەكانیان ئەوانەشیان دەگرتەوە كە جەنگاوەر نەبوون[2]، هەروەها سووتاندنی دوژمنان لە ناو قەڵا و كەشتیەكاندا[3]، ژەهراوی كردنیان بە فڕێدانی ژەهر بۆ ناو سەرچاوەكانی ئاویان، تیرباران

---

(1) أسلحة الدمار الشامل وأحكامها في الفقه الإسلامي، د. عبدالمجيد محمود الصلاحين، مجلة الشريعة والقانون، العدد ٢٣، ١٠٢.

(2) بڕوانە: الرد على سير الأوزاعي ١/ ٦٦ – ٦٨، المبسوط ١٠/ ٦٥، والتمهيد ١٦/ ١٤٣، والأم ٤/ ٢٨٧، والمهذب ٢/ ٢٣٠، المبدع ٣/ ٣١٩، والتاج المذهب لأحكام المذهب ٤/ ٤٣٣، والروضة البهية ٢/ ٣٩٢.

(3) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠٠، والمدونة الكبرى ٣/ ٢٤٨، والمهذب ٢/ ٢١٩، والمغني ٩/ ٢٣٠.

کردنیان بە تیری ژەهراوی و دوپشك و مار[1]، لەگەڵ ڕوونکردنەوەی حوکمی بڕینی درەخت و کشتوکاڵ و بەرهەمەکانی دوژمنان[2].

بە گەڕانەوە بۆ وتەی شەرعناسان لەبارەی ئەم چەکە قڕکەرانە، ئەوا توێژەر دەتوانێ بە حوکمی چەکی کۆمەڵکوژی هاوچەرخ بگات بە پێوانەکردنی بە چەکە قڕکەرە کۆنەکان، بەهۆی بوونی وێکچوونێکی ڕێژەیی لە نێوانیادا لە شوێنەوارە تێکدەرییەکاندا کە بەرهەمی بەکارهێنانی هەر یەکێك لەم دوو جۆر چەکە کۆمەڵکوژەن، لەگەڵ تێبینی کردنی بوونی جیاوازیەکی مەزن لە نێوان شوێنەواری هەر یەکێکیان لە قڕکردن و کاولکاریدا[3]، دەرەنجامەکەش بەم شێوەیە دەبێ:

بەکارهێنانی چەکە کۆمەڵکوژە هاوچەرخەکان:

شەریعەتی ئیسلام ڕێگە نادات بە بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژی هاوچەرخ لە کاتیبەڕێوەچوونی کردەوە سەربازییەکان، بە گوێرەی ئەم بەڵگانەی خوارەوە، لە قورئانی پیرۆز:

أ‌- خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[4]واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا

---

(1) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ٤/ ٢٢١ – ٢٢٢، ومواهب الجليل ٣/ ٣٥٢، والحاوي الكبير ١٤/ ١٨٤.
(2) بڕوانە: (بدائع الصنائع ٧/ ١٠٠، والتاج والإكليل ٣/ ٣٥١، والمهذب ٢/ ٢٣٥.
(3) لێرەدا توێژەر پەیڕەوی د. عەبدلمەجید مەحمود سەڵاحینی گرتەبەر لە توێژینەوەکەیدا کە بەم ناوەیە: (چەکە کۆمەڵکوژەکان و حوکمەکانی لە فیقهی ئیسلامیدا)، گۆڤاری شەریعەت و یاسا، ژ ٢٣، ١٤٢٦ك – ٢٠٠٥ز.
(4) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت). خوای مەزن ڕێگری کردووە لە کوشتنی ئەو کەسانەی بەشداری ناکەن لە جەنگدا، کوشتنی ئەوانە لە ناکۆکییە چەکدارییەکاندا بە دەستدرێژی داناوە، گومانیش لەوەدا نییە کە بەکارهێنانی چەکە کۆمەڵکوژە هاوچەرخەکان شوێنەوارەکانی کورت نابنەوە تەنها لەسەر جەنگاوەران، بەڵکو سەردەکێشێ بۆ کوشتنی ئەو هاوڵاتیانەی هیچ پەیوەندییەکیان بە جەنگەوە نییە، بۆیە بەکارهێنانی ئەم جۆرە چەکانە لەو دەستدرێژییە هەژمار دەکرێ کە خوای مەزن ڕێگری لێکردووە.

ب- خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ وَلَا تُفۡسِدُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ بَعۡدَ إِصۡلَٰحِهَا... ﴾(1) واتە: ("خەڵکینە" فەساد و گوناه و تاوان ئەنجام مەدەن لە زەویدا دوای ئەوەی چاکەکاریی ڕەنگی گرتووە...). لێرەدا خوای مەزن ڕێگری کردووە لە بەرپاکردنی گەندەڵی و خراپەکاری لە زەویدا، بێگومان بەکارهێنانی چەکی کاولکەر دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەم گەندەڵییە ڕێگری لێکراوە لەم ئایەتەدا.

لە سوننەتیشدا بەپێی ئەم بەڵگانە:

گشت ئەو فەرموودانەی پێغەمبەر و شوێنەواری هاوەڵان کە پێشتر باسکران لە بابەتی بنەمای جیاکاری لە نێوان جەنگاوەران و هاوڵاتیان، کە ئاماژەن لەسەر نا دروستی بەکارهێنانی ئەم چەکانە کە شوێنەوارە کاولکەرەکانی سەردەکێشن بۆ کوشتنی هاوڵاتیان.

لە ئەبو هورەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێ) هاتووە کە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ئێمە لەگەڵ شاندێك نارد، فەرمووی: ((ئەگەر فلان و فیسارە کەستان دەستکەوت ئەوا بە ئاگر بیانسوتێنن))، دواتر کاتێك ویستمان دەربچین، پێغەمبەری خوا

---

(1) سورة الأعراف، الآية ٥٦.

(درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((من فەرمانم پێکردن فلان و فیسارە کەسە بە ئاگر بسوتێنن، بێگومان بە ئاگر سزادان تەنها کاری خوایە، ئەگەر ئەوانتان بینی ئەوا بیانکوژن))[1]، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لێرەدا ڕێگری کردووە لە سووتاندنی جەنگاوەران، جا چی سەبارەت بە هاوڵاتیانی سڤیل کە شەڕکەر نین، شتێکی بەڵگە نەویستە کە بەکارهێنانی چەند جۆرە چەکێکی کۆمەڵکوژ دەبێتە هۆی سووتانی بەئامانجگیراوان.

ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) کە بەو کەسەی فەرموو کاتێك داوای هێرشی لێکرد: ((درەختی بەردار مەبڕن))[2].

لە شوێنەواری هاوەڵانیش بەمانە بەڵگەیان هێناوەتەوە:

ئەم وتەیەی ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێ): ((درەختی بەردار نەبڕن))[3]، ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێ) ڕێگری کرد لە بڕینی درەختە بەردارەکان، تێکدانی زەوی ئاوەدانەکان لە ناو خاکی دوژمندا لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژ دەبێتە هۆی قڕبوون و کاولکاری، بۆیە نابێ لە جەنگدا بەکاربهێنرێ.

بەڵگەیان بە کۆدەنگیش هێناوەتەوە، پێشتر خرایەڕوو هاوەڵان یەکدەنگ بوونە لەسەر نا دروستی کوشتنی هاوڵاتیان، وەك: ئافرەتان و منداڵان و بەساڵاچووان و هاوشێوەکانیان.

---

(1) بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الجهاد والسير، باب لايعذب بالنار إلا رب النار، رقم (٢٨٥٣): ٣/ ١٠٩٨.

(2) ئەمانە هێناویانە: سعيد بن منصور في سننه: كتاب الجهاد، باب ما يؤمر به الجيوش إذا خرجوا، رقم (٢٣٨٤): ٢/ ١٨٣، والبيهقي في سننه الكبرى: جماع أبواب السير، باب ترك قتل من لا قتال فيه، رقم (١٧٩٣٤): ٩/ ٩٠.

(3) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

هەروەها بەڵگەیان بە مەبەستەکانی شەریعەتیش هێناوەتەوە، جا وتویانە: بەکارهێنانی چەکی قڕکەر و کۆمەڵکوژ لەگەڵ مەبەستەکانی شەریعەت تێکدەگیرێ، چونکە بەکارهێنانی دەبێتە هۆی تێکچوون و کاولکاری، کوشتنی خەڵك بە نا ڕەوا، خراپەکاری لە زەویدا، لە کاتێکدا خوای یاسادانەر لە دانانی تێکۆشان (جیهاد)دا مەبەستی شاد و بەختەوەری مرۆڤ و ڕزگارکردنی لاوازکراوەکان، پاراستنی گیانی زۆرترین بوونەوەر بووە، بۆیە دروست نییە ئەم چەکانە لە جەنگەکاندا بەکاربهێنرێن.

شەرعناسە کۆنەکان بەکارهێنانی چەکی قڕکەر کە لە سەردەمی ئەواندا هەبوونە لە هەندێك دۆخدا بەدروست داناوە بەهۆی ناچاری و پێویستی[1]، نموونەشیان بۆ ئەم دۆخە پێویستە هێناوەتەوە بە دۆخی هەڵگیرسانی جەنگ لە نێوان موسڵمانان و نا موسڵمانان و گەرم بوونی شەڕ بەشێوەیەك کە ئەگەر موسڵمانان دەست هەڵبگرن لە بەکارهێنانی ئەم چەکانە دژی بێ باوەڕان، ئەوا بەسەر موسڵماناندا سەردەکەون[2]، شەرعناسە هاوچەرخەکان[3] لە دوو دۆخدا مۆڵەتیان داوە بە بەکارهێنانی چەکی قڕکەری هاوچەرخ، دۆخی یەکەم: بەکارهێنانی ئەم چەکانە پێویستبێ، بەشێوەیەك کە سەرکەوتن بەسەر دوژمناندا بەبێ بەکارهێنانی ئەم چەکانە بەدەست نەیەت، چونکە ناچاری و پێویستییەکان

---

(1) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠٠، والمهذب ٢/ ٢١٩، والوسيط ٧/ ٢٢، والمغني ٩/ ٢٣٠، ونيل الأوطار ٨/ ٧١، والدراري المضية ١/ ٤٧٩.

(2) بڕوانە: القوانين الفقهية ٩٨، وروضة الطالبين ١٠/ ٢٤٦.

(3) وەك عەبدلمەجید مەحمود سەڵاحین لە توێژینەوەکەیدا بە ناوی: (أسلحة الدمار الشامل وأحكامه في الفقه الإسلامي)، مجلة الشريعة والقانون، ع ٢٣، ١٤٢٦ك – ٢٠٠٥ز، ١٧١.

ڕێگە بە شتە قەدەغەکان دەدەن، بەوپێیەی پێویستیش بە ئەندازەی خۆی دەخەملێنرێ.
دۆخی دووەم: بەکارهێنانی لە ڕووی هەڵسوکەوتی هاوشێوە بێ[1].

بەڵام ڕای پەسەند بریتییە لە دروست نەبوونی بەکارهێنانی چەکە کۆمەڵکوژە هاوچەرخەکان.

چوارەم: بنەمای قەدەغەبوونی هێرشی ناڕێك (بێ ئامانج):

یەکێك لەو بنەمایانەی ئیسلام پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا لەسەر دامەزراندووە بریتییە لە قەدەغەبوونی هێرشی ناڕێك، چونکە جیاوازی لە نێوان جەنگاوەر و هاوڵاتی سڤیلدا ناکات، لە بنەمای یەکەمدا ئەوە خرایەڕوو کە پێویستە هاوڵاتیان بپارێزرێن لە کاتی جەنگدا، ئەمەش مانای قەدەغەبوونی هێرشی ناڕێك دەگەیەنێ لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان.

پێنجەم: بنەمای گرتنەبەری دووربینی پێویست لە کاتی هێرشکردندا:

شەریعەتی ئیسلام لەسەر جەنگاوەری پێویست کردووە دووربینی پێویست بگرێتەبەر لە کاتی ڕۆیشتنی بۆ ناو جەنگ، ئامانجی خۆی لە جەنگدا دیاری بکات، بە کورت کردنەوەی گورزە سەربازییەکان دژی شەڕکەران و ئامانجە سەربازیەکان بێ ئەوەی ئاڕاستەی هاوڵاتیان و دامەزراوە شارستانیەکان بکرێ، بە مەبەستی پاراستنی گیانی هاوڵاتیان، پێشتر لە کاتی ڕوونکردنەوەی بنەمای یەکەمدا بەڵگە هێنرانەوە لەسەر نا دروستی بە ئامانجگرتنی هاوڵاتیانی سڤیل لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، لە بنەمای چوارەمیشدا

---

(1) بڕوانە: أحكام المجاهد بالنفس ٢/ ٤١٣ – ٤١٤، والعلاقات الدولية في الفقه الإسلامي ١٧٨ – ١٧٩، وأسلحة الدمار الشامل وأحكامها في الفقه الإسلامي، د. عبدالمجيد محمود الصلاحين، مجلة الشريعة والقانون، ع ٢٣، ص ١٧١ – ١٧٢.

خرایەڕوو کە بەکارهێنانی ئەو چەکانە قەدەغەیە کە لەوانەیە هاوڵاتیان بپێکێ، کاوڵکاری و قڕکردن بەسەر دامەزراوە زیندەییەکانی دەوڵەتدا بهێنێ، ئەمەش ئەوە پێویست دەکات کە لایەنە بەشەڕ هاتووەکان پابەندبن بەم بنەمایەوە، کە گرتنەبەری دووربینی تەواو لە کاتی هێرشدا بە پێویست دەزانێ.

شەشەم: بنەمای قەدەغەبوونی کردەوەی تۆڵەسەندنەوە و سزا بە کۆمەڵەکان:

شەریعەتی ئیسلام هەڵساوە بە ئەنجامدانی کردەوەی تۆڵەئامێز لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بە مەبەستی پاراستنی گیان و ژیانیان، ئەو کرەوانەی دەچنە ناو بازنەی تۆڵەسەندنەوەوە لە کاتی ناکۆکی چەکداریدا بریتین لە: ((چەند ڕێوشوێن و ڕێککارییەکی جیاواز و هەڵاوێردراو و نادروست لە خودی خۆیاندا، لایەنێك جێبەجێی دەکات بۆ ناچارکردنی لایەنەکەی تر بۆ ڕێزگرتن لە یاسای ناکۆکییە چەکدارییەکان "واتە: جێبەجێ کردنی ئەم ڕێوشوێنانە وا دەردەخات کە ئەمەی دوایی دەرچووە لەو یاسایانەی کە پێویستە جێبەجێ بکرێن"))[1].

شەریعەتی ئیسلام مۆڵەتی داوە بە هەڵسوکەوت کردنی هاوشێوە لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، چەندین بەڵگەش ئاماژیان بەمە کردووە، لەوانە: ﴿ وَجَزَٰٓؤُاْ سَيِّئَةٖ سَيِّئَةٞ مِّثۡلُهَا ... ﴾[2] واتە: (تۆڵەی هەر تاوانێك بە ئەندازەی تاوانەکەیە بێ زیاد و کەم...). ﴿ وَٱلَّذِينَ كَسَبُواْ ٱلسَّيِّـَٔاتِ جَزَآءُ سَيِّئَةِۭ بِمِثۡلِهَا وَتَرۡهَقُهُمۡ ذِلَّةٞ ... ﴾[3] واتە: (ئەوانەش گوناه و تاوانەکانیان ئەنجامداوە، هەر چەندە پاداشتی هەر گوناه و تاوانێك بەقەدەر خۆی

---

[1] النظرية العامة للقانون الدولي الإنساني ٧٥ – ٧٦.

[2] سورة الأعراف، الآية ٤٠.

[3] سورة الأعراف، الآية ٢٧.

دەدرێتەوە "بەڵام هەندێك ئەوەندە تاوانبارن" خەجاڵەتی و سەرشۆڕی و رووڕەشی ماندووی کردووون...). هەروەها ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[1]واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت). ئەم ئایەتانە ئاماژە دەکەن بۆ ئەوەی هەڵسوکەوتی هاوشێوە لەگەڵ دوژمنان دروستە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ بنەمای کردەوە تۆڵەئامێزەکان دروستن، بەهۆی دوو شتەمەوە، کە ئەمانە:

١- ئەنجامدانی تۆڵەسەندنەوە هەڵسوکەوتێکی نا ڕەوایە، دەوڵەت دەیگرێتەبەر بۆ تۆڵەکردنەوە لەوەی تر، ئەمەش ڕەفتارێکی نا ڕەوایە لە دژی ڕەفتارێکی ناڕەوا، هەر شتێکیش لەسەر پوچەڵ بنیات بنرێ ئەوا پوچەڵە.

٢- شەریعەتی ئیسلام بنەمای هەڵسوکەوت کردنی هاوشێوەی کۆت و بەندکردووە بە لاسایی نەکردنەوەی دوژمنان لە تاوان و کردەوە نا مرۆڤانەکانیان و هەڵسوکەوتە خراپەکانیاندا، جەنگەکان لە ئیسلامدا بەستراونەتەوە بە بنەمای مرۆیی و چاکەکاری و سۆز و بەزەییەوە، بۆیە ئەنجامدانی تۆڵەسەندنەوە بە پاساوی ئەوەی دوژمن ئەنجامی داوە دروست نییە[2].

شەریعەتی ئیسلام جێبەجێکردنی سزای بە کۆمەڵی لەسەر دانیشتوانی سڤیل ڕەتکردۆتەوە، بەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ ...وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٞ وِزۡرَ أُخۡرَىٰ... ﴾[3]واتە:

---

[1]) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

[2])بڕوانە: نظرة عامة في القانون الدولي الإنساني، د. محمد طلعت الغنيمي، مقالات الدولي الإنساني والإسلام ٤٢، وموسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٥/ ٢٩٢، ٣٠٩ – ٣١٢، والعلاقات الدولية في الفقه الإسلامي ٢٠٩.

[3])سورة الأنعام، الآية ١٦٤، والإسراء، الآية ١٥.

(...هیچ کەسێك باری گرانی تاوانی کەسی تر هەڵناگرێت...). ئیسلای سزای هیچ کەسێك نادات بەهۆی تاوانی یەکێکی ترەوە: ﴿ ...لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا ٱكْتَسَبَتْ ... ﴾[1] واتە: (...هەر کارێکی چاك ئەنجام بدات قازانجی تەنها بۆ خۆیەتی و هەر خراپەیەکی کردبێت تەنها یەخەی خۆی دەگرێت و لەسەرخۆیەتی...). بۆیە بۆ موسڵمانان دروست نییە کۆمەڵێك کردەوە ئەنجام بدەن کە پێچەوانەی بنەما و ڕێنماییەکانی ئیسلام بن[2]، ئەوەش کە هاتووە لەبارەی هەڵسوکەوتی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەگەڵ جولەکەکانی هۆزی قورەیزە بەهۆی بەشداری تێکڕای هۆزی ناوبراوەوە بووە لە پیلانگێڕیدا، بەمەش سزاکە لە هەمان ڕەگەزی کردەوەکە بوو.

حەوتەم: بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی ئەو ئامرازانەی سەردەکێشن بۆ مانەوەی کاریگەری لە سەر ژینگە، کە زیانبەخشە بۆ ژیان:

یەکێك لە سیماکانی پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردەجەنگییەکانە، قەدەغەکردنی ئەو ئامرازانەیە کە زیان بە ژینگە دەگەیەنن و شوێنەوارە زیانبەخشەکانی بۆ ماوەی چەندین دەیەی دوور و درێژ لەسەر ژیان دەمێننەوە، ئەمەش ژیانی هاوڵاتیانی سڤیل دەخاتە مەترسیەوە، پێشتر شەریعەت بەکارهێنانی هەندێك چەکی قڕکەری قەدەغە کردووە، وەك گازە ژەهراوی و خنکێنەرەکان و هاوشێوەکانی کە دەبنە هۆی کاولبوونی ژینگە.

هەشتەم: بنەمای گونجان:

---

[1] سورة البقرة، الآية ٢٨٦.

[2] بڕوانە: المفهوم الإنساني في القانون الدولي الإسلامي، د. إيمانويل ستافراكي، مقالات في القانون الدولي والإسلام ٨٣.

شەریعەتی ئیسلام لەسەر تێکۆشەرانی پێویست کردووە پابەندبن بە بنەمای گونجان لە نێوان ئامرازە جەنگیەکان و خەسڵەتی سەربازی خوازراو لە شەڕدا، جەنگێکی قەدەغەکردووە کە نەگونجانی تێدابێ، چونکە سەردەکێشێ بۆ کەوتنی چەندین قوربانی لە هاوڵاتیان، پێشتر ئەوە ڕوونکرایەوە کە پێویستە هاوڵاتیان بپارێزرێن لەکاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بە جێبەجێکردنی ئەم گونجانە شەریعەتی ئیسلام ژیانی ئەم دەستەیەی لە خەڵك پاراست[1].

نۆیەم: بنەمای قەدەغەبوونی هێرشکردنە سەر دامەزراوە شارستانی و زیندەگییەکان:

بۆ پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان، دامەزراوە و سیمبولەکانی شارستانیەت لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا لە شەریعەتی ئیسلامدا ئەوپەڕی بایەخیان پێدراوە بە مەبەستی پاراستنیان، چونکە پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان وەساتەوەتە سەر پاراستنی سیمبولەکانی شارستانیەت بە پلەیەکی مەزن، دواتر باسی سیمبولەکانی شارستانیەت دەکرێ بە کەمێك تێروتەسەلی لە کاتی باسکردنی مافی هاوڵاتیان لە خاوەندارێتیدا.

دەیەم: بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی هاوڵاتیان وەك قەڵغانی مرۆیی:

بەکارهێنانی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا وەك قەڵغانی مرۆیی بۆ پاراستنی گیانی سەربازان و ئامانجە سەربازییەکان، مەترسییەکی زۆری هەیە لەسەر ژیانی هاوڵاتیان، بەهۆی مەترسیداری شوێنەکەیان لە جەنگدا، چونکە سەرەڕمن، هێرشە یەکەمەکان ئاڕاستەی ئەوانە.

---

(1) بڕوانە: الإسلام والقانون الدولي الإنساني حول بعض مبادئ سير عمليات الحربية، د. عامر الزمالي، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، ١٦٣ – ١٦٤، والقانون الدولي الإنساني في التشريع الإسلامي، أسامة دمج، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام ٢٥٣.

فیقهی ئیسلامی ڕاجیایی زانایانی هێناوه لەبارەی لێدان له مرۆڤه به قەڵغانکراوەکان، که بێ باوەڕان خۆیان پێی دەپارێزن، شەرعناسان له بارەی به ئامانج گرتنیەوه ڕاجیان، تەنها بەوەنده دەستیان هەڵگرتووه که باسی ئەم بابەتەیان کردووه[1] بێ ڕوونکردنەوەی ئەم بنەمایه، چونکه ئەم ڕاجیاییه ئاماژه بەوه دەکات که دروست نییه هاوڵاتیان بەکاربهێنرێن وەك قەڵغانی مرۆیی، دواتر فیقه که بەپێویستی دادەنێ ئەم هاوڵاتییه سڤیلانه بپارێزرێن له هەر کوێیەك بن — بەپێی ڕای پەسەند و بەهێز که له فیقهدا هاتووه —گومان لەوەدا نییه که ڕازی نییه ئەم هاوڵاتیانه بکرێنه قەڵغانی مرۆیی، هەروەك دەکرێ بەڵگه به (بەرژەوەندی ڕەها) بهێنرێتەوه لەسەر نا دروستی بەکارهێنانیان وەك قەڵغانی مرۆیی.

لقی دووەم

مافی قەدەغەبوونی ئەشکەنجەدان

یەکێك له گرنگترین مافەکانی هاوڵاتیان که شەریعەتی ئیسلام پاراستویەتی له کاتی ئاشتی و جەنگدا، بریتییه له ئەشکەنجه نەدرانیان و یان ڕووبەڕوو نەکردنەوەیان بۆ هەڵسوکەوت و ڕەفتاری نا مرۆڤانه، بۆ لایەنه ناکۆکەکان دروست نییه هەڵبستن به ئەشکەنجەدان و سزادانی هاوڵاتیان چ له ڕووی دەروونیەوه یان له ڕووی جەستەییەوه، بەڵگەش لەسەر ئەمه زۆرن، له کتێبی خوادا ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن:﴿ وَٱقۡتُلُوهُمۡ حَيۡثُ ثَقِفۡتُمُوهُمۡ وَأَخۡرِجُوهُم مِّنۡ حَيۡثُ أَخۡرَجُوكُمۡۚ وَٱلۡفِتۡنَةُ أَشَدُّ مِنَ ٱلۡقَتۡلِ ... ﴾[2] واته: ("دەستدرێژکەران"

---

[1] بڕوانه: فتح القدير: ابن الهمام ٥/ ٤٤٧ – ٤٤٩، والتمهيد ١٦/ ١٤٤ – ١٤٥، والمهذب ٢/ ٢٣٤، وفتح الوهاب ٢/ ٣٠٠، والمغني ٩/ ٢٣١، والمبدع ٣/ ٣٢٣.

[2] سورة البقرة، الآية ١٩١.

بکوژن له هەر کوێدا دەستانکەوتن و دەستان بەسەریاندا ڕۆیشت و دەریان بکەن لەو شوێنەی کە دەریانکردوون "کە شاری مەککە بوو"، بێگومان ئاشوب لەکوشتن خراپترە...).

خوای پاك و بێگەرد لەم ئایەتەدا ڕوونی کردۆتەوە کە هەڵسانی بێ باوەڕان بە سزادانی بێ باوەڕان زۆر تاوانی زیاتر و گەورەترە لە کوشتن[١]، بۆ ئەوەی بۆ باوەڕداران ئاشکرا ببێ تا چەند ئەم تاوانە مەترسیدار و درێوە.

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((خوای گەورە سزای ئەو کەسانە دەدات، کە سزای خەڵك دەدەن لە دونیادا))[٢]، لەم فەرموودەیەدا هەڕەشەیەکی توند لەوانە کراوە کە هەڵدەستن بە ئەشکەنجەدانی خەڵك لە دونیادا بە ناڕەوا، بەوەی خوای مەزن ئەشکەنجەیان دەدات لە دواڕۆژدا وەك سزایەك بۆ ئەوەی لە دونیادا کردویانە.

ب- پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((دوو جۆر لەخەڵکی هەن دەچنە دۆزەخ کە من نەمدیتون: خەڵکانێك کە قامچیان پێیە هەروەك کلکی مانگا، لە خەڵکی دەدەن، ئافرەتانێ کە پۆشتەن، بەڵام وەك ڕووت"جلەکانیان یان تەنگە یان تەنکە یان کورتە" و لادەرن لەڕاستی و هاندەری ئافرەتانی تریشن و بەفیز و لار و لەنجەوە دەڕۆن بەڕێوە، قژیان وەك کۆپارەی حوشتر بەرزکردۆتەوە، کە کۆپارەکە ئەوەندە قەبەیە لەقەڵەویدا لار دەبێتەوە، ئەوانە نەدەچنە بەهەشت و نە بۆنیشی

---

(١) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ١/ ٣٢٢.

(٢) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە هیشامەوە هاتووە، وتویەتی: گوێبیستی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) بووم دەیفەرموو: ((خوای گەورە سزای ئەو کەسانە دەدات، کە سزای خەڵك دەدەن لە دونیادا)). بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب البر والصلة والآداب، باب الوعيد الشديد لمن عذب الناس بغير حق، رقم (٢٦١٣): ٤/ ٢٠١٨.

دەکەن لەکاتێکدا کە بۆنی بەهەشت لەدووری ئەوەندە و ئەوەندەوە دێت))[١]، لەم فەرموودەیەدا چارەنووسی ئەو کەسانە ڕوونکراوەتەوە کە هەڵدەستن بە ئەشکەنجەدانی خەڵك لە دواڕۆژدا بەوەی ئەوان لە دانیشتوانی ئاگرن.

ت- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بۆ هاوەڵانی کە هەڵسابوون بە لێدانی هەرزەکارێکی ڕەش پێست لە لای ئاوی بەدر: ((سوێندبێ بەو کەسەی گیانی منی بەدەستە کە ڕاستی دەوت لێتاندەدا، کە درۆی لەگەڵ دەکردن وازتان لێدەهێنا))[٢]، نکۆڵی کردنی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەم کردەوەیەی هاوەڵانی بەم فەرمایشتەیەی: کاتێك ڕاستگۆ بوو لەگەڵتاندا، لێتاندا، کاتێکیش درۆی لەگەڵ کردن بەرەڵاتان کردن، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر حەڕام بوونی

---

(١) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە ئەبو هورەیرەوە هاتووە کە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((دوو جۆر لەخەڵکی هەن دەچنە دۆزەخ کە من نەمدیتون: خەڵکانێك کە قامچیان پێیە هەروەك کلکی مانگا، لە خەڵکی دەدەن، ئافرەتانێ کە پۆشتەن، بەڵام وەك ڕووت"جلەکانیان یان تەنگە یان تەنکە یان کورتە" و لادەرن لەڕاستی و هاندەری ئافرەتانی تریشن و بەفیز و لار و لەنجەوە دەڕۆن بەڕێوە، قژیان وەك کۆپارەی حوشتر بەرزکردۆتەوە، کە کۆپارەکە ئەوەندە قەبەیە لەقەڵەویدا لار دەبێتەوە، ئەوانە نەدەچنە بەهەشت و نە بۆنیشی دەکەن لەکاتێکدا کە بۆنی بەهەشت لەدووری ئەوەندە و ئەوەندەوە دێت)). موسلیم لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب اللباس والزينة، باب النساء الكاسيات العاريات المائلات المميلات، رقم (٢١٢٨): ٣/ ١٦٨٠.

(٢) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە ئەنەسەوە هاتووە کە: ((پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) بانگی خەڵکی کرد و خەڵکی ڕۆیشتن هەتا لە بەدرد ادابەزین، حوشترە ئاوهەڵگرەکانی قورەیشیش هاتن بەسەریاندا ،بەندەیەکی ڕەشتاڵەی تیرەی ئەلحەجاجیان تێدابوو، دەستبەجێ گرتیان، ئینجا هاوەڵانی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کەوتنەپرسیارکردن لێی لەبارەی ئەبوسوفیان و هاوەڵانیەوە؟ ئەویش دەیوت: هیچ لەبارەی ئەبوسوفیانەوە نازانم، بەڵام ئەوە (ئەبو جەهل و عوتبە و شەیبە و ئومەیەی کوڕی خلف)ەکە ئەوەیوت لێیاندا، ئینجا وتی: بەڵێ، هەواڵتان دەدەمێ، ئەوە ئەبوسوفیانە، کە وازیان لێدەهێنا و پرسیاریان لێدەکرد دەیوت: هیچ لەبارەی ئەبوسوفیانەوە نازانم، بەڵام ئەوە (ئەبوجەهل و عوتبە و شەیبە و ئومەیەی کوڕی خلف)ە لەناو خەڵکەکەدان، کە ئەوەی دەوت لێیاندەدا، پێغەمبەری خوایش (درودی خوای لێبێ) وەستابوو نوێژی دەکرد، کە ئەوەی بینی لە نوێژەکەی سڵاویدایە و وفەرمووی: (سوێندبێ بەو کەسەی گیانی منی بەدەستە کە ڕاستی دەوت لێتاندەدا، کە درۆی لەگەڵ دەکردن وازتان لێدەهێنا). موسلیم لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب الجهاد والسير، باب غزوة بدر، رقم (١٧٧٩): ٣/ ١٤٠٣ ـ ١٤٠٤.

ئەشكەنجەدان، ئەمە جۆرێكە لە ئەشكەنجەدان، كە ئاماژەیە بۆ گەڕانەوەی حوكمەكە بۆ ئەشكەنجەدان، بەمەش ئەمەی دوایی كە ئەشكەنجەدانە قەدەغە دەبێ بەپێی شەرع[1].

پ- لە ئەبو هوڕەیڕەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە: پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ)ئێمەی لەگەڵ شاندێك ڕەوانەكرد، فەرمووی: ((ئەگەر فلان و فیسارە كەستان دەستكەوت ئەوا بە ئاگر بیانسوتێنن))، دواتر پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((من فەرمانم پێكردن فلان و فیسارە كەسە بە ئاگر بسوتێنن، بێگومان بە ئاگر سزادان تەنها كاری خوایە، ئەگەر ئەوانتان بینی ئەوا بیانكوژن))[2].

ج- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) كە فەرموویەتی: ((نابێ كەس سزا بەهۆیی ئاگرەوە بدات، تەنها پەروەردگاری ئاگر، بە ئاگر سزا دەدات))[3]، ئەم دوو فەرموودەیە بەڵگەن لەسەر قەدەغە و حەڕام بوونی ئەشكەنجەدان و بەتایبەت بە ئاگر، بەهۆی پاشگەزبوونەوەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لە فەرمانەكەی لە

---

(1) بڕوانە: جرائم الحرب ١٦٤.

(2) بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەكەیدا: كتاب الجهاد والسیر، باب لایعذب بالنار إلا رب النار، رقم (٢٨٥٣): ٣/ ١٠٩٨.

(3) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەكەیە: لە عەبدڕەحمانی كوڕی عەبدوڵاوە، ئەویش لە باوكیەوە هێناویەتی، جا وتویەتی: ئێمە لە گەشتێكدا لەگەڵ پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) دەرچووبووین، ڕۆیشت تا دەست بەئاو بگەیەنێ، باڵندەیەكمان بینی دوو بێچووی لەگەڵدابوو، ئێمەش دوو بێچووەكەی ئەومان برد، باڵندەكە هات باڵەكانی ڕادەهەژاند، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) گەڕایەوە و فەرمووی: ((كێ ئەم باڵندەیەی ئازار داوە بەهۆی دوو بێچوەكەی؟ دەی دوو بێچوەكەی بۆی بگەڕێننەوە))، شارێكی مێرولەی بینی كە سوتاندبوومان، فەرمووی: ((كێ ئەمەی سوتاندووە؟))، وتمان: ئێمە، فەرمووی: ((نابێ كەس سزا بەهۆیی ئاگرەوە بدات، تەنها پەروەردگاری ئاگر، بە ئاگر سزا دەدات)). ئەبو داود گێڕاویەتیەوە لە سونەنەكەیدا: كتاب الجهاد، باب في كراهیة حرق العدو بالنار، رقم (٢٦٧٥): ٣/ ٥٥، وصححه الألباني في تعليقاته على سنن أبي داود، رقم (٢٦٧٥): ٤٠٥.

ئەشكەنجەدان، و جێگیربوونی فەرمانكردنی لەسەر ئەشكەنجەنەدان، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەشكەنجەدان بەپێی شەرع قەدەغەیە[1].

ح- لە سوننەتدا هاتووە: ((پێغەمبەری خوا "درودی خوای لێبێ" ڕێگریكردوە كە بێ زمانان دابنرێنەوە بەنیشانە))[2]، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) ڕێگری كردووە لە بە نیشانە دانانەوەی ئاژەڵان، كە بریتییە لە بەندكردنیان بە زیندووی و تیر تێگرتنی یان هەر شتێكی تر بەمەبەستی كوشتنی، جا ئەگەر ئەشكەنجەدانی ئاژەڵان قەدەغە بێ، ئەی چی سەبارەت بە ئەشكەنجەدانی مرۆڤ؟

لە شوێنەوارەكانی هاوەڵاندا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی لە ماوەی جێنیشنایەتی عومەری خەتابدا ڕوویداوە كاتێك عومەیری كوڕی سەعدی[3] بە سەركردایەتی لەشكرێك بەرەو شام ڕەوانەی كردووە، جارێكیان لەگەڵ شاندێك گەڕایەوە، وتی: ئەی میری باوەڕداران لە نێوان ئێمە و دوژمنەكەمان شارێك هەیە، پێی دەوترێ خۆرئاوای سوس، خەڵكی ئەم شارە زانیاری لەسەر ئێمە دەدەن بە دوژمنانمان، واو وا دەكەن، عومەر وتی: ((ئەگەر چوویتە لایان سەرپشكیان بكە لە نێوان ئەوەی لە شارەكەیان بیانگوازیەوە بۆ فلان و فیسار شوێنە، لە جێگەی هەر مەڕێك دوو مەڕ و لە جیاتی هەر مانگایەك دوو مانگایان

---

1) بڕوانە: جرائم الحرب ١٦٢.

2) ئەمەش دەقەكەیەتی: لە هیشامی كوڕی زەیدەوە هاتووە وتویەتی: لەگەڵ ئەنەس ڕۆشتینە لای حەكەمی كوڕی ئەیوب، چەند گەنج و هەرزەكارێكمان بینی مریشكێكیان دانابووەوە وەك نیشانە، تیریان تێدەگرت، ئەنەس وتی: ((خوا"درودی خوای لێبێ"ڕێگریكردوەكەبێزمانانداینرێنەوەبەنیشانە)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب الذبائح و الصيد، باب ما يكره من المثلة والمصبورة والمجثمة، رقم (٥١٩٤): ٥/ ٢١٠٠، ومسلم في صحيحه: كتاب الصيد والذبائح... باب النهي عن صبر البهائم، رقم (١٩٥٦): ٣/ ١٥٤٩.

3) ناوی عومەیری كوڕی سەعدی كوڕی شەهیدی كوڕی قەیسی كوڕی نوعمانی ئەوسی ئەنساڕییە، عومەری كوڕی خەتاب ئەوی كردە كاربەدەستی حمس و قنسرین، عومەیر یەكێك بوو لە هاوەڵانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ)، ڕاجیایی هەبوو سەبارەت بە كاتی مردنی، ئایا لە سەردەمی عومەردا بووە یان لە سەردەمی عوسماندا. بڕوانە: حلية الأولياء ١/ ٢٤٧، والإصابة ٤/ ٧١٨، وبغية الطلب في تاريخ حلب ١/ ٣٣٢.

پێبدەی، لە بڕی هەر شتێك دوو شتیان پێبدە، ئەگەر ئەوان پەسەندیان کرد ئەوا پێیان بدە، ئەگەر ڕەتیان کردەوە، تۆش ئەمە ساڵێك دوا بخە))[1]، ئەمە میری باوەڕدارانە عومەری کوڕی خەتتاب، دووەم جێنیشنە سەرڕاستەکان، فەرمان دەکات بە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ خۆرئاوای سوس – لە کاتێکدا لەم دۆخەدان –دوور لە ئەشکەنجەدان، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئەشکەنجە هیچ جێگایەکی لە ئیسلامدا نییە.

هەروەها بەڵگەیان بە پێوانە (قیاس) هێناوەتەوە، چەندین فەرموودەی ڕاست و دروست هاتوون لە پێغەمبەری خواوە (درودی خوای لێبێ) کە ڕێگری دەکەن لە کوشتنی ئافرەتان و منداڵان و خزمەتکار و کرێکار و ڕەبەنەکان، ئاڕاستەکردنی چەك بۆیان بە ئەنقەست، مادەم ئێمە فەرمانمان پێکراوە بەپێی شەرع بە نەکوشتنیان و هەڵسوکەوت نەکردن بە خراپە لەگەڵیان، ئەوا لەپێشترە کە فەرمانمان پێکرابێ بە ئەشکەنجە نەدانیان، چونکە ئەشکەنجەدان کوشتنی بە زیادەوە تێدایە[2].

بەڵگەیان بە مەبەستەکانی شەریعەتیش هێناوەتەوە، بەوەی مەبەستەکانی شەریعەت ئەشکەنجەدانی مرۆڤ ڕەت دەکاتەوە، چونکە پاراستنی گیانی مرۆڤ لەوەی زیانی پێدەگەیەنێ یەکێکە لە گرنگترین مەبەستەکان بە دیدی شەرعی لێزان و دانا، شتێکی سەلمێنراوە کە ئەشکەنجەدان زیان بە گیان و ناخ دەگەیەنێ، بەمەش حەڕام و قەدەغە دەبێ[3].

---

1) تاریخ دمشق ٤٦/ ٤٨٨ – ٤٤٩.

2) بڕوانە: جرائم الحرب ١٦٣.

3) هەمان سەرچاوە ١٦٤.

لقی سێیەم

مـافـی ئــــــازادی

شەریعەتی ئیسلام تایبەتمەندە بە پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان لە ئازادیدا وەك بەشێکی بنەڕەتی لە مافە پارێزراوەکانی هاوڵاتی، لە کاتی بەرپێوەچوونی کردە سەربازییە جەنگییەکان، مافی ئازادی ئەم شتانە دەگرێتەوە:

١- ئازادی مەدەنی:

لە کاتی بەرپێوەچوونی کردە جەنگییەکان هاوڵاتیان مافی ئەوەیان هەیە ئازادی ژیانیان پارێزراوبێ بەوەی بە کۆیلە نەکرێن، بەڵام شەرعناسان لەم بارەوە دوو بۆچوونیان هەیە:

ڕا و بۆچوونی یەکەم: بەکۆیلەکردنی منداڵی هاوبەشدانەران، ئەگەر شەڕکەریش نەبن دروستە، ئەمە بۆچوونی ئیبن قەییمی جەوزی و ئیبن حەجەڕ و شەوکانیە[١].

ڕا و بۆچوونی دووەم: بە کۆیلەکردنی هاوڵاتیان دروست نییە، ئەمە بۆچوونی نووسەرە هاوچەرخەکانە[٢].

---

(١) بڕوانە: زاد المعاد ٣/ ٢٥٦، وفتح الباري ٥/ ٣٥٢، ونيل الأوطار ٨/ ١٩٠.

(٢) وتویانە: بەکۆیلەکردنی دیلەکان تاکە هۆکاری بەرەوادانانی کۆیلەیە لە ئیسلامدا، وەك هەڵسوکەوتی هاوشێوە، لەوانە: د. وەهەبەت زوحەیلی لە کتێبی (آثار الحرب ٤٤٣)، و د. محەممەد زوحەیلی لە کتێبی (حقوق الإنسان في الإسلام ١٦٨)، یاسر ئەبو شەبانە لە کتێبی (النظام الدولي الجديد ٥٣٥)، عەیاز عاشور لە کتێبی (الإسلام والقانون الدولي الإنساني، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام ١٧ – ٢١)، تەقیەددینی نەبهانی لە کتێبی (الشخصية الإسلامية ٣/ ٢٤٠ – ٢٤١) کتێبی (الجهاد والقتال في السياسة الشريعة ٢/ ١٤٢٦) لێی وەرگرتووە.

تاوتوێکردنی بەڵگەکان

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم:

هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لە سوننەتدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

أ- لە بەسەرهاتی پەیماننامەی حودەیبیەدا هاتووە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((بۆچوونەکانتانم پێ بڵێن ئایا پێتان باشە ئەوانەی یارمەتی ئەوانیانداوە، دەست بەسەر منداڵ و خێزانەکانیاندا بگرین، بەمەش بەبێ منداڵ و خێزان بمێننەوە...))[1]، ئەم فەرموودەیە بەڵگەیە لەسەر دروستی بەکۆیلەکردنی

[1] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە مسەوری کوڕی مەخرەمە و مەڕوانی کوڕی حەکەمەوە هاتووە، وتویانە: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لە کاتی حودەیبیەدا لەگەڵ سەد و شتێك هاوەڵادا ڕۆیشتە دەرەوە تا گەیشتە زولحەلیفە، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ئاژەڵی قوربانیەکەی هێنا و دیاریکرد، ئینجا ئیحرامی بە عومەرە بەست، دواتر هەواڵگرێکی لە هۆزی خوزاعە نارد تا هەواڵی بۆ بێنێ لەبارەی قوڕەیشەوە، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ڕۆیشت تا گەیشتە کانیاوی (ئەشتات) لە نزیك عەسفان، لەوێ هەواڵگرە خوزاعیەکەی هات و وتی: من کەعبی کوڕی لوئەی و عامری کوڕی لوئەیم بەجێشت و هاتم، ئەوا حەبەشییەکانیان کۆکردۆتەوە، کۆمەڵە خەڵکیان بۆ بەرەنگاربوونەوەی تۆ کۆکردۆتەوە، ئەوان ڕێگەت لێدەگرن و نایەڵن بچیتە ناو کەعبەی پیرۆزەوە، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((بۆچوونەکانتانم پێی بڵێن ئایا پێتان باشە ئەوانەی یارمەتی ئەوانیانداوە، دەست بەسەر منداڵ و خێزانەکانیاندا بگرین، بەمەش بەبێ منداڵ و خێزان بمێننەوە و دوابڕاوبن، ئەگەر هاتن وەك ملێکیان لێدێ کە خوا پەلیدابێ؟ یان واتان پێباشە بەرەو ماڵی خوا بەڕێ بکەوین و هەر یەکێکیش ڕێمان لێبگرێ لەگەڵ بجەنگین؟))، ئەبو بەکر وتی: خوا و پێغەمبەرەکەی باشتر دەزانن، ئەی پێغەمبەری خوا ئێمە بە نیازی عومرە هاتووین، نەهاتووین بۆ شەڕی هیچ کەسێك، بەڵام کێ ڕێگە نێوان ئێمە و ماڵی خوا بگرێ لەگەڵ دەجەنگین. پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((دەی بەڕێبکەون، جا بەڕێکەوتن))... . ئەمانە گێڕاویانەتەوە: أحمد في مسنده: حديث المسور بن مخرمة الزهري ومروان بن الحكم رضي الله عنه، رقم (١٨٩٤٨): ٤/ ٣٢٨، والطبراني في المعجم الكبير: حديث عروة بن الزبير عن المسور بن مخرمة، رقم (١٣): ٢/ ٩ – ١٠. واللفظ له.

منداڵانی هاوبەشدانەران، ئەگەر جیابوونەوە لە پیاوەکانیان پێش بەشەڕهاتنی پیاوان[1].

ب- لە ژیاننامەی پێغەمبەردا (درودی خوای لێبێ) هاتووە: پێغەمبەری خوا هێرشی کردۆتە سەر هۆزی موستەڵەق[2]، جەنگاوەر و شەڕکەرانی ئەوانی کوشت و ئافرەت و منداڵانیان بە دیلگرت[3]، لە جەنگی حونەین[4] و خەیبەریشدا[5] دیلی گرتووە، لە چەندین هەڵمەتی تردا[6]، لەمەدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) و هاوەڵانی لەو جەنگ و هەڵمەتانەی ئەنجامیان داون دژی بێ باوەڕان دیلیان لەگەڵ خۆیاندا هێناوە و کردویانەتە کۆیلە، لەگەڵ ئەوەی سروشتی جەنگ لە دۆخی ئەم هەڵمەتانەدا ڕێگرە لەوەی ئافرەتان و منداڵان بەشداریان لە جەنگدا کردبێت،

---

(1) بڕوانە: فتح الباري ٥/ ٣٥٢، ونيل الأوطار ٨/ ١٩٠، وزاد المعاد ٣/ ٢٥٦.

(2) بەرەبابێکی بەناوبانگە لە هۆزی خوزاعە، باپیرەیان ناوی موستەڵەقی کوڕی سەعیدی کوڕی عەمری کوڕی ڕەبیعی کوڕی حارسی کوڕی عەمری کوڕی عامرە، بە سەرکردایەتی حارسی کوڕی ئەبو زیراڕ کۆبوونەوە لەسەر چەمێك کە مەریسیع بوو، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هێرشی کردە سەریان و ئەوانی تێکشکاند، شەڕکەرەکانی ئەوانی کوشت و ئافرەت و منداڵەکانیانی بە دیل گرت، ئەمەش لە ساڵی پێنجەمی کۆچی بوو. بڕوانە: البداية والنهاية ٤/ ١٥٦، وفتح الباري ٥/ ١٧١.

(3) بڕوانە: المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٣٦، وفتح الباري ٧/ ٤٣١.

(4) بڕوانە: السيرة النبوية: ابن هشام ٢/ ٢٥٩.

(5) بڕوانە: السنن الكبرى: النسائي، كتاب السير/ سبي الذراري، برقم (٨٦٦٠): ٥/ ٢٠٠، والسيرة النبوية: ابن هشام ٤/ ٣٠٠.

(6) وەك: هەڵمەستی قوتبەی کوڕی عامری کوڕی حەدید بۆ خەسعەم و عەیینەی کوڕی حسنی فزاری بۆ هۆزی تەمیم، ئەوە دەردەخەن کە موسڵمانانی ئافرەت و منداڵەکانی هاوبەشدارنەانیان بە دیل دەگرت و دەکردە کۆیلە. ڕوانە: صحيح البخاري، كتاب المغازي، باب وفد بني تميم، برقم (٤١٠٧): ٤/ ١٥٨٧، وزاد المعاد: ٣/ ٤٤٦، والسيرة النبوية: ابن هشام ٦/ ٣٢ – ٣٣.

جا کردەوەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەگەڵ هاوەڵانی لەم هەڵمەتانەدا بەڵگەیە لەسەر ڕەوایی بە کۆیلەکردنی هاوڵاتیان[1].

دەکرێ تاوتوێی بەڵگەکانی ئەوانە بکرێ بەمەی خوارەوە:

- هەموو ئەوەی گێڕدراوەتەوە لە کردەوەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لە جەنگ و سیاسەتەی پەیڕەوی کردووە، شتێکی دونیاییە، لە چوارچێوەی ئەو کردەوانەدا هەژمار ناکرێ کە دەبنە یاسای خوایی بۆمان، بە بەڵگەش ناچێ بۆمان تا ئەوە بکەین کە ئەو کردوویەتی، دواتر هەڵسوکەوت کردنی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) و هاوەڵانی لەگەڵ هاوڵاتیان بە کۆیلەکردنیان لە چەند بارودۆخێکی زۆر جیاواز و تایبەتدا بووە، ئەویش کاتی دابەزینی سروش و نیگا بووە، لەوانەیە ئەمە تایبەت بووبێ بەو ڕووداوە تایبەتە بۆ گرتنەبەری ئەم پەیڕەوە، مانای وانییە بنوسرێتەوە وەك یاسایەك کە دەبێ موسڵمانان بە ڕەهایی پێیەوە پابەند بن[2]، ئەوەی ئەم بۆچوونە بەهێز دەکات هەڵسوکەوت کردنی پێغەمبەرە (درودی خوای لێبێ) بەشێوازێکی جیاواز لە چەندین هەڵمەت و شەڕی تردا لەگەڵ ئەو هاوڵاتیانەی لە دەوری جەنگاوەران بووینە و خزم و خوێشیان بووینە، وەك ڕزگارکردنی شاری مەککە، لەگەڵ ئەوەی شاری مەککە بە زەبری هێز ڕزگارکرا، ئەوا پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هیچ یەکێکی نەکردە دیل و کۆیلە.
- ئەوەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەم هەڵمەتانەدا ئەنجامیداوە، نەریت و ڕێبازێکی پەیڕەوکراو بوو لەو کاتدا، جەنگاوەران بەم نەریتەوە پابەند دەبوون، ئەمەش دەچووە ناو خانەی هەڵسوکەوت کردنی هاوشێوە، خێرا ئەم هەڵسوکەوتە

---

(1) بڕوانە: الجهاد والقتال في السياسة الشرعية ٢/ ١٤٢٧.

(2) بڕوانە: تجديد الموقف الإسلامي ٢١ – ٤١، وكيف نتعامل مع السنة النبوية ١٤٥.

وەرچەرخانی بەخۆیەوەی بینی دوای گۆڕانی بارودۆخەکان لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتتاب، کاتێك عومەری فاروق هەڵسوکەوتو ڕەفتاری کرد لەگەڵ دانیشتوانی عێراق بە ڕێزگرتن لە ماف هاوڵاتیان لە بەرامبەر پێدانی سەرانە، بێ ئەوەی کۆیلایەتیان بەسەردا بسەپێنرێ.

- بەڵگەیان بە ژێری هێناوەتەوە، وتویانە: مادەم ئەم هاوڵاتیانە هەر لەسەر بێ باوەڕی خۆیان مانەتەوە ئەوا هەر شەڕکەر و جەنگاوەرن، چونکە بێ باوەڕ لەگەڵ دژایەتی لە ناخی گشت بێ باوەڕێکدا بوونی هەیە، ئەو کاتە جیاوازی نییە لە نێوان بێ باوەڕی هاوڵاتی و جەنگاوەردا، بۆیە هەر دووکیان دەکرێنە کۆیلە[1].

بەرپەرچیان دەدرێتەوە بەوەی مەرج نییە دوژمنکاری لەگەڵ بێ باوەڕی لە گشت بێ باوەڕێکدا هەبێ، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ لَّا يَنْهَىٰكُمُ ٱللَّهُ عَنِ ٱلَّذِينَ لَمْ يُقَٰتِلُوكُمْ فِى ٱلدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَٰرِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوٓاْ إِلَيْهِمْ ... ﴾[2] واتە: (دڵنیاشبن کە خوا قەدەغەی ئەوەتان لێ ناکات کە چاك ڕەفتاری و دادپەروەری بکەن لەگەڵ ئەو کەسانەدا جەنگیان دژنەکردوون و دژایەتی ئاینیان نەکردوون و لەشوێنەوارتان دەریاننەکردوون...).
ئەگەر گشت بێ باوەڕێك شەڕکەر و دوژمنکار بوایە ئەوا خوای مەزن ئەم ئایەتەی دانەدەبەزاند، بۆیە دروست نییە هەڵسوکەوتی یەکسانی بکرێ لەگەڵ شەڕکەر و شەڕنەکەر لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بە سەندنەوەی ئازادی مەدەنی لە هاوڵاتیان و کردنیان بە کۆیلە.

---

(١) بڕوانە: مجموع فتاوى إبن تيمية ٣١/ ٣٨.

(٢) سورة الممتحنة، الآية: ٨.

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی دووەم:

ئەم کۆمەڵەیە پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە:

لە سوننەتدا، بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی لە جەنگی حونەیندا پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) ئافرەت و منداڵەکانی بێ باوەڕانی بە دیل گرتووە و کردوونیەتی بە کۆیلە[1]، هۆکاری پاڵ ئەم کارەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بریتی بووە لە بەشداربوونی ئافرەت و منداڵانی بێ باوەڕان لە جەنگدا[2].

لە شوێنەوارەکانی هاوەڵانیش بەڵگەیان بە کردەوەی عومەری کوڕی خەتاب (ڕەزای خوای لێبێ) هێناوەتەوە کە سیستەمی بەکۆیلەکردنی نەسەپاند بەسەر دانیشتوانی عێڕاقدا سەرباری ئەوەی بە زەبری هێز ئازاد کرا[3]، بەڵکو ئازادی تەواوی بەوان بەخشی، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بەکۆیلە نەکردنی هاوڵاتیان بەهۆی گۆڕانی بارودۆخی جەنگی لە سەردەمی عومەری فاڕۆقدا[4].

هەروەها بەڵگەیان بە فەلسەفەی گشتی ئیسلام هێناوەتەوە لەوەی دروست نییە هاوڵاتیان بە کۆیلە بکرێن، چونکە بەکۆیلەکردنیان دژە لەگەڵ فەلسەفەی گشتی ئیسلام، کە لەسەر ئازادی و یەکسانی دامەزراوە[5].

پەسەندکردن:

---

1) بڕوانە: السير النبويه: ابن هشام ٢/ ٤٥٩.

2) بڕوانە: الجهاد والقتال ٢/ ٤٦٢ انقلابا عن الشخصية الإسلامية ٣/ ٢٤٠ – ٢٤١.

3) بڕوانە: تاريخ الأمم والملوك ٢/ ٤٣٦.

4) بڕوانە: الإسلام والقانون الدولي الإسلامي، عياض بن عاشور، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام ١٨.

5) هەمان سەرچاوە ١٩.

دوای هێنانەوە بەڵگەی هەر دوو کۆمەڵەکە و تاوتوێکردنی ئەو شتانەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم بە بەڵگەیان هێناوەتەوە و لێکۆڵینەوە لە سەرچاوەکانیان، وا بۆ توێژەر دەردەکەوێ بۆچوونی دووەم پەسەند بێ، لەبەر چەند هۆکارێك، لەوانە:

١- لێرەدا چەندین ئایەت لە قورئانی پیرۆزدا هەن کە ڕای ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە بەهێز دەکەن، لەو ئایەتانە:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيٓ ءَادَمَ ... ﴾[1] واتە: (سوێند بە خوا بەڕاستی ئێمە ڕێزمان لە نەوەی ئادەمگرتووە). خوای پایەبەرز لەم ئایەتە پیرۆزەدا بڕیاریداوە ڕێز لە مرۆڤایەتی بگرێت بە ڕەهایی، بەشێوەیەك کە پێویستە ڕێزی مرۆڤایەتی لە گشت کاتێکدا بپارێزرێ، بەکۆیلەکردنی هاوڵاتیان و بەوەرچەرخاندنیان بۆ ناو چاڵەکانی کۆیلایەتی تا بکڕدرێن و بفرۆشرێن دژە لەگەڵ ئەوەی خوای مەزن بڕیاریداوە و چەسپاندوویەتی لەم ئایەتەدا.

ب- ئەم فەرمایشتەی خوای تاك و پاك: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُ بِٱلۡعَدۡلِ وَٱلۡإِحۡسَٰنِ ... ﴾[2] واتە: (بەڕاستی خوا فەرمان دەدات بەدادپەروەری و چاکەکاری...). خوای پەروەردگار بەندەکانی پابەندکردووە بەوەی دادگەری و چاکەکاری بەرپار بکەن و فەراهەم بکەن بۆ گشت دانیشتوانی سەر زەوی، دادگەر نییە سزای بەکۆیلەکردن بسەپێنرێ بەسەر ئەو هاوڵاتیانەی کە هیچ پەیوەندییەکیان بە جەنگەوە نییە، بێ تاوانن لە هەڵگیرساندنی پلیتەی جەنگ.

---

[1] سورة الإسراء، الآية ٧٠.

[2] سورة النحل، الآية ٩٠.

ت- ئەم فەرمایشتەی خوای زانا و دانا: ﴿...وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ...﴾[1] واتە: (...هیچ کەسێك باری گرانی تاوانی کەسی تر هەڵناگرێت...). بەڵگە بەم ئایەتە هێنراوەتەوە لەسەر ئەوەی هیچ سزایەك بەبێ تاوان نابێ، دروست نییە کەسێك سزا بدرێ بەهۆی کردەوەی کەسێکی ترەوە، بەکۆیلەکردنی هاوڵاتیانی سڤیل کە ئامادەی شەڕکردن نین، تەنها بریتییە لە سزایەك کە بەهۆی تاوانی ئەو جەنگاوەرانەوە بەسەریاندا سەپێنراوە کە لە ناویاندا نیشتەجێن و دژایەتی موسڵمانان دەکەن.

پ- ئەم فەرمایشتەی خوای بێ هاوەڵ و هاوتا: ﴿وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَـَٔانُ قَوْمٍ أَن صَدُّوكُمْ عَنِ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ أَن تَعْتَدُوا۟ ...﴾[2]واتە: (هەروەها دوژمنایەتی و رقەبەرایەتی کەسانێك کە نەیانهێشت کاتی خۆی "تەواف"ی کەعبە بکەن، مەکەنە هۆی دەستدرێژی و بەرپاکردنی ناخۆشی...). هەروەها ئەم فەرمایشتەی خوای بێ وێنە: ﴿...وَلَا تَعْتَدُوٓا۟ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلْمُعْتَدِينَ﴾[3]واتە: (...نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت)، لەم دوو ئایەتەدا خوای مەزن ڕێگری کردووە لە دەستدرێژی کردن لەکاتی ئاشتی و جەنگدا، بەکۆیلەکردنی هاوڵاتیان کە هیچ دەستێکیان لە جەنگدا نەبووە جۆرێکە لە دەستدرێژی، چونکە پێشێلکردنی مافی کەسانێکی نا شەڕکەرە بەبێ تاوان.

٢- لە سوننەتدا چەندین فەرموودە هاتوون ئاماژە دەدەن بە نا دروستی بەکۆیلەکردنی هاوڵاتیان، وەك:

---

(١) سورة الأنعام، الآية ١٦٤، والإسراء، الآية ١٥.

(٢) سورة المائدة، الآية ٢.

(٣) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بۆ یەکێك لە لەشکرەکانی لە جەنگدا: ((ئاشتەوای و هەڵسوکەوتی باش بنوێنن، چاکە بکەن، چونکە خوای گەورە چاکەکارانی خۆشدەوێ))[1]، لێرەدا پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمانی بەو هاوەڵانەی کردووە کە ڕەوانەی کردووە بۆ ڕزگارکردنی شار و وڵاتان، بە پەیوەست بوون بە هەڵسوکەوتی باش و چاکە کردن لەگەڵ بەرامبەرەکانیان لە جەنگدا، جا بەکۆیلەکردنی هاوڵاتیان تا لەژێر چەکوژی کۆیلایەتیدا سەختترین جۆرەکانی ئەشکەنجە ببینن، تەواو دژە لەگەڵ فەرموودەی ناوبراو.

ب- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بۆ خەڵکی مەککە: ((بڕۆن ئێوە ئازادن))[2]، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) سیستەمی بەکۆیلەکردنی نەسەپاند بەسەر خەڵکی مەککەدا، کاتێك بەزەبری هێز ڕزگاری کرد[3]، بەڵکو تەواوی ئازادی مەدەنی ئەوانی پاراست.

٣- بۆچوونەکە تێکدەگیرێ لەگەڵ ئەو بنەمایانەی تێکۆشان (جیهاد)ی لەسەر دامەزراوە لە ئیسلامدا، هەروەها دژیشە لەگەڵ ئەو ئامانجەی لە پێناویدا دانراوە، ئەویش میهرەبانی و چاکەکارییە لەگەڵ هاوڵاتیانی وڵاتی دوژمن، بەرگرییە دژی دەستدرێژی، بۆ لادانی ئەوانەی ڕێگری دەکەن لە بڵاوبوونەوەی پەیامی خوا، ئەم هاوڵاتیانە ڕێگریان نەکردووە لە باوەڕداران و نەبوونەتە کۆسپ لەبەردەم بڵاوبوونەوەی بانگەوازی ئیسلام بەشێوەیەکی دوژمنکارانە، ئەگەر کۆیلایەتیان بەسەردا بسەپێنرێ ئەوا — ئەوان و ئەوەی شارەزای بارودۆخیان بێ — لە ئیسلام ڕادەکەن، لەوانەیە ببنە دوژمنیش، هەروەها تێکدەگیرێ لەگەڵ بنەمای جیاکاری

---

(1) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

(2) ئەمە بەپێی بۆچوونی پەسەند و ڕاست، کە ڕای زۆربەی زانایانە. بڕوانە: رحمة الأمة ٢٥١.

(3) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

کردن لە نێوان جەنگاوەران و هاوڵاتیان، کۆیلایەتی بەسەر ئەوانەدا دەسەپێنرێ کە دەبنە دیل لەکاتی شەڕکردنیان لەگەڵ موسڵماناندا، ئەگەر هاوڵاتیانی سڤیل کۆیلایەتیان بەسەردا سەپێنرا ئەوا جیاوازیان نامێنێ لەگەڵ جەنگاوەراندا، سەرباری ئەوەی جیاوازییەکی زۆر لە نێوانیاندا هەیە.

٤- سەبارەت بەو شەڕ و هەڵمەتانەی لە سەردەمی پێغەمبەردا (درودی خوای لێبێ) ڕوویانداوە و کۆیلایەتی تێدا ڕوویداوە، ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ هەڵسوکەوتی موسڵمانان بەپێی ئەو بارودۆخەی بەسەریاندا سەپێنراوە، وەك کارکردن بە بنەمای ڕەفتاری هاوشێوە، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) پەیوەست نەبووە بە جێبەجێکردنی سیستەمی کۆیلایەتی لە گشت هەڵمەتەکانیدا، بەڵکو هەڵسوکەوتی کردووە بەپێی ئەو بارودۆخەی دەورەی دابوو لەو کاتدا، ڕزگارکردنی مەککە باشترین بەڵگەبووە لەسەر ئەمە، لەوانەیە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) سیستەمی کۆیلایەتی جێبەجێ کردبێ بەپێی ڕێگەیەکی هەڵاوێردراو بەپێی سروش. ئەو کاتیش ساتی دابەزینی سروش بووبێ، جا ئەگەر ئەمە کارێکی سیاسی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) بووبێ، ئەوا نابێتە یاسایەکی پابەندکەر بۆمان، وەك: کردەوەکانی و مشوگێڕییەکانی بۆ کاروبارە دونیاییەکانی دیکەی موسڵمانان.

٥- ئیسلام ڕۆڵێکی مەزنی هەبووە لە زاڵبوون و نەهێشتنی کۆیلایەتی، ئینجا وڵاتانی خۆرئاوا شوێنی کەوتوون لە قەدەغەکردن و نەهێشتنی، ئایا بۆمان دروستە ئەمڕۆ دەرگای بەکۆیلەکردن بکەینەوە جارێکی تر بۆ خەڵك؟

٢- ئازادی بیروباوەڕ:

جەنگە ئیسلامییەکان بەوە تایبەتمەندن کە دەستەبەری ئازادی بیروباوەڕی دەکەن بۆ هاوڵاتیان، پاراستنی ئەم ئازادییە یەکێك بوو لەو ئامانجانەی کە تێکۆشان (جیهاد)ی لە

پێناودا دانراوە، لێرەدا چەندین بەڵگە هەن جەخت لەسەر ئەم ڕاستییە دەکەنەوە، لە قورئانی پیرۆزدا لە چەندین ئایەتدا جەختکراوەتەوە لەسەر سەرپشکبوونی خەڵك لە هەڵبژاردنی ئاینەکەیاندا، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِ... ﴾[1]واتە: (بەهیچ جۆرێك زۆرکردن نییە لە وەرگرتنی بیروباوەڕی ئاینی ئیسلامدا...). هەروەها فەرموویەتی: ﴿ ... فَمَن شَآءَ فَلۡيُؤۡمِن وَمَن شَآءَ فَلۡيَكۡفُرۡ ﴾[2]واتە: (...جا ئەوەی دەیەوێت با باوەڕ بهێنێت و ئەوەی نایەوێت با کافر و بێ باوەڕ بێت). خوای پایەبەرز هۆشداری داوەتە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لە سەپاندنی بیروباوەڕ بە زەبری هێز بەسەر خەڵکدا، جا فەرموویەتی: ﴿ أَفَأَنتَ تُكۡرِهُ ٱلنَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُواْ مُؤۡمِنِينَ ﴾[3]واتە: (جا ئایا تۆ "ئەی پێغەمبەر (د. خ)، ئەی ئیماندار " ئەتەوێ زۆر لە خەڵکی بکەی بۆ ئەوەی بڕوادارین؟!). ئازادی و سەربەستی خەڵك لە هەڵبژاردنی بیروباوەڕیان بنەمایەکی چەسپاوە لە ئاشتی و جەنگدا، بەڵکو ئەمە لە پاڵ دانانی تێکۆشانەوە بووە، بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَقَٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٞ ... ﴾[4] واتە: ("خۆئەگەرکافرانکوڵیاننەداوهەرجەنگانوپیلانیانگێڕا"ئێوەشبجەنگندژیانتاوەکوهاوەڵگەریوئاشوبوناخۆشینەمێنێت...). هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿ ...وَلَوۡلَا دَفۡعُ ٱللَّهِ ٱلنَّاسَ بَعۡضَهُم بِبَعۡضٖ لَّهُدِّمَتۡ صَوَٰمِعُ وَبِيَعٞ وَصَلَوَٰتٞ وَمَسَٰجِدُ يُذۡكَرُ فِيهَا ٱسۡمُ ٱللَّهِ كَثِيرٗا... ﴾[5] واتە: (خۆ ئەگەر خوا خەڵکی نەدا بەیەکدا و حەق دژی بەتاڵ نەوەستێت، هەرچی شوێنی

---

1) سورة البقرة، الآية: ٢٥٦.

2) سورة الكهف، الآية: ٢٩.

3) سورة يونس، الآية: ٩٩.

4) سورة الأنفال، الآية ٣٩، والبقرة، الآية ١٩٣.

5) سورة الحج، الآية: ٤٠.

خواپەرستی جوولەکە و گاور هەیە لە خەڵوەتگە و کڵێسا و کەنیسە، هەروەها مزگەوتانیش کە ناوی خوای زۆر تێدادەبرێت ئەوا کاول دەکران...).

لە سوننەتیشدا: چەندین فەرموودە هاتوون بەڵگەن لەسەر ئازادی هاوڵاتیان لە هەڵبژاردنی بیروباوەڕیاندا، ئا ئەمە سەرکردەی باڵا پێغەمبەری ڕێزدار (درودی خوای لێبێ) فەرمان بە لەشکرەکانی دەکات سەرەتا خەڵك سەرپشك بکەن بۆ هاتنە ناو ئیسلام، دواتر مانەوەیان لەسەر ئاینەکەیان، لەگەڵ پێدانی تەواوی ئازادیان لە پیادەکردنی دروشمە ئاینیەکانیان لە بەرامبەر دانی سەرانەدا[1]، دواتر دروست نەبوونی کوشتنی ڕەبەن (ڕوهبان) بەڵگەیە لەسەر ئازادی بیروباوەڕ.

هەروەها بەڵگەیان بە شوێنەوارەکانی هاوەڵانیش هێناوەتەوە، ئا ئەمە هاوەڵانی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کاتێك دەچوونە شار و دێهاتەکان ئەوپەڕی ڕێز و حورمەتیان دەنواند بۆ خەڵك بە تێکڕای خاوەن ئاینە جیاوازەکان، یارمەتی ئەوانیان دەدا لەسەر بەرپاکردنی دروشمە ئاینیەکانیان بەوپەڕی ئازادیەوە، میری باوەڕداران عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێیّ ڕازی بیّ) دڵنیایی دەداتە خاچ و کڵێساکانی دانیشتوانی گوندی (لود[2])[3]، ناوبراو ڕەتی کردەوە نوێژ لە ناو کڵێسای قیامەتدا بکات لە پێناو لادانی مەترسی لەسەری[4]. پێش ئەویش ئەبو بەکری سدیق ڕێگری کرد لە دەستدرێژی کردنە سەر

---

(1) پێشتر ئاماژە بەم فەرمووودانە کراوە.

(2) گوندێکە لە نزیك بەیتولمەقدیس، شوێنێکە لە شوێنەکانی فەڵەستین، لە دەرگای ئەم گوندە عیسای کوڕی مەریەم دەگاتە دەجال و دەیکوژێ. معجم البلدان ٥/ ١٥.

(3) بڕوانە: تاريخ الأمم والملوك ٢/ ٤٤٩.

(4) توێژەر ئەمەی دەست نەکەوت سەرباری پشکنین و بەدواداگەڕانی، کتێبی (جرائم الحرب ٢٠٣) هێناویەتی، ئەویش لە (تاريخ القدس و دليلها ٩٦) گواستویەتیەوە.

شوێنەكانی خواپەرستی، بەم وتەیەی: ((هیچ كڵێسایەك مەڕوخێنن))[1]، هەر بۆیە موسڵمانان ئازادی بیروباوەڕیان دابین كرد بۆ ئەو شوێنانەی ڕزگاریان كردبوو، ئەو كەسانەشیان ڕاماڵی كە بیروباوەڕیان بە ناچاری بەسەر دانیشتوانەكەیدا سەپاندبوو.

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەكەیە: لە سەعیدی كوڕی موسەیبەوە هاتووە، ئەبو بەكر (ڕەزای خوای لێبێ) كاتێك لەشكر و سەربازەكانی نارد بەرەو شام، بە سەركردایەتی یەزیدی كوڕی ئەبو سوفیان و عەمڕی كوڕ عاس و شەرحەبیلی كوڕی حەسەنە، جا كاتێك سەركردەكان سواری وڵاغەكانیان بوون، ئەبوبەكر لەگەڵیان ڕۆیشت و ئەوانی بەڕێدەكرد تا گەیشتە دوو تەپۆڵكەكەی ماڵئاوایی و وتیان: ئەی جێنشینی پێغەمبەری خوا تۆ بەپێ دەڕۆی و ئێمەش بەسواری! ئەبو بەكر وتی: ((من وادادەنێم ئەم هەنگاوانەم لە پێناوی خوادا بێ))، ئینجا ئەبو بەكر ئامۆژگاری ئەوانی كرد و وتی: ((ئامۆژگاریتان دەكەم بەوەی لە خوابترسێن، هەڵمەت بەرن لە پێناوی خوا، بجەنگن لەگەڵ ئەوەی بڕاوی بە خوا نییە، بێگومان خوا ئاینەكەی سەر دەخات، ناپاكی و ستەم مەكەن، ترسنۆكی داتان نەگرێت، گەندەڵی لە زەویدا بڵاو مەكەنەوە، سەرپێچی ئەو فەرمانانە مەكەن بەپێتان دەكرێ، ئەگەر بەویستی خوا گەیشتن بە دوژمنە هاوبەشدانەرەكان، ئەوا بۆ سێ خەسڵەت بانگیان بكەن، ئەگەر وەڵامیان دایەوە، ئەوا لێیان قبوڵ بكەن و وازیان لێبێنن، بانگیان بكەن بۆ ئەوەی بێنە ناو ئاینی ئیسلامەوە و موسڵمان بن، ئەگەر وەڵامدایەوە بە ئەرێ، ئەوا لێیان قبوڵ بكەن و وازیان لێبێنن، ئینجا داوایان لێبكەن بۆ ئەوەی كۆچ بكەن لە شوێنی خۆیان و بەرەو شوێنی كۆچبەران، ئەگەر وایان كرد ئەوا پێیان ڕابگەیەنن، هەمان ئەرك و مافی كۆچبەرانیان هەیە، ئەگەر هاتنە ناو ئیسلام و شوێن و وڵاتی خۆیان هەڵبژارد بەسەر وڵاتی كۆچبەراندا، پێیان ڕابگەیەنن كە ئەوان وەك عەڕەبە موسڵمانە دەشتەكییەكانن، هەمان ئەو حوكمانەی خویاندا بەسەردا جێبەجێ دەبێ كە لەسەر باوەڕداران پێویست كراوە، هیچ بەشێكیان لە دەستكەوت نییە تا لەگەڵ موسڵمانان تێنەكۆشن، ئەگەر ڕەتیان كردەوە بێنە ناو ئیسلامەوە و موسڵمان بن، بانگیان بكەن بۆ دانی سەرانە، ئەگەر ئەوەیان كرد ئەوا لێیان وەربگرن و وازیان لێبێنن، ئەگەریش ڕەتیان كردەوە ئەوا پشت بەخوا ببەستن و لەگەڵیان بجەنگن، هیچ دارخورمایەك ڕیشەكێش مەكەن و مەیسوتێنن، هیچ ئاژەڵێكسەرمەبڕن، درەختی بەردار مەبڕن، كڵێسا و خەڵوەتگە تێك مەدەن، زارۆك و بەساڵاچوو و ئافرەتان مەكوژن، خەڵكانێك دەبینن لە خەڵوەتگە و پەرستگەدا خۆیان بەندكردووە، واز لەوان و ئەو شتەی خۆیان لە پێناودا بەندكردووە بهێنن، كۆمەڵە كەسێكی تر دەبینن شەیتان لەسەری ئەواندا شوێنی رووتی گرتووە، ئەگەر ئەوانتان بینی لە ملیاندەن بەویستی خوا)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البيهقي في سننه الكبرى: باب من إختار الكف عن القطع والتحريق إذا كان الأغلب أنها ستصير دار إسلام أو دار عهد، رقم (١٧٩٠٤): ٩/ ٨٥، والهندي في كنز العمال: باب في أحكام الجهاد، رقم (١١٤٠٨): ٤/ ٤٧٤.

لقی چوارەم

مافی ئاسایشی تاکەکەسی و دادگایی کردنی دادپەروەرانە

لە ناو زنجیرەی مافی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا،ئەوا مافی ئاسایشی تاکەکەسی و دادگایی کردنی دادپەروەرانەشیان هەیە[1].

مەبەست لە مافی ئاسایشی تاکەکەسی، بریتییە لە: ((مافی مرۆڤ لە دەستگیر نەکران و دەستبەسەرنەکران و بەندنەکرانی تەنها لەو کاتانەدا نەبێ کە یاسا بەدەق ئاماژەی پێکردووە))[2].

شەریعەتی ئیسلام جەختی کردۆتەوە لەسەر بنەمای دادگەری لە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ خەڵکدا بەڕەهایی و بەبێ جیاوازی بەهۆی ڕەگەز یان ڕەنگ یان داب و نەریت یاخود ئایین، هەمووان لەبەردەم داگادا یەکسانن، هەر بۆیە بۆ سەربازانی موسڵمانان دروست نییە هاوڵاتیەك دەستبەسەر بکەن لە ناو وڵاتی بەشەڕهاتوودا بەبێ تاوان، ئەگەر تاوانێکیشیان ئەنجامدا و سەرپێچی یاسای ئیسلامیان کرد، ئەوا دەبێ ببرێنە بەردەم دادگا کە تەواو پابەندە بە دادگەرییەوە، ئەو هاوڵاتیانەش مافی بەرگری کردنیان هەیە لە خودی خۆیان، بەڵگەکان لەم بارەوە گەلێك زۆرن، لەوانە:

---

(1) لەبەر ڕۆشنایی ئەوەی لە مـ ١٠ جاڕنامەی جیهانی بۆ مافەکانی مرۆڤدا هاتووە ١٠٤٨، هەروەها لە بڕ١، مـ ١٤، بەڵێننامەی نێودەوڵەتی تایبەت بە مافە مەدەنی و سیاسییەکان ١٩٦٦ز هاتووە، دەکرێ ڕەگەزە بابەتییەکان بۆ دادگایی دادپەروەرانە دیاری بکرێ، بەوەی سەربەخۆ و بێ لایەن بێ، بەپێی یاسا دامەزرابێ، لە ڕووی ڕووکەشییەوە دەبێ ئاشکرا بێ و هەڵاوێردراو نەبێ.

(2) دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٨٠، وەرگیراوە لە: النظم السياسية المعاصرة ٢٦٠.

له قورئانی پیرۆز: چەندین ئایەتی زۆر ئاماژە دەکەن بە پێویستبوونی بەرپاکردنی دادگەری لە نێوان خەڵکدا، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُ بِٱلۡعَدۡلِ ... ﴾[1] واتە: (بەڕاستی خوا فەرمان دەدات بە دادپەروەری...). ئەم فەرمایشتەی خوای زانا و دانا: ﴿وَلَا يَجۡرِمَنَّكُمۡ شَنَـَٔانُ قَوۡمٍ أَن صَدُّوكُمۡ عَنِ ٱلۡمَسۡجِدِ ٱلۡحَرَامِ أَن تَعۡتَدُواْ ... ﴾[2] واتە: (هەروەها دوژمنایەتی و رقەبەرایەتی کەسانێك کە نەیانهێشت کاتی خۆی "تەواف"ی کەعبە بکەن، مەکەنە هۆی دەستدرێژی و بەرپاکردنی ناخۆشی...). هەروەها ئەم فەرمایشتەی خوای بێ هاوتا: ﴿...وَلَا يَجۡرِمَنَّكُمۡ شَنَـَٔانُ قَوۡمٍ عَلَىٰٓ أَلَّا تَعۡدِلُواْۚ ٱعۡدِلُواْ هُوَ أَقۡرَبُ لِلتَّقۡوَىٰ ... ﴾[3] واتە: (...ڕق و دوژمنایەتی هیچ کەس و هیچ لایەك هەڵتان نەنێت کە لە دادپەروەری لابدەن، دادپەروەربن، ئەوە نزیکترە لە تەقوا و خواناسیەوە...).

لە سوننەتیشدا: زۆر فەرموودە هاتوون ئاماژە و بەڵگەن لەسەر قەدەغە و حەڕامبوونی ستەم و پێویستی جێبەجێکردنی یاسا لەسەر هەمووان، لەوانە:

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ): ((خەڵك یەکسانن وەك ددانەکانی شانە))[4].

---

1) سورة النحل، الآية ٩٠.

2) سورة المائدة، الآية ٢.

3) سورة المائدة، الآية ٨.

4) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە باوکی زوبەیرەوە هاتووە، کە لە سەهلی کوڕی سەعد گێڕاویەتیەوە، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: (خەڵك یەکسانن وەك ددانەکانی شانە، بەڵام گەورەیی بە چاکەکارییە، مرۆڤ بە براکەیەوە زۆرە، چاکە لە هاوڕێیەتیەکدا نییە کە هەمان ئەو مافە بۆ تۆ بەشایەن بزانێ، کە تۆ بۆ ئەوی بە شایەن دەزانی) عەبدوڵای ئەسفەهانی لە فەرموودەکانی باوکی زوبێردا دەریهێناوە: أبو الزبير عن سهل بن سعد الساعدي، رقم (٢٣): ١/ ٦٤.

ب- له فەرموودەی قودسیدا هاتووە: ((ئەی بەندەکانم! من ستەمم لەسەرخۆم حەرام کردووە و، لە نێوان ئێوەشدا حەرامم کردووە، ستەم لەیەکتر مەکەن...))[1].

لە شوێنەواری هاوەڵان کە ئاماژە دەکەن بۆ بەرپاکردنی دادگەری، لەوانە:

- ڕاسپاردە و ئامۆژگاری ئەبو بەکری سدیق بۆ سەربازەکانی: ((ستەم و زۆرداری مەکەن))[2].
- بەسەرهاتی خەڵکی سەمەرقەند و نامەکەیان بۆ میری باوەڕداران عومەری کوڕی عەبدلعەزیز، کە تیایدا هاتبوو: ((قوتەیبە[3] ستەم و زۆرداری لە ئێمە کردووە، وڵاتمانی تاڵان کردووە.... تاد))، عومەر (ڕەزای خوای لێبێ) فەرمانی کرد کە سولەیمانی کوڕی ئەبو سری[4] دادگایی ئەم پرسە بکات. سری دادگاییەکەی کرد و بڕیار لە بەرژەوەندی خەڵکەکە بوو، بەمەش عومەری کوڕی عەبدلعەزیز فەرمانی

---

(1) ئەمەش تەواوی دەقی فەرموودەکەیە: ئەبو ئیدریسی خەولانی لە ئەبو زەڕ (ڕەزای خوای لێبێ) ئەویش لە پێغەمبەرەوە (درودی خوای لێبێ) گێڕاویەتیەوە: پێغەمبەریش (درودی خوای لێبێ) لە خوای پاك و بەرز گێڕاویەتیەوە کە فەرموویەتی: ((ئەی بەندەکانم! من ستەمم لەسەرخۆم حەرام کردووە و، لە نێوان ئێوەشدا حەرامم کردووە، ستەم لەیەکتر مەکەن، ئەی بەندەکانم! هەمووتان گومڕان مەگەر ئەوانەتان نەبێت کە من ڕێنموییم کردوون، داوای ڕێنموییم لێبکەن، ڕێنموویتان دەکەم. ئەی بەندەکانم! هەمووتان برسین مەگەر ئەوانەتان نەبێت کە من خواردنم پێداون، داوای خواردنم لێبکەن، خۆراکتان دەدەمێ...)) موسلیم لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب البر والصلة والآداب، باب تحريم الظلم، رقم (٢٥٧٧): ٤/ ١٩٩٤.

(2) پێشر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

(3) ناوی باوکی حەفسی قوتەیبەی موسلیمی کوڕی عەمری کوڕی حوسەینی کوڕی ڕەبیعەی باهلی ئەمیرە، یەکێك بوو لە پاڵەوان و بوێر و نەبەردەکان، ناوبراو خوارزم و بوخارا و سەمەرقەند و فەرغانەی ڕزگار کرد، دە ساڵ کاربەدەستی خوراسان بوو، گێڕانەوەی هەیە لە عیمرانی کوڕی حوسەین و باوی سەعیدی خودری، لە مانگی زولحجەی ساڵی ٩٦ کوژرا، ٤٨ ساڵ ماوەی تەمەنی بوو. بڕوانە: الأنساب ١/ ٢٧٥، وسير أعلام النبلاء ٤/ ٤١٠.

(4) سەرباری لێکۆڵینەوە و بەدواداگەڕان توێژەر نەیتوانی ژیاننامەی ناوبراو بەدەستبخات.

هاتنە دەرەوەی لەشکری موسڵمانانی کرد لە سەمەرقەند دوای ئەوەی ڕزگاریان کردبوو[1].

لقی پێنجەم

مافی شەڕەف

مافی هاوڵاتیان لە پاراستنی شەڕفیان لە گشت دەستدرێژی یان پێشێلکارییەك لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان یەکێکە لەو مافانەی شەریعەتی ئیسلام پاراستوویەتی. بە ئاگادار کردنەوەی تێکۆشەران بۆ خۆدوورگرتن لە دەستدرێژی کردنە سەر ئافرەتانی سڤیل و دەستبەسەرکردنیان، بەڵگەش لەسەر ئەمە گەلێك زۆرن، لە قورئانی پیرۆزدا:

أ- خوای مەزن فەرموویەتی:﴿ وَلَا تَقۡرَبُواْ ٱلزِّنَىٰٓۖ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةٗ وَسَآءَ سَبِيلٗا ﴾[2] واتە: (هەرگیز نەکەن توخنی زینا بکەون و لێی نزیك ببنەوە، چونکە ئەوە بەڕاستی گوناه و تاوان و هەڵە و ڕێچکەیەکی زۆر دزێوە).

ب- خوای بێ وێنە دەفەرمووێ: ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖ... ﴾[3] واتە: (سەد قامچی لە هەر یەك لە ئافرەت و پیاوی زیناکەر بوەشێنن....).

ت- خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرمووێ: ﴿ وَٱلَّذِينَ هُمۡ لِفُرُوجِهِمۡ حَٰفِظُونَ ٢٩ إِلَّا عَلَىٰٓ أَزۡوَٰجِهِمۡ أَوۡ مَا مَلَكَتۡ أَيۡمَٰنُهُمۡ فَإِنَّهُمۡ غَيۡرُ مَلُومِينَ ٣٠ ﴾[1] واتە: (ئەوانەی داوێنی خۆیان

---

(1) تەواوی بەسەرهاتەکە لە کتێبی (تاریخ الامم والملوك ٤/ ٦٩) هاتووە.

(2) سورة الإسراء، الآية ٣٢.

(3) سورة النور، الآية ٢.

دەپارێزن. مەگەر لەگەڵ هاوسەرەکانیاندا یاخود کەنیزەکەکانیان "کە بەهۆی بارودۆخی تایبەتەوە هەبوو"، ئەوانە بەڕاستی لۆمەلێکراو نابن). لە ئایەتی یەکەمدا خوای مەزن ڕێگری کردووە لە نزیك کەوتنەوە لە زینا بە خۆدوورگرتن لە بنەما نزیك و دوورەکانی[2]، لە ئایەتی دووەمدا سزای قەمچی لێدرانی داناوە بۆ ئەو کەسەی زینا دەکات، ئەگەر پیاو بێ ژنی نەهێنابێ و ئەگەر ژنیش بێ مێردی نەکردبێ، سزاش تەنها لەسەر شتی حەڕام و قەدەغەیە، دواتر لە ئایەتی سێیەمدا پەیوەندی جنسی ڕەوا و شەرعی کورت هەڵهێناوە لە هاوسەرگیری شەرعی و کەنیزەکدا.

پ- هەروەها ئەم دوو فەرمایشتەی خوای تاك و پاك: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَواْ وَّٱلَّذِينَ هُم مُّحْسِنُونَ ﴾[3] واتە: (بەڕاستی خوا لەگەڵ ئەو کەسانەدایە کە خۆیان پاراستووە لە گوناھ و ئەوانەش کە چاکەکار و چاکەخوازن)، ﴿ بَلَىٰٓۚ إِن تَصْبِرُواْ وَتَتَّقُواْ وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُم بِخَمْسَةِ ءَالَٰفٖ مِّنَ ٱلْمَلَٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿١٢٥﴾ ﴾[4] واتە: (بەڵێ ئەگەر خۆڕاگربن و پارێزکاربن هەر ئێستا دێن بۆلاتان و پەروەرگارتان پێنج هەزار فریشتەی نیشانەدارتان بۆ ڕەوانە دەکات، بۆ ئەوەی کۆمەکیتان بکەن). خوای پاك و بەرز یارمەتی و پشتیوانی خۆی بۆ باوەڕداران لە گشت کات و ساتێکدا بەستووەتەوە بە ئەندازەی نزیك بوونیان لە خوای مەزن، لەخواترسانیان، دووربوونیان لە گوناھ و تاوان، بەتایبەت لەکاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان.

---

(1) سورة المعارج، الآيتان ٢٩ – ٣٠.

(2) بڕوانە: روح المعاني ١٥/ ٦٧.

(3) سورة النحل، الآية ١٢٨.

(4) سورة آل عمران، الآية ١٢٥.

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان بەمە هێنابووەوە:

أ- لە ئەبو هورەیرەوە هاتووە کە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((زیناکەر لەکاتێکدا کە زینا دەکات ئیمانی نییە...))[1].

ب- لەو فەرموودەیەدا هاتووە کە ئەبو هورەیرە گێڕاویەتیەوە و وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((ئەگەر بەندە زینای کرد، باوەڕ لە ناخی جیا دەبێتەوە وەك هەور بەسەر سەریەوە دەوەستێ، کاتێك لە کردەوە خراپەکەی تەواو بوو، باوەڕەکەی بۆ دەگەڕێتەوە))[2]، تەواوی ئیمان و باوەڕی لە هەر دوو فەرموودەکەدا — بەپێی گوتەی زانا لێکۆڵەرەکان — لە زیناکەر سەنراوەتەوە، ئەمەش بەڵگە حەڕام بوونی ئەم کردەوەیەیە، هۆشداریدانە بە باوەڕداران بە نزیك نەکەوتنەوە لەم کردەوەیە بەڕەهایی.

ت- لە پێغەمبەری خواوە (درودی خوای لێبێ) هاتووە کە هەر کاتێك لەشکرێك یان پۆلێك سەربازی ڕەوانە دەکرد ئەوا بەتایبەت ڕایدەسپارد بە لەخواترسان[3]، پێداگیری و سوربوونی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) لەسەر ئامۆژگاری و ڕاسپاردنی لەشکرەکان کە ڕەوانەی دەکرد بۆ وڵاتان بە لەخواترسان و

---

(1) ئەمەش تەواوی دەقی گێڕانەوەکەیە: لە ئەبو هورەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێ) هاتووە: پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((زیناکەر لەکاتێکدا کە زینا دەکات ئیمانی نییە، دزیش لەکاتی دزیکردنەکەیدا ئیمانی نییە، ئارەق خۆریش لەکاتی ئارەق خواردنەوەکەیدا ئیمانی نییە، جەردەش لەکاتێکا شتێکی گران بەهاکە خەڵك چاوی تێبڕیبێ، تاڵان بکات ئیمانی نییە)). ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب المظالم، باب النهي بغير إذن صاحبه، وقال: عبادة بايعنا النبي (صلى الله عليه وسلم) أن لا ننتهب، رقم (٢٣٤٣): ٢/ ٨٧٥، ومسلم في صحيحه: كتاب الإيمان، باب بيان نقصان الإيمان بالمعاصي....، رقم (٥٧): ١/ ٧٦.

(2) ئەبو داود لە سونەنەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب السنة، باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه، رقم (٤٦٩٠): ٢٢٢/٤، والحاكم في المستدرك، رقم (٥٦): ١/ ٧٢، وقال: ((هذا حديث صحيح على شرط الشيخين، فقد إحتجا برواته وله شاهد على شرط مسلم)).

(3) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

دووركەوتنەوە لە تاوان بەڵگەیە لەسەر مانەوەی حەرام بوونی زینا لە دۆخی جەنگدا.

هەروەها بەڵگەیان بە شوێنەواری هاوەڵانیش هێناوەتەوە: ((شەرحەبیلی کوڕی سمت[1] سەرکردەی لەشکر بوو، بە لەشکرەکەی وت: ئێوە دابەزیونەتە سەر خاکێك ئافرەت و مەیی تێدا زۆرە، هەر کەسێك تاوانێکی کرد ئەوا با بێتە لامان تا خاوێنی بکەینەوە، خەڵکانێك هاتنە لای، ئەمە گەیشتە عومەری کوڕی عەبدلعەزیز (خوا لێی ڕازی بێ)، ئەویش بۆ شەرحەبیلی نووسی: سەزەنشت شایەنی کەسێکە کە فەرمان بە خەڵك دەکات سنوری خوا ببەزێنێ، لە کاتێکدا خوای مەزن ئەوانی داپۆشیوە))[2]، عومەری کوڕی عەبدلعەزیز حەرامێتی زینای لە دۆخی جەنگدا وەك دۆخی ئاشتی دانپێدانا و چەسپاندی.

بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە: بەوەی دروست نییە لەگەڵ ئافرەتانی بێ باوەڕ کاری جوت بوون و پەیوەندی جنسیان لەگەڵ ببەستن، بەر لە هاوسەرگیری و بوونیان بە کەنیزەك، ئەنجامدانی جووت بوون لەگەڵیان لە جگەلە لەم دوو دۆخەدا حەرام و قەدەغەیە[3].

---

(1) ناوی شەرحەبیلی کوڕی سمتی کوڕی ئەسوەدە یان شەرحەبیلی کوڕی جبلەی کەندی یاخود یەزید، بوخاری وتی: ماوەیەك هاوەڵایەتی پێغەمبەری کردووە. ئامادەی جەنگی قادسیە بووە، حیمسی ئازاد کردووە، نزیکەی بیست ساڵ کاربەدەستی ئەوێ بووە. لە سەففەین لە ساڵی ٤٠ك مردووە، وتراوە ٤٢ ك مردووە. بڕوانە: صفة الصفوة ٤/ ٢٠٣، تاريخ الإسلام ٣/ ٦٢١، والوافي بالوفيات ١٦/ ٧٥.

(2) عەبدڕەزاق لە موسەنەفەکەیدا هێناویەتی: كتاب الجهاد، باب هل يقام الحد على المسلم في البلاد العدو، رقم (٩٣٧١): ١٩٧/٥.

(3) بڕوانە: رحمة الأمة ٢٥٢، والإقناع في مسائل الإجماع ٣/ ١٢١٣.

بەرپەرچدانەوەی گومانێك:

ئالوسی وتویەتی: ((بەلگەی پێهێنراوەتەوە – واتە بەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿...وَلَا يَطَـُٔونَ مَوۡطِئٗا يَغِيظُ ٱلۡكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنۡ عَدُوّٖ نَّيۡلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُم بِهِۦ عَمَلٞ صَٰلِحٌۚ...﴾[1] واتە: (...نەدەچوونە هیچ شوێنێك و پێیان نەدەخستە هیچ جێیەك بێ باوەڕان پێی سەغڵەت بن و دەستیان لە هیچ دوژمنێك نەدەوەشان، کە نەبێتە هۆی ئەوەی بەکار و کردەوەیەکی چاك بۆیان تۆمار نەکرێت...). بەو پێیەی سیوتی هێناویەتی – لە ئەبو حەنیفەوە (ڕەحمەتی خوای لێبێ) لەسەر دروستی ئەنجامدانی زینا لەگەڵ ژنانی جەنگاوەرانی دوژمن لە وڵاتی دوژمندا))[2]. پێی وایە جووت بوون لەگەڵ ئافرەتانی بێ باوەڕان حەڵاڵە و پاداشتی لەسەر وەردەگرێتەوە.

ئەمەش ڕاست و دروست نییە، چونکە ئالوسی ڕوونکردنەوە و سەرنجی لەسەر ئەو دەقە نەداوە کە هێناویەتی، ئەوەش کە لە ئەبو حەنیفەوە نەقڵی کردووە ڕاست نییە، چونکە حەڕامی جوت بوون لەگەڵ ئافرەتانی بێ باوەڕان یەکدەنگی لەسەرە – هەروەك خرایەڕوو – ، سەبارەت بە ئەبو حەنیفە ئەوا پێی وایە ئەوەی خراپە دەکات لە وڵاتی دوژمن و جەنگدا سزای لەسەر جێبەجێ ناکرێ[3]، ئەمەش مانای ئەوە ناگەیەنێ بە ڕەهایی سزای لەسەر جێبەجێ ناکرێ، لەبەر ئەوەی گونهابار نییە، بەڵکو لەم بۆچوونەیدا ئەبو حەنیفە مەبەستی ئەوەیە دەبێ چاوەڕێ بکرێ کە خراپەکار بگەڕێتەوە وڵاتی موسڵمانان بۆ جێبەجێکردنی سزا لەسەری.

---

(1) سورة التوبة، الآية ١٢٠.

(2) روح المعاني ١١/ ٤٧.

(3) بڕوانە: أحكام القرآن: ابن العربي ١/ ٦٤٩.

ڕاڤەی دروستی ئەم ئایەتەش وەك قورتوبی وتویەتی ئەمەیە: "(وَلَا يَطَـُٔونَ مَوۡطِئٗا) هەر شوێن و خاکێك (يَغِيظُ ٱلۡكُفَّارَ) بەپێدانانیان لەسەر ئەم خاکانە (وَلَا يَنَالُونَ مِنۡ عَدُوّٖ نَّيۡلًا) واتە: کوشتن و تێکشکانی دوژمن"[1]، لەلای تەبەریش ڕاڤەکەی ئەمەیە: "(وَلَا يَطَـُٔونَ مَوۡطِئٗا) واتە زەویەك، دەڵێ: هەر کە پێ بنێن بە زەویەکدا (يَغِيظُ ٱلۡكُفَّارَ) بەهۆی پێ نانیان بە زەویەکەدا(وَلَا يَنَالُونَ مِنۡ عَدُوّٖ نَّيۡلًا) دەڵێ: هەر شتێك دەستبخەن لە ماڵ و سامان و منداڵانی دوژمنی خوا و خۆیان، ئەوا بەهۆی ئەمەوە پاداشتی کاری چاکەیان بۆ دەنوسرێ کە خوا پێی ڕازییە"[2]، بەم پێیە مەبەست لە وشەی (یطئون) جوت بوونی ڕاستەقینە نییە کە بە مانای سەرجێیی دێت.

لە ژێر ڕۆشنایی ئەوەی پێشوو، ڕوون بووەوە کە موسڵمانان پابەندن بە پاراستنی شەڕەڤی ئافرەتانی بێ باوەڕان و مافی هاوڵاتیان، لە میانەی پاراستنی شەڕەفیان لە کاتی بەرپێوەچوونی کردە جەنگییەکان.

لقی شەشەم

مافی خاوەندارێتی

مافی هاوڵاتیان لە خاوەندارێتیدا لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، یەکێکە لە کۆیئەو مافانەی شەریعەتی ئیسلام پاراستوویەتی، ئیسلام مافی خاوەندارێتی هاوڵاتیانی پاراستووە.

---

[1] الجامع لأحكام القرآن ٨/ ٢٩١.

[2] جامع البيان ١١/ ٦٤.

مەبەست لە مافی خاوەندارێتی هاوڵاتیان لێرەدا ئەو مافەیانە: ((لەو سامان وماڵەی پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیی نییە بە کردە سەربازییەکان، ناشبێتە ڕێگر لەبەردەم گەیشتن بە جەنگاوەران، لەلایەن تاکەکانی دوژمنەوە، ئەمە زۆرترین جار خاوەن سروشتێکی ئابوری و ئەرکێکی گوزەرانی مەدەنییە نەوەك سەربازی، نموونە کۆنەکان لەم بارەوە: کشتوکاڵ و درەخت، خانوو، کانیاو، مەڕو ماڵات، مانگا، وشتر، ئەسپ، کە جەنگیان لەسەر ناکرێ. نموونەی هاوچەرخیش ئەمانەن: کۆگاکانی ئاو، دامەزراوەکانی نەوت و کۆگاکانی، کۆگانی خۆراك، کەشتییە دەریایی و ئاسمانییە نا جەنگییەکان، بە فڕۆکە و پرد و وێستگەی شەمەندەفەریشەوە...))[1].

بەمەبەستی پاراستنی مافی خاوەندارێتیان، شەریعەتی ئیسلام چەندین بنەمای داناوە بۆ پاراستنی ئەم مافە، لەوانە:

١- بنەمای بەهەدەرنەدانی ماڵ و سامانی هاوڵاتیان:

پێش ڕۆیشتنە ناو وردەکاری ڕاجیایی شەرعناسان سەبارەت بە مافی هاوڵاتیان لە دروست نەبوونی بە هەدەردانی ماڵ و سامانیان، ئەوا توێژەر پێی وایە پێویستە ئاماژە بەوە بدرێ کە کۆششکار (موجتەهید)ە کۆنەکان و دانەرانی کتێبەکانی مەزهەبە فیقهییەکان کاتێك تاوتوێی ئەم بابەتەیان کردووە، ئەوا قسەیان لەسەر بەهەدەردانان و تێکدان کردووە لە خانە و وڵاتی جەنگدا، جیاوازیان نەکردووە -تەنها هەندێك لە مالیکییەکان نەبن وەك دەخرێتەڕوو - لە نێوان ئەوەی بەهەدەردانی ناوبراو موڵکی جەنگاوەرێکی دوژمن یان هاوڵاتیەکی وڵاتی دوژمن بێ، لەگەڵ ئەوەشدا توێژەر بۆ چارەسەرکردنی ئەوەی ئێستا

---

[1] قضايا فقهية في العلاقات الدولية ٧.

سەرقاڵیەتی هەڵدەستێت بە گواستنەوەی ئەوەی کۆششکارانی پێشین لە کتێبەکانیاندا تۆماریان کردووە.

شەرعناسان دوو ڕایان هەیە سەبارەت بە هەدەردانی ماڵ و سامانی دوژمنە جەنگاوەرەکان، کە ئەمانەن:

بۆچوونی یەکەم: بنەمای بەهەدەردان بە ڕەهایی دروستە، ئەمە بۆچوونی تێکڕای شەرعناسانی هەر چوار مەزهەبەکە[1]، عەبدڕەحمانی کوڕی قاسم[2]، نافعی خزمەتکاری ئیبن عومەر[3]، ئیسحاق[4]، ئیبن مونزیر[5]، ئیبن حەزمی زاهیرییە[6]، ئەمە دراوەتە پاڵ زۆربەی

---

(1) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ٥/ ٣١٧، والمبسوط ١٠/ ٣١، وبدائع الصنائع ٧/ ١٠٠، والمدونة الكبرى ٣/ ٧ – ٨، وبداية المجتهد ١/ ٢٨٢، والقوانين الفقهية ٩٨، والأم ٧/ ٣٥٦، ومغني المحتاج ٦/ ٣٦ – ٣٧، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٢٦٩ – ٢٧٠، والمحرر في الفقه ٢/ ١٧٢، وكشاف القناع ٣/ ٤٩.

(2) ناوی عەبدڕەحمانی کوڕی قاسمی کوڕی باوکی عەبدوڵای عتقیە، زانای وڵاتی میسڕ و موفتیەکەیەتی، هاوەڵی پێشەوا مالیك بووە، چەند پرسێکی گێڕاوەتەوە لە پێشەوا مالیك و ئیبن عەیینە، ئەمانەش شتیان لێگێڕاوەتەوە: ئەسبەغ، سەحنون، چەند کەسێکی تر، زانایەکی بلیمەت و پایەدار بووە، ساڵی ١٢٨ك لەدایك بووە، ساڵی ١٩١ك کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: الوافي بالوفيات ١٨/ ١٣٠، وشذرات الذهب ١/ ٣٢٩.

(3) بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٨.

(4) ناوی ئیسحاقی کوڕی باوکی حەسەنی کوڕی موخەلەدی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی عەبدوڵای باوکی یەعقوبە، کە بە ئیبن ڕاهویە ناسراوە، یەکێك بوو لە پێشەوایانی ئیسلام، شارەزابووە لە فەرموودە و فیقهدا، زۆر لەخواترس بووە، ئەحمەد لەبارەیەوە وتویەتی: هیچ کەسێك پردەکەی نەبڕیوە کە شەرعناستر بێ لە ئیسحاق، لە شافیعی گێڕاوەتەوە، گوێی لە سوفیانی کوڕی عەیینەش گرتووە. بوخاری و موسلیم و تورمزی گوێیان لێگرتووە. ساڵی ١٦٢ك لەدایك بووە، ساڵی ٢٣٨ك مردووە، وتراوە ٢٣٧ك کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: السلوك في طبقات العلماء والملوك ١/ ١٣٢، ووفيات الأعيان ١/ ١٩٩.

(5) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٣٤.

(6) بڕوانە: المحلى ٥/ ٣٤٥ – ٣٤٦.

زانایان[1]، هەرچەندە ڕاجیاییان لە نێواندا هەیە لەبارەی ئەوەی ئەگەر هاتوو سامانەکە بێ گیان بوو یان ژیاندار.

بۆچوونی دووەم:پێی وایە بەهەدەردانی ماڵ و سامانی ئەو جەنگاوەرانە بەڕەهایی دروست نییە کە بەکارنەهێنراون لە جەنگدا، جا چ بێ گیان یان گیاندار بن، ئەمە بۆچوونی ئەبو بەکری سدیق[2]، عەبدوڵای کوڕی مەسعود[3]، ئەوزاعی، لەیس، ئەبو سەورە[4][5]، یەکێك لەو دوو گێڕانەوەیەی لە پێشەوا ئەحمەدەوە هاتووە[6].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

هەڵگرانی ئەم دوو بۆچوونە پۆلێك بەڵگەیان هێناتەوە، توێژەر لە خوارەوەدا دەیخاتەڕوو:

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم:

لەو بەڵگانەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم لە قورئانی پیرۆز هێناویانەتەوە:

---

(1) ئیبن حەجەڕ ئەمەی داوەتە پاڵیان لە کتێبی (فتح الباری ٦/ ١٥٥)دا.

(2) بڕوانە: المنهاج بشرح صحیح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٥٠.

(3) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٣٢.

(4) ناوی ئیبڕاهیمی کوڕی خالیدی کوڕی یەمانی باوکی سەورە، بەغدادییە، شەرعناسە، زانستە شەرعییەکانی لە شافیعی و ئەوانی تر وەرگرتووە، ئەحمەد لەبارەیەوە وتویەتی: بەهۆی سوننەتەوە لەوەتەی پەنجا ساڵە دەیناسم، لەلای من هاووێنەی سوفیانی سەورییە، یەکێکە لە متمانە پێکراوە ئەمیندارەکان، پێشەوایەکە لە پێشەواکانی ئایین، چەندین کتێبی دانراوی هەیە لە بارەی حوکمەکانەوە، تیایدا فەرموودە و فیقهی بەیەکەوە کۆکردۆتەوە. لە مانگی سەفەری ساڵی ٢٤٠ کۆچی دوایی کرد. بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ١٠١ – ١٠٢، وطبقات الشافعیة الكبری ٢/ ٧٤، وطبقات الشافعیة ١/ ٥٥ – ٥٦.

(5) بڕوانە: مختصر اختلاف العلماء ٣/ ٤٣٣، والمغني ٩/ ٢٣٤، وفتح الباري ٦/ ١٥٥.

(6) بڕوانە: المبدع ٣/ ٣٢١.

أ- خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ مَا قَطَعْتُم مِّن لِّينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَآئِمَةً عَلَىٰٓ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ ٱللَّهِ وَلِيُخْزِىَ ٱلْفَٰسِقِينَ ﴾[1]واتە: (هەر درەختێکی تەڕتان بڕی بێت یان وازتان لێ هێنابێت و لەسەر بنجی خۆی مابێت "لەخەیبەردا"، بەفەرمانی خوابووە و ویستی ئەوی لەسەرە، تا تاوانباران و لە سنوور دەرچووەکان سەرشۆڕ و خەجاڵەت بکات). خوای مەزن لەم ئایەتەدا کاری ئەوانەی دار خورماکانی تیرەی نەزیرِی بڕیوە یەکسان کردووە لەگەڵ ئەوانەی درەختەکانیان نەبڕیوە، ڕوونیشی کردۆتەوە کە ئەمە هەمووی بە مۆڵەتی خوای گەورە بووە[2].

ب- ئەم فەرمایشتەی خوای زانا و دانا: ﴿ هُوَ ٱلَّذِىٓ أَخْرَجَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ مِنْ أَهْلِ ٱلْكِتَٰبِ مِن دِيَٰرِهِمْ لِأَوَّلِ ٱلْحَشْرِ ۚ مَا ظَنَنتُمْ أَن يَخْرُجُوا۟ ۖ وَظَنُّوٓا۟ أَنَّهُم مَّانِعَتُهُمْ حُصُونُهُم مِّنَ ٱللَّهِ فَأَتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا۟ ۖ وَقَذَفَ فِى قُلُوبِهِمُ ٱلرُّعْبَ ۚ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُم بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِى ٱلْمُؤْمِنِينَ فَٱعْتَبِرُوا۟ يَٰٓأُو۟لِى ٱلْأَبْصَٰرِ ﴾[3] واتە: (ئەو خوایە ئەو زاتەیە، ئەوانەی بێ باوەڕبوون لە خاوەنانی کتێب، هەڵیکەندن لە شوێنەواریان و ناچاری کۆچی کردن لە یەکەم دەستپێکردنی کۆکردنەوە و دەرکردنیاندا، ئێوە بەتەمانەبوون و گومانتان نەدەبرد ئاوا بەئاسانی بڕۆن، ئەوانیش گومانیان وابوو کە بەراستی قەڵاکانیان بەرگری دەکات لە ویست و فەرمانی خوا، ئەوسا ئیتر لەلایەکەوە خوا بەڵای بەسەرهێنان کە بەخەیاڵیاندا نەهاتبوو و حسابیان بۆ نەکردبوو، ئەوسا خوا ترسێکی فڕێدایە دڵیانەوە، بەناچاری دەستیانکرد بەکاولکردنی خانووبەرە وماڵەکانیان بەدەستی

---

(١) سورة الحشر، الآية ٥.

(٢) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ٥/ ٢١٧، والجامع لأحكام القرآن ١٨/ ٦.

(٣) سورة الحشر، الآية ٢.

خۆیان و دەستی ئیمانداران، کەواتە: ئەی خاوەن بیروهۆش و دووربینەکان دەرس و پەند و ئامۆژگاری وەربگرن). خوای مەزن لەم ئایەتەدا دانی ناوە بە کاولکارییەکەی باوەڕداران بۆ خانووەکانی تیرەی نەزیر، هۆکاری هەڵسانی موسڵمانان بە تێکدانی ئەم خانووانە ترساندنی دوژمنان و تەمبێ کردنیانە[1].

بەرپەرچیان دراوەتەوە بەوەی هەڵسانی باوەڕداران بە بڕینی دار خورماکانی تیرەی نەزیر لە ئایەتی یەکەمدا، تێکدانی ماڵ و خانووەکانیان لە ئایەتی دووەمدا بەهۆی پێویستی شەڕ و ناچاری دۆخی جەنگیەوە بووە، چونکە دوژمنانی باوەڕداران دار خورما و ماڵەکانیان کردبووە قەڵایەك بۆ شەڕکردن لەگەڵ موسڵمانان و ئازاردانیان، ڕاجیایی نییە لەسەر تێکدانی ماڵ و خانوو ئەگەر پێویستی وایخواست، سەرمایەش لە جەنگدا بەکارهێنرا[2].

ت- خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسۡتَطَعۡتُم مِّن قُوَّةٖ ... ﴾[3]. واتە: (هەرچی لەتواناتاندایە بۆ بەهێزکردنی سوپای ئیسلام بیخەنەگەڕ و ئامادەی بکەن...). بەڵگە بەم ئایەتە دەهێنرێتەوە بەوەی: ((هەر درەختێکیان بڕدرابێ و دار خورما و شتومەکێکیان سوتێنرابێ، ئەوا ئەمە یارمەتیدەرە لە دژیان و پیشاندانی هێزە))[4].

---

[1] بڕوانە: أنوار التنزيل وأسرار التأويل ٥/ ٣١٧.

[2] بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ١٨/ ٤ – ٥، وأنوار التنزيل وأسرار التأويل ٥/ ٣١٧، وفتح القدير الشوكاني: ٥/ ١٩٦.

[3] سورة الأنفال، الآية ٦٠.

[4] الأم ٧/ ٣٥٥.

دەکرێ بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی ئەو هێزەی فەرمان پێکراوە لەم ئایەتەدا بریتییە لە هاوێژتن، ئەوەش کە بە بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر دروستی تێکدان، ئەوا بەهیچ شێوەیەك پاساو بەخش نییە.

پ- خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿...وَلَا يَطَـُٔونَ مَوۡطِئٗا يَغِيظُ ٱلۡكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنۡ عَدُوّٖ نَّيۡلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُم بِهِۦ عَمَلٞ صَٰلِحٌ...﴾[1] واتە: (...نەدەچوونە هیچ شوێنێك و پێیان نەدەخستە هیچ جێیەك بێ باوەڕان پێی سەغڵەت بن و دەستیان لە هیچ دوژمنێك نەدەوەشاند، کە نەبێتە هۆی ئەوەی بەکار و کردەوەیەکی چاك بۆیان تۆمار نەکرێت...). خوای مەزن لەم ئایەتەدا ئەمەی ڕوون کردەوە کە باوەڕداران هەر کردەوەیەك ئەنجام بدەن کە ببێتە مایەی توڕەیی بێ باوەڕان، وەك بەهەدەردانی ماڵ و سامانیان، ئەوا پاداشتی لەسەر وەردەگرنەوە لەلایەن خوا[2].

دەکرێ تاوتوێی بەڵگەکەیان بکرێ بەوەی خوای مەزن پاداشت بۆ ئەو باوەڕدارە تێکۆشەران تۆمار دەکات کە ڕاست دەپێکن لە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دوژمنەکانیان، بەهەدەردانی ماڵ و سامانی بێ باوەڕان کە بەکارنەهێنراوە لە شەڕدا نابێتە هۆی زیادبوونی پاداشتی تێکۆشانەکەی، بەڵکو کەمی دەکاتەوە، هەروەك ئیبن مەسعود ئەمەی ڕوون کردۆتەوە لە گفتوگۆیدا لەگەڵ کوڕە براکەی.

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە، بە:

---

(1) سورة التوبة، الآية ١٢٠.

(2) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٢٢.

أ- له پێغەمبەر (درودی خوای لێبیٚ) گێڕدراوەتەوە كە دار خورماكانی هۆزی نەزیرِ سوتاندووە و درەختەكانی بڕیوە و ئەو شوێنەش ئەم كارەی تێدا كراوە ناوی (بویرە)یە[1]، ئەم فەرموودە ئاماژە دەكات بەوەی: ((بۆ موسڵمانان دروستە بە هەر شتێك فێڵ و تەڵەكە لە دوژمنە هاوبەشدانەرەكانیان بكەن، كە ببێتە هۆی لاوازیان و لەناوچوونی فێڵ و تەڵەكەیان و ڕێگە خۆشكەر بۆ سەركەوتن بەسەریاندا، لە بڕینی درەخت و بەروبوومەكانیان، تێكدانی كانیاوەكانیان، تەنگ پێهەڵچنینیان لە میانەی گەمارۆدانیان))[2].

ب- لە ژیاننامەی پێغەمبەردا هاتووە: ((پێغەمبەری خوا فەرمانی كرد بە بڕینی دار خورماكانی خەیبەر، عومەر بەوێدا تێپەڕی و خەریك بوو ڕێگری لە داربڕەكان بكات، وتیان: پێغەمبەری خوا "درودی خوای لێبیٚ" فەرمانی پێكردووین، عومەر هات و وتی: تۆ فەرمانت كردووە بە بڕینی دار خورماكان؟ فەرمووی: بەڵیٚ، عومەر وتی: ئایا خوا بەڵێنی پێت نەداوە خەیبەر بكاتە دەستكەوت بۆت؟ فەرمووی: بەڵیٚ، عومەر وتی: كەواتە دار خورماكانی خۆت و هاوەڵانت دەبڕی، پێغەمبەر فەرمانی بە بانگەوازكارێك كرد ڕابگەیەنیٚ كە چیتر دار خورماكان نەبڕن))[3]، لەم فەرموودەیەدا ئەوە ڕوونكراوەتەوە كە پێغەمبەر (درودی خوای لێبیٚ) مۆڵەتی داوە بە درەخت بڕین، سەرباری ئەوەی دەشیزانی دەبێتە دەستكەوتی موسڵمانان، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر دروست و ڕەوابوونی.

---

(1) ئەمە دەقەكەیەتی: لە نافیعەوە، ئەویش لە عەبدوڵاوە (ڕەزای خوای لێبیٚ)، ئەویش لە پێغەمبەرەوە (درودی خوای لێبیٚ) گێڕدراوەتەوە: كە پێغەمبەر دار خورماكانی هۆزی نەزیرِی سوتاند و بڕی، ئەو شوێنەش بویرە بووە. ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري في صحيحه: كتاب المزارعة، باب قطع الشجر والنخل... رقم (٢٢٠١): ٢/ ٨١٩، ومسلم في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب جواز قطع أشجار الكفار وتحريقها، رقم (١٧٤٦): ٣/ ١٣٦٥.

(2) عمدة القاريء: ١٤/ ٢٧٠.

(3) شرح كتاب السير الكبير: ١/ ٤٢.

دەکرێ مشتومڕیان لەگەڵ بکرێ سەبارەت بەم بەڵگەیەیان، بەوشێوەیەی لەبارەی ئایەتی یەکەم و دووەم لەگەڵیاندا کرا.

ت- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) کە بە یەکێك لە سەرکردەی لەشکرەکانی فەرمووی: ((بڕۆ بۆ ناوچەی ئەبنەی[1] لە بەیاندا و دار خورماکانیان بسوتێنە))[2]، لەم فەرموودەیەدا بەهەدەردانی ماڵی دوژمن بەبێ ئەوەی لە جەنگدا بەکارهێنرابێ بە دروست دانراوە[3].

دەکرێ مشتومڕیان لەگەڵ بکرێ و بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی فەرموودەکە نەناسراوە[4]، هەر چەندە دەکرێ بە دۆخی ناچاری جەنگ لێکبدرێتەوە.

پ- لە بەسەرهاتی زیلخلسەدا[5] هاتووە: ((نێردراوی جەریر وتی: سوێند بەوەی تۆی بە حەق ناردووە، نەهاتمە لات تا ئەو ماڵەمان بەجێهێشت وەك ئەوەی وشترێکی بێ کەڵك بێ. ناوبراو وتی: پێغەمبەر پێنج جار دەستخۆشی کرد لە ئەسپەکانی

---

(١) ناوچەیەکە لە بەلقائی شام، وتراوە ناوچەیەکە لە نێوان فەڵەستین و بەلقائدا، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) زەیدی لەگەڵ جەعفەری کوڕی ئەبو تالیب و عەبدوڵای کوڕی ڕەواحەدا نارد بۆ ئەوێ، بەم پێیە ئێستا دەکەوێتە خۆرهەڵاتی ئوردن، لە نزیك موتە. بڕوانە: معجم البلدان ١/ ٧٩.

(٢) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عوروەی کوڕی زوبەیرەوە لە ئوسامەوە هاتووە، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) منی ڕەوانەکرد بۆ گوندێك ناوی ئەبنەی بوو، فەرمووی: ((بڕۆ بۆ گوندی ئەبنەی لە بەیاندا و درەختەکانیان بسوتێنە))، ئەمانە هێناویانە: أحمد في مسنده، حديث أسامة بن زيد، رقم (٢١٨٣٣): ٥/ ٢٠٥، وابن ماجه في سننه: كتاب الجهاد، باب التحريق بأرض العدو، (٢٨٤٣): ٢/ ٩٤٨، واللفظ له.

(٣) قضايا فقهية في العلاقات الدولية ٥٦.

(٤) بڕوانە: تنقيح تحقيق أحاديث العتليق ٣/ ٣٤٤.

(٥) زولخیلسە: ناوی ماڵێکە کە بتی تێدابووە، وتراوە ناوی ماڵی خیلسە، ناوی بتی زولخیلسە، گێڕدراوەتەوە کە ناوچەی زولخیلسە بووەتە مزگەوتێکی کۆکەرەوەی شارۆچکەکە، ئەم شارۆچکەیە پێی دەوترا عەبلات لە ناوچەی خەسعەم. بڕوانە: معجم البلدان ٢/ ٣٨٣، وفتح الباري ٨/ ٧١.

ئەحمەس و پیاوەکانی))[1]، لەم فەرموودەیەدا ئەوە هاتووە کە پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) دانی ناوە بە کردەوەکە جەریری لە میانەی پەسەند کردنی هەواڵی نێردراوی جەریردا کە لەگەڵ پۆلێك سەربازدا ئەمماڵەیان تێکداوە.
دەکرێ تاوتوێ ئەم گێڕانەوەیە بکرێ بەوەی بەهۆی دۆخی ناچاری جەنگ بووە.

بەڵگەیان بە پێوانە (قیاس)یش هێناوەتەوە، جا وتویانە:

- دروستە وڵات و ماڵ و سامانیان بەهەدەر بدرێ بە پێوانەکردن و بەراوردکردنی بە گیانیان، چونکە قەدەغەبوون و پارێزراوی سامان و ماڵ بۆ قەدەغەبوون و پارێزراوی خاوەنەکانیان دەگەڕێتەوە، جا گیانی ئەوان قەدەغە و پارێزراو نییە تا نەکوژرێن، جا چی سەبارەت بە ماڵ و سامانیان[2].

بەرپەرچیان دەدرێتەوە بەوەی خاوەنی ئەم ماڵ و سامانانە — کە هاوڵاتیانی سڤیلن — گیانیان پارێزراوە، دەبێ پارێزگاری لە ژیانیان بکرێ، هەروەك خرایەڕوو.

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە جەریرەوە هاتووە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) بەمنی فەرموو: ((ئایا نامحەسێنیەوە لە دەست زولخیلسە))، کە ماڵێك بوو لە ناوچەی خەسعەم، بە کەعبەی یەمانی ناودەبرا، جەریر دەڵێ: من لەگەڵ سەد و پەنجا ئەسپ سواردا لە ئەحمەس ڕۆیشتم، کە ئەسپیان هەبوو، من لەسەر ئەسپ جێگیر نەدەبووم، پێغەمبەر دەستێکی لە سینگی دام، تا شوێنی پەنجەکانیم لەسەر سینەی خۆم بەدی کرد، فەرمووی: ((خوایەگیان جێگیری بکە، بیکە ڕێنیشاندەری ڕێنوێنی کراو))، ئینجا جەریر بەخۆی و پیاوەکان ڕۆیشتن و سوتاندیان، دواتر کەسێکی نارد بۆ لای پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هەواڵی ئەمەی پێدا، نێردراوی جەریر وتی: سوێند بەوەی تۆی بە حەق ناردووە، نەهاتمە لات تا ئەو ماڵەمان بەجێهێشت وەك ئەوەی وشترێکی بێ کەڵك بێ. ناوبراو وتی: پێغەمبەر پێنج جار دەستخۆش کرد لە ئەسپەکانی ئەحمەس و پیاوەکانی. بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب الجهاد والسیر، باب حرق الدور والنخیل، رقم (٢٨٥٧): ٣/ ١١٠٠.
(2) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠٠.

– دروسته ماڵ و سامانیان بەهەدەر بدرێ بە بەراورد کردن لەسەر ڕەوایی ئامانجی ئەم کارە، کە تەنگ پێ هەڵچنین و هاندانیانە بۆ باوەڕ هێنانە[1].

دەکرێ بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی زۆرلێکردن لە ئایندا نییە.

بەڵگەکانی هەڵگرانی بۆچوونی دووەم:

ئەوانەی بۆچوونیان وایە بەهەدەردان دروست نییە، کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي ٱلْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ ٱلْحَرْثَ وَٱلنَّسْلَ ۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ ﴾[2]واتە: (هەر کاتێك ئەو جۆرە کەسە پشتی هەڵکرد و دەسەڵاتی پەیدا کرد" هەوڵ و کۆشش دەدات لە زەویدا تا ئاشوب بەرپا بکات و خراپە بڕوێنێت و کشتوکاڵ لەناو ببات و پاکتاوکردنی ڕەگەزی ئەنجام بدات، بێگومان خوا فەساد و خراپە و تاوانی ناوێت). خوای مەزن لەم ئایەتەدا ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە بەهەدەردانی ماڵ و سامان خراپەکاری و گەندەڵییە، خوای مەزنیش خراپەکاری خۆش ناوێ، هەڵسان بە تێکدان و کاولکردن لە وڵاتی جەنگدا لە خراپەکاریەوەیە کە لەم ئایەتەدا ڕێگری لێکراوە[3].

تاوتوێی ئەم بەڵگەیەیان کراوە بەوەی بابەتی ئەم ئایەتە لە دەرەوەی دۆخی جەنگە، جەنگیش حوکم و یاسای خۆی هەیە[4].

---

1) بڕوانە: روضة الطالبين ١٠/ ٣٤٤.

2) سورة البقرة، الآية ٢٠٥.

3) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ٣٢.

4) بڕوانە: التحرير والتنوير ٢/ ٢٥٢.

دەكرێ بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی ئەم ئایەتە بە گشتاندنەكەی هەموو خراپەكاری و گەندەڵییەك لە زەوی یان ماڵ یاخود ئایندا دەگرێتەوە، خوای مەزنیش خراپەكاری خۆش ناوێ، بەتایبەت ئەگەر ئەو خراپەكارییە لە خەڵكی چاكەكارەوە هات[1].

لە سوننەتیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمەی خوارەوە:

أ- ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ): ((هەر كەسێك منداڵێك یان بەساڵاچوویێك بكوژێ یاخود دار خورمایەك بسوتێنێ یان درەختێكی بەردار ببڕێ، یاخود مەڕێكی سەربڕی بۆ پێستەكەی، ئەوا بەدەست پاكی ناگەڕێتەوە))[2].

ب- چەسپاوە كە پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ڕێگری كردووە لە كوشتنی هەنگ، هەروەها ڕێگری كردووە لەوەی ئاژەڵان بكوژرێن لە ڕێی بەندكردن و شت تێگرتن[3]. لە فەرموودەی یەكەمدا پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) هۆشداری داوەتە ئەوانەی سامانی خەڵك بەهەدەر دەدەن بەوەی دەگەڕێنەوە لە كاتێكدا ئەستۆیان گرانە بە هۆی كۆڵی تاوانەوە، لە دەرەنجامی ئەم كارەیان، لە فەرموودەی دووەمیشدا ڕێگری لە بەهەدەردان گرتووە.

---

(1) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٣/ ١٨.

(2) ئەحمەد لە موسنەدەكەیدا لە سەوبان گێڕاویەتیەوە: حديث ثوبان، رقم (٢٢٤٢٢): ٥/ ٢٧٦. والهندي في كنز العمال: رقم (٣٩٩٥٩): ١٥/ ٣٥.

(3) سەبارەت بە كوشتنی هەنگ، لە ئیبن عەبباسەوە هاتووە، وتویەتی: ((پێغەمبەری خوا "درودی خوای لێبێ" ڕێگری كردووە لە كوشتنی هەنگ، مێرووله، باڵندە، پەپو))، قال يحيى: ورأيت في كتاب سفيان عن بن جريج عن بن أبي لبيد عن الزهري. أخرجه أحمد ف مسنده: مسند عبدالله بن عباس، رقم (٣٢٤٢): ١/ ٣٤٧، سەبارەت بەكوشتنی ئاژەڵان لە ڕێی بەندكردن و شت تێگرتنیان، لە جابری كوڕی عەبدوڵاوە هاتووە، وتویەتی: ((پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ڕێگری كردووە لە لەوەی ئاژەڵان لە ڕێی بەندكردن و شت تێگرتن بكوژرێن)). أخرجه أحمد في مسنده: مسند جابر، رقم (١٤٤٦٣)، ٣/ ٣١٨، وإبن ماجه في سننه: كتاب الذبائح، باب النهي عن صبر البهائم وعن المثلة، رقم (٣١٨٨): ٢/ ١٠٦٤.

هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم توانجیان لە گێڕانەوە و فەرموودەی یەکەم داوە[1]، دەکرێ بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی کۆی فەرموودەکان و ئەو شوێنەوارانەی هاوەڵانیش لەم بارەوە یەکتر بەهێز دەکەن، بەمەش بەڵگە بەهەموویان دەهێنرێتەوە.

لە شوێنەواری هاوەڵانیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی:

أ- ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێ) بە یەکێك لە سەرکردکانی لەشکرەکەی وتویەتی: ((ئافرەت و منداڵ، بەساڵاچووی لاواز مەکوژە، درەختی بەردار مەبڕە، شوێنی ئاوەدان تێك مەدە، هیچ مەڕ و وشترێك سەر مەبڕە مەگەر بۆ خواردن بێ، هیچ دار خورمایەك مەسوتێنە، ڕیشەکێشی مەکە...))[2].

ب- لە عەبدوڵای کوڕی مەسعودەوە (خوا لێی ڕازی بێ) گێڕدراوەتەوە کە فەرموویەتی: ((هەڵسەنگاندنی بۆ جەنگێکی کوڕە براکەی کرد کە بەشداری تێدا کردبوو، ئیبن مەسعود وتی: لەوانەیە چێنراو و کشتوکاڵێکت سوتاندبێ؟ وتی: بەڵێ، وتی: لەوانەیە دار خورمایەکت دەرهێنابێ؟ وتی: بەڵێ، وتی: لەوانەیە ئافرەت و منداڵێکت کوشتبێ؟ وتی: بەڵێ، وتی: با جەنگەکەت بەبێ تاوانی و خاوێن بێ))[3]، لە شوێنەواری یەکەمدا ئەبو بەکری سدیق (خوا لێی ڕازی بێ) ڕێگری کردووە لە بەهەدەردان، ئیبن مەسعود (خوا لێی ڕازی بێ) لە شوێنەواری دووەمدا بەهەدەردانی ماڵ و سامانی بەکارنەهاتوو لە جەنگدا بە تاوان هەژمار کردووە، بەوەی فەرمانی بە کوڕە براکەی کردووە جەنگەکەی بە بێ تاوانکاری ئەنجام بدات.

---

(1) وتویانە: فەرموودەی یەکەم لاوازە، چونکە لە زنجیرەکەیدا کەسێکی تێدایە ناوی نەهێنراوە، هەروەها ئیبن لهیعەی تێدایە – کە یەکێکە لە گێڕەرەوەکانی – زانایان قسەیان لەسەر کردووە. قضايا فقهية في العلاقات الدولية ٣٢.

(2) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی دراوە.

(3) سەعیدی کوڕی مەنسوڕ لە سونەندا هێناویەتی: باب ما جاء في قتل النساء والولدان، رقم (٢٤٥٠): ٦/ ١٩٠.

هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم تاوتوێی ئەم بەڵگانەیان کردووە بە توانجدان لە شوێنەواری ئەبو بەکر، پێشتریش بەرپەرچیان دراوەتەوە، ئەوەشیان وتووە کە ئەبو بەکر پێشتر زانیویەتی کە شام دەکەوێتە دەست موسڵمانان، بۆیە ڕێگری لەوان کردووە کەل و پەل و خانووەکان تێکبدەن بەدەستی خۆیان، کە لە ئایندەدا دەبێتە هی ئەوان[1]. دەکرێ بەرپەرچیان بدرێتەوە بەوەی ڕێگری کردن لە تێکدان بەپێی قورئان و سوننەت چەسپاوە، شاراوە نییە ئەم لێکدانەوە (تەئویل)ەش بە زۆرییە.

بەڵگەیان بە ژیری هێناوەتەوە، وتویانە: دروست نییە ماڵ و سامانی هاوڵاتیان بەهەدەر بدرێ کە بەکار نەهێنراون لە جەنگدا، ئەمە بەپێی ژیری، چونکە ئەم سامانە هیچ ڕۆڵێکی نییە لە جەنگدا، هیچ پاڵنەرێك نییە بۆ بەهەدەردانی، هیچ پێویستییەکیش نییە پاساو بەم بەهەدەردانە بدات، ئەگەر پێویستی جەنگ وایخواست بەهەدەر بدرێ یان لە جەنگدا بەکارهێنرا بە کرداری ئەوا دروستە بەهەدەر بدرێ[2].

پەسەندکردن:

دوای ڕوونکردنەوەی بەڵگەکانی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم، تاوتوێکردنیان، بەرپەرچدانەوەیان، خستنەڕووی بەڵگەکانی هەڵگرانی بۆچوونی دووەم، پوچەڵکردنەوەی بەرپەرچەکانی کۆمەڵەی یەکەم و ڕەخنەکانیان، بۆ توێژەر دەرکەوت کە بەهەدەردانی سامان و کەل و پەلە بەکارنەهاتووەکان لە جەنگدا دروست نییە، چونکە خراپەکارییەکە، لە ئیسلامدا ڕێگری لێکراوە، هەر بۆیە دروست نییە موڵك و سامانی تایبەت و گشتی هاوڵاتیان کاوڵ بکرێن، مەگەر بۆ پێویستی جەنگی نەبێ، پێویستی و ناچاریش مەرجی ڕۆشنی خۆی هەیە، کە لە کتێبەکانی فیقه و زانستی بنەماکانی فیقهدا هاتوون.

---

(1) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ٣٣.

(2) بڕوانە: العلاقات الدولية في الإسلام ٩٩ – ١٠٠.

٢- بنەمای قەدەغەبوونی هێرشی هەڕەمەکی:

بە مەبەستی پاراستنی موڵك و سامانی هاوڵاتیان، شەریعەتی ئیسلام هۆشداری داوەتە سەربازانی لەشکری موسڵمانان لە ئەنجامدانی هێرشی هەڕەمەکی کە ئاڕاستەی هاوڵاتیانی سڤیل و دوژمنان دەکرێ، دەبێتە هۆی کاولکردنی موڵك و ماڵی هاوڵاتیان و تێکدانیان، سەرباری ئامانجە سەربازیەکان، سەربازە موسڵمانەکانی پابەندکردووە بەوەی دەبێ جیاکاری بکرێ لە نێوان جەنگاوەران و ئەوانی تر، لێك جیاکردنەوەی ئامانجە سەربازییەکان و سیمبولەکانی شارستانییەت، پێشتر بەڵگەکان لەبارەی ئەم بنەماڕوونکرانەوە.

٣- بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژ:

یەکێك لەو بنەما سەرەکییانەی تر کە شەریعەتی ئیسلام دایناوە بۆ پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە پاراستنی موڵك و سامانیان، بریتییە لە بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژ، چونکە دەبێتە هۆی تیاچوون و کاولبوونی شار و وڵاتان بەیەکەوە بەبێ ڕەچاوکردنی جیاوازی لە نێوان ئەوەی دروستە گورزی سەربازی ئاڕاستە بکرێ و ئەوەش کە دروست نییە، پێشتر بەڵگە شەرعییەکان لەسەر ئەم بنەمایە خرایەڕوو.

٤- بنەمای قەدەغەبوونی تاڵانکردنی موڵك و ماڵی هاوڵاتیان:

یەکێك لەو شتە چەسپاوانەی کە شەریعەتی ئیسلام بەهۆیەوە موڵك و ماڵی هاوڵاتیانی پێ پاراستووە، بریتییە لە دروست نەبوونی تاڵانکاری لە وڵاتی دوژمندا، بەڵگە لەسەر ئەمە لە سوننەتدا، ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەرە (درودی خوای لێبێ): ((تاڵانکراو لە مرداربوو حەڵاڵتر نییە - یان - مرداربوو حەڵاڵتر نییە لە تاڵانکراو))[1]، ئا بەم شێوەیە پێغەمبەری

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عاسمەوە، واتە کوڕی کەلیب، ئەویش لە باوکیەوە، ئەویش لە پیاوێك لە پشتیوانان گێڕاویەتیەوە، وتویەتی: لەگەڵ پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) لە گەشتێکدا دەرچووین، خەڵك

خوا (درودی خوای لێبێ) ڕێگری کردووه له تالانکردنی موڵك و ماڵی هاوڵاتیان، به مهبهستی پاراستنی مافهکانیان، پێشتر ئهوه ڕوونکرایهوه که زانایان دانیانناوه بهوهی حهڕام له وڵاتی ئیسلامدا و له وڵاتی بێ باوهڕی و کوفریشدا ههر حهڕامه.

لقی حهوتهم

مافی خۆراك و تهندروستی

شهریعهتی ئیسلام مافی خۆراك و تهندروستی هاوڵاتیانی پاراستووه له کاتی ناکۆکییه چهکدارییهکاندا، له میانهی دانانی ئهم بنهمایانهی خوارهوه:

١- بنهمای قهدهغهبوونی گهمارۆدانی ئابووری هاوڵاتیان:

لهبهر ئهوهی هاوڵاتیان هیچ پهیوهندییهکیان نییه به جهنگهوه، ئهوا دروست نییه برسی بکرێن، به سهپاندنی گهمارۆ بهسهریاندا، بۆ ئهوهی لهبرسان بمرن، بهڵکو پێویسته گهمارۆیان لهسهر ههڵبستێ ئهگهر بهسهریاندا سهپێنرابوو، وهك شوێنپێ ههڵگرتنی پێغهمبهر (درودی خوای لێبێ)، کاتێك زانی گهمار لهسهر مهککه ههیه – که له جهنگیش دابوون لهگهڵ موسڵمانان – و سکاڵای هاوڵاتیانی پێگهیشت لهبارهی شوێنهواره نهرێنیهکانی، فهرمانی کرد به ههڵوهشاندنهوهی گهمارۆی سهپێنراو بهسهریاندا لهلایهن سهمامهی کوڕی ئهسال، سهرکردهی خهڵکی یهمامه و هۆزهکهی، ئهوانیش گهمارۆکهیان

دووچاری ماندووبوون و شهکهتییهکی زۆر بوونهوه مهڕو ماڵاتیان کهوتهبهردهست و تاڵانیان کرد، مهنجهڵهکانمان دهکوڵین، پێغهمبهری خوا (درودی خوای لێبێ) هات و له ڕۆیشتندا پاڵی به کهوانهکهی دابووهوه و به کهوانهکهی مهنجهڵهکانمانی ههڵدایهوه و ئینجا خۆڵی بهسهر گۆشتهکهدا دهکرد و ئینجا فهرمووی: ((تالانکراو له مرداربوو حهڵاڵتر نییه – یان – مرداربوو حهڵاڵتر نییه له تالانکراو)) بههۆی گومانی گێڕهڕهوهکه. ئهمانه گێڕاویانهتهوه: أبو داود في سننه: كتاب الجهاد، باب في النهي عن النهبي إذا كان في الطعام قلة في أرض العدو، رقم (٢٧٠٥): ٣/ ٦٦، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب أبواب السير، باب النهي عن نهب الطعام، رقم (١٧٧٨٩): ٩/ ٦١.

هەڵگرت وەك جێبەجێکردنی فەرمانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ)[1]، گەمارۆ بۆ پێویستی جەنگ پێویستە.

٢- بنەمای قەدەغەبوونی بەهەدەردانی سامانی هاوڵاتیان:

پێشتر - لە بابەتی مافی خاوەنداریێتیدا -قەدەغەبوونی بەهەدەردانی سامانی هاوڵاتیان خرایەڕوو، بەمەش شەریعەت موڵك وماڵی ئەوانی پاراست، مافی خۆراکی ئەوانیشی پاراست، چونکە ئەگەر سامان و کەل و پەلەکانی ئەوان بەهەدەر درا، ئەوا دەبێتە هۆی برسی کردنیان بەبێ پاساو، ئەمەش دروست نییە.

٣- بنەمای یەکسانبوونی هاوڵاتیان:

شەرعناسانی مالیکی بڕیاریانداوە کە هەندێك سامان بۆ هاوڵاتیان - ئەوانەی پارێزراون بەپێی یاسا چەسپاوەکانی شەریعەتی ئیسلام - بەجێبهێڵرێ بۆ ئەوەی پێی بژین، بەپێویستیان داناوە کاتێك هیچ شتێکیان لانابێ بۆ ئەوەی پێی بژین، ئەوا دەبێ لە خانەی سامانی موسڵمانان بۆیان دابین بکرێ، ئەمەش بۆ پاراستنی مافیان لە خواردندا، ڕێگری کردن لە مردندا[2].

٤- بنەمای قەدەغەبوونی هێرشی هەڕەمەکی:

پێشتر توێژینەوەکە بەڵگە شەرعییەکانی ڕوون کردەوە لەسەر قەدەغەبوونی ئاڕاستەکردنی هێرشە هەڕەمەکییەکان بەرەو دوژمن بە گشتی، دەبێ جیاکاری بکرێ لە نێوان ئامانجە سەربازی و سیمبولەکانی مەدەنیەت، بەمەش دروست نییە گورزی سەربازی

---

(١) تەواوی ئەم بەسەرهاتە هاتووە لە: صحيح مسلم: كتاب الجهاد والسير، باب ربط الأسير وحبسه و جواز المن عليه، رقم (١٧٦٤): ٣/ ١٣٨٧.

(٢) بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٦، والتمهيد ١٦/ ١٣٩، وحاشية العدوي ٢/ ١٠، وحاشية الدسوقي ٢/ ١٧٧.

له کەرتی ئابوری و کۆگاکانی ئاو و کەل و پەلی خواردەمەنی بوەشێنرێ، ئەمەش بۆ پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە خۆراکدا، هەروەها نابێ ئەم گورزانە بوەشێنرێنە دامەزراوە پزیشکییەکان، بۆ پاراستنی مافی تەندروستیان.

٥- بنەمای هەڵسوکەوتکردن بە چاکە:

خوای مەزن فەرمانی بە بەندەکانی کردووە هەڵسوکەوتی باش لەگەڵ تێکڕای خەڵکدا بکات، پابەند بن بە چاکەکاری، جا فەرموویەتی: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأْمُرُ بِٱلْعَدْلِ وَٱلْإِحْسَـٰنِ وَإِيتَآيِٕ ذِى ٱلْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ ٱلْفَحْشَآءِ وَٱلْمُنكَرِ وَٱلْبَغْىِ ۚ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾[1] واتە: (بەڕاستی خوا فەرمان دەدات بە دادپەروەری و چاکەکاری و یارمەتیدان و بەخشندەیی بە خزمان و قەدەغە لە گوناه و تاوان و دەستدرێژی دەکات "بۆ سەرماڵ و نەفس و نامووس " و ئامۆژگاریتان دەکات بۆ ئەوەی یادەوەری وەربگرن و تێفکرن)، تیمارکردنی هاوڵاتیانی نەخۆش و پێشکەشکردنی چاودێری تەندروستی بۆ ئەو کەسانە، بە مەبەستی پڕکردنەوەی پێداویستییە خۆراکی و تەندروستی و پێویستییەکانی ژیان بۆیان دەچێتە ناو چوارچێوەی چاکەکاری کە لەم ئایەتەدا فەرمانی پێکراوە[2].

٦- بنەمای قەدەغەبوونی دەستدرێژی کردنە سەر ئەوانی تر:

دەبێ مافی هاوڵاتیان پارێزراو بێ لە خۆراك و تەندروستی و فەراهەم کردنی پارێزگاری پێویست بۆ کۆگاکانی خۆراك و داوودەرمان، پڕکردنەوەی پێداویستییەکانیان، چونکە هەڵنەسان بەمە بە دەستدرێژی دادەنرێ بۆ سەر بەرامبەر بە ناڕەوا، خوای پایەبەرز

---

(١) سورة النحل، الآية ٩٠.

(٢) بڕوانە: الرحمة والتسامح مع مدني الدول المحاربة، د. عبدالله بن فهد الشريف، العسكرية الإسلامية، ٥٩٧ – ٥٩٨.

دەفەرمووێت: ﴿ وَقَٰتِلُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمۡ وَلَا تَعۡتَدُوٓاْۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُعۡتَدِينَ ﴾[1][2]واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد" چونکە بەڕاستی خوا ئەو دەستدرێژکەرانەی خۆشناوێت).

لقی هەشتەم: مافی ژینگە

بۆ پاراستنی ژینگە و پاراستنی مافی هاوڵاتیان تیایدا، شەریعەتی ئیسلام کۆمەڵێك بنەمای داناوە، لەوانە:

١- بنەمای قەدەغەبوونی تێکدان و کاولکردن:

پێشتر ئەم توێژینەوەیە حوکمی هەڵسانی سەربازانی ڕوون کردۆتەوە لە کاتی بەڕێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییەکان بە تێکدانی موڵك و سامانی دوژمنان و لەناوبردنیان، ڕوونی کردەوە کە ڕای دروست و پەسەند بریتییە لە دروست نەبوونی بەهەدەردانی سامانەکانیان جا چێنراو یان بەروبووم یاخود درەخت بێ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ پێویستە ژینگە و سروشتەکەی بپارێزرێ تەنانەت ئەگەر بارودۆخەکەش هەڵاوێردراو و ناکۆکییەکی چەکداری بێ.

٢- بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی چەکی کۆکوژ:

شەریعەتی ئیسلام – پێشتر خرایەڕوو – هۆشداری داوەتە موسڵمانان لە هەڵسان بە بەکارهێنانی چەکی کۆکوژ و قڕکەر، کە دەبێتە هۆی زیانگەیاندنی زۆر و درێژ ماوە بە

---

[1] سورة البقرة، الآية ١٩٠.

[2] بڕوانە: الرحمة والتسامح مع مدني الدول المحاربة، د. عبدالله بن فهد الشريف، العسكرية الإسلامية: ٥٩٨.

ژینگه، تەڕ و وشك بەیەكەوە دەسوتێنێ، بەمەش شەریعەت مافی هاوڵاتیانی پاراستووە لەوەی لەسەر ژینگە تەندروست و ڕێك و پێكەكەیان بمێننەوە.

٣- بنەمای بەخاك سپاردنی كوژراوانی جەنگاوەرە دوژمنەكان:

بۆ پاراستنی ژینگە لەسەر سروشتی خۆی، ئیسلام -هەروەك دەخرێتەڕوو -وا دایناوە جەنگاوەرە كوژراوەكانی دوژمن بەخاك بسپێردرێن، تا جەستەكان لەسەر زەوی چەقبەستوو نەبن، ئەمەش نەبێتە هۆی چەندین كێشەی ژینگەیی، بەمەش ژینگە بە ڕێك و پێكی و سروشتی و تەندروستی دەمێنێتەوە[1].

---

(1) بڕوانە: موسوعة الفقه الإسلامي المعاصر ٦/ ٢٤٢.

باسی دووەم

مافی هاوڵاتیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

بەشێوەیەکی گشتی مافی هاوڵاتیان دەچێتە ناو چوارچێوەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، جەختی کردۆتەوە لەسەر پاراستنی مافەکانی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، چەندین بنەما و بنچینەی بۆ داناوە لە پێناو دەستەبەری و مسۆگەرکردنی پاراستنی، لێرەدا ئەم توێژینەوەیە گرنگترین مافی هاوڵاتیان تاوتوێ دەکات، بەم شێوەیەی خوارەوە:

لقی یەکەم

مـــافـی ژیـــــان

مافی ژیان یەکێکە لە مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ، بەڵکو بە بناغەی هەموو مافەکانی دیکە دادەنرێ، چونکە بوونی مرۆڤ وەستاوەتە سەر ژیان و بەردەوامبوونی، بەستراوەتەوە بە بوون و نەبوون، بۆ ئەوەی ببێتە کۆڵەگە بۆ هەموو مافەکانی تر(1). بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی باسی ڕێگەکانی پاراستنی ئەم مافەی کردووە بە نیمچە تێروتەسەلی، لە میانەی ئەم بنەمایانەی خوارەوە:

١- بنەمای جیاوازی کردن لە نێوان جەنگاوەران و نا جەنگاوەران:

---

(1) بڕوانە: دراسة حول القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٤٦.

یەکێك لە گرنگترین ئەو بنەمایانەی پاراستنی ژیانی هاوڵاتیانی لەسەر وەستاوە لە یاسای نێودەوڵەتیدا، بریتییە لە: بنەمای جیاوازی کردن لە نێوان جەنگاوەران و ئەوانی تر، بۆ ئەوەی هێرشە سەربازییەکان کورت ببنەوە لەسەر ئەوانەی بەشداری لە کردە جەنگییەکان دەکن، شوێنەوارە نەرێنیەکانی تێپەڕ نەکەن بۆ خەڵکانی تر.

ئەم بنەمایە بەهۆی ڕێکەوتەوە پەیدا نەبووە، بەڵکو ڕەگ و ڕیشەی قوڵی لە مێژوودا هەیە، سەرەتای دەرکەوتنی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (جان جاك ڕۆسۆ)، کە لە کتێبەکەیدا (گرێبەستی کۆمەڵایەتی – یان – بنەمای یاسای سیاسی)، کە لە ساڵی ١٧٦٢ز دەرچوو، بناغەیەکی یاسایی و فیقهی دانا بۆ جیاوازی کردن لە نێوان جەنگاوەران و جگەلەوان، کاتێك چەسپاندی کە جەنگی پەیوەندی نێوان وڵاتانە، نەوەك پەیوەندی دوژمنداری نێوان هاوڵاتیانی سڤیل بێ، مەگەر بە خەسڵەتێکی ڕووکەشی نەبێ بەوەی جەنگاوەر بن.

دواتر کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەم و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەم جێگیری ئەم بنەمایەی بەخۆوە بینی لەسەر دەستی (پورتالیس)، کاتێك ناوبراو جەختی لەسەر کردەوە لە کاتی کردنەوەی دادگای دەستکەوتەکانی فەڕەنسی لە ساڵی ١٨٠١[1]. دواتر ئەم بنەمایە گەشەی کرد لە بناغەیەکی یاسایی نەریتیەوە بۆ ئەوەی ببێتە بنەمایەکی یاسایی نووسراو لە ڕێکەوتننەکاندا، ئەمەش بۆ یەکەم جار لە ڕاگەیاندنی سان پیترسبێرگ، کاتێك بەدەق ئاماژەی بەوە کرد: ((تاکە ئامانجی ڕەوا کە وڵاتان بە ئامانجی دەگرن لە کاتی جەنگدا دەبێ لاوازکردنی هێزی سەربازری دوژمن بێ))[2]، دواتر لە ڕێکەوتننامەی لاهایدا هات، کە پەیوەستە بە نەریتەکانی جەنگی وشکانی، جا تیایدا هاتووە: ((هێرشکردن یان تۆپ بارانکردنی شار و گوند و خانوو و باڵەخانە نا پارێزراوەکان قەدەغەیە، جا هەر ئامرازێك

---

[1] بڕوانە: التفرقة بين المقاتلين و غير المقاتلين، د. صلاح الدين عامر، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٩٧.

[2] د. إعلان سان بترسبورج بغية حظر إستعمال قذائف معينة في زمن الحرب لسنة ١٨٦٨ز.

بەکاربهێنرێ لەمەدا))[1]، دوای ئەمە پرۆتۆکۆڵی یەکەم بەدەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((دەبێ لایەنە ناکۆکەکان کار بکەن بۆ جیاوازی کردن لە نێوان هاوڵاتیان و جەنگاوەران و دامەزراوەکانی شارستانیەت و ئامانجە سەربازییەکان، دواتر ئاڕاستەکردنی کردەوەکانی دژی ئامانجە سەربازییەکان نەوەك ئامانجەکانی تر، ئەمەش لە پێناو دابینکردنی ڕێز و پاراستنی هاوڵاتیانی سڤیل و دامەزراوەکانی کۆمەڵگەی شارستانیەت و سیمبولەکانی))[2]، بەڵام ئەم بنەمایە لەوەتەی دەرکەوتنی تا کاتی دەق لەسەر هاتنی بە ڕاشکاوی لە پرۆتۆکۆڵی یەکەمدا نا ڕۆشنی باڵی بەسەردا کێشابوو، بەهۆی گەشەی ژمارەی جەنگاوەران و پێشکەوتنی شێواز و هونەرەکانی جەنگ، پەنابردنە بەر بەکارهێنانی شێوازەکانی جەنگی ئابووری، بەمەش جەنگە کاولکەرەکان – کە پێش ڕێکەوتن لەسەر پرۆتۆکۆڵی ناوبراو هەڵگیرسان – شوێنەوارەکانیان پەڕینەوە بۆ هاوڵاتیان، بەڵام لە دەقی ناوبراودا ئاماژەی پێکرا، بەمەش بووە سیمایەك لە سیماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هاوچەرخ[3].

٢– بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی هاوڵاتیان وەك قەڵغانی مرۆیی:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ڕێگری کردووە لە بەکارهێنانی هاوڵاتیان وەك قەڵغانی مرۆیی لە پێناو دوورخستنەوەی مەترسی لەسەریان، پاراستنی ژیانیان، ڕێکەتننامەی چوارەمی جنێف جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە، کاتێك چەسپاندیان: ((نابێ هیچ کەسێکی پارێزراو بەکاربهێنرێ بۆ هێشتنەوەی هەندێك خاڵ یان ناوچەی دوور لە کردەی جەنگی))[4]، دوای ئەمە پرۆتۆکۆڵی یەکەم هات و بەدەق جەختی لەسەر کردەوە، بەوەی: ((نابێ دانیشتوانی

---

1) مـ٢٥، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

2) مـ٤٨ا، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

3) بروانە: التفرقة بين المقاتلين وغير المقاتلين، د. صلاح الدين عامر، دراسات في القانون الدولي الإنساني: ١٠٣.

4) مـ٢٨، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

سڤیل یان کەسانی ئاسایی یاخود جوڵەکانیان بەکاربهێنرێ بۆ پاراستنی چەند خاڵ یان ناوچەیەکی دیاریکراو دژی کردەی سەربازی، بەتایبەت لە کاتی هەوڵدان بۆ پێشگرتن لە هێرش بۆ سەر ئامانجە سەربازییەکان یان ڕووماڵکردن یان پوچەڵکردنەوە یان تەگەرە خستنە بەردەم کردە سەربازییەکان، نابێ لایەنە ناکۆکەکان جوڵەی دانیشتوانی سڤیل یان کەسانی بێ تاوان ئاڕاستە بکەن بە مەبەستی پێشگرتن لە هێرشەکان بۆ سەر ئامانجە سەربازییەکان یان ڕووماڵکردنی کردە سەربازییەکان))(١)، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی پێشێل کردنی ئەم بنەمایەی بە تاوانێکی جەنگ داناوە، کاتێك یاسای سەبارەت بە تاوانی جەنگ دانا، سیستەمی ناوبراو ئەمەشی بە تاوانی جەنگ داناوە: ((قۆستنەوەی بوونی کەسێکی هاوڵاتی یان کەسانی دسکە کە پارێزراون بۆ پێشگرتن لە کردە سەربازییەکان بۆ سەر خاڵ یان ناوچە یاخود یەکەی سەربازی دیاریکراو))(٢).

ئەم بنەمایە یان ئەم بنچینە یاساییە خاوەن سروشتێکی تایبەتە، چونکە ڕووی کردۆتە دوژمن، هەروەها ڕووی کردۆتە ئەو حکومەتەش کە هاوڵاتیانی سڤیل بەشێکن لێی، بەوەی بنەماکە وادەخوازێ هەر دوو لا پابەند بن بە بەکارنەهێنانی هاوڵاتیان وەك قەڵغانی مرۆیی لە پێناو پاراستنی ئامانجە سەربازییەکانیان(٣).

٣- بنەمای هەژمارکردنی کوشتن لە چوارچێوەی سەرپێچییە مەزنەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی:

یەکێك لە شتە چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و بنەماکانی بۆ پاراستنی گیانی هاوڵاتیان، بریتییە لە بنەمای قەدەغەبوونی کوشتنی هاوڵاتیان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە

---

(١) بڕ٧، مـ٥١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢) بەند٢٣، بڕ (ب)، مـ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(٣) بڕوانە: مبادئ القانون الدولي الإنساني، د. جان بكيتة، محاضرات في القانون الإنساني ٧٢.

سەربازییەکان، ئەمەش لە نووسراوی (لیبر)دا[1] هات، دواتر هەر چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف جەختیان لەسەر کردەوە[2]، کاتێك کوشتنی بە ئەنقەستیان لە ڕیزی پێشێلکارییە مەزنەکانی بەرامبەر یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەژمار کرد، ئینجا پرۆتۆکۆڵی یەکەم هات تا جەخت بکاتەوە لەسەر قەدەغەبوونی کوشتنیان[3]، پاشان کوشتنی بە ئەنقەست لە ڕیزی تاوانەکانی جەنگ هەژمار کرا لە سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتیدا[4].

٤- بنەمای قەدەغەبوونی فەرمانی کۆکوشتن یان کۆمەڵکوژی:

بەپێی بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەهەر دوو کەرتەکەیەوە، کەرتی نەریتی[5]، کەرتی ڕێکەوتنیەوە، فەرمانی کۆکوژی قەدەغەیە، بە مەبەستی پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان، کۆمەڵکوژی بریتییە لە: ((هەر کردەوەیەك، کە ئەنجام بدرێ بەمەستی کاولکاری و قڕکردن بەشێوەیەکی هەمەکی یان هەندەکی کۆمەڵەیەکی نەتەوەیی یان ڕەگەزی یان ئاینی، بەو خەسڵەتانە: (أ): کوشتنی ئەندامانی کۆمەڵەکە...))[6].

ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختیان لەسەر ئەم بنەمایانەکردەوە، لە ڕێکەوتننامەی یەکەمی لاهایدا هاتووە: ((سەرباری ئەو قەدەغەبوانەی دەقیان لەسەر هاتووە لە ڕێکەوتننامە تایبەتەکاندا، بەتایبەت ئەم شتانە قەدەغەن: ...ڕاگەیاندنی نەهێشتنی هیچ

---

(1) القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٧٦، نقلا عن مدونة ليبر، المادتان ٢٣، ٤٤.

(2) بڕوانە: مـ٥٠، اتفاقية جنيف الأولى، ومـ ٥١، اتفاقية جنيف الثانية، ومـ ١٣٠، اتفاقية جنيف الثالثة، ومـ ١٤١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(3) بڕوانە: بەند ٢، بڕ (أ)، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(4) بڕوانە: بەند (أ)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي من المحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(5) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي: ١٤٣.

(6) المادة ٢ من اتفاقية منع جريمة الإبادة الجماعية والمعاقبة عليها ١٩٨٤.

یەکێك لەسەر ژیان))[1]، ئینجا پرۆتۆکۆڵی یەکەم هات و بەدەق ئاماژەی کرد بەوەی: ((قەدەغەیە فەرمان بکرێ بە کۆمەڵکوژی، یان هەڕەشە لە دوژمن بکرێ، یاخود کارە نێودەوڵەتییەکان لەسەر ئەم بنەمایە بەڕێوە ببرێن))[2]، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی لەسەر ئەم ڕێچکەیە ڕۆیشت کاتێك بەدەق ئاماژەی کرد بەوەی: ((ڕاگەیاندنی ئەوەی نابێ هیچ یەکێك لە ژیاندا بمێنێ)) تاوانێکە لە تاوانەکانی جەنگ، کۆمەڵکوژی تاوانێکە لەو تاوانانەی دادگای ناوبراو بە تایبەت تەماشای دەکات و لێی دەکۆڵێتەوە[3].

ئەوەی ورد ببێتەوە لەم تاوانە، ئەوا لە کۆتاییدا دەرەنجامێکی دەستدەکەوێ، کە هەردەم لە کاتی جەنگ و داگیرکاریدا لە دژی هاوڵاتیاندا ئەنجام دەدرێ[4].

٥- بنەمای قەدەغەبوونی کردەوە تۆڵەسەندنەوەکان:

ئەنجامدانی کردەوە تۆڵەئامێزەکان لە کاتی بەڕێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییەکان قەدەغەیە، بەپێی بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، کردەوە تۆڵەئامێزەکان: ڕێوشوێنی هەڵاوێردراو و ناڕەوایە لە خودی خۆیدا، لایەنێك دەیسەپێنێ بۆ ناچارکردنی لایەنەکەی تر بۆ ڕێزگر لە یاسای ناکۆکییە چەکدارییەکان، جا جێبەجێکردنی ئەم ڕێوشوێنانە بەوە دادەنرێ کە دەرچووە لەو یاسایانەی پێویستە پیادە بکرێن[5].

---

1) بڕ (د)، مـ ٢٣، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

2) مـ ٤٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

3) بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٨ و مـ ٦، النظام الأساسي من المحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

4) بڕوانە: حماية المدنيين في زمن النزعات المسلحة ٧٦.

5) بڕوانە: النظرية العامة للقانون الدولي الإنساني ٧٥ – ٧٦.

کردەوە تۆڵەسەندنەوەکان بەپێی پرۆتۆکۆڵی یەکەم قەدەغەن، تیایدا ئاماژە دراوە بەوەی: ((ڕێوشوێنەکانی تۆڵەسەندنەوە لە کەسانی پارێزراو و سامانەکانیان قەدەغەن))[١].

ئەگەر لایەنێکیش لەلایەنەکانی بە تۆڵەسەندنەوەوە هەستا ئەوا ملکەچی چەند مەرجێك دەبێ[٢]، تا لە مەبەستی دیارکراو دەرنەچێ[٣].

٦- بنەمای قەدەغەبوونی ئەو چەکانەی دەکرێ هاوڵاتیانی سڤیل بپێکن:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ڕێگری لە لایەنە ناکۆکەکان کردووە لە بەکارهێنانی ئەو چەك و شێوازە جەنگیانەی دەکرێ شوێنەوارەکانیان لە سەر جەنگاوەرانەوە تێپەڕ بکات بۆ هاوڵاتیان و موڵك و سامان و ژینگە، ئەمەش بە مەبەستی پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان.

لێرەدا چەندین دەق هەن جەخت لەسەر ئەم بنەمایە دەکەنەوە، لەوانە: ڕێکەوتننامەی لاهای بە دەق ئاماژەی بەوە کردووە کە: ((بەتایبەت قەدەغەیە ژەهر و چەکە ژەهراوییەکان بەکاربهێنرێن))[٤]، بەهەمان شێوە پرۆتۆکۆڵیش بە دەق ئاماژەی کردووە بە قەدەغەبوونی بەکارهێنانی گازی خنکێنەر و ژەهراوی یان هاوشێوەکان و ئامرازە میکرۆبییەکان لە جەنگدا، بەوەی: ((بەکارهێنانی گازی خنکێنەر یان ژەهراوی و هاوشێوەکانی لە ماددە شلەکان یان ماددەکانی لە جەنگدا، کارێکە ڕای گشتی شەرمەزاری دەکات لە جیهانی

---

(١) مـ ٢٣، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢) ئەم مەرجانە بریتین لە: ١- کاردانەوەیەك بێ بەرامبەر پێشێلکردنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەشێوەیەکی مەزن. لە پێناو هاندانی لایەنی تر بۆ ڕێزگرتن لە یاسا، ٢- وەك ناچاری پەنای بۆ ببرێ، بەوەی هیچ ڕێ و شوێنێکی تر سودیان نەبێ. ٣- بنەمای گونجان ڕەچاو بکرێ کە ئامانجی وەستاندنیەتی، ٤- بڕیاری گرتنەبەری ئەم ڕێوشوێنە لەسەر بەرزترین ئاستی حکومەت بێ. ٥- دەبێ کۆتایی پێبهێنرێ بە تەنها ئەوەی لایەنە دژەکە پابەندبێ بە یاساوە. (النظرية العامة للقانون الدولي الإنساني ٧٦).

(٣) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٧٦.

(٤) مـ ٢٣، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٨.

شارستانیەت و مەدەنیدا. پێشیان وایە قەدەغەبوونی بەکارهێنان پێشتر ڕاگەیەندراوە لە ڕێکەوتننامەکاندا، کە زۆربەی وڵاتانی جیهان بەلایەنێك تیایدا))[1]، پڕۆتۆکۆڵی یەکەم بە دەق ئاماژەی بەوە کردووە کە: ((هێرشی هەڕەمەکی قەدەغەیە، ئەم کردەوانە بە هێرشی هەڕەمەکی دادەنرێن: ... (ج) کە بە ڕێگە و شێوازی جەنگ دادەنرێن و شوێنەوارەکانیان ناتوانرێ سنوردار بکرێ بەو شێوەیەی ئەم پاشکۆیە (پڕۆتۆکۆل)ە دەیخوازێ، دواتر دەکرێ لە گشت دۆخێکدا ئامانجە سەربازییەکان و کەسە سڤیلەکان یاخود دامەزراوەکانی مەدەنی بێ جیاوازی بپێکێ))[2]، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی هات، ئەمانە لە ڕیزی تاوانی جەنگ هەژمارکرد: کوشتنی بە ئەنقەست، قڕکردنی ڕەگەزی مرۆیی[3]، کە دەرەنجامی بەکارهێنانی چەکن.

قەدەغەبوونی بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژ و قڕکەر بە بنچینەیەکی نەریتی (عورف) جێبەجێکراو دادەنرێ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا[4]. ئەم بنەمایە لە چوارچێوەی قەدەغەبوونی هێرشە هەڕەمەکی و گشتگیر و بێ سەروبەکان دێت[5].

٧- بنەمای مافی وەرگرتنی یارمەتییە پێویستییەکان بۆ ژیان:

بە مەبەستی پاراستنی سەلامەتی ژیانیان، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بنەمای مافی هاوڵاتیانی پاراستووە لە وەرگرتنی هاریکارییە پێویستییەکان بۆ ژیان، وەك کەرەستەی

---

(١) د. برتوكول بشأن حظر استعمال الغازات الخانقة والسامة أو ما شابهها والوسائيل الجرثومية في الحرب ١٩٢٥.

(٢) بەند (ج)، بڕ ٤، مـ ٥١، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: مـ ٦– ٨، النظام الأساسي من المحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(٤) القانون الدولي الإنساني العرفي ٢١٧ – ٢٣.

(٥) بڕوانە: مـ ٥١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧، والقانون الدولي الإنساني العرفي ٢٣.

خۆراکی و داوو دەرمانی پزیشکی، چونکە ژیان لەسەر ئەمانە وەستاوە، ئەگەر ئەمانە نەمان ئەوا ژیان دەکەوێتە مەترسییەوە، بە نیچمە تێروتەسەلی باسی دەکرێ.

٨- بنەمای دروستکردنی ناوچەی ئارام و بێ لایەن:

لە چوارچێوەی ئەو ڕێ و شوێنانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لایەنە بەشەڕهاتووەکان پابەند دەکات بە جێبەجێ کردنی، بۆ پاراستنی گیانی هاوڵاتیان، بریتییە لە دروستکردنی ناوچەی بێ لایەن و ئارام بۆ هاوڵاتیان لە کاتی ترسان لێیان لەوەی دووچاری هێرشی سەربازی ببنەوە.

لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفدا هاتووە: ((بۆ هەر لایەنێکی ناکۆکیەکە دروستە بە ڕێگەیەکی ڕاستەوخۆ یان لە ڕێی دەوڵەتێکی بێ لایەن یاخود دەستەیەکی مرۆییەوە پێشنیاری دروستکردنی ناوچەیەکی پارێزراو بکات بۆ لایەنی دوژمنکار لەو هەرێمانەی جەنگیان تێدا ئەنجام دەدرێ بە مەبەستی پاراستنی کەسانی ناوبراون لە خوارەوەدا، لە مەترسییەکانی شەڕ بێ جیاواز: (أ) بریندار و نەخۆشە جەنگاوەر و نا جەنگاوەرەکان. (ب) ئەو کەسە سڤیلانەی بەشداری لە کاری دوژمنکارانەدا ناکات و هیچ کارێکی خاوەن سروشتێکی سەربازی ئەنجام نادان، لە کاتی مانەوەیان لەو ناوچانەدا))[1].

سەبارەت بە شوێنە ئارامەکان، ئەوا ڕێکەوتننامەی ناوبراو جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی: ((ئەو لایەنە باڵایانەی ڕێکەوتن دەکەن لە کاتی ئاشتیدا، ئەو لایەنانەی ناکۆکیشن لە دوای هەڵگیرسانی کردە جەنگییەکان بۆیان دروستە لە ناو خاکی خۆیان یان خاکە داگیرکراوەکان ئەگەر پێویستی کرد شوێنی تیمارکردن و ئارام بنیات بنێن بە ڕێك و پێکی و بە شێوەیەك کە ڕێگە بدات بە پاراستنی بریندار و نەخۆش و پیر و بەساڵاچوو و منداڵانی

---

(1) القانون الدولي الإنساني العرفي ٢١٧ – ٢٣.

خوار تەمەن پازدە ساڵ، دووگیانەکان و دایکی ئەو منداڵانەی تەمەنیان لە خوار حەوت ساڵانە))[1].

بەڵام ئەمە بە مەرجێك، کە: ئەگەر ئاسایشی هاوڵاتیان ئەمەی خواست، نەبێتە ڕاپێچکردن و کۆچپێکردنی ناچاری.

٩- بنەمای قەدەغەبوونی هێرشکردنە سەر دامەزراوە مەدەنیەکان:

بۆ لایەنە ناکۆکەکان نییە هەڵبستن بە هێرشکردنە سەر دامەزراوە مەدەنیەکان و ئەو شتانەی پێویستن بۆ مانەوەی دانیشتوانی سڤیل لە ژیاندا، وەك: پرد، بەنداو، کۆگاکانی خۆراك و داوو دەرمان، وێستگەکانی بەرهەمهێنانی وزەی سودبەخش و جگەلەوانەش، بە نیمچە تێروتەسەلی ئەو دەقانەی هاتوون ڕوون دەکرێنەوە.

١٠-بنەمای پاراستنی ژینگە:

لەسەر بەشەڕهاتووان پێویستە پاك و خاوێنی و سەلامەتی ژینگەی سروشتی بپارێزن، دووربکەونەوە لە زیان گەیاندنی درێژ ماوە پێی، کە بە نەرێنی کار لە ژیانی هاوڵاتیان دەکات، ئەو دەقانەی لەم بارەیەوە هاتوون دەخرێنەڕوو.

---

[1] هەمان سەرچاوە.

لقی دووەم

مافی ئەشکەنجەنەدران یان هەڵسوکەوتی توند و تیژ لەگەڵی

یەکێك لەو مافە بنەڕەتیانەی هاوڵاتیان هەیانە، لە گشت کاتێکدا، بریتییە لە مافی سەلامەتی ژیری و جەستەیی و ئەشکەنجە نەدرانیان، ئەمەش بە پشت بەستن بە حوکمەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی.

مەبەست لە ئەشکەنجەدان: ((هەر کردەوەیەك دەگرێتەوە کە ببێتە هۆی ئێش و ئازار یان سزایەکی توند، ئەمەش ژیری و عەقڵی یان جەستەیی بێ، بە ئەنقەست لەسەر کەسێك جێبەجێ بکرێ بۆ هەندێك مەبەست، بۆ نموونە (أ) زانیاری دەستخستن لەم کەسەوە، یان لە کەسی سێیەوە یاخود دان پێدانانی کەسەکە.

(ب) ترساندن و ناچارکردنی سزادراو یان هەر کەسێکی دیکەی سێیەم — یان کاتێك ئەم ئێش و سزایە دەدرێ بەهۆی هەر هۆکارێکەوە بێ کە پشت بە جیاکاری ببەستێ، جا هەر جۆرێك بێ.

(پ) سزادانی کەسەکە لەسەر کردەوەیەك کە ئەنجامی داوە، یان وا پێدەچێ ئەنجامی دابێ، جا کەسە ئەشکەنجە دراوەکە یان کەسی سێیەم.

مەبەست لەم ئێش و ئازارە یان چەرمەسەرییەئەوەیە کە لە دەرەنجامی یان بەهۆی یاخود بە ڕەزامەندی ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەوخۆی فەرمانبەرێکی فەرمی یان هەر کەسێکی تر بە خەسڵەتێکی فەرمی. ئەم چەمکە ئەو ئێش و سزایە ناگرێتەوە کە لە سزایە یاساییەکان یان پێویستەکانی ئەم سزایانەوە سەرچاوە دەگرن و دەبنە دەرەنجامێکی

ڕووکەشی سزاکان))[1]، یان سزا بریتییە لە: ((گەیاندنی ئێش و سزای جەستەیی یان ژیری بە کەسێك کە لە ژێر دەست یان سەرپەرشتی تاوانکاردایە بە جیا لەو ئێش یان ئازارەی دروست دەبێ لە دەرەنجامی جێبەجێکردنی سزایە یاساییەکان، یان ئەو ئێشەی هاودەمی ئەم سزا یاساییانە دەبێ))[2].

پیادەکردنی ئەشکەنجە لەگەڵ هاوڵاتیانی سڤیل قەدەغەیە بەپێی حوکم و بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، لەوانە لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێڤدا هاتووە: ((پیادەکردنی هەر ناچارکردنێکی جەستەیی یان مەعنەویی قەدەغەیە بەرامبەر کەسانی پارێزراو، بە تایبەت بە ئامانجی زانیاری دەستخستن لەوان یان لە کەسانی تر، لایەنە باڵایە ڕێککەوتووەکان بە ڕاشکاوی هەموو ئەو ڕێ و شوێنانە قەدەغە دەکەن کە دەکرێ ببنە هۆی ئازاری جەستەیی یان قڕکردنی کەسانێکی پارێزراو کە لە ژێر دەسەڵاتی ئەوان دان، ئەم قەدەغەبوونە تەنها کورت نابێتەوە لەسەر کوشتن و سزایە جەستەییەکان و شێواندنی جەستە و ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی پزیشکی لەسەری، کە چارەسەری پزیشکی بۆ کەسی پارێزراو نایخوازێ، بەڵکو هەموو کارە دڕانەکانی تریش دەگرێتەوە، جا چ بریکارە مەدەنیەکان یان بریکارە سەربازییەکان ئەنجامی بدەن))[3].

ڕێکەوتننامە ناوبراوەکان سزادانیان هەژمار کردووە لە ڕیزی پێشێلکارییە مەزنەکان بەرامبەر بەم یاسایە، کاتێك بەدەق ئاماژەی کردووە بەوە: ((ئەو سەرپێچییە مەزنانەی مادەی پێشوو ئاماژەی پێدەکات یەکێکە لەو کردەوانەی خوارەوە کە ئەگەر ئەنجامدرا لە بەرامبەر کەسی سڤیل یان موڵك و سامانە پارێزراوەکان بەپێی ڕێکەوتننامە: کوشتنی بە

---

(1) مـ ١، اتفاقية مناهضة التعذيب ١٩٨٤.

(2) جريمة التعذيب في القانون الدولي الجنائي ٦٥.

(3) مـ ٣١، ٣٢، اتفاقية الجنيف الرابعة ١٩٤٩.

ئەنقەست، ئەشكەنجەدان یان هەڵسوكەوتی نا مرۆڤانە، ئەو ئەزموونانەش دەگرێتەوە كە تایبەتن بە زانستی ژیانەوە، بە ئەنقەست ئازاردانی توونـد یان زیانگەیاندنی مەترسیدار بە سەلامەتی جەستەیی یان تەندروستی...))[1].

دواتر جەخت كرایەوە لەسەر قەدەغەبوونی ئەم تاوانە لە پرۆتۆكۆڵی یەكەمدا، كە تیایدا هاتووە: ((ئەم كردەوانەی خوارەوە قەدەغەن لە ئێستا و داهاتوودا لە هەر شوێن و كاتێكدا، جا هاوڵاتیە پشت پێبەستراوەكان یان سەربازەكان ئەنجامی بدەن: (أ) پیادەكردنی توونـد و تیژی بەرامبەر كەسانی تر یان بەرامبەر بە تەندروستی یان سەلامەتی جەستەیی یاخود ژیری و عەقڵیان، بەتایبەت:... دووەم: ئەشكەنجەدان بەگشت شێوەكانیجەستەیی یان ژیری و عەقڵی بیّ...))[2].

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی تاوانی ئەشكەنجەدانی لە ڕیزی ئەو تاوانانە هەژمار كردووە كە یەكەم جار دژی مرۆڤایەتین، دواتر تاوانی جەنگن[3].

پێش نووسینەوە لە ڕێكەوتننامە نێودەوڵەتییەكاندا، ئەشكەنجەدان بە قەدەغە دانراوە وەك بنچینەیەكی نەریتی باو كە گەلان پێشتر لەسەری ڕۆیشتوون[4].

ئەشكەنجەدان چەندین شێوەی هەیە لەوانە:

((١- ئەو كەسانەی لە ژێر دەستی لایەنی دوژمنن دووچاری شێواندنی جەستەیی یان هەر جۆرە تاقیكردنەوەیەكی پزیشكی یان زانستی ببنەوە، كە چارەسەری پزیشكی یان

---

(١) م ١٤٧، هەمان سەرچاوە، ١٩٤٩.

(٢) م ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: م ٧ – ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(٤) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٧٩ وما بعدها.

چارەکردنی مرۆڤ یاخود چارەکردنی کەسی پەیوەندیدار لە نەخۆشخانە لە بەرژەوەندی کەسەکە نییە، دەبێتە هۆی مردنی کەسەکە یان ئەو کەسانە یاخود تەندروستیان ڕووبەڕووی مەترسی دەبێتەوە.

٢- دەستدرێژی کردنە سەر ڕێزی مرۆڤ و داگیرکردن و دەستدرێژی سێکسی یان ناچارکردن بۆ ئەنجامدانی کاری خراپە و داوێن پیسی یان سکپڕی ناچاری یان نەزۆکی ناچاری.

٣- بە ئەنقەست برسی کردنی هاوڵاتیان وەك شێوەیەك لە شێوەکانی جەنگ، بەبێ بەشکردنیان لەو کەرەستانەی کە پێویستن بۆ مانەوەیان، هەروەها تەگەرە خستنە بەردەم هاوکارییە خۆراکییەکان.

٤- ئەنجامدانی فێڵی جەنگی ناڕەوا، وەك خراپ بەکارهێنانی ئاڵای ئاگربەست یان ئاڵای دوژمن یان نیشانە سەربازیەکەی یان پۆشاکە سەربازییەکەی یاخود ئاڵای نەتەوە یەکگرتووەکان یان هێما یاخود پۆشاکە سەربازییەکانی، هەروەها دروشمە جیاکەرەوەکانی ڕێکەوتننامەی جنێف، کە دەبێتە هۆی مردنی تاکەکان یان بەرکەوتنی مەترسیداریان))[1].

(1) القانون الدولي الإنساني: فتلاوي و ربيع ٣٠٩.

لقی سێیەم

مافی ئاسایشی تاکەکەسی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی هاوڵاتیانی پاراستووە لە ئاسایشی تاکەکەسیان لە کاتی بەرێوچوونی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، چەند مادەیەکی بۆ ئەم مەبەستە لە رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکاندا داناوە.

مەبەست لە مافی ئاسایشی تاکەکەسی، بریتییە لەو: ((دەستەبەریانەی مرۆڤ هەیەتی لە کاتی دەستگیرکران یان بەندکران یاخود سزایە زۆرەملێکاندا، بە مانایەکی وردتر مافی مرۆڤ لەوەی دەستگیر نەکرێ یان بەند نەکرێ تەنها لەو دۆخانەدا نەبێ کە یاسا بە دەق ئاماژەی پێداوە))[1].

لێرەدا چەندین دەق هەن ئاماژە بە مافی هاوڵاتیان دەکەن لە پاراستنی ئاسایشی تاکەکەسیاندا، لەوانە: رێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بە دەق ئاماژەی بەوە کردووە: ((لایەنە ناکۆکەکان کەسانی پارێزراو دەستگیر ناکەن، مەگەر بەپێی ماددەکانی: ٤١ و ٤٢ و ٤٣ و ٦٨ و ٧٨ نەبێ))[2]، بەمەش یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی رێگری کردووە لەوەی لایەنە ناکۆکەکان هەڵبستن بە دەستگیرکردنی پارێزراوەکان — بە هاوڵاتیانیشەوە — تەنها لەو دۆخانەدا نەبێ کە رێکەوتننامەی ناوبراو ئاماژەی پێکردووە، کە بریتین لە: پێویستی پەنابردنەبەر رێوشوێنی چاودێری کردنی گیراوەکان[3]، یان ئاسایشی ئەو وڵاتەی کەسانی

---

(1) دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٨٠.

(2) مـ ٧٩، اتفاقيه جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(3) بروانە: مـ ٤١، هەمان سەرچاوە، ١٩٤٩.

پارێزراو لە ژێر دەسەڵاتی ئەودان بەشێوەیەکی ڕەها ئەمە بخوازێ، یان کەسی پارێزراو بە ویستی خۆی ئەمە داوا بکات[1]، یان کەسی پارێزراو سەرپێچییەك بکات، بەمەش زیان بە دەوڵەتی داگیرکار بگەیەنێ[2]، لە باری دەستگیرکرانیان، تەواوی مافە یاساییەکانیان دەپارێزرێ.

دەستگیرکردنی ناڕەوا بە سەرپێچیەکی مەزنی یاسا مرۆیی نێودەوڵەتییەکان دادەنرێ.

ئەمەش بەپێی داخوازی ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف[3] و سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی[4].

لەگەڵ هەوڵدانی بەردەوامی بۆ پاراستنی ئەم مافەی هاوڵاتیان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی نەیتوانیوە پارێزگارییەکی تەواو پێشکەش بکات بۆیان دژی دەستگیرکران بەهۆی پێدانی ئەو مافانە بە دەسەڵات یان داگیرکار بە پاساوی پاراستنی ئارامی و ئاسایشیان، ئەو ڕێککاریانەی بە بەندکراوانی بەخشیوە بەس نەبووە بۆ ئەوەی خێرا ڕزگار بن لە هەڵمەتەکانی دەستگیر کرانی ناڕەوا، بەوەی پرۆسەی دەستگیرکران لەسەر ئاستێکی فراوان ئەنجام دەدرێ، نەهێشتنی ئەمەش ئاڵۆزە، بەهۆی ئەو بڕیارانەی دەردەچن لەلایەن لایەنە پەیوەندیدارەکان کە پشتیوانی بەندکردن دەکەن[5].

---

1) مـ ٤٢، هەمان سەرچاوە، ١٩٤٩.

2) مـ ٦٨، هەمان سەرچاوە، ١٩٤٩.

3) بڕوانە: مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

4) بڕوانە: بەند ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

5) بڕوانە: دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٨١.

لقی چوارەم

مافی ئازادی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی داوە بە پاراستنی مافی ئازادی هاوڵاتیان لە کاتی بەرپێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، ئازادی بە یەکێك لە مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ دادەنرێ، بە ئەندازەی مافی ژیان بۆ مرۆڤ گرنگە.

سەبارەت بەوەی پەیوەستە بە ئازادی و ڕزگاربوون لە بەندایەتی و کۆیلایەتی، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە ڕاشکاوی ئاماژەی بەمە نەکردووە، دەقەکانی لەم بوارەدا زۆر سنووردارن، کە بە ڕێگەی ئاماژە ئازادی و ڕزگاری مرۆڤ لە بەندایەتی و کۆیلایەتی لێ وەردەگیرێ[1]، لەوانەش پێویستی ڕزگارکردنی مرۆڤ لە بازرگانی کردن بە جەستە و شەرەفەکەی، ڕێگەگرتن لە لایەنە ناکۆکەکان لە ناچارکردنی مرۆڤ بۆ ئەنجامدانی کاری بەدڕەوشتی یان هەر وێنەیەکی کۆیلایەتی سێکسی، ئەمەیان ڕوون دەکرێتەوە لە مافی شەرەفدا بەکەمێك تێروتەسەلی، بەهەمان شێوە یاساکانی تر لە ڕێکەوتنەکانی تردا و ئەوانەش کە پەیوەستن بە دیلەکانی جەنگ و هاوڵاتیان ئاماژە دەکەن بە پێویستی ئازادکردنیان و گێڕانەوەیان بۆ نیشتمان، ڕێگەگرتن لە ناچارکردن بۆ لایەنگیری لە خاکە داگیرکراوەکان —کە لە پارێزنامەی لاهایدا هاتووە — بە ناڕاستەوخۆ ئاماژە دەکات بە قەدەغەبوونی بەندایەتی.

---

[1]) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ١٥٨.

بەهۆی هاتنی لە نامیلکەکانی ڕێبەری سەربازی و یاسای زۆرێك لە وڵاتان، ئەوا قەدەغەبوونی کۆیلایەتی بە یاسایەکی نەریتی جێبەجێکراو دادەنرێ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[1].

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی کۆیلایەتی بە تاوانێك لە دژی مرۆڤایەتی داناوە[2].

بەمەش دەستکورتی یاسا مرۆییە نێودەوڵەتییەکان دەردەکەوێ لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف و دوو پرۆتۆکۆڵەکەیان لە چەندین لایەندا لە چارەکردنی دۆخی کۆیلایەتی و بازرگانی پێکردنی[3].

هەمان حاڵ سەبارەت بە ئازادی هاتوچۆیان، چەند مادەیەکی تایبەت و دیاریکراو هەن لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف سەبارەت بە مافی هاتوچۆی هاوڵاتیان، لەو دەقانە: ((هەر کەسێکی پارێزراو حەز بکات لە وڵاتێك بڕوات لە سەرەتای ناکۆکی یان لە کاتی ناکۆکیدا ئەوا بۆی هەیە ئەمە بکات، مەگەر ڕۆیشتنی زیان بگەیەنێ بە بەرژەوەندییە نیشتمانیەکانی وڵات، سەبارەت بە داواکاری خۆی بۆ دەرچوون لە وڵات ئەوا بەپێی ڕێککارییە یاساییەکان چاوەڕێ دەکات، بڕیارەکەش بە زووترین کات دەردەچێ. ئەو کەسەی مۆڵەتی پێدەدرێ وڵات جێبهێڵێ ئەوا بۆی هەیە ئەندازەیەك سامان لەگەڵ خۆی ببات بۆ گەشتەکەی و قەبارەیەکی پێویست لە پێداویستی و شتە تایبەتەکانی ببات))[4]. بەمەش هاوڵاتیان ئازادن لە هاتوچۆدا، بەڵام بەو مەرجەی ئەم کارەی زیانی نەبێ بۆ ئاسایشی دەوڵەت، بەمەش

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٩٠.

(2) بڕوانە: بەند (ج)، بڕ ١، مـ ٧، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٥٨ – ١٥٩.

(4) مـ ٣٥، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

ئازادییەکان کۆت و بەند کراون، هەروەك ئەم مافەیان وەردەگیرێ لە قەدەغەبوونی گواستنەوەی ئەو هاوڵاتیانەی کەوتوونەتە ژێر دەسەڵاتی داگیرکار بە زۆرەملێ[1]، دواتر ((شاربەدەرکردن یان گواستنەوەی ناڕەوا)) بە یەکێك لە سەرپێچییە مەزنەکان دادەنرێ بەرامبەر بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی[2]. سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی هات تا ((دوورخستنەوەی دانیشتوان یان گواستنەوەی زۆرەملێی هاوڵاتیان)) بە تاوانێك دابنێ دژی مرۆڤایەتی، دواتر ((دوورخستنەوە یان گواستنەوەی ناڕەوا)) بە تاوانی جەنگ دانا[3].

لەو دەقانەی ئاماژەیان پێکرا تێبینی ئەوە دەکرێ کە بوارێکی فراوانی کردۆتەوە بۆ کۆت و بەندکردنی ئەو ئازادیە بە هەڵاواردنە هاتووەکان تیایدا[4].

سەبارەت بە ئازادی بۆ هاوڵاتیان لە هزر و بیروباوەڕدا لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا چەند دەقێك هەن ئاماژە دەکەن بە پاراستنی ئازادی مرۆڤەکان لە هەڵبژاردنی ئایین، بەرپاکردنی دروشمەکانی ئایین، پاراستنی شوێنەکان لە مەترسی، سەبارەت بە پاراستنی مافی ئازادی هاوڵاتیان لە هەڵبژاردنی ئاییندا، ئەوا ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی: ((کەسانی پارێزراو لە گشت دۆخەکاندا مافی ئەوەیان هەیە ڕێز لە کەسایەتی و شەڕەف و مافە خێزانی و بیروباوەڕە ئاینیەکەیان بگیرێ))[5]، پاراستنی ئەم

---

(1) بڕوانە: مـ ٤٩، هەمان سەرچاوە.

(2) بڕوانە: مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(3) بڕوانە: مـ ٧ – ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(4) بڕوانە: دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٦٢.

(5) مـ ٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

مافەیان بە بنچینەیەکی نەریتی نووسراو دادەنرێ لەو یاسایانەی پێشتر لە ڕێکەوتنننامە ناوبراوەکان[1].

سەبارەت بە پاراستنی شوێنەکانی خواپەرستی و پەرستش لە دەستدرێژی کردنەسەر، ئەوا ڕوویێکی ترە لە پاراستنی ماف هاوڵاتیان لە هزر و بیروباوەڕدا، پرۆتۆکۆڵی یەکەم هۆشداری داوەتە لایەنە بەشەڕ هاتووەکان لە هێرشکردنە سەر شوێنەکانی خواپەرستی و پەرستش، جا ئەمەش دەقەکەیەتی: ((ئەم کردەوانەی خوارەوەن قەدەغەن... (أ) ئەنجامدانی هەر کردەوەیەکی دوژمنکارانەی ئاڕاستەکراو دژی شوێنەوارە مێژووییەکان یان کارە هونەرییەکان یاخود شوێنەکانی پەرستش قەدەغەیە، ئەم شتانە بەشێك لە کەلەپوری ڕۆشنبیری و کەلتوری یان ڕۆحی گەلانپێکدێنن))[2]، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی ((بە ئەنقەست هێرشکردن و گورز وەشاندن لە بینایە تایبەت کراوەکان بۆ مەبەستی کاری ئاینی)) بە تاوانی جەنگ داناوە، بەو مەرجەی ئەو شوێنانە بۆ مەبەستی جەنگی بەکارنەهێنرابن[3].

پێویستی پاراستنی کارمەندانی خزمەتگوزاریی ئاینی و دەستە مەدەنییەکان بە هەوڵێکی تر دادەنرێ بۆ پاراستنی ئازادی هاوڵاتیان لە هزر و بیروباوەڕ، بەپێی پرۆتۆکۆڵی یەکەم[4].

حاڵی ئازادی ڕادەربڕین چاکتر نەبوو لە مافەکەی تر، بەوەی دەقی ڕاشکاو نەهات لەسەر پێویستی پاراستنی ئەم مافانە بۆ هاوڵاتیان، ئەوەش کە هاتووە بە ناڕاشکاوی تەنها کورت

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٣٠.

(2) مـ ٥٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕوانە: بەند ٩، بڕ (ب)، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(4) بڕوانە: بڕ ٥، مـ ١٥، پرۆتۆکۆڵی یەکەم ١٩٩٧.

هەڵهاتووە لە پاراستنی مافی ڕۆژنامەنووسە هاوڵاتییەکان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەولەتییەکان و قەدەغەبوونی دەستدرێژی کردنە سەریان، پرۆتۆکۆڵی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە بەوە: ((ڕۆژنامەنووسان کە کاری پیشەیی مەترسیدار دەکەن لە ناوچە جێناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بە کەسانی هاوڵاتی هەژمار دەکرێن... دەبێ پارێزگاریان لێبکرێ بەپێی ئەم سیفەتە و داخوازی حوکمەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە و ئەم پرۆتۆکۆڵە پاشکۆیە))، بەو مەرجەی بە هیچ کارێك هەڵنەستن کە زیان بە دۆخی ئەوان بگەیەنێ وەك کەسی هاوڵاتی))[1]، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەولەتی هێرش کردنە سەر ناوچە مەدەنیەکان – لە ناویاندا دەزگاکانی ڕاگەیاندن – قەدەغە کردووە و بە تاوانی جەنگ هەژماری کردووە[2]، بەمەش دەستکورتی بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەولەتی دەرکەوت لە خستنەڕووی چەند دەقێکی ڕاشکاو، کە ئاماژە بکەن بە پێویستبوونی پاراستنی هاوڵاتیان لە ڕادەربڕیندا.

سەبارەت بە ئازادی هاوڵاتیان لە کۆبوونەوە و پێکهێنانی ڕێکخراو هەمان ئەو بەشە ئازادیەیان هەبوو کە پێشتر هەیانبووە، سەبارەت بە ئازادبوونیان لە کۆبوونەوەدا، ئەوا لە ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەولەتیدا دەقی ڕاشکاو نەهاتووە لەسەر پێدانی ئەم مافە بە هاوڵاتیان، بەڵکو هاتووە مافی بە هاوڵاتیان داوە لە پێدانی مافیان لە پیادەکردنی دروشمە ئاینیەکانیان و دەستخستنی هاریکاری ڕۆحی لە پیاوە ئاینیەکانیانی[3]، ئەمەش بە کۆبوونەوەیەکی ئاینی ڕێپێدراو دەبێ بۆیان.

---

(1) مـ ٧٠ البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) بڕوانە: بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: بڕ ٣، مـ ٣٨، اتفاقية الجيف الرابعة ١٩٤٩.

سەبارەت بە ئازادی هاوڵاتیان لە پێکهێنانی کۆمەڵە و ڕێکخراو، ئەوا ئەم مافەیات کورت کردۆتەوە لە پێکهێنانی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی بەهاناوەچوون، ئەمەش بە سوود وەرگرتن لەو دەقانەی ئاماژە دەکەن بە مافی کۆمەڵەکانی بەهاناوەچوونی نیشتمانی لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری بۆ قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان[1].

سەبارەت بە ئازادی کار، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی باسی کردووە کاتێك تاوتوێی پرسی بەگەڕخستنی هاوڵاتیان و ئیشکردن پێیان کردووە، دەقەکەی بەم جۆرەیە: ((دروستە کەسانی پارێزراو ناچار بکرێن بۆ کارکردن، مەگەر بە هاوشێوەیەی ئەوەبێ کە پیادە دەکرێ لەگەڵ دانیشتوانی لایەنە ناکۆکەکە، کە لە سەر خاکی ئەو هەن، دروست نییە کەسانی پارێزراو ناچار بکرێن بۆ کارکردن ئەگەر ڕەگەزنامەی لایەنی وڵاتی دوژمنیان هەبوو، مەگەر ئەو کارانەیان پێ بکرێ کە نەریت وایە پێویستن بۆ دابینکردنی خواردەمەنی مرۆڤ، پەنادانیان و پۆشاکە جەنگییەکانیان. لەو دوو دۆخەی لە دوو بڕگەی پێشتردا باسکرا کەسانی پارێزراو کە ناچار دەکرێن بۆ کارکردن ئەوا کەلێك لە هەمان مەرجەکانی کار و ڕێوشوێنی پارێزگاری دەبینن، کە بۆ کرێکارە نیشتماییەکاان دابینکراوە، بەتایبەت ئەوەی پەیوەستە بە مووچە و کاتژمێرەکانی کار، پۆشاك و ئامادەمارییەکانی خۆپارێزی، مەشقی پێشوەختە، قەرەبوکردنەوە لە کارەساتەکانی کار و نەخۆشییە پیشەییەکان، مۆڵەت بە کەسانی پارێزراو دەدرێ سکاڵا تۆمار بکەن بەپێی ماددەی ٣٠، لە دۆخی پێشێلکردنی ئەو ڕێنماییانەی لەسەرەوە باسکراون))[2]، ئا بەم شێوەیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئازادی کارکردنی بە هاوڵاتیان بەخشیوە، ئەم ئازادیەی بەستۆتەوە بە دوو کۆت و بەند، کە لە دەقی سەرەوەدا هاتوو، بەبێ بوونی ئەم دوو مەرجە ئەوا هاوڵاتیان مافی ڕەتکردنەوەی

---

[1] بڕوانە: مـ ١٧، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

[2] مـ ٤٠، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

کارکردنیان هەیە، یان بۆیان هەیە کار بکەن بەبێ بوونی ئەم دوو مەرجانە، بەڵام بێ ئەوەی ناچار بکرێن[1].

لقی پێنجەم

مافی باری دەستگیرکران

لەوانەیە هاوڵاتیان – هەروەك لە لقی سێیەمدا خرایەڕوو – دووچاری دەستگیرکردن ببنەوە لەلایەن دەسەڵاتی یەکێك لە لایەنە ناکۆکەکان، هەر لە ساتی دەستگیرکرانی تا کاتی گێڕانەوەیان بۆ شوێنی خۆیان، بۆ ژیان گوزەراندن بە ئازادانە، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی چەند حوکم و بنەمایەکی داناوە کە دەبێ پابەند بن پێیەوە، بەمەبەستی پاراستنی مافی دەستگیرکراوان، لەوانە:

أ- ماف لە بەندیخانەدا:

لەسەر ئەوانەی بە دەستگیرکرانەکە هەڵدەستن پێویستە دەستگیرکراوان بخەنە ناو شوێنی دوور لە جەنگ و شەڕ، کۆمەڵێك هێمای جیاکەرەوە بۆ ئەو شوێنە دابنرێ بۆ ئەوەی جیای بکاتەوە لە شوێنەکانی تر، لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە: ((دەوڵەتی بەندکەر بۆیی نییە بەندیخانەکان لەو ناوچانەدا دروست بکات کە بەشێوەیەکی دەکەونە بەر مەترسی جەنگ. دەوڵەتی بەندکەر تەواوی زانیاری سوودبەخشەکان لەبارەی شوێنی جوگرافی بەندیخانەکان پێشکەشی دەوڵەتانی دژ دەکات، لە ڕێی دەوڵەتە پارێزەرەکان. دەبێ سەربازگەکانی بەندکردن جیا بکرێنەوە هەر کاتێك گونجا لەبەر ڕێوشوێنەکانی جەنگ،

---

[1]) بڕوانە: دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٧٦ – ١٧٧.

بەم دوو پیتانە "IC"، دەبێ ئەم دوو پیتە بەشێوەیەکی ڕۆشن دەبێ دابنرێن، لە ڕۆژدا دەبێ لە هەوادا بەرز بکرێنەوە، بۆ دەوڵەتی پەیوەندیدار دروستە ڕێك بکەوێ لەسەر هەر ئامرازێکی تر بۆ جیاکردنەوەی ئەم بەندیخانانە، هیچ شوێنێکی تر جیا ناکاتەوە بەم شێوەیە جگەلە سەربازگەی بەندکردن نەبێ))[١].

هەروەك ئەو دەسەڵاتەی بەکاری دەستگیرکردن هەڵدەستێت ئەوا دەبێ جیاکاری بکات لە نێوان گیراواندا، بەوەی ئەندامانی یەك خێزان بخاتە یەك بەندیخانەدا[٢]، هەروەها ((دەبێ دەستگیرکرا لە ڕووی مانەوە و کارگێڕییەوە جیا بکرێنەوە لە دیلەکانی جەنگ و ئەو کەسانەی ئازادیان لێ زەوتکراوە، جا بەهەر هۆیەك بێ))[٣]، دەبێ ئەو شوێنەی دیاریکراوە وەك بەندیخانە گونجاو بێ و کەش و هەوایەکی باشی هەبێ بۆ ژیان تێدا گوزەراندنی بە تەندروستیەکی باش و سەلامەتی، دەبێ لەلایەن کارمەندانی شایستە و شارەزا لە حوکم و بنەما و دەقەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە بەڕێوە ببرێ، هەروەها ئەو سیستەمەی کاری پێ دەکرێ لە ناو گرتگەکەدا دەبێ گونجاو بێ لەگەڵ بنەما مرۆییەکان، هەروەك ئەو مافە بە گیراوان دەدات کە بە ئازادانە نوێنەری خۆیان هەڵبژێرن[٤].

٢ – مافی دابینکردنی پێداویستییە پێویست و بنەڕەتیەکانی ژیان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەو بەرپرسانەی دەستگیرکردنەکە ئەنجام دەدەن پابەند کردووە بە دابینکردنی پێداویستییە بنەڕەتیەکانی ژیان، وەك: ژەمی خواردن، ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف ئاماژەی بەمە کردووە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((دابینکردنی

---

(١) مـ ٨٣، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) بڕوانە: مـ ٨٢، هەمان ڕێکەوتننامە.

(٣) مـ ٨٤، ڕێکەوتننامەی سەرەوە.

(٤) بڕوانە: مـ ٩٩، ٨٥ – ١٠٤، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

ژەمی خۆراکی ڕۆژانەی پێویست بۆ بەندکراوان لە ڕووی چەندێتی و چەشن و فرە جۆریەوە، بەشێوەیەك دەستەبەری هاوسەنگی تەندروستی سروشتی بکات، ڕەچاوی ئەو سیستەمە خۆراکییە نەریتییەی بەندکراوان بکات، دەبێ هەموو ئەم ئامرازانە بۆ بەندکراوان دابین بکرێن کە وایان لێبکات خۆراکی زیادە کە لەلایان هەیە بۆ خۆیان ئامادەی بکەن.

دەبێ ئەندازەی پێویستی ئاوی خواردنەوەیان بۆ دابین بکرێ. ڕێگەیان پێبدرێ بە بەکارهێنانی توتن. دەبێ خۆراکی زیادەیان بۆ خەرج بکرێ کە گونجاو بێ لەگەڵ سروشتی ئەو کارەی ئەنجامی دەدەن.

بۆ ئافرەتانی سکپڕ و شیردەر و منداڵانی خوار تەمەن پازدە ساڵ دەبێ خۆراکی زیاتریان بۆ دابین بکرێ کە بگونجێ لەگەڵ پێداویستی جەستەیان))[1].

بەهەمان شێوە دەبێ ئاسانکاری بکرێ لە دابینکردنی پۆشاك و پێڵاو و جێگرەوەی پۆشاکی گونجاو بۆ دەستگیرکراوان، ئەگەر نەیانتوانی ئەم جلانە بەدەست بخەن، ئەوا دەبێ دەسەڵات دابینی بکات[2].

یاسای ناوبراو چاودێری تەندروستی تەواوی دابینکردووە بۆ گیراوان، بەمەبەستی پاراستنی سەلامەتیان، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((لە هەر بەندیخانەیەکدا نۆرینگەیەکی گونجاو دەبێ هەبێ، دەبێ پزیشکی شیاو سەرپەرشتی بکات، گیراوەکان لەم نۆرینگەیەوە چاودێری تەواوی پزیشکیان دەست بکەوێ لەگەڵ سیستەمێکی خۆراکی گونجاو، دەبێ کۆگایەك تایبەت بکرێ بۆ جیاکردنەوەی ئەوانەی دووچاری نەخۆشی گەدە یان عەقڵی بوونەتەوە.

---

1) مـ ٨٩، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

2) برِزانە: مـ ٩٠، هەمان سەرچاوە ١٩٤٩.

دەبێ دۆخی منداڵبوون و بەندکراوە نەخۆشەکان، کە نەخۆشی مەترسیداریان هەیە یان ئەوانەی دۆخەکەیان پێویستی بە چارەسەرێکی تایبەت یان نەشتەرگەری یاخود چارەسەر لە نەخۆشخانە هەیە ئەوا دەبێ لە شوێنێکدا دابنرێن کە چارەسەری گونجاویان بۆ هەبێ و چاودێریەکی وایان پێشکەش بکرێ کە کەمتر نەبێ لەوەی پێشکەش بە تێکرای دانیشتوان دەکرێ))[1]. هەروەك لەسەر دەسەڵاتی بەندکەر پێویست کردووە لە چوارچێوەی چاودێری تەندروستی پێشکەشکراو بۆ بەندکراوان، ئەوا دەبێ تیمارکەران لە هەمان ڕەگەزی بەندکراوان بن، نابێ ڕێگەیان لێبگیرێ لە خستنەڕووی خۆیان لە کاتی پێویستدا بۆ پزیشکان، بەلایەنی کەمەوە مانگانە جارێك[2].

٣- مافی ئەنجامدانی چالاکی ئاینی هزری و وەرزشی:

لەسەر بەرپرسانی بەندکەر پێویستە گشت ئەو پێداویستییە پێویستانە دابین بکەن بۆ بەندکراوان، کە پێویستیان پێی هەیە بۆ ئەنجامدانی دروشمە ئاینیەکانیان، هەر لە پەیوەندی کردن بە پیاوە ئاینیەکانیانەوە تا دەگاتە ئامرازەکانی پەیوەندی و ئازادی نامە گۆڕینەوە لەگەڵ پیاوە ئاینیەکانیان[3].

بەهەمان شێوە پێویستە لەسەر دەسەڵاتی بەندکەر گشت ئەو پێداویستیانە بۆ بەندکراوان دابین بکەن کە پێویسن بۆ چالاکی وەرزشی و فێرکاری و خۆشگوزەرانی، بەپێی ئەم دەقەی: ((لەسەر دەوڵەتی بەندکەر پێویستە هانی چالاکی ژیرمەندی و فێرکاری و خۆشگوزەرانی و وەرزشی بەندکراوان بدا لەگەڵ ئەوەی ئازادیان پێ بدات لە بەشداری کردن و نەکردن تێیدا. دەبێ هەموو ڕێککارییە گونجاوەکان بگرێتەبەر کە دەستەبەری ئەنجامدانی

---

(١) مـ ٩١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) بڕوانە: مـ ٩١ – ٩٢، هەمان ڕێکەوتننامە.

(٣) بڕوانە: مـ ٩٣، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

ئەم چالاکیانە بکات، بەتایبەت شوێنی شیاویان بۆ دابین بکات، هەموو ئاسانکارییەکی شایستە بۆ بەندکراوان دەکرێ بۆ بەردەوامی دان بە خوێندنیان یان دەستدکردن بە خوێندنی تازە. دەبێ دەستەبەری خوێندن بکرێ بۆ منداڵان و گەنج و لاوەکان))[1].

٤- مافی کەل و پەلە کەسی و داهاتە داراییەکان:

بەنکراوان ڕێگەیان پێدەدرێ موڵك و کەل و پەلەکانیان بپارێزن و کەڵکی لێوەربگرن، دڵنیابن لێی، هەروەك لەسەر بەرپرسانی دەستگیرکردنی بەندکراوان پێویستە بڕە پارەیەك بە بەندکراوان بدەن بۆ ئەوەی پێداویستییە بنەڕەتیەکانیان دابین بکەن، بەشێوەی قەرز بەخش، یان مۆڵەتی کڕین، هەروەها ئاسانکار کردن بۆ ئەو هاریکاریانە پێشکەشیان دەکرێ[2]، نابێ کار بە بەندکراوانبکرێ بە ناچاری تەنها لەو دۆخانەدا نەبێ کە هەڵاوێردراون و پێشتر ڕوونکراونەتەوە، لە کاتی هەڵسانیان بە کارکردن ئەوا گشت داهاتە داراییەکانیان بە هۆی ئەم کارەیانەوە بۆیان دەپارێزرێ[3].

٥- مافی پەیوەندی گرتن لەگەڵ جیهانی دەرەوە:

لەسەر ئەو بەرپرسانەی سەرپەرشتی بەندیخانەکان دەکەن پێویستە بە هەموو ئەو کارانە هەڵبستن کە پێویستە ئەنجامی بدەن لە پێناو ئاسانکاری کردن بۆ پەیوەندی کردنی بەندکراوان لەگەڵ جیهانی دەرەوە، لە ڕاگەیاندنی هەواڵی دەستگیرکرانیان لەگەڵ زانیاری تەواو سەبارەت بە دۆخی تەندروستیان، بەهۆی نامەی ڕەوانەکراو و بلیتی ڕەوانەکردن و وەرگرتن لەلایەن خانەوادەکانیانەوە، هەروەها بەنکراوان مافی ئەوەیان هەیە بەرید و نامە

---

(١) مـ ٩١، هەمان ڕێکەوتننامە ١٩٤٩.

(٢) بڕوانە: مـ ٩٧ – ٩٨، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٣) بڕوانە: مـ ٩٥، هەمان ڕێکەوتننامە.

کەسی و کۆمەڵییەکان وەربگرن، کە کەرستەی پێویستی ژیان لە خۆ دەگرێ، ئەم پۆست (بەرید)انەش ببەخشرێن لە باجەکانی گومرگ، بەهەدەر نەدرێن لەکاتی پشکنینیان، بەڵکو پشکنینەکە نابێ بەبێ ئامادەیی خاوەنەکەی ئەنجام بدرێ.

مافە یاساییەکانی بەندکراوان دەپارێزرێ بۆ دوورخستنەوەی زیان لەسەریان، ئەگەر هاتوو لایەنێك بوون لە سکاڵایەك لە بەردەم دادگادا، هەروەك لە کاتی ڕێکخراودا مۆڵەتیان هەیە پێشوازی لەوانە بکەن کە سەردانیان دەکەن[1].

٦- سزایە پاداشت ئامێز و تەمبێکەرەکان:

لە کاتی هەڵسانی بەندکراوان بە سەرپێچی و پێشێلکردنی یاسا باوەکان، ئەوا ملکەچی سزای پاداشت ئامێز و تەمبێکەر دەبنەوە، بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەڵساوە بە دانانی چەند بنەما و بنچینەیەك بۆ ئەم دۆخە بەمەبەستی دەرخستنی ڕاستی، بۆیە لەسەر دادگانی پێویست کردووە بە ئەندازەی توانا ڕەچاوی دۆخی بەندکراوان بکات بەوەی هاوڵاتی دەوڵەتی بەندکەر نین، تا ئەو سزایەی بۆیان دانراوە سوکی بکات، دەبێ دەسەڵات دووربکەوێتەوە لە گشت دۆخێکدا لە سەپاندنی سزای نا مرۆڤانە و سەخت، تەنانەت هەڵاتن یان هەوڵدان بۆ هەڵاتن، تەنانەت لە کاتی دووبارە بوونەوەی ئەم دۆخەش نابێ دۆخێکی سەختیان بەسەردا بسەپێنرێ، لە کاتی دادگایی کردنیان دەبێ تەواوی مافیان پێبدرێ لە دادگایی کراندا، نابێ دەستگیرکراوان بگوازرێنەوە بۆ دامەزراوەکانی چاکسازی بۆ بەڕێکردنی سزای تەمبێککەر لەوێدا، لە کاتی جێبەجێکردنی سزای سەپێنراو لەسەر بەندکراوان ئەوا دەبێ هەندێك مافیان هەر پێ بدرێ وەك مانەوە لە ناو هەوای کراوەدا بەلایەنی کەمەوە

[1] بڕوانە: مـ ١٠٥ – ١١٦، اتفاقیة جنیف الرابعة ١٩٤٩.

ڕۆژانە دوو سەعات، ئەنجامدانی پشکنینی پزیشکی بۆیان بەشێوەیەکی ڕۆژانە، خوێندنەوە و نووسین و هاوشێوەی ئەمانە[1].

٧- مافی بەندکراو لەکاتی گواستنەوەدا:

لەو کاتەی دەسەڵاتی بەرپرس لە بەندکردنەکە هەڵدەستێ بە گواستنەوەی بەندکراوان، ئەوا دەبێ بەشێوەیەکی مرۆڤانە بەم کارە هەڵبستێ، هەروەها بە ڕێگا ئاسایی و باوەکان ئەنجامی بدات، دەبێ هەموو ئەو شتانەی سەلامەتی بەندکراوانی لەسەر بەندە لە گواستنەوەکەدا فەراهەم بکات، مۆڵەتیشیان دەبێ پێبدرێ بۆ ئاگادار کردنەوەی خانەوادە کەسییەکانیان بە پێدانی زانیاری سەبارەت گواستنەوە، لەگەڵ ڕێپێدان بە بەندکراوان بە گواستنەوەی کەل و پەلەکانیان لەگەڵ خۆیان بۆ شوێنە تازەکەیان[2].

٨- مافەکانی بەندکراو لە کاتی مردندا:

بەندکراوان مافیان هەیە وەسیەت و ڕاسپاردەکانیان بدەنە دەسەڵاتە بەرپرسەکان، لەسەر ئەم دەسەڵاتانەش پێویستە لە کاتی مردنی بەندکراوانیان ڕاستەوخۆ ئاگاداری خانەوادەی بەندکراوەکە بکەنەوە، دەبێ ڕاپۆرتی پزیشکی هاوپێچی مردنی بەندکراوەکان بکرێ، کە بە تەواوی باسی بارودۆخی مردنەکە بکات، دەبێ کاربەدەستان بەو پەڕی ڕێزەوە ئەوەی پێویست بێ بۆ تەرمەکە ئەنجام بدەن.

---

(1) بڕوانە: مـ ١١٧ – ١٢٦، هەمان ڕێکەوتننامە.

(2) بڕوانە: مـ ١٢٧، هەمان ڕێکەوتننامە.

دەوڵەتی بەندکەر لێکۆڵینەوەیەکی بەپەلە و دەستبەجێ بکات سەبارەت بە هەر ڕووداوێکی مردن یان تووشبوونی بەندکراوان بە شتێکی مەترسیدار[1].

٩- مافی ئازادکردن و گەڕانەوە بۆ نیشتمان:

لەسەر دەسەڵاتە ناکۆکەکان و بەرپرس لە بەندکردن پێویستە هەڵبستن بە ئازادکردنی کەسانی بەندکراو دەستبەجێ لە دوای کۆتایی هاتنی هۆکاری بەندکرانیان، یان بەپێی ڕێکەوتننامە گرێدراوەکانی نێوانیان، لەسەر دەسەڵاتەکان پێویستە دڵنیایی گەڕانەوە بدەنە بەندکراوان تا دوایین شوێنی نیشتەجێ بوونیان، دەوڵەتی بەندەکەر دەبێ خەرجییەکانی گێڕانەوەی بەندییەکە لە ئەستۆ بگرێ، یان بەپێی ڕێکەوتنی لایەنە ناکۆکان[2].

١٠- نووسینگەی پرسگە و تۆڕی (ئاژانسی) ناوەندی:

لەسەر لایەنە ناکۆکەکان، کە بەندیەکانیان دەستگیرکردووە دەبێ زانیاری تەواو سەبارەت بە بەندکراوان بدەنە تۆڕ و ئاژانسی ناوەندی، دەبێ هەڵسوکەوتی باش ئەنجام بدەن لەگەڵ ئەم ئاژانسە بەپێی بڕیارە یاساییەکان[3].

---

(١) بڕوانە: مـ ١٢٩ – ١٣١، هەمان ڕێکەوتننامە.

(٢) بڕوانە: مـ ٩٥، هەمان ڕێکەوتننامە.

(٣) بڕوانە: مـ ١٣٦ – ١٤١، هەمان ڕێکەوتننامەی سەرەوە.

لقی شەشەم

مافی دادگاییکردنی دادپەروەرانە

مافی ئەو هاوڵاتیانەی دەکەونە ژێر دەسەڵاتی لایەنێك لە لایەنە ناکۆکەکان یان داگیرکەر، ئەوا کاتێك سەرپێچی یاسایی دەکەن، ئەوا دادگایی کردنی دادپەروەرانەیان یەکێکە لە مافە بنەڕەتییەکانیان، ئەمەش بایەخی پێدراوە لەلایەن بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی.

مافی دادگایی کرانی دادپەروەرانە لە چوار ڕێکەوتننامەی جنێف و دوو پرۆتۆکۆڵەکەی یەکەم و دووەمدا هاتووە[1]، دەقەکان زنجیرەیەك دەستەبەری دادگایی پێویستی لەخۆگرتووە بۆ بەرپاکردنی دادگاییکرانی دادپەروەرانە، کە ئەمانە:

١- ئەو دادگایەی دادگاییەکەی لەبەردەمدا ئەنجام دەدرێ بێ لایەن بێ و بەشێوەیەکی یاسایی دروست بووبێ:

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە مەرجی گرتووە کە ئەو دادگایەی تیایدا دادگایی تۆمەتباران دەکرێ، بێ لایەن بێ و بەشێوەیەکی یاسایی پێکهاتبێ، جا وتویەتی: ((دەرکردنی هەر حوکمێك یان جێبەجێکردنی هەر سزایەك لەسەر هەر کەسێك کە تۆمەتەکەی لەسەر ساغبووەتەوە لە تاوانی پەیوەست بە ناکۆکی چەکداریدا دروست نییە، مەگەر بەپێی حوکمێك بێ کە لەلایەن دادگایەکی بێ لایەنەوە دەرکرابێ، دەستەکانی

---

[1] بڕوانە: مـ ٤٩، اتفاقية جنيف الأولى، مـ ٥٠، اتفاقية جنيف الثانية، مـ ١٠٢ – ١٠٨، اتفاقية جنيف الثالثة، بر ٥، ٦٦ – ٧٥، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، بر ٤، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول، بر ٢، مـ ٦، البروتوكول الإضافي الثاني ١٩٧٧.

بەشێوەیەکی یاسایی پێکهاتبن، پابەند بێ بەو بنەمایانەی ڕێککارییە ڕەچاوکراو و دانپێدانراوەکانی دادگایی بەگشتی))[1]، ((بێ بەشبوونی تۆمەتبار لەو مافەی کە بە شێوەیەکی یاسایی دادگایی بکرێ و لایەنگیری تێدا نەبێ بەپێی ئەو ڕێنماییانەی لەم ڕێکەوتننامەیەدا هاتووە))[2] بە سەرپێچیەکی مەزن دادەنرێ، کە سەرپێچیکاران لەسەری سزا دەدرێن، بەپێی ئەوەی لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە.

تێبینی دەستکورتی دەقەکانی یاسای ناوبراو دەکرێ لە دەربڕینی ڕاشکاوانەی سەربەخۆیی و دەستپاکی و پسپۆری لە چوار چێوەی مەرجەکانی دادگادا، ئەو دادگایەی لە تۆمەتی هاوڵاتییە تۆمەتبارکراوەکان دەکۆڵێتەوە، ئەمەش بە نەرێنی کار دەکاتە سەر بەڕێوەچوونی دادگایی کردنەکان و دەرکردنی حوکمی دادگەرانە، چونکە مەرجی پێکهاتنی یاسایی و بێ لایەنی مانای وا نییە مەرجەکانی تێدا هاتوونەتەجێ[3].

٢- بەڵگەی بێ تاوانی:

بۆ بەرپابوونی دادگەری دەبێ دادگا ڕەچاوی بەڵگەی بێ تاوانی بکات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ: ((پێویستە هەر کەسێکی ملکەچ کراو بۆ ڕێککارە سزاییەکان بە بێ تاوان دابنرێ لەو تۆمەتەی ئاڕاستەی کراوە تا کاتی چەسپانی پێچەوانەکەی))[4].

لە ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا جەخت لەسەر ئەمەکراوەتەوە، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((ئەو کەسەی تۆمەتبار کراوە بە ئەنجامدانی تاوانێك بە بێ تاوانی دادەنرێ تا تۆمەتبارییەکەی بە شێوەیەکی یاسایی

---

(١) بڕ ٤، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢) مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٣) بڕوانە: دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٨٩.

(٤) القانون الدولي الإنساني العرفي ٣١٥.

دەسەلمێنرێ))[1]، لە سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتیدا هاتووە و جەختی کردۆتەوە لەسەر: ((مرۆڤ بێ تاوانە تا تاوانباریەکەی دەسەلمێنرێ لەبەردەم دادگادا، بەپێی ئەو یاسایەی پێویستە جێبەجێ بکرێ))[2]، لە زۆرێك لە یاسا و ڕێسا نیشتمانیەکاندا جەختی لەسەر کراوەتەوە، کە دواتر بوونە بنەمایەکی یاسای نەریتی و عورفی[3].

٣- دەبێ تۆمەتبار ئاگادار بکرێتەوە بە زمانێکی ڕۆشن لە سروشتی تۆمەتبارکردن و هۆکارەکەی:

ناکرێ دادگایی کردنی دادپەروەرانەی تاوانبارێك ئەنجام بدرێ، کە ئاگادار نەبێ لەو تۆمەتەی ئاڕاستەی کراوە و هۆکارەکەشی نەزانێ، بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەوەی سەپاندووە کە پێویستە تۆمەتبار ئاگادار بکرێتەوە، دەبێ سروشتی تۆمەتە ئاڕاسەکراوەکەی دژی و هۆکارەکەشی پێ ڕابگەیەنێ، بە زمانێکی ڕۆشن تا لێی تێبگات، لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە: ((بێ دواکەوتن دەبێ تۆمەتبار ئاگادار بکرێتەوە لە تێروتەسەلی ئەو تۆمەتەی ئاڕاستەی کراوە بە نووسراو و زمانێکی ڕۆشن کە لێی تێبگات لەلایەن دەوڵەتی داگیرکەرەوە))[4]، دواتر ڕێکەوتننامەکە جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی: ((بەر لە دەرکرانی هەر حوکمێکی تەمبێکەر سەبارەت بە تۆمەتبار، ئەوا دەبێ کردەوەکانی پێ ڕابگەینرێ))[5]، پرۆتۆکۆڵی یەکەم هات تا جەخت بکاتەوە لەسەر ئەوەی: ((دەبێ

---

١) بەند (د)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

٢) بڕ ١، مـ ٦٦، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

٣) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣١٥.

٤) مـ ٧١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

٥) مـ ١٢٣، لە هەمان ڕێکەوتننامە.

ڕێککارییەکان بە دەق تۆمەتبار ئاگادار بکەنەوە بێ دواخستنی وردەکارییەکانی ئەو تاوانەی دراوەتە پاڵی))[1]. ئەمە لە سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتیدا باسکراوە[2].

٤- مافە بنەڕەتیەکان و ڕێوشوێنەکانی بەرگری:

کاتێك کەسێکی هاوڵاتی تۆمەتبار دەکرێ بە ئەنجامدانی سەرپێچیەکی یاسایی و بە ڕێکەوتننامەیەکی تۆمەت، ئەوا دەبێ مافە بنەڕەتییە یاساییەکانی پێبدرێ بۆ بەرگری کردن لەخۆی، بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و بنەما چەسپاوەکانی جەختیان لەسەر ئەمە کردۆتەوە.

ئەم مافانەش بریتین، لە: ماڤ تۆمەتبار لە بەرگری کردن لەخۆی یان بە هاوکاری پارێزەرێك، کە بەخۆی دیاریکردبێ یاخود بە هاوکاریەکی یاسایی بێ بەرامبەر لە کاتی پێویستیدا، دابینکردن و پێدانی ماوەی تەواو و ئاسانکارییە پێویستەکان، تا بتوانێ ئامادەکاری بەرگری کردن بکات، ماڤ ئەوەشی هەیە پەیوەندی بە ڕاوێژکارەکەی بکات بە ئازادانە[3].

٥- ئەنجامدانی دادگایی خێرا و دوانەخستنی بەبێ پاساو:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەو دادگایەی لە تۆمەتی هاوڵاتیاندا دەکۆڵێتەوە ناچار دەکاتهەڵبستێ بە ئەنجامدان دادگاییەکی خێرا و بەپەلەی تۆمەتباران، نابێ ڕێککارییەکانی دادگایی کران دوابخرێن تا زیان نەگەیەنن بە سکاڵا و دادگەری بەرپا ببێ، ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف ئاماژەی بەوە کردووە کە: ((دەبێ بە خێرایی شیاو لێکۆڵینەوە لە سکاڵاکە

---

1) بەند (أ)، بڕ ٤، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) بڕوانە: بەند (أ)، بڕ ١، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

3) بڕوانە: مـ ٧٢، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، ومـ ٦٧، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

بكرێ))[1]،سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە[2]، ئەمە بە بنچینەیەکی یاسایی نەریتی دانراوە، بەهۆی هاتنی لە زۆرێك لە یاسا نیشتمانیەکاندا[3].

٦- بانگهێشتکردنی گەواهیدەرەکان:

تا دەگاتە بەرپابوونی دادگەری و دادگایی کردنی دادوەرانەی تۆمەتباران، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی ئەوەی بە تۆمەتبار داوە پرسیار لە گەواهیدەرەکان بکات، ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((هەر تاوانبارێك مافی ئەوەی هەیە بەڵگەی تەواو و پێویست پێشکەش بکات بۆ بەرگری کردن لە خۆی، بەتایبەت بانگهێشتکردنی گەواهیدەرەکان))[4]،پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر هەمان ئەم شتە کردۆتەوە کاتێك بە دەق ئاماژەی بەوە کردووە: ((هەر کەسێکی تۆمەتبار بۆیە هەیە گفتوگۆ بکات لەگەڵ ئەو گەواهیدەرانەی تاوانەکە دەسەلمێنن، یان یەکێکی تر ڕابسپێرێ بە گفتوگۆ کردن لەگەڵیان، هەروەك تۆمەتبار بۆی هەیە گفتوگۆ بکات و بانگهێشتی ئەو گەواهیدەرانەش بکات کە تۆمەتەکە ڕەتدەکەنەوە، بەپێی ئەو مەرجانەی کە دانراون بۆ ئەنجامدانی بانگهێشتکردنی گەواهیدەرانی تۆمەت سەلمێنەرەکە))[5]، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی لەسەر هەمان ڕێگە ڕۆیشت، ئەم مافەی بە تۆمەتباردا[6]، ئەم

---

1) مـ ٧١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

2) بڕوانە: بڕ ٢، ٣، مـ ٦٤، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢٠.

4) مـ ٧٢، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، مـ ١٢٣، لە هەمان ڕێکەوتننامەدا هاتووە: ((ڕێگەی پێدەدرێ... بە بانگهێشتکردنی گەواهیدەرەکان.

5) بەند (ز)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

6) بڕوانە: بەند (هـ)، بڕ ١، مـ ٦٧، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدوليةة ١٩٩٨.

مافه له زۆرێك له یاسا نیشتمانیه‌كاندا هاتووه، به‌مه‌ش وه‌ك یاسا و بنچینه‌یه‌كی یاسایی نه‌رتی (عورف) لێهاتووه[1].

٧- پشتبه‌ستن به وه‌رگێڕێكی ڕاسته‌وخۆ:

له‌وانه‌یه ئه‌و زمانه‌ی تۆمه‌تبار به‌هۆیه‌وه دادگایی ده‌كرێ ماناكانی ڕۆشن نه‌بن له‌لای، ئه‌مه‌ش ده‌بێته كۆسپێكی مه‌زن له‌به‌رده‌م ده‌رخستنی ڕاستی و به‌رپاكردنی دادگاییكردنی دادگه‌رانه بۆ ئه‌وه‌ی تۆمه‌ته‌كه‌ی ئاڕاسته‌كراوه، بۆیه ڕێكه‌وتننامه‌ی چواره‌می جنێف ئاماژه‌ی كردووه به‌ده‌ق به‌وه‌ی: ((تۆمه‌تبار مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه پشت ببه‌ستێت به وه‌رگێڕێك، مه‌گه‌ر ده‌ست له‌م مافه‌ی هه‌ڵبگرێت، جا له كاتی لێكۆڵینه‌وه‌دا یان له دانیشتنه‌كانی دادگادا. تۆمه‌تباره‌كه گشت ساتێك بۆی هه‌یه ڕه‌خنه له وه‌رگێڕه‌كه بگرێ یان داوای گۆڕینی بكات))[2]، سیسته‌می بنه‌ڕه‌تی دادگای تاوانی نێوده‌وڵه‌تی جه‌ختی له‌سه‌ر ئه‌مه كردۆته‌وه[3].

٨- مافی تۆمه‌تبار له ئاماده‌بوون له دانیشتنه‌كانی دادگادا:

به‌مه‌به‌ستی پاراستنی به‌ڕێوه‌چوونی ڕێككارییه‌كانی دادگاییه‌كه به دادپه‌وه‌رانه، ئه‌وا پرۆتۆكۆڵی زیادكراوی یه‌كه‌م به ده‌ق ئاماژه‌ی به مافی تۆمه‌تبار كردووه له ئاماده‌بوون له دانیشتنه‌كانی دادگاییكردندا، ((هه‌موو تۆمه‌تبارێك مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه به ئاماده‌یی خۆی دادگایی بكرێ))[4]. سیسته‌می بنه‌ڕه‌تی دادگای تاوانی نێوده‌وڵه‌تی جه‌ختی له‌سه‌ر ئه‌مه كردۆته‌وه، له هه‌مان كاتدا مافی دادوه‌ری پاراستووه به ده‌ركردنی تۆمه‌تبار له هۆڵی

---

(1) بڕوانه: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢١.

(2) مـ ٧٢، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(3) بڕوانه: به‌ند (و)، بڕ ١، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(4) به‌ند (هـ)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

دادگاییدا، ئەگەر هاتوو هەوڵی پەکخستنی کارەکانی دادگاییکردنەکەی دا[1]، ئەم بنەمایە بەشێك پێکدێنێ لە زۆربەی سیستەمە یاسایی نیشتمانیەکان، بەمەش بە بنچینەکی یاسایی نەریتی دانراوە[2].

٩- ناچارکردنی تۆمەتبار بۆ داننان بەتاوانەکە و گەواهیدان لەسەر خۆی قەدەغەیە:

ناچارکردنی تۆمەتبار بۆ داننان بە تاوانەکەدا یان گەواهیدان لەسەر خۆی لە ژێر چەکوژی ئەشکەنجەدا دروست نییە، لە پێناو پاراستنی دادگەری دادگا، ئەمە بەپێی بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، جا پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((نابێ هیچ کەسێك ناچار بکرێ بۆ گەواهیدان لەسەر خۆی یان داننان بەوەی تاوانبارە))[3]، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوان جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە[4]، ئەمە بە بنچینەیەکی یاسایی نەریتی (عورفی) دانراوە بەهۆی هاتنی لە زۆرێك لە یاسا نیشتمانیەکاندا[5].

١٠- دادگاییکردن بەشێوەیەکی ئاشکرا:

تۆمەتبار بەپێی بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی ئەوەی هەیە دادگاییکردنەکەی بە ئاشکرایی بەڕێوە بچێ، ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف ئاماژەی کردووە: ((نوێنەرانی دەوڵەتی پارێزەر مافی ئامادەبوونیان هەیە لە دانیشتنەکاندا، واتە: لە دانیشتنەکانی دادگایی کردنی کەسێکی پارێزراودا، مەگەر دادگایی بە خەسڵەتێکی جیاواز

---

1) بڕوانە: مـ ٦٣، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

2) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢٢.

3) بەند (و)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

4) بڕوانە: بەند (أ)، بڕ أ، مـ ٥٥، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

5) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢٣.

بەڕێوە بچێ، بەشێوەیەکی نهێنی، بەلەبەرچاوگرتنی ئاسایشی دەوڵەتی داگیرکەر، لەم دۆخەشدا دەوڵەتی داگیرکەر دەبێ ئاگاداری دەوڵەتی پارێزەری بەندکراوەکە بکاتەوە))[1]، بەم شێوە دادگایی کردنەکە بەشێوەیەکی ئاشکرا و بە ئامادەبوونی نوێنەرانی دەوڵەتی پارێزەر بەڕێوە دەچێ، مەگەر هۆکارەکانی ئاسایش وابخوازن دادگایی کردنەکە بە نهێنی بەڕێوە بچێ.

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم مافی ئەوەی بە تۆمەتبار داوە کە ئەو حوکمەی لەسەری دەرچووە ڕابگەیەنرێ، ئەمەش دەقەکەیە: ((ئەو کەسەی تۆمەتبار دەکرێ بە تاوانێك ئەوا مافی ئەوەی هەیە داوا بکات تاوانەکەی پێ ڕابگەیەنێ))[2]، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی لەسەر ئەم ئاڕاستەیە ڕۆیشتووە، بڕیاریداوە دانیشتنەکانی دادگا بە ئاشکرا بەڕێوە بچێ، ئەمەش دەقەکەیە: ((دەبێ دادگایی لە دانیشتنی ئاشکرادا بەڕێوە بچێ، لە کاتێکدا بۆ فەرمانگە بەرایییەکاندروستە چەند دۆخێکی دیاریکراو بچەسپێنێ کە تیایدا دانیشتنەکان بە نهێنی بەڕێوە بچن، بۆ ئەم مەبەستانەی ڕوونکراونەتەوە لە ماددەی ٦٨ یان بۆ پاراستنی زانیارییە نهێنیەکان یاخود هەستیارەکان، کە دەبێ پێشکەشی بکات وەك بەڵگە))[3]. مافی بەندکراوان لە دادگایی کردنی ئاشکرادا بە یاسایەکی نەریتی دانراوە، بەهۆی هاتنی لە چەند کتێبێکی ڕێبەری سەربازیدا[4].

١١- ڕاگەیاندنی مافەکان بە تۆمەتبار دوای ڕاگەیاندنی حوکمەکە:

---

[1] مـ ٧٤، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

[2] بەند (ط)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

[3] بەند ٧، مـ ٦٤، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨، و بڕوانە: بڕ ١، مـ ٦٧. بڕ ٢، مـ ٦٨، بڕ ٥، مـ ٧٤، لە هەمان سیستەم.

[4] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢٤.

دوای دەرچوونی حوکم لە دادگاوە، دەبێ بەپێی بنەما چەسپاوەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی تۆمەتبار تەواوی ماف و ڕێککارییەکانی پێ ڕابگەیەنرێ، کە بەدەستی دەخات لە تیاهەڵچوونەوە و ماوەی دیارکراو کە تیایدا دروستە ڕێککارییەکان ئەنجام بدرێ، ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بەدەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((کەسی حوکم لەسەر دراو مافی بەکارهێنانی ئامرازەکانی تیاهەڵچوونەوەی هەیە کە ئەو یاسایە چەسپاندوویەتی کە دادگاکە جێبەجێی دەکات. تەواوی مافەکانی پێ ڕادەگەیەنرێ لەگەڵ ماوەی ڕێپێدان بۆ پیادەکردنی مافەکان))[1]. پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە: ((دەبێ ئەو کەسەی حوکمی لە دژ دەردەکرێ ئاگادار بکرێتەوە لە ڕێککارییەکانی دادگایی و جگەلەوانیش، کە بۆی هەیە پەنای بۆ ببات، هەروەها ئەو ماوە کاتیانەش کە تیایدا دەتوانێ ئەم ڕێککاریانە جێبەجێ بکات))[2].

١٢- قەدەغەبوونی دوو جار دادگایی کردنی کەسێك لەسەر یەك تاوان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بریاریداوە کە دروست نییە سزای ئەو تۆمەتبارانە بدرێ لەسەر یەك تاوان، کە بڕیار دراوە جاری دووەم دادگایی بکرێنەوە لەسەر هەمان تاوان کە پێشتر لەسەری دادگایی کراون، لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە: ((کەسی بەندکراو تەنها یەك جار لەسەر تاکە کارێك یان تۆمەتێك داداگایی دەکرێ))[3]. دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختیان لەسەر هەمان بنەما کردەوە، ئەمەش دەقەکەیە: ((نابێ سکالآ لە دژی کەسێك بەرپا بکرێ، یان سزای بەسەردا بسەپێنرێ بەهۆی تاوانێکەوە کە پێشتر حوکمێکی کۆتایی لەبارەیەوە دەرچووە، بەپێی هەمان یاسا و ڕێکارییەکانی

---

(١) مـ ٧٣، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) بەند (ی)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) مـ ١١٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

دادگا، که کاریان پێدەکرێ لەلایەن ئەو لایەنەی بێ تاوانی یان تاوانباری ئەو کەسە دەسەپێنێ))[1].

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی ئەمەی لەم بنەمایە هەڵاواردووە کە ڕێگەی داوە بە دووبارە دادگایی کردن: ((ئەگەر هاتوو ڕێککارییەکان لە دادگاییەکی تر بوو:

أ- بەمەبەستی پاراستنی کەسی پەیوەندیدار لە بەرپرسیارێتی تاوانکاری لە ئاست تاوانەکە، کە بچێتە ناو پسپۆری دادگاکەوە.

ب- دادگاییەکەی پێشوو بە شێوەیەك بەڕێوە نەچووبێ کە سەربەخۆیی و پاکی خۆی نەپاراستبێ بەپێی بنەماکانی دادگایی کران کە دانی پێدانراوە بەپێی یاسای نێودەوڵەتی، یان لە هەندێك دۆخدا بەڕێوەچووە کە گونجاو و کۆك نییە لەگەڵ ئەو مەبەست و نیازەی دەیەوێ کەسەکە پێشکەشی دادگایی بکرێ))[2].

بەمەش ئەم بنەمایە ڕێگە ناگرێ لە کردنەوەی پرسە دادگاییەکە لە چەند بارودۆخێکی هەڵاوێردراودا، بنەمای ناوبراو بە بنچینەیەکی نەریتی (عورف) دانراوە[3].

١٣- تۆمەتبارنەکردنی کەسێك لەسەر ئەنجامدانی کردەوەیەك کە تاوان نییە:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی تۆمەتبارکردنی هەر کەسێکی بەهۆی ئەنجامدانی کردەوەیەك کە تاوان نییە بەپێی یاسای نیشتمانی یان نێودەوڵەتی قەدەغە کردووە، بە دەق لە پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەمدا هاتووە: ((دروست نییە هیچ کەسێك تۆمەتبار بکرێ بەوەی کارێك یان کەمتەرخەمییەکی کردووە، کە تاوان نییە بەپێی یاسای نیشتمانی یان یاسای

---

(1) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) بڕ ٣، مـ ٢٠، النظام الأساسي لمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢٦.

نێودەوڵەتی کە لە کاتی ئەنجامدانی کردەوەکە ملکەچی بووە، هەروەك دروست نییە هیچ سزایەك بەسەریدا بسەپێنرێ سەختتر لەو سزایەی لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا باوە))[1]. هەر بەم پێیە نابێ سزایەکی سەختتر بسەپێنرێ لەو سزایەی کاری پێدەکرێ و هەیە لەو سەردەمەی تاوانەکەی تێدا ئەنجام دراوە.

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر یاسایی و ڕەوایی ئەم بنەمایە کردۆتەوە[2]، لە زۆرێك لە یاسا نیشتمانیەکاندا هاتووە، بەمەش بە بنچینەیەکی یاسای نەریتی دانراوە[3].

لقی حەوتەم

مـــافی شــــەڕەف

لەبەر ئەوەی شەڕف یەکێکە لە سیفەتە ڕەسەنەکانی مرۆڤ، هەردەم هەوڵ دەدات بۆ پاراستنی، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختی کردۆتەوە لەسەر پێویستی پاراستنی مافی شەڕەفی هاوڵاتیان لە یاساکانیدا، لێرەدا پاراستنی شەڕەفی هاوڵاتیان بەگشتی و ئافرەتان و منداڵان بەتایبەتی دەخرێتەڕوو.

---

(1) بەند (ج)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧. و مـ ٦٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٩٨.

(2) بڕوانە: مـ ٢٢ – ٢٤، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە:القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٢٧.

پاراستنی شەرەفی هاوڵاتیان بەگشتی:

بە دەق لە ڕێکەوتننامەی جنێفی چوارەمدا هاتووە کە جەختکراوەتەوە لەسەر پێویستی پاراستنی شەرەفی هاوڵاتیان بەگشتی، جا دەڵێت: ((ئەو کەسانەی پارێزراو و هاوڵاتین لە گشت دۆخێکدا مافی ئەوەیان هەیە ڕێز لە کەسایەتی و شەرەف و مافە خێزانی و بیروباوەڕی ئاینی و داب و نەریتەکانیان بگیرێت. دەبێ هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێ لە گشت کاتێکدا بەشێوەیەکی مرۆڤانە، پارێزگاریان لێ بکرێ بەتایبەت لە دژی کردەوە تووند و تیژییەکان یان هەڕەشە))[1].

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم هات تا جەخت بکاتەوە لەسەر پێویستی هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ هاوڵاتیان بە ((شێوەیەکی مرۆڤانە لە گشت دۆخێکدا))[2]، ((ئەشکەنجەدان بە هەموو شێوە جەستەیی و ژیرییەکان)) قەدەغەیە[3]، ((پێشێلکردنی ڕێزی کەسایەتی و بەتایبەت هەڵسوکەوتی ڕیسواکاری لەگەڵ مرۆڤ، کە لە ڕێزی کەم دەکاتەوە، ناچارکردن لەسەر داوێن پیسی و هەر وێنەیەك لە وێنەکان کە لەکەدارکردنی ڕێز و حورمەت و شەرەف بێ)) قەدەغەیە[4]. بەمەش لایەنە ناکۆکەکان دەبێ شەرەف و ڕێزی هاوڵاتیان بپارێزن و دووربکەنەوە لە هەڵسان بەو کردەوانەی پێشێلی شەرەف و ڕێزی هاوڵاتیان دەکات.

پاراستنی شەرەفی ئافرەتان بەتایبەتی:

سەرباری سوود وەرگرتنی لەو پاراستنەی بۆ هاوڵاتیان چەسپاوە، وەك بەشێك لە هاوڵاتیان، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پاراستنێکی تایبەتی داوەتە ئافرەتان، بەو هوایەی

---

1) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

3) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

4) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

لایەنە ناكۆكەكان پێیەوە پابەند بن، ڕێكەوتننامەی چوارەمی جنێف بە دەق تیایدا هاتووە: ((دەبێ بەشێوەیەكی تایبەت ئافرەتان بپارێزرێن لە هەر دەستدرێژیەك كە دەكرێتە سەر شەڕەفیان، بەتایبەت لە دژی دەستدرێژی سێكسی، ناچاركردنیان بۆ ئەنجامدانی كاری داوێنپیسی یان هەر ئەتكێك لەبەرامبەر شەڕەفیان))[1]. پڕۆتۆكۆڵی زیادكراوی یەكەم جەختی لەسەر ئەم مافە كردۆتەوە كاتێك هۆشداری داوەتە لایەنە ناكۆكەكان ((ناچاركردنی ئافرەتان لەسەر ئەنجامدانی كاری داوێن پیسی، هەر شێوەیەك لە شێوەكانی لەكەداركردنی شەڕەف))[2]، دواتر پڕۆتۆكۆڵی ناوبراو بە دەق ئاماژەی كردووە بەوەی: ((دەبێ ڕێزێكی تایبەت لە ئافرەت بگیرێ. پارێزگاریان دەبێ لێبكرێ، بەتایبەت لە دژی دەستدرێژی جنسی و ناچاركردنیان لەسەر داوێنپیسی، هەروەها لە دژی هەر وێنەیەك لە وێنەكانی تری لەكەداركردنی شەڕەف))[3].

پاراستنی شەڕەفی منداڵان بەتایبەت:

ڕێكەوتننامەی چوارەمی جنێف دەستەبەری هەڵسوكەوتێكی مرۆڤانە دەكات لەگەڵ منداڵان – بەو پێیەی هاوڵاتین – كە ڕێز لە شەڕەف و حورمەتیان بگرێ، بەدوور بگیرێن لە ئەشكەنجەدان بە گشتی[4]، دواتر پڕۆتۆكۆڵی زیادكراوی یەكەم بنەمای پاراستنی شەڕەفی منداڵانی پەرەپێداوە، جا بە ڕاشكاوی و ڕۆشنی بەدەق ئاماژەی كردووە بەوەی: ((دەبێ ڕێزێكی تایبەت لە منداڵان بگیرێ، دەستەبەری پاراستنیان بكرێ لە دژی هەر شێوازێك لە

---

(1) مـ ٢٧، اتفاقية جنيف الرباعة ١٩٤٩.

(2) بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕ ١، مـ ٧٦، هەمان پڕۆتۆكۆڵ.

(4) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

شێوازەکانی لەکەدارکردنی شەرەف))[1]. بەمەش شەرەف و حورمەت و رێزی منداڵانی پاراستووە لە دژی دەستدرێژی یان توند و تیژی جنسی.

تاوانی دەستدرێژی سێکسی:

سەرباری قەدەغەکردنی تاوانی دەستدرێژی جنسی بەپێی رێکەوتننامەی چوارەمی جنێف و پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم — وەك پێشتر خرایەروو — ئەوا رێکەوتننامەی ناوبراو ئەم تاوانەی هەژمار نەکرد بە راشکاوی لە ریزی سەرپێچییە مەزنەکان لە بەرامبەر یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، دواتر: ((ئەشکەنجەدان یان هەڵسوکەوتی نا مرۆڤانە... بە ئەنقەست ئێش و ئازار یان زیانگەیاندنی مەترسیدار بە سەلامەتی جەستەیی یان تەندروستی))[2] هەژمار کرد لە چوارچێوەی سەرپێچییە مەزنەکانی لە بەرامبەر رێکەوتننامەکە، لە کاتێکدا پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ئاماژەی کردووە بە قەدەغەبوونی: ((پێشێلکردنی شەرەفی کەسی و بەتایبەت هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ مرۆڤ بە شێوەی سوکایەتی پێکردن و کەم کردنەوەی رێز و حورمەتی و ناچارکردنی بۆ ئەنجامدانی داوێنپیسی و هەر شێوەیەك لەو شێوانەی کە شەرەف لەکەدار دەکەن))[3].

دادگای نۆرمبێرگ دەستدرێژی سێکسی لە ریزی تاوانەکانی جەنگ هەژمار نەکرد، شتەکە پێچەوانە بوو، کاتێك وەك تۆمەت بەرابمبەر ئەو کەسانە خرایەروو کە لەبەردەم دادگای تۆکیۆ ئامادە بوون[4]. بەڵام کێشەی توند و تیژی سێکسی دژی ئافرەتان

---

(1) بڕوانە: حماية الأطفال في حالات النزاع المسلح، ساندرا سنجر، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٤٣.

(2) مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(3) بەند (ح)، بڕ ٤، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(4) بڕوانە: النساء وحقوق الإنسان والقانون الدولي الإنساني، د. جوديت ج. غردام، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٧٦ – ١٧٧.

بەشێوەیەکی زەق دەرنەکەوت تا دوای ئەو پێشێلکارییە مەزنانە نەبێ کە لە جەنگی یۆگۆسلافیای پێشوودا ڕوویاندا، بۆیە سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی یۆگۆسلافیای پێشوو ئەم تاوانەی بە تاوانی دژی مرۆڤایەتی دانا، بۆ ئەوەی ئەم تاوانە بە تاوانی دژی مرۆڤایەتی دابنرێ ئەوا دەبێ لە دژی کۆمەڵێك لە هاوڵاتیان ئەنجام بدرێ، چونکە ئەو دەستدرێژیە سێکسیەی لەسەر ئاستی تاکەکەسی ئەنجام دەدرێ لە چوارچێوە ئەم تاوانانە هەژمار ناکرێ[1].

دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی: ((دەستدرێژی سێکسی یان کۆیلایەتی سێکسی یان ناچارکردن لەسەر ئەنجامدانی داوێنپیسی، یان سکپڕکردنی بەناچاری، یاخود نەزۆك خستنی زۆرەملێ یان هەر جۆرێك لە جۆرەکانی توند و تیژی سێکسی کە ئەم ئاستەی مەترسی هەبێ)) بە تاوانی دژی مرۆڤایەتی هەژمارکردووە لە سەرەتادا[2]، دواتر بە تاوانی جەنگ دایناوە[3]، ئەمە لە زۆرێك لە یاسا نیشتمانیەکاندا هاتووە، بەمەش بە بنچینەیەکی یاسایی نەریتی (عورف) دانراوە[4].

لە سەرەتای کانونی دووەمی ساڵی ٢٠٠٠ لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی دەستی کرد بە جێبەجێکردنی پڕۆژەیەك کە بۆ ماوەی چوار ساڵ درێژ دەبێتەوە بۆ دەستەبەرکردنی ناساندنی حوکمەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی تایبەت بە پاراستنی ئافرەت، قەدەغەکردنی دەستدرێژی سێکسی لەلایەنجەنگاوەرانەوە بۆ سەر ئافرەتان، ئەم پڕۆژە بەدەق ئاماژەی کردووە بە مسۆگەرکردنی پشکداری گشت چاڵاکی لیژنەی نێودەوڵەتی لە

---

(١) بڕوانە: النساء وحقوق الإنسان والقانون الدولي الإنساني، د. جوديت ج. غردام، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٨٢ – ١٨٣.

(٢) بەندی (ز)، بڕ ١، مـ ٧، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(٣) بەندی (ب)، ڕ ٢، مـ ٨، لە هەمان سیستەم.

(٤) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٨٦.

یارمەتیدان و پاراستنی ئافرەت، ئەمە ئەو پرۆژەیەیە کە بۆ دەستەبەرکردنی ئامانجەکەی پێویستی بە پاڵپشتی گشت دەستە و چینەکانی کۆمەڵگەیە لە تێکڕای وڵاتان، سەرباری هاوکاری بەرپرسان و بڕیار بەدەستان لە پێناو گەیشتن بە جیهانێکی زیاتر مرۆڤانە و ئارامتر بۆ هەمووان[١].

لقی هەشتەم

مافی خاوەندارێتی

مافی خاوەندارێتی یەکێکە لە گرنگترین مافەکانی هاوڵاتیان کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان پاراستوویەتی.

مافی خاوەندارێتی مافی مرۆڤ لەخۆ دەگرێ لە خاوەندارێتییەکەی بە تەنها یان بە هاوبەشی لەگەڵ یەکێکی تر، هەروەها مافی ڕێزگرتن لەم خاوەندارێتیە و قەدەغەبوونی دەستدرێژی کردنەسەری یان بێ بەشبوونی مرۆڤ لەم مافە بەپێی یاسا دەگرێتەوە[٢].

ئەم توێژینەوەیە لێرەدا مافی خاوەندارێتی هاوڵاتیان چارە دەکات لە میانەی جەختکردنەوە لەسەر پاراستنی خاوەندارێتی بەتایبەتیەکەیان و خاوەندارێتی گشتی.

پاراستنی خاوەندارێتی گشتی هاوڵاتیان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لایەنە ناکۆکەکانی پابەند کردووە بە پاراستنی خاوەندارێتی گشتی هاوڵاتیان، کە ئەمانە دەگرێتەوە: ڕێگاوبان و پرد و وێستگەکانی بەرهەمهێنانی وزە و

---

١) القانون الدولي الإنساني: شلالدة ١٨٥.

٢) بڕوانە:دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٩٥.

فرۆكەخانەكان و كەشتییە دەریاییەكان و كەل و پەلە كەلتورییەكان و شوێنەكانی پەرستش و هاوشێوەكانیان، پێشی دەوترێ ((دامەزراوەكانی مەدەنیەت)) لە ڕێكەوتننامەكانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

بۆ پاراستنی ئەم خاوەندارێتیە، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی چەندین بنەمای داناوە، لەوانە:

١- بنەمای جیاكردنەوەی ئامانجە سەربازیەكان لە دامەزراوە مەدەنیەكان:

لەسەر لایەنە ناكۆكەكان پێویستە پابەند بن بە بنەمای جیاكردنەوەی ئەو شوێنانەی ئامانجی سەربازین و ئەوانەش ئامانجی سەبازی نین، بۆ ئەوەی هێرشەكان كورت بكرێنەوە لەسەر ئامانجە سەربازییەكان بەدەر لە شتەكانی تر، پرۆتۆكۆڵی زیادكراوی یەكەم بە دەق ئاماژەی كردووە: ((ئەوەی پلان بۆ هێرشێك دادەڕێژێ یان بڕیارێك لەو بارەوە دەدات لەسەر پێویستە ئەو پەڕی ئەوەی لە توانایدایە خەرجی بكات بۆ دڵنیابوون لەوەی ئەو ئامانجەی بڕیارە هێرشی بكرێتەسەر كەسی هاوڵاتی یان دامەزراوەی مەدەنی نین، پاراستنی تایبەت نایانگرێتەوە، ئامانجی سەربازین))[1].

ئا بەم شێوەیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی خاوەندارێتی گشتی هاوڵاتیانیان پاراستووە، بە قەدەغەكردنی هێرشكردنە سەر ئەم دامەزراوانە، مەگەر بەهۆی ناچاری و پێویستی جەنگییەوە.

٢- بنەمای گونجان:

[1] بەندی (أ)، بڕ ٢، مـ ٥٧،البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧، و بڕوانە: بڕ ٢، مـ ٥٢، هەمان پرۆتۆكۆڵ.

بنەمای گونجان بە یەکێك لە بنچینە بنەڕەتیەکان دادەنرێ کە یاسای نێودەوڵەتی چەسپاندوویەتی بۆ پاراستنی گیان و موڵکی هاوڵاتیان، بەوەی یاسای ناوبراو لەسەر لایەنە ناکۆکەکان — بەگوێرەی ئەم بنەمایە — پێویست کردووە دەبێ بۆنە و گونجان هەبێ لە نێوان ئامانجە سەربازی و ئامرازە جەنگییەکان، کە بەهۆیەوە هێرشی ئامانجەکانی پێدەکرێ، بۆ دوورخستنەوەی هاوڵاتیان و دامەزراوە مەدەنیەکان لە مەترسییەکانی[1].

٣- بنەمای قەدەغەبوونی هێرشی هەڕەمەکی:

بۆ پاراستنی دامەزراوە مەدەنیە گشتییەکان، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە لایەنە بەشەڕهاتووەکان لە ئەنجامدانی هێرشی هەڕەمەکی، هێرشی هەڕەمەکی پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بریتین لە:

((أ- ئەوەی ئاڕاستە ناکرێ بەرەو ئامانجێکی سەربازی دیاریکراو.

ب- یان ئەوەی بەکاردێ وەك ڕێگە و ئامرازێك بۆ شەڕ، کە ناکرێ کورت هەڵبهێنرێ بەو شێوەیەی کە ئەم پاشکۆیە (پرۆتۆکۆڵ)ە دەیخوازێ، هەر بۆیە لە باریدا هەیە لە هەر دۆخێکی لەو جۆرەدا ئامانجی سەربازی و کەسانی هاوڵاتی و دامەزراوە مەدەنییەکان بەبێ جیاوازی بپێکێ))[2].

سەرباری جۆرە ناوبراوەکان، ئەوا چەند هێرشێکی دیکەش بە هێرشی هەڕەمەکی دادەنرێ، وەك:

---

(١) بڕوانە: م ٥١ – ٥٧، هەمان پرۆتۆکۆڵی سەرەوە.

(٢) بەندی ٤، م ٥١، البروتوکول الإضافي الأول ١٩٧٧.

((أ– ئەنجامدانی هێرش بە بۆمبە بارانکردن، جا ئەمە بە هەر ڕێگە و ئامرازێك بێ، کە چارەی ژمارەیەك ئامانجی سەربازی دەکات کە جیاواز و لێك دوورن و کەوتوونەتە ناو چەند شار و شارۆچکە و گوند و ناوچەیەکی تر، کە هاوڵاتیان و دامەزراوەی مەدەنی لەخۆ دەگرێ، ئەم هێرشە بەوپێیە دەکرێتە سەری وەك ئەوەی یەك ئامانجی سەربازی بێ و بەس.

ب– ئەو هێرشەی پێشبینی دەکرێ ببێتە هۆی قوربانیدان بە گیانی ژمارەیەك هاوڵاتی یان پێکانیان یاخود زیانگەیاندن بە دامەزراوە مەدەنیەکان، یان کۆمەڵێك لەو زەرەر و زیانانە بەیەکەوە دروست ببن، سنووری پێشبینی کردنی ئەوەی لە دەرەنجامەی هێرشەکە دروست دەبێ لە تایبەتمەندی سەبازی ڕاستەوخۆ ببەزێنێ))[1].

٤– بنەمای کۆت و بەندکردنی مافی جەنگاوەران لە هەڵبژاردنی ئامرازەکانی شەڕ:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی جەنگاوەرانی پاراستووە لە هەڵبژاردنی شێواز و ئامرازەکانی شەڕ، وا بڕیاریداوە کە ئەم مافەیان ڕەها نییە، پڕۆتۆکۆڵی زیاد کراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((مافی هەر لایەنێك لە لایەنە ناکۆکە چەکدارەکان لە هەڵبژاردنی ئامراز و شێوازی شەڕی بێ کۆت و بەند و ڕەها نییە))[2]، پێشتر ئەوە ڕوونکرایەوە کە دروست نییە چەکی کۆمەڵکوژ بەکاربهێنرێ کە تەڕ و وشك بەیەکەوە دەسوتێنێ، کاریگەرییەکانی دامەزراوە مەدەنییەکانیش دەگرێتەوە.

بەمەش یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی موڵك و کەل و پەلە گشتییەکانی هاوڵاتیانی پاراستووە.

٥– قەدەغەبوونی پیادەکردنی کردەوە تۆڵەستێنەکان:

---

1) بەندی ٥، مـ هەمان سەرچاوە ١٩٧٧.

2) بڕ ١، مـ ٣٥، هەمان پڕۆتۆکۆڵی سەرەوە.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لایەنە بەشەڕهاتووەکانی پابەند کردووە بە پاراستنی کەل و پەل و موڵکی گشتی هاوڵاتیان و ئەنجام نەدانی کاری تۆڵەسەننەوە لە دژی، لە ترسی ئەوە نەوەك لەناوببرێن، ڕێکەوتننامەی لاهای بۆ پاراستنی موڵکی کەلتوری لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا هەڵسانی لایەنە ناکۆکەکان بە ئەنجامدانی کاری تۆڵەسەندنەوە لە بەرامبەر دامەزراوە و کەل و پەل و دامەزراوە مەدەنییەکان قەدەغە کردووە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((لایەنە باڵاکانی ڕێککەوتوو دەبێ بەڵێن بدەن بە خۆگرتنەوە لە هەر ڕێوشوێنێکی تۆڵەسەندنەوە کە پەیوەست بێ بە کەل و پەل و موڵکی کەلتوری))[1].

٦- دانانی هێمای جیاکەرەوە لەسەر موڵك و کەل و پەلەکان:

یەکێك لەو ڕێوشوێنانەی کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پەنای بۆ دەبات بۆ پاراستنی موڵکی هاوڵاتیان، بەمەستی پاراستنی مافیان تیایدا. بریتییە لە پێویستی دانانی هێما و نیشانەیەك کە ئەم موڵك و کەل و پەلانە لە ئامانجە سەربازییەکان جیا بکاتەوە.

سەبارەت بە موڵك و کەل و پەلە کەلتورییەکان ئەوا یاسای ناوبراو هێمایەکی داناوە لەسەر موڵك و کەل و پەلە کەلتورییە ئاساییەکان[2]، پێویستیشی کردووە لەسەر ئەو کەل و پەل و موڵکانە دابنرێ کە لە ژێر سیستەمی پاراستنی تایبەتدا دانراون[3]، هەمان یاسا ڕێنماییەکان چۆنیەتی ئەم هێمایە و دانانی لەسەر شتەکان ڕوون کردۆتەوە[4].

سەبارەت بە پاراستنی کارە ئەندازیارییەکان و دامەزراوە زیندەگییەکان لە بەرامبەر هێزە مەترسیدارەکان، ئەوا پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم مۆڵەتی داوە بە لایەنەکان نیشانە

---

(1) بڕ ٤، مـ ٤، اتفاقية لاهاي لحماية الممتلكات الثقافية في حالة النزلع المسلح ١٩٥٤.

(2) بڕواتە: مـ ٦، هەمان پرۆتۆکۆڵی سەرەوە.

(3) بڕوانە: مـ ١٠، اتفاقية لاهاي لحماية الممتلكات الثقافية في حالة نزاع المسلح ١٩٥٤.

(4) بڕوانە: بڕ ٧، مـ ٥٦، هەمان ڕێکەوتننامەی سەرەوە.

دابنێن لەسەر ئەم شتانە تا بەهۆیەوە جیاواز دەربکەون، بە مەبەستی ئاسان ناسینەوەی ئەو دامەزراوانە کە پارستن دەیانگرێتەوە[1].

هەمان حاڵ سەبارەت بە دەزگاکانی بەرگری مەدەنی و کەل و پەلەکانی[2]، فەرمانبەرانی خزمەتگوزاری مرۆیی و کەل و پەلەکانیان[3]، ئامانج لە دانانی ئەم یاسایانە کە فەرمان دەکەن بە دانانی ئەم هێمایانە بۆ پاراستنی موڵك و کەل و پەلی هاوڵاتیان کە هێماکەیان لەسەر دانراوە، بۆ پاراستنیانە لە زیان پێگەیشتنیان.

٧- بنەمای قەدەغەبوونی تاڵانکردنی کەل و پەلەکان و لەناوبردنیان و دەستبەسەرداگرتنیان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە ئەوانەی بەکاری جەنگی هەڵدەستن لە تاڵانکردنی کەل و پەل و شتومەکە کەلتووری و کەلەپورییەکان یان دزین یاخود لەناوبردن یان تێکدان یاخود دەستەبەسەردا گرتنیان، ڕێکەوتننامەی لاهای بۆ پاراستنی کەل و پەلە کەلتوریی و کەلەپورییەکان لە دۆخی ناکۆکی چەکداریدا ئاماژەی بەوە کردووە: ((لایەنە باڵاکانی ڕێکەوتوو بەهەمان شێوە کۆك دەبن لەسەر قەدەغەکردنی دزین و تاڵانکردن یان لەناوبردنی کەل و پەلە کەلتوری و کەلەپوریەکان و پاراستنیان لەم جۆرە کاران و وەستاندنیان لەو کاتەی پێویست دەکات، جا بە هەر شێوەیەك بێ، بەهەمان شێوە دەبێ هەر کارێکی تێکدەرانە دژی ئەم کەل و پەلانە قەدەغە بکرێن، هەروەك دەبێ بەڵێن بدەن بە

---

1) بڕوانە: بڕ ٤، مـ ٥٦، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) بڕوانە: بڕ ٤، مـ ٦٦، هەمان پرۆتۆکۆڵ.

3) بڕوانە: مـ ٤، پاشکۆی یەکەم، پرۆتۆکۆڵی سەرەوە.

دەستبەسەر نەكردنی هیچ یەكێك لە كەل و پەلە كەلەپورییە گواستراوەكان لە ناو خاكی هەر لایەنێكی باڵای ناو ڕێكەوتنەكەدا بێ))[1].

٨- بنەمای قەدەغەبوونی بەكارهێنانی كەل و پەلەكانی كەرتی گشتی بۆ مەبەستی جەنگی:

بۆ پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە كەل و پەلەكانی كەرتی گشتیدا و پارێزگاری لێكردنیان، یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی ڕێگری كردووە لە لایەنە ناكۆكەكان لە بەكارهێنانی كەل و پەلەكانی كەرتی گشتی بۆ مەبەستی جەنگی، چونكە بەكارهێنانیان لە كردە جەنگییەكاندا پارێزراویان لێ دادەماڵێ و ڕێگە واڵا دەكات لەبەردەم ناكۆكەكان بۆ هێرشكردنەسەریان و زیان پێگەیاندنیان[2].

بەهەمان شێوە دروستە ئامانجە سەربازییەكان لە پاڵ كەل و پەل و شتومەكە كەلەپوریەكان لە پێناو دوورخستنەوەی مەترسی لەسەری[3].

٩- بنەمای دانانی تێكدانی شتومەك و كەل و پەلەكان یان دەستبەسەرداگرتنی بە شێوەیەكی بەرفراوان بێ ئەوەی پێویستی جەنگی وا بخوازێ بە تاوانی جەنگ:

بۆ جەختكردنەوە لەسەر ئەو بنەمایانەی باسكران، كە ئامانجیان پاراستنی كەل و پەل و شتومەكی هاوڵاتیان لە مەترسی هێرش و كردە دەنگییەكان، ڕێكەوتننامەی چوارەمی جنێف هەڵسانی لایەنە ناكۆكەكان بە ((تێكدان و دەستبەسەرداگرتنی شتومەكەكان بەو شێوەیەی

(١) بڕ ٣، مـ ٤، اتقافية لاهلي لحماية الممتلكات الثقافية في حالة نزاع المسلح ١٩٥٤.

(٢) بڕوانە: مـ ٥٢ – ٥٦، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: مـ ٨، البرتوكول الثاني لإتفاقية لاهاى ١٩٥٤، الخاص بحماية الممتلكات الثقافية ١٩٩.

کە پێویستی جەنگی پاساوی پێنادات، بەشێوەیەکی نا ڕەوا و زۆرەملێ))[1]، بە سەرپێچییەکی مەزن دانراوە بەرامبەر یاسا مرۆییە نێودەوڵەتییەکان، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی کردەوەی ناوبراوی بە تاوانێك داناوە لە ڕیزی تاوانەکانی جەنگ[2].

زۆربەی بنەماکانی پێشوو بە بنەمای یاسایی نەریتی (عورفی) دادەنرێن، کە جێبەجێکردنیان پێویستە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[3].

١٠–بنەمای پێویستی جەنگی:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە بنەما چەسپاوەکانی بۆ پاراستنی موڵك و کەل و پەلی هاوڵاتیان هەڵساوە بە هەڵاواردنی بنەمای ڕەوایی ئەنجامدانی هێرشی سەربازی دژی ئەم شتومەکانە ئەگەر پێویستی جەنگی وایخواست، لە جێبەجێکردنی بنەمانی پێشوودا، پرۆتۆکۆڵی دووەمی ڕێکەوتننامەی لاهای ئەم پرسەی شیکردۆتەوە، ئەمەش دەقەکەیەتی:

((أ– دروست نییە پەنا ببرێتە بەر پێویستییە جەنگییە ناچارییەکان بۆ پابەند نەبوون بە ڕێنماییەکان، بەپێی بڕ ٢ لە ماددەی ٤ ڕێکەوتننامەکە، لە پێناو ئەنجامدانی کارێکی دوژمنکارانە دژی کەل و پەلە کەلەپوری و کەلتورییەکان، مەگەر ئەو کەل و پەلانە:

١– لە سروشتی خۆیان داماڵرابن و گۆڕدرابن بۆ ئامانجی سەربازی.

٢– هیچ جێگرەوەیەکی کرداری نەبێ بۆ فەراهەمکردنی هێمایی سەربازی هاوشێوەی ئەوەی مۆڵەت دەدات گورزی دوژمنکارانە دژی ئەو ئامانجە بوەشێنرێ.

---

1) مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

2) بڕوانە: بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٤٩٦ – ٥٢٧.

ب- دروست نییه پەنا ببردرێتەبەر پێویستییە سەربازییە ناچارییەکان، بۆ جێبەجێ نەکردنیئەرك و پابەندییەکان، بەپێ برگەی ٢ لە ماددەی ٤ ڕێکەوتننامەکە، لە پێناو بەکارهێنانی شتومەك و کەل و پەلە کەلتوری و کەلەپوریەکان بۆ هەندێك مەبەست کە دەکرێ دووچاری زیان و لەناوچوون ببنەوە، مەگەر کردەوەی لەم شێوەیە ئەنجام نەدرێ، مادەم بژاردەیەکی شیاو نەبێ بۆ دەرخستنی جیاوازی سەربازیلە نێوان ئەم بەکارهێنانەی کەل و پەلە کەلەپوریەکان لەگەڵ شێوازێکی تر.

پ- بڕیاری پەنابردنە بەر پێویستییە ناچارییە جەنگییەکان تەنها لەلایەن سەرکردەیەکی سەربازییەوە دەدرێ، کە لە پلەکەیدا یەکسان یان گەورەتربێ لە پۆلە سەربازێك یاخود گەورەتر بێ لە هێزێکی بچوکتر، ئەگەر هاتوو دۆخەکە جگە لەمە مۆڵەتی بەهیچ نەدا.

ت- لە دۆخی هێرش کردن کە لەسەر بنچینەی بڕیارێکە کە بەپێی برگەی لاوەکی (أ) دەدرێ، ئەوا دەبێ هۆشداری پێشوەختەی کرداری بدرێ هەر کە دۆخەکە ڕێگەی پێدا))[1].

پاراستنی خاوەندارێتی تایبەتی هاوڵاتیان:

لە پاڵ پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە موڵکە گشتییەکاندا، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ڕەچاوی مافی هاوڵاتیانی کردووە لە خاوەندارێتییە تایبەتیەکاندا، لە پێناو دەستەبەرکردنی ئەم پارێزگارییە ئەوا چەند بنچینە و بنەمایەکی داناوە کە دەبێ لایەنە ناکۆك و بەشەرهاتووەکان پێیەوە پابەندبن، لەو بنەمایانە:

---

[1] مـ ٦، البرتوكول الثاني لإتفاقية لاهاي لعام ١٩٥٤، الختص بحماية الممتلكات الثقافية ١٩٩٩.

١- بنەمای جێبەجێبوونی بنەماکانی پاراستنی خاوەندارێتی گشتی لەسەر خاوەندارێتی تایبەتی:

لە ڕووی پاراستنەوە هیچ جیاوازییەك نییە لە نێوان خاوەندارێتی گشتی و تایبەتی لەلای یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، بە دانانی بنەماکانی پێشوو بۆ پاراستنی خاوەندارێتی گشتی، ئەوا زۆربەی ئەم بنەمایانە جێبەجیٚ دەبن لەسەر خاوەندارێتی تایبەت، بۆ پاراستنی لە شوێنەواری خراپی کردە جەنگییەکان، لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە ئەو بنەمایانە جێبەجیٚ بکەن بۆ پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە خاوەندارێتی تایبەتیاندا.

٢- بنەمای قەدەغەبوونی بیٚ بەشکردن لە خاوەندارێتی بەشێوەیەکی زۆرەملیٚ:

بۆ لایەنە ناکۆکەکان دروست نییە هاوڵاتیان بەشێوەی زۆرەملیٚ بیٚ بەش بکەن لە خاوەندارێتی تایبەتیان و کەڵك لێوەرنەگرتنی[١]، ئەمە لەم بنەمایە هەڵاوێردراوە کە دەوڵەتی بەشەڕهاتوو کە خەڵکی دەوڵەتی دوژمن لەسەر خاکەکەیەتی بۆی هەیە موڵکەکانی ئەوان بخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆ دڵنیابوون لە بەکارنەهێنانی ئەم شتانە بۆ بەرژەوەندی دەوڵەتی دوژمن، هەروەها ئەم مافەی وڵاتانیشی هەڵاواردووە لە هەڵوەشاندنەوەی ماف یان داوای هاوڵاتیان کە خەڵکی وڵاتی دوژمنن لە کاتی جێبەجێکردنی یاسایە کارپێراوەکان لە وڵاتدا، کە دەبێتە هۆی دەستبەسەردا گرتنی موڵکەکانیان، ئەمەش بەهۆی جێبەجیٚ کردنی یاسایەکی بنەڕەتی کە ئەمەیە: (گشت ئەو شتانەی دەکەونە ناو سنووری دەوڵەت لە کەس و سامان و موڵکەکان، ئەوا بە یەکسانی ملکەچی یاساکانی دەوڵەت دەبن، مەگەر لێرەدا چەند

---

(١) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني وتطوره ومبادؤە، د. جان س. بكتيه، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٥٤.

هەڵاواردنێك هەبێ كە یاسای ناوخۆیی یان نێودەوڵەتی بۆ هەندێك كەس یان شتومەك بچەسپێنێ)[1].

٣- بنەمای قەدەغەبوونی كاركردن بەبێ كرێ:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە دەسەڵاتە ناكۆكەكان - كە هاوڵاتیانی سڤیلیان لە ژێر دەستدایە - لە هەمبەر ناچاركردنی هاوڵاتیان بۆ كاركردن یان بێ بەش كردنیان لە ماف كار و دەستكەوتەكان، بەتایبەت سەبارەت بەمە ڕێكەوتننامەی چوارەمی جنێڤ بە دەق ئاماژەی كردوە بەوەی: ((دروست نییە بۆ دەوڵەت ئەو كەسانەی لەسەر خاكەكەینە ناچاریان بكات.

ناچاركردنی كەسانی پارێزراو دروست نییە، ئەگەر هاتوو ناسنامەی وڵاتی دوژمنیان هەبوو، مەگەر بۆ ئەنجامدانی كاری پێویست نەبێ بۆ دابینكردنی خۆراكی مرۆڤ و فەراهەم كردنی پەناگە و پۆشاك و گواستنەوە و تەندروستی بەبێ ئەوەی پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەبێ بە بەڕێوەچوونی كردە جەنگییەكانەوە.

لەو دۆخانەی لە دوو بڕگەكەی پێشوودا باسكران، ئەوا هاوڵاتیانی ناچاركراو بۆ كاركردن سوود لە هەمان ئەو مەرجانەی كار و ڕێككارییەكانی پارێزگاری وەردەگرن كە بۆ كرێكارە نیشتمانییەكان دەستەبەركراوە، بەتایبەت ئەوەی پەیوەستە بە مووچە و ماوەی كار كردن و پۆشاك و ئامادەگییەكانی پاراستن و مەشقی پێشوەخت، قەرەبووكردنەوە لە كاتی كارەساتی كار و نەخۆشبوون بەهۆی پیشەكەوە.

---

[1]) بڕوانە: دراسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان ١٩٦.

بەپێی ماددەی ٣٠ مۆڵەت دەدرێ بە هاوڵاتیان ڕاستەوخۆ سکاڵا بکەن، لە دۆخی پێشێلکردنی ئەو ڕێنماییانەی لەسەرەوەدا باسکران))[١].

لقی نۆیەم

مافی خۆراک

مافی خۆراک بە یەکێك لە مافە بنەڕەتییەکان دادەنرێ بۆ پاراستنی مرۆڤ، هەر بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی داوە بە پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە خۆراك و خواردندا، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا.

ئەم مافەیان ئەم شتانە دەگرێتەوە: ((کەرستە خۆراکییەکان، چ لە شێوەی دابینکردنی خۆراك یان دەرامەت یاخود ئاژەڵ بێ، سەرباری ئاوی خواردنەوە و دامەزراوە و ئامادەسازیەکان و کارەکانی تێرئاوکردن))[٢].

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پۆلێك بچینەی بۆ پاراستنی ئەم مافەی داناوە، لەوانە:

١- بنەمای قەدەغەبوونی هێرشکردنە سەر ئەو شتانەی پێویستن بۆ مانەوەی هاوڵاتیان:

لایەنە ناکۆکەکان بۆیان نییە هێرش بکەنە سەر دامەزراوە و شتومەکە پێویستەکان بۆ مانەوەی هاوڵاتیان، لەم بارەوە پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی بەمە داوە: ((هێرش کردن یان تێکدان یاخود گواستنەوە یان پەکخستنی دامەزراوە و کەرستە

---

١) مـ ٤٠، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

٢) القاموس العملي للقانون الإنساني ١٤٦.

پێویستەکان بۆ مانەوەی هاوڵاتیان و هاوشێوەکانی لە کەرستە خۆراکی و ناوچە کشتوکاڵیە بەرهەمدارەکان و دەرامەت و ئاژەڵ و کەرت و تۆڕی ئاوی خواردنەوە و ئامرازەکانی ئاودان قەدەغەیە. ئەگەر هاتوو مەبەست لە نەهێشتنی ئەمانە دەرکەوت کە گرتنەوەیان بووە لە هاوڵاتیان یان دوژمن بەهۆی نرخە زیندەگییەکەی، جا پاڵنەرەکە هەر شتێك بێ بۆ برسی کردنی هاوڵاتیان بێ یان بۆ ناچارکردنیان بۆ کۆچکردن یاخود بۆ هەر مەبەستێکی تر بێ ئەوا قەدەغەیە))[1].

بەمەش ئەم شتانەی ناویانهێنرا لە کاتی شەڕ و جەنگدا دەکەونە ژێر باری پاراستنەوە، بۆ پاراساتنی مافی هاوڵاتیان لەم شتانەدا.

٢- بنەمای قەدەغەبوونی برسی کردنی هاوڵاتیان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە ئەوانەی بە بەشێکن لە ناکۆکی چەکداری لە هەڵسان بە برسی کردنی هاوڵاتیان وەك ئامرازێك لە ئامرازەکانی جەنگ، ئەمە بنەمایەکی بنەڕەتییە لەو بنەمایانەی دەستەبەری مافی هاوڵاتیان دەکات لە وەرگرتنی کەرستەی خۆراکی، بۆیە بۆ ئەو دەوڵەتانەی لایەنن لە ناکۆکی چەکداریدا دروست نییە ئەو دامەزراوە و سەرچاوانە تێکبدەن کە هاوڵاتیان لەوێوە خۆراك بەدەستدەخەن[2]، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بەدەق ئاماژەی کردووە بە قەدەغەبوونی: ((برسی کردنی هاوڵاتیان وەك ئامرازێك لە ئامرازەکانی جەنگدا))[3].

٣- بنەمای دابینکردنی کەرستە خۆراکییەکان بۆ هاوڵاتییە بەندکراوەکان:

---

(١) م ٤٠، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) بڕوانە: القاموس العملي لحقوق الإنسان ١٤٦.

(٣) بڕ ١، م ٥٤، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

لەسەر ئەو دەسەڵاتانەی بەرپرسن لە بەندکردنی هاوڵاتیان پێویستە کەرستە خۆراکییە پێویستەکان ڕۆژانە بۆ بەندکراوان دابین بکەن، لە پێناوی پاراستنی ژیانی هاوڵاتیان، وەك بنەمایەك لەو بنەمایانەی ڕێگەکانی پاراستنی مافی خۆراکی هاوڵاتیان دەستەبەر دەکات[١].

٤- بنەمای مافی ڕێکخراوە مرۆییەکان لە پێشکەشکردنی هاوکاری و پاراستنی:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی بە ڕێکخراوە مرۆییەکان داوە کە هەڵدەستن بە یارمەتیدانی قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییەکان بە گشتی، خاچی سور بەتایبەتی وەك لایەنی چاودێر بەسەر یاسای ناوبراودا بە پێشکەشکردنی هاوکاری بۆ دانیشتوانی هاوڵاتی لە ڕێی دابینکردنی کەرستە پێویستەکانی ژیان – لەوانەش کەل و پەلە خۆراکییەکان –، لەم بارەوە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بەدەق ئاماژەی کردووە: ((حوکمەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە نابێتە ڕێگر و لەمپەر لەبەردەم چالاکییە مرۆییەکان کە لەوانەیە لیژنەی خاچی سور یان هەر دەستەیەکی دیکەی مرۆیی تری بێ لایەن پێی هەڵبستێ، بەمەبەستی پاراستنی کەسانی هاوڵاتی و بەهاناوەچوونیان، بەو مەرجەی لایەنە ناکۆکە چەکدارەکان ڕەزامەند بن لەسەری))[٢].

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە، بە مەرجی ڕازی بوونی لایەنە ناکۆکەکان، لە هەڵسانی لیژنەی خاچی سوریئنێودەوڵەتی یان ڕێکخراوە مرۆییە بێ لایەنەکانی تر لە هاوکاری کردنی هاوڵاتیان[٣]. تێبینی ئەوە دەکرێ کە ئەم مەرجە لە بەرژەوەندی هاوڵاتیاندا نییە، چونکە بە تەنها ڕازی نەبوونی یەکێك لە لایەنە ناکۆکەکان بە هەڵسانی ئەم ڕێکخراوانە بە ئەرکەکانیان، ئەوا کرداری یارمەتیدانی دەستکورتان

---

(١) بڕوانە: مـ ٨٩، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) مـ ١٠، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٣) بڕوانە: بڕ ١، مـ ٨١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

پەکدەکەویٚ، بۆیە دەبیٚ خاچی سور وەك لایەنی چاودێر بەسەر ئەم ڕێکەوتننامەیە ئەم بۆشاییە پڕ بکاتەوە.

ئەنجومەنی کارگێڕی پەیمانگەی سان ریمۆی نێودەوڵەتی بۆ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی وەڵامی ئەم داوایەی دایەوە، بەمەش یەکێك لەو بنەمایانەی دانی پێدانا لە بەڵگەنامەی (چەند بنەمایەکی ڕێنوێنیکار سەبارەت بە مافی هاریکارییە مرۆییەکان) بریتی بوو لە بنەمای گرتنەبەری ڕێوشوێنە پێویستەکان، بە ڕێوشوێنە ناچارییەکانیشەوە، ئەگەر هاتوو بارودۆخی مەترسیداری هاوڵاتیان وایخواست، بەو مەرجەی هاریکاریەکان بۆ مەبەستی سیاسی یان سەربازی و هاوشێوەیان بەکارنەهێنرێن[1].

ئەوەی شایەنی ئاماژە پێدانە ئەوەیە کە هەڵسانی ئەم ڕێکخراوانە بە ئەرکەکانیان مانای دەستوەردان نییە لە جەنگدا، بەپێی ئەوەی لە پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەمدا هاتووە: ((کارەکانی بەهاناوەچوون کە مەرجەکانی سەرەوەی تێدا دێنەجیٚ[2] و کاری ئاشتیانە بە دەستوەردانە ناو ناکۆکی چەکداری نایەت))[3].

بەهەمان شێوە پێویستە کارمەندانی ئەم ڕێکخراوانە بپارێزرێن لە هێرشەکان و شوێنەوارەکانی، وەك ئاسانکاری بۆ جێبەجێکردنی کارەکانیان، ئەمەش بەپێی ئەوەی لە پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەمدا هاتووە: ((پێویستە ڕێز لەم کارمەندانە بگیریٚ و

---

(1) بڕوانە: مـ ٧ – ٨، مبادئ توجيهية بشأن الحق في المساعدة الإنسانية ١٩٩٣.

(2) بڕ ١، مـ ٧٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) ئەو مەرجانەش ئەمانەن: ١- کردەوەکان بیٚ لایەنانە بن. ٢- بەبیٚ جیاوازی یارمەتییەکان پێشکەشی هاوڵاتیان بکریٚ. ٣- لایەنە ناکۆکەکان ڕەزامەندی لەسەر دەرببڕن. بڕوانە: بڕ ١، مـ ٧٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

بپارێزرێن))[1]، بۆ دەستەبەرکردنی ئەم پارێزراوییە مەرجە کارمەندەکان سنووری کارەکەیان نەبەزێنن[2].

٥- بنەمای پابەندبوون بە هاوتوچۆی ئازاد بۆ هاریکارییە پێویستەکان بۆ ژیانی هاوڵاتیان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لایەنە ناکۆکەکانی – کە ڕازین بە هەڵسانی ڕێکخراوە مرۆییەکان بە پێشکەشکردنی هاریکارییەکانیان بۆ هاوڵاتیان – پابەندکردووە بە پێشکەشکردنی گشت ئەو ڕێ و شوێن و ئامرازانەی دەبنە هۆی گەیاندنی هاوکارییەکان بە هاوڵاتیان، وەك: ئاسانکاری و مۆڵەتپێدانی هاتوچۆی خێرای ئەم شتانە، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی بەمە کردووە: ((لەسەر لایەنە ناکۆکەکان و هەر لایەنێکی باڵای ڕێکەوتنەکە پێویستە ڕێگە بدات و کار ئاسانی بکات بۆ ڕۆیشتنی خێرای و بێ کۆسپی گشت ڕەوانەکراو و ئامادەکارییەکانی بەهاناوەچوون و کارمەندەکانیان، کە پشتیان پێ دەبەسترێ بەپێی حوکمەکانی ئەم بەشە، ئەگەر چی ئەم یارمەتییە بۆ ئەو هاوڵاتیانەش دابینکرابن کە هاوڵاتی لایەنی دوژمن بن))[3]. دروست نییە بەرێکردنی دوابخرێ مەگەر بەهۆی دانانی ڕێککاری هونەری و هەڵواسین نەبێ، بەو مەرجەی دابەشکردنی یارمەتییەکان لە ژێر چاودێری ناوخۆیی دەوڵەتی پارێزەردا ئەنجام بدرێ[4].

٦- بنەمای هەژمارکردنی تێکدانی بەرفراوانی سەرچاوەکانی خۆراك لە ڕیزی تاوانەکانی جەنگ:

---

1) بڕ ٢، مـ ٧١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) بڕوانە: بڕ ٤، مـ ٧١، هەمان پرۆتۆکۆڵ.

3) بڕ ٢، ٧٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

4) بڕوانە: بڕ ٣، مـ ٧٠، هەمان سەرچاوە ١٩٧٧.

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی – پێشتریش باسکرا – هەڵسانی لایەنە ناکۆکەکان بە تێکدانی بەرفراوانی موڵك و کەل و پەلەکان بێ ئەوەی پێویستی جەنگی بیخوازێ بە تاوانی جەنگ هەژمار کردووە.

لقی دەیەم

مافی تەندروستی

بەلەبەرچاوگرتنی گرنگی و بایەخەکەی لە ژیانی مرۆڤدا، ئەوا مافی تەندروستی هاوڵاتیان بایەخێکی زۆر مەزنی پێدراوە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، دابینکردنی ئەم شتانە لە چوارچێوەی تەندروستی هەژمار دەکرێ: کەرستەی پزیشکی و نەخۆشخانە و پاراستنیان و مسۆگەرکردنی سەلامەتی ئەندامەکانی و هاوشێوەی ئەمە.

دەستەبەری پاراستنی مافیهاوڵاتیان لەمەدا دەدرەوشێتەوە لەم بنەما و بنچینە یاساییانەی خوارەوە:

١- بنەمای پاراستنی مافەکانی پێشوو:

پاراستنی زۆربەی مافەکانی پێشووی هاوڵاتیان ئامانجی دەستەبەری تەندروستیەکی باشە بۆیان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان، بۆیە مسۆگەرکردنی پاراستنی ئەو مافانە دەستەبەری مافی تەندروستی هاوڵاتیان دەکات.

٢- بنەمای پاراستنی بریندار و نەخۆش و هاوشێوەکانیان لە مەترسییەکانی جەنگ:

بریندار و نەخۆش و ئافرەتانی سکپڕ و زەیستان و منداڵانی خوار تەمەنی پازدە ساڵی ڕێزیان لێگیراون لەلایەن لایەنە بەشداربووەکانی ناکۆکییەکە، ئەمەش دەستەبەر بەوەی لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێ و دەربهێنرێن لەو ناوچانەی دووچاری هێرش دەبنەوە یان گەمارۆدراون و گواستنەوەیان بۆ ئەو شوێنانەی کە ئارامن و دروستکراون بۆ ئەم مەبەستە، نابێ هێرشی بکرێتەسەر، ئەمەش بەپێی ئەوەی لە ڕێکەوتننامەی یەکەمی جنێفدا هاتووە: ((بریندار و نەخۆش و بەساڵاچووان و ئافرەتانی سکپڕ ڕێزێکی تایبەتیان لێدەگیرێ و دەپارێزرێن.

بە گوێرەی ئەوەی پێویستییە سەربازییەکان ڕێگەی پێدەدەن، هەر لایەنێك لە لایەنەکانی ناکۆکی ڕێککارییەکان ئاسان دەکات کە دەگیرێنەبەر بۆ گەران بەدوای کوژراو و بریندارەکان، یارمەتیدانی نقومبووان، لەو کەسانەی کە دەکرێ دووچاری مەترسی گەورە ببنەوە، ئەمەش بۆ پاراستنیان لە تالانکاری و هەڵسوکەوتی خراپ))[1].

سەبارەت بە دروستکردنی شوێنی تمیارکردن و ئارام، ڕێکەوتننامەی ناوبراو بە دەق جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی: ((بۆ لایەنە باڵاکانی ڕێکەوتن لە کاتی ئاشتیدا و بۆ لایەنە ناکۆکەکان لە دوای هەڵگیرسانی کردەوە دوژمنکارییەکان دروستە لەسەر خاکی خۆیان یان لەسەر خاکە داگیرکراوەکان ئەگەر پێویستی کرد چەند ناوچەیەکی تیمارکردن و ئارام دروست بکەن، کە ڕێکخرابن بەشێوەیەك کە مۆڵەت بدات بە پاراستنی بریندار و نەخۆش و بەساڵاچووان و پەکەوتەکان و منداڵانی خوار تەمەن پازدە ساڵ، ئافرەتانی سکپر، لەگەڵ دایکی منداڵانی خوار تەمەن حەوت ساڵ))[2]. ڕێکەوتننامەی ناوبراو مافی ئەنجامدانی ڕێککەوتنی داوە بەلایەنە ناکۆکەکان لە پێناو دانانان بەو ناوچانە و ئاسانکاری کردن بۆ

---

[1] مـ ١٦، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

[2] مـ ١٤، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

ئاشنابوون پێیان لەلایەن ڕێکخراوە مرۆییەکان، هەروەها مافی دروستکردنی ناوچە ناوبراوەکانی داوە لەو هەرێمەی کە لەسەر خاکەکەی جەنگ هەڵگیرساوە بە مەبەستی پاراستنی کەسانی ناوبراو[1].

٣- بنەمای دەستکەوتنی هاریکارییە پزیشکییەکان:

بۆ پاراستنی تەندروستیان، ئەوا هاوڵاتیانی سڤیل بۆیان هەیە هاریکاری پزیشکی و تەندروستی دەستبخەن، ئەمەش بەوە دەبێ ماف بدرێ بە ڕێکخراوە مرۆییەکان چاودێری پزیشکی پێشکەش بکەن بۆ ئەوانەی پێویستیان پێی هەیە، بێ جیاوازی کردن، مەگەر پێویستی پزیشکی وا بیخوازێت کەمێك جیاوازی بکرێ[2]، پێویستە لایەنە ناکۆکەکان هەڵبستن بە پێشکەشکردنی ئاسانکاری پێویست بۆ تێپەڕینی ئەو ئامراز و دەزگایانەی کەرستەی پزیشکی دەگوازنەوە لە پێناو گەیاندیان بە دەستکورتان و خاوەن پێویستییەکان بە پەلە، لەگەڵ دابینکردنی پارێزگاری تەواو بۆ ئەم یارمەتیانە تا دەگەنە شوێنی مەبەست[3]، ئەوانەی سەرپەرشتی بەندکردنی هاوڵاتیان دەکەن - هەروەك پێشتر خرایەڕوو - لەسەریان پێویستە چاودێری تەندروستی تەواو دابین بکەن.

بەمەش کرداری گەیشتنی هاریکارییە پزیشکییەکان بە هاوڵاتیان ئاسان دەبێ بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییەکانیان.

٤- بنەمای پاراستنی دامەزراوە پزیشکییەکان و کارمەندەکانیان:

(١) بڕوانە: مـ ١٤، من اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) بڕوانە: بڕ ٢، مـ ١، ١٠، مـ ٧٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: مـ ٢٣، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩. و بڕ ٢ - ٥، مـ ٧٠، پرۆتۆکۆڵی سەرەوە.

یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی لایەنە ناکۆکەکانی پابەند کردووە بە دابینکردنی پاراستنی تەواو بۆ نەخۆشخانە و بارهەڵگر و فڕۆکە تایبەتکراوەکان بۆ گواستنەوەی بریندار و نەخۆش و ئافرەتانی سکپڕ و دەرمان و یارمەتییە پزیشکییەکان، ئەمەش بە پشت بەستن بە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف، کە ئەمە دەقەیەکەیەتی: ((بە هەر دۆخێك دروست نییە هێرش بکرێتەسەر نەخۆشخانە مەدەنیەکان، کە دانراون بۆ پێشکەش کردنی چاودێری تەندروستی بۆ بریندار و نەخۆش و بەساڵاچووان و ئافرەتان و زەیستانەکان، لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە ڕێزی لێبگرن و پارێزگاری لێبکەن لە گشت کاتێکدا))[1]. ئەم دامەزراوانە بەوە جیا دەکرێنەوە کە هێمای تایبەتیان لەسەر دابنرێن، لە پێناو دوورخستنەوەیان لە مەترسییەکانی جەنگ[2]، هەمان دۆخ سەبارەت بە ئامرازەکانی گواستنەوەی چاودێری پویشکی دەبێ هێمای تایبەتیان لەسەر بێ[3].

سەبارەت بە کارمەندانی خزمەتگوزاری پزیشکی، ئەوا بۆ دوو جۆر دابەش دەبن، جۆرێکیان هاوڵاتین خۆیان تەرخان کردووە بۆ پێشکەشکردنی چاودێری پزیشکی بۆ قوربانیانی ناکۆکییەکان، ئەوانە بە تەواوی پارێزراون و هێرش کردنەسەریان دروستە بەپێی یاسا نەبێ، لەمەشدا ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بە دەق ئاماژەی پێکردووە: ((پێویستە ڕێز بگیرێ و پارێزگاری بکرێ لەو کارمەندانە بە شێوەیەکی ڕێکخراو تایبەتکراون بۆ بەگەڕخستن و کارگێڕی نەخۆشخانە مەدەنیەکان، بەو کەسانەشەوە کە ئەرکدارن بە گەڕان بەدوای بریندار و نەخۆشە سڤیلەکان و بەساڵاچووان و ئافرەتانی زەیستان و کۆکردنەوە و گواستنەوە و چارەسەرکردنیان))[4]، ئەگەر کەوتنە ژێر دەستی هەر لایەنێکی بەشدار لە

---

1) مـ ١٨، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

2) بڕوانە: مـ ١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

3) بڕوانە: مـ ٢١، ٢٢، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

4) مـ ٢٠، هەمان ڕێکەوتننامە.

ناکۆکیەکەدا، ئەوا بە دیلی جەنگ دانانرێن، بەڵام بۆ دەسەڵات هەیە بیانهێڵێتەوە بۆ یارمەتیدانی بەندکراوان لەگەڵ پاراستنی تەواوی مافەکانیان[1].

بەشێکی تر سەربازین، مەشقیان پێدەکرێ بەتایبەت بۆ بەکارهێنانیان لەکاتی پێویستدا بۆ یارمەتیدتنی بریندار و نەخۆشەکان و جگەلەوانیش، ئەمانەش بەهەمان شێوە لەلایەن یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە ڕێزیان لێگیراوە و پاراستنیان پێویستە[2]، بەڵام ئەمانە بە دیلی جەنگ دادەنرێ لەو کاتەی دەکەونە بەردەستی دوژمن[3].

لە پێدانی ئەم پارێزراوییە مەرجە بێ لایەنی خۆیان بپارێزن و کارێك نەکەن کە زیان بە هیچ لایەنێکی ناو ناکۆکییەکە نەگات[4].

٥- بنەمای قەدەغەبوونی تاقیکردنەوەی پزیشکی:

لەسەر ئەندامانی خزمەتگوزارییە پزیشکییەکان و بەتایبەت پزیشکەکانیان ڕەوشتی پیشەی پزیشکی بپارێزن، تاقیکردنەوەی پزیشکی ئەنجام نەدەن لەسەر بریندار و نەخۆش و... ئەوانەی دەکەونە ژێر دەستیان، بەتایبەتی نەشتەرگەری بڕینی ئەندام و تاقیکردنەوەی پزیشکی یان ڕیشەکێش کردنی پێکهاتەی جەستە یان ئەندام قەدەغەیە بە مەبەستی چاندنەوەی، ئەگەر کەسەکان خۆشیان ڕەزامەند بن، مەگەر دۆخی تەندروستی ئەوان بەپێی یاسا واخواستی[5].

---

(1) بڕوانە: مـ ٢٨، اتفاقية جنيف الأولى ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: مـ ٢٥، هەمان ڕێکەوتننامە، و بڕ (ج)، مـ ٨، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕوانە: مـ ٢٩، اتفاقية جنيف الأولى ١٩٤٩.

(4) بڕوانە: مـ ١٩، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩. و مـ ١٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(5) بڕوانە: مـ ١١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف: ((ئەشکەنجە یان هەڵسوکەوتی نا مرۆڤانە، بە تاقیکردنەوەی تایبەت بە زانستی ژیان، بە ئەنقەس ئێش و ئازار گەیاندن یان زیان گەیاندنی مەترسیدار بە سەلامەتی جەستەیی یان تەندروستی))[1]، بە سەرپێچی مەزن دانراوە بەرامبەر بە بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی مرۆیی دواتر بە تاوانی جەنگ هەژمار کردووە[2].

لقی یازدەم

مافی ژینگە

لەبەر ئەوەی مرۆڤ ناتوانێ مافەکانی پێشوو دەستبخات بێ ژیان لە سایەی ژینگەیەکی نا سروشتی، هەر بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی بە پاراستنی ژینگە داوە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکان، وەك: یەکێك لە مافەکانی هاوڵاتیان، بۆ ئەم پارێزگارییەش چەند بنەما و بنچینەیەکی داناوە، جێبەجێ کردنی هەندێکیان ڕاستەوخۆ و هەندێکی تریان بە ناڕاستەوخۆ دەستەبەری پاراستنی ژینگەی سروشتی دەکات، گرنگترین بنەماکان ئەمانەن:

١- بنەمای جیاکاری کردن لە نێوان ئامانجە سەربازییەکان و دامەزراوە مەدەنییەکان:

پێشتر ئەو بەڵگانە ڕوونکرانەوە کە ئاماژەیان کردووە بە پێویستی جیاکاری کردن لە نێوان ئامانجە سەربازییەکان و دامەزراوە مەدەنیەکان، ئەم بنەمایە بە ڕێگەیەکی ناڕاستەوخۆ ئامانجی بریتییە لە پاراستنی ژینگەی سروشتی لە شوێنەوارە خراپەکانی

---

[1] مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

[2] بڕوانە: بەند (أ)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

جەنگ، بەمەبەستی پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە ژیان لە ناو ژینگەدا بە سەلامەتی و دروستی.

٢- بنەمای گونجان:

ئەمە یەکێکە لەو بنەمایانەی پێشتر باسکرا، ئامانجی بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بریتییە لە پاراستنی ژینگە لە مەترسییەکانی ناکۆکی چەکداری، لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە بۆنەیەك بدۆزنەوە لە نێوان ئامانجی سەربازی و ئەو ئامرازانەی بەهۆیەوە هێرش دەکەنە سەر ئەم ئامانجانە، بەوەی شوێنەواری هێرشەکان دامەزراوە مەدەنییەکان نەگرێتەوە و زیانیان پێ نەگەیەنێ، چونکە ئەمە دەبێتە زیانگەیاندن بە ژینگەی سروشتی.

٣- بنەمای مافی بەکارهێنانی ئامرازەکانی جەنگ مافێکی ڕەها نییە:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەر لە ڕاگەیەندراوی سان پێترسبێرگ تا پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم[1] بەدەق ئاماژە دەکات بەوەی مافی جەنگاوەر و لایەنە ناکۆکە چەکدارەکان لە هەڵبژاردنی شێواز و ئامرازەکانی شەڕدا مافێکی ڕەهای بێ کۆت و بەند نییە، هەر بۆیە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی و بایلۆژی و گازی خنکێنەر و ژەهراوی و هێرشی هەڕەمەکی قەدەغە کراون، کە شوێنەوارەکانیان دەگوازرێنەوە بۆ ژینگە و زیانی زۆر و مەترسیداری پێدەگەیەنن، پێشتر ئەو دەقانە ڕوونکراونەتەوە کە لەم بارەوە هاتوون.

٤- بنەمای قەدەغەبوونی موڵکی کەرتی گشتی:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە لایەنە ناکۆکەکان لە ئەنجامدانی هێرش لە دژی موڵکی کەرتی گشتی کە بۆیەیەکی مەدەنیان هەیە، کاول کردنیان بە گشتی، هەروەها

---

(1) بڕوانە: بڕ ١، مـ ٣٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

تێکدانی ئەو شتومەك و شوێنانەی پێویستن بۆ مانەوەی هاوڵاتیانی سڤیل لە ژیاندا وەك: ناوچەکانی چاندن و سەرچاوە و ئامرازەکانی ئاو، هەروەها قەدەغەیە هێرش بکرێتەسەر ئەو شتانەی گرنگن وەك: بەنداو، پرد، وێستگە ناوەکییەکان بۆ بەرهەمهێنانی کارەبا، ئەگەر ببێتە هۆی زیانگەیاندنی مەزن بە ژینگە[1]، پێشتر ڕوونکراوەتە کە ئەنجامدانی کاری لەو جۆرە و بێ ئەوەی پێویستی جەنگی وابخوازێ لە ڕیزی پێشێلکارییە مەزنەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و بە یەکێك لە تاوانەکانی جەنگ دانراوە.

٥- بنەمای قەدەغەبوونی بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا بۆ گۆڕانکاری کردن لە ژینگەدا بۆ مەبەستی سەربازی:

لەسەر لایەنە ناکۆکەکان قەدەغەیە ئەو تەکنەلۆژیایانە بەکاربهێنن کە گۆڕان لە ژینگەدا دەکەن، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە قەدەغەیە: ((هەر تەکنەلۆژیایەك بەکاربهێنرێ بۆ گۆڕانکاری کردن لە ژینگەدا – لە ڕێگەی کارتێکردنی بە ئەنقەست لە کردەوە سروشتییەکاندا – لە زیندەگی گۆی زەوی یان پێکهاتەکەی یان ڕێکەوتنەکەی، بە کۆمەڵە زیندییە ناوخۆییەکەی و ڕووپۆشە بەردین و ئاوی و هەواییەکەی، یان زیندەیی هەوای دەرەکی یان پێکهاتە و ڕێکەوتنەکەی))[2]، بەکارهێنانی ئامرازە جەنگییەکان کە سەردەکێشن بۆ تەکنیکی گۆڕانکاری لە ژینگەدا بۆ مەبەستی سەربازی یان مەبەستی جەنگی ئەوا بەپێی ڕێکەوتننامەی تایبەت بەم بوارە دەبێ[3].

٦- بنەمای قەدەغەبوونی هێرشی دامرکێنەر لە دژی ژینگە:

---

(1) بڕوانە: مـ ٥٦، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) مـ ٢، اتفاقية حظر استخدام تقنيات التغيير في البيئة ١٩٧٦.

(3) بڕوانە: مـ ١، ٤ هەمان ڕێکەوتننامە.

ئەوانەی سەرپەرشتی کاری جەنگی دەکەن نابێ هێرشی دامرکێنەر دژی ژینگەی سروشتی ئەنجام بدەن، بە مەبەستی پاراستنی سەلامەتی ژینگە، بەتاییەت پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە بە: ((قەدەغەبوونی ئەنجامدانی هێرشی دامرکێنەر دژی ژینگە))[1]، بەمەش یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی هاوڵاتیانی لە ژینگەی سروشتیدا پاراستووە بە هەر باڵی رێکەوتنن لەسەر کراو و نەریتی[2].

لقی دوازدەم

مافی خێزانی

بەلەبەرچاوگرتنی بایەخی خێزان لە پاراستنی ژیانی سروشتی تاکەکان و بەتاییەت لەو دۆخانەی دەورە دراون بە مەترسی، ئەوا یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەدەق ئاماژە دەدات بە پاراستنی مافی خێزانیی هاوڵاتی لە کاتی بەرێوەچوونی کردە جەنگییەکاندا، بایەخی یاسای ناوبراو بە مافی خێزانداری لەم بنەمایانەی خوارەوەدا دەدرەوشێتەوە:

١- بنەمای مۆڵەتدان بە ئاڵوگۆڕ کردنی هەواڵی خێزانی:

مرۆڤ زۆر دەشڵەژێت کاتێك بارودۆخە سەختەکان دووری دەخەنەوە لە ئەندامانی خێزانەکەی، هەر بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی بەو هاوڵاتییە پەرتەوازانە داوە کە ئەندامی یەك خێزانن، هەواڵ ئاڵوگۆڕ بکەن، رێکەوتننامەی چوارەمی جنێف بە دەق ئاماژەی پێکردووە: ((هەر تاکێك کە نیشتەجێیە لەسەر خاکی لایەنێکی ناو ناکۆکییەکە یان لەسەر

---

[1] بڕ ٢، مـ ٥٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

[2] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ١٢٧ ومابعدها.

ئەو خاکەی لایەنێگ داگیری کردووە هەواڵ گۆڕینەوە ئەنجام بدات لەگەڵ ئەندامانی خێزانەکەی، جا لە هەر کوێیەك بن، بەوەی ئەم کارە تەواو سروشتێکی خێزانی هەبێ، ئەم نامە گۆڕینەوانە دەبێ بە خێرایی ئەنجام بدرێن بێ ئەوە بەبێ پاساو دوابخرێن))[1]. دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((گشت خێزانێك مافی ئەوەی هەیە بزانێت چارەنووسی ئەندامانی چییە، ئەمە پاڵنەری بنەڕەتی چالاکی هەر لایەنێکی باڵای ڕێکەوتنکار و لایەنە ناکۆکەکان و ڕێکخراوە مرۆییە نێودەوڵەتییەکانە))[2].

لە بارودۆخە سەختەکاندا کە نامە گۆڕینەوەی خێزانی سەخت دەبێ لە ڕێی پۆستەی سادەوە، ئەوا لە جیاتی پۆستە تۆڕی ناوەندی بۆ گەڕان بەدوای ونبوان و ڕێکخراوە مرۆییەکان بەم کارە هەڵدەستن، لەم دۆخانەدا بۆ دەسەڵاتداران دروست نییە نامەگۆڕینەوە لە نێوان ئەندامانی یەك خێزان بپچڕێنن، بەڵکو بۆ دەسەڵات هەیە ئەم نامانە کۆت و بەند بکات بە بەکارهێنانی نموونەی پێوانەیی کە ٢٥ وشە لەخۆی دەگرێ و ئەو وشانەش بە ویستی خۆیان هەڵیاندەبژێرێ[3].

٢- بنەمای پاراستنی بەیەکەوە کۆکردنەوەی خێزان لە بارودۆخی ڕاگواستن و بەندکردن و دەستگیرکردن:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستی کردووە پارێزگاری لە بەیەکەوە کۆکردنەوەی خێزان بکات لە دۆخەکانی ڕاگواستن یان بەندکردن یاخود دەستگیرکران.

---

(١) مـ ٢٥، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) مـ ٣٢، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: مـ ٢٥، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

سەبارەت بە دۆخەکانی ڕاگواستن ئەوا ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف ئاماژەی کردووە: ((لەسەر دەوڵەتی داگیرکەر پێویستە بە کرداری گواستنەوە یان ڕاگواستن هەڵبستێ، بەشێوەیەك کە تا ئەوپەڕی توانای... ئەندامانی یەك خێزان پەرت نەکات))[1]. دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە، سەبارەت بە دەستگیرکردن، ئەوا لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە: ((ئەندامانی یەك خێزان، بەتایبەت زارۆك و منداڵەکان بە یەکەوە کۆدەکرێنەوە لە یەك بەندیخانەدا، بە درێژایی ماوەی دەستگیرکران، مەگەر لەو دۆخانەدا لەیەکتر جیا بکرێنەوە کە کار وابخوازێ، یان بەهۆی هۆکاری تەندروستیەوە بێ، یاخود بەپێی جێبەجێکردنی ئەو حوکمانە بێ کە لە بەشی نۆیەمی ئەم بەشەدا هاتووە، کە بەشێوەیەکی کاتی لەیەکتر جیا بکرێنەوە، بەندکراوان بۆیان هەیە داوا بکەن ئەو منداڵانەیان کە بەبێ چاودێری خێزانی بەجێهێڵراوان لەگەڵ ئەوان کۆبکرێنەوە.

هەر کاتێك گونجا ئەوا ئەندامانی یەك خێزانی بەندکراو لە یەك باڵەخانەدا بەیەکەوە دەبێ کۆبکرێنەوە، شوێنێکی دیاریکراوی جیاواز لە بەندکراوانی تریان بۆ دیار دەکرێ. دەبێ ئاسانکاری تەواویان بۆ فەراهەم بکرێ بۆ ژیانی خێزانی))[2].دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر هەمان ئەوە کردۆتەوە کە دەبێ یەکەی خێزانی بۆ ئافرەتان دابین بکرێ لەکاتی دەستگیرکرانی[3]، دروست نییە ئەو ئافرەتانەی دایکی منداڵ و منداڵیان هەیە بڕیاری لە سێدارەدانیان بەسەردا بدرێ، ئەگەر بڕیارەکەشیاندا بەسەردا درا، ئەوا جێبەجێ ناکرێ[4].

---

(١) مـ ٤٩، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(٢) مـ ٨٢، هەمان سەرچاوە ١٩٤٩.

(٣) بڕوانە: بڕ ٥، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٤) بڕوانە: بڕ ٣، مـ ٧٥، هەمان پرۆتۆکۆڵ.

٣- بنەمای ئاسانکاری کردن بۆ بەیەکەوە کۆکردنەوەی خێزانی پەرتبوو:

کاتێك خێزان پەرت و بڵاو دەبێ، ئەوا لە دیدی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر بەرپرسان پێویستە گشت ئاسانکارییەك پێشکەش بکەن بۆ کۆکردنەوەی خێزانی پەرتبوو، لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە: ((لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە ئاسانکاری بۆ کارەکان گەڕان و پشکنین کە بۆ ئەندامانی خێزانی پەرتەوازە ئەنجام دەدرێن، کە بەهۆی جەنگەوە بڵاوبوونەتەوە، لە ئەمەش لە پێناو نووکردنەوە پەیوەندی نێوانیان ئەگەر توانرا بەیەکەوە بلکێندرێنەوە، لەسەر لایەنەکان پێویستە بەشێوەیەکی تایبەت کاری ئەو دەستانە ئاسان بکەن کە خۆیان یەکلا کردۆتەوە بۆ ئەم ئەرکە، بەو مەرجەی ڕەچاوی ڕێککارییە ئاسایشیەکان بکەن کە لایەنەکە گرتویەتیەبەر))[1]، دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم هات و جەختی لەسەر پێویستی کۆکردنەوەی خێزانی پەرتەوازەی کردەوە[2]، ڕێزگرتن لە ژیانی خێزانی بەگوێرەی گونجان بە بنچینەیەکی یاسایی نەریتی (عورفی) دادەنرێ[3].

لقی سێزدەم

مافی پەروەردە و فێرکردن

مافی هاوڵاتیان لە پەروەردە و فێرکردندا یەکێکە لە مافە گرنگ و پێویستەکان بۆ مرۆڤ، هەر بۆیە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەوڵیداوە ئەم مافە بپارێزێ لە کاتی ناکۆکییە

---

١) مـ ٢٤،اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

٢) بڕوانە: مـ ٧٤، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

٣) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٣٣ - ٣٣٦.

چەکدارییەکاندا، ئەمەش لە میانەی ئەو دەقانەدا ڕووون دەبێتەوە کە ئاماژە دەدەن بە پێویستی فێرکردنی منداڵان و پاراستنی دامەزراوە مەدەنییەکان.

سەبارەت بە چاودێری کردنی پەروەردەی منداڵان، ئەوا ئەو منداڵانەی لە خوار تەمەنی پازدەساڵیەوەن پێویستە فێر بکرێن، بەپێی ئەوەی لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە ڕێوشوێنی پێویست بگرنەبەر بۆ مسۆگەرکردنی فەرامۆش نەکردنی منداڵانی خوار تەمەن پازدە ساڵ، کە هەتیو کەوتوون یان لە خێزانەکانیان دابڕاون بەهۆی جەنگەوە، دەبێ ئاسانکاریان بۆ بکرێ لە یارمەتیدانیان بۆ ژیان و ئەنجامدانی ڕێوڕەسمە ئاینیەکانیان و فێرکردنیان لە گشت دۆخێکدا. کاری فێرکردن ئەگەر گونجا بەو کەسانە دەدرێ کە هەمان نەریت و کەلتوریان هەڵگرتبێ))[1]. سەبارەت بە بەندکراوان ئەوا مافەکانیان لە فێرکردن و پەروەردە کردندا دەستەبەرکراوە بەپێی ئەوەی لە ڕێکەوتننامەی ناوبراودا هاتووە: ((لەسەر دەوڵەتی بەندکەر پێوییستە هانی چالاکییە ژیرمەندی و فێرکارییەکان بدات... گشت ئەو ڕێ و شوێنانە بگرێتەبەر کە پیادەکردنی ئەم چالاکییانە مسۆگەر دەکەن و شوێنی تایبەتیان بەم بۆنەوە بۆ دابین دەکەن.

گشت ئاسانکارییەکان دەبێ بۆ بەندکراوان بکرێ بۆ بەردەوامیدان بە توێژینەوە یان ئەنجامدانی چەند لێکۆڵینەوەیەکی تازە. تەنانەت دەستەبەری کرداری فێرکردنی منداڵان و لاوان بکات. بۆیان هەیە لە ڕێی قوتابخانەوە ئەم چالاکییە فێرکارییەیان ڕێك بخرێ چ لە ناو یان لە دەرەوەی بەندیخانە))[2].

---

(1) مـ ٢٤، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(2) مـ ٩٤، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

له دۆخی ڕاگواستندا ئەوا هەمان ئەو مافانەیان هەیە کە لە دوو دەقەکەی پێشوودا هەیانە[1].

بەڵام تێبینی ئەوە لەسەر یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەیە کە مافی چینەکانی دیکەی هاوڵاتیانی پێشێل کردووە لە فێرکردندا، بەوەی لەم بابەتەدا قسە تەنها لەسەر مافی منداڵان و بەندکراوان لە پەروەردە و فێرکردندا بەدەر لە جۆرەکانی دیکەی هاوڵاتیان، ئەمەش بۆشایی لەم یاسایەدا دەردەخات کە دەبێ لە ئایندەدا پڕ بکرێتەوە.

سەرباری ئەوەی خرایەڕوو ئەوا ئەو دەقانەی ئاماژە بە قەدەغەبوونی دەستدرێژی دەکەن بۆ سەر دامەزراوە فێرکاری و کەلتوری و ڕۆشنبیرییەکان – بەو پێیەی بەشێکن لە دامەزراوە مەدەنییەکان، کە پێشتر ئەو دەقانە خرانەڕوو کە ئاماژەیان بە قەدەغەبونی لەناوبردن و تێکدانی ئەم دامەزراوانەیان کردووە لە کاتی جەنگدا – ئەمە تەنها جەختکردنەوەیە لەسەر پاراستنی ئەم مافەی هاوڵاتیان.

---

(1) بڕوانە: بڕ ٩، مـ ٧٨، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

لقی چواردەم

مافی بەسەرباز نەکردنی ناچاری

مافی بەسەرباز نەکردنی ناچارانەی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا یەکێکە لە مافە پێویست و بەڕەتییەکان، کە هاوڵاتیان هەیانە، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هەوڵی داوە ئەم مافە بەگشتی بپارێزێ، بەتایبەت بۆ منداڵان.

سەبارەت بەو دەقانەی ڕێگریان کردووە لە قەدەغەبوونی بە سەربازکردنی ناچاری منداڵان، ئەوا ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف تەنها هۆشداری داوەتە دەوڵەتی داگیرکەر لەوەی: ((دروست نییە کەسانی هاوڵاتی ناچار بکات بۆ کارکردن، مەگەر تەمەنیان لە سەرووی هەژدەساڵیەوە بێ. لەم دۆخەشدا خزمەت کورت هەڵدێ لە کارە پێویستەکان بۆ دابینکردنی پێداویستییەکان لەشکری داگیرکەر))[1]، هەر بۆیە هەندێك لە نووسەران[2] بۆچوونیان وایە کە ڕێکەوتننامەی ناوبراو کێشەی بەسەربازکردنی منداڵانی چارە نەکردووە.

بەڵام پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ئەم بۆشایەی پڕ کردەوە کاتێك بە دەق ئاماژەی کرد بەوەی: ((لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە گشت ئەو ڕێوشوێنانە فەراهەم بکەن کە مسۆگەری بەشداری پێنەکردنی منداڵان دەکەن لە شەڕدا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ، کە تەمەنیان نەگەیشتۆتە سەرووی پازدە ساڵ، لەسەر ئەم لایەنانە بەشێوەیەکی تایبەت پێویستە خۆیان دووربگرن لە بەسەربازکردنی ئەم منداڵانە لە ناو هێزە چەکدارەکانیاندا، ئەو

---

1) مـ ٥١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

2) لەوانە (ساندرا سنجر) لە توێژینەوەکەیدا (پاراستنی منداڵان لە دۆخی ناکۆکی چەکداریدا)، دراسات في القانون الدولي الإنساني ١٥٤.

لایەنە ناکۆکانەش لەسەریان پێویستە لە دۆخی بە سەربازکردنی ئەوانەی تەمەنیان گەیشتۆتە پازە ساڵ و هێشتان نەبوونەتە هەژدە ساڵ هەوڵ بدەن زیاتر ئەوانەی تەمەنیان مەزنترە بۆ ئەم کارە پێش بخەن))[1]. دواتر کۆمەڵێك ڕێکەوتننامە جەختیان لەسەر ئەمە کردەوە کە سەبارەت بە سەربازکردنی منداڵ بوون[2]. ئینجا سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی هات: ((بە سەربازکردنی منداڵانی خوار تەمەن پازدە ساڵ چ بە زۆرەملێ یان بە خۆبەخشی لە ناو هێزە چەکدارەکان یان کۆمەڵە چەکدارەکان یاخود بەکارهێنانیان بەشێوەیەکی کرداری لە کاری جەنگیدا)) بە یەکێك لە تاوانەکانی جەنگ داناوە[3]. بەهۆی هاتنی ئەمە لە زۆرێك لە یاسا نیشتمانیەکان و کتێبەکانی ڕێبەری سەربازیدا، ئەوا بە بنەمایەکی یاسای نەریتی (عورف) دانراوە[4].

لە دۆخی بەشداری پێکردنی منداڵ لە کردە جەنگییەکاندا، کە دەکەونەبەر دەستی دوژمن، ئەوا بەشێوەیەکی تایبەت پارێزگاریان لێدەکرێ، جا چ بە دیل دابنرێن یان نا[5].

کاتێك سەرپێچی دەکەن ئەوا نابێ بڕیاری لە سێدارەدانیان لەسەر دەربکرێ[6].

سەبارەت بەو دەقانەی ڕێگری دەکەن لە ملکەچ کردنی هاوڵاتیان بەگشتی بۆ ئەنجامدانی خزمەتی سەربازی ناچاری، ئەوا لە ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێفدا هاتووە: ((بۆ وڵاتی داگیرکەر دروست نییە کەسانی هاوڵاتی و سڤیل ناچار بکات بۆ ئەنجامدانی

---

1) بڕ ٢، مـ ٧٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) بڕوانە: مـ ٣٨، اتفاقية حقوق الأطفال ١٩٩٠، و مـ ١ – ٥، البروتوكول الإضافي الإختياري لإتفاقية حقوق الطفل بشأن إشتراك الأطفال في النزاعات المسلحة ٢٠٠٠.

3) بەند (هـ)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

4) بڕواە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٤٢٢.

5) بڕوانە: بڕ ٣، مـ ٧٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

6) بڕوانە: مـ ٦٨، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

خزمەتی سەربازی ناچاری یان هاریکاری لەم بوارەدا، هەروەك قەدەغەیە هەر جۆرە فشار یان پڕوپاگەندەیەك ئەنجام بدرێ بە مەبەستی بەکارهێنانیان وەك خۆبەخش... هەروەك نابێ کەسانی هاوڵاتی ناچار بکرێن بۆ ئەنجامدانی هەر کارێك کە ببێتە هۆی پابەندکردنیان بە بەشداری کردن لە کردە جەنگییەکاندا))[1]. هەروەها ئەمەشی تیادا هاتووە: ((نابێ کەسانی پارێزراو و هاوڵاتی ناچار بکرێن ئەگەر هاتوو لە ڕەگەزی دوژمن بوون بۆ هیچ کارێك، مەگەر ئەو کارانەی پێویستن بۆ دابینکردنی خۆراك و پناگە و پۆشاك و گواستنەوە و تەندروستی مرۆڤ، بێ ئەوەی پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە کردە جەنگییەکانەوە هەبێ))[2].

لقی پازدەم

مافی بەرەنگاربوونەوەی چەکداری

مافی هاوڵاتیان لە بەرەنگاربوونەوەی چەکداری دژی هێزی دەوڵەتی داگیرکەر یان هێزە هێرشکەرەکان یەکێکە لە مافە گرنگەکان، کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پاراستوویەتی، بەپێی ڕێکەوتننامە ئەنجامدراوەکان بە چەند قۆناغێکدا ڕۆیشتووە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- مافی بەرەنگاربوونەوەی چەکداری لە ڕێکەوتننامەی لاهای ١٩٠٧ز:

مشتومڕ گەرم بوو لەسەر مافی نەتەوە لە بەرەنگاربوونەوەی چەکداریدا لە دژی هێرشبەران، لە کۆنگرەکانی برۆکسل ١٨٧٤ز و لاهای ١٨٩٩ز و ١٩٠٧ز گەیشتە دانانی بە پێدانی سیفەتی جەنگاوەر بە ئەندامانی بەرگری چەکداری لە میلشیا و یەکە

---

(1) مـ ٥١، هەمان ڕێکەوتننامە.

(2) مـ ٤٠، اتفاقیة جنیف الرابعة ١٩٤٩.

خۆبەخشەکان[1] بەپێی ئەوەی لە گەڵاڵەنامەی یەکەمی لاهایدا هاتووە: ((یاساکانی جەنگ و ماف و ئەرکەکانی تەنها لەسەر لەشکر جێبەجێ نابن، بەڵکو لەسەر ئەندامانی میلیشا و یەکە خۆبەخشەکانیش جێبەجێ دەبن، کە ئەم مەرجانەیان تێدابن:

١- کەسێکی بەرپرس لە ژێر دەستەکانی سەرکردایەتی بکات.

٢- نیشانەیەکی تایبەت و جیاکرەوەی هەبێ کە بتوانرێ بەهۆیەوە لە دوورەوە جیا بکرێتەوە.

٣- بە ئاشکرا چەك هەڵبگرن.

٤- لە کردەکانیدا پابەندبن بە یاسا و نەریتەکانی جەنگ.

لەو وڵاتانەی میلیشا و یەکە خۆبەخشەکان جێگای لەشکر دەگرنەوە یان بەشێك لێی پێکدێنن، ئەوا بە بەشێك لە لەشکر دادەنرێن))[2].

هەمان حاڵ سەبارەت بە هاوڵاتیان، گەڵاڵە نامەی لاهای ناوبراو ئاماژەی کردووە بەوەی: ((دانیشتوانی خاکە داگیر نەکراوەکان، کە دەستیان داوەتە چەك بە ویستی خۆیان لە کاتی نزیك کەوتنەوەی دوژمن، بۆ بەرەنگابوونەوەی هێزی هێرشبەر، بێ ئەوەی کاتیان لەبەردەست بێ، بەو مەرجەی چەك بە ئاشکرا هەڵبگرن و ڕەچاوی یاسا و نەریتەکانی جەنگ بکەن))[3].

٢- مافی بەنگاربوونەوەی چەکداری لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفدا ١٩٤٩:

---

(١) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني: شلالدة ٢٥٠.

(٢) مـ ١، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

(٣) مـ ٢، هەمان سەرچاوە.

چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف دانی ناوە بە مافی هاوڵاتیان لە بەرەنگاربوونەوە، هەر چوار ڕێکەوتننامەکە ئاماژەیان داوە بەوەی: ((ڕێکەوتننامەکە بەهەمان شێوە لە گشت دۆخەکانی داگیرکاری بەشی یان گشتی هەرێمێکی یەکێك لە لایەنە باڵایە ڕێکەوتنکارەکان جێبەجێ دەبێ، ئەگەر ئەم داگیرکارییەش ڕووبەڕووی بەرەنگاربوونەوەی چەکداریش نەبێ))[1].

٣- مافی بەرەنگاربوونەوە لە پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ١٩٧٧ز:

داننان بە مافی بەرەنگاربوونەوە ئاڕاستەیەکی دیکەی وەرگرت لە سایەی پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم، کاتێك دانی نا بە جەنگەکانی ڕزگاریخوازی و بە جەنگی نێودەوڵەتی هەژماری کردن، لە میانەی ئەو دەقەی دەڵێت: ((ئەو بارودۆخانەی لە بڕگەی پێشوودا ئاماژەیان پێدرا بە ناکۆکی چەکداری دادەنرێن کە گەلان بەهۆیەوە تێدەکۆشن، دژی داگیرکاری و زاڵبوونی دەسەڵاتی بیانی و دژی ڕژێمە ڕەگەزپەرستەکان، ئەمەش لە میانەی پیادەکردنی گەلان بۆ مافی چارەی خۆنووسینیان، هەروەك پەیماننامەی نەتەوەیەکگرتووەکان و جاڕنامەی پەیوەست بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی تایبەت بە پەیوەندییە دۆستایەتی و هاریکاری نێوان دەوڵەت بەپێی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان پەسەندی کردووە))[2]. بەمەشئەو جەنگانەی لە پێناوی ڕزگاریدا ئەنجام دەدرێن لە ڕیزی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان هەژمار دەکرێن، کە یاسا و ڕێسا چەسپاوەکان بەسەریدا جێبەجێ دەبن.

شتەکە تەنها لەمەدا کورت نەبووەوە، بەڵکو هەمان پرۆتۆکۆڵ بۆ دوورتریش لەمە ڕۆیشت، کاتێك ئەندامانی هێزی بەرەنگاربوونەوەی ڕژێمی خستە ناو چەمکی هێزە

---

(1) مـ ٢ المشتركة، اتفاقيات جنيف الأربعة ١٩٤٩.

(2) بڕ ٤، مـ ١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

چەكدارەكانەوە، ئەمەش دەقەكەیەتی: ((هێزە چەكدارەكانی هەر لایەنێكی بەشدار لە ناكۆكییەكە پێكدێن لە گشت ئەو هێزە چەكدار و كۆمەڵە و یەكە مەشقپێكراوانەی لە ژێر سەرپەرشتی سەركردایەتیەكی بەرپرسدان لە ئەندامانی ژێردەستیاندا، كە لەلای ئەم لایەنەوە دانراون، ئەگەرچی ئەم لایەنە بریتی بێ لە حكومەت یان دەسەڵاتێك كە دوژمن دانی پێدا نانێ. دەبێ هاوێنەی ئەم هێزە چەكدارانە ملكەچی سیستەمێكی ناوخۆیی بكرێن، كە دەستەبەری پەیڕەو كردنی ئەوە بكەن كە بنەماكانی یاسا نێودەوڵەتی دایناوە بۆ ئەوەی لە كاتی ناكۆكی چەكداریدا جێبەجێ بكرێن))[1]. ئینجا سیفەتی دیلی جەنگی بەوان بەخشی لە كاتی كەوتنە بەردەستی دوژمن[2].

بەڵام تێبینی ئەوە دەكرێ كە دەقەكانی بە مەرجیان داناوە ئەندامانی ئەو هێزانە پۆشاكی سەربازی لەبەر بكەن و بە ئاشكرا چەك هەڵبگرن، لە كاتێكدا ناتوانن پابەندبن بەم مەرجەوە، چونكە نموونەی ئەم پابەندبوونە ئاشكراكردنی ئەم جەنگاوەرانە دەگەیەنێ، كە بەمەش بە ئاسانی پاك دەكرێنەوە و لەناو دەبردرێن، هەر بۆیە ئەم مەرجە لەگەڵ جەنگەكانی ڕزگاریخوازی كۆك نییە[3].

هەر زوو پرۆتۆكۆڵی ناوبراو ئەم كێشەیەی چارەسەركرد و ئەم بۆشاییەی پڕ كردەوە، كاتێك بڕیاریدا: ((سەرپێچی كردنی ئەم حوكمانە مانای ئەوە ناگەیەنێ جەنگاوەر لە مافەكانی جەنگاوەربوون بێ بەش دەبێ، یان لەوە ببێ بەش بێ كە بە دیلی جەنگ دابنرێ

---

1) بڕ ١، مـ ٤٣، هەمان پرۆتۆكۆڵ.

2) بڕوانە: بڕ ١، مـ ٤٤، هەمان پرۆتۆكۆڵ ١٩٧٧.

3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني: شلالدة ٢٥٣.

ئەگەر کەوتە بەردەستی دوژمن، بە هەڵاواردنی ئەوەی بڕگەی سێیەم و چوارەمی ئەم ماددەیە ئاماژەی پێدەکەن))[1].

لقی شازدەم

مافی قەرەبوو کردنەوە

لەکاتی پێشێلکردنی مافی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، زیان گەیاندن پێیان بەم هۆیەوە، ئەوا یاسای مرۆیی هاوچەرخی نێودەوڵەتی دانی ناوە بە مافی قەرەبوکردنەوەی زیان بەرکەوتووان.

لەبارەت قەرەبوکردنەوە چەند دەربڕینێك بەکاردێن: گێڕانەوەی تایبەتمەندی، گێڕانەوەی ماف، ڕاستکردنەوە، دووبارە ئامادەکردنەوە، یەکلاکردنەوەی دارایی یان ڕازی کردن.

بۆ دەستخستنی قەرەبوو ئەوا هاوڵاتیان پشت دەبەستن بە بڕیارەکانی دادگا ناوخۆییەکان، بەوەی لەسەر دەوڵەتی دەستدرێژکەر پێویستە ئەو زیانە لاببات کە بەرامبەری گەیاندووە، هەروەها پشت دەبەستن بە سندوقە تایبەتەکانی ئەم بوارە، وەك: (سندوقەکانی قوربانیانی ئەشکەنجە)، کە ڕێکخراوی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٨٢ز دایمەزراند، (سندوقی قوربانیانی جۆرەها بەکۆیلەکردنی هاوچەرخ) کە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بەهەمان شێوە دایمەزراند لە ساڵی ١٩٩١ز، پارەدارکردنی ئەم سندوقانە بەشێوەیەکی خۆویست لەو بەشداریانەوە دەبێ کە دەوڵەتان پێی هەڵدەستن،

---

[1]) بڕ ٢، مـ ٤٤، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

هەروەها بە بەشداری ڕێکخراوە نا حکومییەکان و ئەندام و فەرمانبەرانی کەرتی تایبەت دەبێ[1].

سندوقێکی تریش هەیە بۆ بەرژەوەندی قوربانیان و خانەوادەی قوربانیان، بە ناوی (سندوقی دڵنیایی)، بۆ پێدانی قەرەبووەکان لە بەرژەوەندی قوربانیانی تاوانە تایبەتەکانی پەیوەست بە دادگای تاوانی نێودەوڵەتی، ئەم سندوقە لە تشرینی یەکەمی ساڵی ٢٠٠٢ز بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی دامەزرا[2]، ئەم سندوقە پارەدار دەکرێ لەو پێبژاردن (غرامە) و موڵکە دەستبەسەرکراوەکانی تۆمەتباران، بەپێی بڕیاری دادگای ناوبراو، هەروەها پارەی بۆ دابین دەکرێ لە ڕێی بەشداری ئارەزوومەندانەی دەوڵەت و ڕێکخراوە ناحوکمییەکان و تاکەکان، چەند سندوقێکی تریش ڕێکخراوی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان تایبەتی کردووە بۆ دەوڵەتانی بەشداربوو لە ناکۆکییەکەدا.

لەوەتەی ساڵی ١٩٩٣ز لیژنەی مافەکانی مرۆڤ و لیژنەی لاوەکی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان دەستیان کردووە بە توێژینەوە و لێکۆڵینەوە لە پرسی قەرەبوو کردنەوە، چەند شارەزایەکی بێ لایەن دەستنیشان کران بۆ دانانی بنەما بنەڕەتییەکانی قەرەبوو کردنەوە لە ساڵانی ١٩٩٧ و ٢٠٠٠ز، بەڵام ئەم کارە شێوەی ڕێکەوتننامەی وەرنەگرت، بەڵکو وەك هەمواری یاسا نیشتمانییەکان مایەوە، هەروەها وەك ئاسانکاریەکیش بۆ پەنابردنی تاکەکان بۆ دادگاکان و پێدانی قەرەبوو بە قوربانیانی پێشێلکارییەکان بەرامبەر یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی[3].

---

(1) بڕوانە: القاموس العملي للقانون الإنساني ٢١٢.

(2) بڕوانە: مـ ٧٥، ٧٩، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: القاموس العملي للقانون الإنساني ٢١٣.

لقی حەڤدەم

مافی جیاوازی نەکردنی ڕەگەزی

بۆ لایەنە ناکۆکەکان دروست نییە مافەکانی پێشوو بدەنە هاوڵاتیان و هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا بکەن لەسەر بنەڕەتی ئایین یان ڕەگەز یاخود ڕەنگ یان ڕەچەڵەك یان نەتەوە یاخود تیرە، ئەمەش بە جیاوازی نەکردنی ڕەگەزی ناودەبرێ.

جیاوازی کردنی ڕەگەزی بەو: ((کردەوە نا مرۆییانەی خوارەوە دەوترێ، کە ئەنجام دەدرێن بە مەبەستی بەرپاکردن یان بەردەوامیدان بە زاڵبوونی دەستەیەکی ڕەگەزی لە مرۆڤ بەسەر هەر دەستەیەکی تری مرۆیی لە مرۆڤ، چەوساندنەوەی بە شێوەیەکی بەرمانەدار: (أ) بێ بەشکردنی ئەندامێك یان چەند ئەندامێك لە دەستەیەك یاخود لە کۆمەڵە دەستەیەکی ڕەگەزی لە مافی ژیان و ئازادی تاکەکەسی: ١- بە کوشتنی ئەندامانی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی. ٢- بە زیانگەیاندنی مەترسیدار، جەستەیی یان ژیری بێ، بە ئەندامانی دەستەیەك یان کۆمەڵە دەستەیەکی ڕەگەزی، یان بە دەستدرێژی کردنەسەر ئازادی یاخود ڕێز و حورمەتیان، یاخود بە ملکەچ کردنیان بۆ ئەشکەنجە یان هەڵسوکەوت یاخود سزای توونD یاخود نا مرۆڤانە یان بێ ڕێزی کردن. ٣- بە ڕاگرتنی ئەندامانی دەستەیەك یان کۆمەڵە دەستەیەکی ڕەگەزی بەشێوەیەکی زۆرەملێ و بەندکردنیان بە وێنەیەکی نا مرۆڤانە، (ب) بە ئەنقەس ملکەچ پێکردنی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی بۆ چەند بارودۆخێکی ژیان و گوزەران، کە مەبەست لێی سەرکێشان بێ بۆ نیاچوونی جەستەیی بەشێوەیەکی لاوەکی یان گشتی.

(ج) گرتنەبەری هەر ڕێوشوێنێکی یاسایی یان نا یاسایی، مەبەست لێی ڕێگری کردن بێ لە بەشداری کردنی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و کەلتوری وڵات، هەروەها بە ئەنقەست دروستکردنی چەند بارودۆخێك کە ڕێگری بکات لە گەشە و نەشونمای تەواوی ئەم دەستەیە یان ئەم دەستانە، بەتایبەت بە بێ بەشکردنی ئەندامانی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی لە ئازادییەکانی مرۆڤ و مافە بنەڕەتییەکان، بە ماف کار، ماف پێکهێنانی سەندیکای دانپێدانراو، ماف خوێندن، ماف بەجێهێشتنی وڵات و گەڕانەوە بۆی، ماف هەڵگرتنی ڕەگەزنامە، ماف ئازادی گواستنەوە و هاتوچۆ و مانەوە، ماف ئازادی ڕادەربڕین، ماف ئازادی کۆبوونەوە و پێکهێنانی ڕێکخراوەکان بەشێوەیەکی ئاشتیانە. (ح) گرتنەبەری هەر ڕێوشوێنێك، بە ڕێوشوێنی یاسایشەوە کە ئامانجی دابەشکردنی دانیشتوان بێ بەپێی پێوەری ڕەگەزی، بە دروستکردنی شوێنی دابڕاو بۆ ئەندامانی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی، قەدەغەکردنی هاوسەرگیری لە نێوان کەسانێکی کە ڕەگەز و ڕەچەڵەکی جیاوازیان هەیە، داماڵینی خاوەندارێتی خانووبەرە کە هی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی یان تاکەکانیەتی. (خ) قۆستنەوەی کاری ئەندامانی دەستەیەك یان چەند دەستەیەکی ڕەگەزی، بەتایبەت بە ملکەچکردنیان بۆ کاری زۆرەملێ. (و) چەوساندنەوەی ڕێکخراو و کەسەکان، بە بێ بەشکردنیان لە ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکان، بەهۆی ئەوەی دژی جیاوازی ڕەگەزی وەستاونەتەوە))[1].

دەقی ڕوون و ڕاشکاو هاتوون ڕێگری دەکەن لە هەڵسوکەوت کردن لەسەر بنەڕەتی جیاوازی ڕەگەزی، بەوەی ڕەچاوکردنی ڕەچەڵەك یان ڕەنگ یاخود ڕەگەز یان زمان یاخود

---

[1] مـ ٢، الإتفاقية الدولية لقمع جريمة الفصل العنصري والمعاقبة عليها ١٩٧٣.

ئايين و بیروباوەڕ، یان بیروڕای سیاسی یان جگەلەمانەش لە هەڵسوکەوتدا لەگەڵ خەڵك بە قەدەغە دانراوە، بەپێی بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی[1].

جیاوازی ڕەگەزی بە تاوانێك دانراوە دژی مرۆڤایەتی بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی[2]، بەهۆی هاتنی لە زۆربەی کتێبەکانی ڕێبەری سەربازی و بەیاننامە فەرمییەکان و چەند ڕێککارییەکی تردا ئەوا بە بنەمایەکی یاسای عورفی دانراوە[3].

جیاوازی ئەرێنی ناچێتە ناو ئەم بازنەیەوە، ئەمەش بریتییە لە: هەڵسانی دەسەڵات بە چەند کارێك ئامانج لێی باشکردنی بارودۆخی کۆمەڵێکی دیاریکراو بێ بۆ پڕکردنەوەی پێویستییە بنەڕەتییەکانیان وەك: ئافرەتان، منداڵان، ئافرەتانی سکپڕ، بەساڵاچووان، بێ توونډی نواندن و زۆرەملێ کردن لە کۆمەڵانی تر[4].

بە کۆتایی هاتنی ماف هاوڵاتیان لە جیاوازی نەکردنی ڕەگەزیدا، ئەوا ئەم توێژینەوەیە تەواو دەبێ لە باسکردنی مافە گرنگەکانی هاوڵاتیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

---

(1) بڕوانە: مـ ٢، اتفاقية جنيف الأولى والثانية، ومـ ١٦، اتفاقية جنيف الثالثة، ومـ ١٣، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، ومـ ٩، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧، وبر٣، مـ ٢١، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(2) بڕوانە: بەند (ح)، بڕ ١، مـ ٧، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٧٤.

(4) بڕوانە: القاموس العملي للقانون الإنساني ٢١٦.

باسی سێیەم

بەراوردێك سەبارەت بە مافەكانی هاوڵاتیان

لە نێوان شەریعەتی ئیسلامی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

دوای خستنەڕووی مافەكانی هاوڵاتیان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا لێرەدا بەراوردێك دەكرێ لە نێوانیاندا سەبارەت بە مافە باسكراوەكان، ئاماژە بە خاڵە كۆك و ناكۆكەكانی نێوانیشیان دەدرێ.

لقی یەكەم

تەوەرەكانی بەیەكگەیشتن و كۆك بوون

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلام لە بارەی مافەكانی هاوڵاتیان لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییەكاندا كۆكە و یەكدەگرێ، لە:

یەكەم: چەمكی گشتی هاوڵاتی:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و شەریعەتی ئیسلام لە چەمكی گشتی هاوڵاتیدا یەك دەگرن، لەلای هەر دووكیان هاوڵاتی ئەو كەسەیە، كە بەشداری شەڕ ناكات.

دووەمیان: باسكردنی زۆربەی مافەكان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و شەریعەتی ئیسلام لە باسکردنی زۆربەی مافە باسکراوەکانی هاوڵاتیان کۆکن، هەر دووکیان کۆکن لە باسکردنی ماف ژیان و ئەشکەنجەنەدان و ئازادی هاوڵاتیان، هاوشێوەی ئەمانە.

سێیەمیان: زاڵبوونی کات:

کات ڕۆڵێکی مەزنی هەیە لە نووسینی مافەکان لەلای شەرعناسان و یاساناسان، چونکە هەر یەکێك لە شەریعەت و یاسا پێویستییەکانی کۆمەڵگە پڕ دەکەنەوە، بۆ نموونە شەرعناسان باسیی پەکەوتوو و نەخۆشی درێژخایەن و نێرموك و جگەلەمانەشیان کردووە لە چوارچێوەی هاوڵاتیدا، یاساناسانیش ڕۆژنامەنووسان و دەزگاکانی بەرگری شارستانی و کارمەندانی خزمەتگوزارییە مرۆییەکان و جگەلەوانیشیان لە ڕێزی هاوڵاتیاندا داناوە. زۆرێك لە پێشینان بۆچوونیان وابووە بنچینە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و ناموسڵمانان جەنگە، بەڵام پاشینان لەگەڵ یاساناسان بۆچوونیان وایە بنچینە لەم پەیوەندیەدا ئاشتییە، ئەمەش باشترین بەڵگە لەسەر ڕۆڵی کات.

لقی دووەم

تەوەرەكانی پەرتبوون و ڕاجیایی

هەر یەكەیان جیاوازە لەوەی تر لەم شتانەدا:

یەكەم: باسكردنی چەمكی هاوڵاتیان:

پسپۆرانی یاسای نێودەوڵەتی چەمكی (هاوڵاتیان) بەكارهێناوە بۆ ئەوانەی بەشداری ناكەن لە جەنگدا، لە كاتێكدا شەرعناسان ئەم چەمكانەیان بەكارهێناوە: (شەڕنەكەران، ئەوانەی جەنگاوەر نین، ئەوانەی شەڕكەر نین).

دووەم: هەندێك جۆری هاوڵاتی:

ئەوەی بەشداری لە جەنگدا ناكات بە ڕەهایی و بە ڕاستەوخۆ و نا ڕاستەوخۆ، ئەوا چەندین مافی تایبەتی هەیە، بەڵام ئەوەی بەشداری شەڕ دەكات بە ناڕاستەوخۆ و لەوانەشە كە شەڕیان پێ دەكرێ، لە دیدی شەرعناسانی موسڵماندا وەك جەنگاوەر مامەڵەی لەگەڵ دەكرێت.

بەڵام یاسای نێودەوڵەتی ئەوەی بەشداری جەنگ نەكات بەشێوەیەكی كرداری وەك سەرۆك دەوڵەت، كارمەندانی خزمەتگوزاری پزیشكی، پیاوانی ئایینی، پەیامبەرە جەنگییەكانی سەر بە هێزە بەشەڕ هاتووەكانی بە هاوڵاتی داناون، یان هەڵسوكەوتی تایبەتی دیاریكردووە لەگەڵیان بەوەی دروست نییە بكوژرێن، یاخود بەلایەنی كەمەوە وەك دیل مامەڵەیان لەگەڵدا بكرێ كاتێك دەكەونە بەر دەستی دوژمن.

سێیەم:

ڕێکەوتننامەکانی یاسای نێودەوڵەتی هەردەم – بەلەبەرچاوگرتنی سروشتەکەی – ملکەچی چەندین فشاری دەوڵەتە بەهێز و بەرژەوەندییەکانیان بووە، بەرژەوەندی لاوازەکان قوربانی زاڵبوونی ئەوان بووە، ئا ئەمە مافی بەرەنگاربوونەوە و بەرگری چەکداری بەتایبەت و بە ڕاشکاوی باسکردنی گشت مافەکانی هاوڵاتیان باس نەکراون لە ڕێکەوتننامەکانی ئەم یاسایەدا، تەنها دوای کاتێکی زۆر نەبێ، لە کاتێکدا شەریعەتی ئیسلام تەواو جیاواز بووە، چونکە لەلایەن خواوە هاتووە و هیچ کەسێك دەسەڵاتی نییە یاساکانی بگۆڕێ، کە ڕەچاوی بەرژەوەندییە گشتییەکانی خەڵك دەکات، لاواز و بەهێز و هەژار و دەوڵەمەند بە یەکسان سەیر دەکات.

چوارەم: بنەما گشتییەکان و وردەکارییەکان:

شەریعەتی ئیسلام لە زۆربەی جاراندا بەوە تایبەتمەندە مافە باسکراوەکان ڕوون دەکاتەوە بە باسکردنی بنەما و بنچینەی گشتی، نەچۆتە ناو وردەکارییەکانی، ئەمەش دەرگا والا دەکات لەبەردەم پێشەوا خەڵك و کات و شوێنیان، بەڵام یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پەیڕەوێکی جیاوازی گرتۆتەبەر بە ڕۆیشتنە ناو وردەکاری ئەم مافانە، بۆیە لە نێوان کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر پێویستی بە هەموارکردنەوە هەبوو لەگەڵ گۆڕانی کات و شوێن.

پێنجەم: ڕۆشنی و ناڕۆشنی:

دەقەکانی شەریعەتی ئیسلام لە زۆبەی کاتەکاندا خەسڵەتی ئەوەیان هەیە کە ڕۆشنن، بەڵام دەقەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی نا ڕۆشنی دایدەگرێ، بەمەش پێویستی بە ڕاڤە و لێکدانەوەیە لە زۆر کاتدا، ڕێکەوتننامەی زۆر لەم یاسایەدا بەڵگەیەکی ڕۆشنە لەسەر ئەمە.

شەشەم: کردەوە تۆڵەسەندنەوەکان:

کردەوە تۆڵە سەندنەوەکان قەدەغەن بەپێی بنەما چەسپاوەکانی شەریعەت و یاسا، بەڵام لە وردەکاری ئەم بنەمایە جیاوازن لەگەڵ یەکتر، شەریعەتی ئیسلام کردەوە تۆڵەسەندەوەکان بە ڕەهایی قەدەغەکردووە، بەهیچ شێوەیەك ڕێگەی پێنەداوە، بەڵام یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ماوەی جێهێشتووە لەبەردەم ئەنجامدانی تۆڵەسەندنەوە، کاتێك مۆڵەتی بەمە داوە بەگوێرەی پێنج مەرج، بەشێوەیەکی کۆتایی قەدەغەی نەکردووە و دەرگای لەسەر دانەخستووە.

حەوتەم: باری دەستگیرکردن:

شەریعەتی ئیسلام زۆر نەچووەتە سەر مافی هاوڵاتیان لە باری دەستگیرکردنیان، چونکە لە بنەڕەتدا ڕێگە نادات بەشێوەیەکی ناچاری لە ئازادی بێ بەش بکرێن، ئەگەر ئەمەش ڕوویدا ئەوا پابەندبوون بە بنەمای دادگەری بەسە بۆ پێدانی ئەم مافانەیان، سەبارەت بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەوا باسی مافەکانی باری دەستگیرکرانی کردووە، وەك وەڵامدانەوەی ئەو بارودۆخەی بەسەریدا سەپێنراوە.

هەشتەم: ئاسایشی تاکەکەسی:

سەبارەت بە مافی هاوڵاتیان لە ئاسایشی تاکەکەسی، ئەوا شەریعەت و یاسا هاوڵاتیانیان بێ بەشکردووە لەم مافە لە کاتی پێویستدا، بەڵام کە یاسا بەشێوەیەکی هەڵاوێردراو مافی بە دەوڵەت داوە هەڵبستێ بە دەستگیرکردنی هاوڵاتیان کاتێك بەرژەوەندیان وادەخوازێ، ڕێگەی خۆشکردووە لەبەردەم پێشێلکردنی ئەم مافەی هاوڵاتیان، بەپێچەوانەی شەریعەت.

بەشی سێیەم

مافی جەنگاوەران

لە چوار دەروازە پێکدێت:

دەروازەی یەکەم: ناساندنی جەنگاوەران و مافەکانی ئامادەکردنیان

دەروازەی دووەم: مافەکانی هەڵسوکەوت کردن لە کاتی جەنگدا

دەروازەی سێیەم: مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان

دەروازەی چوارەم: مافەکانی دیل

دەروازەی یەکەم

ناساندنی جەنگاوەران و مافەکانی ئامادەکردنیان

سەرباری بەرپرسیارێتی ڕاستەوخۆی جەنگاوەران لە دەرەنجامەکانی جەنگ و چەرمەسەرییەکانی، ئەوا لە کۆتاییدا لە مرۆڤایەتی خۆیان دانەماڵراون، لەم بازنەیە نەچوونەتە دەرەوە، بەڵکو پۆلێك مافیان هەیە کە دەبێ ڕەچاو بکرێن و پێیانەوە پابەندن بن، بۆیە ئەم دەروازە بە پێناسەکردنی ئەم دەستەیە دەستپێدەکات، ئینجا باسی گرنگترین مافەکانیان دەکات کە لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ئاماژەیان پێدراوە، دواتر بەراورد لە نێوانیاندا ئەنجام دەدرێ، بەم جۆرەی خوارەوە:

باسی یەکەم: ناساندنی جەنگاوەران

باسی دووەم: مافەکانی ئامادەکردنی جەنگاوەران لە شەریعەتی ئیسلامدا

باسی سێیەم: مافەکانی پەیوست بە ئامادەسازی جەنگاوەران لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

باسی چوارەم: بەراوردێك دەربارەی ناساندنی جەنگاوەران و مافەکانی ئامادەسازیان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

باسی یەکەم

ناساندنی جەنگاوەران

پێش ڕوونکردنەوەی مافەکانی جەنگاوەران لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا توێژەر باسی پێناسەی جەنگاوەران دەکات سەرەتا لە زمانەوانیدا، دواتر لە شەریعەتی ئیسلامدا، ئینجا لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، هەروەها پێناسەی ئەو چەمکانەش دەکات کە پەیوەندیان بەم چەمکەوە هەیە، بۆ ئەوەی خوێنەر تەواو ئاگادار و شارەزا بێ لە جەنگاوەران پێش ئەوەی مافەکانیان بخرێنەڕوو.

لقی یەکەم

ناساندنی جەنگاوەران لە شەریعەتی ئیسلامدا

یەکەم: پێناسەی جەنگاوەران لە زمانەوانیدا:

جەنگاوەران (المقاتلون) لە زمانەوانیدا: کۆی جەنگاوەر (مقاتل)ە، ناوی بکەرە، لەسەر کێشی (فِعال)، دەوترێ: (قاتل یقاتل و قِتالاً و قیتالاً)، پێشتر مانای (قتال) لە ڕووی زمانەوانیەوە ڕوونکرایەوە.

دووەم: پێناسەی جەنگاوەران لە زاراوەی شەرعدا:

جەنگاوەر (المقاتل) بریتیە لەو: ((کەسەی مەرجەکانی تێدا کۆبووەتەوە و هۆکارەکانی بۆ فەراهەم بووە، پەرچەکانی لەسەر لاچووە))[1]، بەمەش هاومانای تێکۆشەر (مجاهد)ە، شەرعناسان چەمکی جەنگاوەر و تێکۆشەر (مجاهد و مقاتل)یان بەکارهێناوە لە کاتی تاوتوێکردنی مافی ئەوانەی بەشداری دەکەن لە ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، و حوکمەکانیان، پێشتر جیاوازی لە نێوان تێکۆشان (جیهاد) و شەڕدا کرا، ئەوان لە مانای زمانەوانیدا یەك دەگرنەوە، کە شەڕکردنە. بە جەنگاوەر دەوترێ: تێکۆشەر (مجاهد)، هێرشبەر (غازی)، سەرباز (جندی)، ئەمە یەکێکە لەو زاراوانەی لە مانادا وێکچوونی تێدایە.

لقی دووەم

ناساندنی جەنگاوەران لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

جەنگاوەر: ((کەسی ڕاسپێدراوە بە بەکارهێنانی هێز، دڵنیاشە لەوەی یاسای سزادان شوێنی ناکەوێ، مادەم بەکارهێنانی ئەم هێزە لەگەڵ یاساکانی جەنگ دەڕواتەڕێ. نابێ بەکارهێنانی هێز بەهۆی دەستپێشخەری خودی کەسەکەوە بێ، بەڵکو دەبێ بەپێی بڕیاریسەرکردایەتی بەرپرس بێ، کە ڕێز لە بنەماکانی یاسای ناکۆکی چەکداری بگرێ))[2].

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم پێناسەی جەنگاوەری کردووە، ئەمەش دەقەکەیەتی:

((١– هێزە چەکدارەکانی لایەنێکی ناو ناکۆکییەکە لە کۆی هێزە چەکدارەکان و کۆمەڵە و یەکە ڕاهێنراوەکان و فەرمییەکان پێکدێن، کە لە ژێر دەستی سەرکردایەتییەکدایە، کە ئەم

---

(1) الذخيرة ٣/ ٣٩٧، مەرجەکانی تێکۆشەر حەوتن، کە ئەمانەن: موسڵمان بوون، باڵغ بوون، ژیری، ئازادی، نێرینەبوون، توانا‌داری، پەرچەکانیشی ئەمانەن: بێ باوەڕی و کوفر، منداڵی، شێتی، کۆیلایەتی، مێینەبوون، دەستەوەسانی چ لە ڕووی جەستەیی یان داراییەوە. بڕوانە: أحكام المجاهد بالنفس ١/ ٦٢ – ٧٣.

(2) القاموس العملي للقانون الإنساني ٥٧٩.

سەرکردایەتییە بەرپرسە لە ژێر دەستەکانی، لەلایەن هەمان لایەنیشەوە بۆ ئەم کارە دانراوە، ئەگەر لایەنەکە بریتی بێ لە حکومەت یان دەسەڵاتێك کە دوژمن دانی پێدانەنێ، دەبێ هاووێنەی ئەم هێزە چەکدارانە ملکەچی سیستەمێکی ناوخۆیی بکرێن، کە تیایدا دەستەبەری پەیڕەوکردنی یاسای نێودەوڵەتی بکات، کە لە ناکۆکی چەکداریدا جێبەجێ دەکرێن.

٢- ئەندامانی هێزە چەکدارەکانی لایەنێکی ناکۆکییەکە (جگەلە ئەندامانی خزمەتگوزاری پزیشکی و ئامۆژگاریکاران، کە ماددەی ٣٣ ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف دەیانگرێتەوە) بە جەنگاوەر هەژمار دەکرێن، بەو مانایەی بۆیان هەیە بەشداری ڕاستەوخۆ لە کردە جەنگییەکاندا بکەن.

٣- ئەگەر هێزە چەکدارەکانی لایەنێکی ناو ناکۆکییەکە دەستەیەکی نیمچە سەربازی لە خۆگرت، کە ڕاسپێردرابوو بۆ ڕێزگرتن لە یاسا، ئەوا پێویستە لەسەری لایەنەکەی تری ناو ناکۆکییەکە لەمە ئاگادار بکاتەوە))[1].

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەکرێگیراوانی[2] هەڵاواردووە و جیای کردۆتەوە لە جەنگاوەران، وا بڕیاری داوە: ((کە بەکرێگیراو بۆی نییە دۆخی جەنگاوەری پێ بدرێ یان وەك دیلی جەنگ هەڵسوکەوتی لەگەڵ بکرێ))[1].

---

(١)مـ ٤٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢)هەمان پرۆتۆکۆڵ لە هەمان ماددەدا بەکرێگیراوی ناساندووە و دیاریکردووە، بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((بەکرێگیراو هەر کەسێکە کە:

أ- بەتایبەت بەسەرباز دەکرێ چ لە ناوخۆ یان لە دەرەوە، بۆ ئەوەی لە ناکۆکی چەکداریدا بجەنگێت.

ب- بەکرداری و ڕاستەوخۆ بەشداری لە شەڕدا دەکات.

باسی دووەم

مافەکانی ئامادەکردنی جەنگاوەران لە شەریعەتی ئیسلامدا

لە دیدی شەریعەتی ئیسلامدا جەنگاوەران پێش ئەوەی بچنە ناو شەپۆڵەکانی جەنگدا چەند مافێکیان هەیە، گرنگترینیان:

لقی یەکەم

مافی دروستکردنی ئەو ڕێکخستنانەی لەشکر دەیخوازێ

مەبەست لەم ڕێکخستنانە بریتییە لە: ((دروستکردنی چەندین دەستە لە ناو لەشکردا، هەر یەکەیان سەرپەرشتی جۆرێك بکات لە کار و چالاکی پەیوەست بە دروستبوون و پێکهاتن و پێداویستییەکانی، هەروەها ئەو کارانەی پێی هەڵدەستێ... جگەلەمانەش کە پەیوەندی هەیە بە لەشکر، لەشکریش پەیوەندی هەیە بە ڕێکخستنەوە.

ت- ئەوەی لە بنەڕەتدا هانی ئەو کەسە دەدات بۆ کاری دوژمنکاری حەز کردنیەتی لە دەستخستنی دەستکەوتی تاکەکەسی، کە لەلایەن لایەنێکی ناو ناکۆکیەکە یان نوێنەرەکەی بەڵێنی پێ دەدرێ بە قەرەبووکردنەوەی ماددی کە زۆر زیاتر بێ لەوەی بە جەنگاوەری هاوشێوەی پلەدار دەدرێ لە ناو هێزە چەکدارەکانی هەمان لایەن.

پ- هاوڵاتی هیچ لایەنێك ناو ناکۆکیەکە نییە، دانیشتووی شوێنێك نییە کە یەکێك لەلایەنەکانی ناکۆکیەکە دەسەتیان بەسەردا گرتووە.

ج- ئەندام نییە لە هێزە چەکدارەکانی هیچ لایەنێکی ناکۆکیەکە.

ح- وەك شاندی فەرمی بۆ ئەرکێك نەنێردراوە لەلایەن دەوڵەتێکی بەشدار نەبوو لە ناکۆکیەکە، بەو وەسفەی ئەندامبێ لە هێزە چەکدارەکانی. مـ ٤٣، البروتوکول الإضافي الأول ١٩٧٧.

() مـ ٤٣، البروتوکول الإضافي الأول ١٩٧٧.

ئەم دەستانە سەرپەرشتی کردنی کار و چالاکییەکانی لەشکر ئەنجام دەدەن، لە ڕێگەی چەندین کارگێرییەوە کە لقێکن سەر بەم دەستانە، هەر یەکێکیان کارێکیان پێ دەسپێردرێت کە لەشکر پێویستی پێی هەیە، بۆ ئەوەی ئامادەبێ بۆ ئەنجامدانی کاری سەربازی، خوێناوی لەگەڵ دوژمن لە گشت کاتێکدا، بە هیوای بردنەوە لەم ناکۆکیەدا، دەستەبەرکردنی ئەو ئامانجانەی لەسەری وەستاون))[1].

حوکمی شەرعی سەبارەت بە دروستکردنی ئەم یەکانەی ڕێکخستن بریتییە لە ڕەوایی و ڕێپێدران (إباحە)، بەو پێیەی کە شێوازی ڕەوان بۆ ئەنجامدانی تێکۆشان، ئەم حوکمە دەگۆڕێ بۆ پێویست و واجبوون ئەگەر پێویستی سەربازی وایخواست ئەم یەکانە دروست بکرێن، هەروەك ئێستا پێویستی وادەخوازێ، چونکە بوونی ئەم یەکانە لە ناو لەشکردا ئەوپەڕی پێویستییە، بوونی ئەم یەکانە مایەی دڵنیاییە بۆ سەربازەکان، کە لەو کاتەی دەیانەوێ پێداویستییەکەیان پڕ بکەنەوە دەگەڕێنەوە بۆ یەکە تایبەتەکەیان، بەپێچەوانەی ئەمە سەختە بۆیان و دەبێتە هۆی دروستبوونی شڵەژانی کاولکەر[2].

لە ژیاننامەی پێغەمبەردا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) چەندین نموونە هەیە لەسەر ئەندازەی بایەخدانی زۆری بە کاری ئەم یەکانەی ڕێکخستنەوە، بۆ نموونە یەکە هەواڵگری یان سیخوڕی وەردەگرین، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) نەریتی وابوو سیخور و هەواڵگری دەنارد تا هەواڵی دوژمن بهێنن، ئا ئەمە پێغەمبەری خوایە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە جەنگی ئەحزابدا وتویەتی: ((کەسێك ناڕوات تا هەواڵی دوژمنمان بۆ بهێنێ))[3]، لە

---

1) الجهاد والقتال ٢/ ٩٥٥.

2) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٢/ ١٠٥٥.

3) بڕوانە: هەمان سەرچاوە.

پەیماننامەی حودەیبییەدا: ((هەواڵگر و سیخوڕێکی لە هۆزی خوزاعە نارد بۆ شاری مەککە))[١].

جێنشینەکانی پێغەمبەر (خوا لێیان ڕازی بێ) لە دوای ئەو لە سەر هەمان ڕێبازی ئەو ڕۆیشتن، عومەر (خوا لێی ڕازی بێ) لە ناو گشت لەشکرەکاندا هەواڵگر و سیخوڕی هەبوو، کە هەواڵی لەوان وەردەگرت[٢].

لقی دووەم

مافی ئامادەکردنی کۆڵەگە ماددییەکان

شەریعەتی ئیسلام بایەخی داوە بە ئامادەکردنی گشت کۆڵەگە مادییەکانی لەشکری موسڵمانان، ئەم کۆڵەگانەش ئەمانە: چەك، تەقەمەنی و زەخیرە، گشت ئەو ئامێرانەی لەشکر پێویستی پێی هەیە بەشێوەیەکی گشتی چ ئامێرە جەنگییەکان وەك: تۆپ و فڕۆکەی جەنگی، یان ئەوانەی جەنگی نین وەك: ئامێرەکانی هەواڵگری و ئاگادارکردنەوەی پێشوەخت و جگەلەمانەش، کە پێویستیان بە تێچووی زۆری ماددییە، دەبێ بۆ جەنگاوەران لە ناو لەشکری موسڵمانان و ئیسلامدا دابین بکرێ، چونکە ئەو جەنگاوەرەی دەچێتە ناو جەنگ بەبێ ئەم شتومەکانە، ئەوا دووچاری تیاچوونێکی دەستبەجێ دەبێتەوە، خوای مەزنیش ڕێگری لە خۆفەوتاندن کردۆتەوە، بەم فەرمایشتەی: ﴿...وَلَا تُلۡقُواْ بِأَيۡدِيكُمۡ إِلَى ٱلتَّهۡلُكَةِ وَأَحۡسِنُوٓاْ ...﴾[٣] واتە: (...بەدەستی خۆتان، خۆتان بەرەو تیاچوون مەبەن...).

---

١) بڕوانە: هەمان سەرچاوە.

٢) بۆ زانیاری زیاتر، بگەڕێوە: الجهاد والقتال ٢/ ١٠٧٢ – ١٠٩٠.

٣) سورة البقرة، الآية ١٩٥.

ئیسلام پشتی بە چەندین سەرچاوە دەبەست بۆ ئامادەکردنی ئەم کۆڵەگانە، وەك: داهاتوو و دەستکەوتەکانی جەنگ، دیاریکردنی پشکێك لە زەکات بۆ ئەم مەبەستە، تێکۆشان بە ماڵ و سامان، بەخشینی ئارەزوومەندانە، جا لەشکری خۆی ئامادە دەکرد بە دابینکردنی کۆڵەگە ماددییەکان بۆ پاراستنی مافی جەنگاوەران[1].

لقی سێیەم

مافی مەشق و ڕاهێنان

مافی جەنگاوەران لە وەرگرتنی مەشقی تەواو بۆ جەنگ لە ناو ئەو مافە گرنگانەدا دەردەکەوێ کە شەریعەتی ئیسلامی لە ناو بنەماکانیدا دایناوە.

مەبەست لە مەشق و ڕاهێنان لێرەدا: ((مەشقکردنە لەسەر بەکارهێنانی جۆرە جیاوازەکانی چەك، وەك ئامادەکارییەك بۆ بەکارهێنانی لە شەڕدا))[2].

موسڵمانان زۆر بایەخیان بە مەشق و ڕاهێنان دەدا، لێرەدا چەندین فەرموودەی زۆر هەیە موسڵمانان هاندەدات بۆ ئەنجامدانی مەشق و ڕاهێنان، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز:﴿ وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسۡتَطَعۡتُم مِّن قُوَّةٖ وَمِن رِّبَاطِ ٱلۡخَيۡلِ تُرۡهِبُونَ بِهِۦ عَدُوَّ ٱللَّهِ وَعَدُوَّكُمۡ وَءَاخَرِينَ مِن دُونِهِمۡ لَا تَعۡلَمُونَهُمُ ٱللَّهُ يَعۡلَمُهُمۡۚ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيۡءٖ فِي

---

(1) بۆ زانیاری زیاتر، بگەڕێوە: الجهاد والقتال ٢/ ١٠٧٢ ــ ١٠٩٠.

(2) الجهاد والقتال ٢/ ٩٦٩.

﴿ سَبِيلِ ٱللَّهِ يُوَفَّ إِلَيۡكُمۡ وَأَنتُمۡ لَا تُظۡلَمُونَ ﴾[1] واتە: ("خوا فەرمان دەدات بەکاربەدەستانی دەوڵەتی ئیسلام": هەرچی لەتواناتاندایە بۆ بەهێزکردنی سوپای ئیسلام بیخەنەگەڕ و ئامادەی بکەن " هێزی ئاسمانی و دەریایی و وشکانی... هتد " و لەئامادەکردنی هەموو جۆرە ئەسپ و " هۆکانی تری گواستنەوە " کەمتەرخەمی مەکەن تا دوژمنانی خوا و دوژمنانی خۆتانی پێ چاوترسێن بکەن، با کەسانی تریش جگە لەم دوژمنانەی ئێستا، پێی چاوترسێن ببن کە ئێستا ئێوە نازانن کێن و نایانناسن، بەڵکو هەر خوا خۆی دەیانناسێت...). پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هێزی بە تیر ئەندازەیی و هاوێژی ڕاڤە کردووە[2]، تیرهاوێژی یەکێك بوو لە گرنگترین ئەو چەکانەی لەو جەنگانەدا بەکاردەهات کە لە سەردەمی پێغەمبەردا (درودی خوای لێبێ) ئەنجام دەدران، هەڕەشی لەوانە کردووە کە واز لە مەشق و ڕاهێنان کردن دەهێنن لەسەر تیرهاوێژی، بە دەرچوونیان لە ڕیزی موسڵمانان، کاتێك فەرمووی: ((هەر کەسێك فێری تیرئەندازی بێت و پاشان وازی لێبهێنێت ئەوە لە ئێمە نییە، یان سەرپێچیکردووە))[3]. جگەلەمانەش لەو فەرموودانەی

---

[1] سورة الأنفال، الآية ٦٠.

[2] ئەمەش دەقەکەیەتی: ئەبو عەلی سومامەی کوڕی شوفەی گێڕاویەتیەوە، کە گوێبیستبووە، عوقبەی کوڕی عامر (خوالێیڕازیبێت) دەڵێ: لەکاتێکدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەسەر مینبەر بوو گوێم لێبوو دەیفەرموو: ((﴿ وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسۡتَطَعۡتُم مِّن قُوَّةٍ ﴾: بزانن هێز بریتییەلە تیرئەندازی و هاوێژی، بزانن هێز بریتییە لە تیرئەندازی، بزانن هێز بریتییە لەتیر ئەندازی)) سێجاردووبارەیکردەوە. موسلیم گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: کتاب الأمارة، باب فضل الرمي والحث عليه و ذم من علمه ثم نسيه، رقم (١٩١٧): ٣/ ١٥٢٣.

[3] ئەمەش دەقی گێڕانەوەکەیە: لەعەبدولرەحمانی کوڕی شەماسەوە هاتووە: کە فەقیمی لوخمی بەعقبەی کوڕی عامری وت: بۆچ هاتوچۆتە لەنێوان ئەم دوونیشانەدا ئەم بەروئەوبەر دەکەیت ئەمە زەحمەتە بۆت؟ عقبەیش وتی: ئەگەر فەرمایشتێك نەبوایە کە لەپێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بیستومە ئەوا خۆمم زەحمەت نەئەدا، حارس دەڵێ: بەئیبن شەماسەم وت: ئەو فەرمایشتە چییە؟ وتی: ئەوەیە کە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: (هەر کەسێك فێری تیرئەندازی بێت و پاشان وازی لێبهێنێت ئەوە لە ئێمە نییە، یان

ئامازە و بەڵگەن لەسەر پێویستی مەشقی سەربازی لە ژیانی موسڵمانە تێکۆشەرەکاندا، مەشق لەم سەردەمەی ئێمەدا بووەتە یەکێك لەو پێویستیانەی کە ناکرێ فەرامۆش بکرێ لە ئامادەکاریکردن بۆ جەنگ و شەڕکردن، بەمەش ئێستا ئەمە بە واجب و پێویست دادەنرێ بۆ سەربازەکان[1]، بەمەبەستی پاراستنیان، هەروەها لەسەر ئەوانەش واجبە کە جەنگاوەران بەرگریان لێ دەکەن، چونکە ((هەر ئەرك و واجبێك پەکی لەسەر هەر شتێك کەوتبێ ئەو شتەش واجبە))[2].

لەم سەردەمەماندا لەسەر دەسەڵاتە بەرپرسەکان لە دەوڵەتی ئیسلامی پێویستە پێداویستی تەواو دابین بکەن بۆ جەنگاوەران، لە پێناو مەشق پێدانیان بە تەواوی، پێش ئەنجامدانی جەنگ و شەڕ، بە پشت بەستن بە بەڵگەکانی ڕابردوو، ئەو بنەما شەرعیەی باسکرا.

لقی چوارەم

مافی هەڵبژاردنی سەرکردەیەکی چاك بۆیان

یەکێك لەو مافانەی جەنگاوەران، کە شەریعەتی ئیسلام بایەخی پێداوە، بریتییە لە هەڵبژاردنی سەرکردەیەکی چاك بۆیان، لێرەدا توێژەر باسی لایەن و بەشێك دەکات لەوەی شەرعناسان لەم بارەوە هێناویانە:

سەرپێچیکردووە). موسلیم گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الأمارة، باب فضل الرمي والحث عليه و ذم من علمه ثم نسيه، رقم (١٩١٩): ٣/ ١٥٢٢.

(١) بڕوانە: العمدة في إعداد العدة ٢٢/ ٣٠، والجهاد والقتال ٢/ ٩٧٣، والقيادة والجندية في الإسلام ٢٥١ – ٣٥٢.

(٢) بڕوانە: الإبهاج ١/ ١١٨.

- سەرخەسی کە یەکێکە لە حەنەفییەکان وتویەتی: ((ئەگەر لەشکرێك ڕەوانەکرا ئەوا دەبێ سەرکردەیەکیان بۆ دابنرێ، هەروەك چۆن پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) وایدەکرد... کەسێك دەکرێتە سەرکردەیان کە شیاو بێ بۆ ئەم کارە، بەوەی لێزان بێ لە ڕێوشوێنەکانی جەنگدا، لەخواترس بێ، بەزەیی بە سەربازەکانیدا بهێتەوە، دەستکراوە و بوێر بێ، لە نەسری کوڕی یەسار[1] "ڕەحمەتی خوای لێبێ" گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: ((گەورە و مەزنەکانی نا عەرەب و جگەلەوانیش کۆکبوونە لەسەر ئەوەی دەبێ سەرکردەی لەشکر دەبێ دە خەسڵەت لە خەساڵەتی ئاژەڵانی تێدابێ: بوێر، وەك بوێری کەڵەشێر، سۆز، وەك سۆزی مریشك، دڵێکی هەبێ، وەك دڵی شێر، فێڵباز بێ وەك: فێڵبازی ڕێوی، هێرشبەر بێ، وەك گورگ، هۆشیار بێ وەك هۆشیاری قەڵەڕەش، سور بێ وەك: سوربوونی باڵندە ئارامی لەسەر برین وەك: ئارامی سەگ، هەڵمەتی هەبێ وەك: نەوجەوان، گران و سەنگین و قەڵەو بێ وەك ئاژەڵێکی خوڕاسان کە بە هیچ شێوەیەك لاواز نابێ))[2].
- شافیعی بەدەق وتویەتی: ((نابێ پێشەوا سەرکردەیەك بۆ لەشکر دابنێ، مەگەر کەسەکە متمانە پێکراو بێ لە ئاینیدا، بوێر بێ لە جەستەیدا، نەرم و نیان بێ، ژیر بێ لە جەنگدا و لێزان و شارەزابێ تیایدا، بە پەلە پەل و توووند و تیژ نەبێ،

---

(1) ناوی باوکی فەتح نەسری کوڕی سەیاری کوڕی ساعدی کوڕی سەیاری هەروی حەنەفی دادوەر شەرەفەدینە، شارەزای مەزهەبی حەنەفی بوو، مێزگەردی زۆر ئەنجام دەدا، دیندار و خاکی بوو، زۆر شتی بیستووە لە باپیرە دادوەرەکەی خۆی باوکی عەلاء، هەروەها لە قازی باوکی عامری ئەزدی و محەممەدی کوڕی عەلی عمیری، چەندین گەورە زانای تر، حەفتا و نۆ ساڵ ژیا، تاقانەی سەردەمی خۆی بوو، لە ڕۆژی عاشورا لە ساڵی پێنج سەد و حەفتا و دوو کۆچی دوایی کرد، دوایین کەسە جامعی تورمزی بەسەر باوکی عامردا خوێندۆتەوە. بڕوانە: العبر في خبر من غبر ٤/ ٢١٦.

(2) المبسوط ١٠/ ٤.

ڕابسپێردرێن کە موسڵمانان بە هیچ شێوەیەك دووچاری تیاچوون نەکەنەوە، فەرمان نەکەن بە تونێل لێدان لە ژێر قەڵایەك کە مەترسیان هەبێ لە ژێریدا تێکبشکێن، نەچنە ناو تونێلێکەوە کە مەترسیی ئەوەیان هەبێ تیایدا بکوژرێن و بەرگریان پێ لەخۆ نەکرێ))[1].

- محەممەدی کوڕی حەسەنی شەیبانی وتویەتی: ((دەبێ کەسێك سەرکردایەتی لەشکری پێ بسپێردرێ کە شارەزابێ لە کاروباری جەنگدا، ڕێوشوێنی باش بۆ ئەمە بگرێتەر، نابێ کەسێك بکرێتە سەرکردەیان کە سەربازەکان بەرەو تیاچوون ببات، یان ڕێگریان لێ بکات لە کاتی هەل ڕەخساندا))[2].

- ئیبن قودامەی مەقدسی[3] وتویەتی: ((لە هەر لایەنێکدا کاربەدەستێك دادەنرێ، کە لە کاروباری جەنگ و تێکۆشاندا فەرمانی جێبەجێ بکرێت، دەبێ کەسێك ئەم ئەرکەی پێبدرێ کە ژیرمەند و لێهاتوو و شارەزابێ لە جەنگدا، زانابێ لە فێڵبازییەکانی دوژمن، ئەمیندار و نەرم و نیان و دڵسۆز بێ بۆ موسڵمانان))[4]. هەروەها باسی ئەوەی کردووە: ((دەبێ کاربەدەست و ئەمیر سۆزی بە لەشکرەکەدا بێتەوە، بەشێوەیەك بەڕێیان بکات کە ڕەچاوی لاوازترینیان بکات))[5].

---

(1) الأم ٤/ ١٦٩.

(2) شرح كتاب السير الكبير ١/ ٤٦.

(3) پێشەوای ڕابەر، شێخی ئیسلام، موەفەقەدینی باوکی محەممەدی عەبدوڵای کوڕی ئەحمەدی کوڕی محەممەدی کوڕی قودامەی مەقدسی کوڕی نەسری مەقدسی دیمەشقی ساڵحی حەنبەلییە، لە ساڵی ٥٤١ك لە جەماعیل لە دایك بووە، کە ناوچەیەکە سەر بە نابلس، ڕۆیشتە بەغداد بۆ زانست وەرگرتن، دواتر لە دیمەشق نیشتەجێ بوو، چەندین دانراوی هەن، لە گرنگترین دانراوەکانی: (المغنی) لە زانستی فیقهدا، لە دیمەشق لە ساڵی ٦٢٠ك کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: سير أعلام النبلاء ٢٢/ ١٦٦، وطبقات المفسرين ١/ ٧٧ – ٧٨.

(4) المغني ٩/ ١٦٦.

(5) هەمان سەرچاوە ٩/ ١٧٥.

بەپێی ئەوەی شەرعناسان باسیان کرد، مافی جەنگاوەرانە سەرکردەیەکی شیاویان بۆ دابنرێ، ڕەچاوی مافەکانیان بکات لە جەنگدا.

لقی پێنجەم

مافی ئامادەسازی ڕۆحی

دوای مافی جەنگاوەران لە لایەنی جەستەیی و ئەو کۆڵەگە مادیانەی لەشکر پێویستی پێ هەیە، ئەوا ڕۆڵی لایەنی ڕۆحی دێت، کە لەسەر ئەو دەسەڵاتانەی سەرپەرشتی سەربازەکان دەکەن پێویستەئەو جەنگاوەرانە ئامادە بکەن لە ڕووی ڕۆحیەوە بەپێی بنەما چەسپاوەکانی شەریعەت.

لە قورئان و سوننەتدا چەندین بەڵگە هاتوون هانی موسڵمانان دەدەن لەسەر لە خواترسان، باوەڕ پتەوکردن، کاری چاکە کردن، بەڵکو ئامادەسازی دەروونی یەکێك لە گرنگترین مەرجەکانی سەرکەوتنی موسڵمان، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿...وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجۡعَل لَّهُۥ مَخۡرَجٗا﴾[1] واتە: (...جا ئەوەی لەخوابترسێت و پارێزکار بێت، ئەوە خوا دەرووی لێ دەکاتەوە).﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَوَلَّوۡاْ مِنكُمۡ يَوۡمَ ٱلۡتَقَى ٱلۡجَمۡعَانِ إِنَّمَا ٱسۡتَزَلَّهُمُ ٱلشَّيۡطَٰنُ بِبَعۡضِ مَا كَسَبُواْ... ﴾[2] واتە: (بێگومان ئەوانەی پشتیان هەڵکرد (لە غەزای ئوحود) لە ڕۆژی بەیەکگەیشتنی هەر دوو گرۆھ "گرۆهی ئیمانداران و گرۆهی بێ باوەڕان"، ئەوانە تەنها شەیتان تووشی هەڵەی کردن لە خشتەی بردن بەهۆی هەندێك گوناهەوە کە

---

(1) سورة الطلاق، الآية ٢.

(2) سورة آل عمران، الآية ١٥٥.

ئەنجامیاندابوو...). خوای مەزن خەسڵەتەکانی ئەو تێکۆشەرانەی ژماردووە کە لە پێناوی خوادا تێدەکۆشن و بە ماڵ و سامان و گیانیان بەهەشت دەکڕن، جا فەرموویەتی: ﴿ ٱلتَّـٰٓئِبُونَ ٱلۡعَـٰبِدُونَ ٱلۡحَـٰمِدُونَ ٱلسَّـٰٓئِحُونَ ٱلرَّٰكِعُونَ ٱلسَّـٰجِدُونَ ٱلۡأَٰمِرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَٱلنَّاهُونَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ وَٱلۡحَـٰفِظُونَ لِحُدُودِ ٱللَّهِۗ وَبَشِّرِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ﴾[1] واتە: ("جا ئەوانەی ئەو مامەڵەیە دەکەن پێشتر بەم سیفەتە پیرۆزانە خۆیان ڕازاندۆتەوە": تەوبەکارن و لەهەڵەکانیان پەشیمانن، خواپەرستن " لە هەموو هەڵسوکەوتیاندا "، سوپاسگوزارن "لەسەر هەموو ناز و نیعمەتێك"، گەڕۆکن "لەسەر زەویدا، ئەندێشە و بیر و هۆش بەکاردەهێنن بۆ بیرکردنەوە لە بوونەوەر و دەوروبەر"، سوژدەبەر و کڕنووشبەر و نوێژخوێنن، فەرماندەرن بە هەمووچاکەیەك، ڕێگری لە خراپە و هەموو نادروستیەك دەکەن و پارێزەرن بۆ سنوورەکانی خوا و قەدەغەکراوەکانی، ئینجا مژدە بدە بە ئیمانداران " ئەوانەی ئەو سیفاتانە لەخۆیاندا دەهێننەدی"). پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و جێنشینەکانی لە دوای ئەو ئامۆژگاری ئەو لەشکرانەیان کردووە کە ڕەوانەیان کردووە بۆ وڵاتان بە لەخواترسان[2]، عومەری کوڕی خەتتاب لە پەیامەکەیدا بۆ سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس (خوا لێی ڕازی بێ) کاتێك ناوبراو بۆ شەڕی فارسەکان ڕۆیشت وتی: ((لەخواترسان باشترین زەخیرە و تێشووە دژ بە دوژمن... گوناه و تاوانەکانی لەشکر مەترسی لە دوژمن لەسەر لەشکر زیاترە، موسڵمانان سەردەکەون بەوەی دوژمنەکانیان سەرپێچی خوا دەکەن، ئەگەر ئەمە نەبووبا ئەوا ئێمە توانامان بەسەریاندا نەدەبوو، چونکە

---

(١) سورة التوبة، الآية ١١٢.

(٢) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی دراوە.

ژمارەمان وەك ژمارەی ئەوان نییە، زەخیرەی ئێمەش وەك هی ئەوان نییە، ئەگەر لە تاواندا لەگەڵ ئەوان یەکسان بووین، ئەوا ئەوان لە ئێمە باشتر دەبن بەهۆی هێزەوە))[1].

عەبدولقادری کوڕی عەبدولعەزیز ئەرکەکانی ئەمیر و کاربەدەستی دیاری کردووە لە ئامادەکردنی سەربازان لە ڕووی ئیمانی و باوەڕیەوە، کە لەمانەی خوارەوەدا کورت دەبنەوە:

١- پتەوکردن و ڕەگداکوتینی بیروباوەڕی ئیسلامی لە ناخی تێکۆشەراندا، بۆ ئەوەی ببێتە پەیڕەوێکی یەکگرتوو بۆ کۆمەڵەی تێکۆشەر.
٢- پێشەنگێکی چاك بێ بۆ شوێنکەوتووانی، ڕەوشتە بەرزەکاندا تێدابن، چونکە خەڵك لەسەر ئاینی پاشاکەیانن.
٣- پێویستە ڕێگەکانی فێربوونی قورئان و سوننەت و زانستە شەرعییە پێویستەکان فەراهەم بکات بۆ سەربازان، دەبێ لە ناو سەربازگە کەسێك دیاری بکات بۆ فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە و شارەزابێ لە حوکم و نەریتە ئیسلامییەکان.
٤- هانی شوێنکەوتووانی بدات بۆ بەسەربردنی ژیانێکی سادە و سەخت و دووركەوتنەوە لە خۆشگوزەرانی[2].

بەمەش سەربازان بە چەکی ئیمان و باوەڕ پڕ چەك دەکرێن، لە ڕووی ڕۆحیەوە ئامادە دەبن بۆ ڕۆیشتنە ناو جەنگ، تا بە کەمترین زیانی ماددی و مرۆیی لێی دەربچن.

---

(1) العقد الفريد ١/ ١١٩.

(2) بڕوانە: العمدة في إعداد العدة ٢٢٣ – ٢٣٠.

لقی شەشەم

مافی فێرکردنی بنەمای یاساکانی جەنگ

مەبەست لە مافی فێرکردنی بنەمای یاساکانی جەنگ بریتییە لە مافی سەربازان و جەنگاوەران لەوەی فێری حوکم و یاسا و نەریتەکانی جەنگ بکرێن، تا پارێزراو بن لەو شوێنەوارانەی کە بەهۆی نەشارەزایی لە یاساکانی جەنگەوە گەلاڵە دەبن.

ئەمە یەکێکە لەو مافە گرنگانەی کە شەریعەتی ئیسلامی باسی کردووە، یەکێك لە نیشانەکانی گرنگی ئەم مافە ئامۆژگاری پێغەمبەرە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەم بارەوە، هەروەها هەڵسانی بە ڕوونکردنەوەی یاساکانی جەنگ و مەرج و ڕێککارییەکانی بۆ لەشکر و پۆلە سەربازەکان کە دەیناردن بۆ وڵاتان، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) کاتێك سەرکردەی لەشکرێکی دادەنا ئەوا ئامۆژگاری تایبەتی سەرکردەکەی دەکرد، کە لەخواترسێ و چاك بێت لەگەڵ ئەو موسوڵمانانەش کە لەگەڵیدان، پاشان دەیفەرموو: (بەناوی خوا بجەنگن، بجەنگن لەگەڵ کەسێکدا کە باوەڕی بەخوا نییە، بجەنگن و ناپاکی لەدەستکەوتی شەڕ مەکەن تا دابەشنەکرێت، ستەم مەکەن، لاشەی کوژراوان مەشێوێنن، منداڵ مەکوژن))[1].

بەهەمان شێوە لە سوننەتدا هاتووە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ئەگەر لەشکرێکی ڕەوانەکردبا دەیفەرموو: ((بەناوی خوا هەڵمەت بەرن، بەساڵاچووی بەتەمەنداکەوتوو، منداڵی بچوك، ئافرەت مەکوژن، ناپاکی مەکەن، دەستکەوتەکانتان کۆ

---

(1) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کرا.

بکەنەوە، چاکە بکەن، بەڕاستی خوا چاکەکارانی خۆشدەوێت))[١]، جگە لەمانەش لەو فەرموودانەی هاتوون بۆ ڕوونکردنەوەی ڕێساکانی تێکۆشان (جیهاد) بۆ تێکۆشەران، پێغەمبەر بەوانەی دەفەرموو کە دەیکردنە سەرکردە: ((ئەمە بۆ لەشکر و پۆلە سەربازەکانت باس بکە))[٢]، ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی پێویستە جەنگاوەران فێری ڕێساکانی تێکۆشان و جەنگ بکرێن[٣].

وەك وەڵامدانەوەی فەرمانی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) زانایان و شەرعناسانی موسڵمانان بەتایبەت سەبارەت بەم بوارەیان نووسیووە، جیا لە بوارەکانی تر، وەك: ئەوزاعی لە کتێبی (السير)دا، محەممەدی کوڕی حەسەنی شەیبانی لە (السير الكبير)دا و جگەلەوانیش[٤]، ئەم نووسراو و دانراوانە بوونە بەڵگەیەکی ئاسانکراوی ئەم یاسا و حوکمانە، کە گەڕانەوەی جەنگاوەران بۆی ئاسان بێ.

---

(١) ئەبو داود لە سونەنەکەیدا هێناویەتی: كتاب الجهاد، باب في دعاء المشركين، برقم (٢٦١٤): ٣/ ٣٧.

(٢) مالیك هێناویەتی: الموطأ: كتاب الجهاد، باب النهي عن قتل النساء والولدان في الغزو، رقم (٩٦٦): بەڵام فەرموودەی: ((ئەمە بۆ لەشکر و پۆلە سەربازەکانت باس بکە)) فەرموودەی پێغەمبەر نییە، هەروەك زەرقانی باسی کردووە لە ڕاڤەکەیدا لەسەر کتێبی (الموطأ) وتویەتی: ((پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بەوانەی سەرکردەی لەشکر بوون دەیفەرموو: "ئەمە بۆ لەشکر و پۆلە سەربازەکانت باس بکە"))، شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك ٣/ ١٨، خاوەنی کتێبی (المنتقى) داویەتیە پاڵ عومەری کوڕی عەبدلعەزیز، جا لە کاتی ڕاڤەکردنیدا وتویەتی: ((ئەم وتەیەی عومەر: "بەویستی خوا بۆ لەشکر و پۆلە سەربازەکانت باس بکە، خوات لەگەڵ" ئەم ئامۆژگارییە تایبەتە بە سەرکردەی لەشکر..))، المنتقى شرح الموطأ ٤/ ٤٥٠، ولم تذكر الروايات الأخرى الواردة عن النبي (صلى الله عليه وسلم) والتي سبق ذكرها هذه الزيادة.

(٣) بڕوانە: شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك ٣/ ١٨، ومغني المحتاج ٦/ ٣٧.

(٤) سماحة الأحكام الشرعية في علاقة المسلمين بغيرهم، محمد تقي العثماني، العلاقات الدولية بين الإسلام والحضارة المعاصرة ١/ ٣١٢.

لقی حەوتەم

مافی پاراستنی گیانیان

مافی جەنگاوەران لە پاراستنی گیانیان، یەکێك لەو مافانەی بایەخی پێدراوە لەلایەن شەریعەتی ئیسلام و شەڕعناسەکانی.

پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) زۆر سور بوو لەسەر پاراستنی گیانی سەربازەکانی لە تیاچوون، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هەژدە هێرشی کردووە، کە تەنها لە نۆیاندا شەڕ هەڵگیرساوە، زەرەر و زیانەکانیان زۆر کەم بووە، وەك: جەنگی هۆزی موستەڵەق، خەندەق، ڕزگارکردنی مەککە، هۆزی قورەیزە[1].

جێنشینەکانیشی شوێن ڕێبازی ئەو کەوتن، عومەری فاروق بەرائی کوڕی عازبی[2] لەکار لادا، ((عومەر بۆ کاربەدەستەکانی دەنووسی: بەرائی کوڕی عازب مەکەنە سەرکردەی هیچ بەشێك لە لەشکری موسڵماناندا، چونکە لەشکرەکە بەرەو تیاچوون دەبات))[3].

---

(1) بڕوانە: الأخلاق السياسية ٣٠٩ – ٣١٠.

(2) ناوی بەرائی کوڕی عازبی کوڕی نەزری کوڕی زەمزەمی بوخاری خەزرەجییە، یەکێك بوو لە هاوەڵان، زۆر بوێر بووە، بەشداری جەنگی ئوحد بووە، دواتر بەشداری جەنگەکانی دیکەی کردووە لە پاڵ پێغەمبەری خوادا، لە ڕووکەشدا بە لاواز و بێهێز دیار بوو، بە ڕووبەڕوو بوونەوەی تاکەکەسی لە مەیدانی جەنگدا سەد کەسی کوشتووە، جگە لەوانەی لە ناو گەرمەی شەڕدا کوشتوونی، لە ڕۆژی ڕزگارکردنی مەککەدا لەلای ڕاستی ئەبو موسای ئەشعەری بوو، خۆی دەرنەدەخست، لەلای دەروازەی ڕۆژهەڵاتی مەککە شەهید بوو، گۆڕەکەشی لەوێیە، برای ئەنەسی کوڕی مالیکە. بڕوانە: الطبقات الكبرى ٧/ ١٦ – ١٧، وصفة الصفوة ١/ ٦٢٤ – ٦٢٦، وسير أعلام النبلاء ١/ ١٩٥ وما بعدها.

(3) حاکم هێناویەتی لە: المستدرك على الصحيحين: كتاب معرفة الصحابة، ذكر البراء بن مالك الأنصاري، رقم (٥٢٧١): ٣/ ٣٣٠، والهندي في كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، رقم (٣٦٨٥٤): ١٣/ ١٢٩.

شەڕعناسان (ڕەحمەتی خوایان لێبێ) هەروەك خرایەڕوو پاراستنی گیانی سەربازان وەك ئەركێكی سەركردەی لەشكر داناوە، لە بەرامبەر جەنگاوەرەكانی، كە دەبێ پێیەوە پابەند بێ.

لقی هەشتەم

مافی پاكسازی لەشكر لە كەسی تێكدەر

هەڵسانی سەركردە بە پاكسازی لەشكر لە كەسی تێكدەر و ڕوخێنەرەكان، بە مافێكی ڕەوای جەنگاوەران دانراوە لە شەریعەتی ئیسلامدا، ئەمەش بەهۆی ئەو كاریگەرییە خراپانەی ئەم كەس و ڕەگەزانە لەسەر گیانی جەنگاوەران هەیانە، وەك نەچەسپاوی لە گۆڕەپانی جەنگدا، بردنی ئەندامانی لەشكر بەرەو لەناوچوون، بەهۆی ئەم ترسە خەیاڵیەی كە ئەم كەسانە بڵاوی دەكەنەوە لەو كاتەی هاودەمی لەشكر دەكەن.

شەڕعناسانی ئیسلام بڕیاریان داوە پاكسازی لەشكر لە كەسە سەرشۆڕكەرە دەردەدارەكان یەكێكە لە ئەركەكانی سەركردەی لەشكر، لەو كەسانە: ئەو كەسەی پڕوپاگەندەی خراپ بڵاو دەكاتەوە، كەسی سەرشۆڕكەر، ناپاك، ئەوەی شایستە نییە بۆ جەنگ، سەركردەی لەشكر دەبێ هەڵبستێ بە دوورخستنەوەی ئەوانە لە سەربازگەی جەنگاوەرانی، بۆ پاراستنی لەشكرەكەی، بەو هیوایەی سەركەوتن لە ناكۆكی چەكداریدا بەدەست بێت بە كەمترین زیان[1].

(1) روضة الطالبين ١٠/ ٢٤٠، وحواشي الشرواني ٩/ ٢٣٧، والمغني ٩/ ١٦٦، والمحرر في الفقه ٢/ ١٧٢.

لقی نۆیەم

مافی پێشکەشکردنی چاودێری تەواو بۆ خاوەن دۆخە تایبەتەکان

ئەگەر کەسی نەخۆش یان بریندار یاخود لاواز لە ناو لەشکردا بینران، ئەوا لەسەر سەرکردەی سەربازگەی موسڵمانان پێویستە چاودێری تەواویان پێشکەش بکات بەپێی بنەماکانی شەریعەتی ئیسلام، لە سوننەتدا چەندین فەرموودە هاتووە، کە ئاماژەن بۆ بایەخدانی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بەو جۆرە کەسانە وەك: بریندارەکان، ڕەبیعی کچی معوز (خوا لێی ڕازی بێ) وتویەتی: ((ئێمە لەگەڵ پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دەڕۆیشتینە جەنگ، ئاومان دەدا بە جەنگاوەران و خزمەتمان دەکردن، بریندار و کوژراوەکانمان دەهێنایەوە شاری مەدینە))[1]. لە ئەنەسی کوڕی مالیکەوە هاتووە: ((پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دایکی سەلیم[2] و چەند ئافرتێکی تری لە ئەنساڕییەکان لەگەڵ خۆی دەبردن بۆ جەنگ، ئاویان دەدا بە تێکۆشەران و تیماری بریندارەکانیان دەکرد))[3]. لە دایکی عەتیەی ئەنساڕییەوە هاتووە، وتویەتی: ((لەگەڵ پێغەمبەری خوادا (درودی خوای لێبێ) حەوت جەنگم ئەنجامداوە، لە ناو ڕەشماڵەکاندا

---

(1) بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب الجهاد والسير، باب رد النساء الجرحى والقتلى، رقم (٢٧٢٧): ٣/ ١٠٥٦.

(2) ناوی دایکی سەلیمی کچی ماحانی کچی خالدی کچی زەیدی کچی حرامە، نازناوی ڕومەیساء بوو، مالیکی کوڕی نەزر مارەی کرد، دەڕۆیشتە هەڵمەت و جەنگەکان لەگەڵ پێغەمبەری خوادا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، ساڵی ١٦ك کۆچی دوایی کرد. بڕوانە: صفة الصفوة ٢/ ٦٥ – ٦٩، والمنتظم ٤/ ٢١٦ – ٢١٨، وتلقيح فهوم أهل الأثر ١/ ٢٣٢.

(3) موسلیم گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا لە ئەنەسی کوڕی مالیکەوە: كتاب الجهاد والسير، باب غزوة النساء مع الرجال، رقم (١٨١٠): ٣/ ١٤٤٣.

دەمامەوە و خواردنم بۆ دروست دەکردن، بریندارەکانم تیمار دەکرد، سەرپەرشتی نەخۆشەکانم دەکرد))[1]. گێڕدراوەتەوە کە: ((چوار یان پێنج ئافرەت لەگەڵ ئەبو موسای ئەشعەری بەشداریان لە جەنگی شاری تستر[2] کردووە، ئاویان دەدایە جەنگاوەران، تیماری بریندارەکانیان دەکرد، ئەبو موسا پشکێکی دەستکەوتەکانی دایە ئەوان))[3]. بەمەش ئەندازەی سوربوونی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و هاوەڵانی دەردەکەوێ لەسەر تیمارکردنی بریندارەکان و چارەسەرکردنی نەخۆشە جەنگاوەرە موسڵمانەکان.

هەمان حاڵ سەبارەت بە لاوازەکانیش، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە تەواوی لە هەڵمەتەکانیدا بایەخی پێداوە، لە جابرِی کوڕی عەبدڵاوە گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە دوای کاروانەکەدا دەهات، کەسی لاوازی لەگەڵ خۆی دەهێنا، لە دواوەی وڵاغەکەی سواری دەکرد، نزای بۆ لاوازەکان دەکرد))[4]. مەبەستی ئەوەیە ئەگەر کەسە لاوازەکە توانای ڕۆیشتنی نەبووبا و وڵاغیشی

---

(1) موسلیم گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الجهاد والسير، باب النساء الغازيات يرضخ لهن ولا يسهم والنهي عن قتل الصبيان في الحرب، رقم (١٨١٢): ١٣/ ١٤٤٧.

(2) تستر: گەورەترین شارە لە خوڕاسان، بە عەرەبیکراوی شوشترە، دەکەوێتە شوێنێکی بڵندی زەویەوە، کاتێك ئەبو موسا ناوچەی "سرق"ی ڕزگارکرد، لەوێوە ڕۆیشت بەرەو شاری "تستر"، دەستە ڕاستی ئەبو موسا بەرائی کوڕی مالیك بوو، مەجزەئەی کوڕی سەوری سەدوسی سەرپەرشتی کاروانەکەی دەکرد. بڕوانە: معجم البلدان ٢/ ٣١.

(3) ئیبن ئەبی شەیبە هێناویەتی لە: المصنف في الأحاديث والآثار: كتاب التأريخ، تتمة باب رقم ما ذكر في تستر، رقم (٣٣٨١٧): ٧/ ٤، وقال الألباني: سنده يحتمل التحسين، الرد المفعم ١٥٤.

(4) ئەبو داود لە سونەنەکەیدا هێناویەتی: أول كتاب الجهاد، باب لزوم الساقة، رقم (٢٦٣٩): ٣/ ٤٤، والحاكم في مستدركه على الصحيحين: كتاب الجهاد، رقم (٢٥٤١): ٢/ ١٢٦، وقال: ((صحيح على شرط مسلم))، ووافقه الذهبي، وصححه الألباني في تعليقاته على سنن أبي داود، رقم (٢٦٣٩): ٣٩٩، وقال عنه في سلسلة الأحاديث الصحيحة، رقم (٢١٢٠): نيل الأوطار ٨/ ٤٨.

نەبووبا ئەوا لە دواوەی وڵاغەکەی لەگەڵ خۆی سوار دەکرد[1]. بەمەش بایەخدان و چاودێری کردنی ئەمانە بە یەکێك لە ئەرکەکانی سەرکردەی لەشکر دادەنرێ لە بەرامبەر جەنگاوەرەکانی.

لقی دەیەم

مافی گەڕانەوە بۆ لای خانەوادە

شەریعەتی ئیسلام بایەخی داوە بە پاراستنی تێکۆشەران لە چێژ وەرگرتن و هاودەمی کردنی خێزانەکانیان، مافی ئەوەی بە تێکۆشەران داوە بگەڕێنەوە بۆ لای خانەوادە و خێزانیان، لە پێناو تێرکردنی ئارەزووە جنسییەکانی خۆیان و خێزانەکانیان، ئەگەر ماوەی دابڕانیان لە خێزانەکانیان گەیشتە شەش مانگ، ئەمەش بەپێی سوننەتی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کە گێڕدراوەتەوە: ((لەشکرێکی پشتیوانان "ئەنسارییەکان" لە وڵاتی فارس بوون، هەموو ساڵێك بە دواداچوونی بۆ لەشکر دەکرد، ئاڵوگۆڕی پێدەکردن، عومەر سەرقاڵ بوو، بەمەش بێ ئاگا بوو لەوان، کاتی گەڕانەوەیان هات و تێپەڕی، ئەمەش لەسەریان سەخت بوو، عومەر هەڕەشەی لەوان کرد، هەر چەندە هاوەڵی پێغەمبەری خوا بوون، جا وتیان: ئەی عومەر بێ ئاگابووی لێمان، ئەو شتەت فەرامۆشکرد کە جێبەجێ بکەی لە ناوماندا کە پێغەمبەر فەرمانی پێکردووە، لە ئاڵوگۆڕکردنی سەرباز و جەنگاوەران))[2]، وەك پابەندبوون بەوەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی

---

[1] نیل الأوطار ٨/ ٤٨.

[2] ئەبو داود گێڕاویەتیەوە لە سونەنەکەیدا: الخراج والإمارة والفيء، باب تدوين العطاء، رقم (٢٩٦٠): ٣/ ١٣٨، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب الإمام لا يجمر بالغزى، رقم (١٧٦٢٧)، واللفظ لأبي داود.

پێکردووه، عومەر پەیڕەوێکی دانا، کە ناوەڕۆکەکەی ئەوەبوو ئەوپەڕی دابڕانی هاوسەری تێکۆشەر نابێ لە شەش مانگ تێپەڕ بکات، مەگەر بۆ پێویستی و بەهۆی ناچاریەوە، لە عومەر گێڕدراوەتەوە کە لەم بارەوە وتویەتی: ((خەڵك مانگێك بەڕێوە دەبن بۆ جەنگ و هەڵمەت، چوار مانگ تیایدا دەمێننەوە، مانگێکیش بەڕێگاوە دەبن بۆ گەڕانەوە)). بەمەش ئەم کاتەی بۆ خەڵك دیاریکرد وەك نەریت بۆیان لە جەنگدا[1]. هەر بۆیە پێشەوا عومەر هەردەم کەسانی بێ ژنی دەکردە سەرباز، بۆ ئەوەی هەل بڕەخسێنێ بۆ ئەوانەی ژنیان هەیە لەگەڵیاندا بژین، لەمەدا ڕەچاوی ئارەزووی سروشتی مرۆڤی کردووە، هەر بۆیە ئەمەی چەسپاند لە یاسادا لە پێناو پابەندبوونی موسڵمانان بە پاراستنی ئەم مافەی جەنگاوەران[2].

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە زەیدی کوڕی ئەسلەمەوە هاتووە، کە شەوێکیان عومەری کوڕی خەتاب ڕۆیشتە دەرەوە چاودێری باروبۆخی خەڵکی دەکرد، بەلای ماڵی ژنێکدا ڕۆیشت، ژنەکە دەیوت: ئەم شەوە زۆر درێژ بوو، لایەکانی تاریکتر بوون، زۆر لەسەرم درێژ بووەوە، ئایا خۆشەویستێك نییە یاری لەگەڵدا بکەم، بە خوا ئەگەر تەنها لە خواترسان نەبووبا ئەوا تەنیشتەکانی لەسەر ئەم پێخەفە دەجوڵان، کاتێك بووە بەیانی، عومەر ڕۆیشتە لای ئافرەتەکە و پرسیاری لەبارەوە کرد، وتراوە: فڵانی کچی فڵانە، مێردەکەی تێکۆشەرە لە پێناوی خوا، عومەر ئافرەتێکی ڕەوانەکرد بۆ لای، پێی وت: لەلای بە تا مێردەکەی دەگەڕێتەوە، نامەیەکی نووسی بۆ مێردەکە و گەڕاندیەوە، دواتر عومەر ڕۆیشتە لای حەفسەی کچی، پێی وت: کچە شرینەکەم، ئافرەت تا چەند ئارام دەگرێ لەسەر دووری پیاوەکەی؟ حەفسە پێی وت: بابەگیان، خوا لێتخۆشبێ ئایا کەسی وەك تۆ ئەم جۆر پرسیارە دەکات؟، عومەر وتی: ئەگەر شتێك نەبووبا کە دەمەوێ تێیدا ورد ببمەوە بۆ هاوڵاتیانم، ئەوا پرسیارم لەم بارەوە لێنەدەکردی، حەفسە وتی: چوار یان پێنج یان شەش مانگ، عومەر فەرمووی: خەڵك مانگێك بەڕێوە دەبن بۆ جەنگ و هەڵمەت، چوار مانگ تیایدا دەمێننەوە، مانگێکیش بەڕێگاوە دەبن بۆ گەڕانەوە. بەمەش ئەم کاتەی بۆ خەڵك دیاریکرد وەك نەریت بۆیان لە جەنگدا)) سەعیدی کوڕی مەنسور لە سونەندا هێناویەتی: كتاب الجهاد، الغازي يطيل الغيبة عن أهله، رقم (٢٤٦٣): ٢/ ٢١٠.

(2) بڕوانە: منهج عمر بن الخطاب في التشريع ٤١٨.

لقی یازدەم

مافی سەرپەرشتی خێزان

شەریعەتی ئیسلام گرنگی داوە بە پاراستنی مافی هاوڵاتیان لە سەرپەرشتی کردنی خێزانەکانیان، مافی تێکۆشەرانە لە پڕکردنەوەی پێداویستییە خێزانیەکان لە ماوەی ئامادە نەبوون لە ناو خێزانەکانیاندا بەهۆی تێکۆشان (جیهاد)ەوە، لە: خەرجی، پۆشاك، گشت پێداویستییەکانی تری ژیان، بە مافێك دادەنرێ لەو مافانەی شەرعناسانی ئیسلام بایەخیان پێداوە و لە کتێبەکانیاندا نووسیویانە، (مرغینانی[1]) بەدەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((لە خانەی سامان "بیت المال"ەوە خۆراك و پێداویستی جەنگاوەران و خێزانەکانیان دەدرێ، چونکە خانەی سامان هی موسڵمانانە، چونکە بەبێ شەڕ گەیشتۆتە دەستی موسڵمانان و ئامادەشە بۆ بەرژەوەندی موسڵمانان، ئەو جەنگاوەرانەش کار بۆ دەوڵەتی موسڵمان دەکەن، خەرجی خێزانیش لەسەر باوکانە، ئەگەر خەرجی تەواو بەو جەنگاوەر و خێزانەکانیشیان نەدرێ ئەوا پێویستیان بە کاسبی دەبێ، بەمەش خۆیان بۆ جەنگ یەکلا ناکەنەوە))[2].

---

(1) ناوی باوکی حەسەنی بورهانەدینی کوڕی ئەبو بەکری کوڕی عەبدلجەلیل، پێشەوا بورهانەدینی مەرغینانی حەنەفییە، شێخی حەنەفییەکان بووە، یەکێك بوو لە زانا مەزنەکان، خاوەنی کتێبی (الهدایة والبدایة) بوو لەسەر مەزهەبی حەنەفی، لە دەوروبەری (٥٩٠ك) کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: سیر أعلام النبلاء ٢١/ ٢٣٢.

(2) الهدایة شرح البدایة ٢/ ١٦٤.

له فیقهی شافیعیدا، ماوردی[1] ئاماژەی داوە بەوەی: ((لەسەر پێشەوا پێویستە جەنگاوەران دابنێ لە گشت سەنگەر و شارەکاندا، پێداویستیەکانی جەنگاوەر و خێزانەکانیان لە خانەی سامان دابین بکات، لە دەستکەوتەکانی جەنگ ئەوەندە بە جەنگاوەران بدات کە پێویستییەکانیان پڕ بکاتەوە، بۆ ئەوەی سەرقاڵ نەبن بە کاسبیەوە لە جیاتی تێکۆشان، بەڵکو سەرقاڵ بن بە تێکۆشان لە دژی دوژمن و بەرگری لە ئیسلام، جا ئەگەر پێشەوا پابەندکرا بە دابینکردنی پێداویستییەکانیان، دابینکردنی پێداویستییەکان لە پێنج ڕووەوەیە:

یەکەم: زۆری خاوخێزان و کەمی ئەو منداڵ و خێزان و کۆیلە و خزمەتکارانەی کە خەرجی کێشانیان پێویستە))[2].

ئیبن قودامەی مەقدسی لە حەنبەلییەکان وتویەتی: ((ئەوانەی لە ناو موسڵمانان بە ئەرکی تێکۆشان هەڵدەستن دەبێ ئەندازەیەك سامانیان پێبدرێ، چونکە ئەرکی تێکۆشانیان لەسەر ئەستۆ موسڵمانان لاداوە، موسڵمانانیش دەبێ پێداویستی ئەوان جێبەجێ بکەن، دەبێ پێداویستی خاوخێزانەکەشیان دابین بکرێ، چونکە لەوانەیە زیاد و کەم ببن، دەبێ

---

(1) ناوی عەلی کوڕی محەممەدی کوڕی حەبیبی قازی باوکی حەسەنی ماوردی بەسڕی شافیعییە، لەسەر دەستی باوکی قاسمی سمیری و باوکی حامدی ئیسفەراییینی زانستی خوێندووە، پارێزەری مەزهەبی شافیعی بووە، زۆر ڕێزدار بووە، لەلای دەسەڵات لە پێش بووە، چەندین دانراوی هەیە لە گشت هونەرەکانی فیقھ و ڕاڤەی قورئان و بنەماکانی ئایین و بنەماکانی فیھ و وێژە (ئەدەب)، وەك: الحاوي في الفقه، وأدب الدنيا والدين، والإقناع في الفقه، وقانون الوزارة، وسياسة الملك، جگەلەمانەش، ئەرکی دادوەری گرتۆتەئەستۆ لە چەند شار و وڵاتدا و چەندین ساڵ لە بەسرە و بەغداد وانەی وتوەتەوە، شتی گێڕاوەتەوە لە حەسەنی کوڕی عەلی جیلی و جگەلەویش، خەتیبیش لە ماوردی گێڕاوەتەوە و متمانەداری کردووە، دوایین کەس کە شتی لێگێڕاوەتەوە باوکی عیزی کادشە، ماوردی لە مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ٤٥٠ك لە تەمەنی هەشتا و شەش ساڵیدا کۆچی دوایی کرد. بڕوانە: طبقات الشافعية ١/ ٢٣٠ – ٢٣٢، وطبقات المفسرين ١/ ١١٩ – ١٢٠.

(2) الحاوي الكبير ٨/ ٤٤٣.

نرخی ئەو خۆراك و پۆشاكانەش بزانرێ كە خاوخێزانەكە پێویستی پێی هەیە، چونكە لەوانەیە گران یان هەرزان بن، بۆ ئەوەی ئەو شتانەی پێیان دەدرێ لە ئاست پڕكردنەوەی پێداویستییەكانیان بێ))[1].

باسی سێیەم

مافەكانی پەیوست بە ئامادەسازی جەنگاوەران لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، نەچۆتەسەر ڕوونكردنەوەی مافەكانی پەیوەست بە ئامادەسازی جەنگاوەر پێش ڕۆیشتنە ناو جەنگ، بەڵكو تەنها باسی یەك مافی كردووە، ئەویش ئەمەیە:

❖ **مافی فێربوون و ئاشنابوون بە بنەمای یاساكانی جەنگ:**

لەبەر ئەوەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ژمارەیەكی زۆر لە بنەمای شێواز و هەڵسوكەوتی جەنگی لەخۆی دەگرێ، كە پێویستە جەنگاوەر پێیەوە پابەند بێ، ئەوا بەم هۆیە جەنگاوەران لایەنی پەیوەندیداری بنەڕەتین كە دەبێ شارەزابن لەم یاسایەدا، بەرپرسی یەكەمیشن لە جێبەجێ نەكردنی بنەما چەسپاوەكانی، بەمەش جەنگاوەران مافی ئەوەیان هەیە فێری بنەماكانی ئەم یاسایە بن.

دەق و بەڵگەنامەكانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختیان كردۆتەوە لەسەر ئەم مافە، ڕێكەوتننامەی چوارەمی لاهای بە دەق ئاماژەی كردووە بەوەی: ((لەسەر دەوڵەتە ڕێكەوتووەكان پێویستە ڕێنمایی بۆ هێزە زەمینیەكانیان دەربكەن، ئەو ڕێنماییانە دەبێ

---

(1) الكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٣١٩.

کۆك بن لەگەڵ گەڵاڵە نامەی پاشکۆی ئەم ڕێکەوتننامەیە، کە تایبەتە بە ڕێزگرتن لە یاسا و نەریتەکانی جەنگی زەمینی))[1]. ئینجا ماددەیەکی هاوبەش هاتووە لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفدا هاتووە: ((لایەنە باڵایە ڕێکەوتووەکان بەڵێن دەدەن بە بڵاوکردنەوەی دەقی ئەم ڕێکەوتننامەیە لەسەر فراوانترین ئاستیوڵاتەکانیان، لە کاتی ئاشتی و جەنگدا، بەڵێنیش دەدات بە شێوەیەکی تایبەت ئەم بنەمایانە بخاتە ناو پەیڕەوی خوێندنی سەربازیەوە، تەنانەت ناو خوێندنی شارستانیشەوە ئەگەر بکرێ، تا وای لێدێ ئەو بنەمایانەی ئەم یاسانە لەخۆیان دەگرن ناسراوبن لەلای گشت دانیشتوانەوە، بەتایبەت هێزە چەکدارەکان))[2]، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی: ((لایەنە باڵاکانی ڕێکەوتنکار بەڵێن دەدەن بە بڵاوکردنەوەی دەقەکانی ئەم ڕەوکەوتننامانە و ئەم پرۆتۆکۆڵە لە کاتی ئاشتیدا، لەسەر فراوانترین ئاستی گونجاو لە وڵاتی خۆیاندا، دەبێ بخرێتە ناو بەرنامەی خوێندنی سەربازیەوە، دەبێ هانی دانیشتوانی سڤیلیش بدرێ بۆ خوێندن و ئاشنایەتی پەیداکردن لەم بنەمایانەدا، تا وای لێدێ ئەم بەڵگەنامانە لەلای هێزە چەکدار و هاوڵاتییە سڤیلەکانیش ناسراوبن.

لەسەر دەسەڵاتە سەربازی یان مەدەنییەکان پێویستە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا بە ئەرکی خۆیان هەڵبستن لە جێبەجێکردنی ئەم ڕێکەوتننامە و پرۆتۆکۆڵە، بەوەی دەبێ بە تەواوی ئاشنابێ بە دەقەکانی ئەم بەڵگەنامەیە))[3].

---

(1) مـ ١، الإتفاقية الخاصة بإحترام قوانين وأعراف الحرب البرية، لاهاي ١٩٠٧.

(2) مـ ٤٧، اتفاقية جنيف الأولى، و مـ ٤٧، اتفاقية جنيف الثانية، ومـ ١٢٧ اتفاقية جنيف الثالثة، و مـ ١٤٤ اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩م.

(3) مـ ٨٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

سەربارى ئەوەى خرايەڕوو، ئەوا پرۆتۆكۆڵی ناوبراو جەختی كردۆتەوە لەسەر پێویستی دانانی ڕاوێژكاری یاسایی بۆ هێزە چەكدارەكان: ((بۆ پێشكەشكردنی ڕا و بۆچوونی یاسایی بۆ سەركردە سەربازییەكان لەسەر ئاستی گونجاو، سەبارەت بە جێبەجێكردنی ئەم ڕێكەوتننامانە و پاشكۆكەی، هەروەها دەربارەی پێدانی ڕێنمایی گونجا كە دەدرێنە هێزە چەكدارەكان سەبارەت بەم بابەتە))[1]. جەختكراوەتەوە لەسەر بڵاوكردنەوەی ئەم یاسایە لە نێو ڕیزەكانی هێزە چەكدارەكان لە بڕیارەكانی: كۆنگرەی نێودەوڵەتی خاچی سور، مانگی سور، كۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەكگرتووەكان، لیژنەی مافی مرۆڤی سەر بە نەتەوە یەكگرتووەكان، لیژنەی لاوەكی بۆ پێدانی ماف و جیاوك (إمتيازات) و پاراستنی كەمینەكان، ئەنجومەنی ئەوڕوپا[2].

لەسەر ئەندامانی هێزە چەكدارەكان پێویستە فێری بنەماكانی ئەم یاسایە بن، هەر یەكەی بەپێیی پلە و ئەركی خۆی لە ناو هێزە چەكدارەكاندا، بۆ نموونە لەسەر جەنگاوەری سادە پێویستە هەندێك بنەمای بنەڕەتی فێر ببێ وەك: بنەمای جیاوازی، گونجان، چونیەتی هەڵسوكەوت كردن لەگەڵ دوژمن، لەسەر ئەفسەری بچوك پێویستە فێری بنەماكانی ئەم یاسایە ببێ بەشێوەیەكی قوڵتر، ئەفسەری مەزنیش پێویستر قوڵتر لەوەی تر ئاشنای ببێ، چونكە بەرپرسی یەكەمە لە جێبەجێكردنی بنەماكانی یاساكە[3].

---

(1) مـ ٨٢، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) بڕوانە: نشر القانون الدولي الإنساني، د. محمد يوسف علوان، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٤٨٩ – ٤٩٣.

(3) بڕوانە: تدريس قانون النزاعات المسلحة للقوات المسلحة وتدريبها على تطبيقه وتنظيمها على أساسه، سيرج بورجوا، القانون الدولي الإنساني دليل للطبيق على الصعيد الوطني ٤٣٠ – ٤٣١، ونشر القانون الدولي الإنساني، د. محمد يوسف علوان، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٤٩١.

وەك وەڵامیانەوەی بنەما یاساییە پابەندکەرەکان سەبارەت بە بڵاوکردنەوەی حوکمەکانی یاسای ناوبراو، بەمەبەستی پاراستنی ئەم مافەی جەنگاوەران چەندین دەوڵەت بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیان دانایە ناو پەیڕەوە جیاوازەکانی خوێندنی سەربازی، ئەمەش لە میانەی تێکەڵکێشانی ڕێك و پێکی پرسی جێبەجێکی ئەم یاسایە لە چوارچێوەی چەمکە مەیدانی و تەکتیکییەکان، ڕێنمایی و ڕێبەرییە ڕێنیشاندەکان و مەشق و ڕاهێنانەکان لەسەر گشت ئاستە مەیدانی و تەکیتیکییەکان، لەمانەش ئەو دەوڵەتانە: بەریتانیا، سویسرا، فەرەنسا، ئەڵمانیا و سوێد[1].

لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی چەندین هەوڵی باشی داوە لە پێناو گەیشتنی جەنگاوەران بە مافەکانیان، بە بڵاوکردنەوەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە نێو ڕیزی هێزە چەکدارەکان، لە ڕێگەی بەستنی کۆڕبەند و کۆڕی زانستی و ئەنجامدانی سمینار و چاپکردنی کتێبی پەیوەست بەمە[2].

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني والتشريعات الوطنية، د. عامر الزمالي، القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح ٥٥ – ٥٦، و تدريس قانون النزاعات المسلحة للقوات المسلحة وتدريبها على تطبيقه وتنظيمها على أساسه، سيرج بورجوا، القانون الدولي الإنساني دليل للطبيق على الصعيد الوطني ٤٣٤.

(2) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني والتشريعات الوطنية، د. عامر الزمالي، القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح ٥٦، و تدريس قانون النزاعات المسلحة للقوات المسلحة وتدريبها على تطبيقه وتنظيمها على أساسه، سيرج بورجوا، القانون الدولي الإنساني دليل للطبيق على الصعيد الوطني ٤٨٩ – ٤٩٠.

باسی چوارەم

بەراوردێك دەربارەی ناساندنی جەنگاوەران و مافەكانی ئامادەسازیان

لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

دوای ڕوونكردنەوەی پێناسەی جەنگاوەران لە زاراوەی شەرعناسانی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، تیشك خستنەسەر ئەو مافانەی پەیوەستن بە ئامادەكردنیان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا ئەم توێژینەوەیە بەراوردێك لە نێوانیاندا ئەنجام دەدات لەم دوو لقەی داهاتوودا.

لقی یەكەم

بەراوردێك سەبارەت بە ناساندنی جەنگاوەران

لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

لە كاتی بەراوردكردنی پێناسەی جەنگاوەر لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوە دەردەكەوێ كە هەر سەرچاوەی ناوبراو هاوبەشن لە بەكارهێنانی (جەنگاوەر) وەك زاراوەیەك بۆ ئەو كەسەی بەشدار دەبێ لە ناكۆكییە چەكدارییەكاندا و خۆی بۆ ئامادە دەكات، بەڵام ئەوەندە هەیە شەرعناسان لەوەدا تایبەتمەند و بێ هاوتان لەوەی جیاوازیان كردووە لە نێوان جۆری جەنگاوەراندا، بە بەكارهێنانی چەند زاراوەیەكی تر بۆیان، بۆ نموونە: زاراوەی (تێكۆشەر: مجاهد)یان بەكارهێناوە بۆ ئەو كەسەی دەجەنگێ بە گیان و سامان لە پێناو بەرزكردنەوەی وشەی خوا، هەروەها زاراوەی (چەتە: المحارب) بۆ ئەو ڕێگرە بەكاردێنێ كە دەجەنگێ لە پێناو تاڵانكردن و بردنی سامان.

بەڵام یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جیاوازی لە نێوان جۆرەکانی جەنگاوەران نەکردووە، بەڵکو (هێزە چەکدارەکان) یان (جەنگاوەر)یان بەکارهێناوە بۆ ئەوانەی ئامادەن شەڕ بکەن یان بچنە ناو جەنگەوە.

لقی دووەم

بەراوردێك دەربارەی مافەکانی ئامادەکردنی جەنگاوەران

لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

سەبارەت بەوەی پەیوەستە بە مافەکانی جەنگاوەران بە ئامادەکردنی جەنگاوەرانەوە، ئەوا شەریعەتی ئیسلام تایبەتمەندە بە ڕوونکردنەوەی زۆربەی ئەو مافانەی پێویستە جەنگاوەر هەیانبێ پێش ئەوەی بچێتە ناو جەنگەوە، وەك مافی: بوونی ئەو ڕێکخستنانەی لەشکر پێویستی پێ هەیە، فەراهەم کردنی کۆڵەگە ماددییەکان، مەشق و ڕاهێنان، هەڵبژاردنی سەرکردەیەکی شیاو بۆیان، ئامادەسازی ڕۆحی، پاراستنی گیانیان، پاککردنەوەی لەشکر لە کەسانی ڕووخێنەر، چاودێری و سەرپەرشتی کردنی خانەوادەی جەنگاوەر، بۆ پاراستنی ئەوەی بەشداری لە شەڕدا دەکات، هەروەها لە پێناو کۆتایی هێنان بە ناکۆکیەکە لە زووترین کاتدا و بە کەمترین زیان، چونکە جەنگاوەرە دەست دەکات بە جەنگ و کۆتاییشی پێ دێنێ، لە هەمان کاتدا مرۆڤیشە، ناکرێ خۆی فەرامۆش بکات، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی تیاچوونی خۆی و ئەوانی تریش لەگەڵ خۆی.

بەڵام یاسای مرۆیی نە لە دوور نە لە نزیکەوە نەچووەتەسەر ئەم مافانە، جگەلەوە نەبێ باسی مافی ئەوانی کردووە لە فێربوونی بنەما و یاساکانی جەنگ، ئەمە نەریتی گشتی یاسای ناوبراوە، چونکە کاتێك هەڵسوکەوت لەگەڵ جەنگ دەکات کە هەڵدەگیرسێ، هەوڵ و کۆشش دەکات بۆ پاراستنی مافی بەشداربوون لە جەنگدا بە گشتی، بەڵام پرسیار ناکات لە

ڕەوایی شەڕ و جەنگ ومافیجەنگاوەران پێش ڕۆیشتنە ناو جەنگ، لە پێناو پاراستنی بێ لایەنی خۆی لە ڕوونکردنەوەی حوکمەکانی ناکۆکییە چەکدارییەکان و مافەکانی مرۆڤ تیایدا، بۆ ئەوەی لایەنە ناکۆکەکان پێیەوە پابەند بن.

دەروازەی دووەم

مافەکانی هەڵسوکەوت کردن لە کاتی جەنگدا

دوای هەڵگیرسانی جەنگ و ڕۆیشتنی جەنگاوەران بۆ ناو ناکۆکی چەکداریەوە، ئەوا کۆمەڵە مافێکیان هەیە، لەسەر لایەنە بەشداربووەکانی جەنگ پێویستە ڕەچاوی بکەن و بیپارێزن، ئەم مافانەش پەیوەستن بە هەڵسوکەوتی جەنگییەوە، کە لایەنە ناکۆکەکان ڕەفتاری پێ دەکەن لەگەڵ یەکتردا، ئەم مافانەش لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا باسکراون، ئەم دەروازەیە باسی ئەم مافانە دەکات بەم شێوەیەی خوارەوە:

باسییەکەم: مافەکانیهەڵسوکەوتیجەنگیلەشەریعەتیئیسلامدا

باسی دووەم: مافەکانی هەڵسوکەوتی لە کاتی جەنگ لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

باسی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی هەڵسوکەوتی جەنگی لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

باسی یەکەم

مافی هەڵسوکەوتی جەنگی لە شەریعەتی ئیسلامدا

شەریعەتی ئیسلام بایەخی داوە بە هەڵسوکەوتی جەنگی لە نێوان لایەنە ناکۆکەکان، چەند بنەما و بنچینەیەکی بۆ داناوە، کە دەبێ لایەنەکان پێیەوە پابەند بن لە کاتی بەرێوەچوونی ناکۆکی چەکداریدا، لە نێوان ئەم بنەما و بنچینانەدا چەندین مافی جەنگاوەران هەن، لەوانە:

لقی یەکەم

مافی دوورکەوتنەوە لە ئێش و ئازاری بێ پاساو

کاتێك لایەنە ناکۆکەکان دەچنە ناو شەپۆڵەکانی جەنگەوە، ئەوا هەر لایەنێك هەوڵ دەدات شەڕەکە لە بەرژەوەندی خۆی کۆتایی پێبهێنێ، جا پشت دەبەستێ بەو ئامراز و شێوازانەی فەراهەم بۆی، بەڵام ئەم پشت پێبەستنە ڕەها نییە، بەوەی شەڕکەر گشت جۆرەکانی چەك بەکاربهێنێ، بەڵکو بەکارهێنانی شێوازەکانی شەڕ کۆت و بەندە بە دوورکەوتنەوە و لادانی ئێش و ئازاری بێ پاساو لەسەر جەنگاوەران، ئەمە مانای ئەوەیە کە لایەنە ناکۆکەکان بۆیان نییە چەکە قورسەکان بەکاربهێنن، ئەگەر سەیری کتێبە فیقهییەکان بکەین، دەبینین شەرعناسان قسەیان کردووە لەسەر ئەندازەی دروستی بەکارهێنانی ئامراز و شێوازەکانی شەڕکردن کە لە کاتی بەرکەوتنی جەنگاوەراندا ئێش و ئازاری بێ پاساو دەچێژن، جا لەو شێوازانە:

یەکەم: سوتاندن:

شەرعناسان ڕاجیان لە حوکمی سوتاندنی جەنگاوەری دوژمن، لەم بارەوە سێ بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: بەرەهایی دروستە، ئەمە گێڕدراوەتەوە لە عەلی کوڕی ئەبو تاڵیب، خالیدی کوڕی وەلید[1]، حەنەفییەکان[2]، شافیعییەکان[3]، هەندێك لە حەنبەلییەکان، گێڕانەوەیەکە لە سەوریەوە هاتووە[4]، زۆربەی زانایانی شاری مەدینە ئەمە بۆچوونیانە[5]، هەندێکیش داویانەتە پاڵ زۆربەی زانایان[6].

بۆچوونی دووەم: بە ڕەهایی ناپەسەندە، ئەمە بۆچوونی: عومەری کوڕی خەتاب، ئیبن عەبباس، لەیس، ئەبو سەور[7]، ئەوزاعی[8]، یەکێکەلەو گێڕانەوانەی لە مالیکەوە هاتووە[9].

بۆچوونی سێیەم: وردەکاری تێدایە، ئەویش ئەوەیە کە توانا بەسەر جەنگاوەرانی دوژمندا شکا بە جگەلە سوتان، ئەوا دروست نییە بسوتێنرێن، ئەگەر بەبێ سوتان توانا بەسەریاندا نەشکا، یاخود موسڵمانانیان سوتاند، ئەوا پێویستە بەهۆی پێویستی و ناچاری جەنگیەوە، ئەمە بۆچوونی: سەوری، ئەوزاعی، سوفیان[10]، حەنەفیەکان[11]،

---

(1) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٥٠.
(2) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ١/ ٣١، وأحكام القرآن: الجصاص ٥/ ٢٧٤.
(3) بڕوانە: الأم ٤/ ٢٤٤، والحاوي الكبير ١٤/ ١٨٣ – ١٨٤، وروضة الطالبين ١٠/ ٢٤٤ – ٢٤٥.
(4) بڕوانە: الكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٢٦٨.
(5) بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٨١.
(6) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٥٥.
(7) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٦/ ١٥٥.
(8) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٣١، وفتح الباري ٦/ ١٥٥.
(9) بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٨١.
(10) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٣٠ – ٣٣١.
(11) بڕوانە: حاشية رد المحتار على در المختار ٤/ ١٢٩.

حەنبەلییەکانە[1]، یەکێکیشە لە بۆچوونەکانی مالیکییەکان[2]، زەیدیەکانیش هەمان بۆچوونیان هەیە[3].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە:

ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر دروستی سوتاندنی جەنگاوەرانی دوژمن بەڕەهایی، جا لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

١- ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿...وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَّيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُم بِهِۦ عَمَلٌ صَٰلِحٌ...﴾[4] واتە: (...دەستیان لە هیچ دوژمنێك نەدەوەشان، کە بەکاروکردەوەیەکی چاك بۆیان تۆمار نەکرێت...). خوای مەزن ڕوونی کردۆتەوە بەوەی پاداشت بۆ ئەوانە دەنووسێ کە دەست لە بێ باوەڕان دەوەشێنن، بە کوشتنیان بە ڕەهایی و توڕەیان دەکەن، لەوانەش سوتاندن، کە کوشتنە بە توڕە کردنیانەوە، ئەگەر دروست نەبووبا ئەوا خوای گەورە بەو هۆیەوە پاداشتی بۆ تێکۆشەران نەدەنووسی[5].

---

(1) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٣٠، وكشاف القناع ٣/ ٤٩، ومختصر الإنصاف والشرح الكبير ١/ ٣٦٤.

(2) بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٢٥، والتاج والإكليل ٣/ ٣٥١، والشرح الكبير: أحمد الدردير ٢/ ١٧٧.

(3) بڕوانە: التاج المذهب لأحكام المذهب ٤/ ٤٣٣.

(4) سورة التوبة، الآية ١٢٠.

(5) بڕوانە: فتح القدير: الشوكاني ٢/ ٤١٥.

٢- ئەم فەرمایشتەی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ: ﴿...فَٱقْتُلُوا۟ ٱلْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ...﴾[١] واتە: (...هاوەڵگەرانی پەیمانشکێن بکوژن لە هەر کوێ دەستان لێیانگیربوو...). خوای مەزن لەم ئایەتەدا فەرمانی کردووە بە کوشتنی هاوبەشدانەران بەگشتی، بێ ڕوونکردنەوەی ئەوەی دروستە پێی بکوژرێن و ئەوەش کە دروست نییە پێی بکوژرێن[٢].

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

أ- فەرمانکردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەکاتی ڕەوانەکردنی یەکێك لە سەرکردەکانی لەشکرەکەی بۆ گوندی (یوبنا): ((بەیانی بەسەریدا بدە و ئینجا بیستوێنە))[٣].

ب- فەرمانکردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە کل کردنی چاوی خەڵکی ناوچەی عەرین[٤]بە ئاسنی سوورکراوە[٥]، فەرمان کردنی پێغەمبەر لەو

---

[١] سورة التوبة، الآية ٥.

[٢] بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٨١.

[٣] ئیبن ئەبی شەیبە هێناویەتی لە: المصنف في الأحاديث والآثار: كتاب السير، في الإغارة عليهم وتبييتهم بالليل، برقم (٣٣٠٧٢): ٦/ ٤٧٧، والبغوي في مسند الحب بن الحب أسامة بن زيد: كتاب الحب بن الحب، رقم (٢): ١/ ٣٩، والبيهقي في سننه الصغرى (نسخة الأعظمي): كتاب السير، باب ما يفعل بالرجال البالغين من أهل الحرب...، رقم (٣٦١٠): ٧/ ٥٣٧.

[٤] عەرینە: ناوچەیەکە لە وڵاتی فەزارە، وتراوە گوندێکە شاری ناوبراوە، عەرینە هۆزێکی عەرەبە، بە ڕێنووسی عەبدری لە (فوتح الشام)ی ئەبو حوزەیفەی کوڕی موعازی کوڕی جەبەلدا خوێندراوەتەوە لە وتەیەکی درێژیدا هاتووە: ڕیش سپییە مەزنەکانمان کۆبوونەوە لەسەر خواردنی میوانداری عورینە، پەرستنی خوا تا دوایین هەناسە.معجم البلدان ٤/ ١١٥، سەبارەت بە عکل: ئەوا تیرەکە لە هۆزی تەمیم. الأنساب ٤/ ٢٢٢.

[٥] لە قەتادەوە هاتووە، کە ئەنەس (خوا لێی ڕازی بێ) بۆیانی گێڕاوەتەوە، کە: خەڵکێك لە تیرەی عوکل و ناوچەی عرینە هاتنە شاری مەدینە بۆ لای پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێت)، قسەیان لە بارەی ئیسلام کرد،

فەرموودەیەی پێشوودا بە سووتاندن، بەڵگەیە لەسەر دروست بوونی، چونکە ئەگەر دروست نەبووبا ئەوا فەرمانی پێ نەدەکرد[1].

بە شوێنەواری هاوڵانیش بەڵگەیان هێناوەتەوە، کە بە کاری سوتاندن هەستاون، وەك:

أ- هەڵسانی عەلی (سڵاوی خوای لێبێ) بە سووتاندنی ئەو کەسانەی پێیان وابوو عەلی خوایە[2].

ب- خالیدی کوڕی وەلید کۆمەڵێك خەڵکی هەڵگەڕاوەی سووتاند[1].

وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا ئێمە خاوەنی ئاژەڵی شیردەر بووین، جوتیار نەبوین، لە دەوروبەری مەدینەدا خێمەیان هەڵدا، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی کرد پەرێز و وشتر و مەڕ وماڵاتیان پێ بدرێ، فەرمانی کرد زەکاتی لێ بدەن، لە شیر و میزەکەیان بخۆنەوە، جا ڕۆیشتن تا گەیشتنە ناوچەی حەڕە بێ باوەڕ بوون دوای ئەوەی پێشتر موسڵمان ببوون، شوانی پێغەمبەریان کوشت، ئاژەڵەکانیشیان برد، ئەم هەواڵە گەیشتە پێغەمبەر، پێغەمبەریش پۆلێك کەسی بەدوای شوێنەواری ئەواندا نارد، کە هێنایان، فەرمانی کرد چاوەکانیان کل بکرێت بە بزماری سورکراوە، دەستەکانیان ببڕدرێن، لە ناوچەی حەڕە بەڕەڵا کران تا بەم شێوەیە مردن. قەتادە وتویەتی: پێمان گەیشتووە کە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دوای ئەمە هانی لێخۆشبوون دەدا و ڕێگری لە شێواندنی جەستەی کوژراوان دەکرد. بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب المغازي، باب قصة عكل وعرينة، رقم (٣٩٥٦): ٤/ ١٥٣٥، ومسلم في صحيحه: كتاب القسامة والمحاربين والقصاص والديات، باب حكم المحاربين والمرتدين، رقم (١٦٧١): ٣/ ١٢٩٦، واللفظ للبخاري.

(1) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٣٢.

(2) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە عیکرەمەوە هاتووە، کە عەلی (خوا لێی ڕازی بێ) کۆمەڵە کەسێکی سووتاند، هەواڵی ئەمە گەیشتە عەبباس، ئەویش وتی: ئەگەر من بوومبام ئەوا نەم دەسوتاندن، چونکە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((بە سزای خوا کەس سزا مەدەن))، من دەمکوشتن، هەروەك پێغەمبەر فەرموویەتی: ((هەر کەسێك ئاینەکەی گۆڕی بیکوژن))، بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الجهاد و السير، باب لا يعذب أحد بعذاب الله، برقم (٢٨٥٤)، تەبەری باسی هۆکاری هەڵسانی پێشەوا عەلی کردووە بە سووتاندنیان لە کتێبی (تهذيب الآثار: مسند علي): باسی ئەوەی کە وتویەتی عەلی فەرمانی کردووە بە کوشتنی بکوژەکانی، فەرمانی نەکردووە بە سووتاندنی، ڕێگری کردووە لە شێواندنی جەستەی مردوو، ئەو کەسانەش بکوژەکەی عەلیان سوتاندووە خەڵکی سادەن، رقم (١٤٧): ٣/ ٨٢.

ت- گێڕدراوەتەوە کە زۆرێك لە کاربەدەستانی دەریا ئاگر بارانی ڕۆمەکان و جگەلەوانیشیان دەکرد و دەیانسوتاندن، لە شوێنەوار (ئەسەر)دا هاتووە: بەردەوام موسڵمانان ئەمەیان کردووە[2]. گشت ئەم شوێنەوارانە بەڵگەن لەسەر دروستی سوتاندن بەهۆی ئاگر، چونکە ئەگەر دروست نەبووبا ئەوا هاوەڵان بەم کارە هەڵنەدەستان[3].

هەروەها بە ژێری بەڵگەیان هێناوەتەوە، جا وتویانە: خوای مەزن فەرمانی بە ئێمە کردووە لەگەڵ دوژمناندا بجەنگین، ئەگەر مانای ئەوە ڕەچاو بکەین کە سوتاندنیان نا دروستە، ئەوا ئەمە سەریدەکێشا بۆ داخستنی دەرگای شەڕکردن لەگەڵیان[4].

مشتومڕ و تاوتوێی بەڵگەکانی ئەوانە کراوە کە ئەم بۆچوونەیان هەیە و بەم ئایەتانە بەڵگەیان هێناوەتەوە، بەرپەرچیان دراوەتەوە بەوەی ئەم ئایەتانە گشتین و بەو فەرموودانە

---

(1) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە هیشامی کوڕی عوروە هاتووە، کە لە باوکیەوە گێڕاویەتیەوە، وتویەتی: خالیدی کوڕی وەلید کەسانێکی هەڵگەڕاوەی سووتاند، عومەر بە ئەبو بەکری وت: ئایا ئەو کەسە بەڕەڵا دەکەی بە سزای خوا خەڵك سزا دەدات، ئەبو بەکر وتی: شمشێرێك داناگرم کە خوای مەزن بەسەر هاوبەشدانەراندا سەپاندوویەتی. عەبدلڕەزاق هێناویەتی لە: المصنف: کتاب الجهاد، باب القتل بالنار، رقم (٩٤١٢): ٥/ ٢١٢، وابن سعد في الطبقات الكبرى ٧/ ٣٩٦، واللفظ لعبدالرزاق.

(2) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە سەفوانی کوڕی عەمر و حەریزی کوڕی عوسمانەوە هاتووە: کە جەنادەی کوڕی ئەبو ئومەیەی ئەزدی و عەبدوڵای کوڕی قەیسی فەزاری و جگەلەوانیش لە کاربەدەستانی دەریا لە دوای ئەوان، دوژمنەکانیان لە ڕۆمەکان و جگەلەوانیش ئاگرباران دەکران، ئەوانیش موسڵمانانیان ئاگرباران دەکرد. لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: لە عەبدوڵای کوڕی قەیسی فەزاریەوە هاتووە: لە سەردەمی معاویەدا لە دەریادا هێرش دەکرایە سەر دوژمن بە ئاگرباران کردن، ئەوانیش موسڵمانانیان ئاگرباران دەکرد، وتی: بەردەوام موسڵمانان لەسەر ئەم نەریتە دەڕۆشتن. سەعیدی کوڕی مەنسوڕ ئەم دوو گێڕانەوەی هێناوە لە سونەنەکەیدا: کتاب الجهاد، باب كراهية أن يعذب بالنار، برقمي (٢٦٤٨، ٢٦٤٧): ٢/ ٢٨٢.

(3) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٥٠.

(4) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٦٥.

تایبەتکراون کە ڕێگری لە سووتاندن دەکەن[1]، باسی ئەو فەرموودانە دەکرێ لە بۆچوونی دووەمدا.

سەبارەت بە بەڵگە هێنانەوە بە سوننەت، ئەوا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی کردووە بە سووتاندنی دارخورما چڕ و پڕی دەوروبەری پەڵای عەوف کوڕی مالیك بۆ کردنەوەی ڕێگای بەردەم قەڵاکە، فەرمانی نەکرد بە سووتاندنی ئەو جەنگاوەرانەی لە ناو قەڵاکەدا بوون[2]، چیرۆکی خەڵکە عەرینیەکە ئەو لێکدانەوەیەی بۆ دەکرێ کە سزادان و تۆڵەسەندنەوە بووە یان هەڵوەشاوەیە[3].

ئەوەش کە لە هاوەڵانەوە گێڕدراوەتەوە بەوە لێکدەدرێتەوە کە بەڵگەیان پێنەگەیشتووە[4]، یان بە هۆی ناچاری جەنگیەوە بووە، دواتر کە گێڕدراوەتەوە هاوڵان ڕێگەیان پێداوە، ئەوا دژە لەگەڵ ئەوەی هاوەڵێکی تر ڕێگەی پێنەداوە. ئەوەش کە گێڕدراوەتەوە هەندێك لە خوانەناسان لەلایەن عەلیەوە سوتێنراون، بەوە لێکدەدرێتەوەی بەوەی عەلی ئەوانی نەسوتاندووە، بەڵکو چەند چاڵێکی هەڵکەندوون، ئەوانی فڕێداوەتە سەر یەك و ئینجا دوکەڵی بەسەردا کردوون[5].

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە:

ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە، کە پێیان وایە بەکارهێنانی کاری سووتاندن بە ڕەهایی ناپەسەندە، پۆلێك بەڵگەیان لەم بارەوە هێناوەتەوە، لە سوننەتدا:

---

1) بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٨١.
2) بڕوانە: المدونة الكبرى ٣/ ٨.
3) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٥٠.
4) بڕوانە: السيل الجرار ٤/ ٥٣٥.
5) بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٥٠ ـ ١٥١.

أ- له ئەبو هورەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێ) هاتووە کە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) ئێمە لەگەڵ شاندێك نارد، فەرمووی: ((ئەگەر فلان و فیسارە کەستان دەستکەوت ئەوا بە ئاگر بیانسوتێنن))، دواتر کاتێك ویستمان دەربچین، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) فەرمووی: ((من فەرمانم پێکردن فلان و فیسارە کەسە بە ئاگر بسوتێنن، بێگومان بە ئاگر سزادان تەنها کاری خوایە، ئەگەر ئەوانتان بینی ئەوا بیانکوژن))[1].

ب- له فەرموودەیەکی تردا هاتووە، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((ئەگەر کەسەکەتان بینی و دەستگیرتان کرد، ئەوا داییبنێنە ناو کۆمەڵە دارێك و بیسوتێنن))، ئینجا فەرمووی: ((من شەرم لە خوا دەکەم، بۆ هیچ کەسێك دروست نییە بە سزای خوا سزا بدات))[2].

پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە هەر دوو فەرموودەی ڕابردوودا ڕێگری لە سوتاندن کردووە، ڕووکەشی ئەم فەرموودانەش قەدەغەبوونی سوتاندنە، بەمەش

---

(1) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

(2) ئەمەش تەواوی دەقەکەیە: لە کوڕی ئەبو نەجیحەوە هاتووە: کە هوباری کوڕی ئەسوەد زەینەبی کچی پێغەمبەری خوای (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە شتێك پاڵدا ، ئەویش کەوتە خوارەوە، پێغەمبەری خوا کۆمەڵە جەنگاوەرێکی نارد: ((ئەگەر کەسەکەتان بینی و دەستگیرتان کرد، ئەوا داییبنێنە ناو کۆمەڵە دارێك و بیسوتێنن))، ئینجا فەرمووی: ((من شەرم لە خوا دەکەم، بۆ هیچ کەسێك دروست نییە بە سزای خوا سزا بدات))، هەروەها فەرمووی: ((ئەگەر بینیتان و دەستگیرتان کرد، دەستێکی ببڕن، ئینجا پێیەکی ببڕن، ئینجا دەستەکەی تر، دواتر پێیەکەی تری ببڕن، کۆمەڵە جەنگاوەرەکە نەیانتوانی دەستگیری بکەن)). دواتر موسڵمان بوو و گەڕایەوە شاری مەدینە، بە پێغەمبەر وترا: توانجی لێ دەدرێ و توانج لە کەس نادات، پێشتریش توانجدەر بووە، پێغەمبەر هاتە لای و پێی فەرموو: ((ئەمە هوبارە توانجی لێدەدرێ، توانج لە کەس نادات، ئەی هوبار توانج لەوە بدە کە توانجت لێ دەدات)) . جەبار هێناویەتی: المصنف: کتاب الجهاد، باب القتل بالنار، رقم (٩٤١٧): ٥/ ٢١٤، وسعيد بن منصور في السنن: کتاب الجهاد، باب کراهية أن يعذب بالنار، رقم (٢٦٤٦): ٢/ ٢٨٦.

ئەم فەرموودانە فەرمانی پێشوتری پێغەمبەر هەڵدەوەشێننەوە، جا بە سروش بۆی هاتبێ یان بە كۆششی پێغەمبەر بووبێ[1].

ت- بەوەی لە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) گێڕدراوەتەوە فەرموویەتی: ((خوا بەچاك ئەنجامدانی پێویست كردووە لەسەر هەموو شتێك، ئەگەر شتێكیان كوشت بەجوانی بیكوژن، ئەگەر شتێكیان سەربڕی بەچاكی سەری ببڕن))[2]، كوشتن بە ئاگر پێچەوانەی بە جوانی كوشتنە، كەچی خوای مەزن فەرمانی پێكردووە[3]، ڕێگری و قەدەغەكردنیان بە ناپەسەندی لێكداوەتەوە، بەهۆی ئەو بەڵگانەی لەلایەن ئەوانەی بۆچوونی یەكەمیان هەیە هێنراونەتەوە[4].

تاوتوێی فەرموودەی دووەمیان كردووە كە ڕێگری كردن نییە بۆ قەدەغە و حەرام بوون، بەڵكو وەك نواندنی خاكی بوون و خۆبەكەمزانیە[5]، هەروەها لێكدانەوەی ئەوەش كراوە كە ڕێگری كردن لە سوتاندن كە لەو فەرموودانەدا هاتوون، تایبەتن بەوەی دوژمنان دەستیان بەكاری سوتاندن كرد نەوەك لە كاتی جەنگدا، ئەو وشانەی كە تیایدا هاتوون وەك: (ئەوانتان دۆزیەوە یان دەستگیرتان كردن) باشترین بەڵگەن لەسەر ئەمە[6]. ئەو لێككدانەوەشی بۆ كراوە كە ڕێگری كردن لە سوتاندن مانای ئەوە دەگەیەنێ كە پێغەمبەر (درود و سڵاوی

---

1) بڕوانە: فتح الباری ٦/ ١٥٠.

2) موسلیم لە سەحیحەكەیدا هێناویەتی: كتاب الصيد والذبائح وما يؤكل من الحيوان، باب الأمر بإحسان الذبح والقتل وتحديد الشفرة، رقم (١٩٥٥): ٣/ ١٥٤٨.

3) بڕوانە: أسلحة الدمار الشامل وأحكامها في الفقه الإسلامي، د. عبدالمجيد محمود الصلاحين، مجلة الشريعة والقانون، العدد (٢٣)، ١٤٢.

4)بڕوانە: قواعد الحرب ١٧٤.

5) أورده الحافظ عن المهلب في الفتح ٦/ ١٥٠.

6) بڕوانە: الجهاد والقتال في السياسة الشرعية ٢/ ١٣٥٠ – ١٣٥١.

خوای لێبێ) هیچ ڕێگەیەکی دیاری نەکردووە بۆ زاڵبوون بەسەر بێ باوەڕاندا لە دۆخی جەنگدا[1].

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە:

ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە، کە پێیان وایە بابەتەکە وردەکاری تێدایە، ئەوا بەڵگەیان لە قورئانی پیرۆز بەم فەرمایشتەی خوای مەزن هێناوەتەوە: ﴿ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي ٱلْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ ٱلْحَرْثَ وَٱلنَّسْلَ ۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ ﴾[2] واتە: (هەر کاتێك ئەو جۆرە کەسە پشتی هەڵکرد و دەسەڵاتی پەیدا کرد" هەوڵ و کۆشش دەدات لە زەویدا تا ئاشوب بەرپا بکات و خراپە بڕوێنێت و کشتوکاڵ لەناو ببات و پاکتاوکردنی ڕەگەزی ئەنجام بدات، بێگومان خوا فەساد و خراپە و تاوانی ناوێت)، خوای گەورە لەم ئایەتەدا ڕێگری کردووە لە خراپەکاری و گەندەڵی لە زەویدا، کوشتنی جەنگاوەرانی دوژمن بە سوتاندیان، خراپەکارییەکی ڕێگری لێکراوە بە دەقی ئایەتی ناوبراو.

لە سوننەتیش بەڵگەیان بەو فەرموودانە هێناوەتەوە کە هەڵگرانی بۆچوونی دووەم بە بەڵگەیان هێنابوەوە، ڕووی بە بەڵگە هێنانەوەی ئەم فەرموودانەش ئەوەیە کە پێغەمبەر دەستی لە سوتاندن هەڵگرت، بەهۆی ئەوەی دەیانتوانی دەست بە جگەلەویش بگرن، وەك: کوشتن، کە شتێکی دیارە، ئەو ڕێگریەی لە سوتاندن کراوە، بەم شێوەیە لێکدانەوەی بۆ دەکرێت، ناچاری و پێویستی جەنگیش لەمەدا هەڵاوێردراوە[3].

---

[1] بڕوانە: فتح الباري ٦/ ١٤٩.

[2] سورة البقرة، الآية ٢٠٥.

[3] بڕوانە: قواعد الحرب ١٧٤.

بەڵگەیان بە ژێری هێناوەتەوە، جا وتویانە: ئاگرباران كردنی جەنگاوەر، لەگەڵ بوونی توانای بەسەردا زاڵبوون بە جگەلە سوتاندنی دروست نییە، چونكە دەكەوێتە ژێر حوكمی ئەوەی توانا بەسەردا دەشكێ، بەڵام ئەگەر توانا بەسەریدا نەشكا ئەوا دروستە[1].

پەسەندكردن:

دوای خستنەڕووی بەڵگەی هەڵگیرانی هەر سێ بۆچوونەكە، تاوتوێكردنی بەڵگەكانیان، بۆ توێژەر دەركەوت كە ئەوەی هەڵگرانی بۆچوونی سێیەم بۆی ڕۆیشتوون لە ڕاستی و دروستیەوە، نزیكە، ((چونكە ڕێباز و بۆچوونەكەیان بەڵگەكان بەیەكەوە كۆ دەكاتەوە و كار بە هەموویان دەكات، بەكارهێنانی هەموو بەڵگەكان لە پێشتر لەوەی كار بە هەندێكیان بكرێ و هەندێكی تریش فەرامۆش بكرێن))[2].

دووەم: نقومكردن:

نقوم كردنی جەنگاوەری دوژمن بە ئاو بەردانەسەری یەكێكە لەو شێوازەی جەنگ كە دەبێتە هۆی ئێش و ئازاردانی بێ پاساوی جەنگاوەرەكە، شەرعناسان لە كتێبەكانیاندا باسیان كردووە و قسەیان لەسەر كردووە، بەڵام لكاندوویانە بە بابەتی سوتاندنەوە، بەوەی هۆیەكەیان یەك شتە، كە بریتییە لە لەناوبردن بە گشتی و نانەوەی ئێش و ئازاری بێ سنوور[3].

سێیەم: ژەهراوی كردن:

---

(1) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٣٠.

(2) بڕوانە: أسلحة الدمار الشامل وأحكامها في الفقه الإسلامي، د. عبدالمجيد محمود صلاحين، مجلة الشريعة والقانون، العدد (٢٣): ١٤٢.

(3) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٦٤، والمدونة الكبرى ٣/ ٧، والحاوي الكبير ١٤/ ١٨٤، والمغني ٩/ ٢٣٠، وكشاف القناع ٣/ ٤٩، وفتح الباري ٦/ ١٥٥.

مەبەست لە ژەهراوی کردنی جەنگاوەران: تیرباران کردنیان بە تیری ژەهراوی یان ژەهر تێکردنە ناو ئاوەکانیان، یاخود دوو پشك و مار تێبگیرێ[1].

ئەمە یەکێکە لە شێوازەکانی جەنگ، کە دەبێتە هۆی ئێش و ئازاری زۆر، شەرعناسان ڕاجیان لەبارەی ژەهراوی کردنی جەنگاوەرانی دوژمن، لەم بارەوە سێ بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: ژەهراوی کردنی جەنگاوەرانی بێ باوەڕان بە ڕەهایی دروستە، واتە: مار و دوپشکیان تێبگیرێ، یان تیری ژەهراویان لێ بدرێ، یاخود ژەهر بکرێتە ئاوەکانیان، ئەمە بۆچوونی حەنەفییەکان[2]، شافیعییەکانە[3]، بۆچوونی ئیمامییەکانیشە لە ڕای هەرە بەهێزیان[4]، ئیبازیەکانیش هەمان بۆچوونیان هەیە[5].

بۆچوونی دووەم: نابێ دوژمن ژەهراوی بکرێ بە تێگرتنی مار و دوپشك و تیربارانکردنی ژەهراوی، ژەهر تێکردنە ناو ئاوەکانیان، ئەمە بۆچوونی مالیکییەکان[6]، ئیمامیەکانە لە ڕای بەهێزدا[7].

بۆچوونی سێیەم: ئەم بابەتە وردەکاری تێدایە، دروستە تیری ژەهراوی دوپشك و ماریان تێبگیرێ، بەڵام دروست نییە ژەهر بکرێتە ناو ئاوەکەیان، ئەمە بۆچوونی حەنبەلییەکانە[8].

---

(1) بڕوانە: أسلحة الدمار الشامل وأحكامها في الفقه الإسلامي، مجلة الشريعة والقانون، العدد (٢٣): ١٤٣.

(2) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ٤/ ٢٢١ – ٢٢٢.

(3) بڕوانە: الحاوي الكبير ١٤/ ١٨٤، ومغني المحتاج ٦/ ٣٠، وحواشي الشرواني ٩/ ٢٤١.

(4) بڕوانە: تذكرة الفقهاء ١/ ٤١٢.

(5) بڕوانە: شرح النيل وشفاء العليل ١٤/ ٤٩٠.

(6) بڕوانە: التاج والإكليل ٣/ ٣٥٢، ومواهب الجليل ٣/ ٣٥٢.

(7) بڕوانە: الإقتصاد ٣١٣، والجامع للشرايع ٢٢٦، وتذكرة الفقهاء ١/ ٤١٢.

(8) بڕوانە: الفروع ٦/ ١٩٦، والمبدع ٣/ ٣١٩، وكشاف القناع ٣/ ٤٩.

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە:

ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە، کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆزدا:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿...وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَّيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُم بِهِۦ عَمَلٌ صَٰلِحٌ...﴾[1]. خوای مەزن لەم ئایەتەدا ئەوەی ڕوونکردۆەوە کە دەستوەشاندن و گورزدان لە دوژمن، هۆکاری بەدەستهێنانی پاداشتە، ژەهراوی کردنی دوژمنیش دەستوەشاندنە لێیان[2].

ب- خوای پایەبەرز دەفەرمووێ: ﴿...وَخُذُوهُمْ وَٱحْصُرُوهُمْ وَٱقْعُدُوا۟ لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ...﴾[3] واتە: (...بەدیل بیانگرن، سنووردانێن بۆ چالاکیان، هەروەها کەمین و بۆسەیان لە هەموو شوێنێکی لەباردا بۆ دانێن...)، لێرەدا خوای مەزن فەرمانی بە باوەڕداران کردووە لە گۆڕەپانی جەنگدا هەموو جۆرە شێوازەکانی شەڕ بگرنەبەر کە دەبنە هۆی بە دیلگرتن و گەمارۆدانی دوژمنان، ژەهراوی کردنیشیان یەکێکە لەو شێوازانە، بەم پێیەش ژەهراوی کردنەکە ڕەوایە[4].

---

(1) سورة التوبة، الآية ١٢٠.

(2) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ٤/ ٢٢١.

(3) سورة التوبة، الآية ٥.

(4) بڕوانە: مغني المحتاج ٦/ ٣٠.

له سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) مەنجەنیقی داناوە دژی بێ باوەڕان[1]، هەڵسانی پێغەمبەر (درود و سڵای خوای لێبێ) بە دانانی مەنجەنیق لە دژی بێ باوەڕان لە کاتی جەنگدا، بەڵگەیە لەسەر ڕەوابوونی، ژەهراوی کردنیش هەر لە مانای مەنجەنیقدایە[2].

بەڵگەیان بە پێوانە (قیاس)یش هێناوەتەوە: دروستە دوژمن ژەهراوی بکرێ، بە پێوانەکردن لەسەر دانانی مەنجەنیق لە دژیان، لەبەر بوونی هۆی هاوبەش لە نێوانیاندا، کە لەناوبەرن بەگشتی[2].

دواتر ژەهراوی کردنی دوژمن دەبێتە هۆی شکانی هێزی بێ باوەڕان و شکست خواردنیان، خوای مەزن فەرمانی بە موسڵمانان کردووە تا هێزی بێ باوەڕان شکست پێ بهێنن، کەواتە بەکارهێنانی شێوازی ژەهراوی کردن جێبەجێکردنی ئەم فەرمانیە[1].

---

(1) ئەمەش دەقەکەیەتی: ئەبو داود گێڕاویەتیەوە: لە ئەبو عوبیەدەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە کە: ((پێغەمبەری خوا "درود و سڵاوی خوای لێبێ" گەمارۆی خەڵکی تایفی دا، بۆ ماوەی حەڤدە ڕۆژ مەنجەنیقی لە دژی ئەوان دانا)). تورمزی هێناویەتی لە سونەنەکەیدا: كتاب الأدب عن رسول الله (صلى الله عليه وسلم) باب ما جاء في الأخذ من اللحية، رقم (٢٧٦٢): ٥/ ٩٤، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب قطع الشجر وحرق المنازل، رقم (١٧٨٩٩): ٩/ ٨٤، واللفظ له، دوای باسکردنی فەرموودەکە ئەمەی هێناوە: ((ئەبو قەلابە کە ڕەخنەی لێدەگیرا سەبارەت بەم فەرموودەیە وتویەتی: شێخەکە وتویەتی: وەك ئەوەی نكۆڵی كردبێ زنجیرەی فەرموودەکەی پێگەیشتبێ، دەکرێ نكۆڵی كردبێ لەوەی خەڵکەکە بە مەنجەنیق شتیان تێگیرابێ، ئەبو داود لە (مەراسیل)دا گێڕاویەتیەوە لە یەحیاوە کە کوڕی ئەبو کەسیرە، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) خەڵکەکەی بۆ ماوەی مانگێك گەمارۆدا، وتم: ئایا پێتگەیشتووە کە بە مەنجەنیق لەوانی دابێ، یەحیا نكۆڵی لەمە کرد، وتی: شتی وا نەزانراوە، شێخەکە وتی: بەهەمان شێوە ئەم هەواڵە نەگەیشتبووە یەحیاش، جگەلە شێخی ناوبراو پێی وابوو کە ئەم هەواڵە گەیشتبووە یەحیا. ئەبو داود لە (مەراسیل)دا لە محەممەدی کوڕی بەشارەوە، لە یەحیای کوڕی سەعیدی کوڕی سوفیانەوە، لە سەورەوە، لە مەکحولەوە هێناویەتی، کە پێغەمبەر مەنجەنیقی داناوە دژی خەڵکی تایف. شافیعی لە فەتوای کۆنیدا باسی کردووە)).

(2) بڕوانە: مغني المحتاج ٦/ ٣٠.

(2) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٦/ ٣٠.

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە:

هەڵگرانی ئەم بۆچوونە کە پێیان وایە ژەهراوی کردن بە ڕەهایی دروست نییە، ئەوا لە سوننەتدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە: ڕێگری پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە ژەهر فڕێدانە ناو وڵاتی هاوبەشدانەران[2]، ڕێگری کردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە ژەهراوی کردنی دوژمن ڕوون و ڕاشکاوە، ئەمەش ئەوە دەخوازێ کە ئەم کارە قەدەغەیە.

بەڵگەیان بە بەرژەوەندیش هێناوەتەوە، وتویانە داننان بەوەی ژەهراوی کردنی دوژمن دروستە، تێکدەگیرێ لەگەڵ بەرژەوەندی جەنگی موسڵمانان، چونکە هاوێشتنی تیری ژەهراوی بەرەو جەنگاوەرانی شەڕکەر، وا دەکات ئەگەر ئەوە لە ئارادا بێ کە دووبارە ئەم تیرانە بەرەو ڕووی موسڵمانان بهاوێژرێن، بەمەش لەگەڵ بەرژەوەندی تێکدەگیرێ، بۆیە قەدەغە دەبێ[3].

بەڵگەیان بە داب و نەریتیش هێناوەتەوە، بەوەی لەو جەنگانەی موسڵمانان ئەنجامیانداون – کە لە سەردەمی پێغەمبەردا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەگەڵ دوژمنان ئەنجامدران – نەزانراوە ژەهراوی کردنی دوژمن ئەنجامدرابێ، ئێمەش ئەمڕۆ ئەم جۆرە چەکە بەکارناهێنین[4].

---

(1) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير: ٤/ ٢٢١.

(2) یەکێك لەو فەرموودانە: لە سومرەی کوڕی جوندبەوە هاتووە: ((پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری کردووە لەوەی ژەهر بهاوێژرێتە ناو چەم و جۆگە و ئاوی هاوبەشدانەرانەوە)). تەبەڕانی هێناویەتی لە: مسند الشاميين، رقم (٣٤٨٤): ٤/ ٣٣٦. و بڕوانە: تذكرة الفقهاء ١/ ٤١٢.

(3) بڕوانە: التاج والإكليل ٣/ ٣٠٢، ومواهب الجليل ٣/ ٣٥٢.

(4) بڕوانە: مواهب الجليل ٣/ ٣٥٢.

تاوتویێ بەڵگەکەیان کراوە بەوەی ڕێگری کردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە ژەهراوی کردن، بە ناپەسەندبوونی ئەم کارە لێکدەدرێتەوە، نەوەك قەدەغەبوونی[1].

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە بەڵگەیان لەسەر بۆچوونەکەیان هێناوەتەوە لەسەر نا دروستی ژەهر تێکردنە ناو ئاوی دوژمن، بە (سد الذريعة: پاساو بڕین)، چونکە مەترسی ئەوە هەیە موسڵمانێك لێی بخواتەوە، جا بۆ ئەوەی سەر نەکێشێ بۆ ئەمە، ئەوا قەدەغەیە[2].

پەسەندکردن:

دوای خستنەڕووی بۆچوونی هەڵگرانی سێ بۆچوونەکەی ڕابردوو، بەڵگەی هەر یەکێکیان بەشێوەیەکی سەربەخۆ، ئەوا لە تاوتوێکردنی بەڵگەکان دەردەکەوێ کە شەرعناسان پاساوی دروست نەبوونی ژەهراوی کردنیان داوە بە مەترسی پەڕینەوەی شوێنەوارەکانی بۆ هاوڵاتیانی موسڵمان و ناموسڵمان، ئەمەش هۆکاری پەسەندە کە وا دەکات ئەو ئامراز و ڕێوشوێنانە دروست نەبن کە شوێنەوار و کاریگەریان دەگوازرێتەوە بۆ هاوڵاتیان، لەمەشدا ڕەچاوی بنەماکانی جەنگ کراوە.

توێژەر پێی وایە پێویستە ژەهراوی کردنی دوژمنی جەنگاوەر بپێورێ بە سوتاندنی، بەهۆی:

- کۆکبوونیان لە ئازار گەیاندنی بێ پاساو بە کەسانی بە ئامانجگیراو.

---

1) بڕوانە: تذكرة الفقهاء ١/ ٤١٢.

2) بڕوانە: الفروع ٦/ ١٩٦، والمبدع ٣/ ٣١٩.

- پێشکەوتنی شێواز و ئامرازەکانی ژەهراوی کردنی دوژمن لە چاخەکانی دواییدا، ئەمەش ڕێگا دەکاتەوە لەبەردەم وتنی ئەوەی بەکارهێنانی دروستە بۆ تێکشکان و لەناوبردنی هاوبەشدانەران، بەمەشخراپەکاری لە زەویدا بەرپا دەبێ، کە بێگومان لای خوا خۆشەویست نییە، هەر بۆیە هاوبەشن لە حوکمدا، ئەویش دروست نەبوونی بەکارهێنانی ئەو ئامراز و شێوازە جەنگیانەیە کە سەردەکێشن بۆ ژەهراوی کردنی دوژمن، ئەگەر بەتەنهاش شەڕیان کرد، مەگەر پێویستی جەنگ وابیخوازێ، پێویستیش ئەندازەی هەیە.

چوارەم: چەکە کۆکوژەکان:

پێشتر هەر ئەم توێژینەوەیە حوکمی بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژی هاوچەرخی ڕوونکردەوە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بەڵگەی شەرعیشی لەم بارەیەوە هێنایەوە، گەیشتە ئەوەی دروست نییە چەکەکانی ناوبراو بەکاربهێنرێ لە کاتی بەرێوەچوونی کردە جەنگییەکان، بۆ ئەوەی هاوڵاتیان دووربن لە شوێنەوارە تێکدەرەکانیان، دواتریش جەنگاوەران دووربن لە ئێش و ئازارە بێ پاساوەکان.

ئەوە هەڵاوێردراوە کە ئەگەر پێویستی جەنگی بیخوازێ، ئەوا مۆڵەتیان داوە بە بەکارهێنانی ئەو چەکانەی کە بەشێوەیەکی هەندەکی و بەشی تێکدەرن، ئەمەش بەهۆی ناچاریەوەیە.

لقی دووەم

مافی قەدەغەبوونی ستەمکردن

شەریعەتی ئیسلام مافی جەنگاوەرانی پاراستووە – ئەگەر نا موسڵمانیش بن – بەوەی ستەمیان لێنەکرێ لە کاتی بەڕێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، شەرعناسانی موسڵمانان باسی قەدەغەبوونی ستەمیان کردووە لە تێکۆشان و جیهاددا وەك یەکێك لە بنەما سەرەکییەکان لە کتێبەکانیاندا[1]، نموونەشیان بۆ ستەمی قەدەغەکراو لە جەنگدا هێناوەتەوە بەوەی: دڵنیایی و پارێزراوی پێبدرێ و دواتر بکوژرێ[2]، بەوەش موسڵمانان بەڵێنیان بشکێنن لەگەڵ بەرامبەردا و هێرشیان بکەنە سەر، بێ ئەوەی بەرامبەر ئاگاداری پەیمان هەڵوەشاندنەوەکە بن[3]، هەروەها هێرشی موسڵمانان بۆ سەر ئەوانەی بانگەوازیان پێ نەگەیشتووە، دژایەتی موسڵمانانیشیان نەکردووە.

لەم حوکمەیاندا پشتیان بە کۆمەڵێك بەڵگە بەستووە، لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان بەم ئایەتە هێناوەتەوە: ﴿ وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ ... ﴾[4] واتە: (ئەگەر ترسایت لە دەستەیەك "کە پەیمانت لەگەڵدابەستوون" پەیمانەکە هەڵوەشێننەوە و خیانەتت لێ بکەن ئەوە تۆیش لەم کاتەدا پەیمانەکە بدەرەوە بە ڕوویاندا بەشێوەیەکی ڕێك و ڕاست...)، خوای مەزن لەم ئایەتەدا فەرمانی بە موسڵمانان کردووە پەیمان بشکێنن لە

---

(1) بڕوانە: الهداية ٢/ ١٣٨، والبحر الرائق ٥/ ٨٦، وشرح الزرقاني ٣/ ١٨، وحاشية العدوي ٢/ ٩، والأم ٤/ ١٨٦، و محموعة فتاوى ابن تيمية ٢٩/ ٤٥، وكشاف القناع ٣/ ١٠٨.

(2) بڕوانە: التمهيد ٢٤/ ٢٣٤.

(3) بڕوانە: الهداية ٢/ ١٣٨، والدر المختار ٤/ ١٣٣.

(4) سورة الأنفال، الآية ٥٨.

کاتی دەرکەوتنی نیشانەی ناپاکی لەلایەن هاوپەیمانانیانەوە، کەواتە هێرش کردنەسەریان بەبێ هەڵوەشاندنەوەی پەیمان بەهۆی ناپاکیەوە قەدەغەکراوە لە ئایەتی ناوبراودا[1].

لە سوننەتیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ): ((هەر کەسێك پەیمانێکی هەبوو لەگەڵ هۆزێکی تر، ئەوا با هیچ پەیمانێك نەبەستێت و هەڵنەوەشێنێتەوە، تا کاتەکەی تەواو نەبێ یان بە یەکسانی هەڵی بوەشێننەوە))[2]، فەرمانکردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە هەڵوەشاندنەوەی پەیمان و ڕێگری کردن لە ئەنجامدانی هەر کارێك پێش کۆتایی هاتنی ماوەی پەیمانەکە یان کۆتایی هێنان بە پەیمانەکە، ئەمە بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر قەدەغەبوونی ناپاکی.

ب- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەریش: ((هەر ستەمکارێك لە ڕۆژی قیامەتدا ئاڵایەکی هەیە، بەئەندازەی ستەمەکەی بۆی بەرزدەکرێتەوە، ئاگاداربن هیچ ستەمکارێ نییە

(1) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ٤/ ٢٥٢، والجامع لأحكام القرآن ٨/ ٣٢.

(2) ئەمەش تەواوی دەقەکەیە: لە باوکی فەیزەوە هاتووە، وتویەتی: گوێبیستی سولەیمی کوڕی عامر بووم دەیوت: لە نێوان معاويە و ڕۆمەکان پەیمان هەبوو، لە وڵاتی ئەواندا دەهات و دەچوو، تا کاتی پەیمانەکە تەواو بوو، هێرشی کردەسەریان، لەو کاتەدا کەسێکی بینی لەسەر پشتی وڵاغێك یان ئەسپێك، دەیوت: (الله أكبر) بەوەفابە ناپاکی مەکە، ئەو کەسە عەمری کوڕی عەبەسە بوو، معاويە لەم بارەوە لێی پرسی، ئەویش وتی گوێبیستی پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) بووم دەیفەرموو: ((هەر کەسێك پەیمانێکی هەبوو لەگەڵ هۆزێکی تر، ئەوا با هیچ پەیمانێك نەبەستێت و هەڵنەوەشێنێتەوە، تا کاتەکەی تەواو نەبێ یان بە یەکسانی هەڵی بوەشێننەوە)). تەیاڵسی هێناویەتی لە موسنەدەکەیدا: أحاديث معاوية بن الحكم، رقم (١١٥٥): ١/ ١٥٧، وأحمد بن حنبل في مسنده: أول مسند الكوفيين، رقم (١٩٤٥٥): ٤/ ٣٨٥، وأبو داود في سننه: أول كتاب الجهاد، باب الإمام يكون بينه و بين العدو عهد فيسير عليه، رقم (٢٧٥٩): ٣/ ٨٣، والترمذي في سننه: كتاب السير، باب ما جاء في الغدر، رقم (١٥٨٠): ٤/ ١٤٣، وقال أبو عيسى: هذ حديث حسن صحيح، واللفظ له، وابن حبان في صحيحه: كتاب السيؤ، باب الموادعة والمهادنة، رقم (٤٨٧١): ١١/ ٢١٥.

ستەمەکەی گەورەتربێ لە ستەمی حوکمڕانێکی گشتی))[1]، لێرەدا پیغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕوونی کردۆتەوە کە ستەمکار بە خەسڵەتی ستەم و زۆرداری دەناسرێتەوە، بەمەش خەڵکی وەستاو لە گۆڕەپانی لێپرسنەوەدا دەیناسنەوە، ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر ئەوەی زۆر بە توونده قەدەغەکراوە، بەتایبەت ئەگەر لەلایەن خاوەن دەسەڵاتی گشتی یان سەرۆکەوە بێ، بەهۆی ئەوەی خراپەیەکی زۆری تێدایە، چونکە ئەگەر ستەمیان کرد ئەوا دوژمنان نایانکەن بە ئەمیندار بەسەر هیچ پەیمان یان ڕێکەوتن و ئاشتەواییەکەوە، بەمەش دوژمن بەهێز دەبێ، زیانی زۆرداری و ستەمەکە زیاد دەکات، دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوەی خەڵك لەوەی بێنە ناو ئیسلام، پاڵنەرێکیش دەبێ بۆ سەرزەنشتکردنی پێشەوای موسڵمانان[2].

ت- لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە، فەرموویەتی: ((خوای مەزن فەرموویەتی: سێ جۆر کەس هەن من خۆم لە دوارۆژدا لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەکەم، کەسێکیان بەڵێن بدات، دواتر بیشکێنێ و ناپاکی بکات، یەکێکیش کەسێکی ئازاد بفرۆشێ و نرخەکەی بخوات، کەسێکیش کرێکارێك بەکرێ بگرێت و دوای کارەکەی کرێیەکەی پێ نەدات))[3]، لەم فەرموودە قودسیەدا خوای گەورە

---

(1) موسلیم لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: عن أبي سعيد: كتاب الجهاد والسير، باب تحريم الغدر، رقم (١٧٨٣): ٣/ ١٣٦١.

(2) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٨/ ٣٣، وحاشية العدوي ٢/ ٩.

(3) ئەمەش تەواوی دەقەکەیە: لە ئەبو هورەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێ) هاتووە، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ فەرموویەتی: ((خوای مەزن فەرموویەتی: سێ جۆر کەس هەن من خۆم لە دوارۆژدا لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەکەم، کەسێکیان بەڵێن بدات، دواتر بیشکێنێ و ناپاکی بکات، یەکێکیش کەسێکی ئازاد بفرۆشێ و نرخەکەی بخوات، کەسێکیش کرێکارێك بەکرێ بگرێت و دوای کارەکەی کرێیەکەی پێ نەدات)). بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب البيوع، باب إثم من باع حرا، رقم (٢١١٤): ٢/٧٧٦.

سەرزەنشی ستەمکار و ناپاکی کردووە، هەر کەسێکیش مەرجێك دابنێ و دواتر بیشکێنێ، ئەوا ستەم و ناپاکی کردووە، ڕێگری لە ستەم و ناپاکی کراوە[1].

لە شوێنەواری هاوەڵانیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- هەواڵ گەیشتە عومەری کوڕی خەتاب (خوا لێی ڕازی بێ) کە جەنگاوەرێکی موسڵمان بە جەنگاوەرێکی فارسی وتوە: مەترسە، کەچی دواتر کوشتویەتی، عومەر بۆ سەرکردەی لەشکرەکەی نووسی: ((پێم گەیشتووە هەندێك پیاوتان بە دوای کەسێکی زەبەلاح کەوتوون، تا کەسەکە گەیشتووەتە چیا و هیچ شوێنێك نەبووە بۆی ڕابکات، یەکێك لە پیاوەکان پێی وتوە: مەترسە، کەچی کە دەستی پێگەیشتووە کوشتویەتی، سوێند بەوەی گیانی منی بە دەستە، من شوێنی هەر کەسێك پێ بزانم کە ئەم کارە بکات ئەوا لە ملی دەدەم))[2].

ب- عەلی کوڕی ئەبو تاڵیب (خوا ڕووخساری بە ڕێزداری بهێڵێتەوە) بۆ یەکێك لە کاربەدەستانی نووسی: ((ئەگەر لە نێوان خۆت و دوژمندا پەیمانێکت بەست یان لەئەستۆت گرت ئەوا بیپارێزە، ناپاکی مەکە، خەڵکی سەرباری فرە ئارەزوویان ئەوەندە لەسەر هیچ شتێك یەکدەنگ نین، ئەوەندەی لەسەر وەفاداری بەرامبەر پەیمان یەکدەنگن، کەواتە پەیمانەکەت مەشکێنە، ناپاکی لە بەڵێنەکەت مەکە))[3].

بڕیاردانی عومەر بە سزادانی ناپاك بە سزای کوشتن، هۆشداری دانی عەلی بۆ

---

(1) بڕوانە: مجموع فتاوى ابن تيمية ٢٩/ ١٤٥ – ١٤٦.

(2) ماليك هێناویەتی: الموطأ: كتاب الجهاد، باب ما جاء في الوفاء بالأمان، رقم (٩٦٧): ٢/ ٤٤٨، وقال بعد ذكر الحديث: ((قال يحيى سمعت مالكا يقول: ليس هذا الحديث بالمجتمع عليه وليس عليه العمل)).

(3) سەرباری ئەوەی توێژەر بەدواداچوونی بۆ کرد ئەوا دەستی نەکەوت، سەید هاشم هێناویەتی لە: (حقوق المقاتلين وضحايا النزاعات المسلحة رؤية إسلامية)، مقالات في القانون الدولي الإسلامي ١١٩.

کاربەدەستەکەی بە خۆدوورگرتن لە ناپاکی، بەڵگەن لەسەر قەدەغەبوونی ناپاکی لە ئیسلامدا.

هەروەها بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، بەوەی ئوممەتی موسڵمان کۆدەنگە لەسەر قەدەغەبوونی ناپاکی، هەر بۆیە ناکرێ ناپاکی ئەنجام بدرێ بە هەر هۆیەك یان لە ژێر هەر پەردەیەك دابێ[1].

لە پاڵ ناپاکی لە جەنگدا فێڵ (خدعه) هەیە، بە بۆره (ضم)ه: ئەوەیە فێڵ و تەڵەکەی پێ دەکرێ، بەم شێوەیەش هاتووە (خدَعة) کە (فتحه: لەسەر) لەسەر پیتی (د) بێ، کە ڕەوانترە[2].

حوکمەکەی لە شەریعەتی ئیسلامدا بریتییە لە دروستی ئەنجامدانی، بە مەرجی پابەندبوون بە بنەماکانی و پێشێل نەکردنی، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((جەنگ فێڵە))[3]، (نەوەوی) لە کاتی شرۆڤەی ئەم فەرموودەیە وتویەتی: ((زانایان یەکدەنگن لەسەر دروستی فێڵکردن لە بێ باوەڕان لە کاتی جەنگدا، جا ئەم فێڵکارییە هەر چۆنێك بێ، بەڵام نابێ بە پەیمان شکێنی یان هەڵوەشاندنەوەی لەئەستۆگرتن بێ، چونکە ئەو کاتە دروست نییە))[4]. کەواتە فێڵ و تەڵەکەی ڕەوا دروستە، بەڵام ئەوەی نا ڕەوا کە تیایدا ڕەچاوی بنەما لێبوردەکانی شەریعەتی ئیسلام ناکرێ دروست نییە.

---

(1) بڕوانە: التمهيد ٢٤/ ٢٣٤، وشرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك ٣/ ١٨، وسبل السلام ٧/٢٠٩.

(2) بڕوانە: المصباح المنير ٦٣، والمغرب ١/ ٢٤٧ (خدع).

(3) بوخاری لە جابری کوڕی عەبدەڵاوە گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکدا: كتاب الجهاد والسير، باب الحرب خدعة، رقم (٢٨٦٦): ٣/ ١١٠٢، ومسلم في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب جواز الخداع في الحرب، رقم (١٧٣٩): ٣/ ١٣٦١.

(4) المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٤٥.

لقی سێیەم

مافی قەدەغەبوونی کوشتنی خزمانی نزیك

لە ناو ئەو مافانەی کە پەیوەستن بە هەڵسوکەوتە جەنگییەکانەوە، ئەوا مافی قەدەغەبوونی کوشتنی خزمانی نزیك لە کاتی جەنگدا، جێگای بایەخی زانایان و شەرعناسانی موسڵمانانە، ئەمەیان لە پەرتوکەکانیاندا تۆمارکردووە و ڕاجیان لەسەری، سێ بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: بۆ جەنگاوەری موسڵمان نا پەسەندە دەستپێشخەری بکات لە کوشتنی خزمە نزیکە بێ باوەڕەکانی، مەگەر ئەو خزمە بێ باوەڕە هێرشی بکاتەسەر و ئەویش بەرگری لەخۆی بکات، ئەمە بۆچوونی حەنەفییەکان[1]، شافیعییەکان[2]، ئیمامییەکانە[3]، بەڵام حەنەفییەکان وتویانە نابێ مەبەست کوشتنی بێ، ئەگەر بێ باوەڕەکە مەبەستی بوو موسڵمانە جەنگاوەرەکە بکوژێ، ئەوا موسڵمانەکە مەترسیەکەی لەسەر خۆی لادەبات، بەڵام خۆی دوور دەگرێ لە کوشتنی.

بۆچوونی دووەم: موسڵمانی جەنگاوەر بە ڕەهایی بۆی دروستە خزمە نزیکە بێ باوەڕ و کافرەکەی بکوژێ، ئەمە بۆچوونی بەشێکی حەنبەلییەکانە[4].

---

(1) المبسوط ١٠/ ١٣٢، وبدائع الصننائع ٧/ ١٠١ – ١٠٢، وتحفة الملوك ١/ ١٨١.

(2) بڕوانە: فتح الوهاب ٢/ ٢٩٩، وأسنى المطالب ٨/ ٤٨٦، ونهاية المحتاج ٨/ ٦٤، وحاشية قليوبي ٤/ ٢١٩.

(3) بڕوانە: قواعد الأحكام ١/ ٤٨٨، وتحرير الأحكام ٢/ ١٣٥، وإيضاح الفوائد ١/ ٣٦٠.

(4) بڕوانە: الفروع ٦/ ٢٠٣، والإنصاف ٤/ ١٣٣.

بۆچوونی سێیەم: جەنگاوەرە موسڵمانەکان بۆیان نییە خزمە نزیکە بێ باوەڕەکانیان بکوژن، مەگەر ناچار بکرێن بۆ کارێکی لەم جۆرە، ئەمە بۆچوونی مالیکییەکان[1]، بەشێك لە حەنبەلییەکان[2]، بۆچوونی زەیدیەکانیشە[3].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم:

لە قورئان پیرۆزدا، بەڵگەیان هێناوەتەوە بەم فەرمایشتە: ﴿ وَإِن جَـٰهَدَاكَ عَلَىٰٓ أَن تُشۡرِكَ بِي مَا لَيۡسَ لَكَ بِهِۦ عِلۡمٞ فَلَا تُطِعۡهُمَاۖ وَصَاحِبۡهُمَا فِي ٱلدُّنۡيَا مَعۡرُوفٗاۖ... ﴾[4] واتە: (ئەگەر دایك و باوکت کۆششیان لەگەڵتاکرد، تا بەبێ هیچ بەڵگە و زانیاریەك هاوەڵ بۆ من بڕیار بدەیت، ئەوە فەرمانبەرداریان مەبە و بەقسەیان مەکە، لە دنیاشدا هاوڕێ و هاوەڵ و خزمەتگوزارێکی چاکبە بۆیان لە هەموو بارودۆخێکدا...). لێرەدا خوای پاك و بەرز فەرمانی کردووە بە چاکە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دایك و باوك، دەستپێشخەری کردن لە کوشتندا، بە چاکە هەڵسوکەوت کردن و هاودەمی کردن نییە[5].

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

---

1) بڕوانە: الذخيرة ٣/ ٣٩٨، والتاج والإكليل ٦/ ٢٧٩.

2) بڕوانە: الفروع ٥/ ٤٨٦، والمبدع ٨/ ٢٧٤.

3) بڕوانە: البحر الزخار ٦/ ٤١٩.

4) سورة لقمان، الآية ١٥.

5) بدائع الصنائع ٧/ ١٠١.

أ- پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری کرد لە ئەبو بەکر کە عەبدولڕەحمانی کوڕی بکوژێ لە جەنگی بەدردا[1].

ب- گێڕدراوەتەوە کاتێك ئەبو حوزەیفەی کوڕی عوتبە ویستی شەڕ لەگەڵ باوکی بکات و بیکوژێ، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لێکرد[2].

ت- کاتێك حەنزەڵەی کوڕی ئەبو عامر مۆڵەتی لە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) خواست بۆ کوشتنی باوکە هاوبەشدانەرەکەی، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ئەمە بە ناپەسەند زانی بۆ حەنزەڵە، فەرمووی: با کەسێکی تر لە جیاتی تۆ بەم کارە هەڵبستێ[3].

پ- کاتێك عەبدوڵای کوڕی عەبدوڵای کوڕی ئوبەی سەلول مۆڵەتی لە پێغەمبەر خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) خواست بۆ کوشتنی باوکی، ئەوا مۆڵەتی پێ نەدا[4].

لەم دەقانەی خرانەڕوو، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) مۆڵەتی نەداوە بە هاوەڵە بەڕێزەکانی خزمە نزیکەکانیان بکوژن، جا باوك یان کوڕ بێ، بەڵکو ڕێگری لە

---

(1) محەممەدی کوڕی عومەر وتی: عەبدولڕەحمانی کوڕی ئەبو بەکری سدیق هێشتا لەسەر ئاینی هۆزەکەی بوو و هاوبەشدانەر بوو، تا لەگەڵ هاوبەشدانەران بەشداری جەنگی ئوحدی کرد، بانگی ململانێی کرد، ئەبو بەکری سدیقی باوکی بۆی هەڵسا تا لەگەڵی بجەنگێت، باسی ئەوە کراوە کە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) پێی فەرمووە: ((بە ژیانی خۆت سوودمان پێبگەیەنە))، دواتر عەبدولڕەحمان لە پەیماننامەی حودەیبیەدا موسڵمان بوو. بەیهەتی هێناویەتی لە: السنن الكبرى: كتاب قتال أهل البغي، باب ما يكره لأهل العدل من أن يعمد قتل ذي رحمة من أهل البغي، رقم (١٦٥٥١): ٨/ ١٨٦.

(2) ئەمەش دەقەکەیەتی: ئەبی زناد لە باوکیەوە گێڕاویەتیەوە، وتویەتی: ئەبو حوزەیفە ئامادەی جەنگی بەدر بوو، بانگی عوتبەی باوکی کرد بۆ شەڕکردن بە تەنها، بەڵام پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لێکرد. بەیهەقی هێناویەتی لە: السنن الكبر: كتاب قتال أهل البغي، باب ما يكره لأهل العدل أن يعمد قتل ذي رحمة من أهل البغي، رقم (١٦٥٥١): ٨/ ١٨٦، و تخريج الأحاديث والآثار ٢/ ٢٦٨، والفتح السماوي بتخريج أحاديث القاضي البيضاوي ٢/ ٧٧٠.

(3) بڕوانە: ضفة الصفوة ١/ ٦٠٨.

(4) بڕوانە: إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون ٢/ ٥٥٩.

هاوەڵانی کردووە لە ئەنجامدانی کاری لەو جۆرە، سەرباری ئەوەی ئەم خزمانەیان هاوبەشدانەر و دوژمنایەتی خوا و پێغەمبەریان دەکرد، لە گۆڕەپانەکانی جەنگیشدا ئامادەییان هەبوو، جا ئەگەر کوشتنیان دروست بووبا لە کاتی جەنگ و شەڕدا، ئەوا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لەوان نەدەکرد، بەڵام کاتێك ڕێگری لەوان کرد لە کوشتنیان، زانیمان ئەم کارە دروست نییە[1].

هەروەها بە ژێری بەڵگەیان هێناوەتەوە، جا وتویانە: ناپەسەندە بۆ جەنگاوەری موسڵمان خزمە بێ باوەڕەکەی بکوژێ، چونکە پەوەندی خزمایەتی دەبڕێ، لەوانەیە سۆز و بەزەیی جوڵانی ببێتە هۆی پەشیمان بوونەوە، ئەمەش ببێتە هۆکاری لاوازبوونی لە تێکۆشان و جیهاد کردن[2].

سەبارەت بە بوونی بەڵگە لە سوننەتدا لەسەر کوشتنی خزمە نزیکە بێ باوەڕەکان بەمەبەستی بەرگری کردن لە گیانی خۆی، ئەوا گێڕدراوەتەوە کە ئەبو عوبەیدەی جەڕاح (خوا لێی ڕازی بێ) باوکی خۆی لە جەنگی بەدردا کوشتووە[3]، پێغەمبەر (درود و سڵاوی

---

1) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ١/ ١٧٩.

2) بڕوانە: أسنى المطالب، ٨/ ٤٨٦، ومغني المحتاج ٦/ ٢٩.

3) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە ئیبن شەوزەبەوە هاتووە، وتویەتی: ئەبو عوبەیدا کاتێك لە جەنگی بەدردا ڕووبەڕووی باوکی دەبووەوە خۆی لێ لادەدا، کاتێك باوکی هەر هەوڵی دەدا ڕووبەڕووی ئەبو عوبەیدە ببێتەوە، ئەوا ئەبو عوبەیدە باوکی کوشت، جا ئەو کاتە ئەم ئایەتە دابەزی: ﴿ لَّا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْءَاخِرِ يُوَآدُّونَ مَنْ حَآدَّ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَلَوْ كَانُوٓا۟ ءَابَآءَهُمْ أَوْ أَبْنَآءَهُمْ أَوْ إِخْوَٰنَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ ٱلْإِيمَٰنَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِّنْهُ ۖ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّٰتٍ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا ٱلْأَنْهَٰرُ خَٰلِدِينَ فِيهَا ۚ رَضِىَ ٱللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا۟ عَنْهُ ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ حِزْبُ ٱللَّهِ ۚ أَلَآ إِنَّ حِزْبَ ٱللَّهِ هُمُ ٱلْمُفْلِحُونَ ﴾ الممتحنة، الآية ٢٢. تەبەڕانی هێناویەتی: المعجم الكبير: قتل أبي عبيدة (رضي الله عنه) أباه يوم بدر، رقم (٣٦٠): ١/ ١٥٤، والبيهقي في سننه الكبر: كتاب السير، باب المسلم يتوقى في الحرب قتل أبيه ولو قتله لم يكن به بأس، رقم (١٧٦١٣): ٩/ ٣٦، واللفظ للطبراني.

خوای لێبێ) ڕێگری لە ئەبو عوبەیدە نەکرد باوکی بکوژێ، بەڵکو ئەم کارەی ئەوی پەسەند کرد و پاساوی بۆ هێنایەوە[1].

حەنەفییەکان بەڵگەیان بۆ بۆچوونەکەی خۆیان هێناوەتەوە، کە بریتییە لە بەرپەرچدانەوەی بەبێ کوشتنی، بەوەی پێویست ناکات بکوژرێ[2].

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی دووەم:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی ئەبو عوبەیدە باوکی کوشتووە.

بەرپەرچی ئەم بەڵگە هێنانەوە دراوە بەوەی کرداری ئەبو عوبەیدە لە خۆیەوە نەبووە، بەڵکو گوێبیستی ئەوە بووە کە باوکی جنێو بە خوا و پێغەمبەر دەدات، لەم دۆخەشدا کوشتنی ناپاسەند نییە[3].

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی سێیەم:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر قەدەغەبوونی کوشتنی خزمە نزیکە بێ باوەڕەکان تەنها لە کاتی پێویست و ناچاریدا نەبێ، بەهەمان ئەو بەڵگانەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم هێناویانەتەوە، وا دەردەکەوێ ئەوان ڕێگری کردنی پێغەمبەر

---

(١) بڕوانە: الحاوي الكبير ١/ ١٢٧.

(٢) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١٠٢.

(٣) بڕوانە: مغني المحتاج ٦/ ٢٩.

(درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە هاوەڵانی لە کوشتنی خزمە نزیکەکانیان بە قەدەغە و حەڕام بوونی ئەم کارە لێکداوەتەوە[1].

پەسەندکردن:

دوای خستنەڕووی هەر سێ بۆچوونەکە و نمایشکردنی بەڵگە شەرعییەکانیان، وا بۆ توێژەر دەردەکەوێ کە بۆچوونی پەسەند و دروست ئەوەیە کە: تێکۆشەری موسڵمان بۆی نییە خزمە بێ باوەڕەکەی بکوژێ، بەهۆی هاتنی بەڵگەی ڕاشکاو لەم بارەوە – هەروەك خرانەڕوو –، هیچ بەڵگەیەکیش نییە لەسەر ئەوەی ڕێگرییەکەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەم کارە بە ناپەسەندبوون (کراهة) لێکبدرێتەوە، ئەگەر خزمی بێ باوەڕ دەستدرێژی کرد بۆ سەر خزمە موسڵمانەکەی، ئەوا موسڵمانەکە بەرپەرچی مەترسییەکەی دەداتەوە و دەبێ خۆی لە کوشتنی بە دوور بگرێ، چونکە پێویست بەوە ناکات گورزی وا لە خزمە بێ باوەڕەکە بدرێ کە ببێتە هۆی کوشتنی و بەو مەبەستەش لێی بدرێ، چونکە بەرگری کردن لە خود بە دوورخستنەوەی بەسە بۆ خۆدوورگرتنی لە قەیرانی کوشتنی خزمە نزیکەکەی.

لقی چوارەم

مافی پاراستنی شەڕەف

مافی جەنگاوەران لە پاراستنی شەڕەفیان و پێشێل نەکردنی، یەکێکە لەو مافە گرنگانەی جەنگاوەران هەیە و پەیوەستە بە هەڵسوکەوتی جەنگیەوە، شەریعەتی ئیسلام بایەخی پێداوە و شەڕعناسان لە نووسینەکانیان تاوتوێیان کردووە، بۆچوونیان وایە کرداری توند و

---

[1] بڕوانە: الذخيرة ٣/ ٣٩٨، والتاج والإكليل ٦/ ٢٧٩، والبحر الزخار ٦/ ٤١٩.

تیژی جنسی و پێشێلکردنی شەرەفی خەڵك وەك شێوازێك لە شێوازەکانی جەنگ و ئامرازێك بۆ ناچارکردنی دوژمن بۆ خۆبەدەستەوەدان دروست نییە.

پێشتر باسی ئەمە کراوە و ڕوونکراوەتەوە لە مافی پاراستنی شەرەفی هاوڵاتیاندا، پێویست بەوە ناکات دووبارە بکرێتەوە لێرەدا.

لقی پێنجەم

مافی بەکارهێنانی شێوازەکانی جەنگی دەروونی

شەریعەتی ئیسلام مافی ئەوەی بە جەنگاوەرە موسڵمانەکان داوە شێوازی جەنگی دەروونی بەکار بهێنن لە کاتی ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ دوژمنەکانیان، لەو شێوازانە:

١- پڕوپاگەندە: بەهۆی گرنگی پڕوپاگەندە لە شەڕدا، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بەکاری هێناوە لە کاتی ڕووبەڕوو بوونەوەی بێ باوەڕانی قورەیشدا، موسڵمانانی هاندا بۆ سەرزەنشتکردنی قورەیشیەکان، فەرمووی: ((پڕوپاگەندە بکەن و سەرزەشتی قورەیش بکەن، چونکە ئەمە بەزەبرترە لە تیرباران کردنیان))[1]. پڕوپاگەندە لە سەردەمی پێغەمبەردا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بەکارهێنراوە، بە کردارە ئاماژییەکان، کاتێك پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی کرد بە وەستاندنی ئەبو سوفیانی کوڕی حەرب بۆ ئەوەی جەماوەری

---

[1]) ئەمەش تەواوی دەقەکەیە: لە عائیشەوە هاتوو کە پێغەمبەر خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((پڕوپاگەندە بکەن و سەرزەشتی قورەیش بکەن، چونکە ئەمە بەزەبرترە لە تیرباران کردنیان))...ناردییە دوای ئیبن ڕواحە و فەرمووی: (پڕوپاگەندە بکەن و سەرزەنشتیان بکە) ئەویش سەرزەنشتی ئەوانی کردن، جێی ڕەزامەندی نەبوو، ئینجا ناردییە دوای کەعبی کوڕی مالیك، دواتر ناردییە دوای حەسانی کوڕی سابت، کاتێك حەسان هات وتی: کاتی ئەوەتان هاتووە بنێرن بە دوای ئەم شێرەی کلك ڕادەوەشێنێ... موسلیم لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب فضائل الصحابة، باب فضائل حسان بن ثابت، رقم (٢٤٩٠): ٤/ ١٩٣٥.

موسڵمانان ببینن له ڕۆژی ڕزگارکردنی مەککەدا[1]. هەروەها فەرمانی کرد بە هەڵگیرساندنی ئاگر، موسڵمانانیش له شەوی ڕزگارکردنی مەککەدا دە هەزار مەشخەڵی ئاگریان هەڵگیرساند[2].

٢- قسەوباس: ئەمە گرنگیەکی زۆری هەیە لە ناو گۆڕەپان و مەیدانی شەڕدا، موسڵمانان لە جەنگەکانیاندا بەکاریان هێناوە، نموونەش لەسەر ئەمە سەرگوزەشتەی خالیدی کوڕی وەلیدە، کاتێك وەڵامی (ماهان[3])ی سەرکردەی ڕۆمی دایەوە و وتی: ((برسێتی و سەختی ژیان ئێمەی لە وڵات دەرنەهێناوە، بەڵام ئێمەی گرۆهی عەرەب خوێن دەخۆینەوە، بۆیان باسکردووین هیچ خوێنێك تام خۆشتر نییە لە خوێنی ڕۆم، بۆیە ئێمەش دەستمان کردووە بە ڕشتنی خوێنیان و خواردنیان))، هاوەڵانی ماهان سەیری یەکتریان کرد و وتیان: ئا ئەوە بوو کە باسمان دەکرد، کە عەرەب خوێن دەخۆنەوە[4].

---

(١) السيرة النبوية: ابن هشام ٥/ ٦٠.

(٢) بڕوانە: زاد المعاد ٣/ ٤٠١، إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون ٣/ ١٥.

(٣) یەکێکە لە بەتریك و گەورەکانی ڕۆم، سەرکردایەتی لەشکرێکی ڕۆمی کرد دژی لەشکری موسڵمان، کە خالیدی کوڕی وەلید سەرکردایەتی دەکرد، لە جەنگێکدا لە ساڵی ١٥ك، زۆر بە توندی شەڕیان کردووە، ژمارەیەکی زۆریان لە جەنگاوەرانی ڕۆم کوشت. بڕوانە: تاريخ اليعقوبي ٢/ ١٤١، ومقدمة ابن خلدون ٢/ ٥١٤.

(٤) ئەمەش تەواوی بەسەرهاتەکەیە: ماهان نێردراوی خۆی نارده لای خالیدی کوڕی وەلید، پێی ڕاگەیان: ((ماهان دەیەوێ لەگەڵ پۆلە سوارێك تۆ ببینێ، خالید لەگەڵ پۆلە سوارێك وەك سوارەکانی ماهان ڕۆیشتە لای ناوبراو، ماهان وتی: شتێکت پێ دەڵێم بەرژەوەندی من و تۆی تێدایە، خالید سەیری دەکرد، جا یەکێك لەو شتانەی ماهان پێی وت ئەوە بوو: ((زانیومە ئەوەی ئێوەی لە وڵاتەکەتان دەرهێناوە گرانی و سەختی ژیانە، من وا دەبینم دە دینار بدەمە هەر یەکێکتان، کاروانێکیشتان پێدەدەم کە خۆراك و پۆشاك و پێستەی تێدا بێ، بەمەش بگەڕێنەوە وڵاتەکەتان و خۆتان و خانەوادەکانتان ئەم ساڵە پێی بژین، ئەگەر ساڵی داهاتووش هات ئەوا نێردراومان بۆ بنێرن و ئێمەش کاروانتان بۆ دەنێرین، لەشکرەکەمان ئەوەندە ژمارە و زەخیرەی زۆرە کە بەری لەشکرەکەتان پێ ناگیرێ، خالید وتی: سەرکردەی ڕۆم دایەوە و وتی: ((برسێتی و سەختی ژیان ئێمەی لە وڵات دەرنەهێناوە، بەڵام ئێمەی گرۆهی عەرەب خوێن دەخۆینەوە، بۆیان باسکردووین هیچ خوێنێك تام خۆشتر نییە لە خوێنی ڕۆم، بۆیە ئێمەش

بەم پێیە ئیسلام مافی بەکارهێنانی شێوازی جەنگی دەروونی داوە بە موسڵمانان لە بەرامبەر دوژمنەکانیان، بەڵام ئەم مافەش ڕەها نییە، بەڵکو بەستوویەتیەوە بەوەی بنچینە و بنەما و ڕێزی مرۆیی پێشێل نەکات کە ئیسلام دەیپارێزێ[1].

باسی دووەم

مافی هەڵسوکەوتی جەنگی لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی داوە بە ڕوونکردنەوەی مافی جەنگاوەران، کە پەیوەستن بە هەڵسوکەوتی جەنگیەوە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا، لە گرنگترین ئەم مافانە:

لقی یەکەم

مافی خۆدوورگرتن لە ئێش و ئازاری بێ پاساو

لە مافەکانی جەنگاوەران کە پەیوەستە بە هەڵسوکەوتی جەنگیەوە، ئەوا مافی ئێش و ئازار نەگەیاندنی بێ پاساو بە جەنگاوەران، بایەخێکی زۆری پێدراوە لە ناو یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەم مافەیان بە یەکێك لە گرنگترین بنەماکانی یاسای ناوبراو دادەنرێت.

دەستمان کردووە بە ڕشتنی خوێنیان و خواردنیان))، هاوەڵانی ماهان سەیری یەکتریان کرد و وتیان: ئا ئەوە بوو کە باسمان دەکرد، کە عەرەب خوێن دەخۆنەوە. موسلیم لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب فضائل الصحابة، باب فضائل حسان بن ثابت، رقم (٢٤٩٠): ٤/ ١٩٣٥.

(1) بڕوانە: الحرب النفسية في ضوؤ القرآن الكريم، غهد العايد، العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم ٥١٢، والحرب النفسية في ضوء القرآن الكريم، د. فهمي النجار، العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم ٤٤٣.

جا (ئێش و ئازاره بێ پاساوەکان)، بریتین له ((زیانی زۆر مەزنتر که خۆ لێ دوورگرتنی ئەستەمە بۆ پێکانی ئامانجه سەربازییه ڕەوایەکان))[1].

مەبەست لێی بەکارنەهێنانی ئەو شێواز و ئامرازه جەنگیانەیه، که سەردەکێشنن بۆ ئێش و ئازار گەیاندنی بێ پاساو بە جەنگاوەران.

هەر بۆیه لێرەدا یەکەم جار توێژەر هەڵدەستێت بە ڕوونکردنەوەی چەمکی ئامراز و شێوازه جەنگییەکان، دواتر ڕوونکردنەوەی مانای بنەماکه — که ئەمه دەقەکەیەتی: بەکارنەهێنانی ئەو ئامراز و شێوازانەی دەبنه هۆی گەیاندنی ئێش و ئازاری بێ پاساو —.

سەبارەت بە ئامرازه جەنگییەکان بریتییه لەو: ((چەك یان سیستەمانەی چەك که بەکاردەهێنرێن))[2]، دەربارەی شێوازەکانی جەنگ: ((ئەو تەکتیك یان ستراتیژیانەن که بەکاردەهێنرێن دژی دوژمن له کاری دوژمنکاریدا))[3]. شێوازەکانی جەنگ له ناوکۆی ماددەی ٣٥ پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەمدا هاتووه: بریتییه له ڕێگەی بەکارهێنانی ئامراز یان ئامرازه دیاریی کراوەکان بۆ جەنگ، بەپێی تێگەیشتن یان تەکتیکێکی دیاریکراو، له خودی خۆیدا قەدەغەبوونی تازه ئاماژەی پێ دەکات، له کاتێکدا بەکارهێنانی ئەو ئامرازانەی شێوازەکانی جەنگی پێ جێبەجێ دەکرێ قەدەغه نین، ئەگەر وەك ئامرازەکان قەدەغه نەبن[4].

مەبەست له بنەمای دوورکەوتنەوەی جەنگاوەران له بەکارهێنانی ئەو ئامراز و شێوازه جەنگیانەی دەبنه هۆی پەیداکردنی ئێش و ئازاری بێ پاساو، بە شێوەیەك که ڕەچاوی

---

(1) القاموس الدولي الإنساني العراقي ٢١٤.

(2) القاموس العراقي للقانون الإنساني ٨١.

(3) هەمان سەرچاوه ٨١.

(4) مبدأ الآلام لا مبرر لها، د. هنري سيرو فيتز، دراسات في القانون الدولي الإنساني ٣٢٨.

تایبەتمەندی سەربازی بکات لە لایەك، لەلایەکی تریشەوە ڕەچاوی پێداویستی و داخوازییە مرۆییەکان بکات لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکاندا، ئەگەر توانرا جەنگاوەر لە جەنگ بهێنرێتە دەرەوە، ئەوا پێویست دوورە پەرێزی بکرێ لە برینەکەی، یان لە بریندار کردنی، ئینجا دوورکەوتنەوە لە کوشتنی، ئەگەر بۆ پێکانی ئامانجی سەربازی دوو ئامراز فەراهەم بوون، یەکێکیان شوێنەواری کەمتر بوو لەوەی تر، ئەوا پێویستە ئەو شێوازە بگیرێتەبەر کە ئێش و ئازاری کەمترە[1].

ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختیان کردۆتەوە لەسەر پاراستنی ماف جەنگاوەران لەوەی زیانی بێ پاساویان پێ نەگەیەنرێ، لە ڕاگەیەندراوی سان پێترسبێرگدا ١٨٦٨ز هاتووە: ((دەبێ پێشکەوتنی شارستانی بە گوێرەی توانا کار لەسەر کەم کردنەوەی کارەساتە جەنگییەکان بکات، دەبێ تاکە مەبەستی ڕەوا کە وڵاتان بە ئامانجی بگرن لە کاتی جەنگدا بریتی بێ لە لاواز کردنی هێزی سەربازی دوژمن، بۆ ئەم مەبەستەش ئەوە بەسە کە زۆرترین ڕێژەی کەس لە شەر دابڕێنرێ، لەوانەیە ئەگەر هەندێك جۆری چەك بەکاربهێنرێن، ئەوا مەبەستە فەرامۆش بکرێ، ببنە هۆی ئێش و ئازار گەیاندن بەو کەسانەی دوورەپەرێزن لە جەنگ یان بێ چەند و چون سەربکێشێ بۆ کوشتنیان، بەمەش بەکارهێنانی ئەم جۆرە چەکانە دژی یاسا مرۆییەکانە))[2]، دواتر گەڵاڵەنامەی لاهای چوارەم[3] وڕێکەوتننامەی جنێفی یەکەم[4] و دووەم[5] لەسەر هەمان ڕێچکە ڕۆیشتوون، تا دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم هات و جەختی لەسەر هەمان ماف کردەوە، ئەمەش

---

(١) بڕوانە: مبادیء القانون الدولي الإنساني، د. جان بكتية، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ٧٤.

(٢) إعلان سان بترسبيرج ١٨٦٨م.

(٣) بڕوانە: بڕ (هـ)، م ٢٢، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

(٤) بڕوانە: مـ ٥٠، اتفاقية جنيف الأولى ١٩٤٩.

(٥) بڕوانە: مـ ٥١، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

دەقەکەیەتی: ((بەکارهێنانی ئەو چەك و بۆمب و کەرستە و شێوازە جەنگییانە قەدەغەن، کە دەبنە هۆی ئێش و ئازار و بەرکەوتنی بێ پاساو))[1].

دواتر ڕێکەوتننامەی چەکە نەریتیەکان[2]، ڕێکەوتننامەی ئوتاوا[3]، ڕێبەری سان ڕیمۆ[4] جەختیان لەسەر ئەمە کردەوە، سەرپێچی کردنی ئەم بنەمایە بە پێشێلکردنێکی مەزنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دانراوە[5]، بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی بە تاوانی جەنگ دانراوە[6]، بەهۆی هاتنی ئەم بنەمایە لە یاسای زۆرێك لە دەوڵەتان و تۆمارکرانی لە ناو کتێبەکانی ڕێبەری سەربازیدا، ئەوا بە بنچینەیەکی نەریتی (عورفی) دانراوە[7].

دەکرێ ئەم چەکانەی کە ناویان دەهێنرێ بەوە هەژمار بکرێن کە چەکانێکن دەبنە هۆی ئازار و ئێشی بێ پاساو، ئەگەر هاتوو بەکارهاتن لە بارودۆخی تایبەت یان گشت بارودۆخێکدا: ڕمی سەر دڕکاوی، نێزەی ددانداری و گرناڵ گرناڵ، ئەو گولانەی درێژ دەبنەوە، ئەو گولانەی دەتقێنەوە، ژەهر و چەکە ژەهراوییەکان، ئەو بۆمبانەش کە کەرستەیان وایان تێدایە دەبنە هۆی هەوککردنی برینەکان، چەکە بایلۆژی و کیمیاییەکان، ئەو چەکانەی چەند پارچەیەکی لەونابەریان لێ دروست دەبێ کە ناتوانرێ ئاشکرا بکرێ، مەگەر بە تیشکی

---

1) بڕ ٢، مـ ٣٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) د. إتفاقية حظر أو تقييد استعمال أسلحة تقليدية معينة يمكن إعتبارها مفرطة الضرر أو عشوائية الأثر، جنيف ١٩٨٠.

3) بڕوانە: د، اتفاقية حظر إستعمال و تخزين و إنتاج و تقل الألغام المضادة للأفراد وتدمير تلك الألغام مـ ٥١، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

4) بڕوانە: مـ ٥١، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

5) بڕوانە: مـ ٥١، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

6) بەندی ٣، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحمكة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

7) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢١١ – ٢١٢.

سینی نەبێ، هەروەها ئەو بۆمبانەش کە پارچە شوشەیان تێدایە، تەلی دیاریکراوی فیلاّویان تێدایە، مینی زەمینی دژە کەس، تۆربیدەکان، بێ ئامرازەکانی لەناوبردنی خودی، چەکە سوتێنەرەکان، چەکی لێزەری کوێرکەر، چەکی ناوەکی[1].

سەرباری ئەو دەقانەی خرانەڕوو کە ئاماژە بەم بنەمایە دەکەن، بەڵام ڕەخنەی ئەوەی لێدەگیرێ کە لەرزۆکە لەبەردەم ئارەزووی گشت وڵاتان، هەڵنەساوە بە قەدەغەکردنی چەکی کۆکوژ بەشێوەیەکی بڕاوە، بەڵکو ئەم بنەمایە — بە فێڵبازیەکەی — دەرگای کردۆتەوە لەبەرامبەر ئەو زەبر و زەنگی و ستەمەی کە هەندێك دەوڵەت پیادەی دەکەن، تێبینی ئەوە دەکرێ کە قەدەغەکردن یان کۆت و بەندکردن مەبەستی لێی کەم کردنەوەی شوێنەوارەکانی ئامرازەکانی جەنگە، ڕێگری کردنە لە بەزاندنی سنووری پێویستی سەربازی، هەر بۆیە بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی وەك بلّقی سەر ئاو وان، هەر کە لێیان نزیك دەبینەوە دەتەقێنەوە[2].

لقی دووەم

مافی قەدەبوونی ناپاکی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی داوە بە پاراستنی مافی جەنگاوەران بە قەدەغەکردنی ناپاکی کردن لێیان.

---

(1) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٢١٦ – ٢١٧.

(2) بڕوانە: نظرة عامة على القانون الدولي الإنساني الإسلامي، د. محمد طلعت الغنيمي، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام ٣٤ – ٣٥، والإسلام والقانون الدولي الإنساني حول بعض مبادىء سير العمليات الحربية، د. عامر الزمالي، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام ١٦٥.

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم پێناسەی ناپاکی کردووە، بەوەی بریتییە لەو: ((کردەوانەی متمانەی دوژمن دەوروژێنن لەگەڵ ئەگەری ناپاکی کردن لەم متمانەیە، ئەمەش دوژمن پاڵدەنێ بۆ ئەوەی باوەڕی وابێ کە مافی پاراستنی خۆی هەیە، یان پێویستە پابەند بێ بە پێدانی پاراستن بەپێی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی کە لە ناکۆکییە چەکدارییەکاندا جێبەجێ دەکرێن))[1].

ناپاکی یان فێڵی ناڕەوا لە هەڵسوکەوتی جەنگیدا قەدەغەیە بەپێی ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، لە گەڵاڵەنامەی چوارەمی لاهایدا هاتووە: ((سەرباری ئەو قەدەغەکراوانەی ئاماژەیان پێکرا لە ڕێکەوتننامە تایبەتەکاندا، ئەوا بەتایبەت ئەمانە قەدەغەن.... ب- کوشتن یان برینداركردنی ئەندامانی دەوڵەتی دوژمن یان لەشکری بەرامبەر بە پەنابردنە بەر ناپاکی...))[2]، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر ئەم مافە کردۆتەوە بە قەدەغەکردنی ناپاکی لە هەڵسوکەوتی جەنگیدا[3]، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی : ((کوشتنی هاوڵاتیانی دەوڵەتی دوژمن یان لەشکری دوژمن یان پێکانیان بە ناپاکانە))[4] بە تاوانی جەنگ داناوە.

(یاسای مرۆیی نەریتی "عورفی" نێودەوڵەتی) ئەو کردەوانەی هەژمار کردووە کە دەچنە ناو لیستی ناپاکیەوە: ((لەبەر ئەوەی پێناسەی ناپاکی ئەوە بە مەرج دادەنێکە متمانەی دوژمن دامەزرابێ لەسەر بنچینەی دۆخێك کە پاراستن و پارێزگاری لێکردن بخوازێ بەپێی

---

1) بڕ ١، مـ ٣٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.
2) مـ ٢٣، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.
3) بڕوانە: مـ ٣٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.
4) بەندی (ب)، بڕ ٢، م، ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية ١٩٩٨.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، هەر بۆیە ئەم کردەوانەی بە ناپاکی دادەنرێن ئەگەر ئەنجامدران بە مەبەستی فێڵکردن لە متمانەی دوژمن:

- خۆ بەدەستەوەسان دەرخستن بەهۆی برین یان نەخۆشیەوە، چونکە دوژمنی دەستەوەسان بە بێ توانا دادەنرێ لە شەڕکردن و دروست نییە هێرشی بکرێتەسەر، بەڵکو چاودێری پێشکەش دەکرێ.
- خۆدەرخستن بەشێوەی خۆبەدەستوەدان، چونکە ئەو دوژمنەی خۆی بەدەستەوە دەدا، ئەوا بەوە دادەنرێ کە توانای شەڕکردنی نەماوە و دروست نییە هێرشی بکرێتەسەر، بەڵکو بەدیل دەگیرێ یان ئازاد دەکرێ.
- خۆدەرخستن بە دۆخێکی پارێزراو، لە میانەی بەکارهێنانی هێمای خاچی سور یان مانگی سور، چونکە ئەندام و یەکە و نێوەندەکانی گواستنەوەی خزمەتگوزارییە پزیشکی و مەدەنیەکان کە هێمای تایبەتمەند دەردەخەن، دەبێ ڕێزیان لێبگیرێ و پارێزگاریان لێبکرێ.
- خۆدەرخستن بە بارێکی پارێزراو، بە بەکارهێنانی هێماکانی نەتەوە یەکگرتووەکان یان نیشانە یاخود پۆشاکەکانی، چونکە ئەندامانی دەستەی پاراستنی ئاشتی و کارمەندانی بەهاناوچوونی مرۆیی، کە هێما یان نیشانە یاخود پۆشاکی نەتەوە یەکگرتووەکان بەکاردەهێنن دەبێ ڕێزیان لێبگیرێ، مادەم شایستەن بۆ ئەو پاراستنەی بۆ هاوڵاتیان فەراهەم کراوە، هەروەها لەبەر ئەوەی دروست نییە ئەم هێما یان نیشانە یاخود پۆشاکانە بەبێ مۆڵەت بەکاربهێن.
- خۆدەرخستن بە دۆخێکی پارێزراو، بە بەکارهێنانی هێماکانی تری پاراستن، چونکە ئەو تاکانەی هێماکانی تری پاراستنیان پێیە، بەو هێمایەشەوە کە موڵك و کەل و

پەلە کەلتوری و کەلەپوریەکان جیا دەکاتەوە، پێویستە ڕێزیان لێبگیرێ، هەروەك دروست نییە ئەم هێمایانە خراپ بەکاربهێنرێن.

- خۆدەرخستن بە شێوەی هاوڵاتی، چونکە ئەو هاوڵاتیانەی بەشدار نین بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە کردە دوژمنکاریەکاندا، پێویستە ڕێزیان لێبگیرێ، نابێ بکرێنە ئامانجی هێرشەکان.
- لەبەرکردنی پۆشاکی سەربازی یان بەکارهێنانی هێمای تایبەت بەو دەوڵەتانەی بێ لایەنن یان دەوڵەتانی تر، کە بەش و لایەنێك نین لە ناکۆکییەکە[1].

لەبەر هاتنی لە چەندین یاسای وڵاتان و کتێبەکانی ڕێبەری سەربازیدا، ئەوا مافی قەدەغەبوونی ناپاکی کردن لە جەنگاوەران لە کاتی بەڕێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا، بە بنەمایەکی نەریتی (عورفی) دانراوە[2].

پێویستە جیاوازی بکرێ لە نێوان ناپاکی و فێڵی نا ڕەوا و نا دروست لەگەڵ فێڵی دروست، جا فێڵی ڕەوا قەدەغە نییە و دروستە، مەبەست لە فێڵی جەنگ بەپێی پێناسەی پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم: ((ئەو کردەوانەن کە بە کردەوەی ناپاکی هەژمار ناکرێن، چونکە متمانەی دوژمن ناوروژێنێ لە بارەی پاراستن و پارێزراویەی کە یاسای نێودەوڵەتی دانی پێدادەنێ، هەروەها ئامانجی سەرلێشێواندنی دوژمن یان بە پلەبەندی ڕاکێشانی نییە بەرەو مەترسییە، پێشێلی هیچ بنەمایەك لە بنەماکانی ئەو یاسایە ناکات کە لە ناکۆکی چەکداریدا جێبەجێ دەکرێن))[3].

---

(١) القانون الدولي الإنساني العرفي ١٩٩ – ٢٠٠، و بڕوانە: مـ ٣٧ – ٣٩، ٤٤، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ١٨٣ – ٢٠٢.

(٣) بەشێکە لە: بڕ ٢، مـ ٣٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختی کردۆتەوە لەسەر ڕەوایی بەکارهێنانی فێڵ لەکاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا وەك شێوازێکی جەنگی ڕەوا، بە مەرجی پێشێل نەکردنی بنەماکانی، یەکێك لەو دەقانەی لەم بارەوە هاتووە، ئەوا گەڵاڵە نامەی یەکەمی لاهای بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((دروستە پەنا ببرێتەبەر بەکارهێنانی فێڵی جەنگ و شێوازە پێویستەکان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لەبارەی دوژمن و گۆڕەپان و مەیدان))[١]، دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم دووبارە بەکارهێنانی فێڵی لە ناکۆکییە چەکدارییەکاندا بە دروست دانا[٢].

لە زۆرێك لە کتێبەکانی ڕێبەری سەربازی و یاسای وڵاتاندا هاتووە و جەختی لەسەر کراوەتەوە، بەمەش بە یاسایەکی نەریتی پەیڕەوکراو دانراو لە کاتیناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[٣].

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ئەم کردەوانەی خوارەوەی وەك نموونە لەسەر فێڵی جەنگ هێناوەتەوە: ((بەکارهێنانی شێوازەکانی هەڵخەڵەتاندن و کردەکانی سەرلێشێواندن و ڕەواج پێدان بە زانیاری هەڵە))[٤].

جا (یاسای مرۆیی نەریتی "عورف" نێودەوڵەتی) چەند نموونەیەکی تری هێناوەتەوە لەر فێڵکاری لە جەنگدا، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((ڕێبەری سەربازی شانشینی یەکگرتوو ئاماژە دەکات بەم فێڵە ڕەوایانە: هەڵمەتە لەناکاوەکان، بۆسە، پاشەکشە و هێرشی خەیاڵی، خۆدەرخستن بە ئارامی و چالاکی نەکردن، پێدانی خاڵی هێزێکی فراوان بە هێزێکی بچوك،

---

١) مـ ٢٤، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

٢) بەشێکە لە: بڕ ٢، مـ ٣٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

٣) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ١٨١ – ١٨٢.

٤) بەشێکە لە: بڕ ٢، مـ ٣٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

مەشخەڵ داگیرساندن، پرد دروستکردن...تاد، بەڵام نەوەك بۆ مەبەستی بەکارهێنان، بڵاوکردنەوەی نامەی ئاماژەداری ساختە بەمەبەستی ئەوەی بەدەستی دوژمن بگات، ناردنی بروسکە و بڵاوکراوی درۆین، بەکارهێنانی هێما و وشەی نهێنی، هێمای جفرەی ئامێری بێ تەل، بڵاوکردنەوەی بانگەواز و فەرمانەکانی دوژمن، ئەنجامدانی ئۆپەراسیۆنی سەربازی ساختە تەنها لەسەر دەزگاکانی بێ تەل بە چەند لەرە "فریکوێنس"ێکی ئاسان کە دەستی دوژمن بکەوێت بە ئاسانی، لە کاتێکدا جوڵەی ڕاستەقینەی هێزەکان لە گۆڕەپاندا بەڕێوە دەچێ، خۆدەرخستن بە پەیوەندی کردنی خەیاڵی لەگەڵ سەربازان یان پیشاندانی هاریکاری و پاڵپشتی وا کە بوونیان نییە، گواستنەوەی نیشانەکان، دروستکردنی فڕۆکەخان و فڕۆکەی خەیاڵی، جەختکردنەوە لەسەر تۆپ و زرێپۆش و دەبابەی ساختە، دانانی مینی ساختە، داماڵینی نیشانە لە جل و بەرگ، ئەندامانی یەك دەستی دیاریکراو پۆشاکی یەکە جیاوازەکان لەبەر بکەن، تا وێنەیەکی مەزن پیشانی دیل و کوژراوان بدەن، ناردنی ئاماژەی زەمینی ساختە تا پەڕەشوتدارەکان دابەزن، یان زەخیرە لە ناوچەی دوژمن دابەزێنرێ، یاخود بۆ دابەزاندنی فڕۆکە لە ناوچەیەکی دوژمندا))[1].

لقی سێیەم

مافی قەدەغەبوونی بەندکردنی بارمتەکان

بەندکردنی بارمتەکان یان ڕفاندنیان بە مەبەستی پاراستنی جەنگاوەران لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا قەدەغەیە.

مەبەست لە بەندکردن یان ڕفاندنی بارمتەکان – بەپێی پێناسەی ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتی بۆ بەرەنگاربوونەوەی ڕفاندنی بارمتەکان – بریتییە لە: ((هەر کەسێك

[1] القانون الدولي الإنساني العرفي ١٨٢.

هەڵبستێت بە دەستگیرکردنی کەسێکی تر "بارمەتەیەك" یان بەندی بکات، هەڕەشەی کوشتن یان سزادان یاخود بەردەوامی بەندکردنی بدات، لە پێناو ناچارکردنی لایەنی سێیەم، جا دەوڵەتێك یان ڕێکخراوێکی حکومی نێودەوڵەتی یاخود کەسێك یان ڕەچاوکاری "إعتباری" یان کۆمەڵە کەسێك بێ بۆ ئەنجامدانی یان ئەنجام نەدانی کردەوەیەکی دیاریکراو بێ وەك مەرجێکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بۆ ئازادکردنی بارمتەکە))[1].

جا ڕفاندن یان بەندکردنی بارمتەکان لەکاتی کردە جەنگییەکاندا قەدەغەیە بەپێی ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بەدەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((ئەم کردەوانەی خوارەوە لە ئێستا و ئایندەدا قەدەغەن و لە هەر کات و شوێنێکدا بێ، بڕواپێکراوە مەدەنیەکان یان سەربازییەکان بکەن... ج- قەدەغەبوونی ڕفاندنی بارمتە...))[2].

ڕفاندنی بارمتەکان لە ڕیزی ئەو سەرپێچییە مەزنانە دادەنرێ کە لە بەرامبەر یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دەکرێ[3]، بە یەکێك لە تاوانەکانی جەنگیش هەژمار دەکرێ، بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی[4].

قەدەغەبوونی ڕفاندنی بارمتە تەنها هاوڵاتینی سڤیل ناگرێتەوە، بەڵکو گشت ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە ڕێکەوتننامەکانی جنێف دەیانپارێزێ بەپێی ئەو سیستەمەی کەمێك پێشتر ئاماژەی پێکرا[5].

---

(1) مـ ١، الإتفاقية الدولي لمناهضة أخذ الرهائن ١٧ كانون الأول ١٩٧٩.

(2) بڕ ٢، مـ ٧٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕوانە: مـ ١٤٧، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

(4) بڕوانە: بەند (أ)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٨٨.

(5) بڕوانە: هەمان سەرچاوە.

ئەم مافە (بنەمای قەدەغەبوونی ڕفاندنی بارمتەکان) بە بنەمایەکی نەریتی (عورفی) دادەنرێ، بەهۆی هاتنی لە یاسای زۆرێك لە وڵاتاندا[1].

لقی چوارەم

مافی قەدەغەبوونی پێشێلکردنی شەڕەف و ناموس

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی – هەروەك پێشتر خرایەڕوو – بایەخێکی تایبەتی بە ئافرەتان داوە، هۆشداری داوەتە جەنگاوەران لە دەستدرێژی کردنی جنسی بۆ سەر ئافرەتان، بەکارهێنانی ئەم دەستدرێژییە وەك هۆکارێکی جەنگ لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکاندا، بۆ ملکەچ کردنی جەنگاوەرانی لایەنی بەرامبەر و دوژمن، چونکە پێشێلکردنی شەڕەف و ناموسی جەنگاوەران کاریگەریکی مەزنی هەیە لەسەر لایەنی دەروونیان لە جەنگدا، بەڵام ئەم هۆکارە و ئامرازە قەدەغەیە، بۆ پاراستنی شەڕەفی جەنگاوەران.

لقی پێنجەم

مافی قەدەغەبوونی لەناوبردنی سامان

پاسای مرۆیی نێودەوڵەتی موڵك و سامانی جەنگاوەرانی پاراستووە و بەدەق ئاماژەی کردووە بە قەدەغەبوونی تێکدان و لەناوبردنی موڵك و سامان لە چەندین ڕێکەوتننامەدا کە ئەنجام دراون.

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٩٥.

مەبەست لە (لەناوبردن و کاولکردنی موڵك و سامان) بریتییە لە: ((بەهەدەردان و لەناوبردانی بەرهەمە دروستکراوەکان و دامەزراوە و کەرستەکان یان پەکخستنیان یاخود لەکارخستنیان بۆ مەبەستی هێرش بردن یان بەرگری کردن، لە کاتی کردە سەربازیەکاندا))[1]، لە زمانی سەربازیدا زیاتر ئەم چەمکە بەکاردێ بۆ ئەو کردەوانەی ئەنجامدەدرێن دژی دوژمن[2].

گەڵاڵە نامەی یەکەمی لاهای ئاماژەی کردووە بەوەی ئەم شتانە بەتایبەت قەدەغەن: ((کاول کردن و بەندکردنی موڵك و سامانی دوژمن یان بەندکردنی دروست نییە))[3]. دواتر: ((کاول کردنی موڵك و سامان یان دەستبەسەردانی گرتنی بە شێوەیەکی فراوان، کە پێویستییەکانی جەنگ نەیخوازێ، بە ڕێگەیەکی نا ڕەوا و زۆرەملێ)) بە سەرپێچییەکی مەزن دانراوە بەپێی ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەم و چوارەمی جنێف[4]، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی: ((کاول کردنی کەل و پەل و موڵکەکانی دوژمن یان دەستبەرداگرتنی، بەبێ ئەوەی پێویستی جەنگ بیخوازێ)) لە ڕیزی تاوانەکانی جەنگ داناوە[5].

---

1) القانون الدولي الإنساني دليل للأوساط الأكاديمية ٣/ ٧٥.

2) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني دليل للأوساط الأكاديمية ٣/ ٧٥.

3) بڕ (ز)، مـ ٢٣، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

4) م، ٥٠، اتتفاقية جنيف الأولى، و مـ ٥١، اتفاقية جنف الثانية، ومـ ١٤٧ اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩.

5) بەشێکە لە: بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

قەدەغەبوونی کاول کردنی کەل و پەل و موڵکەکانی دوژمن بە بنەمایەکی نەریتی (عورفی) جێبەجێکراو دانراوە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، بەهۆی هاتنی لە زۆرێك لە کتێبەکانی ڕێبەری سەربازی و یاسای زۆرێك لە وڵاتان(1).

لقی شەشەم

مافی گەمارۆدان

جەنگاوەران مافی سەپاندنی گەمارۆیان هەیە بەسەر دوژمندا وەك جۆرێك لە شێوازە ڕەواکان، جا ئەو گەمارۆیە دەریایی یان وشکانی یاخود ئاسمانی بێ، ئەوانەی گەمارۆدانەکە ئەنجام دەدەن دەبێ ڕەچاوی بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بکەن و دووربکەونەوە لە پێشێلکردنی(2).

باسی سێیەم

بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی هەڵسوکەوتی جەنگی

لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

دوای ئەوەی سەرەتا باسی مافی جەنگاوەران کرا لە شەریعەتی ئیسلامدا، کە پەیوەستن بە هەڵسوکەوتی جەنگیەوە، دواتر خستنەڕووی ئەم مافانە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، توێژەر لێرەدا دێ تا بەراوردێك لە نێوانیاندا بکات.

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ١٥٦ – ١٥٧.

(2) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني دليل للأوساط الأكاديمية ٣/ ١١٧ ، ١١٩.

له كاتی بەراوردكردن له نێوانیاندا خاڵی هاوبەش و جیاوازەكان دەردەكەون له باسكردنی مافەكاندا، بەم شێوەیەی خوارەوە:

لقی یەكەم

تەوەرەكانی بەیەككەیشتن

شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی كۆكن له باسكردنی زۆربەی ئەو مافانەی پەیوەستن بە هەڵسوكەوتی جەنگیەوە، وەك: مافی ئازارنەدانی بێ پاساو، قەدەغەبوونی ناپاكی كردن لێیان، قەدەغەبوونی فێڵی نا ڕەوا، دروستی بەكارهێنانی فێڵی جەنگی ڕەوا، پێشێل نەكردنی شەرەف و ناموسیان.

لقی دووەم

تەوەرەكانی لێكترازان

هەر یەكێكیان جیاوازن له باسكردنی مافەكانی تری هەڵسوكەوتی جەنگی، بۆ نموونه تەنها شەریعەتی ئیسلام باسی لەو مافەیان كردووە كه نابێ خزمه نزیكەكان بكوژرێن، چونكه ناكۆكییه چەكدارییەكان كه له نێوان موسڵمانان و بێ باوەڕان ڕوو دەدەن، لەوانەیە خزمه نزیكەكانی هەر دوو بەرەی جەنگ بەشداربن تیایدا، بەهۆی جیاوازی ئاینەوە، ئیسلام ڕێزی له پەیوەندی خزمایەتی نێوانیان گرتووە، موسڵمانانی ناچار و پابەند نەكردووە بە كوشتنی خزمه بێ باوەڕەكانیان، بەڵكو مافی ئەوەی بەوان داوە واز له كوشتنیان بهێنن له گۆڕەپانەكانی جەنگدا.

سەبارەت بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەوا گرنگی داوە بە باسکردنی ئەو مافانەی پەیوەستن بەمەوە، لەو مافانە: ماف قەدەغەبوونی بەندکردنی بارمتەکان، قەدەغەبوونی کاول کردنی کەل و پەل و موڵکەکانی جەنگاوەران لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە سەربازیەکان، ڕەوایی گەمارۆدانیان بە مەرجی پابەندبوون بە بنەماکانیەوە، ئەمەش بەڕۆیشتن لەگەڵ سەردەم بۆ بەکارهێنانی ئەم شێوازانە لە جەنگی هاوچەرخدا، بۆ نووسینی بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و وەڵامدانەوەی بارودۆخ.

دەروازەی سێیەم

مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان

لە نێو ڕیزی جەنگاوەراندا لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا هەیانە تووشی نەخۆشی و دەرد و ئاشوبێك دەبێ، وەك: برین، نەخۆشی، نقومبوون لە ئاودا، مردن، ونبوون، بەمەش دەکەونە دۆخێکی تایبەتەوە، بەم پێیەش چەند مافێکیان دەبێ کە هەر یەك لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەتەنها باسیان کردووە، ئەم دەروازەیە باسی گرنگترین ئەو مافانە دەکات بەم پێیەی خوارەوە:

باسی یەکەم: مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا.

باسی دووەم: مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

باسی سێیەم: بەراوردێك دەربارەی مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

باسی یەکەم

مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا

جەنگاوەرە خاوەن دۆخە تایبەتەکان چاودێری و بایەخیان پێدراوە لەلایەن شەریعەتی ئیسلام، شەریعەتی ئیسلام گرنگی داوە بە ڕوونکردنەوەی مافەکانیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، گرنگترین ئەو مافانەش لە خوارەوە دەخرێنەڕوو:

لقی یەکەم

مافەکانی بریندار و نەخۆشەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا

یەکەم: مافی تیمارکردنی جەنگاوەرە بریندارەکان و چارەسەرکردنی نەخۆشەکانیان:

شەریعەتی ئیسلام بایەخی داوە بە تیمارکردنی جەنگاوەرە بریندارەکان و چارەسەرکردنی نەخۆشەکانیان لە گۆڕەپانی شەڕدا، جا چ لە جەنگاوەرە موسڵمانەکان یان بێ باوەڕەکان بن.

❖ تیمارکردنی موسڵمانە بریندارەکان و چارەسەرکردنی نەخۆشەکانیان:

ئیسلام لەسەر سەرپەرشتیارانی جەنگی پێویست کردووە هەڵبستن بە فەراهەم کردنی پێداویستییە پێویستەکان بۆ جەنگاوەرە موسڵمانەکان، لەو پێداویستیانە: دابینکردنی فەرمانبەری پزیشکی بۆ چاودێری کردنی نەخۆش و بریندارە موسڵمانەکان و چاودێری کردنیان، ئەمەش مافێکی شەرعییە بۆ گشت جەنگاوەر و سەربازانی موسڵمانان، بەپێی شوێنکەوتنی سوننەتی پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، چەندین فەرموودەی

ڕاست و دروست هاتوون ئەوە ڕوون دەکەنەوە کە چەندە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بایەخی داوە بە ئامادەکردنی فەرمانبەران لەم بوارەدا و بردنیان لەگەڵ خۆی لەکاتی دەرچوون بۆ تێکۆشان (جیهاد)، لەوانە:

أ- لە ڕەبیعی کچی معوز (خوا لێی ڕازی بێ) وتویەتی: ((ئێمە لەگەڵ پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دەڕۆیشتینە جەنگ، ئاومان دەدا بە جەنگاوەران و خزمەتمان دەکردن، بریندار و کوژراوەکانمان دەگێڕایەوە بۆ شاری مەدینە))[1].

ب- لە لەیلای غیفاری[2] هاتووە، وتویەتی: ((من ئافرەتێك بووم، لەگەڵ پێغەمبەر "درود و سڵاوی خوای لێبێ" دەردەچووم بۆ تیمارکردنی بریندارەکان))[3].

ت- لە ئەنەسی کوڕی مالیکەوە (ڕەزای خوای لێبێ) هاتووە، وتویەتی: ((پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێ) دایکی سەلیم و چەند ئافرتێکی تری لە ئەنساڕییەکان لەگەڵ خۆی دەبردن بۆ جەنگ، ئاویان دەدا بە تێکۆشەران و تیماری بریندارەکانیان دەکرد))[4].

❖ تیمارکردنی جەنگاوەرە بریندارەکانی دوژمن و چارەسەرکردنی نەخۆشەکانیان:

---

(1) بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب الجهاد والسير، باب رد النساء الجرحى والقتلى، رقم (٢٧٢٧): ٣/ ١٠٥٦.

(2) پێی دەوترێ ئافرەتەکەی ئەبو زەڕ، ئامادەی جەنگەکان بووە لەگەڵ پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ). محەممەدی کوڕی قاسمی تائی شتی لێگێڕاوەتەوە، سوهەیل و باوکی عەمر ژیاننامەکەی ئەویان نووسیوە. بڕوانە: الإصابة في تمييز الصحابة ٧/ ٥٢٦، ٨/ ١٠٧، والروض الأنف ٤/ ٨٦٢٧.

(3) تەبەڕانی گێڕاویەتیەوە: المعجم الكبير: ليلى الغفارية، رقم (٤٥): ٢٥/ ٢٨.

(4) موسلیم گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا لە ئەنەسی کوڕی مالیکەوە: كتاب الجهاد والسير، باب غزوة النساء مع الرجال، رقم (١٨١٠): ٣/ ١٤٤٣.

سەبارەت بە پێشکەشکردنی چاودێری پزیشکی بۆ بریندار و نەخۆشەکان لە جەنگاوەرانی دوژمن، ئەوا نووسەرە هاوچەرخەکان زۆر بە بایەخەوە باسیان کردووە، بەپێچەوانەی نووسەرە کۆنەکان، کە لە بارەی ئەم باسەوە نەیاننووسیوە.

شەریعەتی ئیسلام بایەخی داوە بە پێشکەشکردنی چاودێری پزیشکی بۆ ئەوانەی پێویستیان پێ هەیە لە جەنگاوەرانی دوژمن، بەمەبەستی پاراستنی مافەکانیان، بەڵگەی شەرعی بۆ ئەم حوکمە لە قورئانی پیرۆزدا ئەمانەن:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ ﴾(1) واتە: ("ئەی محەممەد – درود و سڵاوی خوای لێبێت –" ئێمە تۆمان ڕەوانە نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە ببیتە ڕەحمەت و بەرەکەت بۆ هەموو جیهانەکان "جیهانی ئادەمیزاد و گیاندار و ڕووەك و پەری و... هتد"). خوای مەزن لەم ئایەتەدا ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە پێغەمبەرەکەی ڕەوانەکردووە بۆ ئەوەی ببێتە ڕەحمەت و میهرەبانی بۆ جیهانیان، لە ڕەحمەت و میهرەبانی خوا و ئاینەکەیەتی کە بریندار بەبێ تیمارکردن و یارمەتی بەجێ نەهێڵرێ، چونکە ئەم کارە گونجاو نییە لەگەڵ ئەو ڕەحمەت و میهرەبانیەتی ئەم ئاینە و پێغەمبەرەکەی هێناویەتی(2).

ب- خوای مەزن دەفەرموێت:﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُ بِٱلۡعَدۡلِ وَٱلۡإِحۡسَٰنِ وَإِيتَآيِٕ ذِي ٱلۡقُرۡبَىٰ وَيَنۡهَىٰ عَنِ ٱلۡفَحۡشَآءِ وَٱلۡمُنكَرِ وَٱلۡبَغۡيِۚ يَعِظُكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَذَكَّرُونَ ﴾(3) واتە: (بەڕاستی خوا فەرمان دەدات بە دادپەروەری و چاکەکاری و یارمەتیدان و

---

(1) سورة الأنبياء، الآية ١٠٧.

(2) بڕوانە: الرحمة والتسامح مع مدني الدولية المحاربة وممتلكاتهم و جرحى مقاتليهم في القرآن الكريم، د. عبدالله بن فهد الشريف، العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم ٦٠٣.

(3) سورة النحل: ٩٠.

بەخشندەیی بە خزمان و ڕێگری لەگوناھ و تاوان و دەستدرێژی دەکات "بۆ سەر ماڵ و نەفس و نامووس" و ئامۆژگاریتان دەکات بۆ ئەوەی یادەوەری وەربگرن و تێفکرن و "ھەر چاکە بکەن")، لەم ئایەتەدا خوای مەزن فەرمانی کردووە بە چاکەکردن لەگەڵ خەڵکدا بەگشتی، تیمارکردنی برینداره‌کانی دوژمن چاکەکردنە، ڕێگری کردنە لە خراپە، دوور نییە تیمار نەکردنیان بریتی بێ لەو خراپەیەی کە ڕێگری لێکراوە لەم ئایەتەدا[1].

ت- ئەم فەرمایشتەی خوای تاك و پاك: ﴿... عَفَا ٱللَّهُ عَمَّا سَلَفَ...﴾[2] واتە: (...لەڕابردووشدا ھەرچی لەو بابەتانە ڕوویداوە خوا قەڵەمی چاوپۆشی بەسەردا ھێناوە...)، لێبوردەیی و چاوپۆشی لە گۆشەنیگای ئیسلامەوەیە لە ھەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دوژمندا، پێشکەشکردنی چاودێری پزیشکی بۆ ئەوانەی دەپێکرێن و بریندار و نەخۆش دەبن لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا بەشێکە لە لێبوردەیی و چاوپۆشی[3].

پ- خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿خُذِ ٱلۡعَفۡوَ وَأۡمُرۡ بِٱلۡعُرۡفِ...﴾[4] واتە: (چاوپۆشی لە ھەڵە و کەموکوڕییەکانیان بکە، فەرمان بدە بە چاکە...)، خوای مەزن لەم ئایەتەدا

---

(1) بڕوانە: الرحمة والتسامح مع مدني الدولية المحاربة وممتلكاتهم و جرحى مقاتليهم في القرآن الكريم، د. عبدالله بن فهد الشريف، العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم ٦٠٢.

(2) سورة المائدة، الآية ٩٥.

(3) بڕوانە: قواعد الحرب ١٣٧.

(4) سورة الأعراف، الآية ١٩٩.

فەرمانی داوە بە فەرمانکردن بە چاکە، تیمارکردنی بریندار و نەخۆشەکانی دوژمن بەشێکە لە فەرمان کردن بەچاکە[1].

ج- خوای بالادەست دەفەرمووێت: ﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُۚ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعۡلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِۦۖ وَهُوَ أَعۡلَمُ بِٱلۡمُهۡتَدِينَ ﴾[2] واتە: ("ئەی پێغەمبەر – درود و سڵاوی خوای لێبێ–، ئەی ئیماندار" بانگەواز بکە بۆ لای بەرنامە و ڕێبازی پەروەردگارت بە حیکمەت و دانایی و ئامۆژگاری جوان و بەجێ و گفتوگۆ و موجادەلە بەجوانترین شێوە، چونکە بەڕاستی پەروەردگارت هەر خۆی زانایە، کە کێ گومڕایە، هەروەها هەر خۆیشی زانایە بە هیدایەت وەرگران)، لێرەدا خوای مەزن بەندەکانی پابەند کردووە بەوەی بانگەواز بکەن بۆ پەیامەکەی و گرتنەبەری ئەو ئامرازانەی باشن بۆ ئەمە، لەوانە: هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ بێ باوەڕان و پێشکەش کردنی چاودێر بۆیان لە سەخترین و خراپترینبارودۆخەکاندا، ئەوەی باسمان کرد لە تەواوکەرەکانی بانگەواز دادەنرێ، هەر بۆیە پێویست و واجبە[3]، چونکە ئەوەی سەردەکێشێ بۆ واجب ئەوا ئەویش واجبە[4].

---

(1) بڕوانە: الرحمة والتسامح مع مدني الدولية المحاربة وممتلكاتهم و جرحى مقاتليهم في القرآن الكريم، د. عبدالله بن فهد الشريف، العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم ٦٠٢.

(2) بڕوانە: سورة النحل، الآية ١٢٥.

(3) بڕوانە: الرحمة والتسامح مع مدني الدولية المحاربة وممتلكاتهم و جرحى مقاتليهم في القرآن الكريم، د. عبدالله بن فهد الشريف، العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم ٦٠٢.

(4) بڕوانە: المستصفى ١/ ٥٧، والمحصول ٢/ ٣٢٢.

لە شوێنەواری هاوەڵانیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بە بایەخدانی موسڵمانان بە بریندارەکانی بێ باوەڕان لە جەنگی بەدردا و پێچانی برینەکانیان، هەروەك چۆن بایەخیان داوە بە بریندارەکانی موسڵمانان[1].

هەروەها بەڵگەیان بە ژیری هێناوەتەوە، جا وتویانە: پێشکەشکردنی چاودێری پزیشکی بۆ بریندار و نەخۆشەکانی دوژمنان دەبێ ئەنجام بدرێ، چونکە مەبەست لە شەڕ لاوازکردنی هێزی پادشا و دەسەڵات و لەشکرەکانیانە، بێ تۆڵەسەندنەوە لێیان، بەوەی بریندارەکانیان فەرامۆش بکرێن بۆ ئەوەی بەهۆی برینەکەیانەوە بمرن، یان سزادانیان بەهۆی برین یان نەخۆشییەکەیانەوە[2].

دووەمیان: مافی قەدەغەبوونی زوو کوشتنی جەنگاوەرە بریندارەکانی دوژمن:

مەبەست لە زوو کوشتنی بریندارەکان: پەلە کردنە لە کوشتنیان، دەوترێ (أجهزت إجهازا): ئەگەر پەلەم کرد لە کوشتنیدا[3].

بابەتی زوو کوشتنی بریندارەکان یەکێکە لەو بابەتانەی شەرعناسان لە کۆن و نوێدا ڕاجیان لەسەری، بەم شێوەیەی خوارەوە:

بۆچوونی یەکەم: دروستە پەلە بکرێ لە کوشتنی بریندارەکانی دوژمن لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا، ئەمە بۆچوونی زاناکانی پێشووە[4]، دراوەتە پاڵ زۆربەی زانایانیش[1].

---

(1) بڕوانە: الحركات العسكرية للرسول الأعظم ١/ ١٧٦، وعصر النبوة والخلافة الراشدة ٩٤.

(2) بڕوانە: العلاقات الدولية في الإسلام، محمد أبو زهرة ١٠٦.

(3) المصباح المنير ٤٤، والكليات ١/ ٥١.

(4) بڕوانە: الخراج ١٩٤، والمبسوط ١٠/ ٤٨، والأم ٤/ ١٤٢، وروضة الطالبين ١٠/ ٦٠، والمغني ٩/ ١٨٢، ٢٥١، والإنصاف ٤/ ١٢٩، وكشاف القناع ٣/ ٥٠ – ٥١، وإشارة السبق ١٤٤، والروضة البهية ٢/ ٤٠٧.

بۆچوونی دووەم:دروست نییە زوو بریندارەکانی دوژمن بکوژرێن، ئەمە بۆچوونی زانا هاوچەرخەکانە[1].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە:

ئەوانە پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە بۆ بەهێز کردنی بۆچوونەکەیان، جا لە شیوێنەواری هاوەڵان بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- لە ئیبن مەسعودەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە، وتویەتی: ((لە جەنگی ئوحددا هەندێك ئافرەت لە دواوەی موسڵمانان بوون، دەستبەجێ بریندارەکانی هاوبەشدانەرانیان دەکوشت))[2]. هەواڵدانی ئیبن مەسعود بە هەڵسانی ئافرەتانی ناو لەشکری موسڵمانان بە زوو کوشتنی بریندارە هاوبەشدانەرەکان، لە کاتێکدا پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ئامادە بووە، ئەو کات سەردەمی هاتنە

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني في الإسلام، د. جعفر عبدالسلام، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ١٤، ع ١٤، ١/ ٤٤٦.

(2) بڕوانە: روح الدين الإسلامي ٤٠٤، وآثار الحرب ٤٧٦، وحماية ضحايا النزاعات المسلحة ٢١، والقانون الدولي في الإسلام، د. جعفر عبدالسلام، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، الدورة ١٤، ع ١٤، ١/ ٤٤١، وحماية ضحايا الحرب بين الشريعة والقانون الدولي الإنساني، أحمد علي أنور، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، ١٤٣، والعلاقات الدولية في الفقه الإسلامي، عارف خليل أبو عبيد ٢٠٧، ومقدمة في القانون الدولي الإنساني والإسلام ٣٢.

(3) ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا گێڕاویەتیەوە: مسند عبدالله بن مسعود، رقم (٤٤١٤): ١/ ٤٦٣، وابن أبي شيبة في المصنف في الأحاديث والآثار، كتاب المغازي، هذا ما حفظ أبو بكر في أحد وما جاء فيها، رقم (٣٦٧٨٣): ٧/ ٣٧١.

خوارەوە سروش و نیگا بوو، ئەمە بەڵگەیە لەسەر دروستی ئەم کارە، ئەگەر ئەم کردەوەیە قەدەغە بووبایە، ئەوا سروش لەم بارەوە دادەبەزی[1].

ب- لە ئیبن مەسعودەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە، وتویەتی: ((لە ڕۆژی جەنگی بەدردا گەیشتمە ئەبو جەهل و پێیەکی پێکرابوو، پاڵکەوتبوو و بە شمشێرێك کە لە دەستی دابوو خەڵکی لەخۆی دوور دەخستەوە، وتم: سوپاس بۆ ئەو خوایەی کە تۆی سەرشۆڕ و ڕیسوا کرد ئەی دوژمنی خوا، ئەبو جەهل وتی: ئەوە تەنها کەسێکە هۆزەکەی کوشتی، عەبدوڵا وتی: بە شمشێرێکم کە درێژ نەبوو لە دەستی ئەومدا، شمشێرەکەی بەربووەوە، شمشێرەکەی ئەوم هەڵگرتەوە و بەو شمشێرە لێمدا و کوشتم، دواتر دەرچووم و هاتمە لای پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) وەك ئەوەی باڵدەگرم، هەواڵەکەم پێ ڕاگەیاند))[2]، لە شوێنەوار (الأثر)دا هاتووە: کە

---

[1] بڕوانە: قواعد الحرب ١٣٨.

[2] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە باوکی ئیسحاقەوە ئەوی لە ئەبو عوبەیدەوە گێڕاویەتیەوە، وتویەتی عەبدوڵا وتی: لە ڕۆژی جەنگی بەدردا گەیشتمە ئەبو جەهل و پێیەکی پێکرابوو، پاڵکەوتبوو و بە شمشێرێك کە لە دەستی دابوو خەڵکی لەخۆی دوور دەخستەوە، وتم: سوپاس بۆ ئەو خوایەی کە تۆی سەرشۆڕ و ڕیسوا کرد ئەی دوژمنی خوا، ئەبو جەهل وتی: ئەوە تەنها کەسێکە هۆزەکەی کوشتی، عەبدوڵا وتی: بە شمشێرێکم کە درێژ نەبوو لە دەستی ئەومدا، شمشێرەکەی بەربووەوە، شمشێرەکەی ئەوم هەڵگرتەوە و بەو شمشێرە لێمدا و کوشتم، دواتر دەرچووم و هاتمە لای پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) وەك ئەوەی باڵدەگرم، هەواڵەکەم پێ ڕاگەیاند، فەرمووی: ((سوێندت دەدەم بەو خوایەی کە هیچ خوایەك نییە بە حەق جگەلەو نەبێ))، سێ جار ئەمەی دووبارە کردەوە، وتم:سوێندت دەدەم بەو خوایەی کە هیچ خوایەك نییە بە حەق جگەلەو نەبێ، ئینجا لەگەڵ من ڕۆیشت تا لەسەر ئەبو جەهل ڕاوەستا، فەرمووی: ((سوپاس بۆ ئەو خوایەی کە تۆی ڕیسواکرد ئەی دوژمنی خوا، ئەوە فیرعەونی ئەم ئومەتە بوو)). ئەمەشی بۆ زیاد کردووە: باوك لە ئیسحاقەوە، ئەویش لە ئەبو عوبەیدەوە هێناویەتی، وتویەتی: پێغەمبەر شمشێرەکەی بە دەستکەوت پێدام. ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا هێناویەتی: مسند عبدالله بن مسعود، رقم (٤٢٤٦): ١/ ٤٤٤، والطبراني في معجمه الكبير: من مناقب ابن مسعود، رقم (٨٤٧٤): ٩/ ٨٤، قا الهيثمي ورجاله رجال صحيح غير محمد بن وهب بن أبي كريمة وهو ثقة. مجمع الزوائد ٦/ ٧٩.

ئیبن مەسعود خێرا مرۆڤێکی بریندارى کوشت، ئەمەش بە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، ئەویش ڕێگری لێنەکرد[1].

هەروەها بەڵگەیان بە ژێریش هێناوەتەوە، وتویانە: دروستە زوو بێ باوەڕی بریندار بکوژرێ، چونکە مانەوەی بە زیندوویی وا دەکات هێزی شەڕکرنی بەدەست بخاتەوە، ئەمەش وەك هێز بۆ بێ باوەڕان دەگەڕێتەوە و بە زیانیش بۆ موسڵمانان دەشکێتەوە[2].

بەڵگەی هەڵگرانی بۆچوونی دووەم:

هەڵگرانی ئەم بۆچوونە کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگە هێنراوەتەوە بەم ئایەتە:

أ- خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿وَقَـٰتِلُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَـٰتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوٓا۟ ...﴾[3]واتە: (بجەنگن لە پێناوی ڕێبازی خوادا دژی ئەوانەی کە دژتان دەجەنگن، نەکەن دەستدرێژی بکەن"دژی ژن و منداڵ و هتد"...)، لەم ئایەتەدا خوای مەزن ڕێگری کردووە دەستدرێژی کردن، ڕێگری نەکردووە لە شەڕکردن و بەرگری، ڕێگری کردووە لە کوشتنیان بە دەستدرێژی کردن، بریندار و نەخۆشەکانیش ئەم وەسفەیان تێدا دێتەجێ، بۆیە دروست نییە بکوژرێن[4].

---

(1) التعاريف ١/ ٦٣٧.

(2) بڕوانە: المغني ٩/ ١٨٣، وكشاف القناع ٣/ ٥٠ – ٥١.

(3) سورة البقرة، الآية ١٩٠.

(4) بڕوانە: آثار الحرب ٤٧٦، وحماية ضحايا النزاعات المسلحة ٢١، والقانون الدولي الإنساني في الإسلام، د، جعفر عبدالسلام، مجلة الفقه الإسلامي، د ١٤، ع ١٤، ١/ ٤٤٦.

ب- خوای پایەبەرز فەرموویەتی:﴿ ...وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴾[1] واتە: (...تاوان و خراپە مەکەن لەسەر زەویدا لەکاتێکدا کە بەچاندنی تۆوی خراپەوە خەریکن)، دەستبەجێ و زوو کوشتنی بریندار و نەخۆشەکان هیچ جیاوازیەکی سەربازی دەستەبەر ناکات، مادەم توانای شەڕکردنیان نەبێ، بەمەش زوو کوشتنیان بە پێشێلکردنی دۆخی پێویست دادەنرێ، بە خراپەکاری کردن لە زەویدا هەژمار دەکرێ، ئەمەش لە ئایەتەکەدا ڕێگری لێکراوە[2].

ت- خوای بێ وێنە دەفەرمووێ: ﴿ ...فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا ﴾[3]واتە: (...جا ئەگەر ئەوانە دوورەپەرێز و کەنارگیربوون لە ئێوە و جەنگیان لەگەڵ نەکردن و ڕێبازی ئاشتیان گرتەبەر و ملکەچبوون، ئەوە خوا هیچ ڕێگەیەکی دانەناوە بۆ ئێوە بەسەر ئەوانەوە " کە شەڕیان پێ بفرۆشن بیانکوژن یان بەدیل بیانگرن")، لەم ئایەتەدا خوای بێ هاوەڵ و هاوتا ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە هەر دوژمنێك توانای شەڕی نەبێ و دەستەوەسان بێ نابێ کردەی جەنگی لە دژیان ئەنجام بدرێ[4].

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) گێڕدراوەتەوە، کە فەرمانی بە بانگدەرەکەی کردووە لە ڕۆژی ڕزگارکردنی مەککەدا لە ناو خەڵکدا ڕابگەیەنێ: (بریندار دەستبەجێ مەکوژن، بەدواداچوون بۆ پیلان داڕێژەران

---

(1) سورة البقرة، الآية ٦٠، والأعراف، الآية ٤، و هود، الآية ٨٥.

(2) بڕوانە: حماية ضحايا النزاعات المسلحة: ٢١.

(3) سورة النساء، الآية ٩٠.

(4) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني في الإسلام، د. جعفر عبدالسلام، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، د ١٤، ع ١٤، ١/ ٤٤٦.

مەکەن، دیل مەکوژن، هەر کەسێك دەرگاکەی دابخات ئەوا پارێزراوە)[١]، ڕێگری پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە زوو کوشتنی بریندار مانای قەدەغەبوونی ئەم کارەیە[٢].

ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە بەرپەرچی ئەمەیان داوەتەوە بەوەی ئەمە تایبەت بووە بە خەڵکی مەککە، خەڵکانی تر جگە لەوان لەسەر ئەوان پێوانە ناکرێن، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ئەمەی فەرمووە لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگەکە و خۆبەدەستەوەدانی دوژمن، بەوەی موسڵمانان دڵنیابوونە لەوەی دەست ناوەشێنن[٣].

بەرپەرچی ڕەخنەی ئەوانە دەدرێتەوە بەوەی: ((ئەمە تایبەت نەبووە بە خەڵکی مەککە، دەربڕینەکە گشتییە، بەگشتیش دەمێنێتەوە و دەستی پێوە دەگیرێ))[٤].

پەسەندکردن:

دوای خستنەڕووی بەڵگەی هەر دوو ڕێباز و هەڵگرانی بۆچوونەکە و تاوتوێکردنیان، وا دەردەکەوێ کە بۆچوونی دووەم پەسەند بێ، لەبەر ئەمانەی خوارەوە:

١- ئەوەی هەڵگرانی بۆچوونی یەکەم بە بەڵگەیان هێنایەوە بەهێز نییە، چونکە ئەو شوێنەوارەی یەکەم کە لە ئیبن مەسعودەوە هاتووە تۆمەتبار کراوە و

---

(١) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەی: لە عوبەیدوڵای کوڕی عەبدوڵای کوڕی عوتبەوە هاتووە، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە ڕۆژی ڕزگارکردنی مەککەدا فەرموویەتی: (بریندار دەستبەجێ مەکوژن، بەدواداچوون بۆ پیلان داڕێژەران مەکەن، دیل مەکوژن، هەر کەسێك دەرگاکەی دابخات ئەوا پارێزراوە) ئەبو عوبەیدی کوڕی قاسم هێناویەتی لە: الأموال: كتاب فتوح الأرضين صلحا وسننها وأحكمها، باب فتح الأرض تؤخذ عنوة وهي من الفيء والغنيمة جميعا، رقم (١٥٩): ١/ ٦٩.

(٢) بڕوانە: حماية ضحايا النزاعات المسلحة ٢١.

(٣) بڕوانە: قواعد الحرب ١٤٠.

(٤) آثار الحرب ٤٧٧.

لەکەدارکراوە[1]، ئەگەر گریمانەی ئەوەش بکرێ کە هەر دوو گێڕانەوەکە دروستن، ئەوا هەر بریتین لە کرداری هاوەڵانی پێغەمبەر کە لە هەڵمەتە سەرەتاییەکانی سەردەمی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ئەنجامدراون، تەواو دژن لەگەڵ فەرمایشتی پێغەمبەر کە ڕێگری دەکات لە زوو کوشتنی بریندارەکان لە هەڵمەتەکانی دواییدا، بەمەش فەرمایشتی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) پێش کرداری ئەوان دەکەوێت.

٢- ئەوەش کە بەڵگەیان بە ژێری هێناوەتەوە، ئەوا لە جێی خۆیدا نییە، چونکە زۆربەی جاران بریندار دەکەوێتە بەردەستی موسڵمانان لە جەنگدا و پاراستنیشی بە زیان بۆ سەریان ناگەڕێتەوە، چونکە لە ژێر دەسەڵاتی موسڵماناندایە، ئەگەر وانەبێ ئەوا ناتوانن تیماری بکەن و ژیانی بە سەلامەتی بهێڵنەوە.

٣- سەرباری ئەو بەڵگانەی هەڵگرانی بۆچوونی دووەم هێناویانە، ئەوا دەتوانرێ بەڵگە بهێنرێتەوە لەسەر قەدەغەبوونی زوو کوشتنی بریندارەکان بەهەمان ئەو بەڵگانەی هێنرانەوە لەسەر مافیان لە تیمارکردنی بریندار و چارەسەکردنی نەخۆشەکانیان، چونکە ئەگەر مافی ئەوەیان هەبێ چاودێری پزیشکیان بۆ دابین بکرێ، ئەوا لە پێشترە ژیانیان بپارێزرێ بەوەی دەستبەجێ نەکوژرێن، چونکە تیمارکردنیان ئامرازێکە بۆ هێشتنەوەیان لە ژیاندا.

سێیەم: مافی قەدەبوونی کردەوەی تۆڵەسەندنەوە لە دژی بریندار و نەخۆشەکانی جەنگاوەران:

---

(1) سەبارەت بە گێڕانەوەکەی ئەحمەد ئەوا ئەحمەد و بەزار بە کورتی هێناویانە لە گێڕانەوەی ئەبو عوبەیدە، ئەویش لە باوکیەوە هێناویەتی، بەڵام لێی نەبیستووە، تێکڕای کەسەکانی گێڕانەوەکەی ئەحمەد متمانەدارن، سەبارەت بە گێڕانەوەکەی تەبەڕانی و بەزار ئەوا ئەبو بەکری هەزەلی تێدایە کە لاوازە. مجمع الزوائد ٦/ ٧٩.

یەکێك لەو مافانەی پەیوەستن بە بریندار و نەخۆشەکان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، بریتییە لە مافی قەدەغەبوونی کردەوە تۆڵەسەندنەوەکان، شەریعەتی ئیسلام کردەوەکانی تۆڵەسەندنەوەی لە بەرامبەر بریندار و نەخۆشەکان لە گۆڕەپان و مەیدانەکانی شەڕدا قەدەغە کردووە، پێشتر بەڵگەی شەرعی ئەم مافەمان هێناوەتەوە لە کاتی باسکردنی مافی هاوڵاتیاندا.

چوارەم: مافی قەدەغەبوونی ئەشکەنجەدانی بریندار و نەخۆشەکانی جەنگاوەران:

مافی بریندار و نەخۆشە جەنگاوەرەکان لە قەدەغەبوونی ئەشکەنجەدانیان یەکێکە لەو مافانەی شەریعەتی ئیسلام پاراستوویەتی لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا، ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر لەمەوە هاتووە: ((خوای مەزن لە ڕۆژی دواییدا سزای ئەوانە دەدات کە سزای خەڵك دەدەن لە دونیادا))[١]، لەم فەرموودەیەدا ئەوە ڕوونکراوەتەوە کە سزادان لە دونیادا قەدەغەیە، لێرەدا قەدەغەبوونەکە گشتییە، دۆخی ئاشتی و جەنگ و کەسانی موسڵمان و ناموسڵمانیش دەگرێتەوە[٢].

لقی دووەم

مافەکانی کوژراو و مردوو و نقومبوو لە شەریعەتی ئیسلامدا

لێرەدا کوژراوان و مردووان چەند مافێکیان هەیە، شەریعەتی ئیسلام باسی ئەم مافانەی کردووە، لەوانە:

---

(١) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کرا.

(٢) بڕوانە: حماية ضحايا النزاعات المسلحة ٢١.

یەکەم: مافی قەدەغەبوونی شێواندنی جەستەی کوژراو و مردووانی جەنگاوەرانی دوژمن:

(المثلة) لە زمانەوانیدا: ناوێکە لە (مثّل یمثلّ) هاتووە، دەوترێت: (مَثَّلْتُ بالقتیل): ئەگەر هاتوو لووت یان گوێچکە یاخود ئەندامانی نێرینەی یان ئەندامێکی تر بڕدرا[1].

لە زاراوەدا بریتییە لە: ((لوت و گوێچکە بڕین، دەرهێنانی چاو، هاوشێوەی ئەم شتانە لە شێواندنی دروستکراوی خوا بە سوکایەتی پێکردن))[2]، یان: ((ئاشوب و بەڵایەکە بەسەر مرۆڤدا دێتە خوارەوە، دەبێتە نموونەیەك ئەوانی تر پێی تەمبێ دەبن))[3].

شەرعناسانی ئیسلام بۆچوونیان جیاوازە لەبارەی شێواندنی لاشەی مردووانی هاوبەشدانەران، لەم بارەشەوە سێ بۆچوونیان هەن:

بۆچوونی یەکەم: دروستە جەستەی کوژراوانی هاوبەشدانەران بشێوێنرێ، وەك ئەنجامدانی هەڵسوکەوتی هاوشێوە، ئەگەر بێ باوەڕان جەستەی کوژراوانی موسڵمانانیان شێواند، ئەمە ڕای ئەوانەیە: مالیك و محەممەدی کوڕی عەبدلحەکەم[4][5]. خەتابی[1]،

---

1) بڕوانە: المطلع على أبواب المقنع ١/ ٣١٥، ولسان العرب ١٣/ ٢٥، مادة (مثل).

2) التمهيد ٢٤/ ٢٣٤.

3) التعاريف ١/ ٦٢٦.

4) ناوی باوکی عەبدوڵای محەممەدی کوڕی عەبدوڵای کوڕی عەبدلحەکەمی میسرییە، ساڵی ١٨٢ك لە دایك بووە، باوکی زانایەکی مەزن و سەرکردەش بووە، چاکەی بەسەر شافیعیەوە هەبووە، لەسەر مەزهەبی پێشەوا مالیك بوو، ئەم کوڕەی لەسەر ڕێبازی باوکی پێگەیشت، زانستی لە ئەشهەب و ئیبن وەهەب وەرگرتووە، کە هەر دووکیان مالیکین، کاتێك شافیعی ڕۆیشتە میسر هاوەڵایەتی کرد، زانستی لێ وەرگرت، باوکی بە نهێنی فەرمانی پێدەکرد هاوڕێیەتی شافیعی بکات، شافیعی ئەوی زۆر خۆشدەویست، تا جارێکیان پێی وت: ((حەزم دەکرد ئەگەر کوڕم هەبووبا، وەك ئەوە بووبا))، لە ڕۆژی چوار شەممەی ڕێکەوتی ١٠/ زولقەعدەی/ ٢٦٨ك کۆچی دوایی کرد، بەیهەقی وتویەتی: ((پێش مردنی بە دوو مانگ ڕۆیشتە سەر مەزهەبی شافیعی، چونکە داوای دەکرد شافیعی بیکاتە جێنشینی خۆی، بەڵام بوەیتی بووە جێنشینی شافیعی)). طبقات الفقهاء ١/ ١٩١ – ١٩٢.

5) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٥٩.

قورتوبی، دراوەتە پاڵ شافیعی[1]، یان بۆ بەرژەوەندی وەك تۆڵەسەندنەوە، ئەمەش وەك زیادە لە تێکۆشاندا کە هاوشێوەی نییە بۆ ڕێگری لێکردن و تەمبێ کردنیان، ئەمە بۆچوونی هەندێك لە حەنەفییەکان[2] و ئیبن قودامەیە لە حەنبەلییەکان[3].

بۆچوونی دووەم: ناپەسەندە لاشەی کوژراوانی هاوبەشدانەران بشێوێنرێن، بەڵام ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە لە نێو خۆیاندا ڕاجیان، هەیانە وتویانە بە ڕەهایی ناپەسەندە وەك حەنەفییەکان[4]، نەوەوی لە شافیعییەکان[5]، ئەحمەد بە دەق ئاماژەی پێداوە[6]، ئیبن قودامەش لە حەنبەلییەکان هەمان ڕای هەیە[7]، هەندێك لە زانایان ناپەسەندبوونی لاشەی مردوو شێواندیان بەستۆتەوە بە خۆپاکگرتن، نەوەوی پێی وایە ئەمە بۆچوونی بەشێك لە شەرعناسانە[8].

بۆچوونی سێیەم: شێواندنی لاشەی کوژراوانی بێ باوەڕان لە ئیسلامدا دروست بوو، دواتر هەڵوەشایەوە و بە ڕەهایی قەدەغەکرا، جا لەلایەن دوژمنەوە لاشەی کوژراوانی موسڵمانان

---

1) بڕوانە: الفروع ٦/ ٢٠٤.

2) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٥٩.

3) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ٧٩، وبدائع الصنائع ٧/ ١٤٢.

4) بڕوانە: المغني ٩/ ٣٦١.

5) بڕوانە: النتف في الفتاوى ٢/ ٨١١، وبدائع الصنائع ٧/ ١٤٢.

6) بڕوانە: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٣٧.

7) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٦١، والفروع ٦/ ٢٠٣، والمبدع ٣/ ٣٤٩.

8) بڕوانە: المغني ٩/ ٢٦١.

9) بڕوانە: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١١/ ١٥٤.

بشێوێنرێ یان نا، ئەمە بۆچوونی بەشێك لە حەنەفییەكانە[1]، ڕای مالیكییەكان[2]، شافیعییەكان[3]، ئیبن حەزم لە زاهیریەكان[4]، زەیدەكان[5]، ئیمامییەكانە[6].

تاوتوێكردنی بەڵگەكان:

بەڵگەكانی ئەوانەی بۆچوونی یەكەمیان هەیە:

ئەوانەی دەڵێن شێواندنی جەستەی كوژراوانی هاوبەشدانەران دروستە، ئەگەر بێ باوەڕانیش جەستەی كوژراوانی موسڵمانانیان شێواند، وەك ئەنجامدانی هەڵسوكەوتی هاوشێوە، یان بۆ بەرژەوەندی، كۆمەڵێك بەڵگەیان لەسەر ئەمە هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆزدا بەڵگەیان بەم ئایەتانە هێناوەتەوە:

أ- خوای گەورە دەفەرموویت:﴿ وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُم بِهِ... ﴾[7] واتە: (ئەگەر ویستتان تۆڵە بكەنەوە، دەبێت هەر بەقەدەر ئەو ستەمەی كە لێتان كراوە تۆڵە بكەنەوە...).

ب- خوای باڵادەست دەفەرموویت: ﴿ ...فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴾[8] واتە: (...ئەوەی كە دەستدرێژی دەكاتە سەرتان،

---

(1) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٥، وحاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ١٣١، وأحكام القرآن: الجصاص ١/ ٢٠١.

(2) بڕوانە: التمهيد ٢٤/ ٢٣٣، وبداية المجتهد ١/ ٢٨١، والجامع لأحكام القرآن ٦/ ١١٠.

(3) بڕوانە: الأم ٤/ ٢٤٥، والوسيط ٣/ ٤١٦.

(4) بڕوانە: المحلى ١٠/ ٢٣٩.

(5) بڕوانە: شرح الأزهار ٤/ ٥٦٦، والتاج المذهب لأحكام المذهب ٤/ ٤٦٩، ونيل الأوطار ٨/ ٧٥.

(6) بڕوانە: دعائم الإسلام ٢/ ١١، وجواهر الكلام ١٢/ ٧٧، ومستدرك الوسائل ٩/ ٧، والنفي والتغريب ٣٨٥.

(7) سورة النحل، الآية ١٢٦.

(8) سورة البقرة، الآية ١٩٤.

ئێوەش مافتان هەیە بەقەدەر دەستدرێژییەکەی ئەو، تۆڵەی خۆتان بکەنەوە و لەخوابترسن و، چاك بزانن کە بەڕاستی خوا یار و یاوەری پارێزکارانە). خوای مەزن لەم دوو ئایەتەی ڕابردوودا ئەنجامدانی هەڵسوکەوتی هاوشێوە لە بەرامبەر بێ بڕوایان بە ڕەهایی بە ڕەوا داناوە، ئەمەش دەخوێندرێتەوە لە مانای ئایەتەکە[1].

لە سوننەتیشدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەم گێڕانەوانە:

أ- لە ئەنەسی کوڕی مالیکەوە (ڕەزای خوای لێبێت) دەگێڕنەوە کە کەنیزەکێك بینرا سەری لە نێوان دووبەردا تێکشکێنرابوو لەلایەن جولەکەیەکەوە، لێیان پرسی کێ وای پێکردووی؟ فڵان کەس؟، فڵان کەس؟، تاوەکو ناوی جولەکەیەکیان برد ئەویش بەسەری ئاماژەی کرد، جولەکەکە گیرا و دانی بەتاوانەکەی خۆیدا نا، پێغەمبەریش (درود و سڵاوی خوای لێبێت) فەرمانی کرد کە سەری تێکبشکێنرێت لە نێوان دووبەردا))[2].

ب- لە ئەنەسەوە هاتووە: ((خەڵکێك لە تیرەی عوکل و ناوچەی عرینە هاتنە شاری مەدینە و لەو دەوروبەرە خێمەیان هەڵدا، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی کرد پەرێز و وشتریان پێ بدرێ، کاتێك هاتنەوە سەرخۆیان و تەندروستیان باش بوو، شوانی پێغەمبەریان کوشت، ئاژەڵەکانیشیان برد، ئەم هەواڵە گەیشتە پێغەمبەر، پێغەمبەریش پۆلێك کەسی بەدوای شوێنەواری ئەواندا نارد، کە هێنایان، کاتێك ڕۆژ بووەوە، ئەوان هێنران، پێغەمبەر فەرمانی کرددەست و پێیەکانیان ببڕدرێن، چاوەکانیان کل بکرێت بە بزماری سورکراوە، لە ناوچەی حەڕە بەڕەڵا

---

[1] بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٥٩.

[2] بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب الخصومات، باب ما يذكر في الأشخاص والملازمة والخصومة بين المسلم واليهودي، رقم (٢٢٨٢): ٢/ ٨٥٠، ومسلم في صحيحه: كتاب القسامة والمحاربين والقصاص والديات، باب ثبوت القصاص في القتل بالحجر وغيره من المحددات... رقم (١٦٧٢): ٣/ ١٣٠٠، واللفظ للبخاري.

کران تا بەم شێوەیە مردن، بەدوای ئاودا دەگەڕان و دەستیان نەدەکەوت))[1]. ئەم کردەوەیەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەم دوو فەرموودەیەدا بەڵگەیە لەسەر ڕەوایی شێواندنی جەستەی کوژراوانی بێ بڕوایان، وەك ئەنجامدانی هەڵسوکەوتی هاوشێوە[2].

ت- لە بەسەرهاتی کوژرانی ئەبو جەهل لە جەنگی بەدردا هاتووە: ((عەبدوڵا سەری ئەوی لێکردەوە، ئینجا هێنایە لای پێغەمبەری خوا و وتی: ئەمە سەری دوژمنی خوا ئەبو جەهلە))[3].

پ- لە بەسەرهاتی کوژرانی کەعبی کوڕی ئەشرەفدا[1] هاتووە: ((سەری ئەویان فڕێداوەتە بەردەم پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، ئەویش سوپاس و

---

(1) بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب الوضوء، باب أبوال الإبل والدواب والغنم ومرابضها، رقم (٢٣١): ١/ ٩٢. ومسلم في صحيحه: كتاب القسامة والمحاربين والقصاص والديات، باب حكم المحاربين والمرتدين، رقم (١٦٧١): ٣/ ١٢٩٦، واللفظ للبخاري.هەروەها تیایدا هاتووە: ئەبو قەلابە وتویەتی: ((ئەوانە دزیان دەکرد، خەڵکیان دەکوشت، بێ بڕوابوون دوای ئەوەی باوەڕیان هێنابوو، دژایەتی خوا و پێغەمبەرەکەیان کرد)).

(2) بڕوانە: عمدة القارئ ٣/ ١٥٥، والجامع لأحكام القرآن ٢/ ٣٥٩.

(3) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: معوزی کوڕی عەفراء بەلای ئەبو جەهلدا ڕۆیشت کە لەوێ کەوتووە، ئەوەندە لێیدا تا خەریك بوو بمرێ، ئینجا عەبدوڵای کوڕی مەسعود ئەبو جەهلی بینی خەریکە بمرێ، ئەبو جەهلی ناسیەوە، پێی خۆی دانایە سەر ملەکەی، وتی: خوا ڕیسوات بکات ئەی دوژمنی خوا، ئەبو جەهل وتی: بەچی منی ڕیسوا کردووە، من تەنها کەسێکم کە ئێوە کوشتوتانە؟ پێم بڵێ سەرکەوتن ئەمڕۆ بۆ کێیە؟ ئیبن مەسعود وتی: بۆ خوا و پێغەمبەری خوا، کاتێك ئەبو جەهل ئەوی بینی پێی داناوەتە سەر گەردەنی، پێی وت: ئەی شوانی مەڕ و ماڵات بەڕاستی تۆ بەسەر شوێنێکی سەختدا سەرکەوتووی، عەبدوڵا سەری ئەوی لێکردەوە، ئینجا هێنایە لای پێغەمبەری خوا و وتی: ئەمە سەری دوژمنی خوا ئەبو جەهلە، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: ((سوێندت ئەدەم بەو خوایەی کە جگەلەو هیچ خوایەك نییە بە حەق))، ئیبن مەسعود وتی: سوێند بەو خوایەی هیچ خوایەك نییە بە حەق جگەلەو نەبێ، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) سوپاس و ستایشی خوای مەزنی کرد. ئیبن حەببان هێناویەتی لە: الثقات ١/ ١٧٢، والطبراني في معجمع الكبير: مناقب ابن مسعود، رقم (٨٤٧٣): / ٨٤، واللفظ للبخاري.

ستایشی خوای مەزنی کردووە))[2]، جگەلەم بەسەرهاتانەش[3]، لەبەر ئەوەی لە فەرموودەکانی پێشوودا هاتووە کە هاوەڵانی پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هەڵساون بە شێواندنی جەستەی کوژراوانی دوژمنەکانیان، سەری هاوبەشدانەرانیان هێناوە — کە ئەمە شێواندنی جەستەیانە — بۆ لای پێغەمبەر، ئەویش نکۆڵی لەم کارەی ئەوان نەکردووە[4].

---

(1) ناوی کەعبی کوڕی ئەشرەفە، ڕاجیایی لە ڕەچەڵەکەکەیدا هەیە، ئیبن حەبیب گومانی وایە لە خەڵکی تەییە، دایکیشی لە هۆزی نەزیرە، باوکی مردووە لە کاتێکدا تەمەنی بچوك بووە، دایکی ئەوی بردۆتە لای خاڵۆکانی، لەلای ئەوان گەورە بوو، پێگەیشت و دەسترۆیشتوو بوو، وتراوە لە هۆزی نەزیرە، شاعیرێکی فارسییە، چەند دوژمنکارییەکی هەیە لەگەڵ حەسانی کوڕی سابت و جگەلەویشدا لە شیعردا لەو جەنگانەی لە نێوان ئەوس و خەزرەجدا ئەنجام دەدران، یەکێك لە شاعیرەکانی جولەکە، بلیمەتێکی ڕەوانبێژ بوو، دوژمنی پێغەمبەر بوو، توانج و جنێوی بەشیعر بەو و بە هاوەڵانی دەدا، عەرەب لە دەستی سەرشۆڕ ببوون، پێغەمبەر کۆمەڵێك لە هاوەڵانی خۆی نارد و لەو ناو ماڵەکەیاندا کوشتیان. بڕوانە: الأغاني ٢٢/ ١٣٧، وإنسان العيون في سيرة أمين المأمون ٣/ ١٤٨.

(2) لەم بەسەرهاتەدا هاتووە: ئینجا سەری ئەویان لێکردەوە، لەگەڵ خۆیان بردیان، کاتێك گەیشتنە ناوچەی بەقیعی غرقد هاواریان کرد بە دەم وتنی: (الله أكبر)، ئەو شەوە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) شەونوێژی دەکرد و نەخەوتبوو، کاتێك گوێبیستی تەکبیرەکەی ئەوان بوو، زانی کەعبی کوڕی ئەشرەفیان کوشتووە، ئینجا گەیشتنە لای پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، فەرمووی: ((ئەم ڕووخسارانە سەرکەوتن))، وتیان: ڕووخساری تۆش ئەی پێغەمبەری خوا، سەرەکەیان فڕێدایە بەردەم پێغەمبەری خوا، ئەویش سوپاس و ستایشی خوای مەزنی کرد لەسەر ئەمە. ئیبن سەعد هێناویەتی لە: الطبقات الكبرى ٢/ ٣٣، وهو في الصحيحين بدون ذكر مجيء رأسه إلى النبي (صلى الله عليه وسلم). صحيح البخاري: كتاب المغازي، باب قتل كعب بن الأشرف، رقم (٣٨١١): ٤/ ١٤٨١، و صحيح مسلم: كتاب الجهاد والسير، باب قتل كعب بن الأشرف طاغوت اليهود، رقم (١٨٠١): ٣/ ١٤٢٥.

(3) وەك کۆمەڵەکەی عەبدوڵای کوڕی ئەنیس بۆ کوشتنی خالدی هەزلی: ((عەبدوڵا وتویەتی: سەری خالیدم پەلدا و سەرەکەیم لەگەڵ خۆ برد و ڕۆیشتمە سەر لوتکەی چیا و خۆم حەشاردا، تا داوای گەڕانەوەم لێکرا، ئەو کات گەڕامەوە لای پێغەمبەری خوا و سەری خالیدیم بۆ برد))، شرح كتاب السير الكبير ١/ ٨٠، وينظر: إنسان العيون في شرح الأمين المأمون ٣/ ١٥٦ ــ ١٥٧.

(4) شرح كتاب السير الكبير ١/ ٧٩ ــ ٨٠.

له شوێنەواری هاوەڵان بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی له عەمری کوڕی عاس گێڕدراوەتەوە کاتێك ئەسکەندەریەی گەمارۆدا، خەڵکی دەسکەندەرییە پیاوێکیان له موسڵمانان دەستگیر کرد، سەریان لێ پەلدا و سەرەکەیان لەگەڵ خۆ برد، هۆزەکەی هاتنە لای عەمری کوڕی عاس بە توڕەییەوە، عەمر بەوانی وت: کەسێك له خەڵکی ئەسکەندەرییە بگرن و سەری بپەڕێنن، ئینجا سەرەکەی بە مەنجەنیق فڕێ بدەن بۆ لایان، هۆزە موسڵمانەکەش ئەوەیان کرد، خەڵکی ئەسکەندەرییەش سەری موسڵمانەکەیان فڕێدا بۆ هۆزەکەی[1]، هەروەها له شوێنەواری هاوەڵاندا هاتووە، یەکێك له هاوەڵانی پێغەمبەری خوا فەرمانی کردووە بە شێواندنی جەستەی کوژراوی هاوبەشدانەران وەك هەڵسوکەوت کردنی هاوشێوە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر دروستی ئەم کارە[2].

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە کۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر ناپەسەندبوونی شێواندنی جەستەی کوژراوانی هاوبەشدانەران:

له سوننەتدا بەڵگەیان بەمانە هێناوەتەوە:

---

(1) سەرباری گەڕان و لێکۆڵینەوە ئەوا توێژەر نەیتوانی پەیی پێ ببات، تەنها لەمانەدا نەبێ: المغني ٩/ ٢٦١، وأورده الهيثمي في بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث: كتاب الجهاد، باب نصب المنجيق، رقم (٦٦٦): ٢/ ٦٨٤، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب قطع الشجر وحرق المنازل، رقم (١٧٩٠٠): ٩/ ٨٤، بدون ذكر قطع الراس فيه.

(2) شرح كتاب السير الكبير ١/ ٧٩ – ٨٠.

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە فەرموودەی بەریدەدا، کە بەو لەشکرەی موسڵمانانی فەرمووە کە ڕەوانەی کردووە: ((جەستەی کوژراوان مەشێوێنن))[1].

ب- لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە، هانی هاوەڵانی دەدات لەسەر بەخشین و ڕێگریان لێدەکات لە شێواندنی لاشەی مردوو[2]. لە فەرموودەی یەکەمدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە ڕاشکاوی ڕێگری لە شێواندنی جەستەی کوژراوان کردووە، لە فەرموودەی دووەمدا هەواڵ دراوە سەبارەت بەوەی نەریتی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بریتی بووە لە ڕێگری کردن لە شێواندنی جەستەی کوژراوان، ڕێگری کردن لێرەدا بۆ ناپەسەندبوونەوە نەوەك قەدەغەبوون[3].

ت- لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە: ((خوا بەچاك ئەنجامدانی پێویست کردووە لەسەر هەموو شتێك، ئەگەر شتێکیان کوشت بەجوانی بیکوژن، ئەگەر شتێکیان سەربڕی بەچاکی سەری ببڕن))[4].

---

(1) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

(2) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە هەیاجی کوڕی عمرانەوە هاتووە: عمران کۆیلەیەکی هەبوو ڕایکردبوو، لەسەر خۆی گرتبوو ئەگەر دەستی پێگەیشت دەستی ببڕێ، هەیاج دەڵێ منی نارد تا ئەو کۆیلەی بۆ بدۆزمەوە، هاتمە لای سەمرەی کوڕی جوندوب پرسیارم لەم بارەوە لێکرد، ئەویش وتی: ((پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هانی ئێمەی دەدا لەسەر بەخشین، ڕێگری لێدەکردین لە شێواندنی جەستەی کوژراوان))، هاتمە لای عمرانی کوڕی حوصەین، پرسیارم لەم بارەوە لێکرد، ئەویش وتی: ((پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هانی ئێمەی دەدا لەسەر بەخشین، ڕێگری لێدەکردین لە شێواندنی جەستەی کوژراوان))، ئەبو داود گێڕاویەتیەوە لە سونەنەکەیدا: أول كتاب الجهاد، باب النهي عن المثلة، رقم (٢٦٦٧): ٣/ ٥٣، والروياني في مسنده، رقم (١٢١): ١/ ١٢٦، والطبراني في معجمه الكبير، رقم (٥٤١): ١٨/ ٢١٦.

(3) بڕوانە: المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج ١١/ ١٥٤، وبدائع الصنائع ٧/ ١٤٢، والمغني ٩/ ١٦١.

(4) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

پ- له پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە، فەرموویەتی: ((پاکترین خەڵك بکوژە بڕوادارەکانن))[1].

له فەرموودەی یەکەمدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی بە موسڵمانان کردووە لە کرداری کوشتن بە چاکی ئەنجام بدەن، لە فەرموودەی دووەمیشدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ئەو کوشتنەی باوەڕداران ئەنجامی دەدەن پاك و چاکترە، شێواندنی جەستە ناچێتە ناو چاك ئەنجامدان (إحسان)ەوە.

هەروەها لە شوێنەواری هاوەڵانیش بەڵگە هێنراوەتەوە بەوەی لە ئەبو بەکرەوە (خوا لێی ڕازی بێ) گێڕدراوەتەوە، کە بەوانەی وتووە کە سەرێکیان بۆ ناردووە: ئایا جەستەی بۆگەن دێننە شاری پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، وتیان: ئەی جێنشینی

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عەبدوڵاوە هاتووە، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((پاکترین خەڵك بکوژە بڕوادارەکانن))، تەیالیسی هێناویەتی لە موسنەدەکەیدا، رقم (٢٧٤): ١/ ٣١، و عبدالرزاق في المصنف: كتاب المعقول، باب الرجل يمثل بالرجل ثم يقتله، رقم (١٨٢٣٢): ١٠/ ٢٢، وابن أبي شيبة في المصنف الأحديث والآثار: كتاب الديات، المثلة في القتل، رقم (٢٧٩٢٧): ٥/ ٤٥٥، وأحمد في مسنده: مسند عبدالله بن مسعود، رقم (٣٧٢٨): ١/ ٣٩٣، وأبو داود في سننه: كتاب الجهاد: باب النهي عن المثلة، رقم (٢٦٦٦): ٣/ ٥٣، وابن ماجه في سننه: كتاب الديات، باب أعف قتلة أهل الإيمان، رقم (٢٦٨١): ٢/ ٨٩٤، والبراز في البحر الزخار، مسند البزار، مسند عبدالله بن مسعود، رقم (١٦١٤): ٥/ ٥٣، وأبو يعلة في مسنده: مسند عبدالله بن مسعود، رقم (٤٩٧٣): ٨/ ٣٨٧، والطحاوي في شرح معاني الآثار: كتاب الجنايات، باب الرجل يقتل رجلا كيف يقتل: ٣/ ١٨٣ . والشاشاني في مسنده: مسند عبدالله بن مسعود، رقم (٣٥٣): ١/ ٣٦٣، والطبراني في معجمه الكبير، رقم (٩٧٣٧): ٩/ ٣٥٠، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب النفقات، باب يحفظ الإمام سيفه ليأخذ سيفا صارما لا يعذبه ولا يمثل به، رقم (١٥٨٥٧): ٨/ ٦٠. ئەلبانی وتویەتی: ((ئەم فەرموودەیە بەهۆی شلەژان و نەزانراویەکەی لاوازە))، لێیکۆڵیوەتەوە و ئینجا وتویەتی: ((پوختەی قسە ئەوەیە کە فەرموودەکە بە درانەپاڵ پێغەمبەر لاوازە، بە نەدانە پاڵی دروستە، لەم بارەوە ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەری خوا بەسە: ((خوا بەچاك ئەنجامدانی پێویست کردووە لەسەر هەموو شتێك، ئەگەر شتێکیان کوشت بەجوانی بیکوژن، ئەگەر شتێکیان سەربڕی بەچاکی سەری ببڕن)). موسلیم و جگەلەویش گێڕاویانەتەوە، سلسلة الأحاديث الضعيفة، رقم (١٢٣٢): ٣/ ٣٧٦ _ ٣٧٨.

پێغەمبەری خوا: ئەوان ئەم کارەمان لەگەڵ دەکەن، ئەبو بەکر وتی: هیچ شتێکی ئەوان بۆ لامان مەهێنن[1]. ئەبو بەکری سدیق (خوا لێی ڕازی بێ) ڕێگری کردووە لەوەی سەری کوژراوانی بۆ ببرێ، کە لاشە شێواندنە، ئەم ڕێگریەش وەك ناپەسەندی ئەم کارە لێکدەدرێتەوە.

هەروەها بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، جا "نەوەوی" وتویەتی ناپەسەندبوونی شێواندنی لاشەی مردوو، شتێکە یەکدەنگی لەسەرە[2].

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە کە پێیان وایە شێواندنی لاشەی مردوو لە ئیسلامدا دروست بووە، ئینجا بە چەندین بەڵگە هەڵوەشاوەتەوە، لە قورئاندا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عوقبەی کوڕی عامری جهنیەوە هاتووە ((عەمری کوڕی عاس و شەڕحەبیلی کوڕی حەسەنە عەقەبەیان وەك نامەبەر ناردە لای ئەبو بەکری سدیق (خوا لێی ڕازی بێ) کە سەری "یەناقی" گەورەی شامی پێبوو، کاتێك گەیشتە لای ئەبو بەکر، ئەبو بەکر نکۆڵی لەو کارەی ئەو کرد، عەقەبە وتی: ئەی جێنشینی پێغەمبەری خوا ئەوان هەمان ئەم کارەمان لەگەڵ دەکەن، ئەبو بەکر وتی: ئایا شوێن پێی فارس و ڕۆمەکان هەڵدەگرن، چیتر سەر کوژراوانم بۆ نەهێنن، بەڵکو نامە و هەواڵ ناردن بەسە)). سەعیدی کوڕی مەنسور هێناویەتی لە: السنن: كتاب الجهاد، باب ما جاء في حمل الرؤوس، رقم (٢٤٩): ٢/ ٢٨٧، وابن أبي شيبة في المصنف في الأحاديث والآثار: كتاب السير، باب في حمل الرؤوس، رقم (٣٣٦١٦): ٦/ ٥٣٤، والنسائي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب حمل الرؤوس، الرقم (٨٦٧٣): ٥/ ٢٠٤، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب ما جاء في نقل الرؤوس، رقم (١٨١٣١): ٩/ ١٣٢، قال ابن حجر: ((إسناده صحيح))، تلخيص الحبير في أحاديث الرافعي الكبير ٤/ ١٠٨، واللفظ للبيهقي.

(2) بڕوانە: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٣٧.

أ- خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿وَإِنۡ عَاقَبۡتُمۡ فَعَاقِبُواْ بِمِثۡلِ مَا عُوقِبۡتُم بِهِۦۖ وَلَئِن صَبَرۡتُمۡ لَهُوَ خَيۡرٞ لِّلصَّٰبِرِينَ ١٢٦ وَٱصۡبِرۡ وَمَا صَبۡرُكَ إِلَّا بِٱللَّهِۚ وَلَا تَحۡزَنۡ عَلَيۡهِمۡ وَلَا تَكُ فِي ضَيۡقٖ مِّمَّا يَمۡكُرُونَ ١٢٧﴾[1]واتە: (ئەگەر ویستتان تۆڵە بکەنەوە، دەبێت هەر بەقەدەر ئەو ستەمەی کە لێتان کراوە تۆڵە بکەنەوە، خۆ ئەگەر ئارامگر و خۆگربن، ئەوە چاکترە بۆ ئارامگر و خۆگران. " ئەی پێغەمبەر (درود و سلاوی خوای لێبێ)، ئەی ئیماندار "خۆگر و ئارامگر بەو خۆگری و ئارامگریەکەشت تەنها بەکۆمەکی و یارمەتی خوا دەبێت بەکەسی تر ناکرێت، خەفەتیش مەخۆ لە خوانەناسان کە باوەڕ ناهێنن و دڵتەنگ مەبە لە بەرامبەر ئەو پیلان و نەخشانەی کە دوژمنان دەیگێڕن). خوای مەزن شێواندنی جەستەی کوژراوانی بۆ موسڵمانان بە شێوەیەکی کورت هەڵاتوو بە دروست داناوە لەم ئایەتەدا، بە ئەندازەی ئەوەی دوژمنان لەگەڵ موسڵمانان دەیکەن، دواتر لە ئایەتی دووەمدا فەرمان دەکات بە فەرامۆش کردنی لاشە شێواندن و هەڵبژاردنی ئارامگرتن، بەمەش ئەو مۆڵەتەی پێیان درابوو لە شێواندنی لاشەی کوژراوان هەڵوەشایەوە[2]، ئەمە بۆچونی پۆلێك لە هاوەڵانە[3].

هەروەك ئەو تۆڵەیەی باسکراوە لە ئایەتی سەرەوەدا دەبێ بەشێوەیەك بێ کە لاشە شێواندنی تێدا نەبێ، پێچەوانەی مانای ئەو هەواڵە ڕاست و دروستانە نەبێ کە هاتوون

(1) سورة النحل، الآيتان ١٢٦ – ١٢٧.

(2) بڕوانە: جامع البيان عن تأويل آي القرآن ١٤/ ١٩٥.

(3) لەوانە: عامر، عەتائی کوڕی یەسار، قەتادە، ئیبن جریج. بڕوانە: جامع البيان عن تأويل آي القرآن ١٤/ ١٩٥ – ١٩٦.

لەبارەی ڕێگری کردن لە شێواندنی جەستەی مردوو، هەروەك ئەم بەڵگەی دووەم دەخرێتەڕوو[1].

ب- خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ ...وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَـَٔانُ قَوْمٍ أَن صَدُّوكُمْ عَنِ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ أَن تَعْتَدُوا۟ ۘ وَتَعَاوَنُوا۟ عَلَى ٱلْبِرِّ وَٱلتَّقْوَىٰ ... ﴾[2] واتە: (...هەروەها دوژمنایەتی و رقەبەرایەتی کەسانێك کە نەیانهێشت کاتی خۆی (تەواف)ی کەعبە بکەن، مەکەنە هۆی دەستدرێژی و بەرپاکردنی ناخۆشی و یارمەتی، کۆمەکیی یەکتر بکەن لەسەر چاکە و خواناسی...). خوای گەورە لەم ئایەتەدا ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە بێ بڕوایی کەسی بێ باوەڕ ڕێگر نییە لەوەی دادگەری لەگەڵ پەیڕەو بکرێ، دەبێ جەخت بکرێتەوە تەنها لەسەر ئەوانەی شایستەن بۆ جەنگ، جەستەیان نەشێوێنرێ، ئەگەر ئەوانیش جەستەی موسڵمانانیان شێواند، ئەوا بۆ موسڵمانان نییە لاشەی کوژراوانی ئەوان بشێوێنن بە مەبەستی خەم و خەفەت پێگەیاندنیان[3].

ت- خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ ...وَٱلْحُرُمَـٰتُ قِصَاصٌ ... ﴾[4]. ئەم ئایەتە وا دەخوازێ کە شێواندنی لاشەی کوژراو بە تۆڵەسەندنەوە دروستە، بەڵام ڕەهایی دەق و فەتواکان وادەخوازن کە ئەم کارە دروست نەبێ[5].

لە سوننەتیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

---

(1) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ١/ ٢٠١.

(2) سورة المائدة، الآية ٢.

(3) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ٦/ ١١٠.

(4) سورة البقرة، الآية ١٩٤.

(5) بڕوانە: جواهر الكلام ١٢/ ٧٧.

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ): (جەستەی کوژراوان مەشێوێنن)[1]، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لە شێواندنی جەستەی کوژراوانی کردووە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر قەدەغەبوونی[2].

ب- لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) گێڕدراوەتەوە کە: هەڵساوە و وتاری داوە لە دوای ئەوەی لاشەی خەڵکە عەرینیەکان شێوێنرا، هانی کاری بەخشینی داوە و ڕێگری لە جەستە شێواندن کردووە[3].

ت- بەهەمان شێوە لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە، کە: هەر کاتێك وتارێکی دابێ ئەوا ڕێگری لە شێواندنی لاشەی مردووان کردووە، فەرمانی بە بەخشین کردووە[4]، لەم دوو فەرموودەیەدا ئەوە ڕوونکراوەتەوە کە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) وتارەکانی تایبەت کردووە بە ڕێگری کردن لە شێواندنی لاشەی مردووان، لێرەشدا کە تایبەت باسی ئەوەی کردووە لە گشت کاتێکی وتاردا

---

(١) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

(٢) بڕوانە: نيل الأوطار ٨/ ٧٥.

(٣) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە حەسەنەوە ئەویش لە عمرانی کوڕی حوصەینەوە هاتووە، کە وتویەتی: ((هەر کاتێك پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هەڵسابا وتاری پێشکەش کردبا ئەوا فەرمانی بە ئێمە دەکرد بە بەخشین و ڕێگری لێمان دەکرد لە شێواندنی لاشەی مردوو))، عمران وتی: فەرمووی: بێگومان ئەوەی لەسەر خۆی نەزر دەکات لوتی ببڕێ ئەوا شێواندنی جەستەیە، هەروەها مرۆڤێك کە نەزر دەکات بە پێڕۆیشتن حەج بکات شێواندنە، دەی با قوربانیەك بکات و بەسواری بچێتە حەجەکەی. ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا هێناویەتی: ل مسند الكوفيين، رقم (١٩٨٧٠)، والدارمي في سننه: كتاب الزكاة، باب الحث على الصدقة، رقم (١٦٥٧): ١/ ٤٨٧، والطبراني في معجمه الكبير، رقم (٣٨٨): ١٨/ ١٧٣، والحالكم في مستدركه على الصحيحين: كتاب النذور، رقم (٨٧٤٣): ٤/ ٣٤٠، وقال: ((صحيح الإسناد))، واللفظ لأحمد.

(٤) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە حەسەنی کوڕی سەمرەوە هاتووە، وتویەتی: ((پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هەر کاتێك وتارێکی بۆ دابین ئەوا ڕێگری لێکردووین لە شێواندنی لاشەی مردووان و فەرمانی پێکردووین بە بەخشین))، ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا هێناویەتی: مسند الكوفيين، رقم (٢٠٢٣٨): ٥/ ٢٠، والطبراني في معجمه الأوسط، رقم (٧٧٦٩): ٧/ ٣٧٦.

ئاماژەی پێدراوە، بەڵگەیە لەسەر جەختکردنەوەی قەدەغەبوونی ئەم کارە[1]، فەرموودەی دووەمیش هەواڵێکی ترە کە شەرعناسان پەسەندیان کردووە و بە بەڵگەیان هێناوەتەوە[2].

پ- لە سوننەتدا هاتووە: پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری کردووە لە بردنی دەستکەوت و شێواندنی لاشەی کوژراوان[3]، ئەمە دەقێکی ڕوونە لەسەر قەدەغەبوونی شێواندنی لاشەی مردووان، بەهۆی ڕێگری کردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەم کارە[4].

ج- پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((خوابەچاکئەنجامدانیپێویست کردووەلەسەرهەمووشتێك،ئەگەرشتێکیانکوشتبەجوانیبیکوژن،ئەگەرشتێکیانسەربڕیب ەچاکیسەریببڕن))[5]، کە بە گشتی بە چاك ئەنجامدانی بەکارهێناوە، ئەوا لەسەر موسڵمانانی پێویست کردووە دوژمنانیشیان بە جوانی بکوژن، ئەمەش ئەشکەنجەدان و شێواندنی لاشەکەی ڕەتدەکاتەوە[6].

(1) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٥.

(2) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ١/ ٢٠١.

(3) ئەمەش دەقەکەیەتی: لە عەدی کوڕی سابتەوە هاتووە، وتویەتی: لە عەبدوڵای کوڕی زەیدی ئەنساریم بیستووە، کە دەکاتی باپیرەی ناوبراو، باوکی دایکیەتی، وتویەتی: ((پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لە بردنی دەستکەوتەکانی جەنگ و شێواندنی لاشەی کوژراو)). بوخاری گێڕاویەتیەوە لە: كتاب المظالم، باب النهبى بغير إذن صاحبه، رقم (٢٣٤٢): ٢/ ٨٧٥.

(4) جرائم الحرب ١٦٧.

(5) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەکەی کراوە.

(6) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ١/ ٢٠٠.

له شوێنەواری هاوەڵانیش، بەڵگەیان بەوە هێناوەتەوە کە لە عەلی کوڕی ئەبو تالێبەوە گێڕدراوەتەوە (سڵاوی خوای لێبێ): ((هەر کەسێك لاشەی مردوو بشیوێنی ئەوا لاشەی ئەویش دەشێوێنرێ))[1].

بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، کە شەرعناسان کۆکن لەسەر قەدەغەبوونی شێواندنی لاشەی کوژراوان[2].

بەڵگەیان بە (سد الذريعة: پاساو بڕین)یش هێناوەتەوە، وتویانە: لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان شێواندنی لاشەی مردووان قەدەغەیە، لە ترسی ئەوەی ئەمە لە بەرامبەر موسڵمانانیش بەکاربهێنرێ[3].

خاوەنانی ئەم بۆچوونە تاوتوێی بەڵگەکانی خاوەنانی بۆچوونەکانی تریان کردووە، جار سەرنجیان لەسەر بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە داوە بەوەی:

- ئایەتەکە مانای ئەوەی گەیاندووە کە شێواندنی لاشە کوژراوان وەك هەڵسوکەوتی هاوشێوە دروستە، ئەمەش هەڵوەشاوەتەوە، هەروەك پێشتر ڕوونکرایەوە لە بەڵگەی یەکەمی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەبوو.
- بەرپەرچی بەڵگەهێنانەوەشیان داوەتەوە بە فەرموودەکەی ئەنەس، کە مانای ئەوەی دەگەیاند کە سەر کەنیزەکێك لە نێوان دوو بەردا شکێنرا بوو، بەم شێوەیە: ((ئەگەر ئەم فەرموودە چەسپاویش بێ ئەوا هەڵوەشاوەتەوە بە ڕێگری کردن لە شێواندنی لاشەی کوژراوان، چونکە ڕێگری کردن لە شێواندنی لاشەی کوژراو لای

---

1) دعائم الإسلام ٢/ ٤١١، برقم (١٤٣٧).

2) بڕوانە: التمهيد ٢٤/ ٢٣٣ – ٢٣٤، وسبل السلام ٧/ ٢٠٩، وجواهر الكلام ١٢/ ٧٧، وتفسير الكشاف ٢/ ٦٠٢.

3) بڕوانە: جواهر الكلام ١٢/ ٧٧.

هەمووان کارپێکراوە و زاڵە بەسەر ئەو لایەی ڕاجیایی تێدایە، هەر کاتێك دوو هەواڵ لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتن، خەڵك لەسەر بەکارهێنانی یەکێکیان کۆك بوون، ڕاجیاییان لە بەکارهێنانی ئەوەی تر هەبوو، ئەوا ئەوەی یەکدەنگی لەسەرە دەبێتە دادوەر بەسەر ئەوەی ڕاجیایی تێدایە، جا تایبەت بێ یان گشتی، لەگەڵ ئەمەشدا دروستە کوشتنی کەسە جولەکەکە لەسەر شێوەی سزا لێدەرکردن بووبێ، هەروەك لە ڕێگەیەکی ترەوە لە ئەنەسەوە گێڕدراوەتەوە، وتویەتی: لە سەردەمی پێغەمبەری خوادا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) جولەکەیەك دەستدرێژی کردە سەر کەنیزەکێك، ئەو گەوهەرانەی کەنیزەکە بە بەریەوە بوو بردی، سەریشی لە نێو دوو بەردا شکاند، خانەوادەکەی کەنیزەکەیان هێنایە لای پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، کەنیزەکە لە سەرەمەرگدا بوو، زمانی لە گۆ کەوتبوو، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) پێی فەرموو: ((کێ وای لێکردووی؟ فڵان کەسە؟)) ئەو کەسە نەبوو کە دەستدرێژی کردبوو، کەنیزەکەکە بە سەری ئاماژەی کرد و وتی: ((نەخێر))، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ناوی یەکێکی تری دا کە ئەویش هەمان بکوژەکە نەبوو، کەنیزەکەکە ئاماژەی کرد و وتی: ((نا))، ئینجا پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: ((فڵانە وایکردووە؟)) ناوی بکوژەکەیدا، کەنیزەکە بە بەڵێ ئاماژەی کرد، پێغەمبەری خوا فەرمانی کرد و سەری کەسە جولەکەکە لە نێوان دوو بەردا تێکشکێنرا[1]، دروستە ئەم جۆرە کەسە بکوژرێ وەك سزایەك لە بەرامبەر دزینی ماڵ و ئەنجامدانی کوشتن، ئەم سزایە دروست بوو لەسەر شێوازی شێواندنی

---

(1) بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الطلاق، باب الإشارة في الطلاق والأمور، رقم (٤٩٨٩): ٥/ ٢٠٢٩.

لاشه هەروەك چاوی خەڵكی عەرینی بە بزماری سورکراوە کل کرا، دواتر هەڵوەشێنرایەوە بە ڕێگری کردن لە شێواندنی لاشەی کوژراوان))[1].

بەچەند شێوازێك بە بەڵگە هێنانەوەی بەسەرهاتی خەڵکە عەرینیەکانیان بەرپەرچداوەتەوە، لەوانە:

١- زۆرێك لە زانایانی موسڵمان گومانیان هەیە لە فەرموودەکەی ئەنەس، چا عەلی کوڕی حوسەین[2]- کە نکۆڵی لە فەرموودەکە کردووە - وتویەتی:((سوێند بە خوا هەرگیز هیچ چاوێکی بە بزماری گەرم کل نەکردووە، دەست و پێ بڕینی وەك سزای خەڵکی لیقاح زیاد نەکردووە))[3]. جگەلەمانەش لەو دەقانەی هاتوون سەبارەت بە گومان هەبوون لەبارەی ئەم فەرموودەیە، بەتایبەت لە کتێبەکانی فەرموودەی ئیمامییەکان[4].

---

(١) أحكام القرآن: الجصاص ١/ ٢٠١.

(٢) ناوی عەلی کوڕی حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی تاڵیبی باوکی حەسەنی هاشمییە - خوا لێی ڕەزای بێ -، خەڵکی مەدینەیە، پێی دەوترێ باوکی دوو حەسەنەکە، محەممەدی کوڕی ئیسحاق ئەم نازناوەی لێ ناوە، لەگەڵ حوسەینی باوکیدابوو لە کەربەلا و نەخۆش بوو، ئەو کات تەمەنی ٢٣ساڵ بوو، زوهری دەیوت: ((عەلی کوڕی حوسێن لە هەموو خەڵك زیاتر منەتی بەسەر منەوە هەیە)). سولەیمانی کوڕی حەڕەب وتویەتی: حەمادی کوڕی زەید لە یەحیای کوڕی سەعیدەوە بۆمانی گێڕاوەتەوە، وتویەتی: ((عەلی کوڕی حوسەین باشترین کەسی تیرەی هاشمی بووە کە لە شاری مەدینە بینیبێتم))، پرسیارکەر و داواکاری نەدەگێڕایەوە، عەبدوڵای کوڕی محەممەد لە ئیبن عەیینە، ئەویش لە جەعفەرەوە، ئەویش باوکیەوە گێڕاویەتیەوە، کە عەلی لە تەمەنی هەشتا و پێنج ساڵیدا مردووە، لە شاری مەدینە کۆچی دوایی کردووە لە گۆڕەستانی بەقیع لە ساڵی ٩٤ك بەخاك سپێردراوە. ئەو ساڵە بە ساڵی شەڕعناسان ناودەبرا، بەهۆی زۆری ئەو کەسانەی لە شەڕعناسانەوە مردن، ئیسحاق وتویەتی: نازناوی باوکی حوسەین بوو. بڕوانە: التأريخ الكبير ٦/ ٢٦٦، والطبقات الكبرى ٥/ ٢١١/ ٢٢١.

(٣) الأم ٤/ ٢٤٥، والنفي والتغريب ٣٨٥.

(٤) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٣٨٥.

دواتر كل ڕێژكردنی چاوەكانیان بە بزماری سوركراوە — كە شێواندنی جەستەیانە — ڕەخنەیەكە ئاڕاستەی خودی هەواڵەكە كراوە و لاوازكەریەتی، ئەگەر ئەم هەواڵە لە شەش كتێبەكەی فەرموودەشدا هاتبێت، چونكە سەرباری كۆكبوونی ئەم كتێبانە لەسەر ئەم هەواڵە، ئەوا هەر بە هەواڵێكی تاقانە دەمێنێتەوە، ئەگەر هەواڵی تاقانە "ئاحاد" تێكگیرا لەگەڵ بنەما چەسپاوە نەگۆڕەكانی ئیسلام، ئەوا كاری پێناكرێ، گێڕانەوەكەی پەسەند نابێ و وەرناگیرێ، ئەمەش وا دەكات درانەپاڵی ئەم هەواڵە بۆ لای پێغەمبەر ڕەت بكرێتەوە[1].

٢- ئەگەر گومانیش لەم فەرموودەیە نەكرێ، ئەوا هەڵوەشاوەتەوە بەو فەرموودەیەی دواتر هاتووە و ڕێگری لەم جۆرە كارە كردووە، جا لە دەربڕینێكی تردا هاتووە، ئەنەس وتویەتی: ((لە دوای ئەمە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاى خواى لێبێ) هەر وتارێكی بۆ دابین ئەوا تیایدا ڕێگری لە شێواندنی لاشەی كوژراوان كردووە))[2]. دواتر ئایەتی سزاكان تەنها باس لەوە دەكات كە تیایدا هاتووە، بێ ئەوەی ئاماژە بە كل ڕێژكردنی چاوەكان بكات بە بزمار، بەم پێیەش ئەمە هەڵوەشاوەتەوە —

---

(١) بڕوانە: العلاقات الدولية في الفقه الإسلامي ٢٠٩، نقلا عن (كتال أبو حنيفة ٢٥٠).

(٢) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەكەیە: وەك چۆن بەیهەقی گێڕاویەتیەوە بە زنجیرەی خۆی، جا وتویەتی: ((شافیعی بۆمانی گێڕاوەتەوە لە كەسێكی متمانە پێكراو، ئەویش لە حەمیدی درێژ، ئەویش لە ئەنەسی كوڕی مالیكەوە، هاوشێوەی ئەم مانایە هاتووە، لە پێغەمبەرەوە، ئەنەس ئەوەشی تێدا زیادكرد: پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە دوای ئەمە هەر وتارێكی بۆ دابین ئەوا تیایدا ڕێگری كردووە لە شێواندنی لاشەی كوژراوان، ئەحمەد وتویەتی: ئەم فەرموودەیە بەبێ زیادەكەی لە دوو سەحیحەكەدا هاتووە لە فەرموودەی عەبدولعەزیزی كوڕی سوهەیب، ئەویش لە حەمیدەوە، ئەویش لە ئەنەسەوە هێناویەتی، لە فەرموودەی قەتادەوە كە لە ئەنەسەوە هێناویەتی هاتووە: دواتر ڕێگری لە شێواندنی لاشەی كوژراوان كرد، لە گێڕانەوەیەكی تردا لە قەتادەوە هاتووە: پێمان گەیشتووە دوای ئەمە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هانی دەدا لەسەر بەخشین و ڕێگری دەكرد لە شێواندنی لاشەی كوژراوان. لە قەتادەوە ئەویش لە ئیبن سیرینەوە گێڕاویەتیەوە: ئەمە كاتێك بووە پێش ئەوەی سنوور و سزاكان داببەزن، شافیعی وتویەتی: لەبارەی گێڕانەوەی ڕەبیع، عەلی كوڕی حوسەین نكۆڵی دەكرد لە فرموودەی ئەنەس لەبارەی خەڵكی لقاح. بەیهەقی هێناویەتی لە: معرفة السنن والآثار: كتاب السير، باب قتلهم بضرب الأعناق دون المثلة، رقم (٥٣٧٤): ٦/ ٥٥٤)).

تەنانەت لە بەرامبەر جەنگاوەرانیش – بەپێی ئایەتەکە، چونکە ئەگەر ئەمە یەکێك بووبا لە سزاکان ئەوا باسی دەکرا لە ئایەتەکەدا[1].

٣– ((لە هەر دوو سەحیحی موسلیم و بوخاریدا چەسپاوە کە ڕێگری کراوە لە شێواندنی لاشەی مردووان، ئەگەر ئەم ڕێگرییە لە دوای بەسەرهاتی عەرینیەکانەوە هاتبێ ئەوا دیار ئەوەی پێشوو هەڵوەشاوەتەوە، ئەگەر نەزانرێ کامە پێش و کامەش دواتر هاتووە، ئەوا قەدەغەکەر و ڕێپێدەر تێکدەگیرێ، بەمەش قەدەغەکەر بەپێش دەخرێ، ئەمەش دەبێتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی حوکمی ئەوەی تر))[2].

پەسەندکردن:

دوای خستنەڕووی هەر سێ بۆچوونەکە و بەڵگەکانیان، چۆنیەتی هەڵسانی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە بە تاوتوێکردنی بەڵگەکانی ئەوانەی پێیان وایە شێواندنی لاشەی کوژراوان دروستە، ئەوا وا بۆ توێژەر دەردەکەوێ کە بۆچوونی سێیەم پەسەند بێ، کە دەڵێ شێواندنی لاشەی کوژراوانی هاوبەشدانەران دروست نییە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، ئەمەش بەهۆی بەهێزی بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە و بەرپەرچ دانەوەیان بۆ بەڵگەکانی ئەوانی تر، سەبارەت بە بەڵگەکانی تر کە ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە بەرپەرچیان نەداوەتەوە، ئەوا دەکرێ وەڵام بدرێتەوە، بەوەی بەسەرهاتی هێنانی سەری ئەبو جەهل پێش هەڵوەشاندنەوەی حوکمی شێواندنی لاشەی کوژراو بووە، فەرموودەکانی تریش هەواڵی تاقانە "ئاحاد"ن، ئەو هەواڵانەش کە هاتوون و ڕێگری دەکەن لە شێواندنی لاشەی کوژراو یەکدەنگیان لەسەرە، ئەوەش کە لە عەمری کوڕی عاسەوە هاتووە، سەبارەت بە بڕینی سەری پیاوێك لە خەڵکی ئەسکەندەرییە خۆی

---

[1]) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ٤/ ٥٣.

[2]) حاشية رح المحتار على الدر المختار ٤/ ١٣١.

ناگرێ لەبەردەم ئەو هەواڵەی لە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و جێنشینە سەرڕاستەکانیەوە هاتووە.

ئەوانەش کە دەڵێن ئەم کارە تەنها ناپەسەندە و قەدەغە نییە، ئەوا هیچ بەڵگەیەکیان لەسەر ئەم بۆچوونە پێی نییە، چونکە ئەو دەقانەی هاتوون بە ڕاشکاوی ئاماژە بە ڕێگری کردن لە شێواندنی لاشەی کوژراوان دەدەن، ڕێگریش بە مانای قەدەغە و حەرامبوون دێ، ناکرێ لەم حوکمە لابدرێ مەگەر بە بەڵگە ئەمە بکرێ، لێرەشدا هیچ بەڵگەیەکی لەم شێوە نییە، سەبارەت بەو بەڵگانەش کە ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەبوو هێناویان، ئەوا نابنە بگۆڕی قەدەغەبوونی ئەم کارە، بەهۆی ئەو ڕەخنانەی لە بەڵگەکان گیران.

دووەم: مافی قەدەغەبوونی توێکاری کردنی لاشەی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان:

یەکێك لەو ئاماژانەی تیشك دەخەنەسەر گرنگی دانی شەریعەتی ئیسلام بە پاراستنی مافەکانی کوژراوان و مردووان، بریتییە لە مافی قەدەغەبوونی توێکاری کردنی لاشەکانیان، توێکاریش، بریتییە لە هێشتنەوەی لاشەی مردووان بۆ کار کردن لەسەریان، بۆ ((ئاشنابوون بە خود و شێوە و ئەندازە و ژمارە و جۆر و بارودۆخ و سوودەکانیان))[1]،شەریعەتی ئیسلام لەسەر موسڵمانانی قەدەغەکردووە هەڵبستن بە توێکاری کردن بۆ لاشەی کوژراوان لە گۆڕەپان و مەیدانەکانی جەنگدا، ئەمانەی خوارەوە بەڵگەن لەسەر ئەمە:

گشت ئەو بەڵگانەی پێشتر هاتن و ڕێگریان کردووە لە شێواندنی لاشەی مردووان و کوژراوان، دەکرێ بە بەڵگە بهێنرێنەوە بۆ ڕێگری کردن لە توێکاری کردنی لاشە، چونکە شێواندنە، بەمەش هەمان حوکمی شێواندنی لاشەی کوژراوانی دەبێ.

---

(1) كشاف مصطلحات الفنون والعلوم ١/ ٤٤٥، حكم تشريح الإنسان ٤٨.

لەمەدا جیاوازی نییە لە نێوان لاشەی موسڵمان و بێ باوەڕ و کافردا، بەپێچەوانەی ئەوەی هەندێك لە کۆمکاری فیقهی باسیان کردووە لە نا دروستی توێکاری کردنی لاشەی موسڵمانان بۆ مەبەستی فێرکاری، مادەم بەدەستخستنی کوژراوی جەنگاوەری شەڕ گونجاو بێ، لەمەدا جیاوازیان کردووە لە نێوان موسڵمان و بێ باوەڕ، توێکاری لاشەیان بۆ پێویستی فێرکردن بە دروست داناوە[1].

سێیەم: مافی بەخاکسپاردنی کوژراو و مردووانی جەنگاوەرانی دوژمن:

بەخاکسپاردن "الدفن" چاوگی "دَفَنْتُ الشيء أدفِنه" ئەگەر شاردتەوە و داتپۆشی، مەبەست لە "دفن الميت": دانانیەتی لە ناو گۆڕەکەیدا و خاك بەسەردا کردنیەتی[2].

گڵ بەسەرداکردن "الموارات" لە "واراه" هاتووە، واتە: داپیۆشی، خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿...كَيْفَ يُوَارِى سَوْءَةَ أَخِيهِ...﴾[3] واتە: چۆن لاشەی براکەی بە گڵ دادەپۆشێت، دوای ئەوەی لە ژیان دابڕا و وایلێهات شیاو بێ بۆ گۆڕان و بۆگەن بوون[4].

وا دیارە ئەم دوو وشەیە لە زمانەوانیدا بە یەك مانا دێن، ئەویش داپۆشینی مردووە بە گڵ و خۆڵ بەسەردا کردن، بەڵام شەرعناسان ڕاجیان لەبارەی حوکمی شاردنەوە و بەخاکسپاردنی کوژراوانی بێ باوەڕان، لەم بارەوە چەند بۆچوونێکیان هەیە، وا دیارە شەرعناسان جیاوازیان لە نێواندا کردووە، لە میانەی خستنەڕووی بۆچوونەکانیان — هەروەك دەخرێتەڕوو — وا دەردەکەوێ کە "الدفن" بە ڕێگەیەکی ڕێك و پێك دەبێ بەپێی بیروباوەڕ و

---

(1) بڕوانە: حكم تشريح الأبدان ٤٨.

(2) بڕوانە: جمهرة اللغة ٢/ ٦٧٣، والمطلع على أبواب المقنع ١/ ١٣٤، وتاج العرقس ٣٥/ ١٦، ومعجم لغة الفقهاء ١/ ١٣٢، مادة (دفن).

(3) سورة المائدة، الآية ٣١.

(4) بڕوانە: بحر العلوم ١/ ٤٦٩.

ڕێوڕەسمی ئاینی دیاریکراو، "الموارات" بریتییە لە داپۆشینی مردوو بە گڵ بەسەردا کردن بەبێ گرتنەبەری ڕێگەیەکی ڕێك و پێك، لە پێناو ڕێگە گرتن لەو شوێنەوارە خراپانەی لە هێشتنەوەی لاشە لەسەر ڕووی زەوی دروست دەبن.

شەرعناسان ڕاجیان لەبارەی حوکمی بەخاکسپاردن یان شاردنەوەی لاشەی کوژراوانی دوژمنان، ئەمەش بۆچوونەکانیانە:

بۆچوونی یەکەم: بەخاکسپاردنی لاشەی کوژراوانی بێ باوەڕان قەدەغە و حەڕامە، ئەمە ڕای مالیك[1]، حەنبەلییەکان[2]، ئیمامییەکانە[3].

بۆچوونی دووەم: پێویست نییە بەخاك بسپێردرێ، سەگی تێبەردەدرێ، مەگەر ئەو کاتە خەڵك ئازار ببینن بەهۆی بۆنەکەیەوە، ئەو کاتە بۆ پێویستی و ناچاری دروستە بەخاك بسپێردرێ، ئەمە بۆچوونی مالیکییەکان[4]، ڕای شافیعی[5]، ڕایەکی حەنبەلییەکانە[6]، ئەم ڕایە لە بۆچوونگەرا (أصحاب الرأی) و ئەبو سەور گێڕدراوەتەوە[7].

---

(1) بڕوانە: المجموع ٥/ ١٢٣.

(2) بڕوانە: كشاف القناع ٢/ ١٢٢، والروض المربع ١/ ٣٢٩، والمجموع ٥/ ١٢٣.

(3) بڕوانە: كشف الرموز ١/ ٤٢٩، والهذب البارع ٢/ ٣١٨، ورياض المسائل ١/ ٤٩٤.

(4) بڕوانە: حاشية العدوي ١/ ٥٣٢.

(5) بڕوانە: فتح الوهاب ٢/ ٢٣١٢، والإقناع ٢/ ٥٧٢، والمنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ١٥٣، وفتح الباري ١/ ٥٣٢.

(6) بڕوانە: المغني ٢/ ٣٠٢، والنكت والفوائد السنية ١/ ١٨٤.

(7) بڕوانە: المجموع ٥/ ١٢٣.

بۆچوونی سێیەم: دروست نییە لاشەی بێ بڕوایان بشاردێتەوە، ئەو کاتە دروستە کە مەترسی زیانی لێبکرێ بەهۆی مانەوەی، ئەمە یەکێکە لە بۆچوونەکانی مالیك[1]، بۆچوونی حەنبەلییەکانیشە[2].

بۆچوونی چوارەم: پێویستە کوژراوانی دوژمن لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا بنێژرێن، ئەمە بۆچوونێکی مالیکییەکان[3]، ڕای دیاری حەنبەلییەکانە[4].

بۆچوونی پێنجەم: بەخاکسپاردنی کوژراوی بێ بڕوایان پێویستە، ئەمە ڕای شەیبانیە لە حەنەفییەکان[5]، ڕای ئیبن حەزمی زاهری[6]، زۆرێك لە نووسەرە هاوچەرخەکانە[7].

تاوتوێکردنی بەڵگەکان:

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە:

ئەوانەی بۆچوونی یەکەمیان هەیە، پێیان وایە ناشتنی لاشەی کوژراوانی بێ بڕوایان قەدەغە و حەڕامە، چەند بەڵگەیەکیان لەم بارەوە هێناوەتەوە، جا لە قورئانی پیرۆزدا، بەڵگەیان بەم فەرمایشتە هێناوەتەوە: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَوَلَّوۡاْ قَوۡمًا غَضِبَ ٱللَّهُ

---

(1) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٥/ ١٢٣.

(2) بڕوانە: المغني ٢/ ٢٠٣، والنكت والفوائد السنية ١/ ١٨٤، والمجموع ٥/ ١٢٣.

(3) بڕوانە: الفواكه الدواني ١/ ٢٩١، وحاشية العدوي ١/ ٥٣٢، وحاشية الدسوقي ١/ ٣٢٩.

(4) بڕوانە: النكت والفوائد السنية ١/ ١٨٤، وكشاف القناع ٢/ ١٢٢، والروض المربع ١/ ٣٢٩.

(5) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ٨٠.

(6) بڕوانە: المحلى ٣/ ٣٣٨.

(7) لەوانە: د. وەهبەت زوحەیلی لە کتێبی (آثار الحرب ٤٩٠)، عیوەز وەزینانی لە کتێبی (قواعد الحرب ١٤٢)، د. زەید عەبدولکەریم لە کتێبی (مقدمة في القانون الدولي الإنساني ٤٩)، د. عەلی تەییار لە کتێبی (آداب الحرب ٢٨٢).

عَلَيۡهِمۡ... ﴾[1] واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە پشت مەبەستن بە کەسانێك خوا خەشمی لێگرتوون و دۆستایەتیان مەکەن...)، لێرەدا خوای مەزن ڕێگری کردووە لەوەی باوەڕداران دۆستایەتی بێ بڕوایان بکەن، ناشتنی لاشەیان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکاندا دۆستایەتی کردنیانە[2].

هەروەها بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، وتویانە: دروست نەبوونی ناشتنی لاشەی کوژراوانی بێ بڕوایان لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان یەکدەنگی لەسەرە[3].

بەڵگیان بە ژیریش هێناوەتەوە، وتویانە: ناشتنی کوژراوان واتە بەگەورە گرتنیان و پاککردنەوەیان، بە نوێژکردن لەسەریان دەچێ، بۆیە حەرام و قەدەغەیە بنێژرێن[4].

بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر پێویست نەبوونی ناشتنی کوژراوانی بێ بڕوایان، لە سوننەتدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کە بە عەلی کوڕی تاڵیبی فەرمووە: ((بڕۆ باوکت

---

1) سورة الممتحنة، الآية ١٣.

2) بڕوانە: كشاف القناع ٢/ ١٢٢.

3) بڕوانە: مجمع الفوائد ٧/ ٤٦٥.

4) بڕوانە: كشاف القناع ٢/ ١٢٢.

بنێژه))[1]، فەرمانکردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە عەلی بۆ ناشتنی باوکی، بەڵگەیە لەسەر دروستی هەڵسانی موسڵمان بە ناشتنی بێ باوەڕ، ئەگەر وابخوازێ[2].

بەڵگەیان بە بەرژەوەندیش هێناوەتەوە، وتویانە: کوژراوانی بێ باوەڕان بۆ باری پێویست دەنێژرێن، چونکە هێشتنەوەیان لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا بەبێ ناشتنیان دەبێتە هۆی بۆگەنبوویان و زیانگەیاندن بە ژینگە، بۆ ڕێگەگرتن لەمە ئەوا دروستە بنێژرێن[3].

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە وەڵامی ئەوانەیان داوەتەوە کە بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و هاوەڵانی لاشەی بێ بڕوایانیان فڕێداوەتەوە ناو بیری بەدر، بەوەی لاشەی بێ بڕوایانیان فڕێداوەتەوە ناو بیرەکەوە، وەك ڕیسواکردنیان، هەروەها بۆ ئەوە خەڵك ئازار نەخوا بە هۆی بۆنەکەیانەوە، ئەمەش بە ناشتن دانانرێ، دواتر ئەم کردارەی ئاماژە نییە بۆ واجب و پێویستبوونی ناشتنیان، پێشبینی ڕوودانی کارێکی قەدەغەکراو نابێتە هۆکاری قەدەغە یان پێویست بوونی هیچ شتێك[4].

بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی سێیەمیان هەیە:

---

(1) عەبدلڕەزاق لە "المصنف"دا هێناویەتەوە: كتاب أهل الكتاب، باب غسل الكافر وتكفينه، رقم (٩٩٣٦): ٦/ ٣٩، وأبو داود في سننه: أول كتاب الجنائز، باب الرجل يموت له قرابة مشرك، رقم (٣٢١٤): ٣/ ٢١٤، والنسائي في سننه الكبرى: كتاب الخصائص، باب ذكر ما خص به النبي (صلى الله عليه وسلم) عليا من الدعاء، رقم (٨٥٣٤): ٥/ ١٥١، واللفظ له.

(2) بڕوانە: المغني ٢/ ٢٠٣، و كشاف القناع ٢/ ١٢٢.

(3) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ١/ ٨٠، وحاشية العدوي ١/ ٥٣٢، والمغني ٢/ ٢٠٣، والمنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ١٥٣.

(4) بڕوانە: النكت والفوائد السنية ١/ ١٨٤، والمنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ١٥٣، وفتح الباري ١/ ٣٥٢.

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، وتویانە ناشتنی کوژراوان و مردووان پێویست نییە، بەپێی هەندێك بەڵگە، جا لە سوننەتدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کە بە عەلی کوڕی تاڵیبی فەرمووە: ((بڕۆ باوکت بنێژە))[1]، ئەم بێژەیە (بنێژە) ئەگەر ئاماژە بدات بە شتێك ئەوا ئاماژەیە بۆ ناشتنی[2].

ب- بەسەرهاتنی ئەوەی پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لاشەی بێ بڕوایانی لە جەنگی بەدردا هاوێشتۆتە ناو بیری بەدردا[3]، ئەم کردەوەیەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کە بە کوژراوانی هاوبەشدانەرانی کرد لە جەنگی بەدردا، بەڵگەیە لەسەر دروستی ناشتنیان نەوەك پێویستبوونی ناشتنیان، ئەم کردەوەیەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بەڵگە نییە لەیەر پێویستی ناشتن، هەروەك پێشتر خرایەڕوو پێشبینی ڕوودانی کارێکی قەدەغەکراو نابێتە هۆکاری قەدەغە یان پێویست بوونی هیچ شتێك[4].

بەڵگەکانی ئەوانەی بۆچوونی چوارەم و پێنجەمیان هەیە:

بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی هەڵگرانی بۆچوونی چوارەم و پێنجەم هەمان بەڵگەیان هێناوەتەوە، ئەوا توێژەر بەیەکەوە باسیان دەکات، لە سوننەتدا بەڵگەیان هێناوەتەوە بە:

---

(1) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کرا.

(2) بڕوانە: المغني ٢/ ٢٠٣.

(3) بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: كتاب الجهاد والسير، باب طرح جيف المشركين في البئر ولا يؤخذ لهم ثمن، رقم (٣٠١٤): ٣/ ١١٦٢، ومسلم في صحيحه: كتاب الجنة وصفة نعيمها، باب عرض مقعد الميت من الجنة والنار...، رقم (٢٨٧٤): ٤/ ٢٢٠٣، واللفظ له.

(4) بڕوانە: النكت والفوائد السنية ١/ ١٨٤.

أ- هەڵسانی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە فڕێدانی لاشەی کوژراوانی بێ باوەڕان لە جەنگی بەدردا بۆ ناو بیر[١].

ب- لە بەسەرهاتی هۆزی قورەیزەدا هاتووە: هاوەڵانی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) چەند چاڵێکیان بۆ ئەوان هەڵکەند لە ناو بازاری مەدینەدا[٢].

ت- لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە کاتێك ئافرەتێکی کوژراوی لە تائیف بینی، فەرمووی: ئایا ڕێگریم نەکردووە لە کوشتنی ئافرەتان؟ ئایا کێ خاوەنی ئەم ئافرەتە کوژراوەیە؟ یەکێك لە خەڵکەکە وتی: من ئەی پێغەمبەری خوا: بەدوای مندا هات و ویستی بمکوژێ، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی کرد بنێژرێ[٣].

پ- گێڕاوەتەوە کە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە گەشتەکانیدا بەلای لاشەی بۆگەنی هەر مرۆڤێکدا ڕۆیشتبووبا ئەوا لێی تێنەدەپەڕی تا فەرمانی بە ناشتنی نەکردبا، پرسیاریشی نەدەکرد موسڵمانە یان بێ باوەڕە[٤].

---

(١) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

(٢) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: دواتر پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕۆیشتە شوێنی چاڵەکانی ناو بازاری مەدینە، کە ئەمڕۆ بازارە، لەوێ چاڵەکانی هەڵکەند، دواتر ناردی بەدوایاندا و لە ملیاندرا لە ناو ئەم چاڵانەدا، بەڕیز بۆ لای چاڵەکان دەبڕان. دلائل النبوة ٤/ ٢٢/ ٢٣، بنچینەی ئەم بەسەرهاتە لە سەحیحی بوخاری و موسلیمدایە بێ ئەوەی ئاماژە بکرێ بە چۆنیەتی جێبەجێکردنی حوکمەکە، بڕوانە: صحيح البخاري: كتاب الجهاد والسير، باب إذا نزل العدو على حكم رجل، رقم (٢٨٧٨): ٣/ ١١٠٧، وصحيح مسلم: كتاب الجهاد والسير، باب جواز قتال من نقض العهد، رقم (١٧٦٨): ٣/ ١٣٨٨.

(٣) بەیهەقی هێناویەتی: السنن الكبرى: جماع أبواب السير، باب المرأة تقاتل فتقتل، رقم (١٧٨٨٤): ٩/ ٨٢.

(٤) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عومەری کوڕی یەعلای کوڕی مرەتەوە هاتووە، لە باوکیەوە گێڕاویەتیەوە، وتویەتی: ((زیاد لە جارێك گەشتم لەگەڵ پێغەمبەردا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کردووە، نەمبینیوە بەلای لاشەی بۆگەنی هیچ مرۆڤێکدا تێپەڕی بێ مەگەر فەرمانی کردووە بە ناشتنی، بێ ئەوەی بپرسێ موسڵمانە یان بێ باوەڕە)). دارقتنی هێناویەتی: السنن: كتاب السير، رقم (٤١): ٤/ ١١٦، والحاكم في مستدركه على الصحيحين: كتاب الجناز، رقم (١٣٧٤): ١/ ٥٢٦، وقال: ((هذا حديث صحيح على شرط مسلم))، والبيهقي في سننه الكبرى:

ج– له پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) گێڕدراوەتەوە: کاتێك ئافرەتێكی كوژراوی له تائیف بینی، فەرمووی: ئایا ڕێگریم نەكردووە لە كوشتنی ئافرەتان؟ ئایا كێ خاوەنی ئەم ئافرەتە كوژراوەیە؟ یەكێك لە خەڵكەكە وتی: من ئەی پێغەمبەری خوا: بەدوای مندا هات و ویستی بمكوژێ، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی كرد بنێژرێ[1].

ح– لە فەرموودەی عەلی كوڕی ئەبو تاڵیبدا – كە پێشتر باسكرا – هاتووە: ((برۆ باوكت بنێژە))[2]، فەرمانكردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لە فەرموودەكانی پێشوودا بە ناشتنی كوژراوانی جەنگاوەرە بێ باوەڕەكان، هەڵسانی ئەو بەم كارە بەڵگەیە لەسەر پێویستبوونی ناشتنیان[3].

پەسەندكردن:

دوای خستنەڕووی وتەی شەرعناسان و تاوتوێكردنی بەڵگەكانیان، لەبارەی ناشتنی لاشەی كوژراوانی بێ بڕوایان و بەخاك سپاردنیان، لەكاتی بەڕێوەچوونی ناكۆكییە

كتاب الجنائز، باب وجوب العمل في الجنائز من الغسل والتكفين و الصلاة والدفن حتى يقوم بذلك من فيه الكفاية، رقم (٦٤٠٩): ٣/ ٣٨٦، قال ابن أبي حاتم: ((قال أبي لم أيسمع عمر بن يعلى من مرة انما يحدث عن أبيه عن جده وعمر ضعيف الحديث))، علل الحديث: ابن أبي حاتم، رقم (٩٨٨): ١/ ٣٢٢.

(1) ئەمەش دەقەكەیەتی: لە عیكرمەوە هاتووە: پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)كاتێك ئافرەتێكی كوژراوی لە تائیف بینی، فەرمووی: ئایا ڕێگریم نەكردووە لە كوشتنی ئافرەتان؟ ئایا كێ خاوەنی ئەم ئافرەتە كوژراوەیە؟ یەكێك لە خەڵكەكە وتی: من ئەی پێغەمبەری خوا: بەدوای مندا هات و ویستی بمكوژێ، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی كرد بنێژرێ. ئەبو داود هێناویەتی: المراسیل: باب فضل الجهاد، رقم (٣٣٣): ١/ ٢٤٧.

(2) پێشتر ئاماژە بە سەرچاوەكەی كراوە.

(3) بڕوانە: النكت والفوائد السنية ١/ ١٨٤، والمحلى ٣/ ٣٣٨.

چەکدارییەکاندا، وا بۆ توێژەر دەردەکەوێ کە بۆچوونی پێنجەم، کە دەڵێ ناشتنی لاشەکانیان پێویستە، بۆچوونی پەسەندە، بەهۆی ئەم شتانەی خوارەوە:

- ناشتنیان بە مانای دۆستایەتی کردنیان نایەت، ناچێتە ژێر ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزەوە: ﴿... لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ...﴾[1] واتە: (...پشتمەبەستن بەکەسانێك خوا خەشمی لێگرتوون و دۆستایەتیان مەکەن...)، ئەگەر موسڵمانان لە گۆڕەپانەکانی شەڕدا دۆستایەتی ئەوانیان کردبا ئەوا ئەوانیان نەدەکوشت، جا چ دۆستایەتیەك لە کوشتندا هەیە؟!
- بانگەشەکردنی یەکدەنگی لەسەر قەدەغەبوونی ناشتنیان دروست نییە، بەهۆی هێنانەوەی ڕای شەرعناسانی مەزهەبە ئیسلامییەکان لەم بارەوە.
- سەبارەت بە بەڵگە هێنانەوەی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە بە بەڵگەکانیان کە خرانەڕوو، ڕاستیان نەپێکاوە، لەبەر ئەوەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی بە عەلی کردووە: ((بڕۆ باوکت بنێژە)) بەڵگە لەسەر پێویستبوونی ناشتنی، چونکە لێرەدا هیچ بەڵگەیەك نییە لەسەر ئەوەی ئەم فەرمانە لە پێویست (واجب)بوونەوە بۆ حوکمێکی تر بگوازێتەوە.
- بۆچوونی ئەوانەی دەڵێن لاشەکان فەرامۆش بکرێن و سەگی تێبەربدرێن، دەچێتە ناو چوارچێوەی شێواندنی لاشەی کوژراو، کە دروست نییە، دواتر ئەو وتەیەیان کە دەڵێن دروست نییە بنێژرێن مەگەر بۆ پێویستی و ناچاری نەبێ، وتەیەکە ژێری پەسەندی ناکات، چونکە شتێکی سروشتی و بەڵگە نەویستە فەرامۆشکردنیان لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا دەبێتە هۆی زیانی تایبەت و گشتی.

---

[1] سورة الممتحنة، الآية ١٣.

- سەربارەت بە بەچاکتردانانی بەخاکسپاردن (دفن) بەسەر ژێر گڵ خستن (مواراة)دا، ئەوا لەبەر ئەوەیە کە گونجاوترە لەگەڵ ڕێنماییەکانی ئیسلام، سەلامەترە بۆ ڕێگەگرتن لەو زیانانەی لێی دروست دەبن، باشتریشە بۆ بانگەوازی ئیسلامی.

ئەمە سەبارەت بە بێ باوەڕ، ئەوا سەبارەت موسڵمانی شەهید ئەوا پێویستە[1].

چوارەم: مافی قەدەغەبوونی وەرگرتنی ماڵ و سامان لە هاوبەشدانەران لەبەرامبەر ڕادەستکردنی لاشەی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکانیان:

دروست نییە لاشەی کوژراوانی هاوبەشدانەران بفرۆشرێ یان قەدەغەیە پارە و سامانیان لێ وەربگیرێ بەرامبەر بە ڕادەستکردنەوەی لاشەکانیان، ئەمەش یەکێکە لەو مافانەی کە شەریعەتی ئیسلام لەسەر شوێنکەوتووانی پێویست کردووە بە پاراستنیەوە پابەندبێ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا.

زۆرێك لە شەرعناسان[2] بۆچوونیان وایە قەدەغەیە سامان و ماڵ لە هاوبەشدانەران وەربگیرێ لە بەرامبەر ڕادەستکردنەوەی لاشەی کوژراوە بەجێماوەکانیان لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا، بەڵگە و پاڵپشتی شەرعیشیان لەم بۆچوونەیاندا ئەم بەڵگانەی سوننەتە:

أ- لە ئیبن عەبباسەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە: ((هاوبەشدانەران ویستیان لاشەی پیاوێکی هاوبەشدانەر بکڕنەوە، بەڵام پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕەتی کردەوە بیانفرۆشێتێ))[3].

---

(1) بڕوانە: الفواكه الدواني ١/ ٢٩٠، والمختصر النافع ١١٣.

(2) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٢٢، ومواهب الجليل ٣/ ٣٩٠، والفروع ٦/ ٢٠٤، وكشاف القناع ٣/ ٦١، وفتح الباري ٦/ ٢٨٣، وتحفة الأحوذي ٥/ ٣٠٧ ــ ٣٠٨.

(3) تورمزی لە سوننەنەکەیدا هێناویەتی: كتاب الجهاد، باب ما جاء لا تفادي جيفة الأسير، رقم (١٧١٥): ٤/ ٢١٤، قال أبو عيسى: هذا حديث حسن غريب لا نعرفه إلا من حديث الحكم، ورواه الحجاج بن أرطأة أيضا عن

ب- له ژیاننامەی پێغەمبەردا هاتووە: هاوبەشدانەران داوایان له پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کرد جەستەی نەوفلی کوڕی عەبدوڵای کوڕی موغەیرەیان بفرۆشیتێ، که خەندەقی بڕی بوو، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: ((پێویستمان به نرخ و جەستەکەی ئەو نییە))[1].

ت- ئەوەی له فەرموودەی ئیبن عەبباسدا (خوایان لیێ ڕازی بێ) هاتووە: ((پێغەمبەر (درود و و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لەوان لاشەی بۆگەنی هاوبەشدانەرێك بفرۆشن))[2]، له فەرموودەکانی پێشتردا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری کردووە له فرۆشتنی لاشەی کوژراوانی بێ بڕوایان، ڕێگری کردن به ڕەهایی لەم کارە، بەڵگەیە لەسەر پوچەڵی ئەو شتەی ڕێگری لێکراوە[3].

هەروەها بەڵگەیان به ژێریش هێناوەتەوە، وتویانە: دروست نییە هیچ نرخێك وەربگیرێ له بەرامبەر ڕادەستکردنەوەی لاشەی دوژمنان، به بەراورد کردن پێوانەکردن لەسەر لاشەی مردار بوو، که خوای یاسادانەر خۆکردنە خاوەندار و وەرگرتنی قەرەبوو له جیاتی قەدەغە کردووە، بەهەمان شێوە نابێ نرخ وەربگیرێ له بەرامبەر لاشەی بێ باوەڕ.

الحكم، وقال أحمد بن حنبل: ابن أبي ليلى لا يحتج بحديثه، وقال محمد بن إسماعيل: ابن أبي ليلى صدوق، ولكن لا نعرفه صحيح حديثه من سقيمه، ولا أروي عنه شيئا، وابن أبي ليلى صدوق، فقيه، وإنما يهم في الإسناد، وقال الألباني في تعليقه على سنن الترمذي: ((ضعيف الإسناد))، سنن الترمذي، رقم (١٧١٥): ٤/ ٢١٤.

(1) ئیبن هیشام باسی کردووە له (السيرة النبوية ٤/ ٢١٥) والطبري (في تاريخ الأمم والملوك ٢/ ٩٥).

(2) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: له مەقسەمەوە هاتووە، ئەویش له ئیبن عەبباسەوە (خوا لێیا ڕازی بێ) گێڕاویەتیەوە، وتویەتی: ((موسڵمانان ڕیش سپییەکی هاوبەشدانەرانیان کەوتە بەر دەست و کوشتیان، هاوبەشدانەران داوایان کرد لاشەکەیان پێ بفرۆشرێ، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕێگری لەوان کرد لاشەی بۆگەنی هاوبەشدانەرەکە بفرۆشن)). بەیهەقی هێناویەتی له: السنن الكبرى: كتاب السير، باب لا تباع جيفة المشرك، رقم (١٨١٣٥): ٩/ ١٣٣، والطبراني في معجمه الكبير، رقم (١٢٠٥٨): ١١/ ٣٧٨.

(3) بڕوانە: المبسوط ١٠/ ٢٢.

لێرەدا چەند مافێك هەن بۆ كەسی نقوم بوو لە شەریعەتی ئیسلامدا، لە كاتی بەڕێوەچوونی كردە جەنگییەكاندا.

"الغرقى": كۆی "غريق"ە، "الغريق": واتە ئەوەی لە ئاودا خنكاوە و مردووە، چونكە "الغريق: نقوم بوو" ئەوەیە ئاوی بەسەردا زاڵبووە، ئەگەرنا نقوم نەدەبوو، ئەگەر ژێر ئاو كەوت ئەوا نقوم بووە[1].

بەپێی مانا زمانەوانیەكەی شەرعناسان لە زاراوەكانیاندا بەكاریان هێناوە.

ئەو مافانەیان كە لە شەریعەتی ئیسلامدا باسكراون بریتین لە: ماف گەڕان بەدوایاندا، باسی بەڵگەی شەرعی دەكرێ لە میانەی باسكردنی ماف گەڕان بەدوای ونبواندا، چونكە نقومبوو ونبووە تا دەدۆزرێتەوە، ئەگەر دۆزرایەوە و مردبوو، ئەوا گشت ئەو مافانەی دەبێ كە پێشتر باسكران، جا پێوانەش لەسەر ئەمە دەكرێ.

لقی سێیەم

مافەكانی ونبووان لە شەریعەتی ئیسلامدا

بایەخ بە مافەكانی ونبووان لە نێو خاوەن دۆخە تایبەتەكاندا دراوە لەلایەن شەریعەتی ئیسلامدا، لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییەكاندا.

ونبوو (المفقود) لە زمانەوانیدا: ناوی بەركارە، هاتووە لە (فقَدتُ الشيء أفقده فقداً)، والفقد: پێچەوانەی بوونە[2].

---

[1]) بڕوانە: والمطلع على أبواب المقنع ١/ ٣٠٩، والمصباح المنير ١٦٩، وتاج العروس ٢٦/ ٢٣٨، مادة (غرق).

[2]) بڕوانە: طلبة الطلبة ٢١٢، والمغرب في ترتيب العرب ٢/ ١٤٦، والمطلع على أبواب المقنع ١/ ٣٠٨.

له زاراوەی شەرعناساندا بریتییە لەو: کەسەی بزربوو و نا ئامادەیەی کە شوێنی پێ نازانرێ، نازانرێ مردووە یان زیندووە[1].

یەکەم: مافی گەڕان بەدوای ونبوان لە جەنگاوەرە کوژراوەکان:

شەرعناسان باسی مافی نقومبووان و ونبوانیان کردووە لە گەڕان بەدوایاندا، ڕوونیان کردۆتەوە کە شەریعەتی ئیسلام سەرکردەی لەشکری موسڵمانان پابەند دەکات بە گەڕان بەدوای سەربازەکانیدا لە کاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگییەکان و دوای تەواوبوونیشی، بۆ زانینی چارەنووسیان، کە ئایا زیندوون؟ یان مردوو؟.

بەڵگەشیان هێناوەتەوە بەوەی لە بەسەرهاتی سەعدی کوڕی ڕەبیع[2] گێڕدراوەتەوە لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کە فەرموویەتی: ((کێ دەڕوا بزانێ چ بەسەر سەعدی کوڕی ڕەبیع هاتووە؟))، کەسێك ڕۆیشت و سەعدی بە برینداری بینی لە ناو کوژراواندا و لە سەرمەرگدابوو، کەسەکە پێی وت: پێغەمبەری خوا فەرمانی پێکردم بزانم تۆ مردووی یان هێشتا زیندووی؟ سەعد وتی: من لە مردووانم))[3]، لەم فەرموودەیەدا پێداگیری

---

[1] التعاريف ١/ ٦٦٩، وينظر: أنيس الفقهاء في تعريفات الألفاظ المتداولة بين الفقهاء ١/ ١٩١.

[2] ناوی سەعدی کوڕی ڕەبیعی کوڕی عەمڕی کوڕی ئەبو زوهەیری کوڕی مالیکی ئەنساڕی خەزرەجی حارسی بەدریە، نەقیب و شەهید بووە، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ئەوی کردە برای عەبدڕەحمانی کوڕی عەوف، یەکێك بوو لە نەقیبەکانی شەوی عەقەبە، لە جەنگی ئوحد شەهید کرا. بڕوانە: سير أعلام النبلاء ١/ ٣١٨، والتحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة ١/ ٣٨٧.

[3] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە ئیبن ئیسحاقەوە هاتووە، وتویەتی: محەممەدی کوڕی عەبدوڵای کوڕی عەبدلڕەحمانی مازنی کە یەکێکە لە ئەندامانی هۆزی نەجار بۆی گێڕامەوە، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((کێ دەڕوا بزانێ چ بەسەر سەعدی کوڕی ڕەبیع هاتووە؟))، کەسێك ڕۆیشت و سەعدی بە برینداری بینی لە ناو کوژراواندا و لە سەرمەرگدابوو، کەسەکە پێی وت: پێغەمبەری خوا فەرمانی پێکردم بزانم تۆ مردووی یان هێشتا زیندووی؟ سەعد وتی: من لە مردووانم، سڵاوم بگەیەنە بە پێغەمبەری خوا، پێی بڵێ: سەعدی کوڕی ڕەبیع دەڵێت: خوای مەزن پاداشتت بداتەوە بە باشترین شێوە لەوەی پاداشتی پێغەمبەرێکی دابێتەوە لە

پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕوون کراوەتەوە لەسەر زانینی چارەنووسی سەربازەکانی، کرداری پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەکاتی پێویستدا ڕوونکردنەوە و یاسایە بۆ ئوممەت، هەر بۆیە لەسەر سەرکردەی سەربازی پێویستە هەواڵی سەربازەکانی بپرسێ بۆ زانینی چارەنووسی ونبوان، لەمەدا جیاوازی نییە لە نێوان جەنگاوەری وشکانی و دەریاییدا[1].

بۆ زانینی چارەنووسی سەربازە ونبووەکان، لەوانەیە سەرکردە ناچار بێ بۆ گۆڕینەوەی زانیاری لەگەڵ دوژمن سەبارەت بە چارەنووسی ونبووان و نقومبووانی هەر دوو لا.

دووەم: مافی پێدانی زانیاری تەواو بە خزمە نزیکەکانی ونبووان:

شەرعناسانی ئیسلام لە کاتی باسکردنی حوکمەکانی دوژمنە ونبووەکان باسی مافی دوژمنە ونبووەکانیان نەکردووە لەوەی دەبێ ئەو زانیاریانەی لەبارەیانەوە کۆکراونەتەوە بدرێنە خزمەکانیان، بەڵام شەرعناسە هاوچەرخەکان[2] باسی ئەوەیان کردووە دروستە موسڵمانان زانیاری بنێرن بۆ دوژمنەکانیان بنێرن لەبارەی ونبووانەوە، بەپێی بەرژەوەندی گشتی،چونکە زانینی زانیاری لەسەر موسڵمانە ونبووەکان ئەرکی پێشەوای موسڵمانانە، لەوانەیە ئەمەش بوەستێتە سەر یارمەتی دوژمنان بە ناردنی زانیاری بۆیان بە مەرجی

جیاتی ئوممەتەکەی، سڵاوم بە هۆزەکەمبگەیەنە، پێیان بڵێ سەعدی کوڕی ڕەبیع دەڵێ: ، دواتر ئەوەندە نەمایەوە مرد، ئینجا هاتمە لای پێغەمبەر و هەواڵەکەی سەعدم پێڕاگەیاند. ئیبن هیشام باسی کردووە لە: السيرة النبوية ٤/ ٤٤، والبيهقي في دلائل النبوة ٣/ ٢٨٥.

(1) بڕوانە: حماية ضحايا النزاعات المسلحة ٤٦.

(2) لەوانە: د. وەهبەت الزحيلی لە (آثار الحرب ٤٩١ – ٤٩٢)، د. عەبدلغەنی عەبدلحەمید مەحمود لە (حماية ضحايا النزاعات المسلحة الدولية ٤٦)، لینا بەتاڵ لە وتارێکیدا بە ناونیشانی ((جەنگ لە نێوان شەریعەت و یاسای گشتی نێودەوڵەتی))، پێگەی منبر دنیا وەتەی ئەلیکترۆنی: (http:pulpit.alwatanvoice.com/index.htm1)، و د. عەبدلکەریم زەیدان لە (مقدمة في القانون الدولي الإنساني في الإسلام ٤٥ – ٤٦).

پێدانی زانیاری لەبارەی ونبووەکانیان، ئەو کات بەرژەوەندی وادەخوازێ زانیاریان پێبدرێ سەبارەت بە چارەنووسی ونبووانیان لە پێناو زانینی زانیاری سەبارەت بە ونبووانی موسڵمانان، بۆ هەر دوو لا دروستە لە کاتی ڕێکەوتندا ڕاستەوخۆ یان لە ڕێگەی لایەنی سێیەمەوە زانیاری ئاڵوگۆڕ بکەن، لایەنی سێیەمیش وەك: تۆڕی ناوەندی بۆ گەڕان بەدوای ونبووان، کە سەر بە لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی یان ڕێکخراوە نیشتمانیەکانی مانگ و خاچی سور و شێر و خۆری سورە[1].

(1) بڕوانە: آثار الحرب ٤٩١ – ٤٩٢، وحماية ضحايا النزاعات المسلحة الدولية ٤٦، و جەنگ لە نێوان شەریعەت و یاسای گشتی نێودەوڵەتی، پێگەی منبر دنیا وەتەی ئەلیکترۆنی: (http:pulpit.alwatanvoice.com/index.htm1)، و مقدمة في القانون الدولي الإنساني في الإسلام ٤٥ ـ ٤٦.

باسی دووەم

مافەکانی خاوەن دۆخە تايبەتەکان

لە ياسای مرۆيی نێودەوڵەتيدا

ياسای مرۆيی نێودەوڵەتی ڕەچاوی ماف جەنگاوەرە خاوەن دۆخە تايبەتەکانی کردووە لەکاتی بەڕێوەچوونی کردە جەنگييەکاندا، لێرەدا توێژەر باسی ئەم مافانە دەکات بەپێی ئەم لقانەی خوارەوە:

لقی يەکەم

مافەکانی بريندار و نەخۆشەکان لە ياسای مرۆيی نێودەوڵەتيدا

مەبەست لە بريندار و نەخۆشەکان بەپێی پرۆتۆکۆڵی زيادکراوی يەکەم بريتين لە: ((ئەو کەسە سەربازی يان هاوڵاتيانەی پێويستيان بە يارمەتی يان چاودێری پزيشکی هەيە بەهۆی شۆك يان نەخۆشی ياخود شلەژان يان بێ توانايی لە ڕووی جەستەيی ياخود ژيرييەوە، کە وا دەکات نەتوانێ کردەوەی دوژمنکارانە بکات، ئەم دوو دەربڕينانە ئەوانەش دەگرێتەوە کە منداڵن و تازە لەدايك بوونە و ئەو کەسانەش لەوانەيە پێويستيان بە چاودێری پزيشکی خێرا هەبێ، وەك: کەسە نەخۆشەکان يان ئافرەتە سکپڕەکان، کە ناتوانن کاری دوژمنکارانە بکەن))[1].

---

[1] بڕ (أ)، مـ ٨، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر چەند مافێکی بریندار و نەخۆشان کردۆتەوە، لەوانە:

یەکەم: مافی گەڕان بە دوای جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی ئەوەی داوە بە بریندار و نەخۆشەکان، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا گەڕانیان بەدوادا بکرێ، جا چ لایەنە ناکۆکەکان یاخود ڕێکخراوەکانی کاری مرۆیی بەم دواداگەڕان و پشکنینە هەڵبستن، ڕێکەوتننامەی جنێفی یەکەم بەدەق ئاماژەی کردووە بەوە: ((لە گشت کاتێکدا، بەتایبەت لە دوای بەیەکداداندا، لایەنە ناکۆکەکان بێ دواکەوتن گشت ڕێوشوێنە گونجاوەکان دەگرنەبەر بۆ گەڕان بەدوای بریندار و نەخۆشەکان و کۆکردنەوەیان... ئەمەش لە هەر دۆخێکدا کە بگونجێ ئەم کارەی تێدا ئەنجام بدرێ، لایەنەکان ڕێکدەکەون لەسەر ئەنجامدانی ئاگربەست یان ڕاگرتنی شەڕ یاخود ڕێککاری ناوخۆیی بۆ ئەوەی بتوانرێ ئەو بریندارانەی لە گۆڕەپانەکانی جەنگدا بەجیهێڵران ئاڵوگۆڕ بکرێن. بەهەمان شێوە دەکرێ ڕێکەوتن بکرێ لەسەر ڕێوشوێنی ناوخۆیی لە نێوان لایەنە ناکۆکەکان بۆ کۆکردنەوە یان گۆڕینەوەی بریندار و نەخۆشەکان لە ناوچەیەکی گەمارۆدراو یان دەورەدراو))[1].

هەمان شت سەبارەت بە بریندار و نەخۆشەکانی هێزی چەکداریی دەریایی، کە دەبێ بەدواداگەڕانیان بۆ بکرێ لە هەر دۆخێکی فەراهەم بوودا[2].

ئەم مافەیان بە بنەمایەکی نەریتی (عورف) دانراوە کە جێبەجێ دەکرێ لەکاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[1].

---

1) مـ ١٥، اتفاقية جنيف الأولى ١٩٤٩.

2) بڕوانە: ١٨، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

دووەم: مافی دەستبەجێ نەکوشتنی جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان:

مەبەست لە (الإجهاز): ((کوشتنی کەسێکی بریندار یان نەخۆش یاخود نقومبوو یان هەر کەسێکی تری دەستەوەسانە لە شەڕکردن، کە کەوتبێتە ناو دەستی دوژمن))[٢].

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پێویستی کردووە مافی ژیانی برینداران و نەخۆشان بپارێزرێ، دەستدرێژی کردنەسەر ژیانی ئەوانی قەدەغە کردووە بەلەبەرچاوگرتنی دەستەوەسانیان لە شەڕکردن، ڕێکەوتننامەی یەکەمی جنێف – لەکاتی باسکردنی پاراستنی بریندار و نەخۆشان بەشێوەیەکی پێویست – ئاماژەی بەوە داوە کە: ((بە هەموو شێوەیەك قەدەغەیە دەستدرێژی بکرێتەسەر ژیانیان و توند و تیژیان لەگەڵ بەکاربهێنرێ، نابێ بکوژرێن))[٣]، ئەم دەقە گشتییە، هەموو بریندار و نەخۆشێك دەگرێتەوە چ لە هێزی وشکانی یان دەریایی بن[٤].

دەستدرێژی کردنە سەر ژیانی ناوبراوان و دەستبەجێ کوشتنیان بە سەرپێچیەکی مەزن دانراوە لەبەرامبەر بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، بەپێی هەر دوو ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێف[٥].

دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی کوشتنی بە ئەنقەستی کەسانی سڤیلی بەپێی ڕێکەوتننامەکانی جنێف بە تاوانی جەنگ داناوە[٦].

---

(١) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٤٧.

(٢) القانون الدولي الإنساني دليل للأوساط الأكاديمية ٣/ ٢٣.

(٣) بەشێکە لە: مـ ١٢، اتفاقية جنيف الأولى ١٩٤٩.

(٤) بڕوانە: مـ إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

(٥) بڕوانە: مـ ٥٠، اتفاقية جنيف الأولى، ومـ ٥١، إتفاقية جنيف الثانية، ومـ ١٣، إتفاقية جنيف الثالثة، ومـ ٣٣، إتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، والبروتوكول لإضافي الأول ١٩٧٧.

سێیەم: مافی قەدەغەبوونی بەکارهێنانی جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان وەك قەڵغانی مرۆیی:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، هۆشداری داوەتە لایەنە ناکۆکەکان، لە بەکارهێنانی بریندار و نەخۆشەکان — بەو پێیەی پارێزراون بەپێی ڕێکەوتننامەکانی جنێف — وەك قەڵغانی مرۆیی، بە ئامانجی پارێزگاری کردن لە پێگە سەربازییەکانیان، سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی ئەم سەرپێچییەی بە تاوانی جەنگ داناوە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((قۆستنەوەی بوونی کەسێکی هاوڵاتی یان کەسانی تری سڤیل کە پارێزراون، بەکارهێنانیان بۆ پاراستنی پێگە یان خاڵ یاخود یەکە یان ناوچەی سەربازی لە کردە سەربازییەکان))[2] بە تاوانی جەنگ داناوە، ئەنجامدەرانیشی سزا دەدرێن.

چوارەم: مافی قەدەغەبوونی ئەنجامدانی کردەوەی تۆڵەئامێز لە دژی جەنگاوەرە بریندارو نەخۆشەکان.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی بریندار و نەخۆشەکانی پاراستووە لەوەی دوورگرتنیان لە ئەنجامدانی کردە تۆڵەئامێزەکان، چونکە بریندار و نەخۆشەکان دەستەوەسان لە شەڕکردن و کەوتوونەتە دۆخێکەوە کە ئیرەییان پێ نابات، هەر بۆیە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف و پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم پێویستی کردووە ئەوانە بپارێزرێن لە کاری تۆڵەسەندەوە و سزادان[3].

پێنجەم: مافی قەدەغەبوونی پێشێلکردنی شەرەفی جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان:

---

(1) بڕوانە: بەند (أ)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(2) بڕوانە: بەند (أ)، بڕ ٢، مـ ٨، هەمان سەرچاوە ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: مـ ٤٦، اتفاقية جنيف الأولى، ومـ ٤٧، اتفاقية جنيف الثانية، ومـ ١٣، اتفاقية جنيف الثالثة، ومـ ٣٣، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، ومـ ٢٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لایەنە ناكۆكەكانی پابەند كردووە بە پاراستنی شەرەف و ناموسی كەسانی دەستەوەسان لە شەڕدا، ڕێگری كردووە لە دەستدرێژی كردنە سەر شەرەفیان.

پرۆتۆكۆڵی زیادكراوی یەكەم دەقێكی هێناوە تیایدا ئەم مافەی ناوبراوانی ڕوونكردۆتەوە، كاتێك ڕۆیشتووەتە سەر ڕوونكردنەوەی دەستەبەرییە بنەڕەتییەكان بۆ هاوڵاتیان و ئەوانەی توانای شەڕیان نییە، ئەمەش دەقەكەیەتی: ((ئەم كردارانەی خوارەوە لە ئێستا و ئایندەدا، واتە: لە گشت كات و شوێنێكدا قەدەغەن، جا چ هاوڵاتییە پشت پێبەستراوەكان یان سەربازەكان ئەنجامی بدەن:.... ب- پێشێلكردنی ڕێزی كەسی، بەتایبەت ئەنجامدانی هەڵسوكەوتی وا كە مرۆڤ ڕیسوا بكات، لە ڕێز و پێگەی كەم بكاتەوە، ناچاركردنی لەسەر ئەنجامدانی كاری داوێن پیسی، هەر شێوەیەك لە شێوەكانی لەكەدار كردنی شەرەف و نامووس))[1]. سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی دەستدرێژی كردنەسەر شەرەف بە تاوانی جەنگ داناوە[2].

قەدەغەبوونی دەستدرێژی بۆ سەر شەرەف و ناموس بە بنەمایەكی عورفی دانراوە، كە لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا جێبەجێ كراوە[3].

شەشەم: مافی قەدەغەبوونی تاڵانكردنی شتومەكی جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەكان:

بۆ لایەنە ناكۆكەكان دروست نییە شتومەكی بریندار و نەخۆشەكان تاڵان بكەن، ئەمەش بەپێی بنەما چەسپاوەكانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ڕێكەوتننامەی یەكەم و دووەمی

(1) بڕ ٢، مـ ٧٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) بڕوانە: بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٨٦.

جنێف بەدەق ئاماژەیان کردووە بە پاراستنی بریندار و نەخۆشەکان لە تالآنکردنیان[1]. دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر ئەم مافەی ناوبراوان کردۆتەوە، کاتێك تالآنکاری لە چوارچێوەی تاوانەکانی جەنگ هەژمار کردووە[2].

ئەم مافە بە یەکێك لە بنەما یاساییە نەریتییەکان دادەنرێ، کە لە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا جێبەجێ دەکرێ[3].

حەوتەم: مافی قەدەغەبوونی ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی پزیشکی لەسەر جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان و شێواندنی لاشەیان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە لایەنە ناکۆکەکان لە هەڵسان بە ئەنجامدانی هەر تاقیکردنەوەیەکی پزیشکی لەسەر بریندار و نەخۆشەکان، یان شێواندنی لاشەیان لەکاتی کردە جەنگییەکاندا، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم ئاماژەی داوە بەوەی: ((ئەو کەسانەی لەم ماددەیەدا ئاماژەیان پێکرا، قەدەغەیە هەر جۆرە تاقیکردنەوەیەکی پزیشکیان لەسەر ئەنجام بدرێ، کە باری تەدروستی کەسە پەیوەندیدارەکە نەیخوازێ، نەشگونجێ لەگەڵ پێوەرە ڕەچاوکراوە پزیشکییەکان، کە لەوانەیە لایەنەکە لەسەر هاوڵاتیانی خۆی جێبەجێ بکات، کە تەواوی ئازادیان هەیە لە هەمان باری هاوشێوەی پزیشکیدا.

بەتایبەت قەدەغەیە ئەم شتانە بۆ ناوبراوان ئەنجام بدرێ، تەنانەت ئەگەر بە ڕەزامەندی ئەوانیش بێ، ئەوانیش ئەم شتانەن:

أ- نەشتەرگەری بڕینی ئەندام.

---

1) بڕوانە: مـ ١٥ ،اتفاقية جنيف الأولى، و مـ ١٨ ، إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩ .

2) بڕوانە: بڕ (ب)، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ت١٩٩٨ .

3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٥٣ .

ب- تاقیکردنەوەی پزیشکی.

ت- ڕیشەکێش کردنی پێکهاتە یان ئەندامەکان بە ئامانجی چاندنەوەی.

ئەمانە تەنها لەو کاتانەدا دروستە کە بەپێی مەرجە دەق لەسەر هاتووەکان پاساویان هەبێ))[1].

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی پێشێلکردنی ئەم مافەی بە تاوانی جەنگ داناوە[2].

مافی قەدەغەبوونی ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی پزیشکی لەسەر بریندار و نەخۆشەکان یان شێواندنی لاشەکەیان بە بنەمایەکی نەریتی (عورفی) پیادەکراو لە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا دانراوە[3].

هەشتەم: مافی قەدەغەبوونی ڕێگری کردن لە پێشکەشکردنی چاودێری پزیشکی پێویست بۆ جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان یان قەدەغەبوونی پێشکەشکردنیان لەسەر بنەڕەتی جیاوازی کردنی ستەمکارانە:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی بە مافی بریندار و نەخۆشان داوە لە قەدەغەکردنی ڕێگری کردنی لایەنە ناکۆکان لە پێشکەش کردنی چاودێری پزیشکی پێویست بۆیان، یان پێشکەشکردنی ئەم چاودێرییە لەسەر بنەڕەتی جیاوازی کردنی ستەمکارانە، چەندین ڕێکەوتننامە جەختیان لەسەر ئەمە کردۆتەوە، لەوانە: ڕێکەوتننامەی یەکەمی جنێف، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((پێویستە لە گشت بار و دۆخێکدا ڕێزی بریندار و نەخۆشەکان بگیرێ

---

(1) بەشێکە لە: مـ ١١، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) بڕوانە: بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٢٨٤.

و بپارێزرێن، ئەوانەی کە ئەندامی هێزە چەکدارەکانن، ئەوانەش کە ئەندام نین، لەو کەسانەی کە ئاماژەیان پێدەدرێ لە ماددەی دواتردا.

لەسەر لایەنێکی ناو ناکۆکییەکە کە ناوبراوانی لە ژێر دەستە پێویستە هەڵسوکەوتی مرۆڤانەیان لەگەڵدا بکات، پێویستە بایەخیان پێبدات بێ هیچ جیاکارییەکی زیانبەخش لەسەر بنچینەی ڕەگەز یان ڕەچەڵەك یاخود ئایین یاخود ڕاو بۆچوونی سیاسی یان هەر پێوەرێکی تری هاوشێوە، زۆر بە توندی قەدەغەیە بەبێ چارەسەر فەرامۆش بکرێن بە ئەنقەست یان بێ چاودێری پزیشکی، یاخود قەدەغەیە دووچاری مەترسی گرتنی نەخۆشی یان پیسبوونی برینەکان بکرێنەوە.

دەبێ بەرایی لە سیستەمی چارەسەرکردندا تەنها پشت ببەسترێ بە پاڵنەری پزیشکی چارەسەرکەردا، هەڵسوکەوتیش لەگەڵ ئافرەتاندا بکات بەوپەڕی ڕێزگرتن لە ڕەگەزیان.

ئەو لایەنە ناکۆکەی ناچارە هەندێك بریندار و نەخۆش بۆ دوژمنەکەی بەجێ بهێڵێ بە ئەندازەی ئەوەی ڕێوشوێنە جەنگییەکان ڕێی پێ دەدەن هەندێك ئەندامی خزمەتگوزاری پزیشکی جێبهێڵ بۆ بەشداربوون لە بایەخ پێدانیان))[1].

دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم لەسەر هەمان ئاڕاستە ڕۆیشت، کاتێك جەختی کردەوە لەسەر ئەم مافەیان بێ جیاوازی ستەمکارانە: تا بەمە ئەم مافەیان بپارێزێ[2].

ئەم مافەیان بە بنەمایەکی یاسایی نەریتی پیادەکراو دانرا لە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا[1].

---

(1) مـ ١٢، اتفاقية جنيف الأولى، وينظر: مـ ١٥، الإتفاقية نفسها، ومـ ١٢ و ١٨ اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: مـ ١٠، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

نۆیەم: مافی قەدەغەبوونی بڵاوکردنەوەی نهێنیە پزیشکییەکانی جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان:

بریندار و نەخۆشەکان کە لە ژێر باری چارەسەر کرندان، کەوتوونەتە ژێر دەستی لایەنێکی بەشدار لە ناکۆکیەکە یان وڵاتە بێ لایەنەکان یاخود ڕێکخراوە مرۆییەکان، مافی ئەوەیان هەیە نهێنییە پزیشکییەکانیان بپارێزرێ، کە لەوانەیە بڵاوبوونەوەی ئەم نهێنیانە ببێتە هۆی زیان گەیاندن پێیان، بۆیە بڵاوکردنەوەیان قەدەغەیە بەپێی بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی داوە بەوەی: ((نابێ هیچ کەسێك کە چالاکیەکی پزیشکی ئەنجام بدات ناچار بکرێ بۆ ئاشکرا کردنی زانیاری لەبارەی بریندار و نەخۆشەکان، کە پێشتر یان هێشتا لە ژێر چاودێری کەسێکدایە، جا ئەو کەسەسەر بە دوژمن یان لایەنەکەی خۆی بێ، ئەگەر نموونەی ئەم زانیاریانەی بۆ ئاشکرا بکات لەوانەی زیان بە بریندار و نەخۆشەکە دەگات، جگەلەو دۆخانەی یاسای ئەو لایەنە دەخوازێ کە پیادە دەکرێ، لەگەڵ ئەمەشدا پێویستە ڕەچاوی ئەو بنەمایانە بکرێ کە دەسەپێنرێن بۆ ڕاگەیاندنی نەخۆشییەکانی گەدە))[٢].

دەیەم: مافی قەدەغەبوونی هێرشکردنەسەر یەکە پزیشکییەکان و ئەندامەکانی:

لە چوارچێوەی مافی جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەکان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخێکی زۆری داوە بە پاراستنی یەکە پزیشکییەکان و ئەندامانی لە هێرشکردنە سەریان و دروستکردنی مەترسی لەسەریان.

---

(١) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٥٠.

(٢) بڕ (أ)، مـ ٨، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

مەبەست لە یەکە پزیشکییەکان بریتییە لە: ((دامەزراوە و یەکەکانی تر، جا سەربازی یان مەدەنی بێ، کە ڕێکخراون بۆ مەبەستی پزیشکی، واتە: گەڕان بەدوای بریندار و نەخۆشەکان و ئەوانەی تووشی ئاشوب هاتوون لە دەریادا و گواستنەوەیان و دەستنیشان کردنی دۆخ یان چارەسەریەکەیان، بە فریاگوزارییە سەرەتاییەکان، پاراستن لە نەخۆشییەکان. دەربڕینەکانی تریش دەگرێتەوە بۆ نموونە: نەخۆشخانەکان و جگەلەوانیش لە یەکە هاوشێوەکان و ناوەندەکانی خوێن، ناوەندەکان و پەیمانگەکانی پزیشکی خۆپارێزی و کۆگا پزیشکییەکان، دەرمانخانەکان، دەکرێ یەکە پزیشکییەکان جێگیر یان گەڕۆکی بەردەوام یان کاتی بن))[1]، بەم پێیە (یەکە پزیشکییەکان) بەکاردێ بۆ گشت ئەو دەزگا و ناوەند و کەرەستانە، کە بۆ چارەسەری بریندار و نەخۆشەکان بەکاردێن.

مەبەست لە ئەندامانی ئەم یەکانە: ئەو کەس و تاکانەن کە دانراون بۆ گرنگی دان بە بریندار و نەخۆشەکان و کار لە ناو یەکە پزیشکییەکاندا دەکەن، جا چ هەمیشەیی یان کاتی، هاوڵاتی سڤیل یان سەربازی بێ[2].

لە زۆر ڕێکەوتننامەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا چەندین بنەما هاتوون، ئەوە ڕووندەکەنەوە کە پێویستە یەکە پزیشکییەکان بپارێزرێن، تیایاندا چەسپاوەکە دەبێ نەخۆشخانە سەربارزییەکانی سەر بە لایەنە ناکۆکەکان بپارێزرێن و دووچاری مەترسی نەکرێنەوە، بەو مەرجەی بە دە ڕۆژ پێش بەکارهێنانی ناو و خەسڵەتەکانی بە لایەنی بەرامبەر ڕابگەیەنرێ، ئەو نەخۆشخانانەی سەر بە ڕێکخراوەکانی خاچی سور و مانگی سور یان سەر بە ڕێکخراوەکانی تری بەهاناوەچوون، کە بە فەرمی دانیان پێدانراوە، پارێزراون، جیاوازی نییە لە نێوان ئەوەی لە دەریادایە یان ئەوەی لەسەر وشکانیە، بەهەمان شێوە

---

1) بڕ (هـ)، مـ ٨، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

2) بڕ (هـ)، مـ ٨، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

دەبێ باڵە تایبەتەکان بە بریندار و نەخۆشەکان کە لەسەر کەشتییە جەنگییەکاندا هەن دەبێ بپارێزرێن، ئەمەش کاتێك دەبێ کە بە ئەرکە پزیشکییەکانی هەڵبستێ و بەشدار نەبێ لە کردە جەنگییەکاندا(١).

هەمان حاڵ سەبارەت بە ئامرازەکانی گواستنەوەی پێداویستییە پزیشکیەکان لە ڕێی ئاسمانیەوە، وەك: فڕۆکەکان، یان لە ڕێی دەریاییەوە، وەك: کەشتی و بەلەم و گەمییەکان، یاخود لە ڕێی وشکانیەوە، وەك: ئوتومبیلەکان، پێویستە بپارێزرێن لە مەترسییەکانی جەنگ و هێرشکرانەسەر، بەو مەرجەی لە ئەرکی پزیشکی خۆیان دەرنەچن، پابەند بن بە بنەماکانی کار کە بۆیان دانراون، وەك بەکارهێنانی هێمای جیاکەرەوە(٢).

بەهەمان شێوە ڕێکەوتننامەکان ئەندامەکانی یەکە پزیشکییەکان و فەرمانبەرانی خزمەتگوزارییە تەندروستییەکانیان پاراستووە لە مەترسییەکانی ناکۆکییە چەکدارییەکان و هێرشکردنە سەریان(٣).

پێشێلکردنیئەم بنەما یاساییانە و بە ئەنقەست هێرشکردنەسەر یەکە پزیشکییەکان یان ئەندام و کارمەندەکانیان بە تاوانی جەنگ دانراوە بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی(٤).

(١) بڕوانە: مـ ٢٢ – ٣٥، إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩، ومـ ١٢ – ١٤، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢) بڕوانە: مـ ٣٥ – ٤٥، اتفاقية جنيف الأولى، ومـ ٢٢ – ٣٥، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩، ومـ ٢١ – ٣١، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: مـ ٢٤ – ٣٢، اتفاقية جنيف الأولى، ومـ ٣٦ – ٣٧، اتفاقية جنيف الثانية، ومـ ١٥، البرتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٤) بڕوانە: بەند ٣، ٢٤، بڕ (ب)، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

بەهۆی هاتنی لە یاسای زۆر وڵاتان و کتێبە ڕێبەرییە سەربازییەکاندا، ئەم مافە بە بنەمایەکی یاسایی جێبەجێکراو دانراوە لە ناکۆکییە چەکدارییەکاندا[1].

لقی دووەم

مافەکانی کوژراو و مردوو و نقومبووان

لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

سەرباری بریندار و نەخۆشەکان، ئەوا چینێکی تری خاوەن دۆخی تایبەت هەیە، کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ڕەچاوی مافەکانی ئەو چینەشی کردووە، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، ئەویش مافی مردوو و کوژراوانە.

مەبەست لە کوژراوان: ئەو کەسانەن کە لە گۆڕەپانی جەنگدا کوژراون، یان بەهۆی ئەو برین یان نەخۆشیەوە مردوون کە لە کاتی کردە دوژمنکارییەکاندا تووشی بوونە.

مەبەست لە مردووانیش: ئەوانەن کە بەشێوەیەکی ئاسایی دەمرن، بێ ئەوەی هیچ شوێنەوارێکی کردە جەنگییەکانیان لەسەر بێ[2].

لەو مافانەی پەیوەستن بە کوژراوان و مردووان:

یەکەم: مافی گەڕان بەدوای جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان:

---

(1) القانون الدولي الإنساني العرفي ٧١، ٨٢.

(2) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني دليل للأوساط الأكاديمية ٣/ ٢١٦.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر لایەنە ناکۆکەکانی پێویست کردووە هەڵبستێت بە گەڕان بەدوای کوژراوان و مردووان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودوڵەتییەکاندا، هەر ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێف ئاماژەیان داوە بەوەی: ((لایەنە ناکۆکەکان، بێ دواکەوتن گشت ڕێوشوێنە گونجاوەکان دەگرنەبەر بۆ گەڕان بە دوای لاشەی مردوواندا))[1].دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی کردۆتەوە لەسەر گەڕان بەدوایاندا، ئەمەش وەك پاراستنی ئەم مافەیان لە کاتی بەڕێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[2].

گەڕان بەدوای کوژراوان و مردووان بە بنەمایەکی یاسایی نەریتی پیادەکراو دادەنرێ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا[3].

پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم مۆڵەتی بەلایەنە بەشەرهاتووەکانی داوە بانگی هاوڵاتیانی سڤیل بکات و پشت بە کۆمەڵەکانی بەهاناوەچوون ببەستن بۆ بەشداربوون لەم پرسەدا[4].

دووەم: مافی لێکۆڵینەوە لە پێناسی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان:

مافی لێکۆڵینەوە لە پێناسی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان لە پێش ئەو مافانەی دیکەوە دێن کە لەلایەن یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییەوە پێیان دراوە، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا.

---

(1) بەشێکە لە: مـ ١٥، اتفاقیة جنیف الأولى، ومـ ١٨، اتفاقیة جنیف الثانیة ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: بڕ ٢، مـ ١٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٥٦.

(4) بڕوانە: بڕ ٢، مـ ١٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

ئەم مافەیان لە هەر دوو ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێف و پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەمدا هاتووە[1]، بەوەی دەبێ لێکۆڵینەوە لە ناسنامەکەیان بکرێ، ئامرازی پێویستیش بۆ ئەم مەبەستە فەراهەم بکرێن و بەکاربهێنرێن، وەك: کۆکردنەوەی نیوەی دوو لایەکەی ناسنامە، توێکاری کردنی جەستە، نووسینی دەرەنجامەکانی توێکاری، دەرکردنی بڕوانامەی مردن، دەکرێ پشکنینیان بۆ بکرێ لە ڕێگەی ترشی نەوەوی، ئەمەش ئامرازێکی گونجاوە بۆ ئەمە[2].

ئەم کردارە پێویستی بە کۆکردنەوەی زانیاری هەیە، کە یارمەتیدەرە بۆ لێکۆڵینەوە لە ناسنامەکەیان، وەك ناوی ئەو دەوڵەتەی هاوڵاتی ئەون، ژمارەیان لە ناو ڕیزی لەشکر یان تاقم یاخود ژمارەی زنجیرەی کەسی، نازناو، ناوی یەکەم یاخود ناوە بەراییەکان، بەرواری لەدایك بوون، نووسینی زانیاریەکانی تر، کە لە پێناسەکەیدا هاتوون، بەروار و شوێنی مردن، زانیاری سەبارەت بە هۆکاری مردنەکەی، کە ئایا بەهۆی برین یان نەخۆشی یاخود هەر هۆیەکی ترەوە بێ، ئەم زانیاریانە ڕەوانە دەکرێن بۆ نووسینگەی ئاگادارکردنەوەی ئەو لایەنەی هەڵدەستێت بە کۆکردنەوەی زانیاری، تا بینێرێ بۆ نووسینگەی ئاگادارکردنەوەی سەر بەلایەنی دوژمن یان تۆڕی ناوەندی گەڕان بەدوای ونبواندا، کە سەر بە لیژنەی نێودەوڵەتی خاچی سورە[3].

---

(1) بڕوانە: مـ ١٦ – ١٧، اتفاقية جنيف الأولى، ومـ ١٨ – ١٩، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩، ومـ ٣٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(2) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٦٧.

(3) بڕوانە: مـ ١٦ – ١٧، إتفاقية جنيف الأولى، ومـ ١٨ – ١٩، إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

ئەم مافەیان بە بنەمایەکی یاسای نەریتی (عورفی) پیادەکراو دانراوە، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[1].

سێیەم: مافی قەدەغەبوونی شێواندنی لاشەی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان:

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ئەوەی بۆ لایەنە ناکۆکەکان ڕوونکردۆتەوە، کە قەدەغەیە لاشەی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان بشێوێنرێن، هۆشداری داوەتە لایەنەکان لە سوتاندنی لاشەکان یان فرێدانە ناو دەریادا، مەگەر پێویستی وا بخوازێ، ئەگەر وا پێویستی کرد لاشەکان بسوتێنرێن یان فڕێ بدرێنە ناو دەریادا، ئەوا لەسەر ئەوانەی بەم کارە هەڵدەستن پێویستە بە تێروتەسەلی هۆکارەکانی ئەم کارە ڕوون بکەنەوە لە بەڵگەنامەی مردندا یان لە خشتەی ناوی مردوواندا کە پەسەندکراوە[2].

چوارەم: مافی قەدەغەبوونی تاڵان کردنی لاشەی جەنگاوەرە مردوو و کوژراوەکان:

قەدەغەبوونی تاڵانکردنی لاشەی کوژراوان و مردووان، یەکێکە لەو مافانەی جەنگاوەران، کە پەیوەستە بە خاوەن دۆخە تایبەتەکان، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر کردۆتەوە لە هەر دوو ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێفدا، ئەمەش دەقەکەیانە: ((لە گشت کاتێکدا، بەتایبەت لە دوای بەیەکدادانان و شەڕدا، لایەنە ناکۆکەکان گشت ڕێوشێنە گونجاوەکان دەگرنەبەر بۆ گەڕان بەدوای لاشەی مردووان و ڕێگری کردن لە تاڵانکردنیان))[3].

پێنجەم: مافی ناشتنی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان و ڕێزگرتن لە گۆڕەکانیان:

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٦٥.

(2) بڕوانە: مـ ١٧، إتفاقية جنيف الأولى، ومـ ١٨، إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

(3) مـ ١٥، إتفاقية جنيف الأولى، ومـ ١٨، إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، دوای دڵنیابوون لە ناسنامەی مردووەکە، لایەنە ناکۆکەکانی پابەند کردووە بە ناشتنی، بەوپەڕی ڕێزەوە ڕێوڕەسمی ناشتنیان بۆ ئەنجام بدرێ، بەپێی ڕێوڕەسمی ئاینی پێویست بۆیان، ئەگەر کرا، پێویستە ڕێز لە گۆڕەکانیان بگیرێ، ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێف جەختیان لەمە کردۆتەوە[1]، دواتر پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم جەختی لەسەر ئەم مافە کردۆتەوە، ئەوەشی زیاد کردووە، کە دەبێ بەپێی ڕێکەوتننامەی نێوانیان لایەنە ناکۆکەکان گۆڕەکان بپارێزن[2].

ڕێکەوتننامەی یەکەمی جنێف پێویستی کردووە، گۆڕی کوژراو و مردووەکان جیاواز بن، بەوەی بتوانرێ هەردەم ببینرێتەوە، هەر بۆیە دروستکردنی کارگێڕییەکی فەرمی بۆ هەڵسان بەم کارە بە شتێکی پێویست دانراوە[3].

شەشەم: مافی پێشێل نەکردنی تەرمی جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان و گێڕانەوەی تەرم و کەل و پەلە کەسییەکانیان:

مافی گێڕانەوەی تەرمەکانیان بۆ وڵاتی خۆیان، لە هەر دوو ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێفدا بە کورتی ئاماژەی پێکراوە، ئینجا پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم هات تا ئەم مافانە ڕوون بکاتەوە، لەسەر لایەنە ناکۆکەکانی پێویست کرد بە ڕێز و حورمەتەوە هەڵسوکەوت بکات لەگەڵ تەرمی کوژراو و مردوواندا، هۆشداری داوەتەوە ئەوان کە مافی ئەم تەرمانە پێشێل نەکەن، هەروەها لەسەر لایەنە ناکۆکانیشی پێویست کردووە، هەر کاتێك بارودۆخ گونجا و ڕێگەی پێدا ئەوا ڕێکەوتننامەیەك ئەنجام بدەن بۆ بە ئاسانی گێڕانەوەی تەرمەکان و شتومەکەکانیان بۆ نیشتمانەکەیان، ئەگەر وڵاتەکە یان خزمەکانی داوایان کرد،

---

(1) بڕوانە: مـ ١٧، اتفاقية جنيف الأول، ومـ ٢٠، اتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: مـ ٣٤، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕوانە: بڕ ٣، مـ ١٧، إتفاقية جنيف الأولى ١٩٤٩.

بێ ئەوەی لایەنەکەی تر نا ڕازی بێ، بەهەمان شێوە دروستە بۆ ئەو لایەنەی گۆڕستانەکانی جەنگاوەرە دوژمنەکان کەوتوونەتە ناو خاکی ئەودا، خەرجی گۆڕستانەکانی لە ئەستۆ نەگرتووە، دووبارە نۆژەنکردنەوەی گۆڕستانەکە بخاتەبەردەم لایەنی بەرامبەر.

لە میانەی هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ ئەم تەرمانە بە ڕێز و حورمەتەوە، پرۆتۆکۆڵی ئاماژە پێکراو هۆشداری داوە لە هێنانە دەرەوەی تەرمەکان، مەگەر بۆ گێڕانەوە یان بۆ بەرژەوەندی گشتی بێ، وەك: ئەوەی لایەنی پزیشکی وابخوازێ، یان کاری لێکۆڵینەوە ئەمە بخوازێ، لەو کاتەدا پێویستە لایەنی بەرامبەر ئاگادار بکرێتەوە، لەگەڵ ڕەچاوکردنی ئەوەی پێشێلکردن ئەنجام نەدرێ[(١)].

سەبارەت بە مافی گێڕانەوەی شتومەکە کەسییەکانیان، وەك: بەڵگەنامەکان، کە نرخ و بەهای بۆ خزمەکانی هەیە، هەروەها پارە و گشت ئەو شتانەش کە نرخی کرداری یان مەعنەویان هەیە، ئەوا ڕێکەوتننامەی یەکەم و دووەمی جنێف جەختیان لەسەر ئەمە کردۆتەوە، ڕوونیشیان کردۆتەوە ئەم شتانە چۆن لە ڕێگەی وێنەی مۆرکراو دەگێڕدرێنەوە، کە هەموو شتەکانی تێدا ڕوونکراونەتەوە[(٢)].

ئاسانکاری بۆ گێڕانەوەی تەرم و کەل و پەلی کەسی بە بنەمایەکی یاسایی نەریتی (عورفی) پیادەکراو دانراوە، لە کاتی بەڕێوەچوونی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، بەهۆی هاتنی لە یاسای زۆرێك لە وڵاتاندا[(٣)].

---

(١) بڕوانە: مـ ٣٤، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٢) بڕوانە: مـ ١٦، إتفاقية جنيف الأولى، ومـ ١٩، إتفاقية جنيف الثانية ١٩٤٩.

(٣) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٦١.

لقی سێیەم

مافی ونبووەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

ونبوەکان چینێکن لە چینەکانی کۆمەڵگە، لە ژێر چەتری خاوەن دۆخە تایبەتەکاندان، کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە ڕێکەوتننامەکانیدا، ڕەچاوی ئەو مافانەی کردووە کە پەیوەستن بەوانەوە، لەو مافانە:

یەکەم: مافی گەڕان بەدوای ونبوان:

مافی ونبووەکان لە گەڕان بەدوایاندا، یەکێکە لەو مافانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر کردۆتەوە، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی کردووە بەوەی: ((لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە هەر کاتێك بارودۆخ گونجا و لە ماوەیەکدا کە ئەوپەڕی بریتیە لە کۆتایی هاتنی کردە جەنگییەکانن، هەڵبستن بە گەڕان بەدوای ئەو کەسانەی دوژمن ڕایگەیاندووە کە ونبووە، لەسەر دوژمنەکە پێویستە هەموو ئەو زانیاریانە بگەیەنێ کە بەسوودن بۆ ئەو کەسانە بۆ ئاسانکاری لە گەڕان بەدوایاندا[1].

مافی خێزان و خانەوادەکان بۆ زانینی چارەنووسی ئەندامەکانیان، بە پاڵنەری سەرەکی دادەنرێ بۆ پابەندبوونی لایەنە ناکۆکەکان بەپاراستنی مافی ونبووان، لە گەڕان بەدوایاندا[2].

بەهۆی هاتنی لە یاسای زۆر وڵاتان و چەندین کتێبی ڕێبەری سەربازیدا، ئەوا ئەم مافە بە بنەمایەکلا یاسایی نەریتی پیادەکراو دادەنرێ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا[1].

[1] بڕ ١، مـ ٣٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

[2] بڕوانە: مـ ٣٢، هەمان پرۆتۆکۆڵ.

دووەم: مافی ڕاگەیاندنی زانیاری بە خزمانی ونبووان، ئەو زانیاریانەی پەیوەندیدارن بەوانەوە:

مافی ونبووەکان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، تەنها لەوەدا کورت نابێتەوە بەدواداگەڕانیان بۆ بکرێ و زانیاریان لەسەر کۆبکرێتەوە، بەڵکو بەپێی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی ئەوەیان هەیە زانیاری بە خزمان و خانەوادەکانیان بدرێ، کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کۆکراونەتەوە یان لە ڕێگەی تۆڕی ناوەندی بۆ گەڕان بەدوای ونبوواندا کۆکراونەتەوە. پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم بە دەق ئاماژەی داوە بەوەی: ((دەبێ ئەو زانیاریانەی پەیوەستن بەو کەسانی ئاگاداری دراوە سەبارەت بە ونبوونیان ڕابگەیەنرێن، بەپێی برگەی یەکەم، هەروەها دەبێ وەڵامی ئەو داوایە تایبەتانە بدرێتەوە کە داوای زانیاریان کردووە، جا چ بە ڕاستەوخۆ یان لە ڕێگەی دەوڵەتێکی پارێزەر یاخود تۆڕی ناوەندی بۆ گەڕان بەدوای ونبوان، کە سەر بە لیژنەی نێودەوڵەتی خاچی سورە، یان کۆمەڵە و ڕێکخراوە نیشتمانیەکانی خاچی سور (مانگی سور، شێر و خۆری سور)، ئەگەر ئەم زانیاریانە لە ڕێگەیەکی تر جگەلە ڕێگەی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی و تۆڕە ناوەندییەکەی بۆ گەڕان بە دوای ونبواندا ڕاگەیەندران، ئەوا هەر یەکێك لە لایەنەکانی ناو ناکۆکییەکە کار دەکەن بۆ دابینکردنی یارمەتی و پێداویستی تەواو بۆ تۆڕی ناوەندی بۆ گەڕان بەدوای ونبوانی نێو ناکۆکییەکە))[2].

پێدانی زانیاری بە خزم و خانەوادەی ونبوان بە بنەمایەکی یاسایی نەریتی پیادەکراو لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا دانراوە[3].

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٦٩ – ٣٧٠.

(2) بڕ ٣، مـ ٣٣، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(3) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني العرفي ٣٦٩.

باسی سێیەم

بەراوردێك دەربارەی مافەكانی خاوەن دۆخە تایبەتەكان

لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

دوای خستنەڕووی ئەو مافانەی پەیوەستن بە خاوەن دۆخە تایبەتەكان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا ئەم توێژینەوەیە بەراوردیان لە نێوانیاندا دەكات:

لقی یەكەم

بەراوردێك لە نێوان مافەكانی بریندار و نەخۆشەكان

دوای ئەنجامدانی بەراوردێك، لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دەربارەی ئەو مافانەی پەیوەستن بە جەنگاوەرە بریندار و نەخۆشەكان، ئەوە دەردەكەوێ كە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی كۆكن لەسەر ڕوونكردنەوەی مافی بریندار و نەخۆشەكان، لە پێشكەكردنی چاودێری پزیشكی پێویست بۆیان و تیماركردنیان، قەدەغەبوونی دەستبەجێ كوشتنیان، قەدەغەكردنی كاری تۆڵەسەندنەوە لە دژیان.

ئەگەرچی یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی بەتەنها باسی هەندێك مافی تری كردووە، وەك: گەڕان بەدوایاندا، قەدەغەكردنی تاڵانكردنیان، دەستدرێژی كردنەسەریان، بردنی كەل و پەلەكانیان، ڕێگەنەدان بە ئەنجامدانی تاقیكردنەوەی پزیشكی لەسەریان، یاخود بڵاوكردنەوەی نهێنیە تەندروستییەكانیان لە كاتی پێشكەشكردنی چاودێری بزیشكی،

قەدەغەکردنی هێرشکردنەسەر یەکە پزیشکییەکان و ئەندامەکانیان، بەڵام بنەڕەتی زۆربەی ئەم مافانەی کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە تەنها باسی لێکردووە، لە شەریعەتی ئیسلامدا هەن، هەر بۆیە لێرەدا وا دانانرێن کە جیاوازن لەمەی باسکران.

لقی دووەم

بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی کوژراو و مردوو نقومبووەکان

کاتێك توێژەر باسی مافی جەنگاوەرە کوژراو و بریندار و نقومبووەکانی کرد، لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا لە کاتی بەراورد کردن لە نێوانیاندا چەندین خاڵ و تەوەری هاوبەش و جیاواز لە نێوانیاندا دەرکەوتن، بەم شێوەیەی خوارەوە:

یەکەم: تەوەرەکانی ڕێکەوتن:

هەر یەك لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کۆکن لە ڕوونکردنەوەی مافی جەنگاوەرە مردوو و کوژراو و نقومبووەکان، لە: گێڕانەوەی لاشەکانیان، قەدەغەبوونی شێواندنی ئەم لاشانە یان ئەنجامدانی هەر شتێکی تر کە ڕێزیان پێشێل بکات، وەك: توێکاری کردن بۆ جەستەیان، سەرباری جیاوازبوونیان لە باسکردنی هەندێك زاراوەی پەیوەست بەمەوە.

دووەم: تەوەرەکانی پەرتبوون:

تەنها شەریعەتی ئیسلام باسی ئەوەی کردووە کە پێویستە لاشەی جەنگاوەرە کوژراو و مردوو و نقومبووەکان بە شێوەیەکی ئاسایی بنێژرێن، بێ ئەوەی ڕێوڕەسمی ئاینی بۆیان بە مەرج گرتبێ.

بەڵام یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە تەنها باسی چەند مافێکی تری کردووە، کە ئەمانەن: مافی جەنگاوەرە کوژراو و مردوو و نقومبووەکان لە گێڕانەوەی کەل و پەلە کەسییەکانیان و تەرمەکانیان، ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی ئاینی لەکاتی ناشتنیان، هەیانە لەو شتانە لە شەریعەتی ئیسلامدا دروست نییە.

لقی سێیەم

بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی ونبوان

دوای باسکردنی مافەکانی جەنگاوەرە ونبووەکان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، دەردەکەوێ لە باسکردنی چەند مافێکدا هاوبەشن، وەك: مافی گەڕان بەدوایاندا، ڕاگەیاندنی ئەو زانیاریانەی لەسەریان هەن بە خزمانیان.

دەروازەی چوارەم

مافەکانی دیل

لە پاڵ بریندار و نەخۆش و کوژراو و مردوو و ونبوان و خاوەن دۆخە تایبەتەکان، دەستەیەکی تر هەیە لە خاوەن دۆخە تایبەتەکان، کە بایەخی پێدراوە لەلایەن هەر یەکە لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ئەویش دیلەکانن، چەند مافێکیان هەیە، ئەم توێژینەوەیە بە گوێرەی ئەم دابەشکاریەی خوارەوە باسیان دەکات:

باسی یەکەم: مافەکانی دیل لە شەریعەتی ئیسلامدا.

باسی دووەم: مافەکانی دیل لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

باسی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی دیل لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

باسی یەکەم

مافەکانی دیل لە شەریعەتی ئیسلامدا

دیلەکان (الأسرى) لە زمانەوانیدا: کۆی (أسیر: دیل)ە، لە (الأسر)ەوە هاتووە، واتە: بەندکردن و گرتن، دەوترێ: (أسر فلان فلاناً) واتە: بە کۆت و بەند بەستیەوە، عەرەبەکان دیلەکانیان بە پەت و گوریس دەبەستەوە، هەر بۆیە (أسیر: دیل)یان بەکارهێنا وەك ناوی ئەو کەسەی لە جەنگدا دەستگیر دەکرێ، ئەگەر کۆت و بەندیش نەکرێتەوە، (أسیر) لەسەر کێشی (فعیل)ە، بە مانای بەرکار دێ، نێر و مێ تیایدا وەك یەکن[1].

لە زاراوەشدا، دیلەکان بریتین لەو: ((پیاو و جەنگاوەرە بێ بڕوایانەی موسڵمانان ئەگەر توانیان بە زیندوویی بیانگرن))[2]، مەبەست لە دیلەکان لەم دەروازەیەدا دیلە جەنگاوەرە بێ بڕواکانن.

دیلەکان چەندین مافیان هەیە شەریعەتی ئیسلام بایەخی پێداون، لەوانە:

---

(1) بڕوانە: العین ٧/ ٢٩٣، ومقاییس اللغة ١/ ١٠٠٧، وطلبة الطلبة ١٩٤، والمغرب في ترتیب المعرب ١/ ٣٨، وأنیس الفقهاء في تعریفا الألفاظ المتداولة بین الفقهاء ١/ ١٨٨، مادة (أسر).

(2) الأحکام السلطانیة ٢٠٧.

لقی یەکەم

مافی دیل لە ژیاندا

بەلەبەرچاوگرتنی گرنگی مافی دیلەکان لە ژیاندا، لە نێو ئەو مافانەی هەیانە، ئەوا زانایان ڕاجیان لەبارەی کوشتنی دیلەکان، بەمەش دوو بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: بۆ پێشەوا دروستە دیل بکوژێ، ئەگەر پێی وابوو بەرژەوەندی موسڵمانان لەمەدایە، وەك بژاردەیەك لە نێو بژاردەکانی دوایی کە پێشەوا بڕیاری لێ دەدات سەبارەت بە چارەنووسی دیلەکان، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە لە حەنەفی[1] و مالیکی[2] و شافیعی[3] و حەنبەلییەکان[4].

بۆچوونی دووەم: کوشتنی دیل دروست نییە، ئەمە ڕای ئیبن عومەر و حەسەن و عەتاء[5] و سەعیدی کوڕی جوبەیر[1] و شەعبی[2] و زحاك[3] و موجاهد و ئیبن سیرین[4][5] و ئیمامییەکان[1] و زۆربەی هاوچەرخەکانە[2].

---

١) بڕوانە: تحفة الفقهاء ٣/ ٣٠١، وبدائع الصنائع ٧/ ١١٩، وتبيين الحقائق ٣/ ٢٤٩، والبحر الرائق ٥/ ٨٩.

٢) بڕوانە: الذخيرة ٣/ ٤١٤، والتاج والإكليل ٣/ ٣٥٨، وشرح مختصر الخليل للخرشي ٣/ ١٢١.

٣) بڕوانە: الأم ٤/ ١٧٧٧، وكفاية الأخيار ١/ ٥٠١، والإقناع ٢/ ٥٥٢، وإعانة الطالبين ٤/ ٢٠٠.

٤) بڕوانە: المغني ٩/ ١٧٩، والكافي في فقه ابن حنبل ٤/ ٢٧٠، والإنصاف ٤/ ١٣٠.

٥) ناوی باوکی عەتائی کوڕی ئەبو ڕەباحی ئەسلەمە، وتراوە: (سالم)ی کوڕی سەفوانە، یەکێکە لە شوێنکەوتووەکان و گەورە شەڕعناس و دونیابەکەمزانەکانی شاری مەککە، فەتوای شاری مەککە بۆ ئەو و موجاهد دەگەڕایەوە لە سەردەمی ئەواندا، گوێی لە جابری کوڕی عەبدولا و عەبدوڵای کوڕی عەبباس و عەبدوڵای کوڕی زوبەیر و جگەلەوانیش لە هاوەڵان بووە (خوا لێیان ڕازی بێ)، گێڕانەوەی گێڕاوەتەوە لە عەمری کوڕی دینار

و زوهری و قەتادە و مالیکی کوڕی دینار و ئەعمەش و ئەوزاعی و جگەلەوانیش، ساڵی ١١٥ك کۆچی دوایی کردووە، بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ٥٧، وشذرات الذهب ١/ ١٤٧.

(١) ناوی سەعیدی کوڕی جوبەیری کوڕی هیشانی ئەسەدی بووە، بەهۆی سەرپەرشتی پێی وتراوە باوکی عەبدوڵا یان باوکی محەممەد، خەڵکی کوفەیە، یەکێکە لە کەسایەتییەکانی شوێنکەوتووان، زانستی وەرگرتووە لە ئیبن عەبباس و عەبدوڵای کوڕی عومەر (خوا لێیان ڕازی بێ)، خوێندنەوەی قورئان و ڕاڤەکەی لە ئبن عەبباس وەرگرتووە، زۆربەی گێڕانەوەکانی لە ئیبن عەبباسەوەن، ئەحمەدی کوڕی حەنبەل وتویەتی: حەجاج سەعیدی کوڕی جوبەیری کوشت، لەکاتێکدا ئەوەی لەسەر زەویە پێویستی بە زانستەکەی ئەو هەبوو، لە مانگی شەعبانی ساڵی ٩٥ك لەسەر دەستی حەجاج شەهید بوو. بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ٨٢، ووفيات الأعيان ٢/ ٣٧١، والوافي بالوفيات ١٥/ ١٢٩.

(٢) ناوی باوکی عەمری عامری کوڕی شەراحیلی کوڕی عەبدلشەعبی هەمەدانی کوفییە، شوێنکەوتووێکی پایەبەرز بوو، زانستێکی زۆری هەبوو، نموونە بە ئەزبەرکردنەکەی ئەو دەهێنرایەوە، دەوترێ ناوبراو گەیشتووەتە پێنج سەد و پەنجا هاوەڵی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)، دوای شەش ساڵ لە تەمەنی خەلافەتی عوسمان لەدایك بوو، گێڕانەوەکان جیاوازن لەبارەی کۆچی دوایی کردنی: (١٠٣ و ١٠٤ و ١٠٧ك). بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ٨٢، ووفيات الأعيان ٣/ ١٢.

(٣) ناوی زحاکی کوڕی مزاحمی کوڕی محەممەدە، وتراوە: باوکی قاسمە، فەرموودەی گێڕاوەتەوە اە ئیبن عەبباس، ئیبن عومەر، ئەبو سەعیدی خودری، ئەنەسی کوڕی مالیك، سەعیدی کوڕی جوبەیر، ئەسوەد، عەتاء، تاووس، جگەلەوانیش، ئەحمەدی کوڕی حەنبەل و ئیبن موعەییەن بە متمانەپێکراو دایانناوە، یەحیای قەتتان و جگەلەویش بە لاواز دایانناوە. نەسائی و جگەلەویش بە بەڵگەیان هێناوەتەوە، کەسێك بوو زنجیرەی گێڕانەوەکانی تێکەڵ و پێکەڵ دەکرد، یەکێك بوو لە زاناکان، وتراوە: شەڕعزانی قوتابخانەیەك بوو کە سێ هەزار قوتابی تێدابوو، خاوەنی ڕاڤەی (هیلالی خوراسانی)یە، ساڵی (١٠٥ك یان ١٠٦ك) مردووە. چوار کەس لێیان لێگڕاوەتەوە. بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ١٠٧، وسير أعلام النبلاء ٤/ ٥٩٨ – ٦٠٠، والوافي بالوفيات ١٦/ ٢٠٧.

(٤) ناوی ئەبو بەکر محەممەدی کوڕی سیرینی بەسرییە، شەش ساڵ مابوو لە ماوەی خەلافەتی عومەر یان عوسمان کە لە دایك بوو، پێشەوای خەون لێکدەرەوەکان بوو، یەکێك بوو لە شوێنکەوتووە شەڕعناس و پێشەوا و لەخواترسەکان، لە ئەبو هورەیرە و عەبدوڵای کوڕی عومەر و عەبدوڵای کوڕی زوبەیر و ئەنەسی کوڕی مالیك گێڕاوەتەوە، قەتادە و جگەلەویش لە زانایان لە ئیبن سیرینیان گێڕاوەتەوە، ساڵی (١١٠ك) لە بەسرە مردووە. بڕوانە: طبقات الفقهاء ١/ ٩٢، والوافي بالوفيات ٣/ ١٢٢، وشذرات الذهب ١/ ١٣٨.

(٥) بڕوانە: المغني ٩/ ١٧٩، وأحكام القرآن: الجصاص ٥/ ٢٦٩، وعمدة القاري ١٤/ ٢٦٥، ونيل الأوطار ٨/ ١٤٥، وتحفة الأحوذي ٥/ ١٥٨.

(٦) بڕوانە: الخلاف ٤/ ١٩١، جواهر الكلام ١٢/ ١٢٣ – ١٢٦.

تاوتوێكردنی بەڵگەكان:

بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی یەكەمیان هەیە:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، پێیان وایە دروستە دیل بكوژرێ ئەگەر پێشەوا پێی وابوو بەرژەوەندی لەمەدایە، كۆمەڵێك بەڵگەیان لەسەر ئەمە هێناوەتەوە، لە قورئانی پیرۆز، بەڵگەیان بەم ئایەتانە هێناوەتەوە:

أ- خوای پایەبەرز دەفەرمووێ: ﴿ فَإِذَا ٱنسَلَخَ ٱلۡأَشۡهُرُ ٱلۡحُرُمُ فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ وَخُذُوهُمۡ وَٱحۡصُرُوهُمۡ وَٱقۡعُدُواْ لَهُمۡ كُلَّ مَرۡصَدٖ ... ﴾[٢] واتە: (جا كاتێك مانگە حەڕامەكان بەسەرچوون "كە بریتین لە: زوالقعدە، زوالحجە، محرەم، رەجب"، هاوەڵگەرانی پەیمان شكێن بكوژن لە هەر كوێ دەستان لێیانگیربوو، یاخود بەدیل بیانگرن، سنووردانێن بۆ چالاكیان، هەروەها كەمین و بۆسەیان لە هەموو شوێنێكی لەباردا بۆدانێن...)، لێرەدا خوای مەزن فەرمانی كردووە بە كوشتنی بێ باوەڕان بە هەر دۆخێك بێ، بەمەش ئەو بێ باوەڕانە دەگرێتەوە كە بە دیل گیراون[٣].

---

(١) لەوانە: د. محەممەد ئەبو زەهرە لەە كتێبی (العلاقات الدولية في الإسلام ١١٥)، د وەهبەت زوحەیلی لە (آثار الحرب ٤٤٠)، د. خالید رەمزی بەزایعی لە (جرائم الحرب ٢٣٥)، د. محەممەد شەریف ئەحمەد لە (أحكام الأسير في الشريعة الإسلامية) الحقوقی، ع ١ – ٤، س ١٦، د. محی علال السرحان لە (الأسير في التاريخ)، أسرى الحرب في الإسلام ١٧ ،د. لبيد إبراهيم لە (تعقيب)، أسر الحرب فی الاسلام ٦٩، عەلی ئەحمەد جەواد لە (أحكام الأسرى ٧٢)، د. عەبدلسەلام حەسەن ئەدغیری لە (حكم الأسرى في الإسلام ١٥٥).

(٢) سورة التوبة، الآية ٥.

(٣) بڕوانە: البناية ٧/ ١٣٤.

ب- خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ وَٱقۡتُلُوهُمۡ حَيۡثُ ثَقِفۡتُمُوهُمۡ ... ﴾[1] واتە: ("دەستدرێژکەران" بکوژن لە هەر کوێدا دەستانکەوتن و دەستانبەسەریان داڕۆیشت...)، خوای مەزن لەم ئایەتەدا فەرمانی کردووە بە موسڵمانان لە هەر شوێنێکدا دەستیان گیربێ لە بێ باوەڕان ئەوا بیانکوژن، دیلیش دەستگیرکراوە، بۆیە ئەم ئایەتە ئاماژەیە بۆ دروستی کوشتنی[2].

ت- خوای زانا و دانا دەفەرمووێ: ﴿ ...فَٱضۡرِبُواْ فَوۡقَ ٱلۡأَعۡنَاقِ وَٱضۡرِبُواْ مِنۡهُمۡ كُلَّ بَنَانٍ ﴾[3] واتە: (...دە ئێوەش لەسەرووی گەردنی ناپاکان بدەن و دەست بوەشێنن لە هەموو سەرپەنجەکانیان)، خوای مەزن لەم ئایەتەدا چۆنیەتی کوشتنی دیلە بێ باوەڕەکانی ڕووون کردۆتەوە، ئەویش لە ملدانە، چونکە لێدان لە سەرووی گەردنەوە، پێویستی بە زانینی شوێنەکەیە، ئەمەش ناتوانرێ لە کاتی جەنگدا ئەنجام بدرێ، بەڵکو ئەمە لە دوای دیلکران لە تواناداا دەبێ[4].

پ- خوای پەروەردگار دەفەرمووێت: ﴿ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُۥٓ أَسۡرَىٰ ... ﴾[5] واتە: (بۆ هیچ پێغەمبەرێك نەبووە کە دیلی هەبێت...)، لەم ئایەتەدا سەرزەنشتی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) کراوە، بەهۆی ئەوەی بە بۆچوونی ئەبو بەکری سدیق کاری کردووە، لە بارەی دیلەکانی جەنگی بەدر، ڕای عومەری وەرنەگرت کە پێشنیازی کرد بکوژرێن — هەروەك لە هۆکاری دابەزینی ئایەتەکەدا

---

(1)سورة البقرة، الآية ١٩١.

(2) بڕوانە: أحكام القرآن: ابن العربي ١/ ١٥١.

(3)سورة الأنفال، الآية ١٢.

(4) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١١٩.

(5) سورة الأنفال، الآية ٦٧.

ڕوونكراوەتەوە –، ئەمەش ئاماژە بەوە دەكات كە كوشتنیان باشترە لەوەی ئازاد بكرێن لە بەرامبەر ڕزگارانە (فدیە)[1].

بەرپەرچی ئەوانە دراوەتەوە بەوەی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ ...فَٱضۡرِبُواْ فَوۡقَ ٱلۡأَعۡنَاقِ ... ﴾[2] واتە: (...دە ئێوەش لەسەرووی گەردنی ناپاكان بدەن...). ئەركداریەكی تایبەتە بە كاتی سەرقاڵبوونی بێ بڕوایان بە جەنگەوە، ئایەتەكە بارودۆخی دوای جەنگ ناگرێتەوە، ڕاوێژكردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە هاوەڵانی بەڵگەیە لەسەر ئەمە، ئەگەر دەقەكە بارودۆخی دوای جەنگیشی گرتبایەوە ئەوا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) ڕاوێژی بەهاوەڵانی نەدەكرد، چونكە لەو دۆخەدا وادەبوو كە پێغەمبەر حوكمی ئایەتەكەی فەرامۆش كردووە، ئەمەش سەبارەت بە پێغەمبەر ئەستەمە، فەرمان (أمر) مەبەستی ئەنجامدانی فەرمان پێكراوە بۆ یەك جار، بە یەكدەنگیش چەسپاوە كە ئەم مانایە لە دۆخی شەڕ و جەنگدا پێویست بووە، كەواتە گوزارشت لە دوای جەنگ ناكات[3].

سەبارەت بە بەڵگە هێنانەوە بەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُۥٓ أَسۡرَىٰ ... ﴾[4] واتە: (بۆ هیچ پێغەمبەرێك نەبووە كە دیلی هەبێت...)، ئەوا بە چەند خاڵێك تاوتوێی ئەم بەڵگەیە كراوە، لەوانە:

١– ئەمە پێش هاتنەی خوارەوەی حوكمی حەڵاڵ كردنی دەستكەوتەكان بوو، كاتێك دەستكەوتەكان حەڵاڵكران، ئەم ئایەتە دابەزی: ﴿ ... فَإِمَّا مَنَّۢا بَعۡدُ وَإِمَّا فِدَآءً ... ﴾[1]

---

(1) بڕوانە: أحكام القرآن: ابن العربي ١/ ٢٩١، وبحر العلوم ٢/ ٣١ – ٣٢.

(2) سورة الأنفال، الآية ١٢.

(3) بڕوانە: التفسير الكبير ١٥/ ١٥٩.

(4) سورة الأنفال، الآية ٦٧.

واتە: (...ئەوسا یەکێك لەم دووکارەیان لەگەڵدا ئەنجام بدەن: یان بە پیاوەتی و منەت" یاخود بەگۆڕینەوە و فیدیە ئازادیان بکەن...).

٢- ئەمە بەهۆی کەمی ڕێژەی موسڵمانان و زۆری ڕێژەی هاوبەشدانەران بوو، کاتێك شوێنکەوتووانی ئیسلام زۆربوون و موسڵمانان ژمارەیان زیاد بوو، خوای مەن فەرمانی کرد بە ئازادکردنیان یان بە منەت یاخود بە ڕزگارانە (فدیە).

٣- ئەمە بۆ ئەوەبوو بە بێ بڕوایان ڕابگەیەنرێ کە موسڵمانان هیچ نەرمیەکیان لە دڵدا نییە لەبەرامبەر ئەوان، لە دوای پایەداربوونی شکۆی ئایین و بەرزڕاگیرانی وشەکەی، هیچ ڕێگرییەك نییە لە وەرگرتنی ڕزگارانە (فدیە).

٤- مەبەست لە (الإثخان) هاندانی موسڵمانانە لەسەر شەڕکردن لە کاتی جەنگدا، بێ گرنگیدان بە دیل، لە پێناو دەستکەوتی دونیاییدا، ئەمەش لە ترسی ئەوەی نەوەك موسڵمانان تێکبشکێن، ئەمە مەبەستی ئایەتەکە کە باس لە کوشتن دەکات، مانای ئەوە ناگەیەنێ دوژمنان لە ناوبرێن، لەبەرئەوەی دوژمنن، چونکە ئەگەر کوشتن ئامانج و مەبەست بووبا، ئەوا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) پیادەی دەکرد.

٥- ئەوەش کە هاتووە ئایەتەکە پشتگیری ڕای عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێ) گرتووە، لە کوشتنی دیلەکاندا، ئەوا ئەمە وانییە، چونکە پشتگیریەکە لە کوشتندا نەهاتووە، بەڵکو لەبارەی توند و تۆڵ بوون لەگەڵ دوژمناندا هاتووە، بێ سەیرکردنی ڕزگارانە (فدیە). وتەکەی پێشووی فاروقیش لە ڕاوێژەکەی ڕابردوودا هەمان مەبەست دەگەیەنێ، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((تا خوای مەزن بزانێ هیچ نەرم و نیانیەك لە دڵماندا نییە بەرامبەر هاوبەشدانەران))، پشتگیرییەکە تایبەتە بەم بڕگەیەوە، گشتگیر نییە.

() سورة محمد، الآية ٤.

٦– بۆ دەرخستنی منەتکردن بووە بەسەر خەڵکدا، بە نەکوشتنیان، سەرباری ئەوەی شایستەی کوشتنن، یان ئەمە تەنها بریتی بوو لە سەرکۆنەکردنی خودی دیلایەتی[1].

لە سوننەتیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- لە عەبدوڵای کوڕی مەسعودەوە (خوا لێی ڕازی بێ) گێڕدراوەتەوە وتویەتی: کاتێك جەنگی بەدر تەواو بوو، دیلەکان هێنران، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: ((هیچ یەکێك ئازاد ناکرێ مەگەر ڕزگارانە (فدیە) یان مل پەڕاندن نەبێ))[2].

ب- لە عەلی کوڕی ئەبو تاڵیبەوە هاتووە (خوا لێی ڕازی بێ) کە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((لەو ڕۆژەدا جبریل دابەزیە سەر پێغەمبەر و پێی

(١) بڕوانە: حكم الأسرى في الإسلام ١٣٧ – ١٤٢، وأحكام الأسرى ٧٢، وآثار الحرب ٤٣٨، وتعقيب، د. نظام الدين عبدالحميد، أسرى الحرب في الإسلام ٧١.

(٢) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە، لە عەبدوڵای کوڕی مەسعودەوە هاتووە: کاتێك جەنگی بەدر تەواو بوو، دیلەکان هێنران، بە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) وترا: لە بارەی ئەم دیلانە چی دەڵێین؟ لە فەرموودەکەدا باسی چیرۆکێك کراوە، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: ((هیچ یەکێك ئازاد ناکرێ مەگەر ڕزگارانە (فدیە) یان مل پەڕاندن نەبێ)) عەبدوڵای کوڕی مەسعود وتی: وتم: ئەی پێغەمبەری خوا تەنها (سوهەیلی کوڕی بەیزاء) نەبێ، بیستوومە باسی ئیسلام دەکات، وتی: پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بێ دەنگ بوو، ئەو ڕۆژە ئەوەندە ترسام ئەگەر بەردێك لە ئاسمانەوە بەسەرمدا بباریبایەوە ئەوا ئەوەندە نەدەترسم، ئینجا پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: تەنها (سوهەیلی کوڕی بەیزاء) نەبێ، عەبدوڵا وتی: قورئان هاتە خوارەوە و پشتگیری وتەی عومەری کرد: فەرمووی: (ما كان لنبيّ أن يكون له أسرى حتى يُثخن في الأرض... تا کۆتایی ئایەتەکە). ئیبن ئەبی شەیبە هێناویەتی لە: المصنف: كتاب المغازي، باب غزوة بدر الكبرى ومن كانت وأمرها، رقم (٣٦٦٩٠): ٧/ ٣٩٥، وأحمد في مسنده: مسند عبدالله بن مسعود، رقم (٣٦٣٢): ١/ ٣٨٣، والترمذي في سننه: كتاب التفسير، باب ومن سورة الأنفال، رقم (٣٠٨٤): ٥/ ٢٧١، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب الفيء والغنيمة، باب ما جاء في مفاداة الرجل منهم بالمال، رقم (١٢٦٢٣): ٣٢١/٦، قال أبو عيسى هذا حديث حسن وأبو عبيدة لم يسمع من أبيه، سنن الترمذي: ٥/ ٢٧١، وضعفه الألباني في تعليقاته على سنن الترمذي، رقم (٣٠٨٤): ٥/ ٢٧١.

فەرموو: سەرپشکیان بکە لە بارەی دیلەکانی بەدر: لە نێوان کوشتنیان یان وەرگرتنی ڕزگارانە (فدیە)، لە ئایندەدا چەند لە موسڵمانان بکوژرێن ئەوەندە دیلەش دەکوژرێن))، وتیان: ڕزگارانە (فدیە) هەڵدەبژێرین و لە ئایندەدا چەنمان لێکوژران ئەوەندەیان لێدەکوژین[1].

ت- بە گێڕانەوەیەکی ڕاست و دروست لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتووە، کە سێ دیلی جەنگی بەدری کوشتووە، یەك دیلیشی لە جەنگی ئوحد کوشتووە[2]، جەنگاوەرەکانی هۆزی قوڕەیزەشی کوشتووە[3]، لە ڕۆژی ڕزگارکردنی

---

(1) ئەمەش تەواوی دەقەکەیە:ئەبو عوبەیدە لە عەلی کوڕی ئەبو تالیبەوەگێڕاویەتیەوە، کە پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((لەو ڕۆژەدا جبریل دابەزیە سەر پێغەمبەر و پێی فەرموو: سەرپشکیان بکە لە بارەی دیلەکانی بەدر: لە نێوان کوشتنیان یان وەرگرتنی ڕزگارانە (فدیە)، لە ئایندەدا چەند لە موسڵمانان بکوژرێن ئەوەندە دیلەش دەکوژرێن))، وتیان: ڕزگارانە (فدیە) هەڵدەبژێرین و لە ئایندەدا چەنمان لێکوژران ئەوەندەیان لێدەکوژین. ترمزی لە سونەنەکەیدا گێڕاویەتیەوە لە: کتا بالسیر، باب ما جاء في قتل الأسارى والفداء، رقم (١٥٦٧): ٤/ ١٣٥، وابن حبان في صحيحه: كتاب السير، باب الخروج وكيفية الجهاد، رقم (٤٧٩٥): ١١/ ١١٨. والهيثمي في موارد الضمآن إلى زائد ابن حبان، كتاب المغازي والسير، باب في أسرى بدر، رقم (١٦٩٤): ١/ ٤١١. وفي الباب عن ابن مسعود وأنس وأبي برزة وجبير بن مطعم قال أبو عيسى هذا حديث حسن غريب من حديث الثوري لا نعرفه إلا من حديث بن أبي زائدة وروى أبو أسامة عن هشام عن بن سيرين عن عبيد عن علي عن النبي (صلى الله عليه وسلم) نحو وروى بن عون عن سيرين عبيدة عن علي عن النبي (صلى الله عليه وسلم) مرسلا وأبو داود الحفري ايمه عمر بن سعد، الترمذي ٤/ ١٣٥، وصححه الألباني في تعليقاته على سنن الترمذي، رقم (١٥٦٧): ٢/ ١١٠، واللفظ للترمذي.

(2) لە جەنگی بەدر عوقبەی کوڕی ئەبو موعیت و نەزری کوڕی حارس و تەعیمەی کوڕی عەدی کوژران. بڕوانە: زاد المعاد ٥/ ٦٥، ومجمع الزوائد ٦/ ٨٩، لە جەنگی ئوحددا فەرمانی کرد بە کوشتنی باوکی عیزەی جەمحی. بڕوانە: إنسان العيون في سيرة أمين المأمون ٢/ ٤٦٢.

(3) ئەمەش تەواوی دەقەکەیە:لە ئەبو سەعیدەوە هاتووە کە هۆزی قوڕەیزە ڕازی بوون بە حوکمی سەعد، پێغەمبەریش بەدوایدا نارد، ئەویش هات، پێغەمبەر فەرمووی: بۆ گەورەکەتان یان بۆ چاکترینەکەتان هەڵسن، لەلای پێغەمبەر دانیشت، فەرمووی: ئەوانە بە حوکمی تۆ ڕازین، سەعدیش وتی: من بڕیار دەدەم جەنگاوەرەکانیان بکوژرێن و خاوخێزانیان بە دیل بگیرێن، فەرمووی: ئەو حوکمەتدا کە خوا پێی ڕازییە، باوکی عەبدوڵا (واتە: بوخاری "وەرگێڕ") وتی: هەندێك لە هاوەڵانی پێغەمبەر لە ئەبو وەلیدەوە منیان تێگەیان کە وتویانە: دەقەکە (على

شاری مەککەدا فەرمانی بە کوشتنی چوار کەس کرد[1]، لە فەرموودەکانی پێشوودا پێغەمبەری (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە گوفتار و کردار ڕەوایی کوشتنی دیلەکانی ڕوون کردۆتەوە[2].

وەڵامیان دراوەتەوە بەوەی کە لە هەندێك جەنگدا فەرمانی بە کوشتنی چەند دیلێکی کردووە، تەنها بەهۆی ئەوە نەبووە کە ئەوانە دیل بوونە، بەڵکو لەبەر ئەوە بووە کە توانبار بوونە، تاوانی گەورەیان ئەنجامداوە پێش ئەوەی بکەونە داوی دیلایەتیەوە، هەر بۆیە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرکردوون[3].

هەروەها بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، بەوەی: ((زانایانی وڵاتان کۆکن لەسەر دروستی کوشتنی دیل، نەمانزانیوە ڕاجیاییان لەمەدا هەبێ))[4].

وەڵامیان دەدرێتەوە بەوەی بانگەشەی بوونی یەکدەنگی لەسەر کوشتنی دیل، ڕەتکراوەیە بەوەی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە بەڵگەیان هێناوەتەوە بەوەی هاوەڵان یەکدەنگن لەسەر قەدەغەبوونی کوشتنی دیل[5].

حکمك)ەیە، بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الإستئذان، باب قول النبي (صلى الله عليه وسلم) قوموا إلى سيدكم، رقم (٥٩٠٧): ٥/ ٢٣١٠، ومسلم في صحيحه: كتاب الجهاد والسير، باب جواز قتال من نقض العهد وجواز إنزال أهل الحصن على حكم حاكم عدل أهل للحكم، رقم (١٧٦٨): ٣/ ١٣٨٨، واللفظ للبخاري.

(1) لەوانە: عەبدوڵای کوڕی سەعد، عەبدوڵای کوڕی ئەختەڵ، حوەیرسی کوڕی نەقیز. بڕوانە: السيرة النبوة: ابن هشام ٥/ ٦٨/ ٦٩.

(2) بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١١٩، والأم ٤/ ١٧٧.

(3) بڕوانە: حكم الأسرى في الإسلام ١٤٢ — ١٥٥، وأسرى الحرب في الإسلام، د. رشدي عليان، أسرى الحرب في الإسلام ٤٤ — ٤٦، ٦٦، وأحكام الأسرى ٧٣ — ٨٧.

(4) جەساس لەسەر زمانی ئەبو بەکر باسی کردووە، بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ٥/ ٢٦٩.

(5) بڕوانە: بداية المجتهد ١/ ٢٧٩.

بەڵگەیان بە ژێریش هێناوەتەوە، وتویانە: بەرژەوەندی وا دەخوازێ دیلەکانی جەنگ بکوژرێن، چونکە دەبێتە هۆی ڕیشکێشکردن و کپ کردنەوەی هێز و جۆش و خرۆشی بێ بڕوایان و سەربەرز ڕاگرتنی موسڵمانان و دەرخستنی تواناکەیان[1].

بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونی دووەمیان هەیە:

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، کە دروست نییە دیلی جەنگ بکوژرێ، پۆلێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، لەوانە:

أ- خوای مەزن دەفەرموێت: ﴿ فَإِذَا لَقِيتُمُ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ فَضَرۡبَ ٱلرِّقَابِ حَتَّىٰٓ إِذَآ أَثۡخَنتُمُوهُمۡ فَشُدُّواْ ٱلۡوَثَاقَ فَإِمَّا مَنَّۢا بَعۡدُ وَإِمَّا فِدَآءً حَتَّىٰ تَضَعَ ٱلۡحَرۡبُ أَوۡزَارَهَا ... ﴾[2] واتە: ("ئەم فەرمانە بۆ کاتی ڕووبەڕووبوونەوەیە لەگۆڕەپانی جەنگدا "جا کاتێك گەیشتن بەوانەی بێ باوەڕبوون، بێنە دەست لێیان و لەگەردنیان بدەن " ئەگینا ئەوان ئێوە دەکوژن "، تا کاتێك کوشتاری زۆریان لێ دەکەن، ئینجا کە هێزیان نەما، بەدیل بیانگرن بە تووندی باڵ بەستیان بکەن، ئەوسایە کێك لەم دووکارەیان لەگەڵدا ئەنجام بدەن: یان بە پیاوەتی و منەت" یاخود بەگۆڕینەوە و فیدیە ئازادیان بکەن، تا شەڕ کۆتایی دێت و ئاسەواری نامێنێت و دوژمنان چەکدادەنێن، بڕیارەکە ئاوەهایە...). خوای مەزن لەم ئایەتەدا موسڵمانانی سەرپشك کردووە لە دوای ئەوەی جەنگاوەرە دوژمنەکانیان بە دیل دەگرن لە نێوان بە منەت ئازاد کردنیان یان وەرگرتنی ڕزگاران (فدیە) و گۆڕینەوەیان، وەك ئەوەی لە ئایەتەکەدا پێشخستن و دواخستن هەبێ و وتبێتی: لەگەردنیان بدەن تا جەنگ کۆتایی دێت، جا ئەگەر ئەوانتان بێ هێز و لاواز

---

[1] بڕوانە: بدائع الصنائع ٧/ ١١٩، وإعانة الطالبين ٤/ ٢٠٠.

[2] سورة محمد، الآية ٤.

کرد، ئەوا بەدیلیان بگرن، کەواتە بژاردەی کوشتن بۆ پێشەوا نەما[1].

هەڵوەشێنەرەوە ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزیشە: (تێکڕای هاوبەشدانەران بکوژن)[2].

ڕەخنە لەم بانگەشەیەی هەڵوەشانەوە (نسخ)ە گیراوە، گوایە لە جێی خۆیدا نییە، چونکە ﴿...فَإِمَّا مَنًّۢا بَعۡدُ وَإِمَّا فِدَآءً حَتَّىٰ تَضَعَ ٱلۡحَرۡبُ أَوۡزَارَهَا...﴾ لە سوڕەتی محەممەدایە، ﴿...فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ...﴾لە سوڕەتی تەوبەدایە، ئەوەی کە دواتر دابەزیوە هەڵناوەشێتەوە بەوەی پێشتر دابەزیوە، بەڵکو ئەو ئایەتەی باسی ئازادکردن بە منەت یان بە ڕزگارانە (فدیە) کردووە هەڵوەشاوەتەوە بە ئایەتی شمشێر[3].

بەرپەرچیان دراوەتەوە بەوەی ئایەتی ئازادکردنی دیل بە منەت و پیاوەتی: ((یەك مانا هەڵگر و تۆکمەیە لە فەرمانکردن بە شەڕکردن لە کاتی دەستدرێژی کردندا، یەکێکە لە ئایەتە سەرەکییەکان، کە چۆنیەتی شەڕکردنی ڕوون کردۆتەوە، هەڵوەشاوە نییە، چونکە هەڵوەشانەوە (نسخ) بە شتێکی بڕاوە دەبێ کە هەڵوەشێنەرەوە لە دوای هەڵوەشاوە دابەزیبێ، ئەمەش بوونی نییە لەمەدا، دواتر تەنها لەکاتی تێکگیراندا پەنا دەبردرێتە بەر هەڵوەشانەوە (نسخ)، هیچ تێکگیرانێك لە نێوان ئایەتی بەڕائەت و ئایەتەکەی سوڕەتی محەممەددا نییە، دەکرێ گونجان لە نێوانیاندا فەراهەم بکرێ و بەیەکەوە کۆبکرێنەوە، ئەمەش لەپێشترە لەوەی بوترێ هەڵوەشاوەتەوە، ئایەتی بەڕائەت: ﴿...فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ...﴾ سەبارەت بەوانە بووە کە لە شەڕدابوونە لەگەڵ موسڵمانان،

---

(1) بڕوانە: الجامع لأحكام القرآن ١٦/ ٢٢٧ – ٢٢٨، والمغني ٩/ ١٧٩.

(2) بڕوانە: عمدة القاري ١٤/ ٢٦٥.

(3) بڕوانە: أحكام القرآن: الجصاص ٥/ ٢٦٩، والمبسوط ١٠/ ٢٤ – ٢٥.

ئایەتەکەی سوڕەتی محەممەدیش لە سەرەتاکەیدا مۆڵەتدانە بە شەڕ پێش مۆڵەتدان بێ بە دیلگرتن، چونکە (إما) بە مانای کورت هەڵهێنان دێ وەك "إنما"))[1].

ب- خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ ...فَإِن قَٰتَلُوكُمۡ فَٱقۡتُلُوهُمۡ ... ﴾[2] واتە: (...خۆ ئەگەر شەڕیان پێ فرۆشتن و جەنگان دژتان ئێوەش بجەنگن دژیان...)، خوای مەزن لەم ئایەتەدا مۆڵەتی بە شەڕکردن داوە لەگەڵ بێ باوەڕان بۆ بەرپەرچدانەوەی شەڕفرۆشتنەکەیان، شەڕفرۆشتنی دیلەکان بەرپەرچدراوەتەوە و وەلانراوە، بەوەی ئەوان کەوتوونەتە ناو داوی دیلایەتی و جەنگ تەواو بووە، لە کوشتنی دیلەکان لە دوای جەنگ تەنها بریتییە لە پوچەڵ کردنەوەی ئەو مافەی لە ئەستۆیاندایە، ئەمەش دروست نییە[3].

لە سوننەتیش بەڵگەیان هێناوەتەوە بەمانە:

أ- لە سوونەتی ڕاست و دروستی پێغەمبەردا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) چەسپاوە، دیلەکانی بە منەت و پیاوەتی و ڕزگارانە (فدیە) ئازاد کردووە[4].

ب- لە گێڕانەوەی ڕاست و دروستدا چەسپاوە: پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) خالیدی کوڕی وەلیدی ناردووە بۆ لای هۆزی جزیمە، بانگی هۆزەکەی کردووە بۆ موسڵمان بوون، بەڵام چاك نەیانزانیوە بڵێن: موسڵمان بووین، دەیانوت: بووینە

---

(1) آثار الحرب ٤٣٥.

(2) سورة البقرة، الآية ١٩١.

(3) بڕوانە: شرح كتاب السير الكبير ٣/ ١٢٤.

(4) لەوانە: ئازادکردنی دیلەکانی جەنگی بەدر، ئازادکردنی سەمامەی کوڕی ئاسال بە پیاوەتی و منەت، بڕوانە: صحيح مسلم: كتاب الجهاد والسير، باب الإمداد بالملائكة، برقم (١٧٦٣ – ١٧٦٤): ٣/ ١٣٨٣، بە پیاوەتی دیلەکانی هۆزی هەوازن ئازاد کران، بڕوانە: صحيح البخاري: كتاب العتق، باب من ملك من العرب رقيقا فوهب وباع و جامع و فدى وسبى الذرية، برقم (٢٤٠٢): ٢/ ٨٩٧.

سابیئە، بووینە سابیئە، خالید دەستی کرد بە کوشتن و بەدیلگرتنیان، دیلی هەر یەکێکی ئێمەی بە ئێمەدا، تا ڕۆژێك خالید فەرمانی کرد هەر یەکێکمان دیلەکەی بکوژێت، باوکی سالم دەڵێ: وتم: سوێند بەخوا من دیلەکەم ناکوژم و هیچ یەکێکیش لە هاوەڵانم دیلەکەی ناکوژێت، تا گەڕاینەوە لای پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و ئەوەمان بۆ باس کرد، پێغەمبەریش (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دەستەکانی بەرزکردەوە و فەرمووی: ((خوایەگیان" من خۆم بەری دەکەم لەوەی خالید کردوویەتی))، دوو جار[1].

ت- پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((با بریندار دەستبەجێ نەکوژرێ، شوێن هەڵاتوو مەکەون، دیل نەکوژن، هەر کەسێك دەرگاکەی داخست ئەوا سەلامەتە))[2]، لە فەرموودەی یەکەمدا دیلەکان بە منەت و ڕزگارانە (فدیە) ئازادکراون، کە جێبەجێکردنی ئایەتەکەیە، لە فەرموودەی دووەمدا پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) خۆی بەری کردووە لە کاری خالید — کە دیلەکانی کوشتووە — ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر دروست نەبوونی ئەم کارە، لە فەرموودەی سێیەمدا ڕێگری لە کوشتنی دیل کردووە، ڕێگریش بە مانای قەدەغە و حەڕام بوون دێت[3].

---

(1) بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب المغازي، باب بعث النبي (صلى الله عليه وسلم) خالد بن الوليد إلى بني جذيمة، برقم (٤٠٨٤): ٤/ ١٥٧٧.

(2) ئەبو عوبەیدی قاسمی کوڕی سەلام هێناویەتی: الأمول: كتاب فتوح الأرض صلحا وسننها وأحكماها، باب فتح تؤخذ عنوة وهي من الفيء والغنيمة جيمعا، برقم (١٥٩): ١/ ٨٢.

(3) بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب المغازي، باب بعث النبي (صلى الله عليه وسلم) خالد بن الوليد إلى بني جذيمة، برقم (٤٠٨٤): ٤/ ١٥٧٧.

له شوێنەواری هاوەڵانیش بەڵگە هێنراوەتەوە بەوەی گێڕدراوەتەوە کە دیلێك ڕەوانەی لای ئیبن عومەر کراوە بۆ ئەوەی بیکوژێ، ئەویش وتویەتی: ((بەخوا سورم لەسەر ئەوەی نەیکوژم))[1]، خۆگرتنەوەی عومەر– خوا لێی ڕازی بێ– لە کوشتنی ئەو دیلەی کۆت و بەند دەکرێ و دەگیرێ، بەڵگەیە لەسەر نا دروستی کوشتنی[2].

هەروەها بەڵگەیان بە یەکدەنگیش هێناوەتەوە، بەوەی یەکدەنگی هاوەڵان گێڕدراوەتەوە لەسەر قەدەغەبوونی کوشتنی دیل[3].

ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە ڕاڤەی وتەی ئەوانەیان کردووە کە دەڵێن کوشتن بژاردەیەکە لە بژاردەکانی پێشەوا، بەوەی دەبێ مرۆڤ لە ژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت لە مانای وتەکەیان بگات، پێشتریش ڕوونکرایەوە کە دروستە دیل بکوژرێ وەك سزا لەسەر تاوانێك کە ئەنجامی داوە بەرلەوەی ناکۆکی چەکداری دەستی پێکردبێ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ سەرپشکییەکە ڕەها نییە، بەڵکو بەستراوەتەوە بەوەی پێشەوا بۆی هەیە ئەم کارە بکات کاتێك بەرژەوەندی وایخواست و بۆ بەرپاکردنی دادوەری پێویست بوو، ئەم مانایە لە قسەکەیان وەردەگیرێ، بەم پێیە ئەو سەرپشکیەی باسکراوە مانایەکی دیاریکراوی هەیە، تایبەت بە چەند دۆخێکی تایبەتەوە، هیچ ئاماژەیکی تێدا نییە بۆ دروستی کوشتنیان بەڕەهایی[4].

پەسەندکردن:

---

[1] شرح کتاب السیر الکبیر ٣/ ١٢٤.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] بڕوانە: بدایة المجتهد: ١/ ٢٧٩.

[4] بڕوانە: تعقیب، د. نظام الدین عبدالحمید، أسری الحرب في الإسلام ٧٥ – ٧٩.

دوای خستنەڕووی هەر دوو بۆچوونەکە و بەڵگەکانیان و تاوتوێکردنیان، وا بۆ توێژەر دەردەکەوێ بۆچوونی دووەم پەسەندتر بێ، بەهۆی هاتنی بەڵگەی ڕاشکاو لەسەر قەدەغەکردنی کوشتنی دیل، سەبارەت بەوەش کە هاتووە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هەندێك دیلی کوشتووە، ئەوا لەبەر ئەوە بووە کە تاوانی درێویان ئەنجامداوە پێش ئەوەی بکەونە داوی دیلیەوە، هەر بۆیە شایەنی کوشتن بوونە، کەواتە بەڕەهایی بۆ پێشەوا نییە دیل بکوژێ.

لقی دووەم

مافی ئەشکەنجە و ئازار نەدانی دیل

شەریعەتی ئیسلام ڕێگری لەو دەسەڵاتانەی هەن کردووە، لەوەی ئەشکەنجە و ئازاری دیلەکان بدەن و ناچاریان بکەن لەسەر درکاندنی زانیاری سەبارەت بە هۆزەکەیان، پێشتر بەڵگە هێنرانەوە لەسەر قەدەغەبوونی ئەشکەنجەدانی هاوڵاتیان، دەکرێ هەمان بەڵگە بهێنرێنەوە لەسەر قەدەغەبوونی ئەشکەنجەدانی دیلەکان.

هەندێك لە شەرعناسان[1] بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر دروستی ئەشکەنجەدانی دیل، بەو فەرموودەیەی باوەڕداران کە لە گەنجێکی ڕەش پێستیان داوە لە بەدردا.

وەڵام دراوەتەوە بەوەی لێرەدا لێدانی دیل بۆیە ڕێپێدراوە، چونکە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) زانیویەتی گەنجەکە درۆی کردووە، ئەمەش لە موعجیزەکانی

---

(1) وەك نەوەوی لە (المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج) ١٢/ ١٢٦، خاوەنی (عون المعبود ٧/ ٢٤٦) لە خەتابیەوە هێناویەتی، ئەبو داودیش لە سونەنەکەیدا بەم ناونیشانە (باب في الأسير ينال منه و يضرب و يقرن) هێناویەتی.

پێغەمبەرایەتی تایبەت بە پێغەمبەرە[1]، بۆیە بەسەر گشت دۆخەکاندا ناگشتێندرێ، یان ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەر: (سوێند بەوەی گیانی منی بەدەستە، کە ڕاست دەڵێ لێی دەدەن، کە درۆشتان لەگەڵ دەکات بەری دەدەن) ئاماژە بۆ نکۆڵی کردنی پێغەمبەر لە کارەکەی ئەوان، وەك ئەوەی بڵێت: لێدانی دیل، هەرگیز جێگای خۆی ناگرێت، لەوانەیە بەرهەمەکەی زیان بەخش، بێ نەوەك سوود بەخش[2].

لقی سێیەم

مافی دابینکردنی پێداویستیە بنەڕەتیەکان بۆ دیل

شەریعەتی ئیسلام مافی ئەوەی بە دیلەکان داوە پێداویستییە بنەڕەتییەکانیان بۆ دابین بکرێ، لە خواردن و خواردنەوە و پۆشاك و جل و بەرگ، ئەمە لەسەر سەرپەرشتیارانی دەستگیرکردن پێویستە.

سەبارەت بە خواردن و خواردنەوە، ئەوا چەندین بەڵگە لە قورئان و سوننەتدا هاتوون، ئەو مافەیان ڕوون دەکاتەوە کە دەبێ خواردن و خواردنەوەیان پێبدرێ، خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ وَيُطْعِمُونَ ٱلطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا ﴾[3] واتە: (هەروەها نان و خۆراك دەبەخشن، ئەگەرچی خۆشەویستیش بێت لایان، بە هەژار و هەتیو و دیلەکان). لێرەدا خوای گەورە ڕوونی کردۆتەوە کە پێدانی خۆراك بە دیل، شێوازێکە لە شێوازەکانی چاکەکاری لە ئیسلامدا، پێویستە موسڵمانان بیکەن، لە سوننەتدا فەرموودەی زۆر هاتوون

---

1) بڕوانە: المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ١٢٦.

2) بڕوانە: آثار الحرب ٤١٦.

3) سورة الإنسان، الآية ٨.

لەبارەی مافی دیلەکان لە پێدانی خواردن و خواردنەوەوەدا، لەوانە: وەڵامدانەوەی پێغەمبەر بۆ ئەو دیلەی بانگی کرد: ئەی محەممەد، ئەی محەممەد، پێغەمبەر هاتە لایی و فەرمووی: ((چیتە؟))، وتی: من برسیم، خواردنم پێبدە، تێنوم، ئاوم پێبدە، فەرمووی: ((ئا ئەمە پێداویستییەکەت))[1]، ئەم فەرموودەیە بەڵگەیە لەسەر پێویست بوونی دابینکردنی ئەوەی دیل دەیەوێت لە خواردن و خواردنەوەوەدا[2].

- وەك وەڵامدانەوەی فەرمانی خوا و پێغەمبەرەکەی، موسڵمانان لە کاتی بەدیل گرتنی بێ باوەڕاندا هەڵسان بە دابینکردنی پێداویستییە بنەڕەتییەکانیان، خواردن و خواردنەوەیان لە باشترین ئەو خواردنانە پێشکەش بە دیلەکان کرد کە هەبوون، وتەی یەکێك لە دیلەکانی جەنگی بەدر ئاماژە بەمە دەکات — کە بەخۆی دەگێڕێتەوە —: ((من لە ناو پۆلێك لە ئەنساریەکاندا بووم، کاتێك منیان لە دەرەوە دەبرد بەرەو مەدینە، کاتێك نانیان دەخوارد، بەتایبەت نانیان بۆ دەهێنام، بەخۆشیان خورمایان دەخوارد، بەهۆی ئەوەی پێغەمبەری خوا ئامۆژگاری ئەوانی

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عیمرانی کوڕی حوسەینەوە هاتووە، وتویەتی: سەقیف هاوپەیمانی تیرەی عەقیل بوو، سەقیف دوو پیاوی لە هاوەڵانی پێغەمبەری خوا بەدیل گرت، هاوەڵانی پێغەمبەری خواش کەسێکیان لە تیرەی عەقیل بەدیل گرت، لەگەڵیدا وشترێکیشیان گرت، بە کۆت و بەندەوە هێنرایە لای پێغەمبەر، دیلەکە بانگی کرد: ئەی محەممەد، ئەویش هاتە لای، فەرمووی: ((چیتە؟))، وتی: بەهۆی چی منت گرتووە، بەپێی چی پێشینەی حاجیت بردووە؟، فەرمووی: ((وەك بەگەورە زانین، بە هۆی تاوانی هاوپەیمانەکەت کە سەقیفە تۆم گرتووە))، دواتر بەجێیهێشت، دیلەکە بانگی کرد: ئەی محەممەد، ئەی محەممەد، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) نەرم و نیان و بەسۆز بوو، گەڕایەوە لای و فەرمووی: ((چیتە؟))، وتی: من موسڵمانم. فەرمووی: ((ئەگەر ئەوەت وتبا کاتێك بڕیار بەدەستی خۆت بوو، ئەوا سەردەکەوتی))، ئینجا ڕۆیشت، دیلەکە بانگی کرد: ئەی محەممەد، ئەی محەممەد، پێغەمبەر هاتە لایی و فەرمووی: ((چیتە؟))، وتی: من برسیم، خواردنم پێبدە، تێنوم، ئاوم پێبدە، فەرمووی: ((ئا ئەمە پێداویستییەکەت))، بە دوو دیل ئاڵوگۆڕیان پێکرا... بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب النذر، باب لا وفاء لنذر في معصية الله...، رقم (١٦٤١): ٣/ ١٢٦٢.

(2) بڕوانە: نیل الأوطار ٨/ ١٤٧.

کرد بوو چاك بن لەگەڵمان، هەر پارچە نانێك کەوتبایە دەست هەر یەکێکیان، ئەوا دەیدایە من، منیش شەرمم دەکرد و پێم دەدایەوە، ئەویش هەر چەندە زۆر پێویستی پێبوو کەچی هەر دەیدایەوە من))[1]. لێرەدا ئەوە ڕوون کراوەتەوە کە چەندە موسڵمانان بایەخیان داوە بە دیلەکانیان و پڕکردنەوەی پێداویستییەکانیان، تا گەیشتووەتە ئەوەی دیلەکان وەسفیان کردووە ئەوان لە میوانداریدا بوونە نەوەك لە دیلایەتیدا[2].

سەبارەت بە دابینکردنی پۆشاك بۆیان ئەوا بەپێی شەرع پێویستە، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە، کە لە سوننەتدا هاتووە پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دیلەکانی پۆشتە کردووە[3]، ئا ئەمە پێغەمبەری خوایە بە خودی خۆی داوای جلێك دەکات بۆ دیلێك، تا بە موسڵمانان بڵێ ئەمە مافێکە لە مافەکانی دیل، دەبێ بۆی دابین بکرێ و بەرگی لێبکرێ[4]، دواتر چاکەکردن لەگەڵ دیلەکان ئەوەش دەگرێتەوە کە پێداویستییەکانیان بۆ دابین بکرێ،

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە باوکی عەزیزی کوڕی برای موسعەبی کوڕی عومەیرەوە هاتووە، وتویەتی: یەکێك بووم لە دیلەکانی بەدر، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرمووی: ((چاك بن لەگەڵ دیلەکاندا))، من لە ناو پۆلێك لە ئەنسارییەکاندا بووم، کاتێك منیان لە دەرەوە دەبرد بەرەو مەدینە، کاتێك نانیان دەخوارد، بەتایبەت نانیان بۆ دەهێنام، بەخۆشیان خورمایان دەخوارد، بەهۆی ئەوەی پێغەمبەری خوا ئامۆژگاری ئەوانی کرد بوو چاك بن لەگەڵمان. تەبەڕانی هێناویەتی: (الروض الداني) رقم (٤٠٩): ١/ ٢٥٠، وقال تعليقا عليه: ((لا يروى عن أبي عزيز بن عمير إلا بهذا الإسناد تفرد به محمد بن إسحاق)).

(2) بڕوانە: العلاقات الدولية في الإسلام ١١٥.

(3) لەوانە: لە سوننەتدا هاتووە: کاتێك جەنگی بەدر تەواو بوو، دیلەکان هێنران، عەبباس هێنرا و بێ قەمیس و پۆشاك بوو، پێغەمبەر بەدوای قەمیسێکدا گەڕا بۆی، بینیان قەمیسی عەبدوڵای کوڕی ئەبو یەقدر لەوێیە، پێغەمبەر بەم قەمیسە پۆشتەی کرد. بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: کتاب الجهاد والسير، باب: كسوة للأسارى، برقم (٢٨٤٦): ٣/١٠٩٥، وقد كسى (صلى الله عليه وسلم) ابنة حاتم الطائي. ينظر: مجمع الزوائد ٥/ ٣٢٥.

(4) بڕوانە: عمدة القاري ١٤/ ٢٥٧.

ژێری ئەوە ڕەت دەکاتەوە کە دیلەکان بە ڕووتی فەرامۆش بکرێن، سروشتەکانیش ڕەتی دەکەنەوە[1].

لقی چوارەم

مافی دیل لە شوێنی بەندکردنیان

ماف دابینکردنی شوێنی گونجاو بۆ دیلەکان، یەکێکە لەو مافە گرنگانەی هەیانە لە کاتی دەستگیرکردندا، لە کاتی خوێندنەوەی مێژووی ئیسلامی ئەوا ئەوانەی بەدواداچوون دەکەن دەبینن کە موسڵمانان لە سەرەتای هاتنی ئیسلامدا هیچ شوێنێکی تایبەتیان نەبووە بۆ بەندکردن، ئەمەش بەهۆی سادەیی بارودۆخەکانی ئەو کات، هەر کاتێك دیلێکیان بکەوتبایە دەست ئەوا لە مزگەوت دایاندەنا و لەسەر تاکەکانی موسڵمانان دابەشیان دەکرد، بەو پێیەی هاوکاری حکومەتەکەیان بوونە، بەسەرهاتی سەمامەی کوڕی ئەسال لە مزگەوت[2]، بوونی

---

[1] بڕوانە: آثار الحرب ٤١٣.

[2] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە سەعیدی کوڕی ئەبو سەعیدەوە هاتووە، دەڵێ: گوێبیستی ئەبو هورەیرە بووم دەیوت: پێغەمبەر ئەسپێکی بەرەو نەجد ڕەوانە کرد، پیاوێك لە هۆزی حەنیفە هات و پێی دەوترا سەمامەی کوڕی ئەسال، موسڵمانانیش ئەویان لە ستوونێکی مزگەوت بەستەوە، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) هاتە دەرەوە و فەرمووی: سەمامە بەردەن، سەمامە ڕۆیشتە لای دار خورمایەکی نزیك لە مزگەوت و خۆی شۆرد، دواتر هاتە ناو مزگەوت و شایەتمانی هێنا و وتی: گەواهی دەدەم کە هیچ خوایەك نییە بەحەق جگەلە خوای مەزن نەبێ، محەممەدیش نێردراوی خوایە. بوخاری گێڕاویەتیەوە لە سەحیحەکەیدا: كتاب الصلاة، باب الإغتسال إذا أسلم وربط الأسير أيضا في المسجد... رقم (٤٥٠): ١/ ١٧٦.

سوهەیلی کوڕی عەمر[1] لە ماڵی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ)[2]لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەمەن[3].

ئەمەش بەڵگەیەکی ڕاشکاوە لەسەر بایەخدانی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و موسڵمانان بەو شوێنانەی دیلی تێدا دادەنرێن، بۆ ئەوەی شایستەیان بێت، چونکە مزگەوت

---

(1) ناوی سەهلی کوڕی عەمری کوڕی عەبدشەمسی کوڕی عەبد ودی کوڕی نەسری کوڕی مالیکی کوڕی حەسەلی کوڕی عامری کوڕی لوئەی کوڕی غالبی ئەبو زەیدی قوڕەیشی عامری ئەعلەمە، یەکێك بوو لە وتاربێژ و ڕیش سپی و سەرکردەکانی قوڕەیش، بەشداری جەنگی بەدری کردووە و بەدیل گیرا، یەکێك بوو لەو سێیانەی ئەندامی ئەو شاندە بوون کە لە پەیماننامەی حودەیبییەدا هاتنە لای پێغەمبەر، لە جعرانە موسڵمان بوو، لەگەڵ کۆمەڵێك لە خانەوادەکەی بۆ تێکۆشان لە پێناوی خوا ڕۆیشتنە شام، سەرکردەی بەشێکی سوپا بوو، فەرموودەی لە پێغەمبەر و ئەبو بەکر گێڕاوەتەوە، باوکی سەعیدی کوڕی ئەبو فەزاڵەی ئەنساریش لەوی گێڕاوەتەوە. بەهۆی تاعونی عەمواس لە ساڵی ١٨ك مرد. وتراوە: لە یەرموك مردووە، وتراوە: لە مەرجی سەفر کۆچی دوایی کردووە، بڕوانە: صفة الصفوة ١/ ٧٣١ – ٧٣٣، والوافي بالوفيات ١٦/ ١٨.

(2) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە یەحیای کوڕی عەبدوڵاوە لە عەبدولڕەحمانی کوڕی ئەسعەدی کوڕی زورارەوە هاتووە، وتویەتی: کاتێك دیلەکان هێنرانە مەدینە، سەودەی کچی زەمعە لەلای خانەوادەی عەفراء بوو، لە شوێنی وشترەکانیاندا، هەر دوو کوڕەکەی خانەوادەکەش عەوف و موعازیش لەوێ بوون، ئەمە پێش ئەوە بوو کە باڵاپۆشیان بەسەردا بسەپێنرێ، سەودە دەڵێ من لەوێ بووم، کاتێك هێنران، وترا ئەوانە دیلن هێنراون، گەڕامەوە ماڵی خۆم، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) لەوێ بوو، بینیم ئەبو یەزید سەهلی کوڕی عەمر لەلای ژوورەکەیە و دەستی لەگەردەنی بەستراون بە پەتێك، بەخوا خۆم پێ ڕانەگیرا کاتێك باوکی یەزیدم بەم شێوەیە بینی، ئەمە چیتان لە باوکی یەزید کردووە، ئایا لە شەرمان نامرن، تەواو نەبووم، پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دەنگی هات لە ماڵدا فەرمووی: ئایا ئەمە بەپێشتر دادەنێی لە خوا و پێغەمبەری خوا، سەودە وتی: ئەی پێغەمبەری خوا، سوێند بەوەی تۆی بە ڕاست ناردووە خۆم پێڕانەگیرا کاتێك بینیم باوکی یەزید دەستی بەپەتێك لە گەردەنی بەستراونەتەوە، بۆیە وام وت. ئەبو داود لە سوننەنەکەیدا هێناویەتی: أول كتاب الجهاد، باب في الأسير يوثق، رقم (٢٦٨٠): ٣/ ٥٧، والطبراني في معجمه الكبير، رقم (٩٢): ٢٤/ ٣٥، والحاكم في المستدرك على الصحيحين: كتاب المغازي والسرايا، رقم (٤٣٠٥): ٣/ ٢٤، والبيهقي في سننه الكبرى: كتاب السير، باب الأسير يوثق، رقم (١٧٩٢٥): ٩/ ٨٩، وقال حاكم: ((صحيح على شرط مسلم))، المستدرك على الصحيحين ٣/ ٢٤، وضعفه الألباي في سنن أبو داود، رقم (٢٦٨٠): ٤٠٦.

(3) بڕوانە: آثار الحرب ٤٠٩.

بایەخێکی زۆری هەیە لە ئیسلامدا، دواتر دانانی دیلەکان لە ماڵی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و ماڵی موسڵمانان‌اندا تا لەگەڵیاندا بژین جێگای بایەخ پێدانە.

دواتر فەرمانکردنی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) بە چاکەکردن لەگەڵ دیلەکان لەم فەرمایشتەیدا: ((ئامۆژگاریتان دەکەم چاك بن لەگەڵ دیلەکان))[1]، فەرمانێکە گشتییە، واجبە، گشتگیش هەموو شوێن و کاتەکان دەگرێتەوە، بەمەش ئیسلام هەموو شێوازەکانی بایەخدان بە دیلەکان و شوێنی بەندکردنیان بەگوێرەی بەرژەوەندی گشتی دەچەسپێنێت[2].

لقی پێنجەم

مافی دیل لە دادگایی دادپەروەرانە

کاتێك دیل سەرپێچییەکی یاسایی ئەنجام دەدات لەسەر خاکی دەوڵەتی ئیسلام، ئەوا موسڵمانان بۆیان هەیە دادگایی بکەن، چونکە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتدایە، ملکەچی سەروەریەکەیەتی، دەی ئیسلامیش مافی هەڵسوکەوت کردنی هەیە سەبارەت بە دیلەکە، بەگوێرەی داخوازی بەرژەوەندی گشتی، دادگایی کردنی لەپێشترە بۆ گێڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان[3].

بەڵام کاتێك دەسەڵاتی ئیسلامی بڕیار دەدات دادگایی دیلە سەرپێچی کارەکان بکات، ئەوا لەسەری پێویستە پابەندی بەرپاکردنی دادگەری بێ، پڕ بە مانای وشەی داد، پێشتر بەڵگە لەسەر ئەمە ڕوون کرانەوە.

---

(1) پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

(2) بڕوانە: آثار الحرب ٤١١.

(3) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٤١٤.

لقی شەشەم

مافی دیل لە ئیش و کاردا

لە ئیسلامدا دروستە دیلەکان ئیش و کاریان پێ بکرێت، چونکە هیچ بەڵگەیەکی شەرعی نەهاتوون ڕێگری لەمە بکەن، مادەم بەکارخستنیان ڕەوابێ، هیچ بەڵگەیەکی شەرعی نەهاتووە ئەمە قەدەغە بکات، کەواتە ئەم بەکارخستنە هەر بە ڕێپێدراوی دەمێنێتەوە، بەڵام ئەو کاتە لەسەر موسڵمانان پێویستە ڕەچاوی مافی دیلەکان بکەن لەم کارەیاندا: وەك: نەکردنی کارێك پێیان کە لە تواناییان زیاتر بێ، لەبەر ئەوەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) دەفەرمووێ: ((ئەرکێکیان بەسەردا مەدەن کە لە تواناییاندا نەبێ، ئەگەر ئەرکیشتان پێدان ئەوا یارمەتیان بدەن))[1].

---

[1] لە مەعرورەوە هاتووە، وتویەتی: گەیشتمە ئەبو زەڕ لە ناوچەی ڕەبزە، خزمەتکارەکەی بینی پۆشاکێکی جوانی لەبەردابوو، بەهۆی ئەمەوە پرسیاری لێکرد، وتی: من توانجم لە پیاوێکدا و قسەم بەدایکی وت، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) پێی وتم: ((بەڕاستی تۆ کەسێکی هێشتا نەفامیت تێدا ماوە، خزمەتکارەکانتان برای ئێوەن، خوای گەورە ئەوانی داناوەتە ژێر دەست و سەرپەرشتی ئێوە، هەر کەسێك براکەی لە ژێر دەستدا بوو، ئەوا با خواردنی بداتێ لەوەی بەخۆی دەخوات، با لەو پۆشاکە پۆشتەی بکات کە خۆی لەبەری دەکات، ئەرکێکیان بەسەردا مەدەن کە لە تواناییاندا نەبێ، ئەگەر ئەرکیشتان پێدان ئەوا یارمەتیان بدەن)). بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب الإيمان، باب المعاصي من أمر الجاهلية... رقم (٣٠): ١/ ٢٠، ومسلم في صحيحه: كتاب الإيمان، باب إطعام الملوك مما يأكل وإلباسه مما يلبس ولا يكلفه ما يغلبه، رقم (١٦٦١): ٣/ ١٢٨٢.

دەبیٚ کرێیەکانیان پێبدرێ، لەبەر ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبیٚ): ((کرێی کرێکار بدەن بەرلەوەی عارەقەکەی وشك ببێتەوە))[1]، بەمەش ئیسلام مافی کارکردنی ئەوانی پاراستووە[2].

لقی حەوتەم

مافی دیل لە شەرەف و ناموسدا

مافی دیلەکان لە پاراستنی شەرەف و نامووسیان، یەکێکە لەو مافانەی شەریعەتی ئیسلام بایەخی بە پاراستنی داوە، لە کاتی دەستگیر کردندا.

شەریعەتی ئیسلام چاك ڕەفتارکردنی لەگەڵیان پێویست کردووە، پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبیٚ) ئامۆژگاری موسڵمانانی کردووە بەوەی بە چاکە هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا بکەن، دەستدرێژی کردنەسەر شەرەف و نامووسی ئەوانی قەدەغەکردووە، بە قەدەغەکردنی زیناکردن، پێشتر بەڵگە لەسەر ئەمە ڕوونکراوەتەوە.

---

(1) ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە عەبدوڵای کوڕی عومەرەوە هاتووە: وتویەتی پێغەمبەری خوا (درود و سڵاوی خوای لێبیٚ) فەرموویەتی: ((کرێی کرێکار بدەن بەرلەوەی عارەقەکەی وشك ببێتەوە))، ئیبن ماجە لە سونەنەکەیدا هێناویەتی: کتاب الرهون، باب أجر الأجراء، رقم (٢٤٤٣): ٢: ٨١٧، واللفظ له، وأبو يعلى في مسنده: مسند أبو هريرة، رقم (٦٦٨٢): ١٢/ ٣٤ – ٣٥، والطبراني في معجمه الصغير، رقم (٣٤): ١/ ٤٣، والقضاعي في مسند الشهاب، رقم (٧٤٤): ١/ ٤٣٣، الحديث ضعيف بكل طرقه وقد حقق القول فيه ابن حجر في نصب الراية ٤/ ١٢٩، بەڵام مانای ئەم فەرموودەیە لە سەحیحی بوخاری و موسلیمدا هەیە: پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبیٚ) فەرموویەتی: ((خوای مەزن فەرموویەتی: سیٚ جۆر کەس هەن من خۆم لە دواڕۆژدا لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەکەم... کەسێکیش کرێکارێك بەکرێ بگرێت و دوای کارەکەی کرێیەکەی پیٚ نەدات)). پێشتر ئاماژە بەسەرچاوەکەی کراوە.

(2) بڕوانە: حماية ضحايا الحرب بين الشريعة والقانون الدولي الإنساني، أحمد علي نور، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام ١٣٨.

لقی هەشتەم

مافی دیل لە خێزاندا

زۆرێك لە شەرعناسانی شەریعەتی ئیسلام باسیان لەوە کردووە، کە دروست نییە جیاوازی بکرێ لە نێوان دایك و منداڵەکەی، باوك و کوڕەکەی، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە پێویستە رێز لە مافی خێزانی دیل بگیرێ، پەیوەندییەکەیان پەرت نەکرێ، لە کاتی دەستگیرکردندا ئەندامەکانی پەرش و بڵاو نەکرێن[1].

لقی نۆیەم

مافی ئازادکردنی دیل چ بە منەت یان بە ڕزگارانە (فدیە)

شەریعەتی ئیسلام هانی داوە لەسەر ئازادکردنی دیلەکان بە منەت و ڕزگارانە (فدیە)، تا لە ئازادیەکەیان بێ بەش نەکرێن، بۆیە پێشەوای سەرپشك کردووە لە نێوان ئازاد کردنیان بە منەت و بێ بەرامبەر، یان بە وەرگرتنی ڕزگارانە (فدیە)، بە وەرگرتنی بەشێك سامان یاخود دیلی موسڵمانان، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە[2]، لەم حوکمەیان پشتیان بەو بەڵگانە بەستووە، کە پێشتر خرانەڕوو لە میانەی ڕوونکردنەوەی بەڵگەی ئەوانەی بۆچوونیان وایە دروست نییە دیل بکوژرێ.

---

(1) بڕوانە: تحفة الأحوذي ٤/ ٤٢١.

(2) بڕوانە: الذخيرة ٣/ ٤١٤، والتاج والإكليل ٣/ ٣٥٨، وكفاية الأخيار ١/ ٥٠١، والإقناع ٢/ ٥٥٩، والمغني ١٧٩/٩، والكافي في فيقه ابن حنبل ٤/ ٣٧٠، والإنصاف ٤/ ١٣٠، ونيل الأوطار ٨/ ١٤٥، والتاج المذهب ٧/ ٤٧٢، والخلاف ٤/ ١٩٠، وجواهر الكلام ١٢/ ١٢٢، وعمدة القاري ١٤/ ٢٦٦.

لقى دەیەم

مافى ئازادكردنى دیلى موسڵمانان

دیلەكانى موسڵمانان و بىَ بڕوایان، كە دەكەونە دەستى موسڵمانان هاوبەشن لە مافەكانى پێشوودا، بەڵام دیلە موسڵمانەكانى ژێر دەستى دوژمن مافێكى تریشیان هەیە، ئەویش ئەوەیە لەسەر دەسەڵاتى موسڵمانان پێویستە دیلەكان ئازاد بكەن بە پێدانى پارە و سامان لە سامانى دیلەكان، ئەگەر سامانیان هەبوو، یاخود لە سامانى دەستكەوتى جەنگ ئەگەر هاتوو هەژار بوون[1]، ئەمانەى خوارەوە بەڵگەكانن لەسەر ئەمە:

أ- لە پێغەمبەر (درود و سڵاوى خواى لێبىَ) گێڕدراوەتەوە كە ئەم نامەیەى نووسیوە: ((دیلەكانیان ئازاد دەكەن بە سامان و ڕزگارانە (فدیە) لە نێو باوەڕداراندا))[2].

ب- لە پێغەمبەرەوە (درود و سڵاوى خواى لێبىَ) گێڕدراوەتەوە، فەرموویەتى: ((دیلەكان ڕزگار بكەن، برسى نان بدەن، سەرەدانى نەخۆش بكەن))[3].

---

(1) بڕوانە: البحر الرائق ٥/ ٩٠، والتاج والإكليل ٣/ ٣٨٧، ونهاية المحتاج ٨/ ١٠٨، وفتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب ٥/ ٢٣٠، وحاشية عميرة ٤/ ٢١٦، والمغني ٩/ ٢٢٨.

(2) ئەمەش تەواوى دەقەكەیە: لە ئیبن شیهابەوە هاتووە، پێغەمبەرى خوا ئەم نامەیەى نووسیوە: ((ئەمە نامەیەكە لە پێغەمبەرى نێردراوى خوا لە نێوان باوەڕداران و موسڵمانانى قوڕەیش و خەڵكى یەسریبەوە و ئەوانەى شوێنیان دەكەون و لەگەڵیان تێدەكۆشن، ئەوانە بىَ لە خەڵكى تر یەك ئوممەتن، كۆچبەرە قوڕەیشییەكان لەسەر نەریتى پێشوویان دەمێننەوە لە پێدانى خوێنبایى و ڕزگاركردنى دیلەكانیان بە پارە و سامان لە نێو باوەڕداراندا)) بڕوانە: تحفة الأحوذي ٤/ ٤٢١.

(3) بوخارى لە سەحیحەكەیدا گێڕاویەتیەوە لە ئەبو موسا: كتاب الجهاد والسير، باب فكاك الأسير، رقم (٢٨٨١): ٣/ ١١٠٩.

ت- له پەڕاوی عەلیدا (خوا لێی ڕازی بێ) کە هەڵیگرتبوو، وتەی پێغەمبەری تێدا پاراستبوو هاتووە: ((تۆڵە و خوێنبایی، دیل ئازادکردن، موسڵمان بەهۆی بێ باوەڕێك نەکوژرێتەوە))[1].

بەمەش دەرکەوت کە دیلە موسڵمانەکان، مافی ئەوەیان هەیە ئازاد بکرێن لە دەس دوژمنەکانیان.

---

[1] ئەمەش تەواوی گێڕانەوەکەیە: لە ئەبو جوحەیفەوە (خوا لێی ڕازی بێ) هاتووە: وتویەتی: بە عەلیم وت: ئایا هیچ شتێکی ترتان پێیە لە نیگا جگەلەوەی لە کتێبی خوادایە، ئەویس وتی: سوێند بەوەی دانەوێڵەی چەکەرە پێکردووە، گیانی بەدیهێناوە، هیچ شتێکی تر نازانم جگە لە تێگەیشتنێك نەبێ بۆ قورئان کە خوا بە قورئانی داوە، لەگەڵ ئەوەش کە لە پەڕاوەکەدایە، منیش وتم: چی لە پەڕاوەکەدایە: ((تۆڵە و خوێنبایی، دیل ئازادکردن، موسڵمان بەهۆی بێ باوەڕێك نەکوژرێتەوە)). بوخاری لە سەحیحەکەیدا گێڕاویەتیەوە: کتاب الجهاد والسیر، باب فکاك الأسیر، رقم (٢٨٨٢): ٣/ ١١١٠.

باسی دووەم

مافەکانی دیل لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە زۆربەی ڕێکەوتننامە بەستراوەکاندا، بایەخی داوە بە ڕوونکردنەوەی ئەو مافانەی پەیوەستن بەو جەنگاوەرانەی دەبنە دیل.

پێناسەکردنی دیلەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا:

مەبەست لە جەنگاوەرە دیلەکان و دیلەکانی جەنگ هەروەك لە ڕێکەوتننامەی جنێفی سێیەمدا هاتووە: ((ئەو کەسانەن کە سەر بەم چینانەی خوارەوەن، دەکەونە ناو دەستی دوژمنەوە:

١- ئەندامانی هێزە چەکدارەکانی یەکێك لە لایەنە ناکۆکەکان، ملیشیا و یەکە خۆبەخشەکان، کە بەشێکن لەم هێزە چەکدارانە.

٢- ئەندامانی ملیشیا و یەکە خۆبەخشەکانی تر، بەوانەشەوە کە ئەندامی بزوتنەوەی ڕێکخراوە بەرگرییەکانن، کە پەیوەندیان بە لایەنێك هەیە لە لایەنە ناکۆکەکان، لە ناوەوە یان لە دەرەوەی هەرێمەکەیان، ئەگەر ئەم هەرێمە داگیرکراویش بێ، بەڵام دەبێ ئەم مەرجانەی خوارەوە لەم میلیشیا و یەکە خۆبەخشانە و بزوتنەوەی ڕێکخراوە بەرگرییەکانیش بێنەدی:

أ- کەسێکی بەرپرس لە ئەندام و ژێر دەستەکانی سەرکردایەتیان بکات.

ب- هێمایەکی تایبەت و دیاریکراوی هەبێ، کە بکرێ لە دوورەوە جیا بکرێنەوە.

ت- بە ئاشکرا چەك هەڵبگرن.

پ- لە کردەکانیدا پابەندبێ بە یاسا و نەریتەکانی جەنگ.

ج- ئەندامانی هێزە چەکدارە فەرمی و ڕاهێنراوەکان کە لایەنگیری خۆیان بۆ حکومەتێك یان دەسەڵاتێك ڕادەگەیەنن، کە دەوڵەتی بەندکەر دانی پێدا نانێ.

٣- ئەو کەسانەی هاودەمی هێز چەکدارەکان دەکەن، بێ ئەوەی لە ڕاستیدا بەشێك بن لەم هێزانە، وەك ئەو کەسە سڤیل و هاوڵاتیانەی بوونیان هەیە لە ناو تاقمەکانی فڕۆکە جەنگییەکان، نامەبەرە جەنگییەکان، ئەوانەی یارمەتی پێشکەش دەکەن، ئەندامانی یەکەی کرێکاران یان خزمەتگوزارییە تایبەتەکان بە ڕابواردنی سەربازی، بەو مەرجەی بەڵگەیان پێ بێ لەلایەن ئەو هێزە چەکدارانەی کە هاودەمیان دەکەن.

٤- ئەندامانی تاقمە کەشتییەوانەکان، بە سەرکردە و کەشتییەوان و یارمەتیدەرەکانیان لە کەشتییە سەربازییەکان و تاقمەکانی فڕۆکە مەدەنییەکانی سەر بە لایەنە ناکۆکەکان، کە کەڵك نابینن بە هەڵسوکەوتێکی باشتر بەپێی هەر یاسایەکی تر لە یاسای نێودەوڵەتی.

٥- دانیشتووانی زەوییە داگیر نەکراوەکان، ئەوانەی لەخۆیانەوە چەکیان هەڵگرتووە، لە کاتی نزیکبوونەوەی دوژمن، بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزە هێرشبەرەکان، بێ ئەوەی کاتیان هەبێ بۆ پێکهێنانی یەکە چەکدارییە فەرمی و ڕاهێنراوەکان، بەو مەرجەی چەك بە ئاشکرا هەڵبگرن، ڕەچاوی یاسا و نەریتەکانی جەنگ بکەن))[1]. ئەو کەسانەی سەر بە هێزە چەکدارەکانی وڵاتی داگیرکەرن لە کاتی دەستگیرکرانیان وەك دیلی جەنگ هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکرێ، هەمان هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو دەستانە دەکرێ کە لەسەر خاکی دەوڵەتێکی بێ لایەن دروستکراون کاتێك

[1] بڕ (أ)، مـ ٤، إتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩، وينظر: مـ ٤٣ – ٤٤، البروتوكول الإضافي الأول.

دەستگیر دەكرێن، بەپێچەوانەی سیخوڕ و هەواڵگرەكان، ئەوا هەمان هەڵسوكەوتی دیلەكانی جەنگیان لەگەڵدا ناكرێت[1].

لە گرنگترین ئەو مافانەی بە جەنگاوەرە دیلەكان دراون ئەمانەن:

لقی یەكەم

مافی لێكۆڵینەوە لە ناسنامەی جەنگاوەران

ڕێكەوتننامەی سێیەمی جنێف، هۆشداری داوەتەوە ئەو دەسەڵاتانەی سەرپەرشتی كرداری بەندكردن دەكەن، لەوەی جەنگاوەرە دیلەكان فەرامۆش نەكەن و نابێ لێكۆڵینەوە نەكرێ لە ناسنامەكەیان و پێدانی ناسنامە پێیان، بۆیە لەسەر ئەم دەسەڵاتانە پێویستە لێكۆڵینەوە بكەن لە ناسنامەی دیلە دەستگیركراوەكانی جەنگ، دەبێ پسولەی لێكۆڵینەوەی ناسنامەیان پێبدرێت، كە ناو و نازناویان تێدابێ، بەروار و شوێنی لەدایكوونیان تێدابێ، خەسڵەتەكەشی تێدا تۆمار بكرێ كە لە ناو هێزی چەكداردا هەیەتی، لەگەڵ درێژی و كێشی باڵا و ڕەنگی پرچ و چاو و جۆری خوێن و ئاینەكەی، لەگەڵ بەرواری دەرچوونی پسولەكە و واژووی هەڵگرەكەشی دەبێ لەسەری بێ، ئەو شار و وڵات و دەسەڵاتە سەربازیەش كە پسولەكە خەرج دەكەن دەبێ ئاماژەیان پێبدرێ[2].

---

[1] بڕوانە: بڕ (ب)، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩، ومـ ٤٦ – ٤٧، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

[2] بڕوانە: بڕ (٢)، مـ ١٧، و بڕ (٢)، مـ اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

لقی دووەم

مافی قەدەغەبوونی ڕادەستکردنی دیلی جەنگاوەران بە هاوڵاتیان

ئەو لایەنەی بەرپرسە لە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دیلەکانی جەنگدا، بریتییە لە دەسەڵاتی دەوڵەتی دوژمن، چونکە ئەو هەڵساوە بە دیلکردنی ئەوەی دەکەوێتە دەستی، بۆیە لەسەریان پێویستە ئەم دیلانە بپارێزن و ڕادەستی هاوڵاتیانیان نەکەن، نەوەک دووچاری مەترسی ببنەوە، ئەمە لە ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێفدا هاتووە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((دیلەکانی جەنگ دەکەونە ژێر دەستی دەوڵەتی دوژمن، نەوەک ژێر دەسەڵاتی تاکەکان یان ئەو یەکە سەربازیانەی ئەوانیان بەدیل گرتووە، بەپێچەوانەی بەرپرسیارێتییە تاکەکەسییەکان کە لەوانەیە هەبن، ئەوا دەوڵەتی بەندکەر بەرپرسە لەو هەڵسوکەوتەی لەگەڵ دیلدا دەکرێ))[1].

لقی سێیەم

مافی پاراستنی ژیانی دیلی جەنگاوەران

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر ئەوانەی بەرپرسن لە دیلەکان پێویست کردووە ژیانی دیلەکان بپارێزن، پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم هۆشداری داوەتە ئەوانەی بەرپرسن لە دیلەکان، لەوەی بکرێنە ئامانجی هێرشەکان[2]، تەنانەت ئەگەر دیلەکانیش هەڵبێش، ئەوا نابێ چەکیان لە دژ بەکاربهێنرێ، مەگەر وەک دوایین ئامراز، دەبێ پێشتر ئاگادار کرابێتەوە

---

1) بڕ (أ)، مـ ١٢، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

2) بڕوانە: مـ ٤١، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

بەشێوەیەکی گونجاو لەگەڵ بارودۆخەکە[1]، ئەمەش بەپێی ئەوەی لە ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێفدا هاتووە، گەڵاڵەنامەی سێیەمی لاهای دەسەڵاتە بۆ لایەنەکانی دەوڵەتانی پابەندکردووە بە پەنادانی دیلەکان و بەندکردنیان لە شوێنی دوور لە مەترسیەکانی جەنگ[2]، دواتر ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف جەختی لەسەر هەمان بنەما کردۆتەوە[3]، بە ئەنقەست کوشتنی کەسانی پارێزراو بە سەرپێچیەکی مەزنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دانراوە[4]، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی، کوشتنی دیلەکانی بە تاوانی جەنگ داناوە، ئەنجامدەرانی سزادەدرێن لەسەری[5].

بەم ڕێوشوێنە تۆکمانە، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ژیانی دیلەکانی پاراستووە.

لقی چوارەم

مافی قەدەغەبوونی ئەشکەنجە و ئەنجامدانی

تاقیکردنەوەی پزیشکی و کرداری لەسەر دیلەکان

ئەشکەنجەدانی دیلەکانی و ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی پزیشکی و کرداری لەسەریان قەدەغەیە، ئەمە یەکێکە لەو مافانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بایەخی بەپاراستنی داوە، لە کاتی بەدیلگرتندا.

---

1) بڕوانە: مـ ٤٢، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

2) بڕوانە: مـ ١١، لائحة لاهاي الثالثة ١٩٠٧.

3) بڕوانە: اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

4) بڕوانە: مـ ١٣٠، هەمان ڕێکەوتننامە.

5) بڕوانە: مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف ڕێگری لە دەسەڵاتە بەرپرسەکان کردووە لە هەڵسان بە ئەنجامدانی هەر کارێك کە دیل دووچاری شێواندنی جەستەیی یان تاقیکردنەوەی پزیشکی لە هەر جۆرێك بێ بکاتەوە، مەگەر پێویستی تەندروستی ئەوان ئەمە بخوازێ، هەروەها ڕێگری لێیانکردووە لە پیادەکردنی هەر ئەشکەنجەدانێکی جەستەیی یان مەعنەوی، یاخود ناچارکردنیان بۆ دەربڕینی هەر جۆرە زانیاریەك، یان هەڕەشە لێکردنیان بە ئەشکەنجەدان، لەکاتی ئاشکرا نەکردنی زانیاریدا[1].

ڕێکەوتننامەی ناوبراو ئەشکەنجەدان یان هەڵسوکەوتی نامرۆڤانە، بەو تاقیکردنەوە تایبەتانەش کە پەیوەستن بە زانستی ژیانەوە، بە ئەنقەست دروستکردنی ئێش و ئازاری زۆر، یان زیانگەیاندنی مەترسیدار بە سەلامەتی جەستەیی یاخود تەندروستی، هەموو ئەمانەی بە سەرپێچی مەزن داناوە بەرامبەر بە بنەماکانی ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی جەختی لەسەر ئەمە کردۆتەوە، ئەشکەنجەدانی بەگشت وێنەکانی بەپێی سیستەمی ناوبراو بە تاوانی جەنگ داناوە[2].

هەر بۆیە ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف ڕێگری کردووە، لەوەی دیلەکان بەند بکرێن لە بەندیخانەی چاکسازیدا، مەگەر لە بەرژەوەندی ئەوان بێ، بەندکردنی ئەوانی ڕەتکردۆتەوە، مەگەر پێویستی وابخوازێ[3].

بەمە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دیلەکانی پاراستووە لە هەموو جۆرەکانی ئەشکەنجە.

---

(1) بڕوانە: مـ ١٣، بڕ (٣)، مـ ١٧، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: بڕ ١، مـ ١٣، ومـ ١٣٠، هەمان ڕێکەوتننامە، و بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(3) بڕوانە: بڕ ١، مـ ٢١ – ٢٣، اتفافية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

لقى پێنجەم

مافى ديل لە فەراهەم كردنى پێداويستييە بنەڕەتيەكانى

بە مەبەستى پاراستنى ژيانى ديلەكانى جەنگ، هەروەها دوورخستنەوەيان لە گشت جۆرەكانى ئەشكەنجە، ياساى مرۆيى نێودەوڵەتى مافى ئەوەى بەوان داوە، كە گشت پێداويستييە بنەڕەتييەكانيان بۆ دابين بكرىَ، بەدرێژايى ئەو ماوەيەى لە ديلايەتيدا دەمێننەوە.

مەبەست لە پێداويستييە بنەڕەتييەكان، بريتييە لە: پێويستييەكانى ژيان و سەلامەتى تەندروستى و خواردن و خواردنەوە و پۆشاك و دەرمان و ئەو شوێنانەى تيايدا بەند دەكرێن.

سەبارەت بە دابينكردنى كەرەستە خۆراكييەكان بۆ ديلەكان، ئەوا گەڵاڵەنامەى يەكەمى لاهاى بەدەق ئامارژەى كردووە بەوەى لە بارى نەبوونى ڕێكەوتننامەيەكى تايبەت لە نێوان لايەنە ناكۆكەكاندا، ئەوا دەوڵەتى بىَ لايەن پێداويستى خۆراكى بۆ دەستگيركراون دابين دەكات، بەشێوەيەك كە ژەمە خۆراكە بنەڕەتييەكانى ڕۆژانە بە تەواوى دابين بكرێن، لەگەڵيدا ڕەچاوى سەلامەتى سيستەمى خۆراكيان بكرىَ، كە لەسەرى ڕاهاتوون بۆ پاراستنى كێشەكەيان، هەروەها دەبىَ ڕەچاوى ئەوانەش بكرىَ كە كار دەكەن لە ئامادەكردنى ژەمە خۆراكەكانى ڕۆژانەيان، لەگەڵ ڕەخساندنى هەل بۆ بەشداريكردنى ئەندامان لە

ئامادەکردنیدا، ناکرێ دابینکردنی ئاوی خواردنەوە بۆیان لەبیر کرێ، بەو ئەندازەیەی پێویستیان پێ هەیە[1].

سەبارەت بە پۆشاکیش، ئەوا ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف جەختی کردۆتەوە لەسەر ئەوەی دەبێ دەوڵەت پۆشاکی ژێرەوە و دەرەوە و پێڵاو بۆ دیلەکان دابین بکات، لەمەشدا ڕەچاوی کەش و هەوای ئەو ناوچەیە بکات، کە تیایدا بەندکراوە، بەهەمان شێوە دەبێ ڕەچاوی ئەو پێداویستیانە بکرێ کە پێویستیان پێ هەیە بۆ کارکردن[2].

سەبارەت بە دابینکردنی پێویستییە تەندروستییەکان بۆ دیلەکان، ئەوا ڕێکەوتننامەی ناوبراو جەختی کردۆتەوە لەسەر پێویستی پابەندبوونی دەوڵەتی بەندکەر بە گرتنەبەری گشت ڕێوشوێنە تەندروستییە بنەڕەتییەکان، بۆ پاراستنی تەندروستی دیلەکان، بەهۆی داودەرمان، نۆرینگەی پزیشکی، پزیشکان، ڕێکخستنی پشکنینە پزیشکییەکان بۆ دیلەکان، بەلایەنی کەم مانگانە جارێك، دابینکردنی ئاودەست و شوێنی خۆشوشتن (حەمام)ی تەندروست، هەروەها بڕێکی تەواو لە ئاو و سابون بۆ شوشتنی جەستە و پۆشاکیان[3].

هەمان یاسای ئەوەی ڕوون کردۆتەوە، کە پێویستە کەش و هەوای گونجاو فەراهەم بکرێ بۆ ڕێکخراوەکانی بەهاناوەچوون و ئەو دەوڵەتانەی دیلەکان هاوڵاتی ئەون و خەڵکی ئەوێن، بۆ ناردنی ئەو کەرەستانەی لەم لقەدا باسیان لێکرا و گەیاندنیان بە دیلەکان[4].

---

(1) بڕوانە: مـ ٧، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧، ومـ ١٢، اتفاقية بشأن حقوق وواجبات الدول المحايدة والأشخاص المحايدين في حالة الحرب البرية ١٩٠٧، ومـ ٢٦، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: مـ ٧، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧، ومـ ٢٧– ٢٨، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

(3) بڕوانە: مـ ٢٩ – ٣٢، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

(4) بڕوانە: مـ ٢٩ – ٣٢، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

سەبارەت بەو شوێنانەی تیایدا بەند دەکرێن، ئەوا ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف ڕوونی کردۆتەوە کە لەسەر ئەو دەسەڵاتانەی سەرپەرشتی گرتنەکە دەکەن پێویستە، شوێنی شایستە بۆ دیلەکان دابین بکەن، وەك چۆن بۆ هێزەکانیان دابینی دەکەن لە ناوچەکەدا، لەگەڵ ڕەچاوکردنی بارودۆخ و داب و نەریتی دیلەکان، ئەو شوێنەش دەبێ شایستەی ژیان تێداگوزەراندن بێ بەپێی مەرجە تەندروستییەکان[1].

لقی شەشەم

مافی دیل لە پەیوەندی کردن بە دەرەوە

کەوتنی جەنگاوەر بۆ ناو دەستی دوژمن و ملکەچبوونی بۆ دیلایەتی، مانای دابڕانی نایەت لەگەڵ جیهانی دەرەوە، بەڵکو یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی پێداوە بەوەی پەیوەندی لەگەڵ دەرەوەدا گرێبدات.

لە چوارچێوەی پەیوەندی دانانی ڕێپێدراو لە یاسای ناوبراودا، ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف بە دەق ئاماژەی داوە بەوەی مافی دیلەکانە زانیاری بە خانەوادەکانیان ڕابگەیەنن سەبارەت بە شوێنەکەیان و ناونیشان و دۆخی تەندروستیان، هەر لەکاتی بوونیان بە دیل یان لە ماوەیەك کە زیاتر نەبێ لە یەك هەفتە لە بەرواری گەیشتن بە سەربازگە، ڕێگەیان پێدەدرێ بە ڕەوانەکردنی نامە و پسولە و وەرگرتنیان بە ڕەهایی، یان کۆت و بەندکردنی بە ڕەوانەکردنی دوو نامە چوار پسولە بەلایەنی کەم بە مانگانە، هەروەها چەندین کۆت و بەندی تر بەپێی یاسا، هەروەها مۆڵەتیشیان پێدەدرێ بە ڕەوانەکردنی بروسکە بۆ خزمانیان لەکاتی بەردەوام نەبوونی نامە و گۆڕینەوەی زانیاری لەگەڵیاندا بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ.

---

(1) بڕوانە: مـ ٢٥، هەمان ڕێکەوتننامە.

هەر لەمیانەی پەیوەندی گرێدانی ڕێپێدراو، دەبێ ماف ئەوە بە دیلەکان بدرێ پۆستە (بەرید) وەربگرن، یان بە هەر ڕێگەیەکی تر بێ پێداویستییە ئاینی و زانستی و خۆشگوزەرانیەکانی بەدەست بخات، بەبێ کۆت و بەند، مەگەر ئەو کۆت و بەندە دەوڵەتی پارێزەر یاخود لیژنەی خاچی سوریﻨێودەوڵەتی پێشنیازی بکات، ئەم پۆست (بەرید)انە دەبەخشرێن لە باج و گومرگ و گشت ڕێوڕەسمەکان، زۆربەی جاران ئەم نامە گۆڕینەوانە لە ڕێگەی ئاژانسی ناوەندی بۆ دیلەکانی جەنگە دەبێ، بەپێی ڕێوشوێنە یاساییەکان[1].

لقی حەوتەم

مافی دیل لە ئەنجامدانی چالاکی ئاینی و ژیری و جەستەییدا

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ماف بە دیل داوە لە ئەنجامدانی چالاکی ئاینی و ژیری و جەستەیی.

سەبارەت بە چالاکی ئاینی، ئەوا ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف ئازادیەکی تەواوی بە دیلەکان داوە بۆ ئەنجامدانی دروشمە ئاینیەکانیان، بۆ ئەمەش چەند ڕێوشوێنیان داناوە کە ئەم مافەیان بۆ دەستەبەر دەکەن، وەك: ئامادەکردنی شوێنی گونجاو بۆ بەرپاکردنی دروشمە ئاینیەکان، هێشتنەوەی پیاوانی ئایینی، کە دەکەونە بەر دەستی دوژمن، بەمەبەستی یارمەتیدانی جەنگاوەرە دیلەکان، لە کاتی نەبوونی پیاوانی ئایینی کە هەمان ئاینی دیلەکانی هەبێ، ئەوا هەوڵ دەدرێ پیاوێکی ئاینی نزیك لە بیروباوەڕەکەی دیلەکان دابین بکرێ.

---

(1) بڕوانە: م ٦٩ – ٧٧، اتفاق جنيف الثالثة ١٩٤٩.

سەبارەت بە چالاكییە هۆشمەندی و جەستەییەكان، ئەوا ڕێكەوتننامەی ناوبراو بە دەق ئاماژەی كردووە بەوەی دەوڵەتی بەندكەر دەبێ هانی دیلەكان بدات بۆ هەڵسان بەم چالاكیانە، هەلی ئەنجامدانی ئەم جۆرە چالاكیانەیان بۆ فەراهەم بكات، لەگەڵ دابینكردنی ماوەی تەواو بۆ ئەم مەبەستە لە گشت سەربازگەكاندا[١].

لقی هەشتەم

مافی دیل لە كاركردندا

بەپێی بنەماكانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دیلەكان بۆیان هەیە كار بكەن، لە ماوەی مانەوەیان لە دۆخی دیلایەتیدا، هەمان یاسا شێوازی گونجاوی ئەنجامدانی كارەكەی دیاری كردووە، بەمەبەستی پاراستنی مافەكانیان لە كاردا.

گەلاڵەنامەی یەكەمی لاهای و ڕێكەوتننامەی سێیەمی جنێف مۆڵەتی بە دەوڵەتی بەندكەر داوە، كار بە جەنگاوەرە دیلەكان بكەن، كارێك شایستەبێ بۆیان، لەسەر دەوڵەتەكەیان پێویست كردووە ڕەچاوی تەمەن و ڕەگەز و پلە و توانای جەستەیی دیلەكان بكات لە كاتی كارپێكردنیان، هەروەها ڕێگەیان پێداوە كار بەدیلەكان بكات لەو كارانەی پەیوەستە بە كارگێڕی و كرداری چاككردنەوەی سەربازگە و كشتوكاڵ و پیشەسازی و بازرگانی لە بارودۆخی گونجاو و شایستە بۆ كار، ئەمە پیادەكراوە لەكاتی بەگەڕخستنی یاسای نیشتمانی پەیوەست بە پاراستنی كار و سەلامەتی كرێكاران[٢].

---

١) بڕوانە: مـ ٣٤ – ٣٨، هەمان ڕێكەوتننامە.

٢) بڕوانە: مـ ٦، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧، ومـ ٤٩ – ٥٧ اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

هەمان یاسا ڕێگری لەو دەسەڵاتە کردووە کە سەرپەرشتی دیلەکان دەکات، لە هەڵسانی بە ناچارکردنی دیلەکان بۆ ئەنجامدانی کار و خزمەتکردن لە ناو ڕیزی هێزی دوژمندا، ئەمە بە تاوانی جەنگ دانراوە، بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی[1].

لقی نۆیەم

مافی دیل لە خاوەندارێتیدا

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پارێزگاری لە کەل و پەل و شتومەکی دیلەکان کردووە، هەر لە دەستپێکی دەستگیردنیان وەك دیل تا کۆتایی هاتنی دیلایەتیان، گەڵاڵەنامەی یەکەمی لاهای بە دەق ئاماژەی کردووە بەوە: ((گشت کەل و پەل و شتومەکەکانی دیلەکانی جەنگ پارێزراون))[2]، لە ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێفدا جەخت لەسەر ئەم مافەیان کرایەوە، بە تەواوی و تێروتەسەلی باسی لێکرا و تیشك خرایەسەر چۆنیەتی پاراستنی شتومەکە کەسییەکان، هەر لە دراوی نەختینەیی و هاوشێوەکانی بە دانانیان لە هەژماری کەسیدا، بەپێی یاسا، لەسەر ئەو دەوڵەتەشی پێویست کردووە کە دیلەکان هاوڵاتی ئەون، مووچەکانیان بدات، ڕێگەشی بە دەوڵەتی بەندکەر داوە، پێشینەی مانگانە لە مووچەکانیان خەرج بکات بەپێی یاسا و ڕێکەوتننامە بەستراوەکانی نێوان لایەنە ناکۆکەکان، هەروەك مۆڵەتی پێداوە ڕێژەی دراوی نەختینەی کە بۆیان دەنێردرێ وەربگرێ، جا ئەو دیلانە تاك تاك یان چەند کۆمەڵەیەك بنئەمەش بە هەژمارێکی وردی واژوو لەسەرکراو دەبێ لەلایەن دیلەکان یان بریکارەکەی.

---

1) بڕ ٢/ مـ ٨ .النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

2) بڕ (٣)، مـ ٤، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

له كاتى گواستنەوەدا ئەوا لەسەر دەسەڵاتە بەندكەرەكان پێویستە ڕێككارى ڕوون و تۆكمە بگرنەبەر بۆ پاراستنى كەل و پەلەكان، لە میانەى ڕەوانەكردنى زانیارى بۆ ئەو دەوڵەتەى دیلەكە هاوڵاتیەتى، تیایدا ئەو ڕەسیدەى خاوەن قەرزەكە كە لە كۆتایى دیلایەتیەكەى دەیبێ ڕوون دەكرێتەوە، لەسەر هەر لاپەڕەیەك ڕاسپێردراوێكى دەوڵەتى پارێزەر واژووى لەسەر دەكات.

لەم مافەیاندا كەل و پەلە سەربازییەكان هەڵاوێردراون، كە مافى ئەوەیان نییە بۆیان بپارێزرێن، چونكە دەستكەوتى جەنگن[1].

لقى دەیەم

مافى دیل لە شەرەفدا

لەبەر ئەوەى مافى پاراستنى شەرەف یەكێكە لە مافە گرنگەكانى مرۆڤ، دیلەكان دووچارى پێشێلكردنى شەرەفیان دەبوونەوە لە كاتى دیلایەتیاندا، ئەوا یاساى مرۆیى نێودەوڵەتى بە ڕاشكاوانە دەرى برِى كە پێویستە ئەم مافەیان بپارێزرێ بەدرێژایى ماوەى دیلبوونیان.

ڕێكەوتننامەى سێیەمى جنێف ئاماژەى كردووە بەوە: ((دیلەكانى جەنگ، مافى ئەوەیان هەیە ڕێز لە كەس و شەرەفیان بگیرێ لەگشت دۆخێكدا)).

---

[1]) بڕوانە: مـ ٥٨ – ٦٨، إتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩، وبر ٣، مـ ٤، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

دەبێ هەڵسوکەوت لەگەڵ ئافرەتە دیلەکاندا بکرێ بە ڕەچاوکردنی ڕەگەزیان، بە هەر حاڵێك پێویستە هەڵسوکەوتێکیان لەگەڵدا بکرێ کە نزمتر نەبێ لەو هەڵسوکەوتەی لەگەڵ پیاوە دیلەکاندا دەکرێ))[1].

ڕێکەوتننامەی ناوبراو ئەشکەنجەدان یان هەڵسوکەوتی نامرۆڤانە، ئێش و ئازار گەیاندن بە ئەنقەست یاخود زیانگەیاندنی مەترسیدار بە سەلامەتی جەستەیی لە ڕیزی سەرپێچییە گەورەکان داناوە لەبەرامبەر ڕێکەوتننامەی ناوبراو، دواتر سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی ئەم کردەوە دزێوانە کە سەردەکێشن بۆ پێشێلکردنی شەڕەف دیلەکان و دەستدرێژی کردنەسەر ڕێز و حورمەتیان، هەڵسوکەوتی بێ ڕێزانە لەگەڵیان، دەستدرێژی سێکسی، یان ناچارکردن لەسەر ئەنجامدانی کاری داوێنپیسی، یاخود سکپڕبوونی زۆرەملێی بە تاوانی جەنگ داناوە[2].

لقی یازدەم

مافی دیل لە دادگاییکرانی دادپەروەرانەدا

لەبەر ئەوەی دیل ملکەچی یاسا و بڕیار و فەرمانە کارپێکراوەکانە لە ناو هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی بەندکەردا، ئەوا دووچاری ڕێککاری دەبێتەوە لە سەروبەندی ئەنجامدانی سەرپێچی یاساییدا[3]، بەڵام ئەمەیان ئەوە ناگەیەنێ سزایان بەسەردا بسەپێنرێ بەبێ دادگایی کردن.

(1) بڕ ۱، ۲، مـ ١٤، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.
(2) بڕوانە: مـ ١٣، هەمان ڕێکەوتننامە، و بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.
(3) بڕوانە: مـ ٨، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ماف دادگاییکرانی دادپەروەرانەی داوە بە دیلەکان، ئەو ڕێککاریانەشی ڕوون کردۆتەوە، کە ئەم جۆرە دادگایی کردنەی دەستەبەر دەکات، ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە دروست نییە دیلەکان دادگایی بکرێن یان تۆمەتبار بکرێن لەسەر کردەوەیەك، کە یاسای دەوڵەتی بەندکەر یاخود یاسای نێودەوڵەتی بە ڕاشکاوانە قەدەغە نەکردبێ، ڕێگریشی کردووە لە فشارکردنە سەریان، بۆ داپێدانان بە ئەنجامدانی ئەو کردەوەیەی دراوەتە پاڵیان.

کاتێکیش سەرپێچی یاسایی ئەنجام دەدەن، ئەوا دەبێ بە زمانێکی ڕوون پێیان ڕابگەیەندرێ، هەلیان پێبدرێ بۆ بەرگری کردن لەخۆیان، کاتێکییش حوکمیان لەسەر دەردەچێ ئەوا دەبێ بە زمانێکی ڕۆشن تێبگەیەندرێن، حوکمەکەیان بەو دەوڵەتەش ڕابگەندرێ کە دیلەکان هاوڵاتی ئەون، هەروەها دەبێ گشت ئەو ڕێککارییە دادگاییانەشیان بۆ ڕوون بکرێنەوە کە دەگیرێنەبەر، بەتایبەت ئەگەر ئەو حوکمەیان لەبارەیانەوە دەرکرابوو بریتی بوو لە حوکمی لەسێدارەدان، هەروەها دەبێ ماف دیلەکان بپارێزرێ لە دووبارە چاوخشاندنەوە بە حوکمەکە و تیاهەڵچوونەوەبە حوکمەکە.

لە کاتی جێبەجێکردنی ئەو حوکمانەش کە لەسەریان دەرچووە، ئەوا دەبێ لایەنە بەندکەرەکە حوکمەکە جێبەجێ بکات وەك چۆن بەسەر ئەندامانی هێزە چەکدارەکانی جێبەجێ دەکات، دەبێ پابەندیش بێ بە گشت حوکم و بنەما یاساییە جێبەجێکراوەکانی سەر دیلەکانی جەنگ.

بۆ بیمەکردن و مسۆگەرکردنی پێدانی ئەم مافە و پابەندبوونی ئەو دەسەڵاتانەی سەرپەرشتی دیلەکان دەکەن بە بڕیارەکانی، ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف بێ بەشکردنی دیلە لە مافەکەی، لەوەی دادگایی بکرێ بەشێوەیەکی یاسایی و بێ لایەنگیری و بەپێی

ڕێنماییە هاتووەکان، ئەوا بە سەرپێچییەکی مەزنی داناوە، دواتر بەپێی سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی بە تاوانی جەنگ دانراوە[1].

لقی دوازدەم

مافی قەدەغەبوونی تۆڵەسەندنەوە لە دیلی جەنگاوەران

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی بە دیلەکان داوە لەوەی ڕێگری کردووە لە دەسەڵاتەکانی سەرپەرشتی دیلەکان لە تۆڵەسەندنەوە لە دیلەکان، ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف بە دەق ئاماژەی بەوە کردووە: ((ڕێوشوێنەکانی تۆڵەسەندنەوە لە دیلەکانی جەنگ قەدەغەیە))[2].

لقی سێزدەم

مافی قەدەغەبوونی بەکارهێنانی دیلەکان وەك قەڵغانی مرۆیی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هۆشداری داوەتە ئەو دەسەڵاتانەی بەرپرسن لە دیلەکان، لە هەڵسان بە بەکارهێنانی دیلەکان بۆ پارێزگاری کردن لە بەرە و پێگە سەربازییەکان، ئەمە لە ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێفدا هاتووە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((لە هیچ کاتێکدا دروست نییە دیل ڕەوانەی شوێنێك بکرێ، کە لەوانەیە تووشی ئاگری شەڕ ببێتەوە، یاخود نابێ لە ناوچەی شەڕدا بهێڵرێتەوە، هەروەها قەدەغەیە بوونی دیل بقۆزرێتەوە بۆ پاراستنی هەندێك پێگە یان شوێن لە کردە جەنگییەکان))[3].

---

(1) بڕوانە: مـ ١٣٠، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩، و بر ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(2) بڕ ٣، مـ ١٣، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

(3) بڕ ١، مـ ٢٣، هەمان سەرچاوە ١٩٤٩.

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی بەکارهێنانی دیلەکان، بۆ پاراستنی خاڵ و ناوچە یان یەکە سەربازییە دیارکراوەکان بە تاوانی جەنگ داناوە[1].

لقی چواردەم

مافی پەنادانی دیلەکان لە وڵاتێکی بێ لایەن و گێڕانەوەیان بۆ نیشتمان

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی ئەوەی بە دیلەکان داوە پەنابدرێن لە دەوڵەتێکی بێ لایەندا، بگەڕێندرێنەوە بۆ نیشتمانەکەیان، بۆ ئەمەش چەند بنەمایەکی یاسایی داناوە، کە تیایدا تیشکی خستۆتەسەر ئەو کەسانەی شایستەی ئەم پەنادان و گێڕانەوەیەن.

ئەوانەی شایستەی پەنادرانن لە دەوڵەتێکی بێ لایەندا، بەدرێژایی ماوەی کردە دوژمنکارییەکاندا، بەپێی ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف، ئەوا بریتین لە:

١- بریندار و نەخۆشەکان، کە چاوەڕوان دەکرێ چاك ببنەوە بە شێوەیەکی خێراتر و ئەمەش لە ماوەی ساڵێك لە بەرواری بریندابوون یان سەرەتای نەخۆشیەکە.

٢- ئەو دیلانەی بەهۆی تەندروستییە ژیری یان جەستەییەکان هەڕەشەیان لەسەرە بەشێوەیەکی مەزن لە کاتی بەردەوامبوونی دیلبوونیان، لەگەڵ گونجانی ڕێگرتن لەمە لەکاتی پەنادانیان.

ئەمەش بە ڕێکەوتن دەبێ لە نێوان لایەنە ناکۆکەکان، بەڵام کاتێك لایەنەکان ڕێك ناکەون، ئەوا ڕێکخستنی ئەم پەنادانە بەپێی ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف دەبێ.

---

[1] بڕوانە: بەند (ب)، بڕ ٢، مـ ٨، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

ئەگەر ناوبراوان حوکمیش درابوون بە سزای تەمبێکردن، ئەوا بۆ دەسەڵاتە بەرپرسەکان دروست نییە بەندیان بکات و ڕێگە لە پەنادانی ئەوان بگرێ بە بەڵگەی جێبەجێ نەبوونی سزاکەی سەریان[1].

سەبارەت بە ماف لە گێڕانەوەیان بۆ نیشتمان، ئەوا گەڵاڵە نامەی یەکەمی لاهای ئاماژەی بەوە کردووە: ((بە خێراترین کاتی گونجاو لە دوای کۆتایی هاتنی کردە جەنگییەکان، دەبێ دیلەکانی جەنگ ئازاد بکرێن و بگێڕدرێنەوە نیشتمانەکەیان))[2]، ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف هات و بەتێروتەسەلی باسی ڕێوشوێنەکانی گەڕانەوە و ڕێکخستنی گێڕانەوەی دیلەکان بۆ نیشتمانەکەیان کراوە.

پێشینە و بایەخی سەرەکی بۆ گێڕانەوەی بۆ نیشتمان بە نەخۆش و بریندارەکان دراوە، کە تووشی دەردی ترسناك بوونە، هەروەها ئەوانەش کە هەرگیز پێشبینی ناکرێت چاك ببنەوە یان لە ماوەی ساڵێکدا چاك ببنەوە، یان ئەوانەی دۆخی ژیری یان جەستەییان دەستیان کردووە بە داڕوخانێکی مەزن.

گێڕانەوەیان بە ڕەزامەندی تەواوی دیلەکە و ڕێکەوتنی لایەنە ناکۆکەکان دەبێ، ئەو دەوڵەتەی دیلەکە هاوڵاتیەتی خەرجی گێڕانەوەی بۆ نیشتمان دەگرێتە ئەستۆ، هەر لە سنووری دەوڵەتی بەندکەرەوە، ئەگەر هاوسنوور بوون، ئەگەر هاوسنووریش نەبوون، ئەوا دەوڵەتی بەندکەر لە سنووری خۆیدا خەرجی گێڕانەوەکە تا دوا خاڵی سنوورەکەی دەگرێتە ئەستۆ، یان تا نزیکترین بەندەری ئاوی ئەو دەوڵەتی دیلەکە هاوڵاتی ئەوە، ئەگەر گێڕدرانەوە بەمەرجی دووبارە نەهاتنەوەی دیلەکان بۆ جەنگ، ئەوا ئەم خەرجیە داوا ناکرێ.

---

1) بڕوانە: مـ ١٠٩ – ١١٧، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

2) مـ ٢٠، لائحة لاهاي الأولى ١٩٠٧.

لەکاتی گێڕدرانەوەی بۆ نیشتمان، ئەوا گشت شتومەکەکانیان بۆ دەگێڕدرێتەوە[1].

لقی پازدەم

مافی دیلەکان لە کاتی مردندا

لەوانەیە دیلەکانی جەنگ لە ماوەی دیلایەتیدا بمرن، بەمەش چەند مافێکیان هەیە، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەو مافانەی تۆمار کردووە، لەوانە: نووسینی ڕاسپاردە و وەسیەتەکانیان، بێ دواخستن گواستنەوەی بۆ دەوڵەتی پارێزەری هاوڵاتیەکە و ئاژانسی ناوەندی ئاگادارکەرەوەکان، پێویستە پشکنینی پزیشکی بۆ لاشەکانیان بکرێ، بە مەبەستی سەلماندنی مردنیان پێش ناشتنیان، دەبێ بە ڕێزەوە و بەپێی بیروباوەڕی دیلەکان بە خاك بسپێردرێ، گۆڕەکانیان بە چەند هێمایەك جیا بکرێنەوە، بۆ ئەوەی لە هەر کاتێکدا بکرێ بناسرێنەوە[2]، لەگەڵ پابەندبوون بە گشت ئەو مافانەی باسکران پێشتر بۆ جەنگاوەرە کوژراو و مردووەکان[3].

---

(1) بڕوانە: مـ ١٠٩ – ١١٩، اتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

(2) بڕوانە: مـ ١٢٠ – ١٢١، هەما ڕێکەوتننامە ١٩٤٩.

(3) بگەڕێوە بۆ: ٣٣٤ و لاپەڕەکانی دواتری.

لقی شازدەم

مافی دیلە جەنگاوەرەکان لە پاراستنی شایستەییە مەدەنیەکانیان

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی ئەوەی بە دیلەکان داوە، تەواوی شایستەییە مەدەنیەکانیان بپارێزن و کۆت و بەند نەکرێن، ئەمە لە ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێفدا هاتووە، ئەمەش دەقەکەیەتی: ((دیلەکانی جەنگ دەبێ تەواوی شایستەییە مەدەنییەکانیان بپارێزرێن، کە هەیانبووە لە کاتی بەدیلگیرانیاندا، بۆ دەوڵەتی بەندکەر دروست نییە پیادەکردنی ئەو مافانە کۆت و بەند بکات کە ئەم شایستەییە دەیخوازێ، جا چ لە هەرێمی خۆی بێ یان لە دەرەوەی هەرێمەکەی بێ، بەو پێیەی دیلیش دەیخوازێ))[1].

لقی حەڤدەم

مافی ئەفسەرە دیلەکان لە پاراستنی مافە مەعنەوییەکانیان

ئەم مافە تایبەتە بە ئەفسەرە دیلەکان، یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە میانەی ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف مافی ئەفسەرەکانی پاراستووە، وەك پاراستنی پلە سەربازییەکانیان، سڵاوکردن لێیان لەلایەن ئەو دیلانەی لە هاوڵاتی هەمان وڵاتن، هەر بۆیە لەسەر لایەنە ناکۆکەکان پێویستە زانیاری لەم بارەوە ئاڵوگۆڕ بکەن، مافیان لە پلەبەرزکردنەوەشدا بارێزراوە، دەبێ بە پلەیەکی باشتر هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێ لە چاو دیلەکانی تردا، لەلایەن دەسەڵاتی بەندکەردا[2].

---

(١) بڕ ٣، مـ ١٤، اتفاقیة جنیف الثالثة ١٩٤٩.

(٢) بڕوانە: مـ ٣٩ – ٤٥، هەمان ڕێکەوتننامە.

لقی هەژدەم

مافی دیل لە یەکسانیدا

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر دەسەڵاتە بەرپرسەکان لە گیرانی دیلەکان پێویست کردووە، پابەندبن بە هەڵسوکەوتی دادگەرانە لەگەڵ دیلەکان و قەدەغەکردنی جیاوازی کردن لە نێوانیاندا، ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف ئاماژەی داوە بەوەی: ((لەگەڵ ڕەچاوکردنی حوکمەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە، کە پەیوەستن بە پلە و ڕەگەزی دیلەکانەوە، دەستەبەرکردنی هەڵسوکەوتی جیاواز کە دەکرێ بۆیان دابین بکرێ بەهۆی دۆخی تەندروستی یان تەمەن یاخود شایستەییە پیشەییەکانیانەوە، لەسەر دەوڵەتی بەندکەر پێویستە بەیەکسانی لەگەڵیاندا هەڵسوکەوت بکات، بێ هیچ جیاوازیەکی زیانگەیەنەر لەسەر بنەڕەتی ڕەگەز یان توخم یاخود ئایین یان ڕای سیاسی یاخود هەر پێوەرێکی هاوشێوە))[1].

لقی نۆزدەم

مافی دیل لە سکاڵادا

ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف مافی ئەوەی بە دیل داوە نوێنەرێك بۆ خۆیان هەڵبژێرن بۆ بەرگری کردن لە مافەکانیان لەبەردەم دەسەڵاتی بەندکەر و دەوڵەتە پارێزەرەکان، بۆیان هەیە سکاڵا پێشکەش بە دەسەڵاتە سەربازییەکان و نوێنەرانی دەوڵەتە پارێزەرەکان بکەن، سەبارەت بەو دۆخانەی لە دیلایەتیدا بەسەریاندا دەچەسپێ، هەمان ڕێکەوتننامە ڕێگری

(1) مـ ١٦، إتفاقية جنيف الثالثة ١٩٤٩.

کردووە لە سەپاندن و جێبەجێکردنی سزا لەسەر ئەو دیلانەی سکاڵایان پێشکەش کردووە، ئەگەرچی سکاڵاکەش بێ بنەما بێ[1].

بەمەش ڕوون بووەوە کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی چەندە گرنگی داوە بە پاراستنی مافی دیلەکان لەکاتی بە دیلگیرانیان تا گەیشتنیان بە خاکی نیشتمان.

---

1) بڕوانە: مـ ٧٨ – ٨١، هەمان ڕێکەوتننامەیە ١٩٤٩.

باسی سێیەم

بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی دیل

لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا

دوای خستنەڕووی پێناسەی دیلەکانی جەنگ و مافەکانیان لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا خاڵە هاوبەش و جیاوازەکانی نێوانیان ڕوون بووەوە لەکاتی ئەنجامدانی بەراورد لە نێوان هەر دووکیاندا، بەم شێوەیەی خوارەوە:

لقی یەکەم

تەوەرە هاوبەشەکان

شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کۆکن لە ڕوونکردنەوەی مەبەست لە چەمکی دیلەکان، بایەخدان پێیان و ڕەچاوکردنی مافەکانیان، وەك مافەکانی: ژیان، ئەشکەنجەنەدانیان، دابینکردنی پێداویستییە بنەڕەتییەکان بۆیان لە خواردن و خواردنەوە و پۆشاك و شوێن، ئەنجامدانی دادگاییەکی دادوەرانە بۆیان لە کاتی ئەنجامدرانی سەرپێچی لەلایەن دیلەکان، پاراستنی مافەکانیان لە کاتی کارکردندا، پاراستنی شەرەف و ڕێزی کەسییەکەیان، هەر لە کاتی کەوتنە ناو دیلایەتیەوە تا کۆتایی هاتنی و گەڕانەوەیان بۆ وڵاتەکانیان.

لقی دووەم

تەوەرەکانی پەرتبوون

هەر دووکیان جیاوازن لە ڕوونکردنەوەی چەند مافێکی تر، بەم شێوەیەی خوارەوە:

تەنها شەریعەتی ئیسلام باسی چەند مافێکی تری کردووە، وەك باسی ئازادکردنی دیلەکانی موسڵمانان وەکو ڕێزێك بۆ ئەوەی پێشکەشیان کردووە لە پێناو دابینکردنی سەرکەوتن بۆ موسڵمانان.

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیش بە تەنها باسی چەند مافێکی تری کردووە، وەك لێکۆڵینەوە لە ناسنامەکەیان، ڕادەستکردنی دیلەکان بە هاوڵاتیان قەدەغەکردووە، لەترسی ئەوەی نەوەك دووچاری تۆڵەسەندنەوە ببەنەوە، کردنەوەی ماوە لەبەردەمیدا بۆ پەیوەندی کردن بە دەرەوە، هەڵسان بە چالاکییە ئاینی و ژیری و جەستەییەکان، مافی خاوەندارێتی، قەدەغەبوونی تۆڵەسەندنەوە لێیان، قەدەغەبوونی بەکارهێنانیان وەك قەڵغانی مرۆیی، پاراستنی بە شایستەیی مەدەنیەتیان، دەبێ مافە مەعنەویەکانی ئەفسەرەکان بپارێزرێن، مافی سکالایان هەیە، ئەمەش هەمووی بەهۆی پێشکەوتنی مرۆیی و پێویستی دیلەکان بووە بەم شتانە، لە کاتی دیلبوون و نووسینی ڕێکەوتننامەکاندا، لەگەڵ ئەوەی کە زۆربەی تێکناگیرێ لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامدا، بەڵکو لە دەقەکانی هەڵهێنجراوە، بۆیە واباشە دەست بەمانەشەوە بگیرێ.

بەشی چوارەم

چەند ڕێوشوێنێک بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ

لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا

لە سێ دەروازە پێکدێت:

دەروازەی یەکەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا لە شەریعەتی ئیسلامدا.

دەروازەی دووەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا لە یاسای مافی مرۆیی نێودەوڵەتیدا.

دەروازەی سێیەم: بەراوردکردنێك سەبارەت بە ڕێوشوێنەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتیدا.

دەروازەی یەکەم

چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ

لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا لە شەریعەتی ئیسلامدا

دوای ڕوونکردنەوەی مافەکانی مرۆڤ لە شەریعەتی ئیسلامدا، لەکاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، ئەوا ئەم توێژینەوەیە ئەو ڕێوشوێنانە دەخاتەڕوو کە شەریعەتی ئیسلام دایناوە بۆ مسۆگەرکردنی ئەم پاراستنە لەم دۆخە سەختانەدا، ئەم توێژینەوەیەش بەشێکیان لێ باس دەکات، بەم شێوەیەی خوارەوە:

باسی یەکەم: چەند ڕاسپاردەیەك بۆ سەرکردە مەیدانیەکان.

باسی دووەم: بیروباوەڕ و ئیمان و گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری.

باسی سێیەم: سزاکان.

باسی یەکەم

چەند ڕاسپاردەیەك بۆ سەرکردە مەیدانیەکان

شەریعەتی ئیسلام حوکمەکانی بۆ جەنگاوەرە موسڵمانەکان ڕوون کردۆتەوە، هەر لە یەکەم هەنگاودا بەرەو جەنگ تا کۆتا هەنگاو بە گەڕانەوە بۆ ناو خێزان، هەروەها چۆنیەتی هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ شوێنەوارەکانی جەنگ، ئەمەشی بە شێوەی فەرمان و ڕێگری لێکردن ڕوون کردۆتەوە، ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوونە لەسەر ئەوەی ئەم دووانە گرنگترین ڕێوشوێنی ئیسلامین بۆ مسۆگەرکردنی پابەندبوون بەو حوکمانەوە، چونکە واجب و حەڕام

(پێویست و قەدەغەبوون) بەدەستەوە دەدەن، جا لە شەرعدا واجب: ((ئەوەیە کە لەسەر کردنی، پاداشت دەدرێتەوە، لەسەر نەکردنیشی سزا دەدرێ))[1]، حەڕامیش: ((ئەوەیە کە ئەنجامدانی ڕێپێدراو نییە، ئەوەی نەیکات پاداشت دەدرێتەوە، بکەرەکەشی گوناهبار و سەرپێچیکار دەردەچێ))[2]، بەوەی یەکەم (کە واجبە) شەریعەتی ئیسلام شوێنکەوتووانی پابەندکردووە بە جێبەجیکردنی گشت فەرمانەکانی و بەرجەستەکردنیان لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا بە ئەندازەیەکی زۆر، زیاتر ئەمەی مسۆگەرکردووە بە قەدەغە و حەڕامکردنی پێشێلکردنی ئەم مافانە، ئەمەش موسڵمانان پابەند دەکات بە نزیك نەبوونەوە لەم پێشێلکارییانە.

باسکردنی مافەکان بە شێوازی فەرمان و ڕێگری (أمر و نهی) کە ئاماژە بە واجب و حەڕام بوون دەکەن، ڕاسپاردەی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و جێنشینە سەرڕاستەکانی دوای ئەو، بە پابەندبوون بەم مافانەوە، تەنها بریتییە لە جەختکردنەوە لەسەر گرنگی پابەندبوون، ئاماژەیەکی ترە لەسەر مسۆگەربوونی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە شەریعەتی ئیسلامدا.

پێشتر باسی ئەو بەڵگە و دەقانەی قورئان و سوننەت و شوێنەواری هاوەڵان کرا، لەسەر پاراستنی مافەکانیان لە بەشەکانی پێشوودا، بۆیە پێویست ناکات لێرەدا دووبارە بکرێنەوە.

---

1) التبصرة ١/ ٣٧.

2) الإحكام، لإبن حزم ٣/ ٣٣٣.

باسی دووەم

بیروباوەڕ و ئیمان و گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری

بیروباوەڕی چەسپاو، ئیمانی ڕەگداکوتراو و جێگیر، پەروەردەی خودی، دەستەبەری گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری موسڵمانان دەکەن بۆ گشت فەرمانەکانی خوا و پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و بەتایبەت فەرمانەکانیان لە بابەتی تێکۆشاندا، گیانبەخشین لە پێناوی خوادا، بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر بوونی ئەم بیروباوەڕ و ئیمانە.

مەبەست لە گوێڕایەڵی لێرەدا، بریتییە لە: جێبەجێکردنی ئەو فەرمان و ڕێگریانەی لەلایەن خوا و پێغەمبەرەوە هاتوون، یاخود لەلایەن سەرکردەکانی لەشکری موسڵمانانەوە هاتوون لەبارەی حوکمەکانی تێکۆشان و جەنگ، لەوانەش: مسۆگەرکردنی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی تێکۆشان و جەنگدا.

گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری بۆ فەرمانەکانی خوا و پێغەمبەرەکەی، بەپێی قورئان و سوننەت و یەکدەنگی پێویست و واجیە، جا لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە: خوای مەزن فەرموویەتی:

- ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡ... ﴾[1] واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، فەرمانبەردار و گوێڕایەڵی خوا و پێغەمبەر و فەرمانڕەواکان بکەن کە لە خودی خۆتانن...).

---

(1) سورة النساء، الآية ٥٩.

- ﴿ قُلْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَٱلرَّسُولَ ۖ فَإِن تَوَلَّوْاْ فَإِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلْكَٰفِرِينَ ﴾(١) واته: (پێیان بڵێ: فەرمانبەرداری خوا و پێغەمبەربن، خۆ ئەگەر سەرپێچی بکەن و پشتی تێبکەن ئەوە دڵنیابن خوا بێ باوەڕانی خۆشناوێت).

- ﴿ وَأَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَٱلرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴾(٢) واته: (گوێڕایەڵ و فەرمانبەرداری خوا و پێغەمبەرەکەی بن بۆ ئەوەی ڕەحمتان پێ بکرێت).

- ﴿ وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ ٱللَّهِ ۚ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذ ظَّلَمُوٓاْ أَنفُسَهُمْ جَآءُوكَ فَٱسْتَغْفَرُواْ ٱللَّهَ وَٱسْتَغْفَرَ لَهُمُ ٱلرَّسُولُ لَوَجَدُواْ ٱللَّهَ تَوَّابًا رَّحِيمًا ﴾(٣) واته: (هیچ فرستادەیەکمان نەناردووە مەگەر تەنها بۆ ئەوەی گوێڕایەڵی بکرێت بە فەرمانی خوا، خۆ ئەگەر ئەو خەڵکە بەڕاستی کاتێك ستەمیان لەخۆیانکرد "بەلادان لە شەریعەت" بهاتنایە بۆ لای تۆ و داوای لێخۆشبوونیان لە خوای گەورە بکردایە، پێغەمبەریش داوای لێخۆشبوونی بۆ بکردنایە، ئەوە بێگومان ئەو کاتە دەیانزانی کە خوا تەوبە و پەشیمانی وەرگرە و میهرەبان و دلۆفانە "ئەگەر بەڕاستیان بوایە").

- ﴿ وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَٱلرَّسُولَ فَأُوْلَٰٓئِكَ مَعَ ٱلَّذِينَ أَنْعَمَ ٱللَّهُ عَلَيْهِم مِّنَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ وَٱلصِّدِّيقِينَ وَٱلشُّهَدَآءِ وَٱلصَّٰلِحِينَ ۚ وَحَسُنَ أُوْلَٰٓئِكَ رَفِيقًا ﴾(٤) واته: (ئەوەی فەرمانبەرداری خوا و پێغەمبەر بکات، جا ئەوانە لەگەڵ ئەو کەسانەدا دەبن "لە بەهەشتی بەریندا" کە

---

(١) سورة آل عمران، الآية ٣٢.

(٢) سورة آل عمران، الآية ١٣٢.

(٣) سورة النساء، الآية ٦٤.

(٤) سورة النساء، الآية ٦٩.

خوا ناز و نیعمەتی ڕژاندووە بەسەریاندا لە پێغەمبەران و ڕاستگۆیان و شەهیدان و پیاوچاکان، ئای کە ئەوانە هاوەڵ و هاوڕێ و هاودەمێکی چاك و بێ وێنەن!).

ئەمەش بەڵگەکان لە سوننەتدا:

- پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((گوێڕایەڵ و فەرمانبەردار بن، ئەگەر بەندەیەکی حەبەشی کرایە کاربەدەستتان، کە سەری وەك مێوژ[1] وایە))[2].
- پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((هەر کەسێك گوێڕایەڵیم بکات، ئەوا گوێڕایەڵی خوای مەزنی کردووە، هەر کەسێکیش سەرپێچی من بکات، ئەوا سەرپێچی خوای گەورەی کردووە. هەر یەکێك گوێڕایەڵی پێشەوا و کاربەدەست بکات، ئەوا گوێڕایەڵی منی کردووە، هەر یەکێك سەرپێچی کاربەدەست بکات، ئەوا سەرپێچی منی کردووە))[3].
- پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) فەرموویەتی: ((لەسەر کەسی موسڵمان پێویستە گوێڕایەڵ و فەرمانبەردار بێ لەوەی پێی خۆشە و لەوەشدا کە پێی

---

(1) مێوژ: کە لە فەرموودەی ئەو ڕەش پێستەی کەعبە دەڕوخێنێ و گوێڕایەڵی بەندەی حەبەشیدا هاتووە، کە سەری وەك مێوژە، وتراوە بەهۆی ڕەشی پێستەکەی ناونراوە مێوژ، وتراوە: پرچی تێك ئاڵاوە، هەر بەشێکی وەك مێوژێك دەرکەوتووە، ئەمەیان پێدەچێ بەهێزبێ، هەر بۆیە سەری بەم شێوەیە وەسف کراوە. مشارق الأنوار ١/ ٣٠٩، وتراوە: دەردراوێکە لە دەستدا دێتە دەرەوە، زەبیب: ڕەشێنەی چاو، هەر لەوەشەوە وتراوە ماری خاوەن دوو چاوی ڕەش، وتراوە: دوو خاڵی ڕەشن لەسەرەوەی چاوەکان، بەکارهێنانی بۆ مانای ڕەش باشترە بۆ ڕەچاوکردنی فەرموودەکە. بڕوانە: الصحاح ١/ ١٢٨ (زبب)، ولسان العرب ٦/ ٨.

(2) بوخاری لە سەحیحەکەیدا لە ئەنەسەوە گێڕاویەتیەوە: کتاب الجماعة والإمامة، باب إمامة العبد والمولى...، رقم (٦٦١): ١/ ٢٤٦.

(3) بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: لە ئەبو هوڕەیڕەوە: کتاب الجهاد والسير، باب يقاتل من وراء الإمام ويتقي به، رقم (٢٧٩٧): ٣/ ١٠٨٠، ومسلم في صحيحه: باب وجوب طاعة الأمراء في غير معصية وتحريمها في المعصية، رقم (١٨٣٥): ٣/ ١٤٦٥.

ناخۆشە، مەگەر فەرمانی پێبکرێ بە گوناهکردن، ئەگەر فەرمانی پێکرا بە گوناکردن، ئەوا گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری لەسەری پێویست نابێ))[1].

سەبارەت بە یەکدەنگی، ئەوا: زانایان کۆکن لەسەر پێویستی گوێڕایەڵی کردن لە جگەلە تاواندا، گوێڕایەڵی کردنیش لە تاواندا قەدەغەیە[2].

بە ڕێوشوێنی پێویستبوونی گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری بۆ فەرمانەکانی خوای پاك و بێگەرد و پێغەمبەرەکەی شەریعەتی ئیسلام، بە دڵنیاییەوە مسۆگەری پاراستنی مافەکانی مرۆڤی کردووە لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا.

باسی سێیەم

سزاکان

سەرباری دوو ڕێوشوێنەکەی پێشوو، شەریعەتی ئیسلام چەند ڕێوشوێنێکی دیکەی داناوە بۆ مسۆگەرکردنی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، ئەویش بریتین لەو سزایانەی دانراوان بۆ ئیمان لاوازەکان، کە لەم دۆخە سەختانەدا لە بازنەی گوێڕایەڵی کردنی خوا و پێغەمبەر دەچنە دەرەوە، گوێ نادەن بەوەی خوا و پێغەمبەر چ فەرمانێکی بەوان کردووە، بەمەش بە ئارەزووی خۆیان و حەزە دونیاییەکانیان هەڵسوکەوت دەکەن، مافەکانی مرۆڤی تێدا پێشێل دەکەن، جا لەو سزا بڕیاردراوانەی بۆ ئەوانە دانراون، ئەمانەن:

---

(١) بوخاری لە سەحیحەکەیدا هێناویەتی: كتاب الأحكام، باب السمع والطاعة للإمام ما لم تكن معصية، رقم (٦٧٢٥): ٦/ ٢٦١٢، ومسلم في صحيحه: كتاب الإمارة، باب وجوب طاعة الأمراء في غير معصية وتحريمها في المعصية، رقم (١٨٣٩): ٣/ ١٤٦٩، واللفظ له.

(٢) نەوەوی لە قازی عیازەوە هێناویەتی: بڕوانە: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج ١٢/ ٢٢٣.

لقی یەکەم

سزایە دونیاییەکان

لە سزایە دونیاییەکان:

یەکەم: سنوورەکان:

سەبارەت بە سنوورەکان دەربارەی جەنگاوەرە موسڵمانەکان، ئەوا پێویستە لەسەریان جێبەجێ بکرێ، جا ئەگەر تێکۆشەرێك زینای لەگەڵ ئافرەتێکی جەنگاوەر و شەڕکەر کرد، پێش ئەوەی ئەو ژنە ببێتە دیل و کۆیلە، ئەوا پێویستە تێکۆشەرەکە قەمچی لێبدرێ، چونکە حەڕام لە وڵاتی ئیسلام و لە وڵاتی کوفریشدا هەر حەڕامە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

دووەمیان: سەرکۆنەکردن:

مادەم لەلایەن خوای یاسادانەری دانا و پێغەمبەری ئەمیندارەوە فەرمان کراوە بە پاراستنی مافەکانی مرۆڤ، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، هەر کەسێکیش سەرپێچی فەرمانەکانیان بکات لەمەدا سزا و خوێنبایی نەکەوێتەسەر، ئەوا ئەم جارەیان ئەستەمە لە سزای سەرکۆنەکردن دەربازی ببێ.

سەرکۆنەکردن لە گشت سەرپێچییەکدا پێویستە، کە سزا و کەفارەتی تێدا نەبێ[1]، لەبەر ئەوەی زۆربەی سەرپێچییەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە سزا و کەفارەتی تێدا نییە، ئەوا سەرکۆنەکردنی سەرپێچیکاران دروستە.

ئەندازەی سەرکۆنەکردنی سەرپێچیکاران بەدەستی پێشەوایە، لە سوکەوە دەستپێدەکات بۆ توند، دەبێ دادوەر سەیری بکات، سزای هەرە سەختیش کوشتنە، هەر چەندە شەرعناسان ڕاجیان لەبارەی کوشتن لە سەرکۆنەکردندا[2].

سەرکۆنەکردن بۆ تەمبێکردنی سەرپێچیکاران و نەهێشتنی گەندەڵی لە زەویدا دانراوە[3].

لقی دووەم

سزاکانی دواڕۆژ

سەرباری سزا دونیاییەکان، شەریعەتی ئیسلام چەند سزایەکی لە دواڕۆژدا داناوە بۆ ئەوانەی سەرپێچی فەرمان و ڕێگرییەکانی خوای مەزن دەکەن، بڕیاری داوە کە سزا لە ڕەگەزی کردەوەکە بێ، خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ وَٱلَّذِينَ كَسَبُواْ ٱلسَّيِّـَٔاتِ جَزَآءُ سَيِّئَةِۭ بِمِثۡلِهَا وَتَرۡهَقُهُمۡ ذِلَّةٞۖ مَّا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مِنۡ عَاصِمٖۖ كَأَنَّمَآ أُغۡشِيَتۡ وُجُوهُهُمۡ قِطَعٗا مِّنَ ٱلَّيۡلِ مُظۡلِمًاۚ أُوْلَـٰٓئِكَ أَصۡحَٰبُ

---

(1) بڕوانە: الهداية ٢/ ١١٦، والذخيرة ١٢/ ١١٨، وحاشية الدسوقي ٤/ ١٤١، وفتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب ٥/ ٦، والمغني ٩/ ١٤٩، وأخصر المختصرات ١/ ٢٥١.

(2) بڕوانە: حاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ٦٣، وتبيين الحقائق ٣/ ٢٠٧، والتنبيه ١/ ٢٤٨، وحاشية البجيرمي ٤/ ٢٣٦ ـ ٢٣٧، والسراج الوهاج ١/ ٥٣٥، والمغني ٩/ ١٤٨، والفروع ٦/ ١٠٩ ـ ١١٠.

(3) بڕوانە: تبيين الحقائق ٣/ ٢٠٧، وحاشية رد المحتار على الدر المختار ٤/ ٦٠، وموسوعة الفقه الإسلامي المعاصر، مجموعة من أعلام الفتوى ٣/ ٤٥٦، والمقاصد الشرعية للعقوبات في الإسلام ٣٥١ ـ ٣٥٢.

ٱلنَّارِۖ هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴾[1] واته: (ئەوانەش گوناه و تاوانەکانیان ئەنجامداوە، هەرچەندە پاداشتی هەر گوناه و تاوانێك بەقەدەر خۆی دەدرێتەوە " بەڵام هەندێك ئەوەندە تاوانبارن" خەجاڵەتی و سەرشۆڕی و ڕووڕەشی ماندووی کردوون، کەس نیە پەنایان بدات و بیانپارێزێت لە "خەشم و قینی" خوا، ئەوەندە ڕووڕەشن هەر دەڵێی پارچەیەك لە شەوی تاریك ڕوخساری داپۆشیوون، ئا ئەوانە نیشتەجێی ناو ئاگری دۆزەخن و بۆ هەمیشە ژیان لەناویدا دەبەنەسەر). خوای بێ هاوتا فەرموویەتی:﴿ وَمَن جَآءَ بِٱلسَّيِّئَةِ فَكُبَّتۡ وُجُوهُهُمۡ فِي ٱلنَّارِ هَلۡ تُجۡزَوۡنَ إِلَّا مَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ ﴾[2] واته: (ئەوەش بە تاوان و گوناه و خراپەوە دێت، بەڕوودا و سەرەو خوار دەخرێتە ناو ئاگری دۆزەخەوە و"پێیاندەوترێت": ئایا پاداشتان دەدرێتەوە جگەلەوەی دەتانکرد؟!). خوای پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿ مَن جَآءَ بِٱلۡحَسَنَةِ فَلَهُۥ خَيۡرٞ مِّنۡهَاۖ وَمَن جَآءَ بِٱلسَّيِّئَةِ فَلَا يُجۡزَى ٱلَّذِينَ عَمِلُواْ ٱلسَّيِّـَٔاتِ إِلَّا مَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ﴾[3] واته: (ئەوەی بەکار و کردەوەی چاکەوە بێت، ئەوە چاکتر دێتەوەڕێی، ئەوەش بەگوناه و هەڵەوە بێت، ئەوە پاداشتی ئەوانەی کە گوناه و هەڵەیانکردووە نادرێتەوە، تەنها ئەوەنە بێت کە دەیانکرد). ئایەتەکانی پێشوو بەڵگەن لەسەر ئەوەی گوناهکار لەسەر کردەوەکەی سزا دەدرێت، چونکە سەرپێچی خوای مەزنی کردووە و تاوانی ئەنجامداوە، گوناهیش هەرگیز بێ سزا نابێ، مەگەر خوا لێی خۆش ببێ، ئەندازەی بۆ دیاری نەکراوە وەك سزایە دونیاییەکان[4].

---

(1) سورة يونس، الآية ٢٧.

(2) سورة النمل، الآية ٩٠.

(3) سورة القصص، الآية ٨٤.

(4) بڕوانە: الجواب الكافي ١/ ٨١.

دەروازەی دووەم

چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەكانی مرۆڤ

لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا لە یاسای مافی مرۆیی نێودەوڵەتیدا

دوای باسكردنی مافی هاوڵاتیان و جەنگاوەران لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، لێرەدا توێژەر دێ تا ئەو ڕێوشوێنانە ڕوون بكاتەوە كە یاسای ناوبراو دایناوە بۆ مسۆگەركردنی ڕێزگرتن لەم مافانە لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا، بەم شێوەیەی خوارەوە باسیان دەكات:

باسی یەكەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لەسەر ئاستی نیشتمانی (ناوخۆیی).

باسی دووەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی.

باسی یەکەم

چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ

لەسەر ئاستی نیشتمانی (ناوخۆیی)

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی چەند ڕێوشوێنێکی داناوە بۆ مسۆگەرکردنی جێبەجێکردنی بەندەکانی ڕێکەوتننامەکانی، لەسەر ئاستی نیشتمانی بۆ خێزانی نێودەوڵەتی، لەو ڕێوشوێنانە:

لقی یەکەم

دان پێدانان و ڕۆیشتنە پاڵ و بە تاواندانان

لێرەدا دوو ڕێگە هەن، لەبەردەم وڵاتاندا بۆ ئەوەی ببنە بەشێك لەو ڕێکەوتننامانەی بۆ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەستراون، ئەوانیش بریتین لە: واژووکردن یان دانپێدانان یاخود ڕۆیشتنەپاڵ.

ڕێگەی یەکەم، واتە دانپێدانان و واژوو لەسەرکردن، هەردەم نەریت وایە لە دوای ڕێکەوتن دەبێ لەسەر بەند و کەرەستە و پێکهێنەرەکانی ڕێکەوتننامەکە، ماوەیەکی گونجاو دادەنرێ بۆ دەرگا واڵاکردن لەبەردەم خێزانی نێوودەوڵەتی بۆ واژوو لەسەر کردن و دانپێدانانی، لەسەر هەر دەوڵەتێك پێویستە کە ڕێکەوتننامەیەکی واژوو کردووە دانی پێدا بنێت، دەبێ ئەو دەوڵەتەش کە واژووی لەسەر کردووە و دانی پێداناوە لە ڕووی ڕەوشتییە بە جێبەجێکردنی ڕێکەوتننامەکەوە پابەند بێ.

سەبارەت بە ڕۆیشتنەپاڵ، ئەوا لەو دۆخەدا دەبێ کە دەرگا لەبەردەم خێزانی نێودەوڵەتیدا دادەخرێ بۆ واژوو لەسەرکردن و دانپێدانان بە ڕێکەوتننامەکە بەبۆنەی ئەوەی

ڕۆیشتووەتە قۆناغی جێبەجێکردنەوە، ئەوا ئەو کاتە ڕێوشوێنی گونجاو بریتی دەبێ لە ڕۆیشتنەپاڵ، ئەمەیان لەوەی پێشتر جیاواز نییە لە ڕووی کردارییەوە، بەڵکو هەمان شوێنەواری دەبێ، بەڵکو تاکە جیاوازی ئەوەیە ڕۆیشتنە پاڵ وەك جەختکردنەوەی واژوویەکی پێشوو نایەت[1].

جا چ پەنا ببرێتە بەر ڕێوشوێنی یەکەم یان دووەم، ئەوا وڵات و ڕێکخراوە بەشدارەکانی ناو ڕێکەوتننامەکە، لە ڕووی یاساییەوە پابەندن بە جێبەجێکردنی ئەو پابەندییانەی دەکەونەسەر شانیان، بەپێی ماددەی یەکەمی هاوبەشی چوار ڕێکەوتننامەکە و بڕگەی یەکەمی پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەم.

لە دوای دانپێدانان یان ڕۆیشتنە پاڵ، ئەوا لەسەر وڵاتە بەشدارەکان، پێویستە پەیوەندی نێوان یاسای مرۆیی نیودەوڵەتی و یاسای نیشتمانی ڕێکبخرێت، لێرەشدا دوو ڕێگە هەن بۆ ئەمە:

- لکاندن: ئەوەیە دەوڵەت لە دەستووری هەمیشەیی خۆی ئاماژە بکات بەوەی گشت ئەو ڕێکەوتننامانەی دەوڵەت دەچێتە پاڵی دەلکێندرێ بە یاسای ناوخۆییەکان، ئەمەش تەنها بە واژوو لەسەر کردن یان ڕۆیشتنە پاڵ، یاخود ڕۆیشتنە پاڵ لە ڕێگەی ڕۆژنامەی فەرمی یان دەرچوونی بڕیارێك یاخود نووسراوێکی سەرۆکایەتی لەم بارەوە ناهێتەجێ، بۆ نموونە: ماددەی ١٥١ دەستووری هەمیشەیی کۆماری میسری عەرەبی ئاماژە دەکات بەوەی ئەو ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتیانەی میسر تیایدا بەشدار دەبێ یان دوای ڕەزامەندی ئەنجومەنی گەل لەسەری بەپێی بارودۆخەکان و بڵاوکرانەوەی لە ڕۆژنامەی

---

[1]) بڕوانە: الجواب الكافي ١/ ٨١.

فەرمیدا، ئەوا هەمان هێزی یاسای دەبێت[1]، لە عێراقدا دەستووری نویٚ کە ڕاپرسی لەسەر کراوە لە ساڵی ٢٠٠٥ز ئاماژەی بەمە نەکردووە، بەڵام ئەوەی بەپێی یاسای بڵاوکراو لە ڕۆژنامەی فەرمی ژمارە ٧٨ی ساڵی ١٩٧٧ز پەیڕەو دەکریٚ، بریتییە لە بڵاوکردنەوەی ئەو ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتیانەی عێراق پەسەندی دەکات یان دەچێتە پاڵی لە ڕۆژننامەی فەرمیدا کە بەناوی (وەقائعی عێراقییە)، بەمەش دەقە بڵاوکراوەکە دەبێتە دەقێکی فەرمی پشت پێبەستراو.

- تێخستن و دانانی یاسای تازە: لەوانەیە هەندێك دەوڵەت لە دوای پەسەندکردن یان ڕۆیشتنە پاڵ پەنا ببەنەبەر هەموارکردنی یاسا کارپێکراوەکان، پێش ئەم هەنگاوەش لەوانەیە پەنابېەنەبەر یاسای تازەی گونجاو لەگەڵ حوکم و بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و ئەو ڕێکەوتننامەیەی کە دەوڵەت بووەتە بەشێك تیایدا، نموونەش لەسەر ئەمە شانشینی ئوردنی هاشمییە، شانشینی ناوبراو دەستی کرد بە هەموار کردنەوە و دانانی یاسای نیشتمانی گونجاو لەگەڵ بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەولی، ئەمەش لە دوای دامەزراندنی لیژنەی نیشتمانی بۆ هەمان یاسا، لە دیارترین ئەو یاسایانەی هەموارکراون یان تازەن لە شانشینی ناوبراودا: یاسای دەستەی نیشتمانی ئوردنییە بۆ لابردنی مینەکان و دووبارە ئامادەکردنەوە، کە ژمارە (٣٤)ـی ساڵی ٢٠٠٠ (پاشکۆی دووەمە)، هەروەها یاسای سزای سەربازی ژمارە ٥٨ـی ساڵی ٢٠٠٦، یاسای بەرگری شارستانی ژمارە ١٨ـی ساڵی ١٩٩٩ز[2].

ت- بە تاواندانانی پێشێلکارییەکان لە یاسا نیشتمانییەکاندا:

---

(1) بڕوانە: احترام القانون الدولي الإنساني وكفالة احترامه ٣٩ – ٤٠.

(2) بڕوانە: تطبيق القانون الدولي الإنساني على صعيد الوطني في الأردن، د. محمد الطراونة، القانون الدولي الإنساني تطبيقاته على الصعيد الوطني في الأردن ١٢٤ – ١٢٧.

دەوڵەتە بەشدارەکان لە ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، پشتیان بەستووە بە چەندین شێوە بۆ بەتاوان دانانی پێشێلکارییە مەزنەکانی بنەماکانی یاسای ناوبراو، لە ناوەڕۆکی یاسا نیشتمانیەکان، وەك پابەندبوون و وەفایەك بەرامبەر بە بەڵێنەکانی، لە دیارترینیان:

١- شێوازی دەقی سزایی تایبەت:

ئەم شێوازە خۆی دەبینێتەوە لە دەرکردن و دانانی یاسای سزایی تایبەت بۆ سزادانی ئەوانەی ((سەرپێچییە مەزنەکان)) ئەنجام دەدەن بەرامبەر بە بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، بەلژیکا ئەم شێوازەی بەکارهێناوە، لە میانەی یاسای دەرکراو لە بەرواری ١٦ حوزەیرانی ١٩٩٣، کە ماددەی یەکەمی باسی سەرپێچییە مەزنەکانی کردووە بەپێی ڕێکەوتننامەکانی جنێف و دوو پرۆتۆکۆڵە زیادکراوەکانی ساڵە ١٩٧٧ز.

٢- شێوازی تێخستن (إدراج):

ئەمەیان بە مانای ئەوەدێ کە ((سەرپێچییە مەزنەکان)) و تاوانەکانی تری جەنگیش بخرێنە ناو دەقەکانی یاسای سزای نیشتمانی، ئیسپانیا ئەمەی کردووە، دەستی کردووە بەوەی خشتەی سەرپێچییە مەزنەکانی خستۆتە ناو کرۆکی یاسای سزای گشتی، کە ژمارەکەی ١٠/ ٩٥ لە بەرواری ٢٣/ ١١/ ١٩٩٥ دەرچووە، بەمەش بەشی سێیەم لە کەرتی بیست و چوارەم و ماددەکانی ٦٠٩ – ٦١٤ تایبەت بووە بۆ ئەم سەرپێچیانەی جەنگ، یان ئەو سەرپێچیانە بخرێنە ناو یاسای سزای سەربازیەوە، وەك سویسرا، یاسادانەری سویسری لیستی پێشێلکارییە مەزنەکانی ڕێکەوتننامەکانی جنێفی خستۆتە ناو یاسای سزای سەربازی، لە میانەی ماددەکانی ١٠٨ – ١١٤ەوە.

٣- شێوازی حەواڵەکردن:

ئەمەش بەدانانی دەقێکی یاسایی کورت دەبێ، کە یاسای ناوخۆیی مرۆڤ حەواڵە بکات بۆ یاسای نێودەوڵەتی، بەریتانیا بەکاری هێناوە لەو یاسایەی لە بەرواری ١٣ تەمموزی ساڵی ١٩٥٧ دەرچوو، لە ٣١/ کانونی ساڵی ١٩٧٨ هەموار کراوەتەوە، لە ماددەی یەکەمدا حەواڵە دەکات بەگەڕانەوە بۆ سەرپێچی و پێشێلکارییەکان بۆ ڕێکەوتننامە و پرۆتۆکۆڵەکانی جنێف(١).

تێبینی ئەوە دەکرێ کە عێراق سەرباری ئەوەی چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفی پەسەندکردووە بەپێی یاسای ژمارە ٢٤ ساڵی ١٩٥٥ز، هەروەها ڕێکەوتننامەکانی تری یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پەسەندکردووە، وەك ڕۆیشتنە پاڵ ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتییە تایبەکان بە قڕکردن و سزادانی تاوانی داماڵینی ڕەگەزی (ئەبهار تهاید) بەپێی یاسای ژمارە ٩٢ـی ساڵی ١٩٧٥ز، ڕێکەوتننامەی تایبەت بە قەدەغەبوون و گەشەپێدان و بەرهەم هێنان و کۆگاکردنی چەکی بایلۆژی و چەکی توکسینی و لەناوبردنیان یان بەکارهێنانیان بۆ مەبەستی ئاشتیانە بەپێی یاسای ژمارە ١١١ـی ساڵی ١٩٧٥ز، بەڵام یاسای سزای سەربازی نوێ، کە ژمارە ١٩ـی ساڵی ٢٠٠٧ە، باسی تاوانەکانی جەنگ و تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی نەکردووە، پابەند نەبووە بە پابەندییەکانی لە بەرامبەر ئەو ڕێکەوتننامانەی پەسەندی کردبوون، ئەمەش کەم و کورتییە لە یاساکانی عێراقیدا.

---

(١) بڕوانە: أساليب تفعيل قواعد الدولي الإنساني في صلب التشريعات الداخلية، د. إحسان هندي، القانون الدولي الإنساني، الواقع والطموح ٦٨ – ٧٣، وتطبيق القانون الدولي الإنساني على أصعدة الوطنية، شريف عتلم، الدولي الإنساني دليل للطبيق على اليد الوطني ٢٩٩ – ٣٠٥، ومبادئ القانون االدولي الإنساني، د. عبد علي سوادي ١٦٢ – ١٦٦.

لقی دووەم

دەستی نیشتمانی بێدار و چاودێر لەسەر جێبەجێکردن و بەگەڕخستن

زۆرێك لەو وڵاتانەی بەشدارن لە ڕێکەوتننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا دەستیان کرد بە دروستکردنی لیژنە و دەستەی نیشتمانی بۆ جێبەجێکردنی یاسای ناوبراو و بەگەڕخستنی جێبەجێکردنەکە.

ئەم دەستە یان لیژنانە بریتین لە: ((یەکێك لە ڕێوشوێن و ئامرازە نیشتمانیەکان بۆ جێبەجێکردنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر ئاستی نیشتمانی))[1].

بوونی ئەم دەستانە بەپێی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پێویست و ئەرك نییە، چەندین دەوڵەت هەن کاری زۆر گرنگ دەکەن لە بواری جێبەجێکردنی ئەم یاسایەدا، بەڵام شوێنەواری کارای ئەم دەستانە لەم گۆڕەپانانەدا پاڵی بە کۆبوونەوەی شارەزایە حکومییەکان ناوە بۆ پاراستنی قوربانیانی جەنگ، کۆبوونەوەی ناوبراو لە جنێف بەسترا بۆ ڕاسپاردنی وڵاتان بە دروستکردنی لیژنەی نیشتمانی بۆ دەستکردن بە جێبەجێکردنی حوکمەکانی ئەم یاسایە، دواتر لە هەمانساڵدا جەختی لەسەر کرایەوە لە: کۆنگرەی بیست و شەشەمی خاچی سور و مانگی سور، هەروەها لە ڕاگەیەندراوی قاهیرە لە ١٦/ ١١/ ١٩٩٩زدا، لە نەخشەی کاری هەرێمی بۆ جێبەجێکردنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەسەر ئاستی عەرەبی ساڵی ٢٠٠٣ بەهەمان شێوە جەختی لەسەر کرایەوە.

---

[1] نشر القانون الدولي الإنساني، د، محمد يوسف علوان، دراسات في القانون الدولي ٥٠١.

وەك وەڵامدانەوەی ئەم ڕاسپاردە و بانگەوازانە، ئەوا زیاتر لە ٦٠ وڵات هەڵسان بە دامەزراندنی دەزگای پەیوەندیدار بە جێبەجێکردنی یاسای مرۆیی، لەوانە: چواریان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، ئەویش لە: ئێران، ئوردن، یەمەن و میسر.

نەریت وایە ئەم لیژنانە پێکدێن لە نوێنەرانی وەزارەتە پەیوەندیدارەکان و ڕێکخراوە نیشتمانیەکان و دەستە پیشەییەکان، جگەلەوانەش لەو دامەزراوانەی پەیوەندیدارن بەم یاسایەوە، ئەرکیان بریتی دەبێ لە گونجاندنی یاسای نیشتمانی لەگەڵ ئەو ڕێکەوتننامانەی بەستراون، هەروەها هاندانی بڵاوبوونەوەی ئەم یاسایانە، هەروەها دەبێ ئەم لیژنانە هێزیان هەبێ، تا یارمەتیدەریان بێ بۆ خستنەڕووی ڕاسپاردە لەبارەی جێبەجێکردن و کارکردن لەسەر مۆسۆگەرکردنی جێبەجێکردنی[1].

لقی سێیەم

بڵاوکردنەوە و هۆشیارکردنەوە

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ئەو لایەنانەی ڕێکەوتننەکە ئەنجام دەدەن پابەندکردووە، بە بڵاوکردنەوەی ڕێکەوتننامەکان لەسەر فراوانترین ئاست، کە بگونجێ، بەتایبەت لە نێوان ئەندامانی هێزە چەکدارەکان، هەروەها لە پێناو بەرچاو ڕۆشنکردنەوەی سەربازەکان بە حوکم و بڕیارەکانی ئەم یاسایە، لەسەریان پێویست کردووە یاسای ناوبراو بخەنە ناو ڕێنمایی و مەشقی سەربازیەوە.

---

(1) بروانه: تطبيق القانون الدولي الإنساني على الأصعدة الوطنية، شريف عتلم، القانون الدولي الإنساني دليل للتبطيق على الصعيد الوطني ٢٩٥ – ٣٤٥، ودور الجمعيات الوطنية للصليب الأحمر والهلال الأحمر في تنفيذ القانون الدولي الإنساني، د. محمد حمد العسبلي، القانون الدولي الإنساني دليل للطبيق على الصعيد الوطني ٣٥٥ – ٣٥٧، وتطبيق القانون الدولي الإنساني على الأصعدة الوطنية، ماريا دوتلي وشريف عتلم، القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح ٨٣ – ٨٤.

ئەم فێرکردن و مەشق پێکردنە، دەبێ گونجاو بێ لەگەڵ ئەو ئەندامانەی لە ناو دەزگا و لەشکری سەربازیدا هەن.

ئەم کارە تەنها لەسەر ئاستی تیۆری کورت هەڵنایەت، بەڵکو پێویستە فێر بکرێن و مەشقیان پێبدرێ لەسەر ئاستی کرداریش، چونکە تێخستنی ماددەکانی یاساکە بۆ ناو پەیڕەوی تیۆری ڕۆڵی تەواو و داواکراو ناگێڕێت، ئەویش بریتییە لەوەی وا لە ئەندامان بکات پابەند بن یان تەواو شارەزابن لە جێبەجێ کردنی، چەند سەرباز فێری یاسا بوونە بەشێوەیەکی کرداری لەوانەی هێمای پارێزگاریان هەڵگرتووە و بەشدارن لە کرداری لێکۆڵینەوە و گەڕان بە دوای بریندار و نەخۆشەکان...؟![1]

پێشتر ئەو دەقانە ڕوونکرانەوە، کە ئاماژە دەدەن بە پێویستی هۆشیارکردنەوە و شارەزاکردن، هەروەها ئاماژە بەو دەوڵەتانەش درا کە بەم ئاڕاستەیە هەنگاو دەنێن، هەوڵ و کۆششی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتیش لەم بوارەدا خرایە بەرباس.

---

[1] بڕوانە: تدريس قانون النزاعات المسلحة للقوات المسلحة وتدريبها على تطبيقه وتنظيمها على أساسه، سيرج بورجوا، القانو الدولي الإنساني دليل للتبيطق على الصعيد الوطني ٤٣٤ ـ ٤٣٥.

باسی دووەم

چەند ڕێوشوێنێك بۆ دەستەبەركردنی

پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی

سەرباری ڕێوشوێنە نیشتمانییەكان، ئەوا چەند ڕێوشوێنێك هەن بۆ مسۆگەركردنی پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا، لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، گرنگترین ئەم ڕێوشوێنانە خۆیان دەبیننەوە لەمانەدا:

لقی یەكەم

دەستە و كۆمەڵە نێودەوڵەتییە تایبەتەكان

دەستە نێودەوڵەتییە تایبەتەكان هەڵدەستن بە ڕێزگرتن لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و ڕێگەكانی بەگەڕخستنی ڕێكەوتنەكان، هەروەها ڕۆڵێكی گەورە دەبینن لە ڕێزگرتن لە پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا، ئەم دەستانە بۆ حكومی و نا حكومییەكان دابەش دەبن، جا ئەوانەی خوارەوە هەندێكن لەو ڕێكخراوە نێودەوڵەتییە حكومیانەی لەم لایەنەدا كار دەكەن:

یەكەم: لیژنەی نێودەوڵەتی بۆ بەدواداچوون بۆ ڕاستییەكان:

دوای شكست هێنانی ئامرازی لێكۆڵینەوە كە چوار ڕێكەوتننامەكەی جنێف چەسپاندبووی، ئەوا بەشداربووانی كۆنگرەی دیبلۆماسی بۆ گەشەپێدانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ١٩٧٤ – ١٩٧٧ گەڕان بەدوای جێگرەوەیەك بۆ ئەم ئامرازە، دامەزراندنی

لیژنەی نێودەوڵەتی بۆ بەدواداچوون بۆ ڕاستییەکان، متمانەی بەشداربووانی بەدەستهێنا، کە لە ماددەی (٩٠) پرۆتۆکۆڵی زیادکراوی یەکەمدا جێگیریان کرد.

لیژنەکە بەپێی ماددەی ئاماژە بۆکراو پێکهێنرا، دوای ئەوەی کەنەدا لە ٢٥ حوزەیرانی ساڵی ١٩٩١ ڕایگەیاند کە کارەکانی پەسەند کردووە، بەم هۆیەشەوە کۆبوونەوەی دامەزرێنەری لیژنەکە لە ساڵی ژ١٩٩٢ز لە شاری (برن) بەڕێوەچوو، لەوێدا سیستەمی ناوخۆیی لیژنەکە دانی پێدانرا.

لیژنەکە لە ١٥ ئەندامی پلە باڵا لە ڕەوشت بەرزیدا و گەواهی بۆدراو لەسەر بێ لایەنیان پێکدێت، بۆ ماوەی پێنج ساڵ هەڵدەبژێردرێن، ژووری لێکۆڵینەوە لە حەوت ئەندام پێکدێن، بەپێی ڕێوشوێنە یاساییەکان.

ئەرکەکانی لیژنەکە کورت دەبنەوە لە:

١- لێکۆڵینەوە لە هەر ڕووداوێکی پەیوەست بە هەر بانگەشەیەك سەبارەت بە هەر پێشێلکردنێکی مەزنی ڕێکەوتننامە و پرۆتۆکۆڵەکان.

٢- کارکردن بۆ دووبارە گێڕانەوەی ڕێز بۆ حوکمەکانی ڕێکەوتننامەکان و پرۆتۆکۆڵەکان، لە میانەی هەوڵە ئەرێنیەکانی.

لیژنەکە تەنها لەبەردەم وڵاتاندا کراوەیە، کارەکەی کورت هەڵدێت لە بەدواداچوون بۆ نێو ئەو دەوڵەتانەی کاری لیژنەکە پەسەند دەکەن، بەوەی دەبێ لیژنەکە دابەشکاری جوگرافی لەکاتی پێکهاتنیدا ڕەچاو بکات، سیستەمە داراییەکەشی پشتی بەستووە بەو هاوبەشیانەی ئەو دەوڵەتانە پێشکەشی دەکەن کە دانیان بە کاری لیژنەکەدا ناوە و داوای لێکۆڵینەوە دەکەن، هەروەها پشت بە بەخشینە ئارەزوومەندانەکانیش دەبەستن.

لەگەڵ تەواو نەبوونیشی، ئەوا کاری لیژنەکە وابەستەیە بەو بایەخەی وڵاتان بەو لیژنەیە دەدەن(1).

دووەم: کۆمسیۆنی باڵای نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ (UNHCHR):

بەپێی ڕاسپاردەکانی جاڕنامەی ڤیەننا و بەرنامەی کار، کە لە ٢٥ حوزەیرانی ١٩٩٣ لە کۆنگرەی جیهانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەسترا سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ، ئەوا کۆمسیۆنی باڵای نەتەوە یەکگرتووەکان دامەزرا بۆ مافەکانی مرۆڤ بەپێی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە ژمارەکەی ٤٨/ ١٨١ لە بەرواری ٢٠ کانونی یەکەمی ١٩٩٣ دەرچووە، دواتر نووسینگەکەی یەکخرا لەگەڵ نووسینگەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ مافەکانی مرۆڤ، بارەگاکەشی لە جنێفە.

ئەرکەکەی بریتییە لە مسۆگەرکردنی پارێزگاری کردن لە گشت مافەکانی مرۆڤ، لە ڕێگەی جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، هەروەها پابەندبوونی بە بەهێزکردنی ڕێگرتن لە مافەکانی مرۆڤ بەبێ جیاوازی.

نووسینگەکە بۆ چەند یەکەیەکی ڕێکخراوی دابەش دەبێ، کۆمسیاری باڵا سەرۆکایەتی دەکات، کە خاوەنی پۆستی ئەمینداری گشتی یارمەتیدەری نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ ماوەی ٤ساڵ، نووسینگەکەی چەند لقێکی هەیە، وەك: لێکۆڵینەوەکان و مافە گەشەپێدان، خزمەتگوزارییەکانی پاڵپشتی، چالاکی و بەرنامەکان.

---

(1) بڕوانە: مـ ٩٠، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧، والقانون الدولي الإنساني في ضوح المحكمة الجنائية الدولية ٧٨ – ٨٠، والقانون الدولي الإنساني: شلالدة ٣٣٠ – ٣٣٣، والنظرية العامة للقانون الدولي الإنساني ١٣٥ – ١٣٦، وتطبيق القانون الدولي الإنساني، د، عامر الزمالي، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ١٢٩ – ١٣٢.

ئەركی ئەم نووسینگەیە دەدرەوشێتەوە لە: بەهێزكردنی دانپێدانان و جێبەجێكردنی ڕێكەوتننامە نێودەوڵەتییەكان، بەڕێوەبردنی خزمەتگوزاری زانیاری بەرنامەی نەتەوە یەكگرتووەكان، بەهێزكردنی دروستكردنی ژێرخانی بنەڕەتی نیشتمانی مافەكانی مرۆڤ، دابینكردنی پاڵپشتی بۆ ڕێوشوێنەكانی بەدواداچوون بۆ ڕاستییەكان سەبارەت بە مافەكانی مرۆڤ، پاڵپشتی كردنی دەزگا نێودەوڵەتییەكان بۆ مافی مرۆڤ و دەستەكانی چاودێریكاری جێبەجێكردنی پەیماننامەكان، هەروەها كار لەگەڵ كاروباری مرۆیی و دەزگا پەیوەندیدارەكان دەكات لە نەتەوە یەكگرتووەكان بۆ چاك كردنی بارودۆخی مرۆیی لە بارە لەناكاوەكاندا[1].

ئەمانەی خوارەوە چەند ڕێكخراوێكی نێودەوڵەتی نا حكومین:

یەكەم: لیژنەی نێودەوڵەتی خاچی سور:

لیژنەی نێودەوڵەتی خاچی سور، وەك چالاكترین ڕێكخراوی نێودەوڵەتی ناحكومی دەردەكەوێ بۆ پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لە كاتی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكاندا، لێرەدا توێژەر سەرنجێكی خێرا دەخاتەسەر ئەم لیژنەیە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

❖ **ناساندنی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی:**

لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی پێناسەی خۆی كردووە بەوە: ((ڕێكخراوێكی بێ لایەن و سەربەخۆیە، لە ڕووی سروشت و پێكهاتنیەوە نا حكومییە، وڵاتان ئەركی پاراستن و

---

[1]) بڕوانە: القاموس العلمي للقانون الإنساني ٥٦٩ – ٥٧١، وحقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي ٣١٠ – ٣١٢.

یارمەتیدانی قوربانیانی ناکۆکی چەکداری پێ سپاردووە، لە میانەی چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفی ساڵی ١٩٤٩ز و دوو پرۆتۆکۆڵە زیادکراوەکەی ساڵی ١٩٧٧ز))[١].

❖ دامەزران و دروستبوون:

دوای ئەوەی لاوی سویسری (هنری دونان) پاشماوەکانی جەنگی سولفرینۆی بەدی کرد، کە لە نێوان نەمسا و فەرەنسا لە ٢٤ـی حوزەیرانی ساڵی ١٨٥٩ز هەڵگیرسا، لە کتێبەکەیدا ((یاداشتی سولفرینۆ)) داوای کرد ڕێکخراوەکانی بەهاناوەچوون دروست بکرێن بۆ چاودێری کردنی بریندار و نەخۆشەکان لە کاتەکانی جەنگدا، بەمەش ساڵی ١٨٦٣ز کۆمەڵەی جنێف بۆ ڕێکخراوی گشتی دروستبوو لە ((گوستاف موانییە، گیوم عنری دوفور، لوی أبیا، تیودۆر مونوار، هنری دونان))، دواتر بووە لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی[٢].

❖ کاری لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی:

لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی لەوەتەی دامەزراوە بەستراوەتەوە بە گەشەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە، ئەم لیژنەیە خاوەنی دەستپێشخەری بووە لە پێشنیارکردنی ڕێکەوتننامەی یەکەمی جنێف لە ساڵی ١٨٦٤ز، هەر لەو کاتەوە لیژنەکە بە پێداگیریەوە کار دەکات لەسەر گەشەپێدانی یاسای ناکۆکییە چەکدارەکان و ڕەواج پێدان و شرۆڤەکردن

(١) تعرف على اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٦.

(٢) بڕوانە: تعرف على اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٧.

و بەشداری کردن لە بڵاوکردنەوەی لە ژێر ڕۆشنایی پێشکەوتنی ناکۆکییەکان[1]، ئەم ڕێکخراوە بە جێگرەوەی وڵاتە پارێزەرکان دادەنرێ[2].

❖ چالاکییە کردارییەکانی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی:

گرنگترین چالاکییە کردارییەکانی لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی خۆی دەبینێتەوە لە بایەخدانی سەرەکی بە کارە مرۆییەکان، گەیشتن بە قوربانیانی ناکۆکییە چەکدارییەکان، کارکردن بە بێ لایەنی و سەربەخۆیی لەو ئەرکانەی دەخرێنەسەر شانی، پاراستنی قوربانیان بەوەی لایەنە بەشدارەکانی ناو ناکۆکییەکە بخرێنە بەردەم بەرپرسیارێتیەکەیان، دەستوەردان لە پێناو گەیاندنی قوربانیان بە مافە ڕەواکانیان، گەیاندنی یارمەتی بەوان، دۆزینەوە ڕێگەی گونجاو بۆ نەهێشتنی ئەو پێشێلکاریانەی لەسەر زەوی ئەنجام دەدرێن، لەگەڵ پابەندبوون بە بێدەنگی مەگەر بۆ پێویستی[3]. بارەگا سەرەکییەکەی لە جنێفە، بارەگای لە زیاتر لە ٨٠ وڵاتی جیهاندا هەیە، زیاتر لە ١٢٠٠ فەرمانبەریشی هەیە[4].

دووەم: ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی:

---

(١) بڕوانە: اللجنة الدولية للصليب الأحمر والقانون الدولي الإنساني، ديفيد ديلابرا، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ١٥١ – ١٥٣.

(٢) بڕوانە: مـ ١٠ اتفاقيات جنيف الأولى والثانية والثالثة، ومـ ١١، اتفاقية جنيف الرابعة ١٩٤٩، ومـ ٥٥، البروتوكول الإضافي الأول ١٩٧٧.

(٣) بڕوانە: اللجنة الدولية للصليب الأحمر والقانون الدولي الإنساني، ديفيد ديلابرا، محاضرات في القانون الدولي الإنساني ١٥٧ – ١٦٨، وحماية المدنيين في زمن النزاعات المسلحة ١١٠ – ١١٩.

(٤) بڕوانە: موقع المنظمة على الإنترنت:
www.ic(c.org/web/a(asitea(a0.nst/htmll/section-discove(-the-ic(c?open Document.

ئەمە ڕێکخراوێکی سەربەخۆی بێ لایەنە، بزوتنەوەیەکی خۆبەخشی جیهانیە بۆ ڕێگەگرتن لە پێشێلکردنی مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ، کار دەکات بۆ بەرزکردنەوە و پایەدارکردنی گشت ڕێکەوتننامە و پەیماننامە و جاڕنامە نێودەوڵەتییەکان، جەخت دەکاتەوە لەسەر سزادانی پێشێلکارانی مافەکانی مرۆڤ.

لە ساڵی ١٩٦١ز دامەزراوە، بارەگاکەی لە شاری لەندەنە، لە پارەدارکردنیدا پشت دەبەستێت بە پشکداری و بەخششی ئەندامانی کە بە گشت شوێنەکانی جیهاندا بڵاوبوونەتەوە، کە بە ٢,٢ بەشداربوو لە ١٥٠ وڵات و هەرێم دەخەملێندرێ[1].

سێیەم: ڕێکخراوی چاودێری مافەکانی مرۆڤ HRW:

ڕێکخراوی چاودێری مافەکانی مرۆڤ (هیومان ڕایتس ووچ)، لە ساڵی ١٩٧٨ لە ژێر ناوی (هلسنکی ووچ) دەستی بەکارەکانی کرد، بۆ چاودێری کردنی پابەندی کۆمەڵەی وڵاتانی سوفییەتی بە حوکمەکانی مافەکانی مرۆڤ کە لە ڕێکەوتننامەکانی هلسنکیدا هاتووە، دواتر گۆڕانکاری بەسەردا هات تا لە ساڵی ١٩٨٨ز ئەو شێوەیەی وەرگرت کە ئێستا هەیەتی.

ڕێکخراوێکی نا حکومییە، هەڵدەستێ بە ڕەوانەکردنی لیژنەکان بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە بۆ بەدواداچوون بۆ ڕاستییەکان لەبارەی پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤ لە گشت شوێنەکانی جیهاندا، هەروەها هەڵدەستێت بە بڵاوکردنەوەی ئەو دەرەنجامانەی پێی گەیشتووەساڵانە لە دەیان کتێب و ڕاپۆرتدا، لەمەشدا ئەو دەوڵەتەی پێشێلی مافەکانی کرددووە شەرمەزار دەکات و هانی ڕێزگرتن دەدات لەو ئاستە دیارکراوە جیهانیانەی بۆ مافەکانی مرۆڤ دانراون.

---

(1) بڕوانە: أثر عولمة حقوق الإنسان على مبدأ السيادة ٨٣ – ٨٤، وحماية المدنين في زمن النزاعات المسلحة ١٢٨ – ١٣٠، وموقع المنظمة على الإنترنيت:

www.amnesty.o(g/a(who-we-a(e.

بارەگاکەی دەکەوێتە نیۆیۆرك، چەندین نووسینگەی هەمیشەیی هەیە لە پایتەختە گەورەکانی جیهاندا، وەك: مۆسکۆ، لەندەن، برۆکسل، زیاتر لە ١٥٠ پسپۆر کاری تیادا دەکەن، لە پارێزەران و رۆژنامەنووسان و ئەکادیمییەکان و شارەزایە هەرێمییەکان لە چەندین رەگەز و ناسنامەی جیاواز(١).

لقی دووەم

دادگا نێودەوڵەتییەکان

پەنابردنە بەر دادگا نێودەوڵەتییەکان، کاریگەری مەزنی کردە سەر پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، ئەم دادگایانە بۆ دادگای کاتی و هەمیشەیی دابەش دەبن:

یەکەم: دادگا نێودەوڵەتییە کاتییەکان:

لە دادگا نێودەوڵەتییە کاتییەکان بۆ سزادانی تاوانبارانی جەنگ، ئەوا توێژەر لێرەدا سەرنجێکی خێرا دەخاتەسەر هەندێکیان، لەوانە:

١- دادگای سەربازی نێودەوڵەتی لە نورمبریج:

دادگای سەربازی نێودەوڵەتی لە نورمبریج، بەپێی رێکەوتننامەی واژووکراوی ٨ ئابی ١٩٤٥ بۆ دادگاییکردنی ئەنجامدەرانی تاوانی جەنگ دامەزرا، ئەوانەی کە تاوانەکانیان درێژبووەتەوە بۆ ناوچەی جوگرافی بێ سنوور و نادیاریکراو.

---

(١) بڕوانە: أثر عولمة حقوق الإنسان على مبدأ السيادة ٨٤، وموقع المنظمة على الإنترنيت:
www.h(w.o(g/a(abic/info/about-h(w.htm.

دادگاكە لە چوار دادوەر پێكهێنرابوو، دادوەرەكان لەم وڵاتانە بوون: (ئەمریكا، بەریتانیا، فەڕەنسا، یەكێتی سۆفیەتی)، كە واژوویان لەسەر ڕێكەوتننامەكەی لەندەن كردبوو، هەر یەكێك لەم وڵاتانە هاوڵاتیەكی خۆیان وەك جێگری ڕەسەنی دادوەرەكەیان دانابوو، بۆ ئەوەی لەو كاتەی دادوەرە ڕەسەنەكە نەیدەتوانی ئامادە بێت ئەوا جێگرەكەی ئامادە بێت.

ڕێكەوتن لەسەر ئەوەی دادگاكە سیفەتێكی سەربازی هەبێ، تا زوو پرسەكان یەكلا بكاتەوە و بە بنەمای هەرێمایەتی كۆت و بەند نەبێ.

یەكێك لە پسپۆریەكانی ئەم دادگایە بریتی بوو لە سەیر كردنە ئەو تاوانانەی دژی ئاشتی بوون، وەك: پیلانگێڕی یان وروژاندن یاخود دەستدرێژی ڕاستەوخۆ یاخود جەنگی پێچەوانەی پەیماننامە نێودەوڵەتییەكان، هەروەها تاوانەكانی جەنگ، وەك: كوشتن، هەڵسوكەوتی خراپ، تێكدانی شار و دێهاتەكان بەبێ هۆكار، تاوانەكانی دژی مرۆڤایەتی، وەك: قڕكردن، بەكۆیلەكردن، چەوساندنەوە بەهۆكاری سیاسی یان ڕەگەزی یان ئاینی.

دادگاكە دەستی كرد بە دادگایی كردنی ٢٢كەس، لە گەورە سەركردە نازییەكان، لە ٢٠ تشرینی دووەمی ١٩٤٥ز، حوكمی بێ تاوانی بۆ ٣ كەسی لەوان دەركرد، حوكمی لە سێدارەدانی بەسەر ١٢ كەسی لەوانسەپاند، حوكمی بەندكردن لە ١٠ – ٢٠ساڵ بەسەر ئەوانر تردا سەپاند، لە تشرینی یەكەمی ١٩٤٦.

كۆمەڵێك ڕەخنە لە دادگاكە گیران، ئەویش بەرپەرچی ڕەخنەكانی دایەوە[1].

٢– دادگای سەربازی نێودەوڵەتی بۆ خۆرهەڵاتی دوور (تۆكیۆ):

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني في ضوء المحكمة الجنائية الدولية ١٣٤ – ١٤٨، ومباديء القانون الدولي الإنساني: د. عبد علي سوادي ١٧٤ – ١٧٦.

دادگای سەربازی نێودەوڵەتی بۆ خۆرهەڵاتی دوور بە داواكاری ژەنەڕاڵ (دوگلاس ماك ئارسەر) لە ١٩ كانونی ١٩٤٦ دامەزرا، بارەگاكەی لە تۆكیۆ دانا، بۆ سزادانی یابانییە تاوانبارەكانی جەنگ، دوای ئەوەی یابان لە جەنگی دووەمی جیهانیدا خۆی بەدەستەوەدا.

دادگاكە لە ١١ دادوەری ١١ وڵات پێكهێنرا، لە دە دەوڵەت كە جەنگیان لەگەڵ یابان كرد، لەگەڵ وڵاتێكی بێ لایەن كە هیند بوو، دادوەرەكان لەلایەن سەركردەی باڵای دەسەڵاتە هاوپەیمانەكان هەڵبژێردران، دوای ئەوەی ناوەكان لەلایەن وڵاتە ناوبراوەكان پێشكەشی كران.

سەبارەت بە پسپۆری و ڕێوشوێن و ڕێككارییەكان، ئەوا هیچ جیاوازیەكی سەرەكی نییە لەگەڵ دادگای نورمبریج.

دادگاكە یەكەم دانیشتنی ئەنجامدا لە ٢٦ نیسانی ١٩٤٦، بەردەوام بوو تا ١٢ تشرینی دووەمی ١٩٤٨، لە ٢٨ كەس ٢٦كەسی تۆمەتبار كرد، سزای بەسەریاندا سەپاند، نزیك لەو سزایەی لە دادگای نورمبریجدا بەسەر تاوانباراندا سەپێنرا.

ئەم دادگایە نرخ و بەهاكەی وەك دادگای پێشووتر نەبوو، بەهۆی نا جێگیری سیاسی لە نێوان هاوپەیمانان و زاڵبوونی دەسەڵاتی ئەمریكی بەسەر دادگایی كردنەكانیدا.

هەر دوو دادگای نورمبریج و تۆكیۆ دوو پێشینەی دادگایی گرنگ بوون لە دادگای تاوانی نێودەوڵەتیدا[1].

٣- دادگای تاوانی نێودەوڵەتی بۆ یوگسلافیای پێشوو:

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي الإنساني: شلالدة: ٣٦٤ – ٣٦٦، والقانون الدولي الإنساني في ضوء المحكمة الجنائية الدولية ١٤٨ – ١٥٣.

بەپێی بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایش، کە ژمارە ٨٠٨ بوو لە بەرواری ٢٢ شوباتی ١٩٩٣ز دەرچوو، هەروەها لە دوای دەرچوونی ڕاپۆرتی سکرتێری گشتی دەربارەی پڕۆژەی سیستەمی بنەڕەتی بۆ دادگا، ئەوا ئەنجومەنی ئاسایش بڕیاری ٨٢٧ز دەرکرد، کە تایبەت بوو بە دامەزراندنی دادگاکە و پەسەندکردنی پڕۆژەی ناوبراو، دادگاکە بوونە یاساییەکەی لە ٢٥ ئایاری ١٩٩٣ز بەدەستهێنا.

ئەم دادگایە لە سێ دەزگا پێکدێت، کە ئەمانەن: فەرمانگەکانی دادگا، کە لە ١١ دادوەر پێکدێن، لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە هەڵبژێردراون بۆ ماوەی چوار ساڵ، دەکرێ درێژ بکرێتەوە، نووسینگەی داواکاری گشتی، کە دەدرێتە داواکارێکی سەربەخۆی بەرپرس لە ئەنجامدانی گشت لێکۆڵینەوەکان و دادگایی کردنی بەرپرسەکان، کە پێشێلکاریی مەزنیان کردووە لەبەرامبەر یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، هەروەها پێنووسی دادگا، کە بەرپرسە لە بەڕێوەبردنی دادگاکە و دروستکردنی پەیکەری بنەڕەتی پێویست و دەستەبەرکەری چاك بەڕێوەچوونی کرداری دادگایی کران لە بوارە هەستیار و گرنگەکان، بەشێوەیەکی تایبەت لە یاسای تاواندا، پێنووسەکە لە کارگێڕی دادگایی و کارگێڕی ئیداری پێکدێت.

سەبارەت بە پسپۆرییەکانی، ئەوا پسپۆرییەکی کەسی هەیە، پەیوەستە بەو تاکانەی پێشێلکاریان ئەنجامداوە، پسپۆرییەکی شوێنیشی هەیە، تا ئەو تاوانانە بگرێتەوە کە لە هەرێمی یۆگسلافیای پێشوو بگرێتەوە، هەروەها پسپۆرییەکی کاتیشی هەیە، بەوەی ئەو تاوانە دەگرێتەوە کە لە سەرەتای کانونی دووەمی ١٩٩١ز ئەنجامدراون[1].

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني في ضوء المحكمة الجنائية الدولية ١٥٩ – ١٧٠، والمحكمة الجنائية الدولية ٢٤ – ٢٦.

پێکهاتەکەی وەك شێوە پێکهاتەی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی یۆگسلافیای پێشووە، هەر دوو دادگای ناوبراو هەڵسابوون بە دابەشکردنی داواکاری گشتی و فەرمانگەی تیاهەڵچوونەوە، ئەمەش سەریکێشا بۆ دروست بوونی چەند کێشە و ئاستەنگ لە بوارە جیاوازەکاندا، بەمەش ئەنجومەنی ناچار بوو پەیوەندی نێوانیان هەڵبوەشێنێتەوە بە بڕیاری ١٤٣١ لە ١٤ ئابی ٢٠٠٢.

دادگاکە تایبەت بوو بە لێکۆڵینەوە لە سێ تاواندا، کە ئەمانەن: قڕکردنی بە کۆمەڵ و تاوانی دژی مرۆڤایەتی، پێشێلکارییەکانی ماددەی سێیەمی هاوبەش لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێفدا ١٩٤٩ و دوو پڕۆتۆکۆڵە زیادکراوەکەی لە ١٩٧٧، کارە کەسییەکەی کورت بووەوە لە کەسە سروشتییەکان بەدەر لەوانی تر، پسپۆرییە کاتیەکەی کورت بووە لە لێکۆڵینەوە لەو تاوانانەی لەماوەی نێوان ١ کانونی دووەم تا ٣١ کانونی یەکەمی ١٩٩٤ ئەنجامدرا بوون، جا چ لە ناو هەرێمەکە یان لە هەرێمەکانی دەوروبەر ئەنجامدرا بن(١).

دووەم: دادگای تاوانی نێودەوڵەتی هەمیشەیی:

❖ ناساندنی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی هەمیشەیی و ڕوونکردنەوەی ناوەند و دەسەڵاتە یاساییەکەی:

سیستەمی بنەڕەتی دادگای تاوانی نێودەوڵەتی پێناسەی ئەم دادگایەی کردووە بەوەی: ((دەستەیەکی هەمیشەییە، دەسەڵاتی هەیە بۆ پیادەکردنی پسپۆری و ئەرکەکەی لە هەمبەر کەسەکان، سەبارەت بەو تاوانانەی زۆر مەترسیدارن و جێگای بایەخ پێدانی

---

(١) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني في ضوء المحكمة الجنائية الدولية ١٧١ – ١٧٨، والمحاسبة قبل نشوء المحكمة الجنائية الدولية، د. فيوليت داغر، مستقبل حقوق الإنسان ١٠٢ – ١٠٣.

نێودەوڵەتین، ئەمەش بەو شێوەیەی لە سیستەمی بنەڕەتیدا باسکراوە، ئەم دادگایە تەواوکەری دەسەڵاتەکانی دادگای تاوانی نیشتمانی دەبێ))[1].

سەبارەت بە ناوەند و دەسەڵاتە یاساییەکەی، ئەوا هەمان سیستەم ئاماژەی کردووە بەوەی:

((١– دادگا کەسایەتیەکی یاسایی نێودەوڵەتی دەبێ، هەروەك شایستەیی یاسایی پێویستی دەبێ بۆ پیادەکردنی ئەرکەکان و دەستەبەرکردنی مەبەستەکانی.

٢– دادگاکە بۆی هەیە پیادەی ئەرك و دەسەڵاتەکانی بکات بەو شێوەیەی دەقی لەسەر هاتووە لەم سیستەمە بنەڕەتیەدا لە هەر هەرێمێك یان دەوڵەتێکی بەشدار تیایدا، بەپێی ڕێکەوتنێکی تایبەت لەگەڵ هەر دەوڵەتێکی تردا، ئەوا بۆی هەیە پیادەی ئەرکەکان بکات لەو دەوڵەتەدا))[2].

❖ دروستکردن و گرنگیەکەی:

دروستکردنی دادگایەکی تاوانی نێودەوڵەتی، خەونێکی کۆن بوو، بیرۆکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩١٩ کاتێك پەیماننامەی فرسای بۆ ساڵی ١٩١٩ بەسترا لەسەر بەتاوانبار دانانی ئیمپڕاتۆری ئەڵمانی (گلیۆمی دووەم)، بەڵام ئەم خەونە لە بەرواری ٧ تەمموزی ١٩٩٨ لە کۆنگرەی دیبلۆماسیدا بووە ڕاستی،کە شاری ڕۆما میوانداری ئەم پەیماننامەی کرد لە ماوەی ١٥ حوزەیران و ٧ تەمموزی ١٩٩٨، ١٦٠ دەوڵەت بەشداریان تێداکرد، ١٢٠ ئەندامانی کۆنگرە سیستەمە بنەڕەتیەکەیان پەسەند کرد، ٧ ئەندامش دژی وەستانەوە، ٢١ ئەندامیش دەنگیان نەدا، دواتر سیستەمی ناوبراو لە ١/٧/ ٢٠٠٢

---

(١) مـ ١، النظام الأساسي المحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

(٢) مـ ٤، هەمان سەرچاوە ١٩٩٨.

ڕۆیشتە باری جێبەجێ، کاتێك ژمارەی ئەو دەوڵەتانەی پەسەندیان کرد گەیشتە ٦٠ دەوڵەت[1].

ئەم هەنگاوە بایەخێکی زۆری هەبوو لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، ئەو خەونە بەدیهات کە کۆمەڵگەی مرۆیی ماوەیەکی زۆرە خەونی پێیەوە دەبینی، دەستەبەرییە نێودەوڵەتییەکان بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییەکاندا گرنگترین شتە لە ناو ئەو جاڕنامە و پەیماننامە و کۆنگرە و کۆڕبەندانەی ئەنجامدراون، چونکە هیچ نرخێکیان نییە مەگەر بەهۆی بوونی هێزێکی نێودەوڵەتی نەبێ، کە توانای هەبێ وا لەوانی تر بکات پابەندبن پێیەوە، دامەزراندنی ئەم دادگایە هەنگاوێك بوو لەسەر ئەم ڕێگایە، بەڵکو بەرزترین شت بوو کە تێکڕای مرۆڤایەتی پێیگەیشت[2].

❖ پێکهاتە و دەستەکان و بارەگاکەی:

دەستەی دادگاکە لە ١٨ دادوەری هەڵبژێردراو پێکهاتووە، بەپێی سیستەمە بنەڕەتیەکەی، دەستەکانیشی ئەمانەن: دەستەی سەرۆکایەتی، نووسینگەی داواکاری گشتی، تۆمارکەر، فەرمانگەی تیاهەڵچوونەوە، دادگایی، دادگایی پێشوەختە، بارەگاکەی لە شاری لاهیە لە هۆڵەندا[3].

کاری دادگاکە کورت دەبێتەوە لە لێکۆڵینەوە لەو تاوانانەی زۆر مەترسیدارن، ئەوانیش ئەم تاوانانەن: تاوانی کۆمەڵکوژی، تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی، تاوانەکانی جەنگ، تاوانی

---

(1) بڕوانە: القانون الدولي الإنساني: سهيل الفتلاوي، وعماد ربيع ٣٢٢، والمحكمة الجنائية الدولية، د. محمد يوسف علوان، القانون الدولي الإنساني، الواقع والطموح ١٩٩ ــ ٢٠٢.

(2) بڕوانە: تعقيب على المحكمة الجنائية الدولية، د. محمد واصل، القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح: ٢٣٤ ــ ٢٤١، والقضاء الدولي الجنائي ٣٣٢، ٤٢١.

(3) بڕوانە: مـ ٣، ٣٤، النظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية ١٩٩٨.

دەستدرێژی، سیستەمی بنەڕەتی دادگاکە پێناسەی ئەم تاوانانە و ژماردنیانی ڕوون کردۆتەوە، جگەلە تاوانی دەستدرێژی نەبێ، کە بەهۆی ڕاجیایی ئەندامانی کۆنگرە لە بارەیەوە ڕوونکردنەوەی دواخرا.

سەبارەت بە ئەرك و پسپۆرییە کاتیەکەی، ئەوا تایبەتە بەو تاوانانەی ئەنجامدراون، دوای ئەوەی سیستەمی بنەڕەتی دادگاکە ڕۆیشتوونەتە باری جێبەجێکردنەوە.

سەبارەت بە پسپۆریی و ئەرکە کەسییەکەی، ئەوا دادگاکە ئەرکی خۆی تەنها لە بەرامبەر ئەو کەسانە پەیڕەو دەکات، کە تاوانەکانی پێشوو ئەنجام دەدەن، دوای ئەوەی سیستەمەکەی ڕۆیشتووەتە باری جێبەجێکردنەوە، ئەو کەسانەش دەبێ تەمەنیان لە ١٨ ساڵ کەمتر نەبێ[1].

کۆسپەکان:

سەرباری گرنگییە مەزنەکەی و خاڵە ئەرێنییە زۆرەکانی کە لە سیستەمە بنەڕەتیەکەیدا هەیە، ئەوا لەگەڵ ئەوەشدا چەند خاڵێکی نەرێنی هەیە کە کۆسپ دەخاتە بەردەم کارەکانی، ڕێگری دەکات لەوەی ببێتە دادگایەکی چاڵاك و کارا، لەو کۆسپانە:

١- لە تاوانەکان و پسپۆری جۆریدا:

دواخستنی سەیرکردن و ڕوونکردنەوەی پێناسە و ناوەڕۆکی تاوانی دەستدرێژی، لە چوارچێوەی پسپۆرییەکانی دادگاکە، کاریگەریەکی مەزنی هەبوو لەسەر بەردەوامیدان بە نەهامەتییەکانی گەلانی لاواز، لە ژێر زەبر و زەنگی وڵاتانی زاڵ، ئەمەش بەهۆی هەندێك کارتێکەری دەرەکییەوە بوو، کە ڕێگەی لەمە گرت.

---

(1) بڕوانە: مـ ٥ – ٨، ١١، ٢٦، هەمان سەرچاوە ١٩٨٨.

٢- له ڕێککاری و پسپۆریی بەدواداچوون:

بەپێی سیستەمە بنەڕەتیەکەی، ئەوا دادگای تاوانی نێودەوڵەتی ناتوانێ لێکۆڵینەوە بکات لە هیچ بانگەشەیەك، کە پەیوەست بێ بە ئەنجامدانی تاوانی دژی مرۆڤایەتی، ئەگەر هاتوو دەوڵەتی پەیوەندیدار بەخۆی هەڵسا بە ئەنجامدانی بەدواداچوون بۆ ئەو تاوانانەی لەسەر خاکەکەی ئەنجامدراون، یان ئەگەر لەلایەن خەڵکەکەوە داوای بەدواداچون کرابوو بۆی، بەڵام دەوڵەت وازی لەم پسپۆرە نەهێنا، یان دادگاکە توانای نەبوو ئەرکە دادگاییەکانی جێبەجێ بکات، یاخود حەزی نەکرد لە بەدوادچوونی دادگا بۆ ئەمە.

٣- له بەرپرسیارێتی تاوانکاریدا:

سیستەمی ناوبراو ڕوونی کردۆتەوە، بەرپرسیارێتی تاوانکاری دەکەوێتە ئەستۆی کەسە ئاساییەکان، بەمەش وڵاتانی لە بەرپرسیارێتی دوورخستەوە وەك کەسانی ڕەچاوکراو، هەروەها ئەو ڕێکخراوانەشی دوورخستەوە لە بەرپرسیارێتی کە خاوەن کەسایەتی مەعنەوین، ئەمەش هەمیشە وادەخوازێ ناسنامەی کەسە سروشتیەکە دیاری بکرێ، کە تاوانەکەی ئەنجامداوە، ئەمەش پرسێکی زۆر ئاڵۆز و سەختە.

٤- له ڕادەستکردنی تاوانباران:

سەرباری ئەو هەموو دەقە زۆرانەی سیستەمی بنەڕەتی دادگاکە هێناویەتی، سەبارەت بە ڕادەستکردنی تاوانباران بۆ دادگای تاوانی نێودەوڵەتی یان دەوڵەتە بەشدارەکان تیایدا، بەڵام بۆشاییەکی گەورەی جێهێشتووە بەوەی بەرایی و پێشینەی داوەتە وڵاتان، بەهۆی پابەندییە نێودەوڵەتییەکان لەم بارەوە، ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێ، دەوڵەتان بۆیان هەیە تاوانباران ڕادەستی دادگا نەکەن، ئەگەر ڕێکەوتنیان هەبوو لەگەڵ وڵاتانی تردا سەبارەت بە ڕادەست نەکردنی هاوڵاتیانی، بۆ نموونە: ویلایەتە یەکگرتووەکان چەند

ڕێکەوتننامەیەکی دوو قۆڵی بەست لەگەڵ ژمارەیەکی لە وڵاتانی جیهان، بەوەی هاوڵاتیانی ڕادەستی دادگا نەکات، بەم شێوەیە دەبینین زۆرێك لە تاوانباران ڕادەست ناکرێن، چونکە زۆربەی وڵاتان لە نێو خۆیاندا بەم جۆرە ڕێکەوتننامانە بەستراونەتەوە[1].

❖ تێبینیەك سەبارەت بە ڕێوشوێنەکان بەگشتی:

لیژنەی خاچی سوری نێودەوڵەتی بە هاریکاری دامەزراوە و ڕێکخراوەکانی هەڵساوە بە ئەنجامدانی زنجیرەیەك لە کۆبوونەوەی هەرێمی دەربارەی بابەتی ((چاکتر جێبەجێکردنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی)) لە ساڵی ٢٠٠٣، زۆربەی بەشداربووان جەختیان کردۆتەوە لەسەر توانای مەزنی ڕێوشوێنە هەنووکەییەکان، بەڵام ئەم ڕێوشوێنانە دەناڵێنن بەدەست نەبوونی ویستی سیاسی لەلای وڵاتان بۆ بەرجەستەکردنی ئەم ڕێوشوێنانە، هەروەها دەناڵێنێ بە دەست بەکارنەهێنانەوە، ئەمەش وایکردووە زۆرێك لە کاراییەکەی لەدەست بدات.

بۆ پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییە پێیان وابوو چەند هەمواركردنێکی کەم ئەنجام بدرێن، لە کاتێکدا هەندێکی تر پێیان وابووە ڕێوشوێنی تازە دابندرێن[2].

---

(1) بڕوانە: آليات احترام القانون الدولي الإنساني، القانون الدولي الإنساني تطبيقاته على الصعيد الوطني في الأردن: ٤٦ – ٨٧، والقضاء الدولي الجنائي: ٣٧٧ – ٣٩٩.

(2) بڕوانە: آليات احترام القانون الدولي الإنساني، القانون الدولي الإنساني تطبيقاته على الصعيد الوطني في الأردن: ٤٦ – ٨٧، والقضاء الدولي الجنائي: ٤٦ – ٨٧.

دەروازەی سێیەم

بەراوردێك سەبارەت بە ڕێوشوێنەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتیدا

دوای ڕوونکردنەوەی ئەو ڕێوشوێنانەی دانراون بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ، لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا لە شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، ئەوا لێرەدا توێژینەوە بەراوردێك دەکات لە نێوان ڕێوشوێنەکان لە هەر دووکیاندا، بەم شێوەیەی خوارەوە:

باسی یەکەم: تەوەرەکانی ڕێکەوتن

باسی دووەم: تەوەرەکانی پەرت بوون

باسی یەکەم

تەوەرەکانی ڕێکەوتن

شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کۆکن لەسەر پێویستی بڵاوکردنەوەی یاسا و حوکمەکانی جەنگ و شەڕ لە نێوان سەربازان و مافی ئەندامانی هێزە چەکدارەکان لە خوێندنی ئەم یاسا و حوکمانەدا، هەروەها کۆکن لەسەر گشتگیری بنەمای دانانی سزا بۆ ئەوانەی سەرپێچی یاساکانی جەنگ دەکەن.

باسی دووەم

تەوەرەکانی پەرت بوون

شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، لە دانانی زۆربەی ڕێوشوێنەکانی تر جیاوازن، بۆ پاراستنی مافەکان و مسۆگەرکردنی ڕێزگرتن لێیان لەکاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا.

شەریعەت بەو پێیەی لەلایەن خواوە دابەزیوە، خوای مەزنیش لەوانی تر زاناترە بە بەدیهێنراوەکانی، چەند ڕێوشوێنێکی داناوە – ئەگەر کەمیش بن بە بەراورد لەگەڵ ڕێوشوێنەکانی یاسادا – ئەوا مسۆگەری جێبەجێکردنی بنەماکانی یاسای جەنگی ئیسلامی دەکەن، دەستەبەری ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ دەکەن لە کاتی جەنگدا، دابەزاندنی دەقە شەرعییەکان بەهەر دوو شێوەی فەرمانکردن و ڕێگری لێکردن، فەرمانکردن بە گوێڕایەڵی کردنی فەرمانەکانی خوا و پێغەمبەر و خۆدوورگرتن لە ڕێگرییەکانیان، بەس و دەستەبەرکەرن بۆ ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ لە شەڕدا بە ئەندازەیەکی زۆر، گەواهیش لەسەر ئەمە هەڵسوکەوتی بەرزی پێغەمبەر (درود و سڵاوی خوای لێبێ) و هاوەڵە بەڕێزەکانیەتی، ڕەوشتە جوانەکەیانە، ڕەفتارە چاکەکەیانە لە کاتی ئەو جەنگانەی لە سەردەمی ئەواندا هەڵگیرساون، پابەندیانە بە شەریعەتی پاك لەگەڵ دوژمنانیان، بە دانپێدانانی دۆست و دوژمن، دواتر شەریعەت بێ ئاگا نەبووە لەوانەی لە یاساکانی دەرچوونە و سەرپێچیان کردووە، سزای تەمبێکەری بۆ ئەوانە داناوە کە سنووری بازنەی یاسا دەبەزێنن.

سەبارەت بە یاسای مرۆیی و بە ڕەچاوکردنی سروشتی پێکهاتنەکەی، کە هەموو ژێری مرۆڤە، ئەوا دانەرەکانی لەگەڵ هەوڵی مەزنیشیان بۆ دانانی ڕێوشوێنی تۆکمە بۆ

دەستەبەرکردنی پاراستنی مافەکان، ئەوا زۆر ئامانجیان نەپێکاوە، نەیانتوانیوە مەبەستەکانیان بەدەست بهێنن بەهۆی ئەو سروشتەی یاساکەی تێدا دانراوە، خاوەن مەبەستە پیسەکان و زۆردارەکانی زەوی یاسایان داناوە بۆ بەدیهێنانی کۆت و بەند و کۆسپەکان، دروستکردنی کۆسپ لەبەردەم پەیماننامەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، تا خۆیان ڕزگار بکەن لەو سزایانەی لەسەر سەرپێچیکاران دانراون، دواتر پێشبڕکێیان کردووە بۆ قۆستنەوەی ئەم بۆشاییانە بۆ دەرخستنی هاوشێوەکانیان لە دادگاکاندا، بەمەش ئەوەیان دەستخستووە کە ویستوویانە، مادەم خاوەن دەسەڵات و هێزن لە زەویدا، چونکە گەیاندنی سەرپێچیکاران بە سزاکەیان، تەنها لەسەر ئەوانە جێبەجێ دەبێ کە لە جەنگەکاندا دۆڕاون، بارودۆخی دادگاکان، کە پێشتر باسکران، باشترین بەڵگەن لەسەر ئەمە.

کۆتایی

لە کۆتاییدا، توێژەر لە میانەی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتە کۆمەڵە دەرەنجامێکی گشتی و تایبەتی و هەندێك ڕاسپاردە، سەبارەت بە دەرەنجامە گشتییەکان، بریتین لەمانەی خوارەوە:

١- شەریعەتی ئیسلام لە کاتی ڕوونکردنەوەی پاراستنی مافەکان، کە مرۆڤ هەیەتی لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، ئەو پەیڕەوی کورتبڕی گرتۆتەبەر، باسی بنەما گشتییەکانی کردووە لە میانەی دەقەکانیدا بێ ئەوەی باسی ئەو وردەکاریانە بکات کە پێیەوە پەیوەستن، بەمەش بواری فەراهەم کردووە لە بەردەم شەرعناسانی سەردەمانی دواتر بۆ هەڵسان بە ڕاڤەکردنی ئەو دەقانە بەپێی ئەو بارودۆخەی تیایدا دەژین، هەڵهێنجانی حوکمە شەرعییەکان لێیەوە بێ کرچ و کاڵی گەیاندن بە یاسا گشتییەکان.

٢- شەریعەتی ئیسلام لە کاتی ڕوونکردنەوەی یاساکانیدا تایبەتمەندە بە کورتبڕی لە وشەکانی و ڕۆشنی لە واتاکانیدا، لەگەڵ بڕاوەیی و ڕاشکاوی یاساکانی و ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی گشتی و بە بەرزترداناني لە بەرژەوەندی تایبەتی.

٣- یاسای نێودەوڵەتی، نا ڕۆشنی و ملکەچی بۆ بەرژەوەندی زلهێزەکان و بەهێزەکان - ئەگەر کەمێکیش بێ - هاودەمی ڕێکەوتننامەکانیەتی، لە ڕوونکردنەوەی یاساکانی پەیڕەوی تێروتەسەل بە باسکردنی ئەو بنەما و بەندانەی تیایدا هاتوون بە دوور و درێژی، چارەسەرکردنی ئەو پێشهاتە تازانەی لە کاتی نووسینی دەقەکانی ڕێکەوتنامەکانیدا ڕوویاندەدا، وەك خۆ لادان لە ئاماژەکردن بەدەق بە ماف

بەرەنگاربوونەوەی چەکداری، پێنەدانی وێنەیەکی ڕۆشن بە ناکۆکییە چەکدارییە نا نێودەوڵەتییەکان لەو ڕێکەوتننانەی پێش زیاد کردنی دوو پرۆتۆکۆڵە زیادکراوەکانی ساڵی ١٩٧٧ز ئەنجامدراون، کە بابەتەکەیان تیایدا چارە کراوە، ئەمەش سەریکێشا بۆ پێویستی هەموارکردنەوەی ئەم ڕێکەوتننانە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، وەك وەڵامدانەوەی بارودۆخ و پڕ کردنەوەی بۆشایی و کەم و کورتییەکان.

٤- شەریعەتی ئیسلام تایبەتمەندە بە خەسڵەتی گەیشتن بەو ئامانجەی کە یاساکانی لە پێناویدا دانراون، ئەویش وەرچەرخاندنی تیۆرەکانە بۆ واقیع، دروستکردنی پابەندی لەلای پەیڕەوان و شوێنکەوتووانی سەبارەت بەوەی دایدەنێت، بەپێچەوانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کە نەیتوانی ئەو مەبەستانەی هەیەتی دەستەبەری بکات — هەتا لە نێو خودی دانەرانی یاساکەشدا —، جا بارودۆخی ئەو جەنگانەی لە سەردەمی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێ) و جێنشینە سەڕاستەکانی هەڵگیرسان بە بەراورد لەگەڵ هەر دوو جەنگە جیهانیەکە و جەنگەکانی دواتریش لە ڕووی ڕێزگرتن شوێنکەوتووانیان لە بنەماکانی یاسای جەنگ گەواهیدەرێکی زیندووە لەسەر ئەمە.

٥- شەریعەتی ئیسلام گشتییە بۆ تێکڕای خەڵك، بە موسڵمان و ناموسڵمانەوە، بەڵام یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کە ڕێکەوتنی لەسەر کراوە تایبەت بەوانەی واژوویان لەسەر ڕێکەوتننەکانی کردووە و ڕۆیشتوونەتە پاڵی، بوونەتە بەشێك لێی، جگەلە ئەندامانی ڕێکەوتننەکە ئەوانی دیکە ناگرێتەوە.

٦- فیقهی ئیسلامی سەرمایەیەکی مەزنە بە هیچ نرخێك نا خەملێنرێت، هەر یەکێکیش بۆی بگەڕێتەوە بۆ دەرهێنانی حوکمی شەرعی سەبارەت بە پرسە تازەکان، ئەوا بێگومان بە ڕێژەیەکی زۆر دەبینێ پێشەوا کۆنەکانمان چارەیەکیان لەلا هەیە بۆ ئەو پرسەی توێژینەوەی لەبارەوە دەکرێ بە مەرجی خۆنەبەستنەوە بە ڕاڕەو (مەزهەب)ێکی دیاریکراوەوە، دوورکەوتنەوە لە دەمارگیری زیانبەخش بە تاکەکانی

ئوممەت و بەرژەوەندییەکانیان، هەر بۆیە فیقهی بەراوردکاری لەم ڕۆژانەماندا بووەتە پێویستیەکی زۆر گرنگ.

٧- بە توێژینەوەی پرسە فیقهییەکان بەشێوەیەك کە بگونجێت لەگەڵ گیانی شەریعەت و ژیانی سەردەم، کاریگەری مەزنی دەبێ لە چارەسەرکردنی زۆرێك لە پرسە گشتی و تایبەتەکان و ئاسانکاری لە کاروباری خەڵکدا.

٨- گرتنەبەری ئەو پەیڕەوەی زۆرێك لەو نووسەر و توێژەرە ئیسلامیانەی گرتوویانەتەبەر و توێژەر نووسینەکانی ئەوانی لە بەردەستە، کە خۆی دەبینێتەوە لە بەراوردکردنی دەقەکانی شەریعەتی ئیسلام بە هەڵسوکەوت و ڕەفتاری کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە گشتی و خۆرئاوایی بە تایبەتی، بەو پێیەی یاسادانەری نێودەوڵەتی بە هەڵە دادەنرێ، چونکە ئەمە دەستدرێژیە بۆ سەر ئەوانی تر، دەمارگیریەکە شەریعەتی پاکی ئیسلام پێویستی پێ نییە، کە بە یاسا گشتییەکانی مرۆڤایەتی لە گومڕایی نەزانی ڕزگارکردووە بەرەو بەختەوەری لە ژیاندا بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ.

٩- یاسا دەستکردەکان، دەستکردی مرۆڤن، بۆیە بەپێی بارودۆخ و بەرژەوەندی دەگۆڕێن، لەبەر ئەوەی مرۆڤ هەر چەندە زانست و زانیاری هەبێ ناگاتە پلەی خوا و کەم و کورت و نا کامڵە، ئەوا یاساکانی دەکرێ ڕاست و هەڵەی تێدابێ لە هەموو کاتێکدا، بەپێچەوانەی ئەو شەریعەتەی لەلایەن خواوە دابەزێنراوە، خوای گەورەش کامڵ و بەدیهێنەری مرۆڤە، دەزانێ و ئاگادارە بەوەی سوودی بۆ مرۆڤ دەبێ لە ئایندەدا، بەمەش بەرنامەکەی گونجاو دەبێ بۆ گشت کات و شوێنێك و شیاوی جێبەجێ کردن دەبێ مادەم موسڵمانێك بمێنێو باوەڕی بە خوا هەبێ، بەرنامە و شەریعەتی خوا ڕێزدارە لەلایەن موسڵمانانەوە، چونکە لەلایەن خوای پاك و بێگەردەوە هاتووە.

سەبارەت بە دەرەنجامە تایبەتەکان، لەم خاڵانەی خوارەوەدا پوخت دەبنەوە:

١- شەریعەتی ئیسلام بێ هاوتایە لە بەکارهێنانی چەند زاراوەیەکی تایبەت بۆ ئەو دەستە و شوێنانەی لە پەیامەکەیدا هاتوون، لەمەشدا ڕەچاوی ئەو ئامانجانەی کردووە کە ویوستوویەتی دەستەبەری بکات بەهۆی ئەو یاسایەی دایناوە، وەك بەکارهێنانی تێکۆشان (جیهاد) لە جیاتی زاراوەکانی دیکەی وەك ناکۆکییە چەکدارییەکان و جگەلەمەش، ئەمەش بۆ ئەوە بووە تا گونجاو بێ لەگەڵ ئەو ئامانجەی لە پێناویدا دانراوە، ئەویش ڕەزامەندی خوای گەورە و دەستەبەرکردنی بەختەوەرییە بۆ مرۆڤایەتی.

٢- شەریعەتی ئیسلام پێش یاسای گشتی نێودەوڵەتی و مرۆیی کەوتۆتەوە بە تایبەت لە ڕوونکردنەوەی زۆر لایەنی پەیوەست بەم بابەتە، وەك دانانی ئامانجی باش بۆ پرۆژەی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان، وەك: بەرگری کردن لە کەمینەکان، دانانی کۆت و بەند لەسەر بەکارهێنانی هێز، پاراستنی زۆربەی ئەو مافانەی مرۆڤ هەیەتی لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا، جگەلەمانەش لەو گەشە و پێشکەوتنانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی زۆر لە دوای شەریعەتی ئیسلام بەخۆیەوە بینی.

٣- شەریعەتی ئیسلامئاشتی ڕێکخستووە، هەوڵی دەستەبەرکردنی دەدات لەسەر بنەمای ڕێکەوتننامەکان، بۆ ئەوەی تۆکمە و چەسپاو بێ لەبەردەم گەردەلولی ئەوانەی چاویان بڕیوەتەسامانی خەڵکانی دیکە.

٤- شەریعەتی ئیسلام لە بابەتی پاراستنی هاوڵاتیان و هەژمارکردنی ئەوانەی لە بازنەی ئەواندا دادەنرێن جەختیکردۆتەوە لەسەر نەبوونی هیچ شوێنەوارێکیان لەو ناکۆکییەی لە نێوان ئەو و دوژمنانیدا ڕوودەدات، هیچ پەیوەندییەکیان لەگەڵ

دوژمنان نەبێ، یاخود دۆستایەتی کردنی هێزەکانیان، بەپێچەوانەوەی ئەمەوە بە شەڕکەر و جەنگاوەر هەژماری کردوون، وەك جەنگاوەر و شەڕکەر هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکرێ، بەپێچەوانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی کە هەڵسوکەوتی لەگەڵ ئەندامانی هێزە چەکدارە تایبەتەکان بۆ پێشکەش کردنی چاودێری پزیشکی بۆ خاوەن پێداویستییەکان کردووە بەشێوە ڕەفتارێکی تایبەت، جیاواز لەوەی لەگەڵ جەنگاوەران دەیکات.

٥- شەریعەتی ئیسلام بەشێوەیەکی ڕەها لەسەر لایەنە بە شەڕهاتووەکانی قەدەغە کردووە هەڵبستن بە هەر جۆرە کردەوەیەکی تۆڵەسەندنەوە، بەپێچەوانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دەرگای بە تەواوی لەبەردەم هەڵسانی لایەنە ناکۆکەکان بە تۆڵەسەندنەوە دانەخستووە.

٦- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی مافی هاوڵاتیانی ڕوون کردۆتوە لەو کاتەی دووچاری بەندکردن دەبنەوە لەو دۆخەی بابەتی تاوتوێکراوی ئێستا لەبارەیەوە دەخولێتەوە، لە کاتێکدا شەریعەتی ئیسلام پشتی لەمە کردووە، بەهۆی قەدەغەکردنی بەندکردنی ئەمانە بە ڕەهایی.

٧- ئەو ڕێوشوێن و ئامرازانەی شەریعەتی ئیسلام دایناوە بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ئەنجامدانی کردە جەنگییەکان کاریگەرییەکی زۆر کارایان هەیە لە مسۆگەرکردنی دەستەبەری بۆ پاراستنی ئەم مافانە، لە بەرامبەردا سەرباری زۆری ئەو ڕێ و شوێنانەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دایناوە چ لەسەر ئاستی نیشتمانی یاخود لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا، ئەوا لەگەڵ ئەوەشدا دەستوەسانە لە مسۆگەرکردنی ئەو دەستەبەریانەی کە ڕێوشوێنەکان لە پێناو بەدیهێنانیان دانراون، بەهۆی ئەوەی هێزی تەواویان نییە لە ململانێکەیدا لە بەردەم یاسای هێزدا کە خۆی بەسەردا سەپاندووە بە درێژایی ژیانی.

٨- بەهۆی ئەوەی فیقهی ئیسلامی دەرەنجامی ئەو بارودۆخەیە کە کۆششکار (موجتەهید)ەکان تیایدا ژیاون، ئەوا چەند ڕاو بۆچوونێکی نامۆی تیادا هاتووە سەبارەت بەم سەردەمە، بەڵام ئەم ڕاو بۆچوونانە چارەسەربوونە بۆ ئەو کێشانەی لە سەردەمی شەرعناسەکاندا بوونیان هەبووە، هەر وەك زۆرێك لە شەرعناسە پێشینەکان بۆچوونیان وایە بنچینە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و نا موسڵمانان جەنگە، بە کۆیلە کردن دروستە، کۆمەڵێك لە فەرموودەناسان ڕێچکەی پێشینانیان گرتۆتەبەر و بۆ هەمان ئەو بۆچوونە ڕۆیشتوون کە پێشینانیان بۆی ڕۆیشتوون، تەماشای ئەو بارودۆخەیان نەکردووە کە تیایدا دەژین، بەمەش هەڵسوکەوتیان لەگەڵ ڕووکەشی دەقەکاندا کرد و دەستیان گرت بەو ڕاو بۆچوونە توندانەی لە فیقهی ئیسلامیدا هاتوون، وەك ئەو بۆچوونەی دەڵێت: بنچینە لە پەیوەندی نێوان موسڵمانان و ناموسڵمانان جەنگە، جگەلە ئافرەتان و منداڵان ئەوا هاوڵاتیانی دیکە لە کاتی ناکۆکییەکاندا دەکوژرێن، هەڵاواردانیان بەهۆی سوود وەرگرتنی موسڵمانان لێیان بۆ بە کۆیلە و کەنیزەك کردنیان، بە دروست دانانی سووتاندنی درەخت و کوشتنی ئەو گیانلەبەرانەی تیایدان، دواتر کوشتنی دیلەکان، جگەلەمانەش، ئەمە سەری کێشا بۆ ئەوەی بەڵگەی خەیاڵی بدرێتە ئەوانەی ئیسلام تۆمەتبار دەکەن لەلایەك بەوەی ئیسلام سیماکانی مرۆڤایەتی تێدا نییە، لەلایەکی تریشەوە دەرکەوتنی کۆمەڵەی توندڕەو، کە کاریگەر نەرێنی دەبێ لەسەر شێواندنی وێنەی ئیسلام و کۆمەڵگەکانی.

٩- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پشتی کردووە لە ڕوونکردنەوەی ئەو مافانەی پەیوەستن بە ئامادەکردنی جەنگاوەران، ئەمەش بەهۆی هەڵسوکەوت نەکردنی لەگەڵ دۆخی پێش جەنگەوە، یەکلانەکردنەوەی ڕەوایی ئەم ناکۆکییە یاخود فڵانە ناکۆکیەی تر.

١٠- ياساناسانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لەوەتەی (هنری دونان) هەڵساوە بە نووسینی یاداشتنامەی لسولفرینۆ تا ئەمڕۆش و بە هەمان شێوە ڕێکخراوە مرۆییەکان و لەسەروشیانەوە لیژنەی نێودەوڵەتی بۆ خاچی سور هەوڵی زۆریان داوە لە پێناو پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری بۆ مرۆڤایەتی لە کاتی هەڵگیرسانی جەنگدا.

سەبارەت بەو ڕاسپاردانەی توێژەر پێشکەشیان دەکات، ئەوا ئاڕاستەی ئەم لایەنانەی خوارەوە کراوە:

یەکەم: بۆ حکومەت:

١- دوورکەوتنەوە لە گرتنەبەری سڕینەوەی تێکۆشان (جیهاد) لە پەیڕەوەکانی پەروەردەدا، لە جیاتی ئەمە هەڵسان بە دانانی چەند پەیڕەوێکی ڕاستەقینەی ڕۆشنکەرەوە بۆ تێکۆشان (جیهاد) و گشت ئەو شتانەی پێیەوە پەیوەستن، لە پێناو خوێندنەوەی لە قۆناغە جیاوازەکانی خوێندندا، ئامادەکردنی مامۆستای شایستە بۆ ئەمە، لە میانەی کردنەوەی خولی تایبەت بۆیان، ئەمەش بە مەبەستی پێدانی وێنەیەکی تەواو و دروست لە بارەی تێکۆشانەوە بە تاکەکانی ئوممەت، چونکە شاردنەوەی تێکۆشان لە سەردەمی شۆڕشی زانیاریدا تەنها خەونی پڕوپوچە، تەنانەت ئەمە سەردەکێشێ بۆ ئەوەی تاکی کورد هەڵبستێ بە وەرگرتنی زانیاری لە سەرچاوەی دەرەکی ئامانجدار سەبارەت بە تێکۆشان، بەمەش دەرەنجامەکان بە نەرێنی لەسەر گشت کۆمەڵگەدا ڕەنگ دەدەنەوە.

٢- هەڵسان بە پێکهێنانی دەستەیەکی نیشتمانی بۆ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە پێناو بڵاوکردنەوەی حوکم و بڕیارەکانی لە نێو نەوە و تاکەکانی گەلی کوردی ستەملێکراو، کە بەدەست شوێنەوارەکانی جەنگی سەپێنراو بەسەریاندانالاندوویەتی، مافەکانیان پێشێلکراوە بێ ئەوەی زانیاریان لەبارەی یاساکەوە هەبێ،ئێستا هەل بۆ ئەمە ڕەخساوە لە سایەی ئەو ئارامیەی هەرێمی

ناوبراو بەخۆیەوە دەبینێ و ئەندامبوونی عێراق لە چوار ڕێکەوتننامەکەی جنێف و هەڵسانی دەستوری نوێی عێراقی لە ماددەی (١٠٧) بە پێدانی ماف بە دەسەڵاتەکانی عێراقی فیدراڵ بۆ ئەنجامدانی دانوستان لەگەڵ هەرێم سەبارەت بە پەیماننامە و ڕێکەوتننە نێودەوڵەتییەکان.

٣- هاریکاری و پشتیوانی کۆلیژەکانی زانستە ئیسلامییەکان و وەزارەتی ئەوقافی حکومەتی هەرێم و کۆمەڵە ئیسلامییەکان، بۆ پێکەوە کارکردن و هەماهەنگی لەگەڵ حیزبە ئیسلامییەکان لەسەر بڵاوکردنەوەی وێنەیەکی دروستی تێکۆشان لە ئیسلامدا لە ناو کۆمەڵگەی کوردیدا، هەروەها بڵاوکردنەوەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بەراوردکراو بە شەریعەتی ئیسلام لە نێو هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆ لە هەرێمی کوردستاندا، لە پێناو ڕێگرتن لە دووبارەبوونەوەی شوێنەوارە نەرێنیەکان، کە بەهۆی بێ ئاگایی تاکی کوردستانی لەم یاسایە دروست دەبێ.

دووەم: بۆ ئەو لایەنانەی بایەخ بە ئاینی ئیسلام دەدەن وەك: وەزارەتی ئەوقاف و کۆمەڵە و ڕێکخراوە ئیسلامییەکان: هەڵبستن بەو ئەرکەی لەسەر شانی خۆیان داناوە، لەسەر وەزارەتی ئەوقاف پێویستە سور بێ لەسەر پرسی دانانی پەیڕەوێکی شەرعی و ڕەوا لە پێناو خوێندنەوەی لەو قوتابخانانەی سەریان بەو لایەنەوەیە، هەروەها کردنەوەی خولی ئامادەسازی بۆ پێشەوا و وتارخوێنان، هاندانیان بۆ ئەوەی ئەمە بکەنە کەرەستەی وتارە هەفتانەکەیان، لەسەر کۆمەڵە و ڕێکخراوە ئیسلامییەکان پێویستە بە ئەرکی خۆیان هەڵبستن لەم بوارەدا، وەك: گرێدانی کۆڕبەند و چاپکردنی کتێب لەم بوارەدا و جگەلەمانەش.

سێیەم: بۆ وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی و ئەکادیمیای سەربازی پێویستە: ماددەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی دابنێتە ناو پەیڕەوی خوێندن لە زانکۆ و

پەیمانگە و ئەکادیمیە کوردییەکان، بۆ ئەوەی نەوەکانی ئایندە شارەزابن بەشێوەیەکی ئەکادیمی سەبارەت بە ناوەڕۆکی یاساکە.

چوارەم: بۆ ڕەوتە ئیسلامییەکان: بایەخ بدەن بەم بابەتە و ئەندامانیان ڕۆشنبیر بکەن، لە میانەی پێدانی زانیاری ڕاست و دروست سەبارەت بە تێکۆشان (جیهاد)، دوور لە حەز و ئارەزووی کاتی دونیا، ئەمەش لە ڕێگەی ڕاگەیاندنەکەیان و جگەلەویش، لە پێناو داخستنی دەرگای دووبارە بوونەوەی هەڵەکانی پێشوو بە تەواوی، کە بەرهەمەکەی زیان بەخش بووە بۆ ئەوان و ئوممەت.

پێنجەم: بۆ زانایانی شەریعەت و قوتابیانی خوێندنی باڵا: دووربکەونەوە لە دەمارگیری بۆ ڕاڕەو و مەزهەبێکی دیاریکراو، بگەڕێنەوە بۆ تێکڕای کتێبەکانی فیقهی ئیسلامی بۆ چارەکردنی ئەو کێشانەی ڕووبەڕووی ئەوان دەبنەوە لە کاتی نووسین لەبارەی بابەت و پێشهاتە تازەکان، هەروەها هەڵسان بە توێژینەوەی یاسا دەستکردەکان و کەڵک لێوەرگرتنیان، ئەگەر هاتوو دژ نەبوون لەگەڵ بنەماکانی شەریعەت، چونکە بەرژەوەندی و نەریت لە سەرچاوەکانی شەریعەتن.

سەرچاوەکان

- قورئانی پیرۆز.

یەکەم: کتێبە لەچاپدراوەکان:

أ- کتێبە شەرعییەکان:

١. لإبهاج في شرح المنهاج: علي بن عبدالكافي السبكي (ت٧٥٦هـ)، تحقيق: جماعة من العلماء، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٤هـ.

٢. ٲحاديث أبي الزبير: أبي الشيخ عبدالله بن جعفر بن حيان الأصبهاني، تحقيق: بدر بن عبدالله البدر ، مكتبة الرشيد، الرياض، السعودية.

٣. لأحكام السلطانية والولايات الدينية: علي بن محمد بن حبيب البصري الماوردي (ت ٤٥٠هـ)، تحقيق: عصام فارس الحرستاني ومحمد إبراهيم الزغلي، ط١، المكتب الإسلامي ١٤١٦هـ-١٩٩٦م.

٤. ٲحكام القرآن: أبو بكر محمد بن عبدالله المعروف بابن العربي (ت ٥٤٣هـ)، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الفكر، بيروت، لبنان.

٥. ٲحكام القرآن: أحمد بن علي الرازي الجصاص (ت ٣٧٠هـ)، تحقيق: محمد الصادق قمحاوي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

٦. ٲحكام القرآن: محمد بن إدريس الشافعي (ت ٢٠٤هـ)، تحقيق: عبدالغني عبدالخالق، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٠هـ

٧. 'حكام المجاهد بالنفس في سبيل الله عزوجل في الفقه الإسلامي: د.مرعي بن عبدالله بن مرعي، ط١، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، سعودية ١٤٢٣هـ–٢٠٠٣م.

٨. لإحكام في أصول الأحكام: علي بن أحمد بن حزم الأندلسي (ت ٤٥٦هـ)، ط١، دار الحديث، القاهرة، مصر ١٤٠٤هـ.

٩. لإحكام في أصول الأحكام: علي بن محمد الآمدي (ت٦٣١هـ)، تحقيق:د.سيد الجميلي، ط١، دار الكتاب العربي، بيروت ١٤٠٤هـ.

١٠. 'خصر المختصرات: محمد بن بدر الدين بن بلبان (ت ١٠٨٣هـ)، تحقيق: محمد ناصر العجمي، ط١، دار البشائر الإسلامية، بيروت، لبنان ١٤١٦هـ.

١١. لأخلاق السياسية للدولة الإسلامية في القرآن والسنة: محمد زكريا النداف، ط١، دار القلم، دمشق، سوريا ١٤٢٧هـ–٢٠٠٦م.

١٢. رشاد الساري شرح صحيح البخاري: أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني (ت٩٢٣هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٦هـ–١٩٩٦م.

١٣. رشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم: محمد بن محمد العمادي (ت ٩٥١هـ)، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

١٤. رشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول: محمد بن علي الشوكاني (ت ١٢٥٠هـ)تحقيق: محمد سعيد البدري أو مصعب، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٢هـ – ١٩٩٢م.

١٥. رواء الغليل في تخريج أحاديث منار السبيل: محمد ناصر الدين الألباني(ت ١٤٢٠هـ)، ط٢، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ودمشق، سوريا ١٤٠٥هـ–١٩٨٥م.

١٦.أسس العلاقات الدولية في الإسلام: د.عبدالمجيد محمد السوسوه، ط١، دار ابن حزم، بيروت، لبنان، ١٤٢٦هـ–٢٠٠٥م.

١٧.الإسلام عقيدة وشريعة: محمود شلتوت، ط٢٩، دار الشروق، القاهرة، مصر ١٤٢٨هـ–٢٠٠٧م.

١٨.الإسلام والاستبداد السياسي: محمد الغزالي، ط١، دار القلم، دمشق، سوريا ١٤٢٤هـ–٢٠٠٣م.

١٩.أسنى المطالب في شرح روض الطالب: زكريا محمد بن أحمد الأنصاري الشافعي (ت٩٢٦هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٢٢هـ–٢٠٠١م.

٢٠.إشارة السبق إلى معرفة الحق: أبو المجد الحلبي (ت قرن ٦)، تحقيق: إبرهيم بهادري، ط١، مؤسسة النشر الإسلامي، قم، إيران ١٤١٤هـ.

٢١.الإصابة في تمييز الصحابة: أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (ت ٨٥٢هـ)، تحقيق: علي محمد البجاوي، ط١، دار الجيل، بيروت، لبنان ١٤١٢هـ–١٩٩٢م.

٢٢.إعانة الطالبين: البكري عثمان بن محمد شطا الدمياطي (ت ١٣٠٢هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان.

٢٣.الأعلام: خيرالدين الزركلي (ت ١٤١٠هـ)، ط١٦، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان ٢٠٠٥م .

٢٤.الأغاني: أبو الفرج الأصبهاني، دار النشر: دار الفكر، لبنان، تحقيق: علي مهنا وسمير جابر.

٢٥.الاقتصاد الهادي إلى طريق الرشاد: جعفر محمد بن الحسن الطوسي (ت ٤٦٠هـ)، تحقيق:

حسن سعيد، مكتبة جامع جهلستون.

٢٦.لإقناع في حلّ ألفاظ أبي شجاع: محمد بن محمد الخطيب الشربيني (ت ٩٧٧هـ)، تحقيق: مكتب البحوث والدراسات في دار الفكر، دار الفكر، بيروت– لبنان، ١٤١٥هـ.

٢٧.لإقناع في مسائل الإجماع: علي بن القطان الفاسي (ت ٦٢٨هـ)، تحقيق: فاروق حمادة، ط١، دار القلم، دمشق، سوريا ١٤٢٤هـ–٢٠٠٣م.

٢٨.لاكتفاء بما تضمنه من مغازي رسول الله والثلاثة الخلفاء: سليمان بن موسى الكلاعي الأندلسي (ت٦٣٤)، تحقيق: د.محمد كمال الدين عزالدين علي، ط١، عالم الكتب، بيروت، لبنان ١٤١٧هـ.

٢٩.لأم: محمد بن إدريس الشافعي القرشي (ت ٢٠٤هـ)، ط٢، دار المعرفة، بيروت– لبنان، ١٣٩٣هـ

٣٠.لأموال: القاسم بن سلام (ت٢٢٤)، تحقيق: خليل محمد هراس، دار الفكر، بيروت، لبنان، ١٤٠٨هـ–١٩٨٨م.

٣١.لأنساب: عبدالكريم بن محمد بن منصور السمعاني (ت ٥٦٢هـ)، تحقيق: عبدالله عمر البارودي، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٩٩٨م.

٣٢.نسان العيون في سيرة الأمين المأمون: علي بن برهان الدين الحلبي (ت ١٠٤٤هـ)، دار المعرفة، بيروت، لبنان ١٤٠٠هـ.

٣٣.لإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام أحمد بن حنبل: علي سليمان المرداوي (ت–٨٨٥هـ)، تحقيق: محمد حامد الفقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

٣٤. نوار التنزيل وأسرار التأويل (تفسير البيضاوي): عبدالله بن عمر بن محمد البيضاوي (ت ٧٩١هـ)، تحقيق: عبدالقادر عرفات العشا حسونة، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٦هـ-١٩٩٦م.

٣٥. نيس الفقهاء في الألفاظ المتداولة بين الفقهاء: قاسم بن عبدالله بن أمير القونوي (ت-٩٧٨هـ)، تحقيق: أحمد بن عبد الرزاق الكبيسي، ط١، دار الوفاء، جدة، السعودية ١٤٠٦هـ.

٣٦. لإيصال في المحلى بالآثار: علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي (ت٤٥٦هـ)، تحقيق: د.عبدالغفار سليمان البنداري، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٢٥هـ-٢٠٠٣م.

٣٧. يضاح الفوائد: محمد بن الحسن بن يوسف ابن العلامة (ت ٧٧٠هـ)، تحقيق: الكرماني والاشتهاردي والبروجردي، ط١، ١٣٧٨هـ.

٣٨. لبحر الرائق شرح كنز الدقائق: زين بن إبراهيم بن محمود (ت٩٧٠هـ)، دار المعرفة، بيروت، لبنان.

٣٩. لبحر الزخار (مسند البزار): أحمد بن عمرو بن عبدالخالق البزار (ت ٥٩٢هـ)، تحقيق: د.محفوظ الرحمن زين الله، ط١، مكتبة العلوم والحكم، بيروت، لبنان والمدينة المنورة، السعودية ١٤٠٩هـ.

٤٠. لبحر الزخار الجامع لمذاهب علماء الأمصار: أحمد بن يحيى بن المرتضى (ت ١٠٩١)، دار الكتاب الإسلامي.

٤١. بحر العلوم (تفسير السمرقندي): نصر بن محمد بن أحمد السمرقندي (ت ٣٩٣هـ)،

تحقيق: د. محمود مطرجي، دار الفكر، بيروت، لبنان.

٤٢.لبحر المحيط في أصول الفقه: بدر الدين محمد بن بهادر بن عبد الله الزركشي، تحقيق: د. محمد محمد تامر، ط ١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٤٢١هـ – ٢٠٠٠م .

٤٣.بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: أبوبكر بن مسعود الكاساني (ت٥٨٧هـ)، ط٢، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان، ١٩٨٢م .

٤٤.بداية المجتهد ونهاية المقتصد: محمد بن أحمد بن محمد رشد القرطبي (ت ٥٩٥هـ)، دار الفكر، بيروت– لبنان.

٤٥.لبداية والنهاية: إسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي (ت٧٧٤هـ)، مكتبة المعارف، بيروت، لبنان.

٤٦.لبرهان في أصول الفقه: عبدالملك بن عبدالله الجويني (ت ٤٧٨هـ)، تحقيق: عبدالعظيم محمود الديب، ط٤، دار الوفاء، المنصورة، مصر، ١٤١٨هـ.

٤٧.بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث: الحارث بن أبي أسامة ونور الدين الهيثمي (ت ٢٨٢هـ)، تحقيق: د.حسين أحمد صالح الباكري، ط١، مركز خدمة السنة والسيرة النبوية، المدينة المنورة، السعودية ١٤١٣هـ–١٩٩٢مـ.

٤٨.بغية الطلب في تاريخ حلب: عمر بن أحمد بن أبي جرادة(ت ٦٦٣هـ)، تحقيق: د. سهيل زكار، دار الفكر.

٤٩.لبناية شرح الهداية: محمود بن أحمد بن موسى العيني الحنفي (ت ٨٥٥هـ)، تحقيق: أيمن صالح شعبان، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٢٠هـ–٢٠٠٠م.

٥٠.تاج العروس من جواهر القاموس: محمد مرتضى الحسيني الزبيدي (ت ١٢٠٥)، تحقيق:

مجموعة من المحققين، دار الهداية.

٥١.تاج اللغة وصحاح العربية: إسماعيل بن حماد الجوهري (ت ٣٩٨ هـ)، ط٤، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان ١٤٢٦-٢٠٠٥م.

٥٢.التاج المذهب لأحكام المذهب: أحمد بن القاسم العنسي الصنعاني، مكتبة اليمن.

٥٣.التاج والإكليل لمختصر خليل: محمد بن يوسف بن أبي القاسم العبدري (ت ٨٩٧هـ)، ط٢، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٣٩٨هـ.

٥٤.تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام: محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت ٧٤٨هـ)، تحقيق: د.عمر عبدالسلام تدمري، ط١، دار الكتاب العربي ، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ-١٩٨٧م.

٥٥.تاريخ الأمم والملوك: محمد بن جرير الطبري (ت ٣١٠هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٥٦.التاريخ الكبير: محمد بن إسماعيل بن إبراهيم البخاري (ت٢٥٦هـ)، تحقيق هاشم بدوي، دار الفكر.

٥٧.تاريخ اليعقوبي: أحمد بن أبي يعقوب بن جعفر العباسي (ت ٢٨٤هـ)، دار صادر، بيروت، لبنان.

٥٨.تاريخ جرجان: حمزة بن يوسف السهمي الجرجاني (ت ٤٢٧هـ)، تحقيق: د.محمد عبدالمعيد خان، ط٣، عالم الكتب، بيروت- لبنان، ١٤٠١هـ-١٩٨١م.

٥٩.تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأمثال: علي بن الحسن بن هبة الله الشافعي (ت ٥٧١هـ)، تحقيق: عمر بن غرامة العمري، دار الفكر، بيروت، لبنان

١٩٩٥م.

٦٠. التبيان لرفع غموض النسخ في القران: د. مصطفى إبراهيم الزلمي، ط١، مكتبة التفسير، أربيل، إقليم كوردستان العراق ٢٠٠٠م.

٦١. تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق: عثمان بن علي الزيلعي (ت ٧٤٣هـ)، دارالكتب الإسلامي، القاهرة، مصر ١٣١٣هـ.

٦٢. تجديد الموقف الإسلامي من الفقه والفكر والسياسة: د.محمد شريف أحمد، ط١، دار الفكر، دمشق، سورية، ١٤٢٥هـ-٢٠٠٤م.

٦٣. تحرير الأحكام: الحسن بن يوسف الحلي (ت ٧٢٦هـ)، مؤسسة آل البيت، إيران.

٦٤. تحرير ألفاظ التنبيه: يحيى بن شرف النووي (ت ٦٧٦هـ)، تحقيق: عبدالغني الدقر، ط١، دار القلم، دمشق، سوريا، ١٤٠٨هـ.

٦٥. التحرير والتنوير: محمد الطاهر بن عاشور، ط١، مؤسسة التاريخ، بيروت، لبنان، ١٤٢٠هـ-٢٠٠٠م.

٦٦. تحفة الأحوذي شرح سنن الترمذي: محمد عبدالرحمن بن عبدالرحيم المباركفوري (ت ١٣٥٣ هـ) دار الكتب العلمية، بيروت.

٦٧. تحفة الفقهاء: محمد بن أحمد بن أبي أحمد السمرقندي (ت ٥٣٩هـ) ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

٦٨. التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة: شمس الدين السخاوي (ت ٩٠٢هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٤هـ- ١٩٩٣م.

٦٩. تحفة الملوك في فقه مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان: محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر

الرازي (ت ٦٦٦هـ)، تحقيق: د.عبدالله نذير أحمد، ط١، دار البشائر الإسلامية، بيروت، لبنان ١٤١٧هـ.

٧٠.تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف: عبدالله بن يوسف بن محمد الزيلعي (ت٧٦٢هـ)، تحقيق: عبدالله بن عبدالرحمن السعد، ط١، دار ابن خزيمة، الرياض، السعودية ١٤١٤هـ.

٧١.تذكرة الحفاظ: شمس الدين الذهبي (ت٧٤٨هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٧٢.تذكرة الفقهاء: الحسن بن يوسف الحلي (ت ٧٢٦هـ)، مكتبة الرخوية لإحياء الآثار الجعفرية.

٧٣.لتسهيل لعلوم التنزيل: محمد بن أحمد الغرناطي الكلبي (ت ٩٠٣هـ)، ط٤، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان ١٤٠٣هـ–١٩٨٣م.

٧٤.لتعايش السلمي بين المسلمين وغيرهم داخل دولة واحدة: سورحمن هدايات، ط١، دار السلام، القاهرة، مصر ١٤٢١هـ–٢٠٠١م.

٧٥.تفسير الجلالين: محمد بن أحمد المحلي (ت ٨٦٤هـ)، وعبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت ٩١١)، ط١، دار الحديث، القاهرة، مصر.

٧٦.تفسير القرآن (تفسير السمعاني): منصور بن محمد بن عبدالجبار السمعاني (ت ٥٦٢هـ)، تحقيق: ياسر بن إبراهيم وغنيم بن عباس بن غنيم، ط١، دار الوطن، الرياض– السعودية، ١٤١٨هـ–١٩٩٧م.

٧٧.تفسير القرآن الحكيم (تفسير المنار): محمد رشيد رضا (ت ١٩٣٥م)، ط٢، دار الكتب العلمية، بيروت– لبنان، ١٤٢٦هـ–٢٠٠٥م.

٧٨.تفسير القرآن العظيم (تفسير ابن كثير): إسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي (ت ٧٧٤هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠١هـ.

٧٩.تفسير غريب ما في الصحيحين البخاري ومسلم: محمد بن أبي نصر فتوح بن عبدالله الأزدي (ت ٤٨٨هـ)، تحقيق: د.زبيدة محمد سعيد عبدالعزيز، ط١، مكتبة السنة، القاهرة، مصر ١٤١٥هـ-١٩٩٥م.

٨٠.تقريب التهذيب: أحمد بن علي بن حجدر العسقلاني (ت ٨٥٢هـ)، تحقيق: محمد عوامة، ط١، دار الرشيد، سوريا ١٤٠٦هـ-١٩٨٦م.

٨١.تلخيص الحبير في أحاديث الرافعي الكبير: أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (ت ٨٥٢هـ)، تحقيق: عبدالله هاشم اليماني، المدينة المنورة، السعودية ١٣٨٤هـ-١٩٦٤م.

٨٢.تلقيح فهوم أهل الأثر في عيون التاريخ والسير: عبدالرحمن بن علي بن الجوزي (ت ٥٩٧هـ)، ط١، شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم، بيروت، لبنان ١٩٩٧م.

٨٣.التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد: يوسف بن عبدالله بن عبدالبر النمري (ت ٤٦٣هـ)، تحقيق: مصطفى بن أحمد أعلوي ومحمد عبدالكبير البكري، وزارة عموم الأوقاف والشؤون الإسلامية، المغرب، ١٣٨٧هـ.

٨٤.التنبيه في الفقه الإسلامي: إبراهيم بن علي بن يوسف الفيروز آبادي (ت ٤٧٦هـ)،تحقيق : عماد الدين أحمد حيدر، عالم الكتب، بيروت، لبنان ١٤٠٣هـ .

٨٥.تنقيح تحقيق أحاديث التعليق: شمس الدين محمد بن أحمد بن عبد الهادي الحنبلي، تحقيق: أيمن صالح شعبان، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٩٩٨م .

٨٦.تهذيب الآثار وتفصيل الثابت عن رسول الله من الأخبار (مسند علي): محمد بن جرير

الطبري (ت ٣١٠هـ)، تحقيق: محمود محمد شاكر، مطبعة المدني، القاهرة، مصر.

٨٧.تهذيب التهذيب: أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (ت ٨٥٢هـ)، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠٤هـ - ١٩٨٤م.

٨٨.تهذيب اللغة: محمد بن أحمد الأزهري (ت ٣٧٠هـ)، تحقيق: محمد عوض مرعب، ط١، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان ٢٠٠١م.

٨٩.لتوقيف على مهمات التعاريف: محمد عبدالرؤوف المناوي (ت ١٠٣١هـ)، تحقيق: د.محمد رضوان الداية، ط١، دار الفكر المعاصر ودار الفكر، بيروت، لبنان ودمشق، سوريا ١٤١٠هـ.

٩٠.تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان: عبدالرحمن بن ناصر السعدي، تحقيق: ابن عثيمين، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، ١٤٢١هـ-٢٠٠٠م.

٩١.لثقات: محمد بن حبان بن أحمد التميمي (ت ٣٥٤هـ)، تحقيق: شرف الدين أحمد، ط١، دار الفكر ١٣٩٥هـ- ١٩٧٥م.

٩٢ جامع البيان عن تأويل آي القرآن (تفسير الطبري): محمد بن جرير الطبري (ت-٣١٠هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

٩٣.لجامع لأحكام القرآن (تفسير القرطبي): محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي (ت-٦٧١هـ)، تحقيق: أحمد عبد العليم البردوني، ط٢، دار الشعب، القاهرة، مصر ١٣٧٢هـ.

٩٤.لجامع للشرابع: يحيى بن سعيد الحلي (ت ٦٨٩هـ)، تحقيق: لجنة التحقيق بإشراف السبحاني، مؤسسة سيد الشهداء (ع) ١٤٠٥هـ.

٩٥جمهرة اللغة: أبوبكر محمد بن الحسن بن دريد (ت ٣٢١هـ)، تحقيق: رمزي منير بعلبكي، ط١، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان ١٩٨٧م.

٩٦.لجهاد سبيلنا: عبدالباقي رمضون، ط١، ١٩٨٦م.

٩٧.لجهاد في الإسلام كيف نفهمه؟ وكيف نمارسه؟: د.محمد سعيد رمضان البوطي، ط٥، دار الفكر، دمشق، سوريا ١٤٢٧هـ-٢٠٠٦م.

٩٨.لجهاد والحقوق الدولية العامة في الإسلام: ظافر القاسمي، ط١، دار العلم للملايين، بيروت- لبنان، ١٩٨٢م.

٩٩.لجهاد والقتال في السياسة الشرعية: د.محمد خير هيكل، ط٢، دار البيارق ودار بن حزم، بيروت، لبنان ١٤١٧هـ-١٩٩٦م.

٠٠لجواب الكافي لمن سأل عن الدواء الشافي: محمد بن أبي بكر أيوب الزرعي ابن القيم الجوزية (ت ٧٥١هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٠١جواهر الكلام: محمد حسن النجفي (ت ١٢٦٦)، تحقيق: عباس القوجاني، ط٣، دار الكتب الإسلامية- آخوندي، مطبعة خورشيد ١٣٦٧ش.

٠٢حاشية البجيرمي على الخطيب: سليمان بن عمر بن محمد البجيرمي (ت ١٢٢١هـ)، المكتبة الإسلامية، ديار بكر، تركيا.

٠٣حاشية الدسوقي: محمد عرفه الدسوقي (ت ١٢٣٠هـ)،تحقيق: محمد عليش، دار الفكر، بيروت، لبنان.

٠٤حاشية رد المحتار على الدر المختار (حاشية ابن عابدين): ابن عابدين (ت

١٢٥٢هـ)،ط٢، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٣٨٦هـ.

٠٥ حاشية العدوي على شرح مختصر الخليل للخرشي: علي الصعيدي العدوي المالكي (ت ١١٨٩هـ)، تحقيق: يوسف الشيخ محمد البقاعي، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٢هـ.

٠٦ حاشية عميرة: شهاب الدين أحمد عميرة الراسي (ت ٩٥٧هـ)، تحقيق: مكتب البحوث والدراسات، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٩هـ–١٩٩٨م.

٠٧ حاشية قليوبي على شرح جلال الدين المحلي على منهاج الطالبين: أحمد بن محمد بن سلامة القليوبي (ت ١٠٦٩هـ)، تحقيق: مكتب البحوث والدراسات، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٩هـ–١٩٩٨م.

٠٨ الحاوي الكبير: علي بن محمد بن حبيب الماوردي (ت ٤٥٠هـ)، تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبدالموجود، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٩هـ–١٩٩٩م.

٠٩ الحركات العسكرية للرسول الأعظم في كفتي ميزان: سيف الدين سعيد آل يحيى، ط١، الدار العربية للموسوعات، بيروت، لبنان ١٩٨٣م.

١٠ حلية الأولياء وطبقات الأصفياء: أحمد بن عبدالله الأصبهاني (ت ٤٣٠هـ)، ط٤، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

١١ حواشي الشيرواني على تحفة المحتاج بشرح المنهاج: عبدالحميد الشيرواني، دار الفكر، بيروت، لبنان.

١٢ الحصانات الدبلوماسية والقنصلية المعاهدات: د.علي مقبول، ط ١، مركز الجزيرة العربية للدراسات والبحوث، صنعاء، اليمن، ١٤٢١هـ–٢٠٠٠م .

١٣ الخراج: أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم (ت ١٨٢هـ)، دار المعرفة، بيروت، لبنان.

١٤ الخلاف: محمد بن الحسن الطوسي (ت ٤٦٠هـ)، تحقيق: علي الخراساني وجواد شهرستاني ومحمد مهدي نجف، ط١، مؤسسة النشر الإسلامي، قم، إيران ١٤١٧هـ.

١٥ الدر المختار شرح تنوير الأبصار: محمد بن علي بن محمد الحصكفي (ت ١٠٨٨هـ)، ط٢، دار الفكر، بيروت، لبنان.

١٦ الدر المنثور في التفسير بالمأثور: جلال الدين عبدالرحمن بن الكمال السيوطي (ت ٩١١هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٩٩٣م.

١٧ الدراري المضية: محمد بن علي الشوكاني (ت ١٢٥٠هـ)، دار الجيل، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ-١٩٨٧م.

١٨ دعائم الإسلام: نعمان بن محمد بن منصور التميمي (ت ٣٦٣هـ)، تحقيق: أصف بن علي أصغر فيضي، دار المعارف ١٣٨٣هـ-١٩٦٣م.

١٩ دلائل النبوة: أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت ٤٥٨هـ)، مؤسسة البراق.

٢٠ دليل الطالب على مذهب الإمام المبجل أحمد بن حنبل: مرعي بن يوسف الحنبلي (ت ١٠٣٣هـ)، ط٢، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ١٣٨٩هـ.

٢١ الدولة والسلطة في الإسلام، د.صابر طعيمة، ط١، مكتبة مدبولي، القاهرة، مصر ٢٠٠٥م.

٢٢ الدين والقانون رؤية قرآنية: جودت سعيد، اعادة ط١، دار الفكر، دمشق، سوريا ١٤٢٣هـ-٢٠٠٢م.

٢٣ الذخيرة: أحمد بن إدريس القرافي (ت ٦٨٤هـ)، تحقيق: د.محمد حجي، دار الغرب ١٩٩٤.

٢٤ رحمة الأمة في اختلاف الأئمة: محمد بن عبدالرحمن بن الحسين الشافعي (ت ٧٨٠هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٢٨هـ–٢٠٠٧م.

٢٥ الرد على سير الأوزاعي: يعقوب بن إبراهيم الأنصاري (ت ١٨٢ هـ)، تحقيق: أبو الوفا الأفغاني، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٢٦ ردود على أباطيل وشبهات حول الجهاد: عبدالملك البراك، ط١، النور للإعلام الإسلامي، الدانمرك ١٤١٨هـ– ١٩٩٧م.

٢٧ روح الدين الإسلامي: عفيف عبدالفتاح طبارة، ط٣٠، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان ١٩٩٥م.

٢٨ روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني: محمود الآلوسي (ت ١٢٧٠هـ)، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

٢٩ الروض الأنف: عبد الرحمن بن عبدالله بن أحمد السهيلي (ت ٥٨٨هـ).

٣٠ الروض الداني المشهور بالمعجم الصغير: سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني (ت ٣٦٠هـ)، تحقيق: محمد شكور محمود الحاج أمرير، ط١، المكتب الإسلامي ودار عمار، بيروت، لبنان وعمان، الأردن ١٤٠٥هـ–١٩٨٥م.

٣١ الروض المربع: منصور بن يونس بن إدريس البهوتي (ت ١٠٥١هـ)، مكتبة الرياض الحديثة، الرياض، السعودية ١٣٩٠هـ .

٣٢ الروضة البهية شرح اللمعة الدمشقية: زين الدين بن علي العالمي (ت ٩٦٦هـ)، انتشارات داوري، قم، إيران ١٤١٠هـ.

٣٣ روضة الطالبين وعمدة المفتين: يحيى بن شرف النووي (ت ٦٧٦هـ)، ط٢، مكتبة

الإسلامي، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

٣٤ روضة الناظر و جنة المناظر: عبدالله بن أحمد بن قدامة المقدسي، (ت٦٢٠هـ)، تحقيق: د.عبد العزيز عبدالرحمن السعيد، ط٢، جامعة الإمام محمد بن سعود، الرياض، السعودية ١٣٩٩هـ.

٣٥ رياض المسائل: علي الطباطبائي (ت ١٢٣١هـ)، مؤسسة آل البيت، قم، إيران ١٤٠٤هـ.

٣٦ زاد المعاد في هدي خير العباد: محمد بن أبي بكر ابن القيم الجوزية (ت ٧٥١هـ)، تحقيق: شعيب الأناؤوط وعبدالقادر الأرناؤوط، ط١٤، مؤسسة الرسالة ومكتبة المنار الإسلامية، بيروت، لبنان والكويت، الكويت، ١٤٠٧هـ–١٩٨٦م.

٣٧ الزاهر في غريب ألفاظ الشافعي: محمد بن أحمد بن الأزهر الأزهري الهروي (ت ٣٧٠هـ) ،تحقيق:د.محمد جبر الألفي، ط١، وزارة الأوقاف والشؤون الدينية، كويت، الكويت ١٣٩٩هـ .

٣٨ سبل السلام الموصلة إلى بلوغ المرام: محمد بن إسماعيل الصنعاني (ت ٨٥٢هـ)، تحقيق: محمد صبحي حسن حلاق، ط٥، دار ابن الجوزي، الدمام، السعودية ١٤٢٥هـ.

٣٩ السراج الوهاج على متن المنهاج: محمد الزهر الغمراوي، دار المعرفة، بيروت، لبنان.

٤٠ سلسلة الأحاديث الصحيحة وشيء من فقهها وفوائدها: محمد ناصر الدين الألباني (١٤٢٠هـ)، مكتبة المعارف، الرياض، السعودية ١٤١٥هـ–١٩٩٥م.

٤١ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة وأثرها السيء في الأمة: محمد ناصر الدين الألباني (ت ١٤٢٠هـ)، ط٢، مكتبة المعارف، الرياض، السعودية ١٤٢٠هـ–٢٠٠٠م.

٤٢ السلوك في طبقات العلماء والملوك: محمد بن يوسف بن يعقوب الكندي (ت ٣٥٠هـ تقريباً)، تحقيق: محمد بن علي بن الحسين الأكوع الحوالي، ط٢، مكتبة الإرشاد،

صنعاء، اليمن ١٩٩٥م.

٤٣ لسنن: سعيد بن منصور الخراساني (ت ٢٢٧هـ)، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، ط١، الدار السلفية، الهند ١٩٨٢م.

٤٤ سنن ابن ماجه: محمد بن يزيد القزويني (ت٢٧٥هـ)، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقي، دار الفكر، بيروت، لبنان.

٤٥ سنن أبي داود: سليمان بن الأشعث السجستاني (ت ٢٧٥هـ)، تحقيق: محمد محيي الدين عبدالحميد، دار الفكر.

٤٦ سنن أبي داود: سليمان بن الأشعث السجستاني (ت٢٧٥هـ)، حكم على أحاديثه وآثاره وعلق عليه محمد ناصر الدين الألباني (١٤٢٠هـ)، ط١، الرياض، السعودية.

٤٧ سنن الترمذي: محمد بن عيسى بن سورة الترمذي (ت٢٧٩هـ)، تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرين، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

٤٨ سنن الترمذي: محمد بن عيسى بن سورة الترمذي (ت٢٧٩هـ)، حكم على أحاديثه وآثاره وعلق عليه محمد ناصر الدين الألباني (١٤٢٠هـ)، ط١، مكتبة المعارف الرياض، السعودية.

٤٩ سنن الدارقطني: علي بن عمر الدارقطني (ت٣٨٥هـ)، تحقيق: عبدالله هاشم يماني المدني، دار المعرفة، بيروت، لبنان ١٣٨٦هـ-١٩٦٦م.

٥٠ سنن الدارمي: عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي (ت ٢٥٥هـ)، تحقيق: فواز أحمد زمرلي وخالد السبع العلمي، ط١، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ.

٥١ لسنن الصغرى: أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت ٤٥٨هـ)، تحقيق: د. محمد ضياء

الرحمن الأعظمي، ط١، مكتبة الدار، المدينة المنورة، السعودية ١٤١٠هـ-١٩٨٩م.

٥٢ لسنن الكبرى: أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت ٤٥٨هـ)، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، مكتبة دار الباز، مكة المكرمة، السعودية ١٤١٤هـ-١٩٩٤م.

٥٣ لسنن الكبرى: أحمد بن شعيب النسائي (ت ٣٠٣هـ)، تحقيق: د. عبدالغفار سليمان البنداري وسيد كسروي حسن، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١١هـ-١٩٩١م.

١٥٤سنن النسائي: عبدالرحمن أحمد بن شعيب بن علي النسائي (ت٣٠٣هـ)، حكم على أحاديثه وآثاره وعلق عليه محمد ناصر الدين الألباني (ت ١٤٢٠هـ)، ط١، مكتبة المعارف، الرياض، السعودية.

١٥٥لسياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية: أحمد بن عبدالحليم بن تيمية الحراني (ت ٧٢٨هـ)، دار المعرفة.

١٥٦لسير: محمد بن الحسن الشيباني (ت ١٨٩هـ)، تحقيق: مجيد خدوري، ط١، دار المتحدة، بيروت، لبنان ١٩٧٥م.

١٥٧سير أعلام النبلاء: محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت٧٤٨هـ)، تحقيق: شعيب الأرناؤوط ومحمد نعيم العرقسدسي، ط٩، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان ١٤١٣هـ.

١٥٨لسيرة النبوية: عبدالملك بن هشام بن أيوب الحميري (ت ٢١٨هـ)، تحقيق: طه عبدالرؤف سعد، ط١، دار الجيل، بيروت، لبنان ١٤١١هـ.

١٥٩لسيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار: محمد بن علي الشوكاني (ت ١٢٥٠هـ)، تحقيق: محمود إبراهيم زايد، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

١٦٠شذرات الذهب في أخبار من ذهب: عبدالحي بن أحمد الحنبلي (ت ١٠٨٩هـ)، تحقيق: عبدالقادر أرناؤوط ومحمود أرناؤوط، ط١، دار ابن كثير، دمشق، سوريا ١٤٠٦هـ.

١٦١شرح الأزهار: أحمد المرتضى (ت ٨٤٠هـ)، دار غمضان، صنعاء، اليمن ١٤٠٠هـ.

١٦٢شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك: محمد بن عبدالباقي بن يوسف الزرقاني (ت١١٢٢هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١١هـ.

١٦٣الشرح الكبير: أحمد الدردير (ت ١٢٠١هـ)، تحقيق: محمد عليش، دار الفكر، بيروت، لبنان.

١٦٤شرح النيل وشفاء العليل: محمد بن يوسف بن عيسى اطفيش (ت ١٣٣٢هـ)، مكتبة الإرشاد.

١٦٥شرح كتاب السير الكبير: محمد بن أحمد بن سهل السرخسي (ت ٤٨٣ه)، تحقيق: محمد حسن محمد إسماعيل الشافعي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت– لبنان، ١٤١٧هـ–١٩٩٧م.

١٦٦شرح مختصر خليل: محمد الخرشي المالكي (ت ١١٠١هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان.

١٦٧شرح معاني الآثار: أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي (ت ٣٢١هـ)، تحقيق: محمد زهري النجار، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٣٩٩هـ.

١٦٨صحيح ابن حبان: محمد بن حبان التميمي (ت ٣٥٤هـ)، تحقيق: شعيب الأرناؤوط، ط٢، مؤسسة الرسالة، بيروت– لبنان، ١٤١٤هـ–١٩٩٣م.

١٦٩صحيح البخاري: محمد بن إسماعيل البخاري (ت ٢٥٦هـ)، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، ط٣، دار ابن كثير، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ–١٩٨٧م.

١٧٠صحيح الجامع الصغير وزيادته: محمد ناصر الدين الألباني (ت ١٤٢٠هـ)، ط٢، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ودمشق، سوريا ١٤٠٨هـ-١٩٨٨م.

١٧١صحيح مسلم : مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (ت٢٦١هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

١٧٢صفة الصفوة: عبدالرحمن بن علي بن محمد (ت ٥٩٧هـ)، تحقيق: محمود فاخوري ود.محمد رواس قلعةجي، ط٢، دار المعرفة، بيروت، لبنان، ١٣٩٩هـ-١٩٧٩م.

١٧٣طبقات الحفاظ: عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت٩١١هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٣هـ.

١٧٤طبقات الشافعية الكبرى: تاج الدين بن علي بن عبد الكافي السبكي (ت٧٧١هـ)، تحقيق: د.عبدالفتاح محمد الحلو، ود.محمود محمد الطناحي، ط٢، دار هجر، الجيزة، مصر ١٩٩٢م.

١٧٥طبقات الشافعية: أبوبكر بن أحمد بن محمد (ت ٨٥١هـ)، تحقيق: د. حافظ عبدالعليم خان، ط١، عالم الكتب، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ.

١٧٦طبقات الفقهاء: إبراهيم بن علي بن يوسف الشيرازي (ت/٤٧٦هـ)، تحقيق: خليل الميس، دار القلم، بيروت، لبنان.

١٧٧الطبقات الكبرى: محمد بن سعد بن منيع البصري (ت ٢٣٠هـ)، دار صادر، بيروت، لبنان.

١٧٨طبقات المفسرين: أحمد بن محمد الأدنروي، تحقيق: سليمان بن صالح الخزي، ط١، مكتبة العلوم والحكم، السعودية ١٤١٧هـ-١٩٩٧م.

١٧٩طلبة الطلبة في الاصطلاحات الفقهية: عمر بن محمد النسفي (ت ٥٣٧هـ)، ط٢، دار النفائس، بيروت، لبنان ١٤٢٠هـ-١٩٩٩م.

١٨٠العبر في خبر من غبر: محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ت ٧٤٨هـ)، تحقيق: د.صلاح الدين المنجد، ط٢، مطبعة حكومة الكويت، الكويت، الكويت، ١٩٤٨م.

١٨١العبر وديوان المبتدأ والخبر(تاريخ ابن خلدون): عبدالرحمن بن محمد بن خلدون (ت ٨٠٨هـ)، ط٥، دار القلم، بيروت- لبنان، ١٩٨٤م.

١٨٢عصر النبوة والخلافة الراشدة: د.لبيد إبراهيم ود.فاروق عمر، مطبعة جامعة صلاح الدين/ أربيل، أربيل، إقليم كوردستان العراق ١٩٨٧م.

١٨٣العقد الفريد: أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، ط٣، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان، ١٤٢٠هـ - ١٩٩٩م.

١٨٤العلاقات الخارجية للدولة الإسلامية دراسة مقارنة: د.سعيد عبدالله حارب المهيري، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان ١٤١٦هـ-١٩٩٥م.

١٨٥العلاقات الدولية في الإسلام: محمد أبو زهرة، الدار القومية، القاهرة، مصر ١٣٨٤هـ-١٩٦٤م.

١٨٦العلاقات الدولية في الفقه الإسلامي: د.عارف خليل أبو عيد، ط١، دار النفائس، عمان، الأردن ١٤٢٧هـ-٢٠٠٧م.

١٨٧علل الحديث: عبدالرحمن بن محمد بن إدريس الرازي ابن ابي حاتم (ت ٣٢٧هـ)، تحقيق: محب الدين الخطيب، دار المعرفة، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

١٨٨عمدة القاري شرح صحيح البخاري: محمود بن أحمد العيني (ت٨٥٥هـ)، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

١٨٩العمدة في إعداد العدة للجهاد في سبيل الله: عبدالقادر عبدالعزيز، مركز الإيمان للإعلام الإسلامي.

١٩٠عون المعبود شرح سنن أبي داود: محمد شمس الحق العظيم آبادي، ط٢، دار الكتب العلمية، بيروت– لبنان، ١٤١٥هـ.

١٩١العين: الخليل بن أحمد الفراهيدي (ت ١٧٥ هـ)، تحقيق: د.مهدي المخزومي ود.إبراهيم السامرائي، دار ومكتبة الهلال.

١٩٢غريب الحديث: حمد بن محمد بن إبراهيم الخطابي (ت ٣٨٨هـ)، تحقيق: عبدالكريم إبراهيم العزباوي، جامعة أم القرى، مكة المكرمة، السعودية، ١٤٠٢هـ.

١٩٣غريب الحديث: عبدالرحمن بن علي بن محمد بن علي بن الجوزي (ت ٥٩٧هـ)، تحقيق: عبدالمعطي أمين قلعجي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٩٨٥م.

١٩٤الفائق في غريب الحديث: محمود بن عمر الزمخشري (ت٥٣٨هـ)، تحقيق: علي محمد البجاوي ومحمد أبو الفضل إبراهيم، ط٢، دار المعرفة، بيروت، لبنان.

١٩٥فتح الباري شرح صحيح البخاري: أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (ت٨٥٢هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي ومحب الدين الخطيب، دار المعرفة، بيروت، لبنان ١٣٧٩هـ.

١٩٦الفتح السماوي بتخريج أحاديث القاضي البيضاوي: عبدالرؤف المناوي (ت١٠٢٩هـ)، تحقيق: أحمد مجتبى، دار العاصمة، الرياض، السعودية.

١٩٧فتح القدير: كمال الدين محمد بن عبدالواحد السيواسي ابن الهمام (ت ٨٦١هـ)، ط٢، دار

الفكر، بيروت، لبنان.

198. فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير: محمد بن علي الشوكاني (ت ١٢٥٠هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان.

199. فتح الوهاب بشرح منهج الطلاب: زكريا بن محمد بن أحمد الأنصاري (ت٩٢٦هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٨هـ.

200. فتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب: سليمان الجمل (ت ١٢٠٤هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان.

201. فتوح البلدان: أحمد بن يحيى بن جابر البلاذري (ت ٢٧٩هـ)، تحقيق: رضوان محمد رضوان، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٣هـ.

202. الفروع: محمد بن مفلح المقدسي (ت٧٦٢هـ)، تحقيق: أبو الزهراء حازم القاضي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٨هـ.

203. فلسفة الجهاد بين النظرية والتطبيق: د.إياد خليل زكي البياتي، ط١، دار سراج، عمان، الأردن ١٤٢٧هـ-٢٠٠٦م.

204. الفواكه الدواني: أحمد بن غنيم بن سالم النفراوي (ت١١٢٥هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٥هـ.

205. في ظلال القرآن: سيد قطب، ط٧، دار الشروق، بيروت، لبنان والقاهرة، مصر ١٣٩٨هـ-١٩٧٨م.

206. القاموس الفقهي لغة واصطلاحا: سعدي أبو جيب، دار الفكر، دمشق، سوريا ١٤٢٤هـ-٢٠٠٣م.

٢٠٧لقاموس المحيط: محمد بن يعقوب الفيروز آبادي(ت ٨١٧ هـ)، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان.

٢٠٨نضايا فقهية في العلاقات الدولية حال الحرب: د.حسن أبو غدة، ط١، مكتبة العبيكان، الرياض، السعودية ١٤٢٠هـ-٢٠٠٠م.

٢٠٩لقوانين الفقهية في تلخيص مذهب المالكية: محمد بن أحمد بن الجزي (ت٧٤١ هـ).

٢١٠لقيادة والجندية في الإسلام: د.محمد السيد الوكيل، ط٣، دار الوفاء، المنصورة، مصر ١٤٠٨هـ-١٩٨٨م.

٢١١لكافي في فقه ابن حنبل: عبدالله بن قدامة المقدسي (ت ٦٢٠هـ)، تحقيق: زهير الشاويس، ط٥، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ١٤٠٨هـ-١٩٨٨م.

٢١٢لكافي في فقه أهل المدينة: يوسف بن عبدالله بن عبدالبر القرطبي (ت٤٦٣هـ)، ط١، دارالكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ.

٢١٣لكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل (تفسير الكشاف): محمود بن عمر الزمخشري (ت ٥٣٨هـ)، تحقيق: عبدالرزاق المهدي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

٢١٤كشاف القناع عن متن الاقناع: منصور بن يوسف البهوتي (ت١٠٥١هـ)، تحقيق: هلال مصيلحي مصطفى هلال، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠٢هـ-١٩٨٢م

٢١٥كشف الرموز في شرح المختصر النافع: الفاضل الآبي (ت ٦٩٠هـ)، تحقيق: الاشتهادي واليزدي، ط١، جامعة المدرسين، قم، إيران، ١٤١٠هـ.

٢١٦كفاية الأخيار في حلّ غاية الاختصار: أبي بكر بن محمد الحسيني، تحقيق: علي عبدالحميد

بلطجي ومحمد وهبي سليمان، ط١، دار الخير، دمشق، سوريا ١٩٩٤م.

٢١٧كفاية الطالب: أبو الحسن الشاذلي المالكي (ت٩٣٩هـ)، تحقيق: يوسف الشيخ محمد البقاعي، دارالفكر، بيروت، لبنان ١٤١٢ هـ

٢١٨لكليات: أبو البقاء أيوب بن موسى الحسيني الكفوي، تحقيق: عدنان درويش ومحمد المصري، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان ١٤١٩هـ–١٩٩٨م.

٢١٩كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال: علي المتقي بن حسام الدين الهندي (ت ٩٧٥هـ)، تحقيق: محمود عمر الدمياطي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٩هـ–١٩٩٨م.

٢٢٠كيف نتعامل مع السنة النبوية: د.يوسف القرضاوي، ط٤، دار الشروق، القاهرة، مصر، ١٤٢٧هـ–٢٠٠٦م.

٢٢١سان العرب: ابن منظور (ت٧١١هـ)، ط٣، دار إحياء التراث العربي ومؤسسة التاريخ العربي، بيروت، لبنان ١٤١٩هـ–١٩٩٩م.

٢٢٢بادئ الإسلام ومنهجه في قضايا السلم والحرب والعلاقات الدولية والإنسانية: د.أبوبكر إسماعيل محمد ميقا، مكتبة التوبة، الرياض، السعودية.

٢٢٣لمبدع: إبراهيم بن محمد بن مفلح الحنبلي (ت ٨٨٤هـ)، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ١٤٠٠هـ.

٢٢٤لمبسوط: محمد بن أبي سهل السرخسي (ت ٤٨٣هـ)، دار المعرفة، بيروت، لبنان ١٤٠٦هـ.

٢٢٥لمنتقى شرح موطأ مالك: سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب الباجي (ت ٤٩٤)، تحقيق:

محمود شاكر، ط١، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان ١٤٢٥هـ-٢٠٠٥م.

٢٢٦جمع الزوائد: علي بن أبي بكر الهيثمي (ت٨٠٧هـ)، دار الريان للتراث ودار الكتاب العربي، القاهرة، مصر وبيروت، لبنان ١٤٠٧هـ.

٢٢٧لمجموع شرح المهذب: يحيى بن شرف الدين النووي (ت٦٧٦هـ)، تحقيق: محمود مطرحي، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤١٧هـ-١٩٩٦م.

٢٢٨جموعة فتاوى ابن تيمية: أحمد بن عبدالحليم الحراني (ت٧٢٨هـ)، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم الحنبلي، ط2، مكتبة ابن تيمية.

٢٢٩حاسن التاويل (تفسير القاسمي): محمد جمال الدين القاسمي (ت ١٣٣٢هـ)، تحقيق: أحمد بن علي وحمدي صبح، دار الحديث، القاهرة، مصر ١٤٢٤هـ-٢٠٠٣م.

٢٣٠لمحرر في الفقه على مذهب الإمام أحمد بن حنبل: عبدالسلام بن عبدالله بن أبي القاسم بن تيمية الحراني (ت٦٥٢هـ) ط٢، مكتبة المعارف، الرياض، السعودية ١٤٠٤هـ.

٢٣١لمحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز: عبدالحق بن غالب بن عطية الأندلسي(ت ٥٤١أو٥٤٦هـ)، تحقيق: عبدالسلام عبدالشافعي محمد، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٣هـ-١٩٩٣م.

٢٣٢لمحصول في علم الأصول: محمد بن عمر بن حسين الرازي(ت ٦٠٦هـ)، تحقيق: طه جابر فياض العلواني، ط١، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، الرياض، السعودية ١٤٠٠هـ .

٢٣٣لمحكم والمحيط الأعظم: علي بن إسماعيل بن سيدة المرسي (ت ٤٥٨هـ)، تحقيق: عبدالحميد الهنداوي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ٢٠٠٠م.

٢٣٤لمحيط في اللغة: إسماعيل بن عباد (ت٣٨٥هـ)، تحقيق: محمد حسن آل ياسين، ط١، دار الرشيد، بغداد، العراق ١٤٠١هـ-١٩٨١م.

٢٣٥مختصر اختلاف العلماء: أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي (ت٣٢١هـ)، تحقيق: د.عبدالله نذير أحمد، ط٢، دار البشائر الإسلامية، بيروت، لبنان ١٤١٧هـ.

٢٣٦مختصر الانصاف والشرح الكبير: محمد بن عبدالوهاب، تحقيق: عبدالعزيز بن زيد الرومي ود.محمد بلتاجي ود.سيد حجاب، ط١، مطابع الرياض، الرياض، السعودية.

٢٣٧مختصر الخرقي: عمر بن الحسين الخرقي (ت ٣٣٤هـ)، تحقيق زهير الشاويس، ط٣، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ١٤٠٣هـ.

٢٣٨لمختصر النافع في فقه الإمامية: جعفر بن الحسن الحلي ت(٦٧٦هـ)، تحقيق: باشراف الشيخ القمي، مؤسسة البعثة، طهران، إيران ١٤١٠هـ.

٢٣٩لمدخل إلى مذهب الإمام أحمد بن حنبل: عبدالقادر بدران الدمشقي(ت ١٣٤٦هـ)، تحقيق: د.عبدالله بن عبدالمحسن التركي، ط٢، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان ١٤٠١هـ.

٢٤٠.لمدونة الكبرى: مالك بن أنس (ت١٧٩هـ)، دار صادر، بيروت، لبنان.

٢٤١مرآة الجنان وعبرة اليقظان: عبدالله بن أسعد بن علي اليافعي (ت: بعد ٧٥٠هـ)، دار الكتاب الإسلامي، القاهرة، مصر ١٤١٣هـ-١٩٩٣م.

٢٤٢لمراسيل: أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني (ت٢٧٥هـ)، تحقيق: شعيب الأرناؤوط، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان ١٤٠٨هـ.

٢٤٣لمستدرك على الصحيحين: محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري (ت٤٠٥هـ)، تحقيق:

مصطفى عبدالقادر عطا، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١١هـ-١٩٩٠م.

٢٤٤ستدرك الوسائل ومستنبط المسائل: النوري الطبرسي (ت١٣٢٠هـ)، تحقيق: مؤسسة آل البيت (ع) لأحياء التراث، ط١، مؤسسة آل بيت (ع) لإحياء التراث ١٤٠٨هـ.

٢٤٥لمستصفى في علم الأصول: محمد بن محمد الغزالي (ت٥٠٥هـ)، تحقيق: محمد عبدالسلام عبدالشافي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤١٣هـ.

٢٤٦سند أبي يعلى: أحمد بن علي بن مثنى أبو يعلى الموصلي(ت ٣٠٧هـ)، تحقيق: حسين سليم أسد، ط١، دار المأمون للتراث، دمشق، سوريا ١٤٠٤هـ-١٩٨٤م.

٢٤٧سند الإمام أحمد بن حنبل: أبو عبد الله أحمد بن حنبل الشيباني(ت ٢٤١هـ)، مؤسسة قرطبة، مصر.

٢٤٨سند الحب بن الحب أسامة بن زيد: عبدالله بن محمد بن العزيز البغوي (ت٣١٧هـ)، تحقيق: حسن أمين بن المندوه، ط١، دار الضياء، الرياض، السعودية ١٤٠٩هـ.

٢٤٩سند الروياني: محمد بن هارون الروياني (ت ٣٠٧هـ)، تحقيق: أيمن علي أبو يماني، ط١، مؤسسة قرطبة، القاهرة، مصر ١٤١٦هـ.

٢٥٠سند الشاشي: الهيثم بن كليب الشاشي (ت٣٣٥هـ)، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله، ط١، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، السعودية ١٤١٠هـ.

٢٥١سند الشاميين: سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني (ت ٣٦٠هـ)، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ-١٩٨٤م.

٢٥٢سند الطيالسي: سليمان بن داود الطيالسي (ت٢٠٤هـ)، دار المعرفة، بيروت، لبنان.

٢٥٣شارق الأنوار على صحاح الآثار: عياض بن موسى بن عياض اليحصبي

المالكي(ت٥٧٥هـ)، المكتبة العتيقة ودار التراث.

٢٥٤لمصباح المنير: أحمد بن محمد بن علي الفيومي (ت ٧٧٠هـ)، مكتبة لبنان، بيروت، لبنان ١٩٨٧م.

٢٥٥لمصنف: عبدالرزاق بن همام الصنعاني (ت ٢١١هـ)، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، ط٢، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ١٤٠٣هـ.

٢٥٦لمصنف في الأحاديث والآثار: عبدالله بن محمد بن أبي شيبة الكوفي(ت ٢٣٥هـ)، تحقيق: كمال يوسف الحوت، ط١، مكتبة الرشد، الرياض، السعودية ١٤٠٩هـ.

٢٥٧لمطلع على أبواب المقنع: محمد بن أبي الفتح البعلي الحنبلي (ت٧٠٩هـ)، تحقيق محمد بشير الأدلبي، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان ١٤٠١هـ–١٩٨١م.

٢٥٨عالم التنزيل (تفسير البغوي): الحسين بن مسعود الفراء البغوي (ت ٥١٦هـ)، تحقيق: خالد العك ومروان سوار، ط٢، دار المعرفة، بيروت، لبنان ١٤٠٧هـ–١٩٨٧م.

٢٥٩لمعجم الأوسط: سليمان بن أحمد الطبراني (ت٣٦٠هـ)، تحقيق: طارق بن عوض الله بن محمد وعبدالمحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، مصر ١٤١٥هـ.

٢٦٠عجم البلدان: ياقوت بن عبدالله الحموي (ت٦٢٦هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان.

٢٦١عجم الفروق اللغوية: أبو هلال العسكري (ت ٤٠٠هـ)، ونورالدين الجزائري، تحقيق: مؤسسة النشر الإسلامي، ط١، مؤسسة النشر الإسلامي، قم، إيران ١٤١٢هـ.

٢٦٢لمعجم الكبير: سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني(ت ٣٦٠هـ)، تحقيق: حمدي بن عبدالمجيد السلفي، ط٢، مكتبة العلوم والحكم، الموصل، العراق ١٤٠٤هـ–١٩٨٣م.

٢٦٣عجم لغة الفقهاء: د.محمد رواس قلعةجي ود.حامد صادق قنيبي وقطب مصطفى سانو،

ط٢، دار النفائس، بيروت– لبنان، ١٤٢٧هـ–٢٠٠٦م.

٢٦٤لمعجم الوسيط: إبراهيم مصطفى وأحمد الزيات وحامد عبدالقادر ومحمد النجار، تحقيق: مجمع اللغة العربية، دار الدعوة.

٢٦٥معجم مقاييس اللغة: أحمد بن فارس بن زكريا(ت ٣٩٥هـ)، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، ط٢، دار الجيل، بيروت، لبنان ١٤٢٠هـ–١٩٩٩م.

٢٦٦معرفة السنن والآثار عن الإمام أبي عبدالله محمد بن إدريس الشافعي، أحمد بن الحسين بن علي البيهقي الخسروجردي (ت ٤٥٨هـ)، تحقيق: سيد كسروي حسن، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٢٦٧لمغرب في ترتيب المعرب: ناصر الدين بن عبدالسيد بن علي (ت ٦١٠هـ)، تحقيق: محمود فاخوري وعبدالحميد مختار، ط١، مكتبة أسامة بن زيد، حلب، سوريا ١٩٧٩.

٢٦٨لمغني: عبدالله بن أحمد بن قدامة المقدسي (ت ٦٢٠هـ)، ط١، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠٥هـ.

٢٦٩مفاتيح الغيب (التفسير الكبير): فخرالدين محمد بن عمر الرازي (ت ٦٠٦هـ)، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٢١هـ–٢٠٠٠م.

٢٧٠مفردات ألفاظ القرآن: الراغب الأصفهاني (ت: نحو ٤٢٥هـ)، تحقيق: صفوان عدنان داوودي، ط٣، دار القلم، دمشق، سوريا ١٤٢٣هـ–٢٠٠٢م.

٢٧١لمقاصد الشرعية للعقوبات في الإسلام: د.سيد حسن عبدالله ط١، دار ابن حزم، بيروت، لبنان ١٤٢٧هـ–٢٠٠٦م.

٢٧٢قدمة في القانون الدولي الإنساني في الإسلام، د.زيد بن عبدالكريم الزيد، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

٢٧٣نار السبيل: إبراهيم بن محمد بن سالم بن ضويان(ت ١٣٥٣هـ)، تحقيق: عصام القلعجي، ط٢، مكتبة المعاريف، الرياض، السعودية ١٤٠٥هـ.

٢٧٤لمنتظم في تاريخ الملوك والأمم: عبدالرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي (ت٥٩٧هـ)، ط١، دار صادر، بيروت، لبنان ١٣٥٨هـ.

٢٧٥نح الجليل شرح مختصر خليل: محمد عليش (ت ١٢٩٩هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠٩هـ–١٩٨٩م.

٢٧٦لمنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج (صحيح مسلم بشرح النووي): يحى بن شرف النووي(ت ٦٧٦هـ)، ط٢، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان ١٣٩٢هـ.

٢٧٧نهج عمر بن الخطاب في التشريع: د.محمد بلتاجي، ط٢، دار السلام، القاهرة، مصر ١٤٢٤هـ–٢٠٠٣م.

٢٧٨لمهذب: إبراهيم بن علي بن يوسف الشيرازي (ت ٤٧٦ هـ)، دارالفكر، بيروت، لبنان.

٢٧٩لمهذب البارع: ابن فهد الحلي (ت٨٤١هـ)، تحقيق مجتبى العراقي، جامعة المدرسين، قم، إيران ١٤٠٧هـ.

٢٨٠موارد الظمآن إلى زوائد ابن حبان: علي بن أبي بكر الهيثمي (ت ٨٠٧هـ)، تحقيق: محمد عبدالرزاق حمزة، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٢٨١مواهب الجليل لشرح مختصر الخليل: محمد بن عبدالرحمن المغربي (ت٩٥٤هـ)، ط٢، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٣٩٨هـ.

٢٨٢وسوعة الفقه الإسلامي المعاصر: مجموعة من أعلام الفتوى، ط١، دار الوفاء، المنصورة، مصر ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.

٢٨٣وسوعة الفقه الإسلامي المعاصر، د.وهبة الزحيلي، ط١، دار المكتبي، دمشق، سوريا ١٤٢٧هـ-٢٠٠٧م.

٢٨٤لموطّأ: مالك بن أنس (ت١٧٩هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي، دار إحياء التراث العربي، مصر.

٢٨٥لناسخ والمنسوخ: أبو جعفر أحمد بن محمد بن إسماعيل النحاس (ت٣٣٩هـ)، تحقيق: د.محمد عبدالسلام محمد، ط١، مكتبة الفلاح، الكويت، الكويت ١٤٠٨هـ.

٢٨٦لناسخ والمنسوخ في القرآن الكريم: علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الظاهري (ت ٤٥٦هـ)، تحقيق: د.عبدالغفار سليمان البنداري، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٤٠٦هـ.

٢٨٧لنتف في الفتاوى (الفتاوى الهندية): علي بن الحسين بن محمد السغدي (ت٤٦١هـ)، تحقيق: د.صلاح الدين الناهي، ط٢، مؤسسة الرسالة، دار الفرقان، بيروت، لبنان وعمان، الأردن ١٤٠٤هـ.

٢٨٨حن والآخر دراسة على ضوء الكتاب والسنة والفكر الإسلامي: د.علي محي الدين القرداغي، ط٢، مجلة بانطي هةق (نداء الحق) ٢٠٠٦م.

٢٨٩صب الراية لأحاديث الهداية: عبدالله بن يوسف الزيلعي (ت٧٦٢هـ)، تحقيق محمد يوسف البنوري، دار الحديث، مصر ١٣٥٧هـ.

٢٩٠لنظام الدولي الجديد بين الواقع الحالي والتصور الإسلامي: ياسر أبو شبانة، ط٣، دار السلام، القاهرة، مصر ١٤٢٤هـ-٢٠٠٤م.

٢٩١لنفي والتغريب في مصادر التشريع الإسلامي: نجم الدين الطبرسي، ط١، مؤسسة الهادي، قم، إيران ١٤١٦هـ.ق.

٢٩٢لنكت والفوائد السنية على مشكل المحرر: إبراهيم بن محمد بن عبدالله بن مفلح الحنبلي (ت٨٨٤هـ)، ط٢، مكتبة المعارف، الرياض، سعودية ١٤٠٤هـ.

٢٩٣نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج، محمد بن أبي العباس أحمد الرملي (ت ١٠٠٤هـ)، دار الفكر، بيروت، لبنان ١٤٠٤هـ–١٩٨٤م.

٢٩٤لنهاية في غريب الحديث والأثر: المبارك بن محمد الجزري (ت٦٠٦هـ)، تحقيق: ظاهر أحمد الزاوي ومحمود محمد الطناحي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ١٣٩٩هـ–١٩٧٩م.

٢٩٥نيل الأوطار شرح منتقى الأخبار: محمد بن علي الشوكاني (ت١٢٥٥هـ)، دار الجيل، بيروت، لبنان ١٩٧٣م.

٢٩٦لهداية شرح البداية: علي بن أبي بكر المرغيناني (ت ٥٩٣هـ)، المكتبة الإسلامية، بيروت، لبنان.

٢٩٧لوافي بالوفيات: صلاح الدين بن أيبك الصفدي(ت ٧٦٤هـ)، تحقيق: أحمد الأرناؤوط، وتركي مصطفى، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان ١٤٢٠–٢٠٠٠.

٢٩٨لوسيط: محمد بن محمد الغزالي (ت٥٠٥هـ)، تحقيق: أحمد محمود إبراهيم، ومحمد محمد تامر، ط١، دار السلام، القاهرة، مصر ١٤١٧هـ . ١٩٩٧م.

٢٩٩وفيات الأعيان و أنباء أبناءالزمان: أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان(ت٦٨١هـ)، تحقيق:د.إحسان عباس، دار الثقافة، بيروت، لبنان ١٩٦٨م.

ب- كتێبە یاساییەکان:

١.ثر عولمة حقوق الإنسان على مبدأ السيادة: هيفي أمجد حسن، مطبعة وزارة الزراعة، أربيل، إقليم كوردستان العراق ٢٠٠٥م.

٢.حترام القانون الدولي الإنساني وكفالة احترامه دليل عملي للبرلمانيين، مجموعة من المتخصصين، اللجنة الدولية للصليب الأحمر والاتحاد البرلماني الدولي ١٩٩٩م.

٣.نعرف على اللجنة الدولية للصليب الأحمر: اللجنة الدولية للصليب الأحمر، جنيف، سويسرا ٢٠٠٢م.

٤.حقوق الإنسان: د.كمال سعدي مصطفى، ط١، مطبعة التربية، أربيل، إقليم كوردستان العراق ٢٠٠٤م.

٥.حقوق الإنسان في العالم المعاصر: د.امحمد مصباح عيسى، دار الرواد، طرابلس، ليبيا، ودار أكاكوس، بيروت، لبنان ٢٠٠١.

٦.حقوق الإنسان نحو مدخل إلى وعي ثقافي: د.أحمد الرشيدي، شركة الأمل، القاهرة، مصر ٢٠٠٥م.

٧.حماية المدنيين في زمن النزاعات المسلحة: د.سامي جابر البلتاجي، ط١، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية، مصر ٢٠٠٧م.

٨.ضوابط تحكم خوض الحرب: فريتس كالسهوفن وليزابيث تسغفلد، ترجمة: أحمد عبدالعليم، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٢٠٠٤م.

٩.لقاموس العلمي للقانون الانساني: فرانسواز بوشيه سولنييه، ترجمة: أحمد مسعود، مراجعة: د. عامر الزمالي ومديحة مسعود، ط١، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان

٢٠٠٦م.

٠ القانون الدولي الإنساني إجابات عن أسئلتك: اللجنة الدولية للصليب الأحمر ١٩٨٣م.

١ القانون الدولي الإنساني دليل للأوساط الأكاديمية: شريف عتلم، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٢٠٠٦م.

٢ القانون الدولي الإنساني العرفي: جون ماري هنكرتس ولويز دوزوالد بك، اللجنة الدولية للصليب الأحمر، القاهرة، مصر ٢٠٠٧م.

٣ القانون الدولي الإنساني في ضوء المحكمة الجنائية الدولية: د.عمر محمود المخزومي، ط١، دار الثقافة، عمان، الأردن ١٤٢٩هـ-٢٠٠٨م.

٤ القانون الدولي الإنساني: د.سهيل حسين الفتلاوي وعماد محمد ربيع، ط١، دار الثقافة، عمان، الأردن ٢٠٠٧م.

٥ القانون الدولي الإنساني: د.محمد فهاد الشلالدة، منشأة المعارف، الاسكندرية، مصر ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.

٦ القانون الدولي العام في السلم والحرب: د.الشافعي محمد بشير، منشأة المعارف، الاسكندرية، مصر.

٧ القانون الدولي العام في وقت السلم والحرب وتطبيقه في دولة الكويت: د.بدرية عبدالله العوضي، ط١، دار الفكر، دمشق، سوريا ١٣٩٨هـ-١٣٩٩هـ. ١٩٨٧م-١٩٨٨م.

٨ قانون النزاعات المسلحة: د.علي عواد، ط١، دار المؤلف، بيروت، لبنان ١٤٢٤هـ-٢٠٠٤م.

٩ القضاء الدولي الجنائي: د.حسين الشيخ محمد طه الباليساني، مطبعة الثقافة، أربيل، إقليم

كوردستان العراق ٢٠٠٥م.

٢٠ مبادئ القانون الدولي الإنساني: د.عبد علي محمد سوادي، الزوراء، كربلاء، العراق.

٢١ مبادئ القانون الدولي العام دراسة لضوابطه الأصولية ولأحكامه العامة، د. محمد حافظ غانم، ط١، مطبعة نهضة مصر، القاهرة، مصر ١٩٥٦م.

٢٢ مبادئ القانون الدولي العام في السلم والحرب: د.إحسان هندي، ط١، دار الجيل، دمشق، سوريا ١٩٨٤م.

٢٣ المحكمة الجنائية الدولية المواءمات الدستورية والتشريعية: شريف عتلم، ط٤، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٢٠٠٦م.

٢٤ المدخل إلى القانون الدولي الإنساني: جبار سعيد محي الدين، مؤسسة حمدي، السليمانية– إقليم كوردستان العراق ٢٠٠٧م.

٢٥ مدخل إلى القانون الدولي الإنساني: د.عامر الزمالي، ط١، المعهد العربي لحقوق الإنسان، تونس، تونس ١٩٩٣م.

٢٦ معجم المصطلحات القانونية: جيرار كورنو، ترجمة: منصور القاضي، ط١، المؤسسة الجامعية، الحمراء ١٤١٨هـ–١٩٩٨م.

٢٧ نساء يواجهن الحرب: شارلوت ليندسي، ط٢، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٢٠٠٤م.

پ– ئەو کتێبانەی بەراورد لە نێوان شەریعەت و یاسادا دەکەن:

١. آثار الحرب في الفقه الإسلامي دراسة مقارنة: د.وهبة الزحيلي، ط٣، دار الفكر، دمشق، سوريا ١٩٩٨م.

٢. أحكام الأسرى في الفقه الإسلامي والقانون الوضعي: علي أحمد جواد، ط١، دار المعرفة،

بيروت، لبنان ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.

٣. ٰداب الحرب في الفقه الإسلامي والقانون الدولي: د.علي عبدالرحمن الطيار، ط١، الرياض، السعودية ١٤٢٤هـ.

٤. جرائم الحرب في الفقه الإسلامي والقانون الدولي: د.خالد رمزي البزايعة، ط١، دار النفائس، عمان، الأردن ١٤٢٧هـ-٢٠٠٧م.

٥. حقوق الإنسان في الإسلام دراسة مقارنة مع الإعلان العالمي والإعلان الإسلامي لحقوق الإنسان: د.محمد الزحيلي، ط٤، دار ابن كثير، دمشق، سوريا، وبيروت، لبنان ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.

٦. حكم الأسرى في الإسلام ومقارنته بالقانون الدولي العام: عبدالسلام بن حسن الأدغيري، ط١، مكتبة المعارف، الرباط، مغرب ١٤٠٥هـ-١٩٨٥م.

٧. حكم تشريح الإنسان بين الشريعة والقانون: د.عبدالعزيز خليفة القصار، ط١، دار ابن حزم، بيروت، لبنان ١٤٢٠هـ-١٩٩٩م.

٨. حماية ضحايا النزاعات المسلحة في القانون الدولي الإنساني والشريعة الإسلامية، د. عبد الغني عبد الحميد محمود، ط٣، اللجنة الدولية للصليب الأحمر ٢٠٠٦م.

٩. ٰواعد الحرب في الشريعة الإسلامية، دراسة مقارنة: عواض بن محمد الوذيناني، ط١، مكتبة الرشد ناشرون، الرياض، السعودية ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥م.

١٠. لنظرية العامة لحقوق الإنسان دراسة مقارنة بين الشريعة الإسلامية والقانون الوضعي: د.جبار صابر طه، ط١، مطبعة منارة، أربيل، إقليم كوردستان العراق ٢٠٠٤م.

١١. النظرية العامة للقانون الدولي الإنساني في القانون الدولي وفي الشريعة الإسلامية، د.أحمد

أبو الوفا، ط١، دار النهضة العربية، القاهرة، مصر ٢٠٠٦م.

دووەم: نامه و تێزه زانكۆییەكان:

١. جريمة التعذيب في القانون الدولي الجنائي دراسة تحليلية انتقادية مقارنة في ضوء القانون الدولي الإنساني: رزطار محمد قادر، بإشراف: د.عبدالرحمن عبدالرحيم عبدالله، أطروحة دكتوراه، جامعة صلاح الدين/أربيل ١٤٢٤هـ-٢٠٠٣م.

.راسة في القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان: نغم اسحق زيا، أطروحة دكتوراه، بإشراف: د.عامر عبدالفتاح الجومرد، جامعة الموصل ١٤٢٥هـ-٢٠٠٤م.

٣. مفهوم السلم في الفكر الإسلامي دراسة تحليلية مقارنة: محمد سيد نوري البازياني، أطروحة دكتوراه، بإشراف: د.محمد أحمد الهماوندي، الجامعة العالمية للعلوم الإسلامية، لندن ١٤٢٧هـ-٢٠٠٦م.

سێیەم: توێژینەوه و وتارەكان:

١. ٔحكام الأسير في الشريعة الإسلامية، د.محمد شريف احمد، مجلة اتحاد الحقوقيين العراقيين الحقوقي، ع١-٤، س١٦، لسنة ١٩٨٤م.

٢. ٔساليب تفعيل قواعد القانون الدولي الإنساني في صلب التشريعات الداخلية، د.إحسان هندي، القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح، ضمن أعمال ندوة علمية بسوريا في تشرين الثاني ٢٠٠٠م.، اللجنة الدولية للصليب الأحمر وكلية الحقوق بجامعة دمشق.

٣. ٔسرى الحرب في الإسلام: د.رشدي عليان، أسرى الحرب في الإسلام والقانون الدولي، ضمن محاضرات الندوة الفكرية الثانية التي أقامتها كلية الشريعة بجامعة بغداد ٢٤-١٩٨٦/٢/٢٥م. مطبعة وزراة الأوقاف والشؤون الدينية.

٤. لأسس الأولية للقانون الإنساني الدولي: د.إسماعيل عبدالرحمن، ضمن القانون الدولي الإنساني دليل للتطبيق على الصعيد الوطني، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر.

٥. لإسلام والحرب: د.جعفر عبدالسلام، العلاقات الدولية بين الإسلام والحضارة المعاصرة، ج١، مؤتمر مكة المكرمة الثالث، رابطة العالم الإسلامي، ١٤٢٣هـ–٢٠٠٤م.

٦. لإسلام والقانون الدولي الإنساني: عياض بن عاشور، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

٧. لإسلام والقانون الدولي الإنساني حول بعض مبادئ سير العمليات الحربية: د. عامر الزمالي، مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

٨. 'سلحة الدمار الشامل وأحكامها في الفقه الإسلامي: د.عبدالمجيد محمود الصلاحين، مجلة الشريعة والقانون، ع٢٣، ١٤٢٦هـ–٢٠٠٥م.

٩. لأسير في التاريخ: د.محي هلال السرحان، ضمن أسرى الحرب في الإسلام والقانون الدولي، محاضرات الندوة الفكرية الثانية التي أقامتها كلية الشريعة بجامعة بغداد ٢٤– ١٩٨٦/٢/٢٥م. مطبعة وزارة الأوقاف والشؤون الدينية.

١٠.ليات احترام القانون الدولي الإنساني: تقرير موجز مقدم إلى المؤتمر الدولي الثامن والعشرين للحركة الدولية للصليب الأحمر والهلال الأحمر، جنيف، كانون الأول ٢٠٠٤م، القانون الدولي الإنساني تطبيقاته على الصعيد الوطني في الأردن، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

١١.تاريخ القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان: د.محمد نور فرحات، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر،

٢٠٠٠م.

١٢تاريخ القانون الدولي الإنساني وطبيعته: د.محمد عزيز شكري، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

١٣تدريس قانون النزاعات المسلحة للقوات المسلحة وتدريبها على تطبيقه وتنظيمها على أساسه: سيرج بورجوا، القانون الدولي الإنساني دليل للتطبيق على الصعيد الوطني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٣م.

١٤تطبيق القانون الدولي الإنساني على الأصعدة الوطنية: شريف عتلم، ضمن القانون الدولي الإنساني دليل للتطبيق على الصعيد الوطني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٣م.

١٥تطبيق القانون الدولي الإنساني على الأصعيدة الوطنية: ماريا دوتلي وشريف عتلم، ضمن القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح، أعمال ندوة علمية بسوريا في تشرين الثاني ٢٠٠٠م، اللجنة الدولية للصليب الأحمر وكلية الحقوق بجامعة دمشق.

١٦تطبيق القانون الدولي الإنساني: د.عامر الزمالي، ضمن محاضرات في القانون الدولي الإنساني، ط٤، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٤م.

١٧تطبيق القانون الدولي الإنساني على الصعيد الوطني في الأردن: د.محمد الطراونة، ضمن القانون الدولي الإنساني تطبيقاته على الصعيد الوطني في الأردن، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

١٨تعريف الجهاد ومجالاته: عبدالرحمن حبنكة الميداني، مجلة كلية الشريعة والدراسات الإسلامية، جامعة أم القرى، ع٦، لسنة ١٤٠٢هـ–١٤٠٣هـ.

[19] تعقيب على محاضرات المحكمة الجنائية الدولية: د.محمد واصل، ضمن القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح، أعمال ندوة علمية بسوريا في تشرين الثاني ٢٠٠٠م، اللجنة الدولية للصليب الأحمر وكلية الحقوق بجامعة دمشق.

[20] تعقيب: د.لبيد إبراهيم أحمد، ضمن أسرى الحرب في الإسلام والقانون الدولي، محاضرات الندوة الفكرية الثانية التي أقامتها كلية الشريعة بجامعة بغداد ٢٤–١٩٨٦/٢/٢٥م. مطبعة وزراة الأوقاف والشؤون الدينية.

[21] تعقيب: د.نظام الدين عبدالحميد، أسرى الحرب في الإسلام والقانون الدولي، ضمن محاضرات الندوة الفكرية الثانية التي أقامتها كلية الشريعة بجامعة بغداد ٢٤–١٩٨٦/٢/٢٥م. مطبعة وزراة الأوقاف والشؤون الدينية.

[22] التفرقة بين المقاتلين وغير المقاتلين: د.صلاح الدين عامر، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

[23] الجهاد في سبيل الله: علي بن حاج، ضمن غاية المراد في قضايا الجهاد، الجبهة الإسلامية للإنقاذ.

[24] الحرب النفسية في ضوء القرآن الكريم: د.فهمي النجار، ضمن العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم، جائزة الأمير سلطان الدولية في حفظ القرآن الكريم للعسكريين الرابعة، ١٤٢٨هـ–٢٠٠٧م.

[25] الحرب النفسية في ضوء القرآن الكريم: فهد العايد، ضمن العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم، جائزة الأمير سلطان الدولية في حفظ القرآن الكريم للعسكريين الرابعة، ١٤٢٨هـ–٢٠٠٧م.

[26] حقوق الإنسان وقت الحرب بين الشريعة الإسلامية والقانون الدولي: د.مصطفى إبراهيم

الزلمي، ضمن مجموعة الأبحاث العلمية.

٢٧حماية الأطفال في حالات النزاع المسلح: ساندرا سنجر، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

٢٨حماية حق الحياة في الشريعة الإسلامية: د.جابر إبراهيم الراوي، مجلة الإسلام اليوم، المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة، اسيسكو، ع٣، لسنة ١٩٨٥ .

٢٩حماية ضحايا الحرب بين الشريعة والقانون الدولي الإنساني: أحمد علي الأنوار، ضمن مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

٣٠ـور الجمعيات الوطنية للصليب الأحمر والهلال الأحمر في تنفيذ القانون الدولي الإنساني: د.محمد حمد العسبلي، ضمن القانون الدولي الإنساني دليل للتطبيق على الصعيد الوطني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٣م.

٣١.لرحمة والتسامح مع مدنيي الدولة المحاربة وممتلكاتهم وجرحى مقاتليهم في القرآن الكريم، د.عبدالله بن فهد الشريف، ضمن العسكرية الإسلامية في ضوء القرآن الكريم، جائزة الأمير سلطان الدولية في حفظ القرآن الكريم للعسكريين الرابعة، ١٤٢٨هـ–٢٠٠٧م.

٣٢سماحة الأحكام الشرعية في علاقة المسلمين بغيرهم: محمد تقي العثماني، ضمن العلاقات الدولية بين الإسلام والحضارة المعاصرة، مؤتمر مكة المكرمة الثالث، رابطة العالم الإسلامي.

٣٣.لعلاقة بين القانون الدولي الإنساني والقانون الدولي الجنائي: د.عامر الزمالي، ضمن القانون الدولي الإنساني والعلاقات الدولية، مطبعة الداودي، دمشق– سوريا، ٢٠٠٣م.

٣٤. لقانون الدولي الإنساني تطوره ومبادؤه: د.جان س. بكتية، ضمن دراسات في القانون

الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي،القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

٣٥. لقانون الدولي الإنساني في الإسلام، د.جعفر عبدالسلام، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ج١، د ١٤، ع١٤، ١٤٢٥هـ–٢٠٠٤م.

٣٦. لقانون الدولي الإنساني في التشريع الإسلامي: أسامة دمج، ضمن مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

٣٧. لقانون الدولي الإنساني والتشريعات الوطنية: د.عامر الزمالي، ضمن القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح، أعمال ندوة علمية بسوريا في تشرين الثاني ٢٠٠٠، اللجنة الدولية للصليب الأحمر وكلية الحقوق بجامعة دمشق.

٣٨. للجنة الدولية للصليب الأحمر والقانون الدولي الإنساني: ديفيد ديلابرا، ضمن محاضرات في القانون الدولي الإنساني، ط٤، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٤م.

٣٩. ىبادئ القانون الدولي الإنساني: د.جان س بكتية، ضمن محاضرات في القانون الدولي الإنساني، ط٤، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٤م.

٤٠. ىبدأ الآلام التي لا مبرر لها: د.هنري سيروفيتز، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

٤١. لمحاسبة قبل نشوء المحكمة الجنائية الدولية: د.فيوليت داغر، ضمن مستقبل حقوق الإنسان القانون الدولي وغياب المحاسبة، ط١، اوراب والأهالي واللجنة العربية لحقوق الإنسان، باريس– فرنسا ودمشق– سوريا، ٢٠٠٥م.

٤٢. لمحكمة الجنائية الدولية: د.محمد يوسف علوان، ضمن القانون الدولي الإنساني الواقع والطموح، أعمال ندوة علمية بسوريا في تشرين الثاني ٢٠٠٠م. اللجنة الدولية للصليب الأحمر وكلية الحقوق بجامعة دمشق.

٤٣.دلول القانون الدولي الإنساني وتطوره التاريخي ونطاق تطبيقه: شريف عتلم، ضمن محاضرات في القانون الدولي الإنساني، ط٤، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٤م.

٤٤.لمفهوم الإنساني في القانون الدولي الإسلامي: د.ايمانويل ستافراكي، ضمن مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

٤٥.لنساء وحقوق الإنسان والقانون الدولي الإنساني، د.جوديت ج. غرام، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

٤٦.نشر القانون الدولي الإنساني: د.محمد يوسف علوان، ضمن دراسات في القانون الدولي الإنساني، ط١، دار المستقبل العربي، القاهرة– مصر، ٢٠٠٠م.

٤٧.نظرة عامة في القانون الدولي الإنساني الإسلامي: د.محمد طلعت الغنيمي، ضمن مقالات في القانون الدولي الإنساني والإسلام، اللجنة الدولية للصليب الأحمر.

چوارەم: دەستوور و یاسا و ڕێکەوتننامەکان:

أ– دەستوورەکان:

١.دستور جمهورية مصر العربية الدائمة ١٩٧١م.

٢.لدستور العراقي الدائم ٢٠٠٥م.

ب– یاساکان:

١.لقانون المصادقة على اتفاقيات ضحايا الحرب رقم ٢٤ لسنة ١٩٥٥م.

٢.نانون الانضمام إلى الاتفاقية الدولية الخاصة بقمع ومعاقبة جريمة العزل العنصري (الابرتايد)

رقم ٩٢ لسنة ١٩٧٥م المنشور في جريدة الوقائع العراقية، ع٢٤٧٥، س١٩٧٥م.

٣.نانون المصادقة على الاتفاقية الخاصة بحظر وتطوير وانتاج وخزن الأسلحة البكتريولوجية (البايولوجية) والأسلحة التوكسينية وتدميرها أو تحويلها لأغراض سلمية رقم ١١١ لسنة ١٩٧٥م المنشور في جريدة الوقائع العراقية، ع٢٤٨٣، س١٩٧٥م.

٤.نانون النشر العراقي في الجريدة الرسمية رقم ٧٨ لسنة ١٩٧٧م.

٥.ِقانون الدفاع المدني الأردني رقم ١٨ لسنة ١٩٩٩م.

٦.نانون الهيئة الوطنية الأردنية لإزالة الألغام وإعادة التأهيل رقم (٣٤) لسنة ٢٠٠٠ (الملحق الثاني).

٧.ِقانون العقوبات العسكري الأردني رقم ٥٨ لسنة ٢٠٠٦م.

٨.نانون العقوبات العسكري العراقي المرقم ١٩ لسنة ٢٠٠٧م.

پ– ڕێکەوتننامە و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان:

١. علان سان بترسبورج بغية حظر استعمال قذائف معينة في زمن الحرب لسنة ١٨٦٨م.

٢. للائحة المتعلقة بقوانين وأعراف الحرب البرية، لاهاي ١٨ تشرين الأول ١٩٠٧م.

٣. تفاقية بشأن حقوق وواجبات الدول المحايدة والأشخاص المحايدين في حالة الحرب البرية، لاهاي ١٨ تشرين الأول ١٩٠٧م.

٤. لاتفاقية الخاصة باحترام قوانين وأعراف الحرب البرية، لاهاي ١٨ تشرين الأول ١٩٠٧م.

٥. بروتوكول بشأن حظر استعمال الغازات الخانقة والسامة أو ما شابهها والوسائل الجرثومية في الحرب، جنيف ١٧ حزيران ١٩٢٥م.

٦. تفاقية منع جريمة الإبادة الجماعية والمعاقبة عليها ٩ كانون الأول ١٩٤٨م.

٧. لإعلان العالمي لحقوق الإنسان١٠ كانون الأول ١٩٤٨.

٨. تفاقية جنيف الأولى لتحسين حال الجرحى والمرضى بالقوات المسلحة في الميدان، جنيف ١٢ آب ١٩٤٩م.

٩. تفاقية جنيف الثانية لتحسين حال جرحى ومرضى وغرقى القوات المسلحة في البحار، جنيف ١٢ آب ١٩٤٩م.

١٠. تفاقية جنيف الثالثة بشأن معاملة أسرى الحرب، جنيف ١٢ آب ١٩٤٩م.

١١. تفاقية جنيف الرابعة بشأن حماية الأشخاص المدنيين في وقت الحرب، جنيف ١٢ آب ١٩٤٩م.

١٢. تفاقية لحماية الممتلكات الثقافية في حالة نزاع مسلح، لاهاي ١٤ أيار ١٩٥٤م.

١٣. لعهد الدولي الخاص بالحقوق المدنية والسياسية ١٦ كانون ١٩٦٦.

١٤. لاتفاقية الدولية لقمع جريمة الفصل العنصري والمعاقبة عليها، ٣٠ تشرين الثاني ١٩٧٣م.

١٥. تفاقية حظر استخدام تقنيات التغيير في البيئة لأغراض عسكرية أو لأية أغراض عدائية أخرى، ١٠ كانون الأول ١٩٧٦م.

١٦. لبروتوكول الإضافي الأول إلى اتفاقيات جنيف المعقودة في ١٢ آب ١٩٤٩ المتعلقة بحماية ضحايا المنازعات الدولية المسلحة، جنيف ١٩٧٧م.

١٧. لبروتوكول الإضافي الثاني إلى اتفاقيات جنيف المعقودة في ١٢ آب ١٩٤٩ المتعلقة

بحماية ضحايا المنازعات المسلحة غير الدولية ، جنيف ١٩٧٧م.

١٨. لاتفاقية الدولية لمناهضة أخذ الرهائن ١٧ كانون الأول ١٩٧٩ .

١٩. تفاقية حظر أو تقييد استعمال أسلحة تقليدية معينة يمكن اعتبارها مفرطة الضرر أو عشوائية الأثر، جنيف ١٠ تشرين الأول ١٩٨٠م.

٢٠. تفاقية مناهضة التعذيب وغيره من ضروب المعاملة أو العقوبة القاسية أو الاإنسانية أو المهينة ١٠ كانون الأول ١٩٨٤ .

٢١. ىبادئ توجيهية بشأن الحق في المساعدة الإنسانية، اعتمدت من قبل مجلس إدارة معهد سان ريمو الدولي للقانون الدولي الإنساني في دورته المنعقدة في نيسان ١٩٩٣م.

٢٢. ىليل سان ريمو بشأن القانون الدولي المطبق في النزاعات المسلحة في البحار والذي أعده بعض القانونيين الدوليين والخبراء البحريين الذين دعاهم إلى الاجتماع المعهد الدولي للقانون الإنساني، نص معتمد في حزيران ١٩٩٤م.

٢٣. تفاقية حظر استعمال وتخزين وانتاج ونقل الألغام المضادة للأفراد وتدمير تلك الألغام، أوتاوا ١٩٩٧م.

٢٤. لنظام الأساسي للمحكمة الجنائية الدولية، روما ١٧ تموز ١٩٩٨م.

٢٥. البروتوكول الثاني لاتفاقية لاهاي لعام ١٩٥٤م الخاص بحماية الممتلكات الثقافية في حالة نزاع مسلح، لاهاي ٢٦ اذار ١٩٩٩م.

٢٦. البروتوكول الاختياري لاتفاقية حقوق الطفل بشأن اشتراك الأطفال في النزاعات المسلحة ٢٠٠٠م.

پێنجەم: پێگە ئەلیتکرۆنیەکان:

١. لحرب بين الشريعة والقانون الدولي العام: د.لينا البطال، موقع منبر دنيا الوطن الالكتروني:

www.alwatanvoice.com/arabic/print.php?go=article&id=64
)).

٢. لحرب الكورية: قسم البحوث والدراسات، موقع الجزيرة نت:
((http://www.aljazeera.net/NR/exeres/C7C66B59-3C8A-

٣. حقل(عن المنظمة)، موقع منظمة مراقبة حقوق الإنساني الالكتروني:

((http://www.hrw.org/arabic/info/about-hrw.htm)).

٤. لحماية التشريعية للمدنيين في القانون الدولي الإنساني، من موقع شبكة

معلومات العربية القانونية الالكترونية:

((http://www.eastlawas.com)).

٥. حماية المدنيين أثناء النزاعات المسلحة كما جاءت بها اتفاقيات جنيف: د. محمد سيد عرفة، موقع الحرس الوطني:

http://haras.naseej.com/detail.asp

٦. حول اللجنة الدولية للصليب الأحمر، موقع اللجنة الدولية للصليب الأحمر:

www.icrc.org/ara/siteara٠...nst/htmall.

٧. فقه الجهاد: د.ياسر برهامي، موقع صيد الفوائد الالكتروني:

http://saaid.net/book/open.php?cat=84&book=2208.

٨. لقانون الدولي الإنساني والقانون الدولي لحقوق الإنسان أوجه الشبه والاختلاف، قسم

الخدمات الاستشارية للقانون الدولي الإنساني، موقع اللجنة الدولية للصليب الأحمر الالكتروني:

http://www.icrc.org/Web/ara/siteara0.nsf/htmlall/5R2AEF /$File/IHL_and_IHRL_ara.pdf

٩. ن نحن....موقع منظمة العفو الدولية:

)http://www.amnesty.org/ar/who-we-are(

١٠. نحو تعريف واحد للنزاع المسلح في القانون الدولي الإنساني، جيمس ج. ستوارت، موقع اللجنة الدولية للصليب الأحمر:

٠www.icrc.org/web/ara/siteara .nst/htmall//6LDJA6/$file/identification_IHL..pdf..

١١. هل تعلم.. الحروب، موقع توانسا:

(http://benkarim.maktoobblog.com/138627)

١٢. العالم صامت: بن درور، موقع الوزارة الخارجية الإسرائيلية:

http://www.mfa.gov.il..

هێما و کورتکراوەی چەند شتێکی ئەم نامەیە

- لاهای یەکەم: لیستی یاسا و نەریتەکانی جەنگی وشکانی، لاهای ١٩٠٧ز.
- لاهای دووەم: ڕێکەوتنێکە سەبارەت ماف و ئەرکەکانی دەوڵەتانی بێ لایەن کراوە لە جەنگی دەریاییدا، لاهای ١٩٠٧ز.
- ڕێکەوتننامەی یەکەمی جنێف: ڕێکەوتننامەی جنێفی یەکەم بۆ چاککردنی دۆخی بریندار و نەخۆشەکان نێو هێزە چەکدارەکان لە گۆڕەپان و مەیداندا. جنێف ١٢ ئابی ساڵی ١٩٤٩ز.
- ڕێکەوتننامەی دووەمی جنێف: ڕێکەوتننامەی جنێفی دووەم بۆ چاك کردنی دۆخی بریندار و نەخۆش و نقومبووەکان هێزە چەکدارەکان لە دەریادا، جنێف ١٢ ئابی ١٩٤٩ز.
- ڕێکەوتننامەی سێیەمی جنێف: ڕێکەوتننامەی جنێفی سێیەم سەبارەت بە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دیلەکانی جەنگ، جنێف ١٢ ئابی ١٩٤٩ز.
- ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف: ڕێکەوتننامەی چوارەمی جنێف سەبارەت بە پاراستنی هاوڵاتیانی سڤیل لە کاتی جەنگدا، جنێف ١٢ ئابی ١٩٤٩ز.
- م: مادده.
- بڕ: بڕگە.
- بن: بەند.
- د: دیباجە.
- م: مردوو.
- ژ: ژمارە.
- س: ساڵ.

ناوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشكەشە	٥
پێشەكی وەرگێڕ	٧
پێشەكی نووسەر	٩
بەشی یەكەم: مەبەست لە مافەكانی مرۆڤ و ناكۆكییە چەكدارییە	
نێودەوڵەتییەكان و ڕەواییەكەی و یاسای نێودەوڵەتی مرۆیی	١٩
دەروازەی یەكەم: ناساندنی مافەكانی مرۆڤ و جۆر و بەشەكانی	٢٠
باسی یەكەم: چەمكی مافەكانی مرۆڤ	٢١
باسی دووەم: جۆر و بەشەكانی مافەكانی مرۆڤ	٢٣
لقی یەكەم: شێوەی دابەشكاری شەریعەتی ئیسلام بۆ مافەكانی مرۆڤ	٢٣
لقی دووەم: شێوەی دابەشكاری یاسایی بۆ مافەكانی مرۆڤ	٢٤
دەروازەی دووەم: ناساندنی چەمكی ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان	٢٥
باسی یەكەم: واتای ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان	٢٦
لقی یەكەم: واتای ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان لە شەریعەتی ئیسلامیدا	٢٦
لقی دووەم: واتای ناكۆكییە چەكدارییە نێودەوڵەتییەكان	

له یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتیدا ٢٩

لقی سێیەم: مانای دۆخی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان ٣٤

باسی دووەم: ناساندنی ئەو بێژە و وشانەی پەیوەندیان

بە ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکانەوە هەیە ٣٥

لقی یەکەم: جەنگ (الحرب) ٣٥

لقی دووەم: سەنگەرگرتن (الرباط) ٤١

لقی سێیەم: پەیڕەوی ڕووبەڕوونەوە (السیر) ٤٢

لقی چوارەم: هێرش (الغزو) ٤٢

لقی پێنجەم: شەڕکردن (القتال) ٤٤

دەروازەی سێیەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان ٤٦

باسی یەکەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٦

لقی یەکەم: قۆناغەکانی داڕشتنی ناکۆکییە

چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٧

لقی دووەم: بنچینە لە پەیوەندی موسڵمانان بە نا موسڵمانانەوە ٥٣

لقی سێیەم: پاڵنەرەکانی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا ٨٥

باسی دووەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە یاسای نێودەوڵەتیدا ٨٩

لقی یەکەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

پێش پەیدابوونی کۆمەڵەی گەلان ٩٠

لقی دووەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان

لە سایەی بوونی کۆمەڵەی گەلان ٩١

لقی سێیەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە پەیماننامەی بریان کیلوج ٩٢

لقی چوارەم: ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە سایەی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان ٩٣

باسی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە ڕەوایی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای نێودەوڵەتیدا ٩٥

لقی یەکەم: تەوەرەکانی ڕێکەوتن ٩٥

لقی دووەم: تەوەرەکانی پەرتبوون ٩٧

دەروازەی چوارەم: ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و گەشە مێژوویەکەی ٩٩

باسی یەکەم: ناساندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ٩٩

باسی دووەم: گەشەی مێژوویی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ١٠٣

لقی یەکەم: سیمای بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە چاخە کۆنەکان ١٠٣

لقی دووەم: سیمای بنچینەکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە چاخەکانی ناوەڕاستدا ١٠٥

لقی سێیەم: گەشەکردنی بنچینەکانی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە سەردەمی هاوچەرخدا ١٠٦

باسی سێیەم: ئەو یاسایانەی پەیوەندیان بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە هەیە ١٢٥

لقی یەکەم: ناساندنی یاسای گشتی نێودەوڵەتی

و پەیوەندیەکەی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە ١٢٥

لقی دووەم: ناساندنی یاسای ماف مرۆڤی نێودەوڵەتی و پەیوەندییەکەی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە ١٢٦

لقی سێیەم: ناساندنی یاسای تاوانی نێودەوڵەتی و پەیوەندیەکەی بە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیەوە ١٣٠

بەشی دووەم: هاوڵاتی و مافەکانیان ١٣٥

دەروازەی یەکەم: ناساندنی هاوڵاتی و جۆرەکانیان ١٣٦

باسی یەکەم: ناساندنی هاوڵاتی و جۆرەکانی لە شەریعەتی ئیسلامیدا ١٣٦

لقی یەکەم: ناساندنی هاوڵاتیان لە زمانەوانی و زاراوەی شەرعناسەکانی ئیسلامدا ١٣٧

لقی دووەم: جۆرەکانی هاوڵاتی لە شەریعەتی ئیسلامدا ١٣٨

باسی دووەم: ناساندنی هاوڵاتی و جۆرەکانیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ١٣٩

لقی یەکەم: ناساندنی هاوڵاتی لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ١٣٩

لقی دووەم: جۆرەکانی هاوڵاتی لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ١٤٣

دەروازی دووەم: مافەکانی هاوڵاتیان ١٤٤

باسی یەکەم: مافەکانی هاوڵاتیان لە شەریعەتی ئیسلامدا ١٤٥

لقی یەکەم: مافی ژیان ١٤٦

لقی دووەم: مافی قەدەغەبوونی ئەشکەنجەدان ٢٠٩

لقی سێیەم: مافی ئازادی ٢١٥

لقی چوارەم: مافی ئاسایشی تاکەکەسی و دادگایی کردنی دادپەروەرانە ٢٢٧

لقی پێنجەم: مافی شەڕەف ٢٣١

لقی شەشەم: مافی خاوەندارێتی ٢٣٦

لقی حەوتەم: مافی خۆراك و تەندروستی ٢٥١

لقی هەشتەم: مافی ژینگە ٢٥٤

باسی دووەم: مافی هاوڵاتیان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٢٥٦

لقی یەکەم: مافی ژیان ٢٥٦

لقی دووەم: مافی ئەشکەنجەنەدران یان هەڵسوکەوتی توند و تیژ لەگەڵی ٢٦٦

لقی سێیەم: مافی ئاسایشی تاکەکەسی ٢٦٩

لقی چوارەم: مافی ئازادی ٢٧٢

لقی پێنجەم: مافی باری دەستگیرکران ٢٧٨

لقی شەشەم: مافی دادگاییکردنی دادپەروەرانە ٢٨٦

لقی حەوتەم: مافی شەڕەف ٢٩٦

لقی هەشتەم: مافی خاوەندارێتی ٣٠١

لقی نۆیەم: مافی خۆراك ٣١٢

لقی دەیەم: مافی تەندروستی ٣١٧

لقی یازدەم: مافی ژینگە ٣٢٢

لقی دوازدەم: مافی خێزانی ٣٢٥

لقی سێزدەم: مافی پەروەردە و فێرکردن ٣٢٨

لقی چواردەم: مافی بەسەرباز نەکردنی ناچاری ٣٣١

لقی پازدەم: مافی بەرەنگاربوونەوەی چەکداری ٣٣٣

لقی شازدەم: مافی قەرەبوو کردنەوە ٣٣٧

لقی حەڤدەم: مافی جیاوازی نەکردنی ڕەگەزی ٣٣٩

باسی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی هاوڵاتیان لە نێوان شەریعەتی ئیسلامی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٣٤٢

لقی یەکەم: تەوەرەکانی بەیەکگەیشتن و کۆك بوون ٣٤٢

لقی دووەم: تەوەرەکانی پەرتبوون و ڕاجیایی ٣٤٣

بەشی سێیەم: مافی جەنگاوەران ٣٤٧

دەروازەی یەکەم: ناساندنی جەنگاوەران و مافەکانی ئامادەکردنیان ٣٤٨

باسی یەکەم: ناساندنی جەنگاوەران ٣٤٩

لقی یەکەم: ناساندنی جەنگاوەران لە شەریعەتی ئیسلامدا ٣٤٩

لقی دووەم: ناساندنی جەنگاوەران لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٣٥١

باسی دووەم: مافەکانی ئامادەکردنی جەنگاوەران لە شەریعەتی ئیسلامدا ٣٥٢

لقی یەکەم: مافی دروستکردنی ئەو ڕێکخستنانەی لەشکر دەیخوازێ ٣٥٢

لقی دووەم: مافی ئامادەکردنی کۆڵەگە ماددییەکان ٣٥٤

لقی سێیەم: مافی مەشق و ڕاهێنان ٣٥٥

لقی چوارەم: مافی هەڵبژاردنی سەرکردەیەکی چاك بۆیان ٣٥٨

لقی پێنجەم: مافی ئامادەسازی ڕۆحی ٣٦٠

لقی شەشەم: مافی فێرکردنی بنەمای یاساکانی جەنگ ٣٦٣

لقی حەوتەم: مافی پاراستنی گیانیان ٣٦٥

لقی هەشتەم: مافی پاکسازی لەشکر لە کەسی تێکدەر ٣٦٦

لقی نۆیەم: مافی پێشکەشکردنی چاودێری تەواو بۆ خاوەن دۆخە تایبەتەکان ٣٦٧

لقی دەیەم: مافی گەڕانەوە بۆ لای خانەوادە ٣٦٩

لقی یازدەم: مافی سەرپەرشتی خێزان ٣٧١

باسی سێیەم: مافەکانی پەیوست بە ئامادەسازی جەنگاوەران

لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٣٧٣

باسی چوارەم: بەراوردێك دەربارەی ناساندنی جەنگاوەران و مافەکانی ئامادەسازیان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٣٧٦

لقی یەکەم: بەراوردێك سەبارەت بە ناساندنی جەنگاوەران لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٣٧٦

لقی دووەم: بەراوردێك دەربارەی مافەکانی ئامادەکردنی جەنگاوەران لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٣٧٧

دەروازەی دووەم: مافی هەڵسوکەوتکردن لە کاتی جەنگدا **٣٧٩**

باسی یەکەم: مافی هەڵسوکەوتی جەنگی لە شەریعەتی ئیسلامدا **٣٧٩**

لقی یەکەم: ماف دوورکەوتنەوە لە ئێش و ئازاری بێ پاساو ٣٨٠

لقی دووەم: مافی قەدەغەبوونی ستەمکردن ٣٩٦

لقی سێیەم: ماف قەدەغەبوونی کوشتنی خزمانی نزیك ٤٠١

لقی چوارەم: ماف پاراستنی شەڕەف ٤٠٧

لقی پێنجەم: ماف بەکارهێنانی شێوازەکانی جەنگی دەروونی ٤٠٧

باسی دووەم: مافی هەڵسوکەوتی جەنگی لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا **٤١٠**

لقی یەکەم: ماف خۆدوورگرتن لە ئێش و ئازاری بێ پاساو ٤١٠

لقی دووەم: ماف قەدەبوونی ناپاکی ٤١٤

لقی سێیەم: ماف قەدەغەبوونی بەندکردنی بارمتەکان ٤١٩

لقی چوارەم: ماف قەدەغەبوونی پێشێلکردنی شەڕەف و ناموس ٤٢١

لقی پێنجەم: مافی قەدەغەبوونی لەناوبردنی شتومەك ٤٢١

لقی شەشەم: مافی گەمارۆدان ٤٢٣

باسی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی هەڵسوکەوتی جەنگی لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٤٢٢

لقی یەکەم: تەوەرەکانی بەیەکگەیشتن ٤٢٣

لقی دووەم: تەوەرەکانی لێکترازان ٤٢٣

دەروازەی سێیەم: مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان ٤٢٥

باسی یەکەم: مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٢٦

لقی یەکەم: مافەکانی بریندار و نەخۆشەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٢٦

لقی دووەم: مافەکانی کوژراو و مردوو و نقومبوو لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٣٩

لقی سێیەم: مافەکانی ونبووان لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٧٠

باسی دووەم: مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٤٧٤

لقی یەکەم: مافەکانی بریندار و نەخۆشەکان لەیاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٤٧٤

لقی دووەم: مافەکانی کوژراو و مردوو و نقومبوو لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٤٨٥

لقی سێیەم: مافی ونبووەکان لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٤٩١

باسی سێیەم: بەراوردێك دەربارەی مافەکانی خاوەن دۆخە تایبەتەکان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٤٩٣

لقی یەکەم: بەراوردێك لە نێوان مافەکانی بریندار و نەخۆشەکان ٤٩٣

لقی دووەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەكانی كوژراو و مردوو نقومبووەكان ٤٩٤

لقی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەكانی ونبوان ٤٩٥

دەروازەی چوارەم: مافەكانی دیل ٤٩٦

باسی یەكەم: مافەكانی دیل لە شەریعەتی ئیسلامدا ٤٩٧

لقی یەكەم: مافی دیل لە ژیاندا ٤٩٧

لقی دووەم: مافی ئەشكەنجە و ئازار نەدانی دیل ٥١٢

لقی سێیەم: مافی دابینكردنی پێداویستیە بنەڕەتیەكان بۆ دیل ٥١٣

لقی چوارەم: مافی دیل لە شوێنی بەندكردنیان ٥١٦

لقی پێنجەم: مافی دیل لە دادگایی دادپەروەرانە ٥١٨

لقی شەشەم: مافی دیل لە ئیش و كاردا ٥١٩

لقی حەوتەم: مافی دیل لە شەڕەف و ناموسدا ٥٢٠

لقی هەشتەم: مافی دیل لە خێزاندا ٥٢١

لقی نۆیەم: مافی ئازادكردنی دیل چ بە منەت یان بە ڕزگارانە (فدیە) ٥٢١

لقی دەیەم: مافی ئازادكردنی دیلی موسڵمانان ٥٢٢

باسی دووەم: مافەكانی دیل لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٥٢٤

لقی یەكەم: مافی لێكۆڵینەوە لە ناسنامەی جەنگاوەران ٥٢٦

لقی دووەم: مافی قەدەغەبوونی ڕادەستكردنی دیلی جەنگاوەران بە هاوڵاتیان ٥٢٧

لقی سێیەم: مافی پاراستنی ژیانی دیلی جەنگاوەران ٥٢٧

لقی چوارەم: مافی قەدەغەبوونی ئەشکەنجە و ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی پزیشکی و کرداری لەسەر دیلەکان ٥٢٨

لقی پێنجەم: مافی دیل لە فەراهەم کردنی پێداویستییە بنەڕەتیەکانی ٥٣٠

لقی شەشەم: مافی دیل لە پەیوەندی کردن بە دەرەوە ٥٣٢

لقی حەوتەم: مافی دیل لە ئەنجامدانی چالاکی ئاینی و ژیری و جەستەییدا ٥٣٣

لقی هەشتەم: مافی دیل لە کارکردندا ٥٣٤

لقی نۆیەم: مافی دیل لە خاوەنداریێتیدا ٥٣٥

لقی دەیەم: مافی دیل لە شەڕەفدا ٥٣٦

لقی یازدەم: مافی دیل لە دادگاییکرانی دادپەروەرانەدا ٥٣٧

لقی دوازدەم: مافی قەدەغەبوونی تۆڵەسەندنەوە لە دیلی جەنگاوەران ٥٣٩

لقی سێزدەم: مافی قەدەغەبوونی بەکارهێنانی دیلەکان وەك قەڵغانی مرۆیی ٥٣٩

لقی چواردەم: مافی پەنادانی دیلەکان لە وڵاتێکی بێ لایەن و گێڕانەوەیان بۆ نیشتمان ٥٤٠

لقی پازدەم: مافی دیلەکان لە کاتی مردندا ٥٤٢

لقی شازدەم: مافی دیلە جەنگاوەرەکان لە پاراستنی شایستەییە مەدەنیەکانیان ٥٤٣

لقی حەڤدەم: مافی ئەفسەرە دیلەکان لە پاراستنی مافە مەعنەوییەکانیان ٥٤٣

لقی هەژدەم: مافی دیل لە یەکسانیدا ٥٤٤

لقی نۆزدەم: مافی دیل لە سکاڵادا ٥٤٤

باسی سێیەم: بەراوردێك سەبارەت بە مافەکانی دیل لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٥٤٦

لقی یەکەم: تەوەرە هاوبەشەکان ٥٤٦

لقی دووەم: تەوەرەکانی پەرتبوون ٥٤٧

بەشی چوارەم: چەند ڕێوشوێنێک بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا ٥٤٨

دەروازەی یەکەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتیەکاندا لە شەریعەتی ئیسلامدا ٥٤٩

باسی یەکەم: چەند ڕاسپاردەیەك بۆ سەرکردە مەیدانیەکان ٥٤٩

باسی دووەم: بیروباوەڕ و ئیمان و گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری ٥٥١

باسی سێیەم: سزاکان ٥٥٤

لقی یەکەم: سزایە دونیاییەکان ٥٥٥

لقی دووەم: سزاکانی دواڕۆژ ٥٥٦

دەروازەی دووەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکاندا لە یاسای مافی مرۆیی نێودەوڵەتیدا ٥٥٨

باسی یەکەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ مسۆگەرکردنی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لەسەر ئاستی نیشتمانی (ناوخۆیی) ٥٥٨

لقی یەکەم: دان پێدانان و ڕۆیشتنە پاڵ و بە تاواندانان ٥٥٩

لقی دووەم: دەستی نیشتمانی بێدار و چاودێر لەسەر جێبەجێکردن و بەگەڕخستن ٥٦٤

لقی سێیەم: بڵاوکردنەوە و هۆشیارکردنەوە ٥٦٥

باسی دووەم: چەند ڕێوشوێنێك بۆ دەستەبەرکردنی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ٥٦٧

لقی یەکەم: دەستە و کۆمەڵە نێودەوڵەتییە تایبەتەکان ٥٦٧

لقی دووەم: دادگا نێودەوڵەتییەکان ٥٧٤

دەروازەی سێیەم: بەراوردکردنێك سەبارەت بە ڕێوشوێنەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکییە چەکدارییە نێودەوڵەتییەکان لە نێوان شەریعەتی ئیسلام و یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتیدا ٥٨٤

باسی یەکەم: تەوەرەکانی ڕێکەوتن ٥٨٤

باسی دووەم: تەوەرەکانی پەرت بوون ٥٨٥

کۆتایی ٥٨٧

سەرچاوەکان ٥٩٨

هێما و کورتکراوەی چەند شتێکی ئەم نامەیە ٦٤٤

ناوەڕۆك ٦٤٥

UNITED NATIONS NATIONS UNIES